

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK.

XVIII. KÖTET.

1890.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK.

SZERKESZTETTE

BERECZ ANTAL.

a magyar földrajzi társaság főtitkára.

◆ ◆ ◆ TIZENNYOLCZADIK KÖTET. ◆ ◆ ◆

BUDAPEST, 1890.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

RÉDIGÉ PAR ANTOINE BERECZ SECRÉTAIRE GÉNÉRAL.

Tome XVIII.

Chaque numéro du bulletin contient un Abrégé, dans lequel les principaux articles seront publiés soit en abrégé, soit en traduction complète en langue française, ou allemande, ou anglaise, ou italienne.



TARTALOM.

<i>Dr. Borbás Vincze</i> : Kelet virágaitól pörkertjeinkig	33
<i>Dr. Ballagi Aladár</i> : Hódmező-Vásárhely	97
<i>Czink Lajos</i> : Vlasia	350
<i>Dr. Czirbusz Géza</i> : Karsztjelenségek az Aranyos középső szakaszában	429
<i>Dr. Erődi Béla</i> : Lipót toskanai főherczeg keleti utazása	248
— — Horvát földrajz a nép számára	71
<i>Faragó Ödön</i> : Khina, különös tekintettel kereskedelmére	381
<i>Findura Imre</i> : A Balog völgye	162
<i>György Aladár</i> : Johnston útja a Nyassza és Tanganyika tavak mellett	477
<i>Halaváts Gyula</i> : Dognácska vaskő-bányászata	309
<i>Halász Ignác</i> : Nyolcz nap a Skaltugu-hegységbeli lappok közt	446
<i>Hanusz István</i> : Szeged földrajzi helyzete	61
— — A Duna egyik oldalmozgása	183
— — Szokatlan időjárások Magyarországon	482
— — Községek névváltozása	489
<i>Ifj. Jankó János</i> : Stanley legújabb utazása	13
<i>Kreitner Gusztáv</i> : Japán a nemzetközi kereskedelemben	272
<i>Lauko Albert</i> : Az első magyar geographus	367
<i>Dr. Márki Sándor</i> : Magyar utazók a középkorban	145
<i>Dr. Pápai Károly</i> : A Csepel sziget és lakói	209
— — Előleges jelentés a palócokhoz tett néprajzi kirándulásomról	396
<i>Téglás Gábor</i> : A rómaiak aranybányászatának őrvideke Dáciaiban	326
<i>Telkes Simon</i> : A szerb királyság	125
<i>Xantus János</i> : Elnöki beszéd	1

Társasági ügyek.

Főtitkári jelentés az 1889. évről	4
Közgyűlés	14
Rendkívüli közgyűlés	82
Felolvasó ülések	13, 81, 129, 493, 495, 496, 497
Választmányi ülések	12, 13, 80, 81, 130, 493, 494, 496, 497
Jelentés a könyv- és térképtár 1889. évi gyarapodásáról	9
Kimutatás a társaság 1889. évi bevételei és kiadásairól	10
A társaság vagyonállása 1889. év végén	11
Költségelőirányzat 1890-re	11

Könyvészet.

I. Magyar művek.

<i>Alvincy Sándor</i> : A Szaharában	86
<i>Asbóth János</i> műve Bosznjáról	88
<i>Hanusz István</i> : Szeged népiskolai kézi térképei	83
<i>Jalsovits Alfréd</i> : A tihanyi apát- ság története	85
<i>Ocskay Gusztáv és Somogyi Hen- rik</i> : A magyar kir. államvas- utak úti képekben	86
<i>Siegmeth Károly</i> : Az aggteleki cseppkőbarlang	402.

II. Külföldi művek.

<i>Dupont E.</i> : Lettres sur le Congo	89
<i>Borelli Jules</i> : Éthiopie meridionale	500
<i>Dr. Junker Wilh lms</i> Reisen in Afrika 1875 - 1886	404
<i>Ludwig Ritter von Höhncl</i> : Berg- profil. Sammlung während Graf S. Teleki's Afrikaexpedition	498
<i>Chélard Raoul</i> : La Hongrie Con- temporaine	396
<i>Proskowetz Max</i> : Vom Newastrand nach Samarkand	188
<i>Ravenstein E. J.</i> : Map of part of Eastern Afrika	89

Rövid közlemények.

I. Expedíciók.

Rockhill útja Tibetbe	17
A Musztag ata hegységben	18
Younghusband kapitány	19
A Kongo vidék	19
A Niger folyótól	20
Délafrika geológiai kutatása	20
A Gabun-Kongo vidék	20
Dr. Baumann Oszkár	20
Ausztrália bensejében	20
A Mandigo vidék kutatása	90
Az Ubangi felső vidékén	92
Dr. Peters Károly expedíciója	92
Afrikán át nyugatról keletre	92
Az Amazon vidékén	92
A Muszgrave hegység kutatása	94
A Pjevcozov ezredes vezetése alatt működő orosz expedíció	131
A khinai birodalmon át	135
A Kilimandsaro megmászásáról	136
A német Plankton expedíció	201
A Maszhona-földnek	202
Syriában régiségkutató expedíció	203
Grombcevszkij L. B. kapitány ex- pedíciója Belső-Ázsiába	289
A Nyassza tó meglátogatása	292

A Kilimandsarótól keletre fekvő Csavo vidék kutatása	293
Thomson újáról Marokkóban	294
A Lomami folyón	295
Grönland keleti partvidékét	295
Dr. Peterstől levél	295
A Maszonák földén	296
Peru és Bolivia határára	296
A Fly folyó	296
Dr. Leichhardt és társai	297
Dr. Nansen éjszaksarki expedíciója	297
Dr. Nansen éjszaksarki expedíciója	376
Grönland keleti partvidékére	377
Az Javadi felső vidékén	377
A Pamir hegységről	377
Emin pasa	378
A Szahara bensejében	378
A Középkongó felett	378
A Csad tó déli része	379
Kamerun vidékén	379
A Kongo állam tudományos ki- kutatása	379
A Kamerun hegység faunája	380
A Kongo forrásainak kutatása	380
Izland sziget	405
Délarábia flórája	405
Perzsia középső részében	405

Grum-Grijmailo expedíciója	406	Haiti néger köztársaság	297
Flores és Celebes szigeteken	406	Benzülöttek pénze a Karolin szigetek	298
Szumatra szigetén	407	Peloponézus népeiről	299
Uj Guinea	407	Ujirland sziget	300
Uszambarán	407	A Xosakafferekről	301
A Rikva tava	408	Lagos gyarmatról	413
Trivier újabb kutató útja	408	A tropikus vidékeken uralkodó maláriáról	414
Arnot második expedíciója	408	A malájo-polynéz rassz	414
Az Amazon vidékén	409	A kirgizek	502
A Pileomayo és Vermejo folyók	409	A dajakokról	505
Alaszkaba expedíció	409	A nők túlságos nagy száma Paraguayban	508
Sarkutazás léghajóval	409		
A Benue összeköttetése a Sarival	502		
A Kongo állam s Portugál nyugat-afrikai birtokainak határán	502		
A spitzbergai expedíció	502		

II. Statistika.

Vizállások a Tiszában az 1876. és az 1887-iki években	21
A Németbirodalom népszámlálása	22
Görögország népessége	24
Az osztrák-magyar monarchia területének nagysága	94
A föld kerekén levő vasutak	137
Nemzeti vagyon	203
Az ausztráliai kolóniák fővárosainak lakossága	203
Dánia népessége	380
A távirdai- és telefon-közlekedés Francia- és Angolország között	410
A népesség hullámozásáról	410
Szentpétervárt népszámlálás	412
Szegénység Olaszországban	412
Délausztrália állam népessége	412
A világ legnagyobb városai	413

III. Ethnographia.

Az orosz ujonczozások	25
Bahrein sziget a perzsa öbölben	26
A baszkirokról	30
Formoza benszült lakói	30
Kétszáztizenöt év előtti feljegyzések szibériai nyelvrokonainkról	140

IV. Vegyesek.

Uszambara részletes térképe	31
A Viktoria Nyanza	31
Misszisszippi forrása	31
Ujzeeland	32
Uj vasúti tervek Középfrikában	95
Az ausztráliai gyarmatok szövetségének kérdése	96
A papuák apróbb szigetein	96
A spanyol kereskedelmi flotta	96
Japán vasútai	96
A Hindukus hegységben	144
Az éjszaki sark elérhetésére	204
A Kaukaszban elveszett angol utazók	205
Mekka városáról	205
A Zambezi folyó torkolata	206
A Holdhegység	207
Az éjszak-amerikai indiánok	207
Uj kábelek	207
A Földközi tenger	208
Menyhárt páter	208
A Kongo-vasút	208
A Nilus deltája	301
Gr. Benyovszky Móricz, mint földrajzi kutató	302
Adalék Európai-Oroszország függőleges tagoltságához	302
Magyar földrajzi és chromolitográfiai intézet	304
Bosznia és Hercegovina hegyei	305
Az égboltozatnak új térképe	305

Makay Sándor	306	A Táblahegyre	420
Az Egyesült-Államok földjének leg- első átutazóiról	306	Ujzeeland és Ausztrália között	420
A polynéziai szigetek flórájáról	307	Datolyapálmák Középausztráliában	420
A transz-szaharai vasút	307	A zirkniti tavat	420
Uj sziget a Csendes-Oczeánban	307	Zambeziáról	410
Az angol földrajzi társaság kitün- tetései	308	A földrajz tanítása Oroszországban	422
Nemzetközi földrajzi kongresszus Bernben	415	A Kaukázus hegységben	423
Szibéria kereskedelme	415	Vasút Khinában	423
A Volga folyó eliszapodása	416	A datolyapálma meghonosítása	424
Az Eldorado ország	416	A vándorló hegy Oregonban	424
Transvaal régi főrekvése	417	Idaho territorium	425
A Kongo állam	417	Argentina és Chile	425
A rabszolgakereskedésről	417	A Fekete-tenger kikutatása	425
Húskivitel Oroszországhól Angliába	418	A német-afrikai birtokok	425
Hammerfest leégett	418	Pénzrendszer Khinában	425
A Merv-oázis	418	A Czethal-öböl	426
A Kopais tó kiszáritása	419	Pitcairn szigetet	426
Kanadának ki nem kutatott vidéke	419	Szénbányák Kelet-szibériában	426
Az osztzkodás Afrika területén	419	A svájci turisták	426
Vasút délnyugati Afrikában	420	Az aggteleki barlang	427
		Az erdélyi vándorczigányokról	427
		A holland földrajzi irodalom	428
		Város a tenger alatt	428



ELNÖKI MEGNYITÓ BESZÉD.

Tartotta Xantus János alelnök az 1890. január 23-iki közgyűlésen.

Igen tisztelt közgyűlés!

Társaságunk elnöke megbetegedvén, csakis az utolsó pillanatban háromlott reám a kötelesség, megnyitni és üdvözölni a mai közgyűlést.

Mentsen ki ezen körülmény, hogy én egyáltalán nem készülhetvén ezen ünnepélyes alkalomra, nem tarthatom meg azon szemlét és tájékoztató áttekintést a földrajzi műveletek köréből, melyet eddig megszoktak a társasági tagok fényes tehetségű Elnökeiktől hallani, s melyet méltán várhatnak a tagok az Elnöki székéből.

Jelenleg t. közgyűlés az egész művelt világot az afrikai események foglalkoztatják, s ezek mellett a többi földrészekben feltűnő események merőben apró, alig számbavehető pontocskáknak tűnnek fel.

Most már elmondhatjuk, hogy egész Afrikát egy vasgyűrű övezi körül, s a partbirtokos európai hatalmasságok lázas nyugtalansággal, s minden hatalmukban álló tevékenységgel iparkodnak örseiket előre tolni, hogy a rövidet ne huzzák, s hogy mindegyike annyit foglaljon a földrész haszonvehető bensejéből, a mennyit csak lehetséges.

Olaszország Masszuahban foglalt állást, s terjeszkedik befele, végeztélja ugy látszik Abisszina, sőt tán Szomáli is, noha a zászlót még nem bontotta ki.

Francziaország Algirből és Tuniszból törekszik előre, s

Spanyolország erőltetve keresi az alkalmat, hogy Marokkóban lábát megvethesse.

Németország és Portugália több oldalról, s különféle eszközökkel, módokkal és ürügyek alatt lázas sietséggel nagy tevékenységet fejtenek ki, hogy előre tolhassák befolyásukat és hatalmukat.

A Kongó-állam pedig egy nagy vasutat tervez, s részben már a kiviteli nehézségeken is túl van, hogy a gyarmatosítást és befolyást biztosan tolhassa be Afrika szívébe, az egyenlítő alatt.

Zanzibár és Quilimane e közben szinte jelentékeny lendületet nyertek, mint kiindulási pontok a nagy tavakhoz, s már több kisebb expedíció különféle irányban, különböző célú műveleteket kezdett e vidékeken, s mások előkészítése folyamatban van.

Mindezen mozgalmak közt természetesen Anglia sem maradhatott közönyösen, ő tulajdonképen leginkább érdekelve van, s így legidegesebben kezdi érvényesíteni az őt méltán megillető befolyást és terjeszkedést. Mint tudjuk Anglia eddigelé az egyetlen gyarmatosító nemzet a földtekén, mely a meghódított népek közé az angol szabadságot viszi magával. Az ő gyarmatai mindenütt virágzó, a polgárosodás valódi előőrsei és terjesztői, — s az angol gyarmatokban élet és vagyon biztonságban van. Ezt valamennyien tapasztaltuk, kik földünk őt részét személyesen bejártuk; s tudja az egész művelt világ is leírásokból, s így óhajtott és kívánatos, hogy Angliának jusson ki az orosz-lányrész Afrika rendezéséből, gyarmatosításából és civilizálásából; hogy aztán az ne zsarnokok monopoliuma, de az emberiség közös területévé legyen.

Az első foglalás és első telepítés czímén, úgy a régi missziók alapításánál fogva, békés uton, már is igen virágzó oázisok alakultak Afrika bensőbb részeiben, melyek közt kiváló fontosságuk a Nyassza tó vidékén az O'Neil-féle gyarmat, úgy a Giffard és Rhodes-féle társaságok által létrehozott kisebb-nagyobb gyarmatok, továbbá a Nagy-Nyassza tóból kiömlő Shire folyó termékeny völgyei, hol az African lake Company, és a Skót Presbiteriánus missziók, melyek már is csodadolgokat vittek végbe egészen békés jellegű hódításaikkal.

Anglia most különféle magánvállalatok egyesítése, buzdítása és segítése által egy nagy vasutat tervez, mely a Jóreménység gyarmatokat összekösse a Zambezi folyam gazdag medencéjével s a körülötte levő nagy tavakkal, s így a portugál s német ter-

jeszkedéseknek azon irányban legalább elejét vegye és útját szegje, biztosítván az angol befolyást és uralmat. A terv már is a megvalósulás küszöbén áll, s igen valószínű, hogy rövidebb idő alatt fog létesülni, mint gondolnók.

Stanley, századunk e legmerészebb és legtehetségesebb felfedező utazója, legközelebb fejezte be epochális, és óriási nehézségekkel összekötött utazását, melyre Emin pasa felszabadítása céljából vállalkozott. Ujabb felfedezései még nem egészen jutottak köztudomásra, de annyit tudunk máris, hogy Stanley felfedezései eredményét első sorban Anglia rendelkezésére fogja bocsátani.

Stanley óhajtaná, hogy Szudán visszahódítassék, mely célra Szuakimtól Berberig, esetleg Khartumig kívánná a vasutat kiépíteni, mely Gordon pasa felmentési kísérleténél ugyis már tervezve volt, sőt a vasutépítési anyagok nagy része Szuakimban van most is felhalmozva. Ezt Stanley elégségesnek tartaná a Szudán visszafoglalására, s aztán az ut nyitva állana a Victoria Nyanza és Albert Nyanza tavakig.

Zanzibartól pedig ezen nagy tavakig egy vasút létesíttetnék azon úton körülbelöl, a melyen Stanley utazásából visszatért.

Mindezen mozgalmak már is nagy méretekben előrevetik árnyékát azon nagy műveleteknek, melyek századunk utolsó évtizedének vannak fentartva, s az egész művelt világ érdekelt-ségét a legnagyobb mértékben fogják lekötöni.

* * *

Az elmúlt évben a politikai földrajz keretében is történt egy pár nagy átalakulás Amerikában, melyek mindegyike nagy fontosságú a jövőre. Az Éjszak - Amerikai Egyesült - Államok kezdeményezése folytán ugyanis az egész amerikai kontinens független köztársaságai egy kongresszust tartottak, a Monroe-tan érvényesítése végett. A megállapodások nem jöttek még tudomásra, de gyanítani lehet, hogy a kongresszus véd- és daczszövetséget kötött, egész Amerika kiválására az európai hatalmak gyámkodása alól s már a kongresszus ülésézése alatt Brazília köztársasággá lön, s csatlakozott tüstént a nagy Unióhoz, s képviseltette magát követi által.

* * *

A mi a magyar törekvéseket illeti a földrajzi ismeretek előmozdítását illetőleg, említésre méltó mindenestre gróf T e l e k y

Samú utazása délkeleti Afrikában. Angol lapokból és a bécsi földrajzi társulat utján egyetmást megtudtunk ezen utazás eredményéről, s Höhnél tengerész kapitány, ki gróf Telekyt utazásában kísérte, egy előleges jelentést tett a bécsi földrajzi társaság ülésén, melyben kilátásba helyezte nagyobb munkájának közelebbi megjelenését, s csakis akkor lehet majd áttekintenünk az utazás tudományos értékét, melynek mindenesetre földrajzi értéke is leend.

A magyar nemzeti muzeum ethnographiai oszáljának gróf Teleky hazánkfia egy igen szép és nagybecsű gyűjteményt ajánlódokozott, s ezen nagylelkű megemlékezésével nagy hálára kötelezett bennünket, — de igen sajnálni lehet, hogy a m. földrajzi Társaságot nem méltatta figyelmére, s azt egészen mellőzván, tudományos működésének nem a m. Földrajzi Társaság lehetett bevezetője a tudományos világba.

A szerény hazai erők működési köréből kimagaslik még Munkácsy és Pápai hazánkfiainak utazása Szibiriában, hol az első nyelvtudományi, utóbbi pedig ethnographiai tanulmányokkal foglalkozott, Dr. Pápai Károly egy minden tekintetben gazdagnak mondható gyűjteményt hozott magával, mely helyiség hiánya miatt még nem hozzáférhető ugyan, de ha folyó évben az illető azokat feldolgozza, igen nevezetes adalékot fognak szolgáltatni, Ural-vidéki nyelvrokonaink, és Éjszak-Szibiria ismertetéséhez, — a minthogy kiváló érdekű volt már azon előleges értekezés is, melyet Pápai hazánkfia társaságunk egyik ülésén, az ottani földrajzi és népismeí viszonyokról tartott.

Végül felemlítendőnek tartom, hogy a mult évben tartott németországi geographusok VIII. nagygyűlésén társaságunkat Berecz Antal főtitkár, a Párisban tartartott nemzetközi kongresszuson pedig Déchy Mór tagtársunk képviselte, kik igen nagy előzékenységgel fogadtattak, és sok kitüntetésben részesültek.

Ezeket előre bocsátva, a mára kitűzött közgyűlést ezennel megnyitom.

Főtitkári jelentés az 1889. évről.

Ismét szomorú események főlemlítésével vagyok kénytelen évi jelentésemet megkezdeni! Ezeknek legszomorúbbja, hogy a lefolyt év elején Társaságunk elvesztette főnkelt lelkű fenséges

Protectorát! Bár ránk nézve ezen veszteség mérhetlen nagy, mi mégis csak parányi részét tesszük azoknak, kiket ezen nagy veszteség sújtott s kik ennek folytán a legmélyebb gyászba borultak! Társaságunk Coburg Fülöp herczeg ő fenségét, Társaságunk tiszteletbeli tagját távirati uton kérte fel, hogy a Társaság mély szomorúságát és fájdalmas részvétét az özvegy Trónörökösné Ő Fensége előtt tolmácsolni méltóztassék. Ki ezen kérelmet teljesítvén, erről Társaságunkat szintén távirati uton értesítette!

Ezen nagy veszteséghez hozzájárul még, hogy választmányunk tagjai sorából is kidőlt társaságunknak egyik oszlopa Pesty Frigyes a jeles buvár, az alapító tagok közül pedig Róth Samu a természetrajzi és földrajzi irodalomnak buzgó művelője! Rendes tagjaink közül is jeles férfiak és buzgó tagok költöztek a'jobb életbe. Ezek: Békey Imre kir. tanfelügyelő Budapesten, Gerlach Benjamin gymnasiumi igazgató Zirczen, Mészáros Ignác plébános Ó-Kanizsán, Neumer János főreáliskolai tanár Kassán, Parsesetich Felix főispán Ujvidéken, Dr. Somogyi Ignác főgymnasiumi tanár Szolnokon, ki Közleményeinknek is munkatársa volt s ki felolvasó asztalunknál is megfordult, Topler Sándor főgymnasiumi tanár Budapesten, Tóth Ágoston nyugalmazott honvéd ezredes Gmundenben, ki társaságunk egyik alapítója s ennek 1872-ben buzgó alelnöke volt; Dr. Verzár Ágoston Budapesten; s Weber Károly vasuti hivatalnok Szabadkán! Nyugodjanak mindannyian békében! Emléküknek Társaságunk mély fájdalmának kifejezésével áldoz!

* * *

Társaságunk mult évi működéséről és jelenlegi állapotáról van szerencsém a következőket jelenteni:

Társaságunk kebelében a lefolyt évben 14 ülés tartatott, melyek közül 1 közgyűlés, 7 választmányi ülés és 6 felolvasó ülés volt.

A választmányhoz a lefolyt év elején még mindig sűrűn érkeztek a társaság elnökének elhunytá alkalmából részvét nyilatkozatok a világon létező rokon társaságok, valamint egyes tudósok részéről is. Mit e helyen hálás köszönettel felemlíteni kötelességemnek tartom.

Társaságunk képviselve volt az év folytán Dr. Erődi Béla levelező tagunk 25 éves írói jubileumán Fiumében Nagyméltóságú Gróf Zichy Ágost tiszteletbeli tag által; Berlinben

a német geographusok VIII. nagygyűlésén a főtitkár által és Párisban a nemzetközi földrajzi kongresszuson Déchy Mór r. tag által.

A folyó ügyek elintézésén kívül a választmány azon indítvánnyal is foglalkozott, hogy a jelenleg szokásos felolvasó ülések mellett szakülések is tartassanak, melyeken előre felkért szakelőadók a földrajzi tudomány egyes ágai fejlődéséről tennének alapos jelentéseket. Ezen indítvány behatóan tárgyalatván a választmány azt elfogadta s abban állapodott meg, hogy tekintve azt, hogy a földrajz szakszerű művelőinek száma nálunk még kevés, egyelőre évenként csak 2—3 ily szakülést fog rendezni.

Gondoskodott továbbá a választmány a társasági könyv- és térképtár elhelyezéséről. Könyveink és térképeink ugyanis pár év óta a tud. Akadémia egyik földszinti helyiségében, az Akadémia II-dik osztálya titkárának szobájában voltak elhelyezve. Miután azonban a tud. Akadémia tek. elnöksége ezen szobát eredeti rendeltetésére határozta visszaadni, társaságunk felhívott, hogy 1890. évi január 1-jére könyv- és térképtára számára más helyiségről gondoskodjék. A választmány a tárgy kellő megbeszélése után, tekintve azon körölményt, hogy társaságunk anyagi helyzete nem oly kedvező, hogy lehetséges volna a könyv- és térképtár számára külön helyiséget kibérelni, elfogadta Lóczy Lajos egyetemi tanár úr és vál. tag oda vágó ajánlatát, mely szerint vállalkozott arra, hogy társaságunk könyv- és térképtárát az egyetemi tanszék számára az állam által megszerzett Hunfalvy János-féle könyvtár mellett az egyetem épületében elhelyezi. Midőn a választmány ezen intézkedését a t. közgyűlésnek tudomásvétel és helybenhagyás végett ezennel bejelentem, egyuttal megjegyzem, hogy könyv- és térképtárunk felett továbbra is függetlenül rendelkezünk, mivel a tulajdonjogot az átadási jegyzőkönyv értelmében magunknak fenntartottuk és könyvtárunkat csakis az egyetemi földrajzi tanszék használatára engedtük át; kikötvén a társaság részére azt is, hogy a könyvtárt legalább hetenként kétszer társaságunk tagjai is használhassák, a társaság tisztviselőinek pedig bármikor rendelkezésére álljon! A választmányt ezen intézkedésében azon gondolat is vezette, hogy ezáltal a földrajz művelésére készülő egyetemi ifjúságnak, a leendő földrajztanároknak alkalmat ad a könyvtárban található becses földrajzi munkák használatára s hogy ezáltal ezeknek a földrajzban való kiképzését hazafiasan elősegíti.

Felolvasó üléseinken nyolczan tartottak előadást; és pedig Berecz Antal 2-szer, Hanusz István 1-szer, ifj. Jankó János 2-szer, továbbá Dr. Pápai Károly, Reményi Antal, Téglás Gábor, Ürge Ignác és Xantus János 1—1-szer. Reményi Antal és Ürge Ignác urakat mint vendégeket volt szerencsénk felolvasó asztalunknál tisztelni.

A Földrajzi Közlemények magyar nyelvű része $38\frac{5}{8}$ iven; a külföld részére szánt Abrégé pedig $5\frac{7}{8}$ iven jelent meg, tehát összesen $44\frac{1}{2}$ iven. Mint munkatársak közreműködtek: Csopely László, Czink Lajos, Czirbusz Géza, Déchy Mór, György Aladár, Hanusz István, Dr. Havass Rezső, ifj. Jankó János, Laukó Albert, Lász Samu, Legéza Victor, Dr. Márki Sándor, Dr. Pápai Károly, Reményi Antal, Requinvi Géza, Dr. Sonnenfeld Zsigmond, Dr. Szádeczky Lajos, Telkes Simon, Téglás Gábor, Dr. Thirring Gusztáv, Tömösváry Lajos, Ürge Ignác, Vámbéry Ármin, Veress Endre és Xantus János.

Ezek tollából megjelent Közleményeink mult évi folyamában 27 nagyobb cikk, 9 hazai és 15 külföldi munka ismertetése és jó számú rövid közlemény. A szerkesztésben pedig Thirring Gusztáv és György Aladár urak segítettek.

A külföldi rokonságokkal Közleményeink kicserélése által, a mult évben is élénk összeköttetésben voltunk. Csereviszonyban állunk, Bécsben: a cs. és kir. földrajzi társasággal, a cs. és kir. katonai földrajzi intézettel és a cs. és kir. Naturhistorisches Museummal. Németországban a casseli, a brémai, a darmstadti, a drezdai, az elberfeldi, a majna-frankfurti, a freibergi, a greifswaldi, a hallei, a hamburgi, a hannóverai, a jenai, a karlsruhei, a lipcei, a metzi, a müncheni, a stettini és a stuttgarti földrajzi társaságokkal. Svájcban a aarai, a berni, a st.-galleni, a neuchateli földrajzi társaságokkal és a baseli »Geographische Nachrichten«-nel. Franciaországban a bordeauxi, a douai-i, a havrei, a lillei, a lyoni, a párisi, a rueni, a saint-valery-en-Cauxi, és a toursi földrajzi társaságokkal, továbbá a »La Géographie«, a »Revue de Géographie« és a »La Revue Diplomatique« című folyóiratokkal; Angliában az edinburgi, a londoni és a manchesteri földrajzi társaságokkal és a londoni The chamber of Commerce Journállal; Belgiumban az antwerpeni és a brüsszeli, Németalföldön az amsterdami, Portugáliában a lissabonni és a portói, Spanyolországban a madridi földrajzi társaságokkal, továbbá

a spanyol kereskedelmi földrajzi társasággal és az »Ambos mundos« című lappal; Olaszországban a római földrajzi és a flórenczi, a milánói és a nápolyi Afrika-társaságokkal; Oroszországban a szt.-pétervári, Oláhországban a bukaresti földrajzi társaságokkal és Görögországban a »Hellénikos didaskalikos Syllogos«-sal. Amerikában az argentiniai (Buenos-Aires), a braziliai (Rio de Janeiro), a québeci (Canada), az Amerikai (New-York), és az Egyesült-Államok (Washington) földrajzi társaságával, továbbá a Smitsonian intézettel (Washington), a washingtoni Anthropologiai társasággal, a new-porti »Northern Transcontinental Survey«-vel, az argentiniai nemzeti tud. Akadémiával (Cordoba), a braziliai csillagdával (Rio de Janeiro), a Kaliforniai tud. Akadémiával (San Francisco), a costa-ricai nemzeti meteorologiai intézettel (San José). A mexikói nemzeti csillagdával (Tacubaya), az »Antonio Alzate« tud. társasággal (Mexico) a kanadai intézettel (Toronto), és a santiagói »Deutscher wiessenschaftlicher Verein«-nal. Afrikában a kairói és az orani földrajzi társaságokkal. Ázsiában a bengali ázsiai társasággal (Kalkutta), a kir. ázsiai-társaság éjszak khinai osztályával (Shanghai), a »Deutsche Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde«-val (Yokohama) és a japáni földrajzi társasággal (Tokio). Ausztráliában a melbournei és a sydney földrajzi társaságokkal.

Tagjaink száma a múlt évben nem gyarapodott, sőt inkább fogyott. A múlt évben volt ugyanis 566 rendes tag; ezek közül meghalt 12, kilépett 28, alapító tag lett 1. Apadt tehát a rendes tagok száma 41-el s miután az év folyamán csak 20 új r. tag vétetett fel, a rendes tagok száma 545, azaz 21-el kevesebb, mint az előző évben.

Az alapító tagok száma 29, a tiszteletbelieké 47, a levelező tagoké pedig 31.

Társaságunk vagyona a múlt évben valami keveset ismét gyarapodott, miként az a vagyonállásról szóló jelentésből látható. Az évdíjak meglehetősen folytak be, s különösen a budapesti tagok voltak pontos fizetők, amennyiben ezek közül csak 18-an, míg a vidékiek közül 77-en maradtak adósak az 1889-iki évdíjjal. A felmerült költségeket teljesen fedezhettük, sőt még némi pénztári maradványt is hoztunk át az 1890-diki évre.

Végül hálás köszönettel kell megemlítenem, hogy társaságunk a múlt évben is az állam részéről 1000 frt, a tudományos Akadémia részéről pedig 400 frtnyi segélyben részesült; továbbá

hogy a tud. Akadémia üléstermét ez évben is díjmentesen használtuk.

Kérem méltóztassanak ezen jelentésemet tudomásul venni!

BERECZ ANTAL,
főtitkár.

Jelentés a könyv- és térképtár 1889. évi gyarapodásáról.

Tisztelt közgyűlés!

A Magyar Földrajzi Társaság könyvtára az elmúlt évben is gyarapodott a földrajzi irodalom újabb jelenségeivel, s ha könyvtárunk utolsó 2—3 évi gyarapodását vesszük tekintetbe, örömmel kell konstatálnunk, hogy az évről évre nagyobb arányokat ölt és hogy az utóbbi években képesek voltunk a könyvtár gyarapítására is gondot fordítani. Könyvtárunk mindamellett még ma is magán viseli keletkezésének bélyegét: ma is, mondhatni, $\frac{9}{10}$ -része adományok vagy csere útján befolyt becses munkákból áll s így természetes, hogy zömét a földrajzi s rokon egyesületek kiadványai, közlönyei s évkönyvei képezik. Az önálló tudományos munkák gyűjteménye még ma is aránylag nagyon csekély, habár az utóbbi években vétel útján számos becses művel egészíthettük ki; mindamellett még ma is sokkal szegényebb a mi könyvtárunk ily munkákban, mint hazai nagy közkönyvtáraink s ez egymaga kimagyarázza azon körülményt, hogy könyvtárunkat, társaságunk tagjai oly csekély mértékben használják. Ehhez hozzájárult még az is, hogy könyvtárunk még mindeddig nem talált oly otthont, a melyben azt a követelményeknek megfelelőleg kellő kényelemmel állíthattuk volna fel.

A könyvtár a társulatokkal folytatott rendes cserén kívül ajándék útján is számos becses művel gyarapodott: első sorban említenem kell bold. Tóth Ágost özvegyét, ki számos becses térképet adományozott könyvtárunknak, továbbá a közmunka- és közlek. miniszteriumot, a földmívelési miniszteriumot, a bécsi kat. földr. intézetet, a fővárosi statisztikai hivatal, az osztrák-magyar monarchia írásban és képből című vállalat szerkesztőségét, Dr. Ilavass Rezső, Posner Alfréd, Sigmeth Károly, Dr. Toldy László, Vadász Ede, Déchy Mór, Récsey Viktor, Dr. Hermann Antal, ifj. Jankó János urakat kik kisebb-nagyobb adományokkal járultak társaságunk könyvtárának gyarapításához. Fogadják valamennyien őszinte köszönetünket.

A mult évi gyarapodást beszámítva könyvtárunk jelenleg 1211 művet foglal magában, összesen 2115 kötetben ; térkép-tárunk pedig 312 térképműből, áll 1265 darabban. Összes gyűjteményeink kötet-, illetve darabszáma tehát 3380.

Midőn ezen rövid jelentésemet a t. közgyűlés elé terjeszteni szerencsém van, egyuttal felhasználom az alkalmat, hogy amidőn a társaságnál 3 éven át viselt tisztségemről ezennel visszalépek, a tisztelt társaságnak irányomban tanúsított jóakaratáért ezennel őszinte köszönetemet fejezzem ki.

Budapest, 1890. január 20-án.

Dr. THIRRING GUSZTÁV.
titkár.

Kimutatás a társaság 1889. évi bevételei és kiadásairól.

B e v é t e l:

1. Pénztári maradvány 1888-ról	125.56
2. Évdíj 469 tagtól 1889-re	2342.50
3. » 1888. és 1887-re	240.—
4. Oklevéldíj 18 tagtól	38.—
5. Előfizetésekből	290.—
6. Államsegély	1000.—
7. A Tud. Akadémia segélye	400.—
8. Kamatokból	189.48
9. Régi füzetekért	10.50
10. Befizetett alapítvány Brázay Kálmán úr által	100.—
Összesen	<u>4736.04</u>

K i a d á s:

1. Egy darab 100 frtos magyar papíráradék kölcsön az alaptőkéhez	99.90
2. A Közlemények XVII. kötetének kiadási költsége	2849.43
3. Tiszteletdíjak	600.—
4. Pénztárkezelési költség	291.05
5. Szolgák díjazása	67.—
6. Könyvtarra	98.12

7. Postaköltség, irodai átalány s egyéb vegyes költségek	345.87
8. Felolvasások költsége s rendkívüli kiadások	75.—
Összesen	4426.37
Maradt:	309.67

Budapesten 1889. deczember 31-én.

DR. FLOCH HENRIK,
pénziárnok.

BERECZ ANTAL,
főtitkár.

Az alólírtak mai napon ezen számadást megvizsgáltuk s tételenként az eredeti okmányokkal összehasonlítottuk s azokat rendben találtuk.

Budapesten, 1890. január 20-án.

Nádor Vincze s. k. Telkes Simon s. k.
a közgyűlés által kiküldött számvizsgálók.

A társaság vagyonállása 1889. végén.

1. Alapítványi tőke:	
a) 30 drb 100 frtos névleges értékű 5%-os földhitelintézeti záloglevél a földhitelintézetnél elhelyezve	3000.—
b) 6 drb 100 frtos 5%-os papíráradék kölesön-kötvény	600.—
3. Ingóságok becsértéke	30.—
4. Könyvek és térképek becsértéke	2500.—
Összesen	6130.—

Budapesten, 1889. deczember 31-én.

BERECZ ANTAL,
főtitkár.

Költségelőirányzat 1890-re.

Bevételek:

1. Pénztári maradék 1889-ről	309.67
2. Évdíjakból 1890-re 500 tag után	2500.—
3. Évdíjakból 1889-re hátralék	100.—
4. Oklevelekért	40.—
5. Előfizetésekből	300.—
6. Kamatokból	180.—
7. Segélyek és adományok	1400.—
Összesen	4829.67

Kiadások:

1. A Közlemények XVIII. kötetének kiadási költsége	3000.—
2. Tiszteletdíjakra	600.—
3. Az évdíjak behajtási költsége	300.—
4. Szolgák díjazására	70.—
5. Folyóiratokra és bekötésre	150.—
6. Postaköltség, irodai átalány, vegyes nyomtatványok és egyéb kisebb kiadásokra.	350.—
7. Az alaptőkéhez	100.—
8. Felolvasások költségeire s egyéb rendkívüli kiadásokra	259.67
Összesen	4829.67

Budapesten, 1890. január hó 23-án.

A választmány helybenhagyásával:

BERECZ ANTAL,
főtitkár.

TÁRSASÁGI ÜLÉSEK.

Választmányi ülés 1889. évi december hó 30-án
az állami felsőbb leányiskolában. Vámbéry Ármin elnökle
alatt jelen voltak Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtit-
kár, Dr. Ballagi Aladár, György Aladár, Lóczy Lajos, Dr.
Staub Mór, Dr. Téry Ödön vál. tagok.

1. A f. évi november 14-én tartott ülés jegyzőkönyve hite-
lesítettik.

2. A főtitkár felolvassa Dr. Thirring Gusztáv másodtitkár
levelét, melyben az állásáról lemond.

A választmány ezen lemondást jelenleg nem fogadhatja el
s felkéri Dr. Thirring Gusztáv urat, hogy hivatalát a közgyű-
lésig megtartani sziveskedjék.

5. A főtitkár jelenti, hogy a tud. Akadémia elnöksége át-
íratilag arról értesítette a társaságot, hogy a könyvtár számára
csak 1890. év január 1-jéig adhat helyiséget.

Ennek értelmében a választmány kényszerítve érzi magát
a könyvtár elhelyezéséről gondoskodni s Lóczy Lajos vál. tag
felszólására s illetőleg javaslatára elhatározza, hogy a társaság
könyvtárát a teljes tulajdon jog fenntartása mellett a budapesti

tud. egyetem földrajzi tanszékének könyvtára mellett helyezi el s illetőleg az ezen tanszék használatára is átengedi oly kikötéssel, hogy az a társaság tisztviselőinek bármikor, a tagoknak pedig legalább hetenkint 2-szer rendelkezésére álljon Megbizzza egyuttal a másodtitkárt, mint a könyvtár őrét, hogy a könyv- és térképtárt pontos jegyzék mellett Lóczy Lajos egyetemi tanár urnak minél előbb adja át s az átadásról vele jegyzőkönyvet vegyen fel s ezt az átadott könyvek és térképek átvételi záradékkal ellátott jegyzékével együtt a választmánynak adja be.

A választmány egyuttal köszönetet mond a tud. Akadémiának, azon szivességért, hogy a társaság könyvtára számára eddig helyiséget adott, valamint Lóczy Lajos vál. tagnak is, hogy a könyvtárnak az egyetemen való elhelyezhetéséről gondoskodott.

6. A rendes évi közgyűlés napjaul 1890. évi január 23-dika tüzetik ki.

Felolvasó ülés 1890. január 9-én a tud. Akadémia termében. Elnök: Xantus János.

Findura Imre r. tag felolvasta a Baloghvölgy-ről szóló értekezését.

Választmányi ülés 1890. január hó 16-án az áltami felsőbb leányiskolában. Xantus János elnökle alatt jelen vannak: Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár; továbbá Dr. Brózik Károly, Ghyczy Béla, György Aladár, Heim Péter, Koller Lajos, Dr. Staub Móricz és Dr. Téry Ödön választ. tagok.

1. Az 1889. évi december 30-án tartott ülés jegyzőkönyve hitelesittetik.

2. A főtitkár jelenti, hogy tudomása van arról, hogy a társaság könyvtára az előző ülés határozata értelmében Lóczy Lajos egyetemi tanár urnak már átadatott; az átadásról azonban hivatalos jelentés még nem érkezett be.

A választmány ezen jelentést tudomásul veszi s a főtitkárt utasítja, hogy az átadási jegyzőkönyvet mielőbb kérje be.

3. A főtitkár jelentést tesz arról, hogy miképen folytak be a tagsági díjak az 1889. évben. Ezen jelentésből kitűnik, hogy 1889-re 18 budapesti és 77 vidéki tag még nem fizette le a tagsági díjat, s hogy továbbá ezek közül 6 budapesti és 39 vidéki tag még az 1883-diki évdíjjal is tartozik.

A választmány ezt tudomásul véve határozza, hogy a hátra-

lékos tagdíjak haladéktalanul postai megbízás útján szedessenek be a hátralékos tagok költségére; s ezen tagoknak addig míg tartozásukat le nem róják, a Közlemények füzetei ne küldessenek meg.

4. A főtitkár bemutatja az 1890-dik évre szóló költségvetés tervezetét 4829 frt 67 kr. bevétellel s ugyanannyi kiadással.

A választmány ezt magáévá teszi s közgyűlésnek be fogja terjeszteni.

5. Megbeszéltetvén a tiszteletbeli tagok választása a választmány szótöbbséggel oda nyilatkozik, hogy a legközelebbi közgyűlésen egyedül gróf Bizemont urat a mult év augusztus havában Párisban tartott nemzetközi földrajzi kongresszus rendező bizottságának elnökét fogja tiszteletbeli taggá való megválasztásra ajánlani.

6. A tiszti kar 3 éves mandátuma 1889-ben lejárván, a tiszti kar újraválasztása a közgyűlés napirendjére tűzetik s a főtitkár megbizatik, hogy a megbeszélés értelmében a közgyűlés tájékoztatására szokásos módon választó czédulákat nyomasson.

Ezzel az ülés berekesztetett.

Közgyűlés f. é. január hó 23-án a tud. Akadémia termében. Xantus János elnöklete alatt jelen vannak: Gervay Mihály alelnök, Gr. Szécsényi Béla tiszt. tag, Jálícs Ignác alapító tag, Berecz Antal főtitkár, Dr. Thirring Gusztáv titkár, Dr. Floch Henrik pénztárnok; Dr. Ballagi Aladár, Dr. Brózik Károly, Ghyczy Béla, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Heim Péter, Király Pál, Dr. Staub Mór, Dr. Szabó József, Dr. Téry Ödön választmányi tagok; — Dr. Dietz Sándor, Dobiecki József, Fanda József, Dr. Gindele Jenő, Hermann Antal, ifj. Jankó János, Jaszniger Jakab, Kilián Frigyes, Kogutovicz Manó, Muzicsék Antal, Nádor Vincze, Dr. Pápai Károly, Romeiser József, Telkes Simon, rendes tagok.

1. Az elnök kijelenti, hogy a tagok az alapszabályok határozmányai értelmében kellő számmal vannak jelen s a közgyűlést megnyitja. (A megnyitó beszéd a füzet elején van közölve.)

2. A jegyzőkönyv hitelesítésére felkéretnek: Gervay Mihály, alapító tag és György Aladár r. tag.

3. Berecz Antal főtitkár felolvassa jelentését a társaság 1889. évi működéséről. (Lásd a 4. lapon.)

A közgyűlés ezen jelentést tudomásul veszi.

4. Dr. Thirring Gusztáv titkár felolvassa a könyv- és térképtárról szóló jelentést. (Lásd a 9. lapon.)

Tudomásul szolgál.

5. A főtitkár felolvassa a pénztárról és a társaság vagyonyállásáról szóló jelentést. (Lásd a 10. lapon.)

6. Telkes Simon r. tag, a számvizsgáló bizottság részéről jelenti, hogy a számadások átvizsgáltattak s minden teljesen rendben találtatott, minek folytán a bizottság indítványozza, hogy a pénztárnoknak az 1889. évi számadásokat illetőleg a felmentés megadassék.

7. A pénztári jelentést a közgyűlés tudomásul veszi, s a kért felmentést megadja.

8. Elnök a választmány nevében indítványozza, hogy a közgyűlés a Társaság Protectorává Fülöp Szász-Coburg és Góthai kir. Herczeg Ő fenségét válassza meg.

A közgyűlés az indítványt köztetszéssel fogadja s lelkes éljenzés közt Ő kir. Fenségét a Társaság Protectorává egyhangúlag megválasztja s a Társaság elnökségét megbizza, hogy Ő kir. Fensége részére erről díszoklevelet állíttasson ki s azt annak idején Ő kir. Fenségének mély tisztelettel kézbesítse.

9. Elnök előadja, hogy a jelen közgyűlésen megválasztandó a társ. tiszti kara 1890–92-re s választmány 1890-re. A szavazatok beszédésére és összeszámlálására kiküldi György Aladár elnöklete alatt Dr. Téry Ödön és ifj. Jankó János r. tagokat s a szavazatok beadása céljából az ülést felfüggeszti.

10. Előterjesztetik a választmány által készített költség-előirányzat tervezete 1890-re. (Lásd a 11. lapon.)

A közgyűlés ezen tervezetet megjegyzés nélkül elfogadja.

11. Az 1890. évi számadások átvizsgálására kiküldetnek: Lippich Gyula, Nádor Vincze és Telkes Simon r. tagok.

12. A választmány előterjesztésére gróf Bizemont a f. évben Párisban tartott geogr. kongresszus rendező bizottságának volt elnöke a Társ. tiszteletbeli tagjául megválasztatik.

13. György Aladár felolvassa a választásról szóló jegyzőkönyvet, mely szerint beadatott összesen 38 szavazat, ezek közül a választmányra nézve 4 érvénytelennek találtatott.

Az elnökségre beadatott 38 szavazat, melyből Vámbéry Árminra 20, Lóczy Lajosra 17, Xantus Jánosra

1 esett s e szerint a társaság elnökévé Vámbéry Ármin választatott meg.

Az alelnökségekre 38 szavazatból 34 szavazattal Xantus János és 20 szavazattal Gervay Mihály választottak meg. Berecz Antal 17, Lóczy Lajos 2, Fraknoi Vilmos és Dr. Szabó József egy-egy szavazatot kaptak.

Főtítkár lett: Berecz Antal 21 szavazattal. Ezen állásra Dr. Márki Sándor kapott 17 szavazatot.

A titkárnak megválasztatott: ifj. Jankó János 21 szavazattal. Thirring Gusztáv kapott 14, Márki Sándor és Staub Móricz kaptak 1—1 szavazatot.

Pénztárnok lett: Dr. Floch Henrik 37 szavazattal, Telkes Simon kapott 1 szavazatot.

Továbbá megválasztottak választmányi tagokká 1890-re: és pedig az eddigi választmány tagjai közül Dr. Ballagi Aladár egyet. tanár 34, Berényi József államvasuti főfelügyelő 33, Dr. Brózik Károly főreáliskolai tanár 34, Ghyecz Béla nyug. altábornagy 19, György Aladár az orsz. statisztikai hivatal beltagja 34, Dr. Havass Rezső okl. tanár 32, Hunfalvy Pál a főrendiház tagja 34, Király Pál állami paedagogiumi tanár 32, Laký Dániel ref. főgymnasiumi tanár 16, Péchy Imre a m. k. állami nyomda igazgatója 19, Dr. Staub Móricz főgymnasiumi tanár 24, Dr. Szabó József kir. tanácsos és egyetemi tanár 34, Dr. Téry Ödön miniszt. fogalmazó 30, Dr. Török Aurél egyetemi tanár 34, — továbbá új tagokul: Csopey László 23, Dr. Pápai Károly 23, Dr. Posevitz Tivadar 19, Fialovszky Lajos 18, Hermann Antal 18, Kogutovitz Manó 17, Dr. Pethő Gyula 17, Dr. Safarzik Ferencz 17, Dr. Thirring Gusztáv 17 és Simonyi Jenő 16 szavazattal. Halavács Gyula, Laký Dániel és Simonyi Jenő 16—16 szavazatot kapván, a két utóbbi sorshuzás útján lett vál. tag. Ezekén kívül a választmányi tagságra 15 szavazatot Heim Péter, Lévy Henrik, Majláth Béla, Dr. Márki Sándor, 14 szavazatot Déchy Mór, 13 szavazatot Koller Lajos, Lóczy Lajos, 12 szavazatot Bedő Albert, Fraknoi Vilmos és gr. Szécsényi Béla, 9 szavazatot Asbóth János, 8 szavazatot Forinyák Gyula, stb. kaptak.

A közgyűlés a szavazatszedő bizottság ezen jelentését éljenzéssel tudomásul veszi.

14. Ezzel a közgyűlés berekesztetett.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. Expedíciók.

+ **Rockhill útja Tibetbe** sem sikerült, bár ő, mint a pekingi amerikai követség titkára, a nép nyelveit és szokásait sokkal jobban ismerte, mint legtöbb más utazó. A sikertelenség okát abban találja, hogy a sivatag felől ment Tibet felé. Mindamellett Tibet határain és különösen a Zaidam déli ágánál ismeretlen vidéken járt és a Künlün hegységen két szoroson hatolt át az Aramik-Koron és a Momoran-ulán. Visszatérve innen a Zaidam partjaihoz a Lhassza felé vezető karaván útra készült, mely Nagsukáig, a mely a tibeti fővárostól csak 12 napi távolságra van, egészen lakatlan vidéken visz át. Mivel azonban itt azt hallotta, hogy *Przsevalszkij* orosz karavánja már megelőzte őt, elhatározta, hogy Szamdo, Batang, és Litang irányában keleti Tibetben át megy. Tevéit apró lovakkal cserélve ki, 13 nap alatt rendkívül hideg időben ismét átment a Künlün hegylánczon a a Hato szorosnál, mely sziklás jellegéről vette nevét és eljutott a Sárga folyó forrásvidékéhez, Csakanortól nyugatra, melynek nevét »Sóstó«-nak magyarázza. Atmenve a Sárga folyón Karmatang mocsáron keresztül szerencsésen eljutottak Namesoba, keleti Tibet legéjszakibb tartományába. Innen nehéz uton a Dresu folyón át lovakon és yakokon nagyobb részt hóban eljutottak Jyékundo tibeti városba, mely igen tekintélyes hely. (A K-pundit hibásan Kégidonak írja.) A városban van többek közt egy lámakolostor mintegy 2000 baráttal, kik az utazóval szemben ellenséges álláspontot foglaltak el és megtiltották a bennszülötteknek is, hogy tőle valamit vegyenek vagy neki valamit eladjanak. Az út itt két felé ágazik, az egyik a 15 napi távolságban fekvő Szamdoba, a másik a 30 napi távolságra levő Taszienluba vitt. Szamdoban *Rockhill*-nak ismerősei is voltak, de mivel oda nem kapott vezetőt, két khinai és egy horba tibeti társaságában, csomagját visszahagyva, Taszien-lu felé indult. Tizenhárom nap mulva délkelet felé menve eljutottak egy másik nagy tibeti városba. Kanzéba, hol szintén nagy kolostor van. Utjuk a barátságos fekete sátoru Drukpa törzs vidékén ment át, oly uton, melyet különösen a theakereskedők nagyon használnak. Kanzé lámái is ellenséges indulatot tanúsítottak az utazóval szemben. Három napi tartózkodás után a hat

napi távolságra délkeletre fekvő Davoba ment s innen a Hai-czu-shan szoroson át öt nap alatt eljutott Ta-sien-luba. Mivel uti podgyászaira itt sokáig hiába várakozott és különben is kimerült volt, csónakon Kia-ting-fuba és innen Szucsuenbe utazott, bár azt állítja, hogy sikerült volna nagyobb baj nélkül Lhasszába eljutnia. Megjegyezzük, hogy utazónk tibeti öltözetet viselt és a tibetiek életmódját követte mindig. Utazásáról a londoni földrajzi társaság Közlönyében kiadott rövid jelentése megemlékszik a Tibetben divatos polyandriáról is és kiemeli, hogy ez a zaidam mongolok között szokásos ugyan, de csak a letelepülteknél, hol a férfiak egyrésze kereskedői uton van rendszeren, míg a sátrakban lakóknál, különösen a drukpatörzsnél a sokférjűség ismeretlen és más helyen is inkább csak kivételes.

+ **A Musztag-ata hegységben** érdekes geológiai kutatásokat tett a múlt nyáron Bogdanovics orosz tudós, a Przsevalszkij halála után Pievts off ezredes vezetése alatt működő orosz-tibeti expedíció tagja. Akszunál elválva társaitól a Szatyr-kul partjaira ment és innen kirándulásokat tett az Akszai forrásokhoz, midőn a Turngart szoroson át Kasgárba ment volna társaihoz. Kutatásainak legfőbb eredménye, hogy a Kara-teke és Kok-tan heglánczok nagyobb részét alkotó felső devoni mészkőben *Atrypa reticularis* *A. aspere*, *A. latilingvis* és spirifer, több koral és más kőületek fordulnak elő, de a többi képletekben. melyek közt palaeozoicusok is vannak, nincsenek kőületek. A Kara-teke és Kok-tan heglánczok közt levő tertiár homokkő dolorit, de a Tojun völgyben vulkanikus sziklák nagy mennyiségben fordulnak elő, bár ezek nem birtak közvetlen hatással a vidék orográfiájára, ellenkezőleg a dolorit dislocatio eredménye, mely a tertiár homokkővet s a többi rétegeket felemelte. Az alacsony Artys hegység mint a Tian-San homloklánczolata, közvetlenül Kasgár éjszaki oldalán látszólag csak tertiár homokkőből és conglomeratokból van összetéve. Utazónk Kasgárból Goes folyó völgyén akart áthatolni a Musztag-ata hegységbe, de az erős esőzések s hóolvadás miatt az ut járhatatlan volt és ezért délre fordult Jangi-Hisszarba, hol a King-kol és Ridsek folyó völgyeken át ismét meglátogatta a Kara-tas szorost. Innen kikutatta a Musztag-ata heglánczot, mely 26,000 lábnál magasabbra emelkedik és azután a kis Kara-kul tóig süllyed. A Musztag-ata hegység éjszakkéleti lejtőjének hóvonala 13.780—14.700 lábak közt fekszik, míg a délnyugati lejtőn 17.225—17.715 lábig emelkedik. Az előbbi részen nincse-

nek jégárok, minden régi hómező dél-nyugatra nyílik. Régi morénák tanúsítják, hogy az éjszakkéleti lejtőn egykor jégárok voltak 12.795 láb magasságig, de a délnyugati oldalon kiterjedt jégáraknak nyomai nincsenek. Musztag-ata és a szomszédos hegy-lánczok gneiszből allanak, de granit is mutatkozik. A gneisz iránya éjszaknyugatról délkeletfelé húzódik, az állítólagos éjszaki és délirány nyomaira nem akadtak. Kara-kul tótól Bogdanovics az Ulug-rabat szorosán ment át a Tagarma völgybe s onnan Yarkand-Darja felé akart menni, de az esőzések s olvadó hó ismét meggátolták. Ezért ismét oldalutat tesz a Yarkand-Darja mellett hegyes vidéken át a Kysygdaván szorosig, a honnan Arpalyk-sa sivatagon át Yarkand-ba ért. Összehasonlítva a gneisz képletű Musztag-ata hegységet, mely éjszaknyugat és délkelet felé halad, a Pamir keletnyugati, továbbá éjszakkéleti és délnyugati irányával Bogdanovics arra az eredményre jut, hogy az előbbi régiebb, mint az utóbbi és hogy az utóbbinak felemelkedése látszólag hatással volt a Musztag-ata hegységnek elhelyezésére. A Yarkand szomszédságában bőven előforduló tipikus löszre nézve utazónk helyesli Richthofen elméletét. Bogdanovics Yarkandban megvárva az expedíció többi tagjait az innen délnyugatra fekvő és eddig teljesen kikutatlan hegység buvárlatához kezdett.

+ **Younghusband kapitány**, kinek nevezetes középázsiai utazásáról már régebben megemlékeztünk, múlt év nyarán ismét nagyobb kutató útra indult, hogy a khinai Turkesztán és Kázmír közt levő szorosokat megvizsgálja. Sikerült keresztülhatnia a Shimsal-völgyön Musztagh szorostól éjszaknyugatra, s eljutott Hunzába oly úton, melyen előtte európai ember nem járt. November közepén már Gilgitben volt. Régiebb utazásairól szóló jelentésében, melyet a londoni földrajzi társaság 1888. május havában tartott ülésén olvasott fel, említette Younghusband, hogy a Shimsal szorostól Kandsutba vezető út összeköttetésben áll azzal az iránynyal, melyet 1887-ben Suget Jangalba menve választott; ez alkalommal azonban sietni kellett, mivel félt, hogy az elleneséges kandsutikkal fog találkozni.

+ **A Kongo vidék** részletesebb kikutatása végett Lipót belga király kezdeményezésére újabb expedíciók indulnak el a közel jövőben. Jelenleg az Uelle és Ubangi folyók környékén tesznek kutatásokat, de már közelebb három más vidéket is részletebben szándékoznak tanulmányozni. A Stanley-pooltól délre

és keletre állítólag nagy kiterjedésű s erős népességű fensíkok vannak. Bangalatól és Upotótól éjszakra a Kongo és Ubangi között még egészen ismeretlen vidék van, melynek őserdeiben a Tehuapa és Lulongo folyók erednek. Végre Katanga és Úfira folyók vidékét is szándékoznak kikutatni. Mind a három expedíció, melyben szakférfiak és orvosok is résztvesznek, a jelen évben fog Antwerpenből Afrikába menni.

+ **A Niger folyótól** a Guineai öbölíg terjedő ismeretlen vidékeken Binger francia kapitány két évig tartó tanulmánytatt tett, melynek azonban tudományos jelentősége nincs. Az utazó fegyverek nélkül járt s a lakossággal mindenkor barátságos viszonyban maradt.

+ **Délafrika** geológiai kikutatását s térképezését határozta el Fokföld hatósága s e munkát Seeley tanárra bízta. A Fokföldön s környékén tudvalevőleg számos értékes ásvány fordul elő.

+ **A Gabun-Kongo vidék** kikutatására indult el hivatalos megbízásból Forneau Alfréd francia utazó Ogové vidékéről. Utazásának főczélja kikutatni az Ogové és a part közt fekvő vidéket Gabuntól éjszakkeletre, megállapítani a vízvázlasztókat Gabun és Memy folyókra nézve. Az utazót Dolisie is kísérni fogja.

+ **Dr. Baumann Oszkár**, ismert afrikai utazó, újabban a német keletafrikai társaság megbízásából ismét Kelet-Afrikába ment, hogy ott a Dar es Szalaam és Tanga kikötők mögött fekvő partvidékek térképét elkészítse. Ezt a két kikötőt ezentúl a német postagőzősök is meglátogathatják és ezért érdekükben áll, hogy a belföldek szorosabb összeköttetésbe jussanak.

+ **Ausztrália bensejében** a Central-Australian Exploring Association megbízásából kiterjedt utazásokat tett a mult nyáron Tietkins W. H., ki Giles régibb kutatásaiban is részt vett. Az expedíció felszereléséhez 12 teve is tartozott és főczélja a nagy Amadeus mocsáros sós tó (20° 30' d. sz. és 130° kel. h. gr.) környékének kikutatása volt, hol a tó forrásvidékén termékeny vidéket reménylettek. Tietkins marczius havában indult el Alice Springs táviró állomástól és július 22-én érkezett meg Eridunda nevű legelőtelepre, mely Charlotte Waters táviró állomástól 240 km. távolságra esik éjszaknyugati irányban. A 70—75,000 négyzetkilométerre tehető kutatási területen több hegységet talált, melyek közt a legmagasabbat (460 m.) Dél-Ausztrália jelenlegi kormányzója nevével Kintore Range névvel

nevezett el és egy jelentékeny tavat, melyet Macdonald tónak keresztelt ($127^{\circ} 50'$ k. h. G. és $23^{\circ} 40'$ d. sz. közt). Egészen véve azonban az eddig teljesen ismeretlen és nagy kiterjedésű vidéken nagyon kevés legelőnek alkalmas terület van, szántó-földnek való épen semmi. Mindenütt homok dombok és Casuarina erdővel borított síkságok voltak. Egy pár rövid patakon kívül csak szikla reservoirekban találtak vizet. Belsőötteket sehol sem láttak, bár nyomaikat az általuk ásott kutak elárulják.

II. Statisztika.

Vizállások a Tiszában az 1876—1887-iki években. A volt közmunka- és közlekedésügyi m. kir. ministerium vízrajzi osztálya bellusi Baross Gábor miniszter ur rendeletére egy nagyobb-szabású statisztikai forrásmunkát indított meg, melynek célja a magyar állam területén levő jelentékenyebb folyókban észlelt vízállások kimutatásának egy-egy hosszabb időtartamra vonatkozó adatait összegyűjtve és feldolgozva időről-időre kinyomatni s ezáltal a nagy közönségnek is rendelkezésére bocsátani. Ezen műnek az első kötetét képezi a fentebbi czim alatt az 1888-iki év október havában megjelent és Péch József kir. és műszaki tanácsos, mint a vízrajzi osztály vezetőjének felügyelete alatt nagy fáradsággal és kitartó szorgalommal készült és közrebocsátott első összeállítása, melyet szakkölönyünkben eddig ismertetve lévén megérdemli, hogy néhány szóval mi is megemlékezzünk róla.

A vízállási adatok rendszeres gyűjtésének és közlésének célja az okszerű vízrendezés és a vízhasználat, mely adatok ismerete nélkül sem folyamszabályozási munkákat, sem pedig öntözési és lecsapolási helyes tervezetek sem készíteni, sem megfelelően keresztülvinni nem lehet. Ezen fontos munkát a vízrajzi osztály a Tiszában az 1876—1887 tizenkét évi időszak alatt észlelt vízállások közlésével kezdi, közölve minden esztendőről rendszeresen: 1) a mérczetávolságok és O pont magasságot. 2) a legnagyobb, legkisebb és közép évi vízállásokat és 3) a vízállásokat minden egyes hónap és napról.

A megfigyelés kiterjesztetett 22 állomásra. Ezek: Mármaros-Sziget, Tisza-Ujlak, Tivadar, Vásáros-Namény, Nagy-Lónya, Csap, Dombrád, Karád, Tokaj, Tisza-Lucz, Polgár. Tisza-Keszi, Tisza-

füred, Szolnok, Tisza-Ugh, Csongrád, Mindszent, Algyő, Szeged, Zenta, Török-Becse és Titel.

A 168 quart-oldalra terjedő munka előszavában a közrebocsátó hivatal igéri, hogy a dunai, továbbá a Duna és Tisza mellékfolyóin észlelt vízállásokról hasonló összeállítások szintén közöltetni fognak.

Telkes Simon.

A Németbirodalom megalkotása óta az 1885. évi december 1-én végrehajtott népszámlálás volt a negyedik. A Németbirodalomban ugyanis minden öt évben egyszer népszámlálás történik, még pedig a birodalmi tanács határozata folytán, hogy a közös vámterületen befolyt vámjövedelem igazságosabb, a népesség számának megfelelő arányban való szétosztása eszközölhető legyen.

A Németbirodalom jelenlegi kiterjedése 540.597 négyszögkilométer, a tényleg jelenlevő lakosságának száma, az 1885. év december 1-én volt 46,855.740 lélek, s így egy négyszögkilométer területre esett 86·7 lélek. A Németbirodalom eszerint úgy kiterjedésre, valamint lakosságának számára nézve, Oroszországot kivéve, egy európai állam által sem éretik el; népességének sűrűségét illetőleg pedig Európa legsűrűbben lakott országai közé tartozik. Legjobban kitűnik ez a következő összeállításból:

	Népszámlálási évtized	A népesség száma	Terület négyzetkilo- méterekben	Egy négyzet- kilométerre lakosság
Németbirodalom	1885	46,855.704	540.597	86·7
Belgium	1880	5,520.009	29 457	187·4
Dánia	1880	1,980.259	39.606	50·5
Franciaország	1886	38,218.903	528.572	72·3
NagybritanniaésÍrország	1881	34,884.848	314.951	110·8
Olaszország	1881	28,459.628	296 323	96·0
Luxemburg	1885	213.283	2.587	82·4
Németalföld	1879	4,012.693	33.000	121·6
Ausztria	1880	22,144.244	299,984	73·8
Magyarország	1880	15,739.259	322.285	48·8
Portugal az azori szigetekkel és Madeirával .	1878	4,550.699	92.829	49·0
Spanyolország	1877	16,634.345	504.517	33·0
Oroszország (Lengyelország és Finnország nélkül)	1885	81,725.185	4,826.306	16·9
Lengyelország	1885	7,960.304	126.949	62·7
Finnország	1880	2,060.782	325.515	6·3
Svédország	1880	4,565.668	442.126	10·3
Norvégország	1875	1,806.900	318.192	5·7
Svájc ország	1880	2,846.102	41.340	68·8

A Németbirodalom országai és tartományai népességének száma, valamint azok kiterjedése és viszonylagos népessége az 1885. évi népszámlálás szerint a következő volt:

	Jelenlevő, vagyis tényleges népesség	Terület négy- szög kilométer- ekben	A Németbirodalom 1000 lakosa közül az illető államra esett lélek
1. Poroszország	28,318.470	348.347·2	604·38
2. Bajorország	5,420.199	75.859·7	115·68
3. Szászország	3,182.003	14.992·9	67·91
4. Württemberg	1,995.185	19.503·7	42·58
5. Baden	1.601.255	15.081·1	34·17
6. Elzász-Lothringen . .	1,564.355	14.509·4	33·39
7. Hessen	956.611	7 681·8	20·42
8. Mecklenburg-Schwerin	575.152	13.303·8	12·27
9. Hamburg	518.620	409·8	11·07
10. Braunschweig . . .	372.452	3.690·4	7·95
11. Oldenburg	341.525	6.422·5	7·29
12. Szász-Weimar	313.946	3.594·9	6·70
13. Anhalt	248.166	2.347·4	5·30
14. Szász-Meiningen . .	214.884	2.468·4	4·59
15. Szász-Coburg-Gotha .	198.829	1.956·5	4·24
16. Bremen	165.628	255·6	3·53
17. Szász-Altenburg . .	161.460	1.323·7	3 45
18. Lippe	123.212	1.215·2	2·63
19. Reuss, ifjabb ága . .	110.598	825·7	2·36
20. Mecklenburg-Strelitz	98.371	2.929·5	2·10
21. Schwarzburg-Rudolstadt	83.836	940·4	1·79
22. Schwarzburg-Sonderhausen	73.606	862·1	1·57
23. Lübeck	67.658	297·7	1·44
24. Waldeck	56.575	1.121·1	1·21
25. Reuss, idősb ága . .	55.904	316·4	1·19
26. Schaumburg-Lippe .	37.204	339·7	0·79
Németbirodalom . . .	46,855.704	540.596 6	1000·00

A Németbirodalomnak 1885-ben 21 oly városa volt, melyek lakossága egyenként, a 100.000 lelket felülmultra. Ezek a népesség nagysága szerint a következők:

1. Berlin	1,315.287 lélek	14. Nürnberg . . .	114.891 lélek
2. Hamburg	305.690 »	15. Danzig	114.805 »
3. Boroszló	299 640 »	16. Magdeburg . .	114.291 »
4. München	261.981 »	17. Strassburg i E .	111.987 »
5. Drezda	246 086 »	18. Chemnitz . . .	110.817 »
6. Lipcse	170 340 »	19. Elberfeld . . .	106.499 »
7. Köln	161.401 »	20. Altona	104.717 »
8. Frankfurt a/M. . .	154.513 »	21. Barmen	103.068 »
9. Königsberg i/P. . .	151.151 »	22. Stettin	99.543 »
10. Hannover	139 731 »	23. Aachen	95.725 »
11. Stuttgart	125.901 »	24. Crefeld	90.236 »
12. Bremen	118.395 »	25. Braunschweig .	85.174 »
13. Düsseldorf . . .	115.190 »	26. Halle a.S. . . .	81.982 »

Európa nagy városai között Berlin, lakosságának számánál fogva, a harmadik, Budapest pedig a 13-ik helyet foglalja el, a mint ez a következő összeállításból kitűnik:

1. London	1885	4,083.928 lélekkel
2. Párizs	1886	2,344.550 »
3. Berlin	1885	1,315.287 »
4. Konstantinápoly	1885	873.565 »
5. Szent-Pétervár	1885	861.303 »
6. Bécs	1886	800.769 »
7. Moszkva	1885	753.469 »
8. Liverpool	1885	579.724 »
9. Glasgow	1885	519.965 »
10. Nápoly	1886	493.633 »
11. Varsó	1885	454.298 »
12. Birmingham	1885	427.769 »
13. Budapest	1886	422.377 »
14. Lyon	1886	401.930 »
15. Madrid	1885	387.080 »
16. Marseille	1886	376.143 »
17. Amsterdam	1885	372.325 »
18. Dublin	1885	353.082 »
19. Manchester	1885	337.342 »
20. Leeds	1885	333.139 »
21. Milano	1886	328.262 »
22. Sheffield	1885	305.716 »
23. Hamburg	1886	305.690 »
24. Róma	1886	304.529 »
25. Boroszló	1885	299.640 »

Telkes Simon.

+ **Görögország népességét** az 1889-ik évben május havában eszközölt népszámlálás 2,187.208 lélekben tünteti fel. Összehasonlítva az 1879-iki (azaz az új területekre nézve 1881-iki) népszámlálás eredményével a következő adatokat nyertük:

Nomarchiák	Terület négyz. klmtr.	1889-iki népesség	Egy négyz. klmtrre jutott lakos 1889	1879	Szapo- rotott lakos rodás vagy — apadás
Arta	1.250	32.890	26	25	1
Trikala	5.700	143.143	25	20	5
Larisse	6.420	168.034	26	23	3
1. Éjszak-Görögország	13.370	344.067	26	22	4
Attika és Bretia . . .	6.306	257.764	41	29	12

Nomarchiák	Terület négyz. klmtr.	1888-iki népesség	Egy négyz. klmtrre ju. ott lakos 1889	1879	Szapo- rodás vagy — apadás
Euböa	4.199	136.470	33	23	10
Phthiotis és Phokis	6.084	162.020	27	21	6
Akernania és Ätolia	7.489	144.836	19	19	—
2. Közép-Görögország	24.078	701.090	29	23	6
Argolis és Korinth	5.244	103.442	20	26	— 6
Achája és Elis....	5.075	148.285	29	36	-- 7
Arkalia	4.301	210.713	49	35	6
Lakonia.....	4.240	126.088	30	29	1
Messenia.....	3.341	183.232	55	47	8
3. Peloponnesus	22.201	771.760	35	33	2
4. Kykladok.....	2.695	131.508	49	49	—
Korfu.....	1.092	114.535	105	95	10
Kephalonia	815	80.178	98	99	— 1
Zante.....	438	44.070	101	102	— 1
5. Joni szigetek	2,345	238.783	102	99	3
Egész Görögország	64.689	2,187.208	34	30	4

III. Ethnographia.

+ **Az orosz ujonczozások** alkalmával a legutóbbi tíz év alatt szerzett adatok alapján érdekes tanulmányt irt Anutschin a nagy birodalom férfi lakossága természetének földrajzi megoszlásáról, az eredményeket térképekben is feldolgozta. A katonakötelesek közép nagysága 1700—1610 mm. közt ingadozik az eredet különfélesége szerint. A természeti viszonyok változatosságának alig van valami hatása, mert Középoroszország nagy erdős övében a lényegileg egyforma természeti viszonyok között is ép oly nagy eltéréseket lehet találni, mint ha a tundrák és a déli sivatagok lakóit hasonlítjuk egybe; míg másrészt a termet magassága közt mutatkozó különbsézetekben olykor egyes apróbb nemzetiségek nyomait felismerhetjük. Legalacsonyabb termetűek (1610—1625) átlag véve a nyugaton lakó lengyelek, legszálasabbak a kis oroszok (1650—1700 mm.), míg a nagy oroszok közép magasságuk, Moskva körül mintegy 1640 mm. és más helyeken rendszeren még valamivel alacsonyabb. A jeges tenger környékén általában kis termetű emberek laknak, a lappok testmagassága sohasem nagyobb 1640-nél, a szamojédek és zürjének gyakran 1625-nél is alacsonyabbak, de Archangelszk körül, hol

sok orosz telepedett le, az átlag magasság már 1650 mm-re emelkedik. A Kama vidékén és a Volga kazáni hajlásánál lakó fin-ugor törzsek sem emelik jelentékenyen az átlag magasságot, sőt ellenkezőleg Wjatka, továbbá az alsó Kama vidékén és a Volga keleti partján közel az 50-ik fokig vannak a sarkvidékeken kívül a legnagyobb területek, a hol a katonakötelesek közül két százaléknál többet kell visszautasítani, mivel még 1534 mm. magasak sincsenek. Középoroszország keleti részének nagy ethnologiai vegyülékét másrészt épen az jellemzi, hogy Bjelajától Kamán és Vjatkin át Kostromáig van a legnagyobb terület, a hol a katonakötelesek közül több mint két százalék 1778 mm-nél magasabb. A magas termetű lakosokkal bíró Krim félsziget egy részén is 1640 az átlagos szám, valószínűleg a tatárok miatt. Lithvánia, még inkább Kurland, Livland és Estland tartományokban ellenben szálás em erekek laknak, úgy hogy a rigai öböl körül magas átlagszámokkal (1666—1680 mm.) találkozunk. Ez a szálás termet nem végződik a Peipus tónál, a melyen túl már eszt nyelvű emberek nem laknak, hanem még tovább húzódik kelet felé, jeléül, hogy az Ilmentó körül sem tisztavérű oroszok lakik. Narovától kezdve azonban a finn öböl partjain alacsonyabb emberek (átlag 1630, de kisebb is) lakoznak és ezek területe éjszak felé a Ladoga és Onega tón túl s keletfelé csaknem az Uralig terjed. Nyugaton, de a többi részeken is valószínűleg a finn törzsek okozzák ezt. Megemlítjük még, hogy éjszaknyugaton a katonakötelesek közül többet (17 százalékon felül) kell visszautasítani fejletlenség és testi hibák miatt, mint délkeleten (12 százalékon alul) és hasonlóan éjszaknyugaton a katonakötelesek 20 százaléknál kevesebb a nős, míg délkeleten (a Don- és Volga vidékén) már több mint 50 százalék.

+ **Bahrein sziget a perzsa öbölben.** Bent Tivadar angol utazó, ki a Kykladok alapos ismertetése által szerzette meg hírnevét, a londoni földrajzi társaságban nemrég a perzsa öbölben fekvő s gyöngyhalászatáról ismert Bahrein szigetekről részletes tanulmányt olvasott fel, közölve egyúttal archaeologiai ásatásait is, melyekből az a nagyérdékű eredmény vonható le, hogy a phoeniciaiaknak sokat keresett régi hazája ezen a szigetcsoporton lehetett.

A Bahrein szigetcsoport Arabia szárazföldjétől 25 kilométernyi távolságban van El Hasa partvidékével szemben. A legnagyobb Bahrein nevű sziget 44 km. hosszú és 16 km. széles,

nagyobb részt homok pusztaság, de vize sok van és közepe táján 130 méter magas mészkőszikla (Jebel Dukhan) van, míg a part vidéke korallképződvény. Éjszakra tőle alig 2 km. szélességű sekély tengerszoros által elválasztva van a patkóalakú Moharek sziget, mely 8 km. hosszú és alig egy km. széles. A többi szigetek még kisebbek s nagyjából egyszerű sziklák, köztük egy, Arad, már a régi görögöknél hasonló néven fordul elő.

A szigetcsoportot, mely fekvésénél s a tenger viszonyainál fogva kereskedelmileg igen fontos, újabb időkben a portugálok és utánok a törökök s majd a perzsák foglalták el. A portugál uralomnak, mely a 16-ik század első felére terjed, néhány erődrom nyoma is maradt. A múlt században az arabok foglalták el a szigetet és azóta az ő birtokukban van, jelenleg az Uttubi törzs kezében, melynek El Kalifah czímmel ellátott főnökei előbb El Hasa tartomány urai voltak, de onnan 50 évvel ezelőtt a törökök által kiűzettek. A jelenlegi uralkodó Sejk Esau, 1867 óta az angolok oltalma alá helyezte magát és tényleg az angolok vazallusa lett. Székhelye Moharek sziget hasonló nevű városában van, míg a főszigetnek Moharekhez igen közelfekvő legnagyobb helye, Manameh, (mintegy 8000 lakossal) kereskedelmi központ és lakóinak legnagyobb része a Wahabi sectához tartozó arabok, kik vallásos puritanismusukban nemcsak a szeszes italoktól tartózkodnak, de a diszes meneteket és szertartásokat is perhorreskálják. A kisebb községekben is mohamedánok laknak, de ezek, mint a szomszéd perzsák, a shiita felekezet hívei.

A gyöngyhalászat a szigetekeken már Nagy Sándor idejében híres volt, és még most is azt tartják a szakértők, hogy az innen került gyöngyök a legbecsesebbek, tartósabbak és keményebbek, mint a ceyloniak is. A gyöngyhalászattal csaknem kizárólag Manameh arab kereskedői foglalkoznak, kik szaraczén modoru tornyokban laknak és kik jelenleg e célhoz mintegy 400 csónakot használnak; mindenikben 8—20 munkással. A halászat kora aprilistól októberig tart és az egyes csónakok külön adót fizetnek a sejknek. A munkások nagyjából Afrikából hozott néger rabszolgák, kik bambusz kunyhókban laknak a partokon és nagyon primitív életmódot folytatnak. A lakosság többi része vadászattal, halászattal és egy kis földműveléssel foglalkozik. Különösen nagy szerepet játszanak náluk a halak, és úgy látszik, már évezredek óta, mert Ptolemaeus is »Ichthyophag«-oknak (halvők) nevezi őket. Manameh bazárjai tele vannak töke halakkal, és a

legegyszerűbb kunyhókban is nagy mennyiségű szárított halat lehet találni. A kunyhók ajtajait ezethalak fogaival rakják ki, fegyvereiket czápa fogak diszítik. A partokon mindenkor lehet halászokat találni és e mellett vízben gázoló embereket, néha egy mértföld távolságra a parttól, kik tengeri füveket gyűjtenek, mely nemcsak szamaraiknak és tevéiknek, de önmaguknak is eledelül szolgál. Említésre méltó, hogy a tehenek számára zöld datolyából, datolya magvakból és halcsontokból készítenek kalácsot, mely hitük szerint a tehenek tejelőképességét nagyon előmozdítja.

Manamehből Moharekbe a tengerszoroson apály idején számráhatón is ellehet menni. A szoros közepén van egy régi portugál erőd, melyet most a sejk pompás arab paripáinak istállójául használ. Moharek csaknem oly nagy város, mint Manameh, és e mellett arisztokratikusabb. A sejk palotája némileg az Alhamb-rára emlékeztet és udvara elég fényes, vannak miniszterei, kiknek feje a bazármester, vagy is kereskedelmi miniszter (jelenleg Seid ben Omar). A városban is igen sok kavémérés van, mivel itt a szigorú egyházi törvények miatt ez pótolja a korcsmákat is. Különben még minden a beduinéletre emlékeztet, habár a pompát és diszítést szeretik, különösen lándzsáikon, paizsaikon és a tevék szerszámain. A nők nem járnak kivétel nélkül lefátyolozva és ezenkívül, ha sötétkék felöltöik nincsenek rajtuk, szívesen mutogatják piros szoknyáikat és narancsszínű derékukat, melyen tömérdek arany és türkisz ékszer van. Ha fátyolozatlanul vannak, férfi közeledtére rögtön fák vagy épületek mellé búvni, de fátyoluk alul is kilátszik tüzes fekete szemük. Érdekes nevezetessége Moharek városának, hogy forrásvizei a tenger alatt erednek, de oly erővel törnek ki, hogy a sósvízzel alig keverednek össze és eléggé élvezhetők.

A kisebb községek is nagyobb részt a tenger part közelében vannak és első pillanatra felismerhetők a közelükben levő datolyaligetekről. Mindeniknek van furt forrása, melyből a vizet szamarak vagy ökrök segítségével csatornába osztják szét és így használják fel mezeti munkára, melyet különben nagyobb részt a nők végeznek. Az előkelőbbek előszeretettel üzik a vadászatot, különösen Jebel Dukhan közelében, hol tömérdek apró gazella van, melyeket a mint azt már a híres portugál felfedező Albuquerque is látta, szelidített solymokkal támadnak meg oly módon, hogy a sólyom az állat fejét csipi meg és így a meg-

zavart állatot a kutyák könnyebben elfoghatják. Az ily vadászó társaság lobogó öltözetében, szép lovaival, fényes diszítésével s minden egyes vadász karján a sólyommal valóban érdekes látvány. Források mindenütt bőségben vannak, egyik, az Adari forrás, 22 öl mély és 40 öl hosszú s emellett szivárvány színekkel játszó. A benszülöttek hite szerint e sok forrás onnan ered, hogy az Eufrátes folyó a föld alatt egész időig hatol. Némely község még körfallal is bír, valószínűleg szintén a portugallok idejéből, kiknek régi fővárosa, Beled el Kadim név alatt ma már csak romjaiban látható. Némely más romokon régi perzsa feliratok is láthatók.

Különös nevezetessége még Bahrein szigetének a tömérdek mesterséges temetkező domb, melyek száma különösen Ali község közelében több ezerre megy, valószínűleg a leghatalmasabb ősrégi temetkező hely, a mit csak ismerünk. Herodot, Strabó és Plinius is megemlékeznek ezekről a sir helyekről s azt állítják, hogy itt volt a főnicziai ősi helye, a minthogy ők Tyros és Arados névvel jelölik ezeket a szigeteket. Ptolemaeus, Eratosthenes, Androsthenes, Nearchus s más későbbi írók szintén említik, hogy a főnicziaioknak szent helye, a hol őseik nyugosznak, a perzsa öböl körül volt, s az lehetett a régi egyiptomiak által emlegetett Punt vagy Nefer tartomány is. Utazónk e sok egybehangzó adat alapján kísérletet tett és három ily sirhelyet felásatott. Legjellemzőbb sajátáguk, a mit felfedezett, abban állott, hogy a sirok mind emeletesek voltak, alul a holttest faburkolással és vakolattal ellátott szobában, míg az emeleten különféle háziszerek és háziállatok csontjai. Perrot és mások adatai szerint Fönicziában, Szardíniában, Kis-Ázsiában, (Lydia mellett pun királyok sirja) és Karthagóban, hol punok laktak, mindanütt találtak ily emeletes sirokat. A Bent által összegyűjtött tárgyak, nagyobb részt elefánt csontból készült, háziszerek és apró szobrok, szintén nagyon hasonlítanak a fennmaradt pun tárgyakhoz, melyek a londoni British muzeumban őriztetnek. Üvegdarabokat ugyan nem talált, melyek pedig már főnicziai sirokban mindig előfordultak, de az onnan is származhatnak, hogy akkor az üveget még nem találták fel. Egy helyen négy kamara is volt egy sirhelyben, de ekkor is emeletesen elhelyezve, kettő alul és kettő fölül és az alsókban soha sem voltak állatcsontok. Mindezek nagyon valószínűvé teszik, hogy a régi görög írók hagyományos feljegyzése igaz és a főnicziaiak

itt e kereskedelmileg most is fontos helyen laktak először is talán már itt fejlődött ki rendkívüli vállalkozó tehetségük.

Bahrein Bent nézete szerint a perzsa öböl Cyprusának volna nevezhető és utazónk nagy jövőt jósol e szigetszoportnak, ha az Eufrátvölgyi vasut, melynek végállomása Chesney tábornok terve szerint Koweit volna, teljesen kiépül és a perzsa öböl a világforgalomnak egyik főközvetítő csatornája lesz.

+ **A baszkirokról** határozottan állítja Remesow N. W. orosz író, ki 11 évig lakott közöttük, hogy 1873 óta, midőn nomád életmódjukat megváltoztatni kényszerültek, gyors pusztulásnak indultak. Hajdan Ufa, Orenburg, Szamara, Wiatka és Perm kormányzóságokban a terület nagyobb része az övék volt, de a jelen században a közéjük telepedett oroszok, cseremiszek és más földművelők és kereskedők a föld értékét nem ismerő népet birtokaik nagyobb részétől megfosztották. 1869—1879 közt több mint 2 millió dessjatin földet adtak el a baszkirok tisztán Ufa és Orenburg kormányzóságokban és volt eset, midőn egy dessjatinért az élelmes orosz csak 8 kopeket fizetett és azt rögtön 40—50 rubelért adta el orosz parasztnak. Különösen nagy veszedelme volt a baszkiroknak Laptev wiatkai kereskedő, ki óriási kiterjedésű erdősegeket vett meg átlag 30 kopekért egy dessjatin, holott az ott termelt fáért 5 rubelt zsebelt be. Az orosz állam kishivatalnokai is vetélkednek egymással, hogy a szegény baszkirok rovására meggazdagodjanak, a helyett, hogy azokat a földművelésre szoktatták volna. Ily szomorú körülmények között a baszkirok, kik IV. Iván koráig hatalmasak voltak, lassankint számban is leapadtak és rövid idő múlva teljesen eltűnnek a föld színéről.

+ **Formoza benszülött lakóit** Taylor G. négy külön csoportra osztja. A legrégebb lakók valószínűleg a paiwanok, kik a felföld hozzáférhetetlen hegyei között laknak, nagyon műveletlenek és nagyobb részt rablók. — Testük nagy és erős világos rézbarna bőrrel, arcuk széles, pofacsontjaik nagyon előre állanak, hajuk fekete merev. A tipunok már bevándorlóknak tartják magukat; kissé alacsonyabbak, mint a paivanok, de összekeveredés folytán ezekhez nagyon hasonlítanak, főképp földműveléssel foglalkoznak, jellemző sajátságuk a tetovirozás. Az amiak, kiket a kínaiak ősbenszülötteknek tartanak, az előbbiekkal szemben némileg függő viszonyban látszanak lenni. Valószínű, hogy a Formozától délkeletre fekvő Botel-Tabago sziget

lakói is amiák. A *pepo hoanok*-ról végül már tudják, hogy a Lutschu szigetekről vándoroltak be, ezek különben jelenleg összevegyülés folytán már csaknem teljesen kínaiak lettek. Formoza szigetének nagy ásványgazdasága, különösen vas- és kőszén-telepei a folytonos bevándorlásokat különben nagyon elősegítik.

IV. Vegyesek.

+ **Uzambara részletes térképét** állította össze Dr. *Baumann* Oszkár ismert afrikai utazó a *Petermann*-féle füzetekben felhasználva e célra a legújabb utazók és különösen gr. *Teleky* jegyzeteit is. Maga *Baumann*, ki közelebb a *Mayer*-féle expedícióval járt ott, több száz hely fekvését és illetőleg magasságát állapította meg, ezenkívül *Johnston* 1879-iki följegyzéseit találta alaposoknak. A tengerparti vidékeken kívül *Wuga* és *Haschatu* között már egészen ismertnek mondható a vidék, nagyrészt ismert a *Luengera* völgy és *Bumbuli* kerület, teljesen ismeretlenek *Wugire* és a hegyvidék éjszaknyugati része, mely különben lakatlan is. A legtöbb utazó a *Pangani* (*Ruvu*) folyó mentét követte.

+ **A Viktoria Nyanza tó** *Stanley* legújabb felfedezése szerint körülbelül 1900 négyszögmértfölddel nagyobb, mint azt *Speke* állította és pedig délnyugat felé. A tó végső csucsa $20^{\circ} 48'$ d. sz. alatt van és csak 155 mértföld távolságban a *Tanganyika* tótól. *Speke* és más utazók csalódása onnan ered, mert a tó délnyugati részében számos hegyekkel borított sziget van, melyek igen népesek s a *Stanley* által felfedezett tórész ezen szigetektől délre esik. A szintén *Speke* kapitány által ismertetett *Urizi-tóról* is kitűnt, hogy tekintélyes tó népes lakosságu szigetekkel.

+ **Misszisszippi forrása** egész a legújabb időkig vita tárgyát képezte, mivel a *Schoolcraft* által 1832-ben felfedezett *Itasca* tó (haszonlóan a *Victoria Nyanzához* a *Nilus* forrásvidékén) számos apróbb források gyűjtő medenczéjének bizonyult, a honnan a Misszisszippi már erősen ömlik ki. A Minneszotai történeti társaság a vita eldöntése végett *Brower J. V.* tanár vezetése alatt külön expedíciót küldött ki, mely 4 havi kutatás a Misszisszippi forrásaiul az *Itasca* tótól nyugatra és mintegy 100 lábbal magasabban fekvő két kis tavat jelölt ki, melyek azonban sem a *Glazier* kapitány által felfedezett tóval, sem a *Whipple* tóval nem ugyanazonosok. Megemlítjük ez alkalommal azt a sajátságos

tényt is, hogy Mineszota állam külön törvényt alkotott (1889. ápr. 24-én), melyben határozottan kimondja, hogy a Glazier kapitány által saját nevére keresztelt Elk-tó régi nevét minden hivatalos írásban meg kell tartani és oly könyvek és térképek, melyekben a Glazier-tó neve előfordul, az iskolákból kitiltandók s így a Misszisszippi forrásának állítólagos felfedezőjét törvényes uton is gátolják abban, hogy nevét az Egyesült államok térképén megörökítse.

+ **Ujzeeland** természeti csodái közt a világhírű rotomahani terraszok elpusztulása óta első helyen állanak a waitomoi barlangok, melyekről Humphries Tamás egész lelkesedéssel nyilatkozik. Waitomo, a Waipa mellékfolyója, Ujzeeland éjszaki részén King megyében megy át e barlangokon, melyek könnyen megközelíthetők, mivel Aucklandtól csak 120 kilomkternyire és Otorohanga vasútállomástól csak 16 kilométernyire fekszenek. Az egész vidék dombos és a 20 láb szélességű Waitomo egy domb oldalán hatol be a barlangokba, a hova csónakokkal jó darabig lehet bejutni. A barlang bejáratánál a folyó 8 láb mély és a nyílás 30 láb széles és 20 láb magas, pompásan díszítve mohhal és zúzmóval fedett stalaktitekkel. A csolnakkal behatolva, csakhamar számos stalaktit oszloppal találkozunk, melyek 3—6 láb vastagságban a talapzattól egész 20 lábnyira emelkednek és mind különböző alakuak és színűek. Egy helyen a barlang boltozatát ezer és ezer Szt.-János bogárhoz hasonló világító bogarak borítják, hasonlóvá téve azt a csillagos égből. A barlang itt már 50 láb széles és majdnem 30 láb magas. Innen 4 láb széles és 15 láb magas keskeny folyosó vezet a nagy barlangba, hol egy emberi kéz alkotta kúthoz hasonló nyílás és két óriási dom van. 40 lábbal feljebb van a bejárás a másik barlangba és a dom mellett egy sziklarekesz. A nagy barlang hossza 250 láb, szélessége 15—40 láb, magassága 20—50 láb között ingadozik, alul sötétbarna és halványsárga színű, de fentebb piros és márványhoz hasonló színezete van. A nagy galerián túl 20 lábnyira van az orgona erkély, 150 lábnyi stalegmit tömeg márványsipokkal. Található továbbá a barlang más részében az ugynevezett tündérbarlang mellett egy másik forrás, melyben víz is csergedez, a banketszoba és ennek végén a fehér erkély, mely lépcsőzetben magasra emelkedik. Innen már nem messze van a barlang felső bejárása, mely erdővel borított sziklán közvetlenül az alsó bejárás felett mintegy 60 lábbal magasabban fekszik.



KELET VIRÁGAITÓL PÓRKERTJEINKIG.

— Művelődéstörténeti és növényföldrajzi vázlatok. —

A nagy természet, a világegyetem aesthetikája főképen a csillagos égboltozaton ragyog, s a földön a virágokkal ékeskedik. A virág a természetnek megtestesült költeménye, a virág a dalköltészetnek örökké meg-megújuló forrása. A növények ismeretét hirdető tudomány a scientia amabilis.¹ A föld ősnépe legtöbb életszükségletét: eleségét és táplálékát, ruházatához és hajlékához szükséges minden kelléket, a beteges testi szervezet orvosságát, valamint számtalan kelleme-
set avagy hasznosat föltalált a föld növénytakarójában. A vidék tájképén élesen előtűnő növényalakzatok, valamint a szép virágok is, a lakosságra mindenkor és mindenütt nevelő hatást gyakoroltak, a kebel művelődését nagy mértékben fejlesztették, s az emberiség szellemi fejlődésének mindenkor hathatós előmozdítói voltak. A civilizáció — mondja Braun Sándor, boldogult egyetemi tanár Berlinben, — akkor fogamzott meg, akkor kezdődik, a mikor az ember a növényországra kezét legelőször kiterjeszti.²

Az emberiség a virágokat valóban mindig kedvelte s életét a virágokkal mindig fűszerezte. Mi lenne az ember élete, mi lenne a nemes emberi kebelből virágok nélkül? Az emberiség művelődése általában ideális, törekvés a nemes, a magas-

¹ »Lieblichste der Wissenschaften.«

² Ueber die Bedeutung der Pflanzenkunde für die allgemeine Bildung, Berlin, 1877. p. 12.

tos, igaz és szép felé. Erkölcsi életünknek ez az alapja. Az ember lelkét a nyers matéria nem bírja kielégíteni; a nemes szív a gyakran bajos életküzdelemben, a mindennapi verejtékes munkaközben is óhajt valami idealist, valami gyönyörködtetőt, a mely a sovárgó lelket is élvezetesen foglalkoztassa. Ez a szellemi táplálék ma már többféle; de épen addig, a míg a szellemi életnek annyi sok kedves foglalkoztatója, a művészet sokféle ága nem volt annyira, mint most, kifejlődve és elterjedve; az ember szellemi vágyakozását a természet csinos alakjai, a virágok nagy mértékben elégitették ki. A szép virágok ígésző tekintete az ember lelkében örömet, gyönyörűséget, emelkedett hangulatot, ihletet, magasztosat és lénsségest fakaszt, melyek gyakran a lyra húrjait pengetik. A virág a teljes szépség meg a tiszta élet symboluma.

A virágokban a növényország nyújtotta előszámíthatatlan sok hasznon kívül, van valami, a mi az ember keblére¹ másféle módon is hat. Ez mindenekfölött a növénytünetménye, alakjának színpompával párosult arányossága, egész szervezetének harmoniája, az a különféle változatosság, a melylyel előttünk megjelenik és gyönyörűségét és ígésző hatását folyvást ujtatja, szóval a növénynek szépségbeli ingere. A természet e szépségein nincs semmi csinált vagy mesterkelt. A virág szépsége a maga tiszta természetlenségében, egész teljességében s a legnagyobb változatosságban jelenik meg. A virág a benső természetnek tiszta s nyílt kifejezése. A virág, mint egy ártatlan kised, mindig a maga valóságát tárja elénk, képződésének és alakulásának folyamatain kívül nincs semmi más belső, egyenesen nem nyilatkozó élete, mint az embernek vagy más élő teremtnének,² tehát a tiszta igazság, a szelíd önzéstelen, a magasztos és ideális az, a mi a növények megjelenésében az emberi kebelre oly kedvesen hat. Ezért az embert a virághoz a legősibb időtől fogva szeretet fűzi; az ember ideális vágyai a szépet és magasztosat, a szelíd megnyugtatót a virágokban könnyen meglelhetik. Ezért a virágok nagyrabecsülése és sokféle kelendőse az emberiség vallásába, szokásaiba és művelődéstörténetébe a régés mythostól kezdve egész máig különféleképen szövődik bele. Különösen a költői művészet dicsőíti, vagy elragadtatással emlegeti a virágok,

¹ Képletesen a szerencsétlenül készült »k e d é l y« helyett használom.

² A. Braun i. h. 15. l.

különösen királynéjok, a rózsá szépségeit; de az ibolya, liliom, a mirtusz, tulipán, babér, szegfű, cziprus, citrom-virág stb. is sokszor emlegetett díszé az ember vallási és társadalmi életének, s a művészen az érzéket a részek harmoniás elrendezésére és összekapcsolására nézve a virágok harmoniás szépsége ébresztette s finomította.

Azt a vidéket, a hol a hagyományok meg a történelem szerint az emberiség ősművelődésének bölcsője ringott, a természet másféle növény-alakzatokkal, szebb virágokkal díszítette fel, mintsem vén Európát. Ott Ázsia délibb tájain, a hol az emberi nemzet fiatal korát idylli öröm közt töltötte, hol a mindenség teremőjét legelőször felismeri és imádni kezdi, a hol a válás, történelem meg a művészet legrégibb emlékei megörökítődtek, s a hol a világ legelső rózsáskertje volt; ott a virágok már nagyobb és elevenebb színű szirmukkal is jobban imponálnak, de csinosabb alakjaik is vételkednek egymással, s a szépség érzését jobban fel tudják gerjeszteni. Innen származnak végtelen számú és szebbnél-szebb kerti rózsá-változataink, de a rózsagyönyörű alakját, a művelődés bölcsőjének ősi vidékén, más növény is magára szokta öltetni, mint az őszindusok szent tündérrózsája, vagy a padma virága, a *Nelumbium speciosum* Willd; vagy az inflorescentia virágai csoportosulnak rózsáalakúan, mint a keleti *Rhododendron* és *Azalea* fajokéi. Más növények virágja is kiválóbb aesthetikai műszerkezetet és ragyogóbb színpompát árul el ott, mintsem minálunk. Ezeknek az Ázsia délibb tájain, ősidők óta termő s ma már itt-ott Európa díszkertjeiben is pompázó növényeknek nedveit a Nap tropikus izzó tűzessége balzsammá, mézzé, csukorrá s más illatos fűszerré változtatja,¹ ezért gyakran még drága illatot is árasztanak s lelkünkben kellemes varázslatot ébresztenek. Lombjaik nem ritkán örökzöldek (citrom, narancs, babér), tehát nagyobb fény árad el rajtuk, mint sem a zordonabb vidék növényzetének levelein. Ezek a végtelen szépségek azután egymással úgy keverednek, oly csodálatos, változatos s minden képzeletet túlszárnyaló alakzatokba szövetkeznek, hogy valóságos bámulatra, az Isten imádására ragadnak. Szóval azokon a tájakon, a hol az emberiség ősművelődésének, a költészetnek meg művészeteknek csirái kisarjadzottak és nevezetes virágzásig haladtak, olyan vi-

¹ Volz, Beiträge zur Kulturgeschichte. 35. lap.

rágok díszlenek, a melyek teljes kellemökkel, sokkal nagyobb aesthetikai és művészi hatást bírnak fakasztani, s melyek hatása elől csak a romlott kebel zárkódzhatik el. A ki a virágot tiszta szívből szereti, rossz ember nem lehet.

Rendkívül nevezetes tehát, hogy az emberiség ősművelődése ott szülemlett meg és serkent fel, a hova *Flora* és *Pomona* istenségek a legpazarabb módon szórták a virágkincset és nemes gyümölcsadományokat. Az Óvilág virágainak legszebb és ideálist fakasztó alakjai, helylyel-közzel megszakítva, annak az ívalakú vonalnak irányában tenyésznek, a melyet Pontustól (*Rhododendron Ponticum*) kezdve Perzsián (Perzsia első rózsás kertje) és Indián (*Azalea*, *Rosa*, *Canna Indica*) át Khináig s egész Japánig (*Camellia Japonica*) húzhatunk. Ez a vidék egyúttal az Ókor történelmében nevezetes eseményeknek és a kultúra virágzásának is egyik emlékezetes színtere volt. Itt támadt az őskeletkezés hitregéje, mythosa; itt támadt a legenda meg az ősvallás, innen erednek az írott hagyományok, a történelem, szóval a szellemi művelődésnek sok nevezetes mozzanata. Csak Indiára hivatkozom itt, melynek örökké fejlődő nemes virágai és aranyos gyümölcsei (czitrom, narancs, mangófa), valamint örökzöld lombozatja (babér) meghonosodva most Európa mediterrán vidékein virulnak, s e tájakat physiognómiai tekintetben úgy átalakították, hogy Európa költői ma itt látják és dicsőítik a föld igazi paradicsomát, s földrészünk éjszakibb lakói a szépért századok óta ide sóvárganak. Annak az ívalakú vonalnak irányában élnek mindazok a nevezetes fák és más növények, melyek az emberiség művelődésének és történelmével bensőleg összeforradtak.

Itt fakadt legelőször a szépség érzelme az emberi kebelben; itt testesedett meg ez a szépség a művészet remekein; itt lett a virág a költészetnek meg a művészetnek örökké változatos és szépíthető ékessége. Az Ókor keleti népe kezdette a vadon termő növények csinos lombozatját és virágját műremekei diszeül legelőször utánozni és megörökíteni. A növénydíszítmények megteremtője és divatba hozója Ázsia népe volt,¹ s az emlékművek virágdíszei az ókori botanika és művelődéstörténet nevezetes kútforrása.

Miként és meddig élt az ősnép jámborúl, idylli boldogság-

¹ Pastainer »A művészetek története« 25. lap.

ban Kelet szép virágai között, erre őshagyományaink nem emlékeznek. De hogy a történet fiatal népén, az ősművelődés zsenge gyermekkorában, midőn a nyílt kebel igaz érzelmeit a modern világ símasága alatt lappangó érdek, meg a társadalmi cím- és rangfokozat hajhászása stb. nem bolygatta, a virágok hatása másképp fogott, az érzelem tisztább és idylliebb volt, ezt a természetnek, különösen a virágoknak ma is önzéstelen hatásából következtethetjük.

Ideálisan mondva vagy optimista értelemben, a virág tet-szeni akar az embernek. A virág szép akar lenni; természetében rejlik, hogy szépségét teljes mértékben ragyogtassa. A növény hasznával és szépségével önkényt kínálkozik az embernek. A növényvilág nevezetesebb alakulásai, a virágok és szembeötlőbb növényrészek, valamint a természetnek más csodás szépségei is a föld fiatal szülöttje lelkét ingerelték s benne édes érzelmeket gerjesztettek. A gyermekies, csodalátó és csodahívő, eleven phantasiás kor a sokféle terméket szemlélvén és eredetét fürkészvén, a növényeket más teremtéssel és a természetnek más jelenségeivel összehasonlítván, a legprimitívebb botanikai ismeretek keletkeztek. Csakhogy a költői képekkel és ideákkal ábrándozó ifjú kebel, a széptől elbájolva ábrándvilágot, az isteneknek a földön való mesés életét megalkotta; a könnyen hívőség, babona, stb. lábra kapott, s így a kevés reális ismeretszerzemény is a mythos hatalmába került.

Hány tavasz virult el, míg az ember a virágok ölében, a föld paradicsomában ezt a boldog aranykort élte, hány ezer ősz hullajtotta el a lombját, a míg a természet fia a boldogító phantasiás állapotából kijózanodott?! — Végre az ember észrevette, hogy ő a föld ura s a történelem ideje felé jobban-jobban közeledett.

Igy azután, hogy a növényország szépségei állandóbban és könnyebben a lélek gyönyörködtetésére szolgálhassanak, hogy az aesthetikai hatást fakasztó és a műízlést nemésítő szép virágok összeválogatva együtt legyenek s látásukkor a szép érzések megmegújulva gerjedhessenek; már az ősnépség hajléka körül ültette őket s az »*utile cum dulci*« eszméje a díszkertek megteremtésével nyilatkozott. A szép növények bőséges választékából Ázsiában, már a legrégebb korban, történeti nevezetességre vergődött kerteket alakítottak. Ilyen híres volt Kalypso és Kleopatra kertje, továbbá a Hesperidák csodálatos kertje, a hol

Junó aranyalmáját¹ őrizték, melyet Gea-tól nászajándékba kapott. Szemiramisz asszíriai királyné babyloni függő kertjét a világ hét csodája közzé számították, tehát, legalább a hagyomány becslése szerint, oly nevezetes hirnevet vívott ki magának, a minőt idáig egy kert sem a világon. A zsidók története is gyönyörűséges szép kertbe helyezi az első embert. Ez a paradicsom Hartmann² stb. szerint Kasmir tartomány lenne.

Kis-Ázsiának tőszomszédságában, szép növényzetének kellett lenni az őskorban Görögországnak is, a mint ezt mai flórája ismeretéből, meghonosodott szépségeinek leszámításával is tudjuk. A hadi események révén, melyek Ázsia és Görögország között, az ókorban lezajlottak, a hasznos növények és szép virágok, s velők Ázsia műveltsége és növénydiszitményei is, a görög földre átültetődtek s innen jutottak tovább Italia területére. A görögök kertje azonban nem emelkedett arra a magaslatra, a minőre többi szép művészetök vergődni tudott. Homerus Alkinous gyümölcsös kertjéről énekel³, Arisophanes pedig egy athenei virágvásárt ír le, melyen a virágos kosarakat a vevők hamar elkaptokták. Legjobban kedvelték az ibolyát (ἰώ) s a költők Athene városát ibolya-koszorús-nak nevezték.⁴ Theophrastus a disznőnövényeket (στεφανώματα, στεφανωματικά) a főzelékféléktől, a gabonaféléket az ázalékféléktől, a cserjéket a fáktól stb. már megkülönböztette.

A rómaiak uralkodásakor a kerti művészet is nevezetes virágzásig haladt. A görögök és rómaiak klasszikus művein azonban nem sok növénydiszitmény maradt, hanem annál inkább hemzsegek a virágok az ő mythológiájokban.⁵

* * *

A mythologia meg a történelem is emlegeti, hogy az ősnépség életében Kelet szép virágai mindenkor ott ékeskedtek, s szellemi életök nyilatkozataiban nem könnyen enyésző nyomokat

¹ A Hesperidák almájának közönségesen a citromot vagy pedig a narancsot tartják; de mivel az aranyalma a mörök földjén és az Atlasz tövében terem, ezért Wallroth (Gesch. des Obstes der Alten p. 111, 112) helyesebben inkább azt gyanítja, hogy az aranyalma a birsalma volt, melyet a szerelem nőistenének szenteltek.

² Sprengel, Geschichte der Botanik, p. 11.

³ Odyss. VII. 112—131.

⁴ Volz, Beiträge zur Kulturgeschichte p. 73.

⁵ Sprengel l. c. 29.

vések. Sok termesztett növény (datolya, gabona stb.) és kerti virág (teljes rózsák) története ott enyészik el az őshomályban, a hol az emberiség eredete a mythosszal összeolvad, mert már az ősnépség kiszámíthatatlan idő előtt termesztette s ezen az úton őshazájából hamarabb más vidékre jutott, messzire elterjedt, még mielőtt a történelem az eredeti őshazát feljegyezhetette, vagy a botanikus a termelés folytán talán megváltozott növény ős- és vadalkját ismertethette volna. De mivel az évszázakoknak már végtelen száma köszöntgette váltakozva a Földnek göröngyös arczatát s a rajta bajoskodó emberiséget; könnyen gondolható, hogy a termesztett növények ősei sírjokban már réges-régen elporlódtak vagy pedig a némely növény az őstermelés óta annyira megváltozott, hogy igazi vad alakjára ráismerni nem lehet.

A népek legrégebbi mythosa tele van a szép virágok csodás-regés történetével, s a virágok eredetét a földön lakó istenségek életével hozza kapcsolatba.

Az első rózsátó *Aphrodite* (Vénus) testéről leömlő tengerhabból, mások szerint a megsebezett *Aphrodite* véréből, az *Anemone* (szellőrózsa) pedig az ő könnyeiből támadt. Az első ibolya akkor nyílt, midőn *Jon nympa Xuthus* fiát megkoszorúzni akarta. A piros *Adonis*-virág Vénus kedvesének, az *Ajax*-szarkaláb (*Delphinium Aiacis* L.) pedig *Ajax* hősnek vércseppjeiből keletkezett, s a siralomhang jegye (*AIAlA*) ma is e szarkaláb szirmán látható. Ily mythosi személyekből támadó növények a narcisz, ¹ a jáczint a *Daphne* vagyis a régiek babérja, a heliadok leányaiból sarjadzott fekete nyárf, mely az elektromot izzadja, a mentha, a mandolafa (*Agdistis* nemző részéből), a ciprus (*Cyparissus*), a tömjénfa és mirrhafa, a fenyő, az estike (*Hesperis*), sáfrán (*Crocus*). ² Ilyen a magyarban a szamóczaszedő királyleány szomorú története, melyből a juharfácska sarjadzott. ³

A hinduk istenei és félistenei története is egyes virág történetében gyökeredzik, ősmondáik is tele vannak virágokkal

¹ Binder Laura. A növényvilág és költészet. A kolozsvári felsőbb leányiskola 1888/9-ki Értesítőjében 6. l.

² Sprengel i. h. 31—35 l.

³ Magyarul helyesebb juharfácska (jhar, juhar), mint a szlávok jávorfácska. Magyar vidéken jávorfácska helyett jámborfácskát mondanak.

való képzelődésekkel. Mivel sok szép virág és nemes gyümölcs már a legősibb korban, az őshaza ismerete nélkül, elterjedt, és bizonyos vidék soványabb termékeihez képest nagyon kirívó és fölséges; ez a hazátlanság mint valami isteni vagy ember fölött való már az ősnépség hitében megfogamzott s nem csoda ha az indusok mondája azt állítja, hogy az isteni mangófa (*Mangifera Indica* L.) kitünő zamatú gyümölcsét, mely a »*Garcinia Mangostana* L.«-val Indiának ma is legfinomabb és legdrágább gyümölcse, az ember javára a hulman nevű majom lopta valami ember fölött való lény kertjéből, a miért azután ezt a majmot természetesen nagy tiszteletben részesítették.

A virágok kedvelése tehát ősrégi és kiirthatatlan, az ősnépek közt egész a tiszteletig magasztosodik. Minden népnek meg volt a maga szent vagy különösen kedvelt fája és virága.

A mythos egy tölgyfajt Zeusnek,¹ az ezüstös nyárfát Herkulesnek, a babért (*Daphne*) meg a Tamarindust Apollónak, az olajfát Minervának, a mirtust, az *Anemone coronariát* és *A. hortensist* valamint a birsalma (*χρυσέα μῆλα*) idealizált alakját Aphroditének, a borostyánt meg a szőlőt Dionysios- (*Bachus*)-nak, az előbbi Osirisnak is, a cziprust Ditisnek, a mandolás fenyőt Cybelének, a fekete nyárfát Hermesnek, a fehér lilomot Junó, a majoránát ~~*Hymaenaeus* tiszteletére szentelték.~~ *Aurora* virága a sáfrány, a grátiaké a mirtus-ág, Hereé a mákvirág, a győzelem nőisteneé a pálma, Ceresé a búzakalász, könnyűlábú Irisé a lilomalakú Iris, Elysiumé az *Asphodelus ramosus*, a Tartarusé a *Genista horrida*, s itt az istenteleneket aspalathos-szal (*Genista aspalathoides*) fenyítették, Plutoé a narcisz, Persephonéé az ibolya meg a fagyöngy, vagyis a varázsló vessző, Ioé a *Cheiranthus* vagyis a mi »viollánk«, Erosé meg az ő szép édes anyjáié a virágok királynéja, a rózsa, Dianáié a szalmavirág (*Gnaphalium Stoechas*), Olympusé a rozmaring.² A furiák tisztáfat (*Taxus*) tartanak a kezökben.

Az ókor élénk phantasiás népsége azt a ma is könnyen szembeszökő jelenséget is hamar észrevette, hogy az érzelmek és más emberi tulajdonságok a növény termetén világosan vissza-

¹ *Διὸς βάλανος* (Jovis glans) a *Quercus Esculus* L. (*φεγγὸς*) makkja.

² Volz l. c. 73–75.

tükröződnek. Így pl. a szomorú lüzfa meg a cziprus a szomorúságnak, a tölgy meg a czédrusfa az erőhatalomnak, a pálma a méltóságnak, az ibolya a szerénységnek, a tök a szellemi fogyatkozásnak kifejezése. A rózsában a szerelem piroslik. A krisztuskoszorú (Paliurus) hajtása valóságos töviskoszorú. Így némely növény *symbolicus* jelentőségre vergődött. Az olajfa a boldogító béke, a vén korában és későn virágzó télizöld borostyán (Hedera) az örök ifjúság és vidámság, az *Abies pectinata* fenyő az ősgermán nép közt a természet újra ébredésének meg a természet örökkévalóságának, a mandolafa a koraiság, a fehér lilium a lelki tisztaság és ártatlanság, a datolyapálma az erőteljesség jelképe s mint az emberiség tápláló növénye, a termékenységnek valóságos bőségszarva. A babér (Laurus, *δαφνὴ*), melyet még a villám is kimélt, az érdem és jelesség, a költői felavatás és ihlet, sőt ma is a dicsőség kitüntető növénye. A mák sok népnek több jelentésű példaképe. A régi nép a föld meg a termékenység jelképének tartotta. A mákfaj az alvásnak s fiának az álomistennek (Morpheus), valamint phantastikus kíséretének, az álomképeknek czimernövénye. A halálnak, az álom testvérének, *symboluma* is volt. Nálunk a mákszem meg a bors a picziség példája. A *Selinum*-fű, mely az alvilág isteneinek volt szentelve, a gyásznak meg a könnyeknek, a szalmavirág a hervadatlanságnak, a rózsa meg a többi szép virág a szépségnek *symboluma*.

E *symbolicus* növények vetettek alapot a szerelem és üdvözlés bokrétaí meg a virágnyelv megszülemelésének, de Kelet népe Hammer, Göthe és Schleiden¹ állítása szerint virágnyelvet nem ismer. Ily szokás nálunk a májfák (mályfa) ültetése május 1-én és pünkösdi napján másodizben, valamint a nógrádi palóczok közt szokásos mátkátál küldözése is.

A modern és hazai *symbolicus* növényekből néhányat röviden szintén ide iktatunk. Az igénytelen kis nefelejts, a csörgedező patak szélének dísz, a németek közt s nálunk is a szerelmi érzelmek s a megemlékezés tolmácsolója; a francziák szívének ily bizalmas postája a »pensée» vagyis az árvácska. A kaktusz rövid virágzása a hamar muló öröm vagy pünkösdi királyság, a *Nymphaea* a tündérszépség jelképe. A magyarok *symbolicus* növénye az árvalányhaj, az üröm a keserűségé, a konkoly a

¹ Schleiden, Die Rose p. 271, 278.

rontásé, a mákvirág a gyönyörűséges fonákjáé. A magyar nép szerencsefüve »a minden zárt feltörő és vérrel harmatozó fű« (*Chelidonium maius*),¹ a szerencsedió (*Staphylea pinnata*) meg a négyágú lóhere, pacience-virága a tűrőmfű. A görögdinnye belseje a magyar nemzeti szín másolata.

A mely nép szívét az érzés, az öröm és fájdalom mozgatja, ott virág a menyegzőtől a sirig, az életnek minden mozzanatában ott ékeskedik. Kelet ókorbeli népéhez visszatérve, még számos szép példát idézhetünk, mert ez a phantasiás nép minden nevezetes eseményt virággal kapcsolatban örökölt meg. Így az indusok mondájában a bőség nőistene *Lakschmi*, az Oceán meg az Éjjel szülöttje, *sirischa* vagyis az indiai tünderrózsa (*Nelumbium speciosum*) virágjában úszik a tengeren. A tübetiek gyermekded istene, *Pocio* trónja is egy fölséges *Nelumbium* virág. *Brama* és *Osiris* ennek a levelén úszik, *Harpokratest* pedig Egyiptom görögjei a lótuszvirág levelén² képzelik. Mózeshez az Úr égő csipkebokorból (*Rubus sanctus Schreb.*) szől, első szüleink szemérmének leple a fűgefalomb, a vízőzön elmúltát egy galamb szájában olajfa-ággal hirdeti, *Achilles* és *Hercules* paizsán szüreti jelenet látszik, *Kypselus* szekrényén, melyet *Here* olympiai templomában őriztek, többek közt *Atlas* volt rajzolva, a mint a *Hesperidák* almáját viszi.

De az ókortól kezdve egész máig minden kornak, minden népnek és országnak, nemzetiségnek, családnak, sőt egy-egy embernek is volt külön-külön kedvelt fája és virága. Így Napkelet hatalmas platánjai Görögországban és Kis-Ázsiában ép oly nevezetességre vergődtek, mint a ciprus Perzsiában vagy Libanon-hegy czédrusai a zsidók történetében. Az ősgermán nép tisztelt fája — mint *A. Braun* állítja — a hársfa volt, nem pedig a tölgy, mint az újabb költők gondolják. Hársfa alatt hoztak ítéletet, alatta kötöttek szerződést. Az arab nép characterfája a datolyapálma. Az óriás kőrísfa meg a kis fagyöngy az éjszaki mythosokban játszik nagy szerepet.³ A magyar őshit szent fája a keleti származású diófa, s a magyar nép dalaiban, közmondásaiban és

¹ Ipolyi (Myth. 252) sz. a vassfü, mely a székely és oláh tenyerébe vágva, kinyit minden zárt, még ha száz mértföldre lenne is.

² Sprengel, l. c. 3, 27.

³ *A. Braun*, l. c. 13; v. *Ö. Binder* l. c. 3—4. l.

meséiben ma is kitünő kegyelettel és szeretettel emlegeti.¹ »A diófa a perzsáktól Európába származva megtartá őseink hajlandóságát. E fa mind a z o n f á k között, melyek a vadonból a kertekbe szelidültek át, a legmértősebbre nő s így nagyon könnyű volt szembe-tűnnie falvaink lakói előtt, természetéhez tartozván, hogy leginkább szereti az emelkedett helyet, a dombot, őseink egyik áldozó helyét, hová igen örömet tesz a szerető lakát is a magyar dal.«² A dán nép kedvelt fája a bükk, a peruié a khinafa, Kanadaé a cukorjuhar. A fügefá, az ősnépség egyik legelső táplálója, a kenyérfá, a gránátalma szép virágjával és sokmagvú symbolicus gyümölcsével, a Pistacia fel nem tűnő, de finom dióinak nemességével stb. szintén gyakran jeleskednek a népek életében.

De az emberiség őstörténetében sok kisebb vagy fűnemű növény avagy virág szereplése is megörökítődött, vagy pedig mint magasabb fokú művelődés hirdetője, vagy mint szent virág magasodik ki. Ilyenek az egyiptombeliek lótuszrózsája és papiruszkákája (*Nymphaea Lotus* L., *Cyperus Papyrus* L.), melyek Ős-Egyiptom műemlékeit is díszítik; ilyen az indusok, bramanok, khinaiak, tübetiek és nepaliak piros tündérrózsája (*Nelumbium speciosum* W., *Nymphaea nelumbo* L.), a görögök *Acanthus*a, a damaszkusziak rózsája (*Rosa Damascena*), a kereszténység fehér lilioma. Az egyiptomiak istenileg dicsőített virága volt a Krommyon (*Scilla maritima*, tengeri hagyma)³ is, melyről sz. könyvekben sok allegóriát olvashatni.

A rómaiak történetében a *Verbena* vagy *sagmen* mint szent virág nevezetes. Ez mindég Jupiter oltárán feküdt. A *Verbena* ágait, mint a békés érzület és szándék jelképét, ünnepies küldöttségek élén egy pap (*Verbenarius*) vitte, de a szent helyeken a konzulok és praetorok is kezökben tartották. Ez volt a szövetségekötés meg a hadüzenet, az elégtétel vagy bocsánatkérés, az áldozatok és vallási szertartások szent virága (*herba sacra*) is.⁴ A keleti nép kedvelt virága a tulipánt meg a jáczint, a görögé a

¹ Ipolyi, Magyar Mythologia 250. l. Itt ő is azt állítja, hogy a germánok a tölgy, a szlávok a hársfa a tisztelt fája.

² Ipolyi, l. c. 250. Erdélyi, Népdalok II. 421.

³ Sprengel l. c. 29. — A tengeri hagyma a magyar nép babonáiban is szerepel. Azt tartják róla, hogy a nagy beteg állapota vagy rögtön jobbra fordul tőle, vagy gyors halál követi.

⁴ Volz l. c. 497., — H. O. Lenz, Botanik der alten Griechen und Römer p. 191—192. — A rómaiak *Verbenája* kétes, nagyon valószínűleg rozmaryng vagy helyette más illatos örökzöld ág volt.

bazsalikum, Khina és Japán népeé a *Chrysanthemum* ok, a *Camellia*, liliom meg a *Paeonia Moutan* nevű basarózsa, a francziáé a liliom meg az árvácska vagy háromszínű ibolya (Stiefmütterchen),¹ a havasvidék lakosáé a fenyő-ág meg a hófehérke (*Gnaphalium Leontopodium*, Edelweiss), minden népé, Európában főleg az angolé, a rózsza,² az éjszak-amerikai indiáné a dohány, Mexikóé a kaktusz, a porosz uralkodó családé a kék búzavirág.

Hazánkban sok a nemzetiség, mindegyiknek külön-külön szokása van, s nem mind ugyan azt a virágot szereti. A magyar nép a rozmaringot kedveli s a mennyasszony télen rozmaring koszorúval megy esküvőre. Az árva leányhaj földrajzi elterjedése a hazában főkép a magyarok lakta vidékre esik, azért a magyar legény nagyon kedveli, s a »sírva vigad« hűséges kifejezése. Hogy a rózsza is kedves virága a magyarnak, más egyében kívül abból is tudhatni, hogy a szép virágok magyar neveinek összetételében a rózsza szó a leggyakoribb.³

Végre röviden még az ősrégi bokréta-kötésről meg a koszorú-fonásról szólunk. A legősibb időben koszorúval csak az isteneket tisztelték meg. Később az áldozatra szánt állatot, a futtatáson a győztes lovat, — sőt vallásos szertartáson, ünnepi lakodalmon, győzedelmi ünnepen vagy a kitünő érdem jutalmazásakor a férfiakat, az áldozót, a győztest, a győztes dicsőítőjét, a költőt, valamint a kedves hírvivőit is megkoszorúzták. A fejedelmek koszorúja a corona. A görögök a rózsza, ibolya, mirtus, *Matthiola*, szellőrózsza (*Anemone*), jáczint, narcisz, liliom, sáfrány, mentha (*σιόμβριον*), kakukfű, *Anthemis*, *Melilotus*, *Anthriscus*, *Parthenium*, *Silene*, égő szerelem, *Lychnis flos Jovis* (*φλόγαρος*), *Hemerocallis*, gránátalma, *Vitex agnus castus*, majorána stb. virágjából, valamint babérból, borostyánból, hervadatlan szalmavirágból (immortella, *Gnaphalium Stoechas*), a régiek amarantosából vagyis a mai *Celosiá*ból, *Lakedaemonia* népe nádból és pálmalombból (a törvényhozónak) is fontak koszorút vagy kötöttek virágbokrétát.⁴ Divat ezek kelendőségében is uralkodott.

¹ Vagy pedig a *Viola tricolor* L., *V. lutea* Huds. meg a *V. Altaica* Pall. fajvegyülékei.

² A fehér és piros rózsza háború.

³ Természettudományi Közlöny 1877. 115—116. l.

⁴ Theoph. Hist. pl. 6. 6. — Pollux, Onomasticon 6. 106.

Az olympiai játék győztesét olajággal, Delphiben babérral, Isthmusban fényővel, Nemea-ban *selinum*-mal (*σελίνον στεφανίζος*) koszorúzták.¹ A hadgyőztes megérdemlett jutalma általában a pálmalomb volt.² Krisztus urunkat Jeruzsalembe szintén ezzel üdvözölték, de a kereszténység meghódította északibb vidéken a rekettyefűz (*Salix Caprea*, Palmenweide) barkájára törpült. Athene vitézei olajfa koszorút kaptak. Herkules szőlőlombbal koszorúzza magát. Isis-t lótuszszevelekkel koszorúzva rajzolják, s ezután a lótuszkoszorú is hirre kapott. Egyiptomban az isteneknek meg a királyoknak a Papyrus virágából kötöttek környű koszorút. A mennyasszony koszorúja leginkább mirtusból, a görögöké abból a virágból is készült, melyet az ara maga szedett. A romaiak polgárkoszorúját a *Quercus Ilex* L. tölgy örökzöld lombjából fűtétek, de legmegtisztelőbb volt a fűből font koszorú (*corona graminea*).³

Hatalmas kor volt az, mely a távol keleten az emberiség művelődésének első virágzását, az antik művészetet megteremtette. Az a sok szép keleti virág, melyet idáig emlegettünk, most örök-hírű nép porai fölött nyiladozik. A keleti népektől a művelődés és művészetek fejlesztőinek annyi finom vonása került Európába, már a régi időkben, hogy azoknak, mint most már megszokottaknak és közönségeseknek igazi eredetét csak akkor foghatjuk fel méltóképen, ha a természet szépségeinek eredeti ös-hatását messze keleten kutatjuk.

* * *

Európa térképe az ókor elején meglehetősen pusztaság. A szellemi haladásnak, társadalomnak stb. sokféle jele, melytől most térképeink olyan tarkák, rajta nem látható. A népség halászatból, vadászatból s talán a vidék zöltségféle növényzetéből élt, a művelődés álomban szendergett. Európát a természet valami nagyon hasznos bennszülött növényekkel, melyekkel összülötteit

¹ A *Selinum* zellerkoszorúnak fordítva gastrologiai hangzású. Nagyon szabdalt levelei különben csinosak s levélkoszorúnak talán még a szaga is ajánlja. A görögök zellerből még most is fonnak sirokra koszorút (*Leunis* 731). Különben a görögöknek oly szerencsenövényök volt, mint nálunk a négyágú lóhere.

² *Schleiden* l. c. 41. *Lajer* Nándor, A rózsza. A cist. rend székesfehérvári kath. főgymn. Értesítőjében 1886/87. 31. l. — *Plutarch* és *Aelianus* szerint az olympia játékon is babérral koszorúztak.

³ *Plin.* 22., 3., 4., *Lenz* l. c. 171.

kellően táplálni birta volna, s általában kevés oly termékkel áldotta meg, a mely a művelődést már magától is érezhetőtten serkenhette volna. Ezt Ázsiának Európa déli részén keresztül kellett megindítania, ezért Európa ősművelődésének egyenesen Ázsia délibb része az ősforrása.

Európának bennszülött ehető növényei voltak az őskorban a káposzta, a sóska, torma, paszternák, sárga répa, bubujicska, (*Chaerophyllum bulbosum*), a hagyma (*Allium Scorodopaasum*, *A. Schoenoprasum*), zeller, czikória, laboda (*Atriplex hortensis*), salátafélék, szeder, málna, szamócza, fenyvesbogyók (*Vaccinium*),¹ egres, vadóka (vad alma, körte borsó, ribizke stb., melyek a vad nevet méltán megérdemelték.

Európa, gazdag testvéreihez képest, az Anyatermészetnek mostoha gyermeke, Ázsiának pedig fogadott leánya. Innen kapta népességét, valamint a népség életének és művelődésének physical szükségleteit is.² A mint Európa délibb lakosai Ázsiával és Afrikával érintkezni kezdettek, főképen pedig midőn az Euphrates és Indus folyók vidékének, a Kaszitó és Perzsa-öböl közt elterülő termékeny mezőknek, valamint Kis-Ázsiának drága termékeivel megismerkedtek, mindent, a mit ott megszerettek, s a magok javára szükségesnek gondoltak, saját földjökre is átplántálták s így a hasznos növényekkel meg a szép virágok ültetésével karöltve a civilizáció meg a műveltség is lassan-lassan átszármazott s tovább terjedt szellemileg szunnyadó Európába is.

Európa talaja a bevándorlott növények táplálására kedvező s ez az embert földművelésre ösztönözte és kényszerítette. Európa, mint jó mostoha gyermek, a gabonaféléket, a fonni való növényeket, az olajfát meg a szőlőt, a nemes gyümölcsöket, virágokat stb. saját földjében termesztetni kezdte s fáradatlan munkájával a kulturát annyira fejlesztette, hogy most ez az eleinte szegény földrész a világ kulturájának dús, gazdag fejedelme.

Minő volt az ősidőben Európa növényzetének a képe, melyek lehettek akkor a népek kedvelt, talán kerti virágai, ezekről kétes-szinű képet legfeljebb a mostani vegetatio vizsgálatából és összehasonlításából alkothatunk magunknak. Flóra istensége főleg a közép és éjszaki részekkel bánt mostohán s különösen a disze-sebb virágú fákból kevesebbet pazarolt ezek tájaira, mint arra a vidékre, melynek népe az őshomályból legelőször kivergődik,

¹ Anbuteos fructus montanaque fraga legebant. Ovid. Metam. 1. 104.

² Volz l. c. 36.

a művelődés virágzását megteremti, mint azokra az országokra, a hová később ez a szellemi haladás ősfészkeből, az örökzöld lombbal együtt átköltözött (Görög-, Olaszország). Európa északibb és közép tájain pl. nem ritkán a tölgyek (*Quercus*) az erdők urai. Ezek a különben csinos lombú fák, — Európa déli részén termő, gyakran örökzöld, de különben alacsony, nem ritkán csaknem nyomorék cserjékké törpülő tölgyekhez képest, — sokszor oly hatalmasra megnőnek, hogy egész óriásoknak mondhatók; és mégis ezeknek a hatalmas fáknak virágai, különösen aesthetikai tekintetben, tökéletlenek, ékeskedő nagy, színes vagy tarka szirmaik nincsenek.

A tölgyeken kívül a bükkfa, a gyertyán, mogyoró, a füzek, a szil, a nyárfák és fenyvek, a kőrisfa stb. mind »szíromtalanok,« tehát nem a szép virágjokkal, hanem sereges megjelenésekkel, termetökkel s jó levegőjökkel hatnak az emberre. Azért ezeknek a fáknak leginkább csak a piros-levelű, bodros vagy sallangos lombú, szomorú termetű, avagy más mesterségesen szépített alakjai, tehát nem a szép virágok kedvéért kerültek dísznek a jobban gondozott kertekbe, sőt a szebb virágú *Paulownia imperialis*, aranyeső (*Cytisus Laburnum*), rózsák, gránátalma (*Punica granatum*), a jázmin és az olaszjázmin (*Philadelphus coronarius*), oleander, ezüstfa (*Elaeagnus angustifolia*), cziprus, mirtus, citrom és narancs, a jerikói »rózsa« (*Lonicera Caprifolium*), vadgesztenye,¹ Coluteák, Bignoniák, judásfa, (*Cercis Siliquastrum*), mint ritkább dísz: a *Camellia*, *Rhododendron Ponticum*, Azaleák stb. vagy pedig a nyugati koronavirág² (*Robinia*) *Magnolia*, trombitafa (*Catalpa syringaefolia*), tulipánfa (*Liriodendron tulipifera*) stb. csinosabb alakjainak és szebb virágainak helyet engedni kényszerültek.

Európa közép és északibb tájainak apróbb növényzetében gyakrabban akadunk alakzatokra, melyek kerti dísznek már szebb virágjuknál fogva is jobban beillenek. Valóban Európa fűnemű növényzetéből is van általában elszármazott kedvelt kerti virág. Ilyenek pl. a szarkaláb (*Delphinium*), és sisakvirág (*Aconitum*) fajtái, a *Polemonium coeruleum*, a *Rosa*

¹ Boissier *Fl. orientalis* (I. 947.) s Leunis nagy botanikája szerint hazája India, noha nem régiben Görögországban erdőt is láttak belőle.

² Így olvassuk Molnár János »Phytologicon«-jának 88. lapján, 1780-ban; s így nevezi a nép az álakázcot ma is Békésvármegyében.

Austriaca nagy és szép piros bársony színű szirmaival, fehér és piros szegfüvek, kék csengetyűkék (*Campanula*), ibolya, árvácska, piros, sárga és turbán liliom (*Lilium bulbiferum*, *L. Carniolicum*, *L. Martagon*), harangláb (*Aquilegia*), *Primulák*, nefelejts, gyűszűvirág, hóvirág és gyöngyvirág, nárciss, *Cyclamen* (disznórépa), százszorszép (*Bellis perennis*), labdarózsa (*Viburnum Opulus*) stb. Sőt gyakran még az egyszerű mezei virágokban is annyi kedvesség nyilatkozik, hogy a szegény pórleánytól kezdve az uralkodóig mindenki szívesen viseli. (Búzavirág).

Másrésről az is említésre méltó, hogy a természet azt az alakzatot, melyet a déli vidékről kertjeink s ablakaink díszéül választottak, meghagyta Európa erdeiben is, de mint pl. az aronvesszőt (*Arum maculatum* L.) oly magas termettel, annyi kellemmel és szépséggel mégsem ruházta fel, mint a délszaki *aroidéákat* vagy a *Richardiát* (staniczli-virág). A mi *Arumunk* és *Callánk* ezekhez képest európai törpeségek és egyszerűségek. Havasaink *Rhododendronjai* és *Azaleái* is nagyon hátra maradnak Kelet nagyvirágú fajainak. A borostyán és más fáink lombja a continens belsejében elveszti azt a ragyogó fényt, melylyel a déli növények tündökölnék stb.

A felsorolt és más európai növények kertjeinknek illő díszei lehetnek és voltak is mindaddig, míg a népeknek egymással való kölcsönös érintkezése, a nagyobb közlekedés stb., az Ázsiából görög és olasz földre került nevezetesebb növényeknek Európa éjszakibb részei felé is utat nem nyitottak. A szép virágokkal való megismerkedés s az elterjedés nevezetesebb mozzanata volt az ókortól kezdve Phoenicia népének hajókázása (papyrus, czédrus, mandolafa, oltás)¹, a népek háborúskodása, Görögországnak perzsiái hadakozása, Nagy Sándornak indiai útja (*Phaseolus vulgaris*, tömjén, mirha) az árja népségnek Európába vándorlása, a rómaiak hatalmas uralkodása stb.,² melyek folytán a hasznos és szépvirágú növények ős hazájokból Európa és Éjszak-Afrika felé mindinkább és inkább szétterjedtek. India szent nelumbórozsját a Nilusba is átültették.

¹ Volz l. c. 45. l.

² Alphons de Condolle. Der Ursprung der Culturpflanze, übersetzt von Edm. Goetze. Leipzig 1884. p. 24. Nagy Sándor utjáról Strabó (libr. 15 kezdetén) azt mondja, hogy kísérete a vidék termékeit csak felszínesen tanulta megismerni, elbeszéléseiben a csodálatosat az igazságnak elébe helyezte és sok hazudságot bocsátott világnak.

Nevezetes volt az araboknak a Földközi-tenger partján való megtelepedése is. Ők mind azon nevezetesebb termék (citrom, narancs, gyömbér, jázmin, szomorú fűzfa, datolya, czukornád, gyapot, papyrus, sáfrány, czirok, szent-jánoskenyér, gránátalma) elterjedésének, melyek már előbb, az ókorban lassanként Európába vándoroltak, virágzó kereskedésök és nagy kiterjedésű utazásaik folytán, hatalmasabb lendületet tudtak adni, mint a rómaiak.¹ Az *Acanthus*-levéllel cifrázott architecturái díszítményt, az arabeszket is rólok nevezik.

Nagy Károly rendelete a kerti vetemények és virágok termesztésére nézve, a szerzetesek jótevő működése s a kereszténység terjedése folytán a hasznos növények és kerti virágok tovább terjedtek éjszak felé s midőn a renaissance korban az antik művek tanulmányozása a virágok kedvelőit is a görög és római természetrajzi munkák tanulmányozására terelte vissza, a görög és római kerti virágok ismerete és ültetése terjedt tovább. Minthogy a német és magyar pörkertek növényeinek népies neve gyakran a latinból ered (liliom, rózsza, zsálya, izsóp, rozmaring, ruta, paszuly [*Phaseolus*], csicser, tárkony, petrezselyem, levistik, menta, mályva, pasternák, kalaráb, gesztenye); világos, hogy hozzánk ezek a növények onnan kerültek, a hol a latin és görög nyelvet beszélik, s valóban ez a kerti növényzet ugyanaz, amelyet Theophrastus, Virgilius, Dioscorides, Galenus és Plinius munkáiból, mint a római pór nép gyümölcsfáit, veteményét vagy orvosi növényeit ismerjük.² Itt tehát a magyar nevek keletkezése tekintetében a kereszténység hatása, nem a szláv nyelv nyilatkozik, a melyből a magyar a szántás-vetésnek első szükségbeli szóit (borona) kölcsönzé.

Kelet virágainak Európa kertjeibe való jutására nézve nevezetes volt a keresztes háború. Lelkesedés és sovárgás buzdította a visszaemlékezés ifjította lelket, látni az emberiség gyermekkorának paradicsomát. Romot s pusztulást talált, idegent és ellenséget, a hol annyi sz. emléknek, szeretetnek és örömnök templomait kereste. A sz. kereszt vitézei Palaestinában a gyapottal, datolyával, czukornáddal, balzsambokorral, a pizanggal stb. ismerkedtek meg, s ezt a paradicsom fájának nevezték. Mivel Európának a talaja ekkor a művelődés tovább fejlődésére már

¹ Hehn, Culturpflanzen. 380–81. l.

² Kerner, Die Flora der Bauerngärten in Deutschland. A bécsi zool.-botan. Gesellsch. munkáiban. V. köt. 788. l.

jól elő volt készítve, többek közt szép virágokat (*Rosa Damascena*, liliomfélék) is átültettek ide, s Európának kerti disznövényei keletről, főleg a keresztes hadak útján kerültek s azután terjedtek feljebb-feljebb éjszak felé. A virágkedvelő török nép a virágok ápolását, kivált hazánkban, még jobban megkedveltette és terjesztette, s az indiai és más nagyobb utazások újabb ismeretlen szépségekkel gazdagították Európa kertjeit. De mind ezeknek az utaknak nem volt czélja a kerti növények igazi őshazáját kutatni és följegyezni, ezért több kerti virág hazája (tehér liliom) máig is kétes, és számos kerti virág vagy természetett növény eredeti hazájául gyakran a tágas *Oriens*-t emlegetik, az igazi országnak határozottabb jelölése nélkül.

Amerika fölfedezése a kerti díszeknek új világát tárta Európa elé, s ezután a virágok ismeretét más módok és tudományos eszközök is elősegítették. De addig, a meddig az Óvilág népe Amerikát nem ismerte, a kerti disznövények Európa kertjeibe és díszhelyeire leginkább Keletről és Európa déli részéről jutottak. Keletről való a mályvarózsa (*Althaea rosea*), a liliomok (*Lilium candidum*? *L. Chalcedonicum*), a hortenzia (Japan), a *Nigella Damascena*, az őszi rózsza (*Aster v. Callistephus Chinensis*), a bazsalikom, a *Dianthus Chinensis* és *D. Japonicus*, az ürömrózsák (*Pyrethrum* fajok, teljesedett virágfészekkel, melyek náluk késő ősszel virágznak, azért a teljesedett *P. Parthenium*-ot a magyar nép karácsonyi morzsikának is nevezi, *Chrysanthemum Indicum* L.) stb. az elterjedés idejére tekintet nélkül, főleg pedig a törökök révén terjedt szét a tulipán (dubend), mely a keletiek turbánjához hasonló, az orgonafa, égőszerem (*Lychnis Chalcedonica*), a jáczint (*Hyacinthus orientalis*), *Ranunculus Asiaticus* (boglárka), a basarózsa, a törökrózsza (*Hibiscus Syriacus*), az evangeliom lilioma, a császárkorona (*Fritillaria imperialis*), a ne-nyúlj-hozzám (*Impatiens Balsamina*, Kelet-Indiából), a *Peganum Harmala*, az *Euelidium Syriacum*, *Malcolmia Africana*,¹ a tatárka (*Polygonum Fagopyrum*), talán a nagyváradi tündérrózsza² is, — a fák közül pedig a vadgesztenyefa, a fügefá, a babérmeggy (*Prunus laurocerasus*), valamint

¹ Bonplandia 1859. p. 340.

² Dr. Szabó József, egyetemi tanár, egy népszerű előadásán mondta, utjabban Entz G. is így nyilatkozott.

az édesillatú *Mimosa* v. *Acacia Farnesiana* is, melyet az olaszok *gaggia di Constantinopoli* neveznek.¹ Európa déli részéről való az ördög szem (*Scabiosa atropurpurea*), a zsálya (*Salvia officinalis*), az izzóp, levendula, az *acanthus*, *Silene* *Armeria*, basarózsza, az estike (*Hesperis matronalis*), a nyári és sárga, »violla« (*Matthiola annua* és *Cheiranthus* v. *Erysimum Cheiri*), az oroszlányszáj, a *Campanula pyramidalis*, nárciss és *Iris*-fajok (*Iris Florentina*), a rozmarin stb. Most a virágok a díszkertekben az egész földkerekség tájairól összesereglenek, s a kaktuszok, vanília (*Heliotropium Peruvianum*), Verbená-k, a százesztendő aloë, Zinneá-k, Fuchsia, georgina, *Amaryllis formosissima*, *Lobelia cardinalis*, *Pelargonium*- és *Phlox* fajok, hajnalkák (*Ipomoea*), sarkantyúka (*Tropaeolum*) stb. stb. az Új-Világból származó kerti virágok. Ezek Európa földjében már Linné előtt annyiszor virágoztak, hogy gyakran már a megváltozott kerti alakot nevezte meg.

Kelet virágai Európa népének régi vonzalmát és szeretetét az amerikai növények elterjedése után is biztosították és megőrizték magoknak; hatásuk s a közéletben való szereplésük is jelentékenyebb, mint az amerikaiakénak. »Flóra istenség *symbolicus* naptárának sátoros ünnepeit a szép virágok már évezredek előtt lefoglalták, s az új jövevények, még ha általában elterjedtek s a szegény nép virágai lehetnek is, az ember lelkében maradandó hatást kelteni nem bírnak. A kedves növény-symbolumok alig szaporodtak, de a régiek félre épen nem szorultak. Azok a nevek, melyekkel az ifjú szerelem a virágokat köszönteni szokta, mind a keleti virágoknak vannak ajándékozva; az idegen virágoknak ridegebb férfikorunkban vándoroltak hozzánk. Azok a virágok, melyek az emberiség gyermekkorára mosolyogtak, az őshaza regevarázslatától befuvalva, régi jogaikat örökre kiérmelték.«²

Ha annak a kornak botanikájára gondolunk, midőn a nevezetesebb kerti virágok és nevezetesebb termesztett növények Keletről Nyugat felé terjedni s az ember szellemi életébe, különösen vallásába, költeményeibe és művészetébe beolvadni kezdődtek, akkor a növényteni ismeretek állapota, egészen a művé-

¹ Hehn 382—84. lap. — Dr. Entz Géza »Természet« 1870. p. 159—62.

² Zuccarini, Academische Rede, in der Allgem. Augsburger Zeitung 1844. Nr. 106—108.

szetek és természettudományok renaissance-korszakáig, a botanika mostani vívmányaihoz képest, nagyon szomorú volt, valami figyelemre méltót az a kor a botanikából ránk alig hagyott. Hogy azonban a művészetek virágzása idejében a remekműveken a természet, különösen a vidék szép növényeinek varázslata gyakran remek kifejezést nyert, ezt annak a kornak műemlékei igazolják. Ott és akkor a műérzék a természeti szépségekkel bőven megáldott vidék, nem pedig a botanikai ismeretek fejlesztették és finomították. Ezért a műízlést ébresztő, aesthetikailag ingerlő növények őskorbeli hatásáról és eredeti elterjedésének útjarmódjáról se várhatunk az ókortól összefüggő munkát. Ezeknek a növényeknek az életben vagy a történelemben való szerepléséről egy-egy vonást vagy feljegyzést, csak elszórva, különböző munkákban olvashatunk. Mivel több természetett növény és virág hazája ismeretlen, kétes vagy gyanús; mivel a népek érintkezése folytán, különböző időben, leginkább külön-külön terjedtek szét; mivel az emberiség történetébe is lassanként és egyenként folytak be: ez okból a kerti növények ókori történetéről általánosságban sokat mi sem mondhatunk, inkább egyes növénynek (tulipán, liliom, rózsa, császárkorona, gyapot, cziprus, olajfa, cédrus, stb.) a művelődéssel összeforrott történetéből lehet összeállítani megbízhatóbbakat. Nép kezéből nép kezébe, Keletről Nyugat felé, Délről Éjszakra vándorolnak a szép virágok s velök ugyanabban az irányban, ugyanabban az időben terjed a népek szabadsága és művelődése is. Indiából, Perzsiából, Egyiptomból, Szíriából és Örményországból származnak Flóra, Ceres és Pomona istenségek legdiszesebb és legnemesebb ajándékai Európa déli tartományaiba; velök s onnan erednek vallásos rendszereink, legendáink, mondáink, minden primitív találmány, valamint az alapvető technikai mesterségek és művészetek is. Ezekhez a görög és olasz földön még más hasznos és tápláló növények is járultak, melyek Európa közép és éjszakibb tájain gazdasági növények lettek. Éppen azok az országok és ugyan ebben a sorrendben oktattak bennünket nemesebb erkölcsre, mélyebb gondolatokra, ideális művészetre, humánus czélokra, s a politikai és socialis együtteség magasabb formáira.¹ Európa tehát Ázsia emelőin nevelkedve, a művelődés természeti serkentőit kölcsön vette, de nagy fáradsággal és ernyedetlen szorgalmával az össze-

¹ Hehn, l. c. p. 387.

került eszközöket oly sikeresen használta fel, hogy Európa, természetileg egész átalakítva és megifjodva, nevelő anyját ma már nagyon-nagyon felülmúlja.

* * *

Mivel sok növény az emberrel már az ősidőkben vagy az ókorban elterjedt, sokra jóhiszeműleg ráfogták, ez vagy az az ország az eredeti hazája, a hol t. i. a történelem ősbib vagy későbbi idejében ismeretes volt, vagy a honnan más tartományokba átültették. Ez az, hagyományokba (tradíció) fektetett jóhiszeműség azután sok növénygeographiai botlásnak lett szülőanyja. Mert az, hogy a növénynek az legyen az igazi őshazája, a hol a történelemnek valamely szakában megismerték, vagy a hol az ősműveltség megszületésére jelentékeny hatással lett volna is; ez a növényvilág őstörténetének, a palaentologia meg a növénygeographia mai kutatásainak és vívmányainak meg nem felelő. Így Humboldt Sándornak (1769—1859) nagy szelleme a növénygeographia terén csak a híres Linné Károly után (1707—1778) mintegy felszázaddal nyilatkozván, megtörténhetett, hogy Linné a »*Malum Persicum* Plin«, »*Armeniaca mala*«, meg a *μηδικὸν μῆλον* vagyis »*malus Medica*« nyomán, az őszi barackot *Amygdalus Persica*-nak, a kajszinbarackot *Prunus Armeniaca*-nak, a citromot *Citrus Medica*-nak, a sötétebb lilaszínű orgonafát *Syringa Persica*-nak, a kétségtelen amerikai *Asclepias Cornutit* pedig *As. Syriaca*-nak nevezte, holott az újabb vizsgálatok szerint az őszi meg a kajszin barack Khinából került Ázsia nyugati részébe,¹ a citrom Indiából való, a *Syringa Persica* perzsiai eredetű fölötte pedig kétség borong.² Általában századunk elején a legtöbb termesztett növény eredeti hazája ismeretlen volt. De Candolle³ azt hiszi, hogy Linné vallomásainak háromnegyedrésze a termesztett növények őshazája felől, vagy tökéletlen vagy tévedésen alapul. Ezeket a téves hiedelmeket Linné után gyakran egész máig ismételtetik, noha az újabb írók már sokat helyreigazítottak.

¹ De Candolle l. c. 20, 22, 558.

² »*Hab. incerta.*« Boiss. Fl. Orient. IV. 38., — Franchet, Magy. Növ. Lap. 1887. 24. — Aitchison szerint (Journ. of the Linn. Soc. Bot. XVIII. 10 et 78) Afghanistan keleti hegyein 7500' magasságban, Hooker (Fl. Brit. Ind. III. 606) szerint Kashmir nyugati részén nő.

³ l. c. p. VI. et 566.

Humboldt Sándornak maradt fenn az az érdem, hogy alapos vizsgálatai nyomán kijelenthesse, hogy az ember leghasznosabb növényeinek, melyek az emberi kultúrának a legeslegősibb időktől fogva követői, őshazáját épp oly megfejthetetlen titok fűdi, mint a házi állatokét.¹

* * *

Most hazánkra s hazánk virágdiszeire vetvén pillantást, Hunnia földje sok nevezetes történetnek volt színhelye és szemtanúja, de délkeletibb fekvésénél fogva, mint természetes növénygeographiai tag is, nagyon nevezetes. Hazánk flóraidékének nagyobb fele szintén Oriens híres flórájának végső, éjszaknyugati darabja, s Európa nyugati és keleti flórájának találkozhelye a Duna derekának tájain van. Hogy az ősidőkben, még mielőtt Klió a történelmet megalkotta, minő változások lehettek hazánk flórájában, Kerner, »Az Osztrák-magyar monarchia írásban és képben« című munka 246—52 l. mondja el.² Hogy a történelem idejében, népvándorlaskor meg a sok véres csata közepett, stb. mikép keveredik be növényeink használata a közéletbe, erről csak kevés hagyomány maradt fenn. Ilyen az alparinyalábű, a Csabaire vagy csaba-üröm (*Poterium Sanguisorba*), meg a sz. László király füve (*Gentiana Cruciata*) legendája; a »fűbe fába hagyta Isten az országot« már a kereszténység korában keletkezett.³

Az ősmagyarok virágszeretetének példái és hagyományai idők folytán feledésbe mentek. Sokat a kereszténység eltörölt, ellenben bizonyos növényjelenséget legendáival magyaráz.⁴ A *Crambe Tatarica* lehet a tatárokkal terjedt el, de más ilyenű növénynek (*Acer Tataricum*, *Atriplex Tataricum*) természetes földrajzi elterjedése egész hazánkig ér, a *Lonicera Tatarica* pedig szelidebb úton terjedt el. A törökvilág kertjeinket ritka keleti fajokkal tarkította. A török nép, melynek országában amúgy is szép flóra díszlik, szereti a fákat meg a virágokat. Keletről Perzsiából, valamint Turkesztánból is sok virágot átültetett európai birtokába, s ezek innen hazánkban és

¹ Essai sur la géographie des plantes. 1807. p. 28.

² Bevezető kötet. Fordította Kanitz Ágoston.

³ Ily babonás fűvek a tisztesfű, mely az igézéstől és szemmelveréstől óv, a kakukkfű, a mely váltott gyermeket megismerteti. (Ipolyi.)

⁴ Term. Tudom. Közlöny 1889. 504., 568.

Bécsen keresztül, valamint Velenczén át vándoroltak tovább Európába (50 lap).

De magából hazánk gyönyörű flórájából kerti disznövényeket bizonyosan már a régibb időben válogattak, s kerültek belőle kétségtelenül a szomszéd országokba is. Hanem mivel a tudományok hazánkban csak későbbben kezdettek fejlődni és virágozni; minthogy hazánk termékeit magunk is csak az újabb időkben kezdjük alaposan megismerni; könnyen megmagyarázható, hogy a külföldön kelt régibb munkák a kerti növények s más magyar termék (zsiros gubacs) eredeti hazájául hazánkat nem nagyon emlegetik.

Pedig a mint igaz, hogy hazánk mezei (különösen homokpusztai és dombvidéki) és havasi növényzetében sok nevezetes bennszülött és más ritkaság van; ép úgy a kerti disznövényeket tekintve is bizonyos növénycsoportok tenyészetének önálló centrumául tekinthető. Ezt sajátosságos cserjeinkkel és fáinkkal is igazolhatjuk.

Az orgonafa (*Syringa*) fajainak száma pl. az egész föld kekségén nem tetemes. De Candolle Prodromusában (VIII. köt. 282—83. l.) csak hat fajt említ s ezek közül kettőnek kétségtelen hazája Magyarország, sőt *Syringa Josikaea* egyenesen bennszülött, magyarföldi cserje.

Az egyszín-lombos (concolor) fajok közül a *S. vulgaris* L. (lila orgonafa) Krassó-Szörénymegye hegyein kétségtelenül az ősidőktől fogva magától vadon terem. Az Al-Duna szűk völgyében meg a Herkulesfürdő vidékén nagyon gyakori, s oly helyeken is töméntelen számban nő, a hová e vidék régi lakosainak nem magas kulturája, a sajtárral meg a juhnyíró ollóval nem igen jut. A *Syringa vulgaris* itt épen a legmagasabb, az 1000 méternél is jóval fentebb magasodó kopasz tetőkön jellemző berékformatiót alkot. A ki itt a *Syringa vulgaris* elterjedését látta, annak e növény eredeti magyar honosságáról minden kétsége teljesen eloszlik. De a ki a lila orgonafát csak a kertben látja, valami különöset képzel hozzá, s arra nem is merne gondolni, hogy ilyen szép bokor hazánkban vadon is terem. A törökök az orgonafát vagy török borostyánt, mely hazájokban is hamarabb csak kerti virág, hozzánk nem Törökország ős termőhelyéről hozták, hanem csak a figyelmet rá fordították, jobban megkedveltették s kertjeinkben elterjesztették.

A fehérhátú-(discolor)-lombos orgonafák közül a *Syringa*

Josikaea Jacq. fil. Kolos, Aranyos-Torda,¹ Bihar, Marmaros, Beregh és Ungmegyéken kívül a föld kerekiségén sehol sem ismeretes. E megyékben is egész 1830-ig² ismeretlenül szerényen huzódott meg. Németország nevezetesebb kertjeiben szépen díszlik, én a virágzását legelőször Berlinben láttam. Testvére a Syringa Emodi Wall., melynek levele vastag, de szintén két-színű, s melylyel a S. Josikaea-t jogtalanul egyesíteni akarják,³ a Himalaya hegység (Emodus mons) saját növénye.

De a magyar nép más csinosabb fákat is ültethetett erdeiből a kertjébe vagy a háza elé, pl. jóillatú hársfákat különösen a fehér vagy ezüstös hársat (*Tilia tomentosa* Moench 1785, *T. argentea* Desf. 1801.), fekete gyűrűt (*Acer Tataricum*), mannás vagy virágos körisfát (*Fraxinus Ornus*), török meggyfát és török mogyorót (*Prunus Mahaleb*, *Corylus Colurna*) stb. Sőt a haza délibb vidékein a jerikói lonczot⁴ vagy rózsát, ezt a szép kúszó iszalagcserjét, se kellett népünknek a sz.-földről kertjébe hozatnia, mert Bács, Baranya, Tolna, Vas stb. megyék hüvös erdeiben is ékeskedik, felkúszva a fák derekán.

A fehér hárs hazánk délkeleti tájainak erdeiben ép oly geographiai rejtély, mint a hévvizi tündérrózsa (*Nymphaea thermalis* DC = *N. Lotus* W. Kit., non L.) a nagyvárad Püspökfürdő meleg vizében. Ennek a fehér hársnak nem nagyon különböző vérokonai Amerikában élnek, hazánkban mondhatni árván szakadt (faja-szakadt), legfeljebb némelyik más hársfánkkal vad házasságra lép. A fehér hársfát Kitaibel Tolna és Baranya megyékben a múlt század végén találta. A francia botanikusok szintén elismerik, hogy a *Tilia argentea* hazája Magyarországon, de úgy látszik (ha a kertekben az amerikai »*Tilia alba* Ait.«-nal össze nem zavarták), Konstantinápoly vidékéről Párizs, innen pedig (1767) London kertjeibe hamarabb eljutott.⁵ Innen került Casselba, Lustschloss Weissenstein kertjébe, ahol 1785-ben Moench *T. tomentosa* néven ismertette.⁶ Eb-

¹ Erdély megyéinek kikerekítése következtében Alsó-Fehérvármegyének talán csak a határához közel nő.

² »Nemzeti Társalkodó« 1820. 344. l.

³ Lásd Franchet véleményét a Magyar Növénytan Lapok 1887. évfolyamának 23—27. l., s az Erdészeti Lapok 1877. III. füz. 251. l.

⁴ Él a népies »pap-loncz«-ban is (*Convolvulus arvensis*).

⁵ Ventenat, Monogr. du genre Tilleul, in Mem. de l'institut nat. des sc. et art Paris. tom. IV. p. 12.

⁶ Borbás, *Tilia Richteri* und zu der Geschichte der Silberlinde. Botan. Centralbl. 1889 Nr. 6.

ben a történetben az a feltűnő, hogy a fehér hársfát a francziák Konstantinápolyból vitték Párizsba, de Boissier *Flora Orientalis* I. köt. 848. l. e hársfát Konstantinápoly vidékéről nem ismeri. A fehér hársfának a nyomait továbbá sem Clusius, sem a kelet flóráját kutató Tournefort¹ munkáiban nem találni, noha a vad gesztenyefa 1576-ban Konstantinápolyból Bécsbe legelőször Clusius révén jutott. Másrészt Sprengel meg azt hiszi,² hogy a »φύλλα ἐκλενκότερα« Theophrastus munkájában (causs. 2. 26.) talán a mi fehér hársunk lehetne. — Ha a *Tilia argentea* Amerikában honos lenne, s valami történeti nyom arra vezetne, hogy hazánkban szaporítás útján terjedt el; akkor hajlandó lennék a fehér hársfa nagy számú példáinak elterjedését, mint a koronavirágét (*Robinia Pseudo-acacia*) gyors elszaporodásnak tekinteni; de ily nyom nélkül a fehér hársfát hazánkban az amerikai »*T. alba* Ait.« (nem *W. Kit.*)-nal szemben oly klimai hasonlatosságnak kell tekintenünk a növénygeographia terén, a minő a napkeleti és napnyugati platán vagy a *Thuja orientalis* és *Th. occidentalis*.

Hogy azonban hazánk más, alacsonyabb kerti növényeknek is eredeti szülőföldje, sok példával támogatathatnánk. Így a homokpusztákról *Spiraea* vagyis gyöngyvessző-fajok, törpe mandola stb. kerültek a kertekbe. De vannak vad szegfűveink, tulipánunk (*Tulipa Hungarica* Borb., *T. praecox* Ten., amaz a Kázán völgyében az Alduna mellett, emez Buccari körül), vadon termő pünkösdi rózsánk (Baziás m., Temesmegye homokpusztáin) és *Acanthus*-unk (Orsova), *Primulá*-ink, nagyvirágú mályvárózsánk (*Althaea pallida* W. et Kit.), estikénk (*Hesperis*), továbbá *Satureja Kitaibelii*, *Wierzb.*, *Coronilla emeroides* Boiss., *Abutilon Avicennae* Gärtn., *Telokia speciosa* (Schreb.), *Lunaria biennis* Moench, *Kitaibelia vitifolia* stb. növényünk, melyeket hazánk vidékeinek diszítésére maga az Anyatermészet tűzött fel, de már régóta a kerteknek is méltó ékességei. Van tündérszépségű lótszrózsánk, a *Rosa collina* Jacqu. nevű rózsabokrunk pedig mondhatni alig más, mint elpirult virágú kerti *Rosa alba* L. Ezért külföld alaposabb floristikai munkái, mint Döll-é és

¹ Tournefort *Institutiones* 611. l. olvasható idézetekből egyik se vonatkozik a *T. argentea*-ra.

² *Geschichte der Botanik* p. 76. *φίλνγα* = hársfa, *Leunis* sz. a fehér hárs.

Ascherson-é,¹ hazánkat, mint a német kertekben diszlő növények hazáját idézgetik.

Vizsgáljuk végre, népünk kerti virágait és bokrétaait. Népünk nevelésében a szemléltetés hiánya helyenként szembeszökő. Százszor és ezerszer elmegy a mezőn ugyan a mellett a virág mellett, neki az szemébe nem ötlük, vagy systematicailag nagyon különböző számos növényt egynek, megegyezőnek gondol.² Ellenben ha a kezünkben látja azt a virágot, a mely mellett ő már annyiszor meg annyiszor elment, kíváncsian tudakolja, hol vettük ezt a szép virágot, a melyet ő még soha se látott. Máshol a nép sokat ismer, gyakran a természetvizsgálót is sok érdekesnek nyomába tudja vezetni. A nép nyelvében elegendő szókincs van, mely mint műszó már felhasználódott vagy még szerencsésen felhasználható a kertészeti ismeretek terjesztésében. A magyar pórlegény a vidék növényzetéből ki tudja magának választani azt a virágot, a mely az ő kalapját, vagy a leány kebelét legszebben tudja ékesíteni. Legelőszőr kell itt kétségtelenül a bánatos érzelmek kifejezőjét, az árva lányhaját (*Stipa pennata* L.) említenünk, melyhez hazánk pusztáin és dombos vidékein könnyen hozzájuthatni. Hazánk nyugati részében a kis-czelli Ság-hegy egyáltalában ismeretes, mint a hol, egyetlen helyén a nagyobb kiterjedésű vármegyének, az árva leányhaj terem, azért a búcsújárók ezt a helyet, ezért a füért, gyakran látogatják. A felvidéki szüretelők kalapjánál gyakran a juhszalag (iszalag = *Clematis Vitalba*) pelyhes gyümölcsbokrétaja díszlik, ugyan itt a kecskerágó ágait oly ügyesen tudják vékony és bodros szálakra nyesegetni, hogy az egy csomóba kötött árva leányhajhoz hasonlít. Az Ipoly mentén a paraszt fiatalság felkeresi az erdő télizöldjét, a *Vincaminor*-t, melyet billing-nek³ nevez, s a búrfa ágait is (*Pinus silvestris*) kalapja mellé tűzi. Az egri kapás legény tavaszkor a vidék jellemzőjét, a törpe mandola (*Mygdalus nana*) szép piros virágját, mocsaras vidéken néha a nádvirágzatát tűzik bokrétának. A hegyvidéken dísznek a szarkaláb és sisakvirág (*Del-*

¹ Döll, Flora des Grossherzogthum Baden I–III. — Ascherson, Flora der Provinz Brandenburg (*Spiraea*, *Tilia*, *Syringa* stb.). Ezekhez számítandó Grisebach »Die Vegetation der Erde« című munkája is, mint nem floristícai, hanem általános növénygeographiai mű.

² Pl. a *fodormenta* az ajakosak, a *lappos menta* a fészkesvirágú növények közé tartozik.

³ Diószegiék berling-nek a szinte kúszó *Atragené*-t nevezik.

phinium, Aconitum) lajait, a Cyclament (disznórépa), vagy gyöngyvirágot (Convallaria és Majanthemum) gyűjtik, a Kázán-völgy vidéken pedig e völgy magyar tulipánjával megy a fiatalság a templomba. Imádságos könyvekben, mint a németekében is, gyakori a lapos menta, ritkább a négyágú lóhere, vagy az orgonafa szirmaiból összeillesztgetett kis koszorú.

A kerti virágok szeretetét és ápolását népünk közt mindenütt felismerhetjük. Hazánknak délkeleti havas vidékein még ma is vannak a civilisatiótól csak nem egészen elzárt és egész kezdetlegességben tengődő falvak, szállások vagy magános pásztorgunyhók, de körülöttök egyszerű kis kertet, melyből színes virágok tarkállanak, gyakran láthatunk. Ha más nem, a környék hegyeiről ültetett szarkaláb vagy sisakvirág, a levescsik (Levisticum) vagy a basarózsa (Paeonia) ott díszlik a rozszant kerítés között. Alföldünk csőszházai vagy kunyhói körül közönségesebb kerti virágok: török szegfű, őszi rózsza (Aster Chinnensis), nyári viola, pántlikafű (Phalaris arundinacea var. picta) stb. gyakran díszlenek. Hazánk szerb falvai körül az Artemisia annua (egynyári üröm) töméntelenül el van vadulva.

A magyar nép kertjeiben különben az a monoton egyszerűség nyilatkozik, ami a szegényebb nép ruházkodásában. A jobb módúak közt egy kis divat, egy kis uriaszkodás természetesen lábra kap. Tény azonban, hogy a magyar nép nem mindég a rikitószínű, hanem inkább a szépszagú virágokat szereti kertjébe ültetni. Ilyen a hamvas istenfű (Artemisia Abrotanum), a fodor¹ és lapos menta (Tanacetum Balsamita), a majorána, borsika (Satureia hortensis), bazsalikom, rozmaring, rezeta, czipruska (citruska, Santolina), nem ritkán a kapa-dohány is. Ezeket a jóillatú fűveket a palóc nép gyakran egyszóval szagónak nevezi. Nem szép virágú s nem jó szagú az alkörmös, pántlikafű, bodros papsajt (Malva crispa). A színesebb pórvirágok a pulykataknya (Polygonum orientale), vörös paréj (Amaranthus caudatus), kakastaréj (Celosia cristata), teljes mák, körömvirág vagy körmicze (Calendula officinalis), basarózsa, hüdöske (Tagetes fajok), kassai rózsza,² medve-

¹ Több faj menta lehet a levelek bodrossága szerint.

² Benkő Fűszéres Nevezeti 417. l. Tagetes erecta. Az Alföldön ma is ezt meg a hasonló Zinnákát nevezik így. Tóthfalusi Miklós »Virág-Kedvelő« (Pest 1847) 21. l. szerint kassai rózsza = Agrostemma Coronaria.

szája vagy oroszlányszáj (*Antirrhinum maius*), boglárka (*Ranunculus repens* teljesen), fehér liliom, kék és sárga liliom (*Iris Germanica*, *Hemerocallis flava*), csicsóka, örvénygyökér, égő szerelem (*Lychnis Chalcidonica*), Ajax szarkaláb (*Delphinium Aiacis*), őszi rózsza, mályvarózsa (*Althaea rosea*), ürömrózsák (*Pyrethrum roseum*), *Silene Armeria*, *Phacelia bipinnatifida* és *Ph. tanacetifolia*; a hatvanas esztendőben az Alföldön *Molucella*-t is láttam. A nép kertgátjainak díszítője a sári tök (*Cucurbita aurantiaca*), újabban a *Sicyos angulata*¹, a házfedése a kövi rózsza (*Sempervivum tectorum*). Itt-ott a főzelék-növények között orvosságnak valót is természetnek, mint a mátrafüvet vagy nádráfüvet (*Nepeta Cataria*),² mentát stb. Ott a hol a pör kertjében lóczyprusz (*Juniperus Sabina*) vagy ruta (*Ruta graveolens*) is díszlik, ott a szűzies erkölcsök már nem a legerősebb lábon állnak. Néhol *Phloxot*, *Pelargoniumot* vagy *Verbenát* is láthatni, de a régi szokásaihoz hű magyar pör drágább virágot ép úgy nem ápol a kertjében, mint a hogy a drágább és úri szabású ruhától tartózkodik.

A magyar nép kerti díszei nagyjából ugyanazok az egyszerűbb kerti virágok, melyeket a benczések Nagy-Károly »capitulare de villis« vagyis a mezei gazdálkodásról szóló rendlete részére *Theophrastus*-ból meg a római írókból, különösen *Columella* »de rustica«-jából, mint kertben termesztendő növényeket összeírtak. Az egyszerűbb kerti virágok tehát a klasszikus görög nép óta Európában nem sokat változtak, s nálunk főképen a kereszténység idejében terjedtek el.

* * *

A szellemi fejlődésnek, a népek hatalmas művelődésének ma már sok factora s hathatós rugói vannak. A virágok az emberi kultúra megfogalmazása és tovább fejlesztése kedvéért önkényt szegődtek az emberhez, s a népek sokágú művelődése és szellemi haladása sokat-sokat köszönhet a virágok önzéstelen szépségeinek.

DR. BORBÁS VINCZE.

¹ Ungvár és Mező-Telegd környékén.

² Hihetőleg a *matrana* növénynévből ered.

SZEGED FÖLDRAJZI HELYZETE.

Kék hegysorok koszorújában terül a nagyobbik Magyar-alföld tengermély rónája. Hatalmas medencze, őstenger ágya, közel 1800 □ mf. (99,000 □ km.) a kiterjedése. A kívül álló hegyek lejtőin száz folyónak erén sietnek alá a vizek a völgy ölére, völgy mélyén a Tisza kebelére. A Tisza meg hosszában szeli az egész nagy síkot. Áldott vizek, termékeny habok, iszapos ár. E vizek árai hordták le a sík rónára sok évezred folyamán azt a mély televény földet, melynek kövér barázdáin a kalászhók óceánja ring.

Itt szállott meg a honszerző szinarany magyarság. Nyájainak gazdag legelőket kínált az ár öntözött mezők végtelen térsége. Dús zsákmányra talált csöndes hullámokon a tiszai halász. Délbábos rónán versenyre ereszhette a széllel tüzes paripáit a szabad magyar. Itt érzi magát otthon a szilaj kedv, a béres határoktól nem korlátolt szabad lélek. Mai napig is a Tisza völgyén állnak a tiszta magyarság népes községei. Itt él tömör testben a magyar nép törzse. E törzsön fonódik keresztül a Tisza folyó és vízrendszerének és hálózata.¹

A hol e vízhálózat csomósodik, a hol a Maros és Tisza egybe szögelnék, áll Szeged és jogosan áll ott, mert neki csakúgy megvan a maga természetes támasza földrajzi helyzete kedvező voltában, mint minden olyan embergyűjtő középpontnak, mely életrevalóságát századok viharáival szemben igazolta. A talajminőség, a vízrajzi és éghajli viszonyok, a termék forgalom előnyei, szóval a földrajzi fekvés dajkálja az együttható tényezőket, melyek egy város fejlődése mikéntjét meghatározzák.

Bizonyosra vehetjük, mond Salamon Ferencz Budapest történetében, hogy hiában volnának meg Budapesten egy város építéséhez a szükséges kövek és egyéb anyagok, ha geográfiai fekvése nem lett volna kedvező, — s viszont Budapest hiában foglalna középponti állást nagy közlekedési vonalakban, ha építési anyaga nem volna több, mint Szegednek vagy Debreczennek. Egy Szeged vagy Debreczen feküdnék ezen a helyen, ama városokéihoz hasonló geológiai viszonyok mellett.

¹ Budapesti Hírlap 1885. 344. sz.

1860-ban a Kazinczy örömneppek és Széchenyi gyász lezajlása után, midőn keresve-kereste a magyar, hogy nemzeti főnnmaradása jogai mellett tüntethessen, javaslatba hozta egy magyar politikai napilap (Idők tanuja), hogy Magyarország a maga politikai főállása 1000 éves örömnepét egy azon alkalomra ujonnan alapított városban ülje meg; és a mint érvelt, a még akkor messze távolban derengő millenium megérkezéseig lesz annak ideje úgy fölvirágoznia, hogy falai közt a nemzeti örvendezés méltókép mehet végbe. E város helyül az első magyar hongyülés székét, Pusztaszert jelölte ki a javaslat. De elhangzott szava a pusztában, mely a hét vezér hét halmát ma is emlékül őrzyi síkján.

Nem azért esett feje az indítvány, mintha talán lelkesedés nem mutatkozott volna, a magas czélhoz méltó; hanem mert nem alkalmas az a hely egy mai város alapítására, pedig annak gondolatával Pallavicini Alfonz örgróf, Pusztaszer egyik részének birtokosa (a másiké Kecskemét törvényhatóság), a mai gyönyörű Sándorfalva megallapítójának ¹ atyja, örmest foglalkozott is.

Emlékeink bár azt tartják, hogy a mai Pusztaszer a XVII. századig Szer név alatt népes község volt vagy épen mezőváros és mégsem birt igazi uj életre kapni, mint a Duna-Tisza kövér hamvaiból kikelt számos régi község, bár az egykor benne virágzott benedekrendi kolostor romjai meglehetősen daczolnak az idő fogával. Csak az utóbbi években szervezkedhetett ott akkora kis község, mely magának jegyzőt tarthat. A váczy egyházmegye 1835-iki névkönyve ott 122 lélek lakót számlál, az 1888-iki 1363-at de azok három különböző ponton, Alsó- (101), Felső- (1037) és Uj-Pusztaszeren (225) vannak szétszórva s köztök az, a mely a legnépesebb, Kecskemét törvényhatóság községi birtokán csak mint szálló-forgó bérlő tartózkodik. A szomszéd Dorosma, Kistelek, Kün-Félegyháza, Csany, Tömörkény, Csongrád, Szentes, Szegvár, Mindszent, Dócz, Hódmező-Vásárhely, Algyő, ma Sándorfalva, Szeged alkotta körön belül város a mint nem keletkezhetik, úgy zöld ágra sem vergődhet, mert hiányzik részére a földrajzi és politikai helyzet kedvező volta.

Osztotta Szeged nemcsak Pusztaszer sorsát, hanem ama többi 28 községét is, melyek templomromjai Kecskemét környékén búsan düledeznek, azzal a különbséggel, hogy Szegednek nem-

¹ Földr. Közl. 1887. 322

csak ellenség nehezítette meg a küzdelmet a léteért, hanem vivnia kellett fönnmaradásáért a Tisza árai ellen is és pedig nem csupán pillanatnyi fölhevüléssel, mit a kétségbeesésnek egy-egy elhatározó pillanata sugalmaz, hanem századokon át tartós, növekedő küzdelemmel, mint vizei ellen a hollandus, ki önérettel mondja, hogy Isten alkotta a tengert, de annak partjait a határ szabja meg. Az ősi erőben meg nem gyöngült Szeged, mint Adam Edmondné mondja, Európában a maga nemében a habokból emelkedett ki és 4 év alatt épült.¹

Küzdött Szeged a tatárral, törökkel, ráczzal, némettel, ~~kunokkal~~, sáskával, tüzzel és vízzel, de kitartásán nem fogott ki sem az ellenség, sem a bősziűt elemek pusztító hatalma, kibőjtölte valamennyit és romjaiból ismét kiemelkedett. Ha a lengő kalásztenger fölött mocsos víztenger hullámozott, Szeged népe félretette az ekét, kapát, előszedte a hálót és azzal kereste kenyerét; midőn a víz medrébe tért, ismét eke hasogatta a földet s az izzadó munkás hatalmas rendekben vágta az arany kalászt, fűszerezte munkáját az utána gyűjtő, napbarnította leány csengő dala.

A csikós a legszebb mezőn terelte a ménest a Tisza partjára itatni, hol a juhászbojtár furulyázgatott az óriási füzek árnyékában, hosszan elnézgetve a délibáb lengő tarka csalképeit. A réten ismét tarka virág nőtt és himes mezőn legelt a hófehér gulya. A gémek, szárcsák, ruczák, sirályok, kócsagok messzebb vonultak, hogy buzavetések fölött csattoghasson a pacsirta.

A terület, melyen a Magyar állam megszilárdult földrajzi fekvése, tagosultsága, hegy- és vízrajzi viszonyai és éghajlatánál fogva városok alakulására kedvezőnek mondható, az ásvány-, növény- és állatország édes anyául üdvözik Magyarországot. Ennek kell tulajdonítanunk, mond Dr. Vajda Gyula,² hogy a magyar föld nem maradt pusztá földirati kifejezés, hanem a legrégibb időktől kezdve különféle népfajok birtokba vették azt s itt megtelepedve városokat építettek, államot alkottak, E nemzetek a történelmi események vihara elsodorta ugyan, államaik megsemmisültek, de városaik itt létöknek eme kétségtelen bizonyítékai, fönnmaradtak s a komoly megtelepedési szándékkal jött magyarságnak városai alakulására és állama megszilárdulására alapul és irányadóul szolgáltak.

¹ A magyarok hazája. 1885. 209.

² Városaink befolyása a közmíveltségre 1818 5—6.

Magyarországon a lakosságnak 45%-ka lakik olyan községekben, melynek népe 2000 léleknél több, Németországban csak 41%, Franciaországban 31%, Ausztriában meg csak 29%. Az alig $\frac{1}{4}$ milliónyi magyarság, mely Árpáddal bejött, benépesítette az Alföldet, s Magyarország mind ama vidékeit, melyek a gabonát megtermik; a XV. század második felében pedig fölszaporodott már úgy, hogy a nép fölöslegének a földmivelés helyett más életmód után kelle látnia. Kezdte megtölteni a városokat, melyek az Anjouk, sőt még Zsigmond idejében is idegen, üvegházi növényt képeztek társadalmunkban s ott iparra adta magát és ezzel társadalmi fejlődésünknek egy új korszaka nyílt meg, mely egy erős nemzeti, polgári osztályt vala létrehozandó, mondja Istvánfi G.

Hogy ez valójában így történt, igazolja 1881-iki népszámlálásunk, mely az anyanyelv kutatás segítségével nemcsak a nemzetiségek létszám állására derített világot, de egy általánosan elterjedt halvéleményt is sietett eloszlatni. Sokáig ország világ előtt folyvást azt kürtölték, hogy a magyar elem csak a vidéki népeiségre szorítkozik, a városi népeiséget túlnyomólag a német elem alkotja. És ime kiderült, hogy a városi népeiség közt a magyar ajkuak nemcsak, hogy erősebben szerepelnek, de sőt tekintélyes abszolút többségben van. A 143 szabad királyi törvényhatósági joggal felruházott és rendezett tanácsu város népeiségét véve volt ugyanis 64·46% magyar, 18·26% német, 7·50% tót, 4·31% horvát-szerb, 3·75% oláh, a többi 1·72% czigány, ruthén, örmény, vend és külföldi nyelvűek közt oszlik meg.¹

Sőt Szeged és Temesvár, mondja Wenczel Gusztáv két szerencsés város, melyek a magyar nemzet legelsőbb nyilatkozó város alapítói geniuszának köszönik létüket. Nincs több városunk széles e hazában, mint e kettő, melyek a magyar szellemnek megfelelőleg tisztán magyar alapításuak. Temesvár az idők folyamában idegen elemekkel annyira inficziálódott, hogy magyar alapítása ma már tisztán csak történeti érdekű: Szeged ellenben mind ez ideig hűen megtartotta azt a bélyeget, melyet magyar alapítása nyomott reá. Így ma napság Szeged az, melyet a magyar városalapítás igazi példányaként kegyelettel említhetünk, miért is méltán mondhatjuk ez időbeli egyetlen tradíciós városnak.

¹ Budapesti Szemle. 1884. 362–363.

Hogy a magyar népelem igazi fészke, Szeged már a XII. században virágzó város volt, igazolja 1199-ről III. Ince pápa levele, mely azt mint főesperesi helyet tünteti fel; sőt a mai fejedelmi templom falában látható egy kődarab, mely 1103 év-számmal van jelezve, de Szegednek melyik régi középületéből maradt így ránk, meghatározni nem lehet. Jerney szerint azonban 1503-nak kellene olvasni.¹ Olyan pecsétet találtak a halászok 1704-ben a Tiszában, melyre ez volt köriratul vésvé: »Sigillum Regiae Civitatis Szegediensis A. 1200.«, és a magyar királyi kanczellária oly hitelesnek tekintette azt, hogy 1719-ben rátámaszkodva Szegednek a szabad királyi városi jog élvezetét újra megadta.

Szolnokkal együtt országos sótárrá már az aranybulla avatja 1222-ben, $\frac{1}{4}$ század mulva (1247) királyi ajándéku kapja Tápe községet és a halban gazdag Holt-Tiszát. Halgazdagságáról azt mondja Oláh Miklós Mátyás király idejében, hogy Szegeden egy magyar forintért 1000 darab rőfnyi halat adogattak.² Egy szegedi népmonda pedig azt erősíti, hogy a XIV. század közepén a bologároktól szorongatott nándorfehérvári helyőrség fölmentésére 40000 szegedi halász evezett le a Tiszán és innen a Dunán halász sakkákon; de ezt túlzott adatnak tekinti Varga Ferencz, mert mint Istvánfy mondja, a Dózsa-féle pórlázadás korában sem volt Szegeden több fegyverfogható halász 3000-nél; de ez is szép szám, mert már az 1552-iki szegedi veszedelem idején csak 700 halász vehetett részt a Tóth Mihály-féle szerencsétlen hadjáratban.³

Hogy a XV. század első felében már tekintélyes város volt, mi helyzetének földrajzi jogosultsága mellett tanuskodik, nemcsak az igazolja, hogy 1410-ben már »civitas« volt a czíme; hanem még inkább Bertrandon de Broquière szentföldi zarándok uti naplója a XV. századnak éppen első feléből. Jó Fülöp burgundi herczegnek ez első lovászmestere Jeruzsálemből való visszatértében húsvét után érkezett Nándor-Fehérvárba 1430-ban és onnan Szegedre. Ez uti naplónak hazánkra vonatkozó részét felhasználta Engel János Keresztély »Geschichte des ungarisches Reichs I—V. Wien 1813—1814« című munkájában.⁴ Szegedingnak nevezi

¹ Szeged városában lévő esztendő számi régi felírásnak magyarázata 1829. 27.

² Herman O. Halgazdaság 1888. 13.

³ Szegedváros története I. 1887. 135.

⁴ Tudományos Gyűjtemény 1820. III. 16—23.

a francia utazó Szegedet abban, mi talán a mellett szól, hogy akkor már németesen hangzó Szegedin neve is megvolt.

Azt mondja de la Broquière róla, hogy nagy, kerítés nélkül való város (*ville champ être*) egyetlen utczával, melynek hossza az ő vélekedése szerint egy *lieue* (10 km.), termékeny és mindenféle eleségben (*denrées*) bővelkedő tájékon fekszik, a lakosok sok darút (*grues*) és tűzokot (*outardes*) fogdosnak össze, mert az egész piacot telidestele látta ilyen madarakkal; de mint mondja, igen tisztátalanul készítik el azokat eledelül. A Tisza vizéből tömérdek halat fognak ki, soha sem látott oly vastag és nagytestű halakat, mint itt.

Természetesnek is találjuk ezt, ha a régi tiszamenti lakosok elbeszéléseit meghallgatjuk. Ezek szerint szigonyozták hajdan a harcsát a kiöntésekben, a mint az ott a fölmelegedett iszapban lomhán heverészett. Sok eladó csődör lovat is látott Szegeden és különösen tetszett neki azok idomítási módja; úgy értesült, hogy 3—4 ezer lovat is össze lehetne vásárolni a piacon és olyan olcsók, hogy 10 magyar frtéért igen szép paripát kaphatni. Szénégetőnek tőkén a szeme. Azt beszélték ott neki, hogy Zsigmond császár a várost egy püspöknek ajándékozta, ő látta is azt a főpapot, de nem tetszett meg neki; a barátoknak úgymond szép templomuk van a városban, magam is misét hallgattn benne.

Mátyás királyunk idejében már 4 plébániája volt és 17 temploma; de egykori fényét és nagyságát mi sem igazolhatja inkább, mint Kemal pasa naplója, mely a diadalmas török hadjárat leírása közben Szegedről következőképen nyilatkozik: »Magyarország keleti részében volt egy nagy város, mely gyülekező helyül szolgált a hitetleneknek s mintegy forrást képezett, melyből harczosaik hullámai előzőnlöttek. E város neve Szeged. Híres volt földjei termékenységéről, égalja tisztaságáról s vize édességéről, épületei szépségéről, védő falai roppant kiterjedéséről s mindenemű segédeszközeiben bővelkedő nevezetességeiről.

A ki szomorúsággal és kétségbeesetten vonult falai közé, annak örömmel és meglelégedésselt telt el kebele s a bánat láncaizaitól megszabadult. Egy rónán elterülve a föld mennyasszonyi arczán mintegy szépséggel, mély folyam partján épült, mely Oroszországhól jön. Azonkívül, hogy a harczosoknak gyülekezési helyül szolgált, minden utczában nagy ritkaságu drága árúk voltak kirakva, melyeket a kereskedők a világ minden részéből hordtak oda. Falaira ellenség soha sem tette lábát. A szüksége-

sekkal fölöslegesen ellátva s kincsekben rendkívül gazdag, könnyű és kellemes létnek örvendtek lakói.«

E keleti, heves képzelem vezérelte toll kitételei közt csak annyi találkozik kiigazítandó, hogy a Szegedet egykoron körülvevő, meglehet, a Tisza áradásai ellen épült sánczolatokat nézhette Kemal pasa falaknak, mivel a városnak kőből épített védő falai soha sem voltak. A Tisza meg, mint jól tudjuk, Máramarosban ered, nem Oroszországban; de tény az, hogy a mint laknak, úgy laktak akkor is oroszok (ruthenek) a Tisza fejénél és a Tisza egyik forrásatakja a Ruszky-hegy alján fakad.

A török világban Szegednek 18 temploma volt eleinte, de utóbb ezek köveiből emelték a mohamedánok a Tisza partján azt a várat, melyből ma már csak kis darabka maradt meg emlékül. E vár falai tele voltak a legszebb mívű csúcsíves boltozatos és faragott ékesítésű kövekkel, melyek kétségtől templom rommaradványok. Egy kőbárány így a dorosmai templom szobrai közül való volt, mely a mohácsi vész után pusztult el és 1542-ben került a szegedi vár nyugati falába. Ezt a dorosmaiak 1686-ban visszakövetelték. Terjedt volt bár Szeged ez időben is de a közélet szabadabb lendületét korlátozta a hódoltság, mert a hová a török a maga lábát betette, elveszett ott minden jólét, önkormányzat, nők becsülete, férfiak szabadsága. És ez áll ez időben Debreczen meg Kecskemétre nézve is.

Nem esetlegesség az, hogy hazánknak népességre 2-ik, 3-ik és 4-ik városa u. m. Szeged, Szabadka, Hódmező-Vásárhely, oly közel bírtak egymáshoz kifejlődni, hogy szinte tőszomszédok s határterületeik majd ölelkeznek. Nem véletlen az, hogy az elöntött Szeged rekonstrukcióját saját ügyévé emelte a haza. Csak úgy történhetett meg, hogy 1880. április 1-től december 31-ig megépült 1405 földszintes lakóház, 952 félemeletes, 222 egy emeletes, 29 két emeletes, 557 melléképület, ezeken kívül 29 különféle célú középület, befejezetlen maradt 19, tehát összesen 3213 épület. Ekkora erőfeszítés rugója gyanánt, a nemzeti rokonszenv számításba foglalása mellett, nagyon figyelembe veendő a földrajzi fekvés, mely többféle előnnyel ruházta föl a pontot, melyen Szeged áll.

Nem oly változatos Szeged helyzetének konfigurációja, mint Budapesté, melyről a »The Queen« című angol hetilap egyik tárczairója így szól 1885-ben: »Rám Budapest azt a benyomást tette, mintha Magyarország térképe volna. Magyarország

dióhéjban. A budai hegyes rész a felső magyarországi kárpátokat képviseli, a pesti lapály az Alföldet. Az ország két meglepő földrajzi ellentétét egymás mellett egyesítik és mégis elválasztják a szép szöke Duna hatalmas hullámai. Nincs ennél kifejezésteljesebb tájkép, és hogy legrégibb lakói azt érezték is, mutatja az, hogy országuk czimeréül választották, mely 4 folyó, meg 3 halomból áll.* Szeged vidéke ellenben minden egyhangúsága mellett is népgyűjtő középpont. Hazánkban ugyanis 48 lakos esik átlag minden □ kilométerre és az átlagnak föléje emelkedik a Tisza-Maros köze, még sűrűbb népességű terület a Tisza és Maros összefolyásánál levő 3 vármegye, Békés, Csanád, Csongrád, hol 64—67 lakos jut egy □ kilométerre.

De ez a sűrűsödés sem régi keletű, mert Szegednek 1818-ban csak 28,351 lakosa volt, pedig a város, melynek talajában 28 m. mélyen találni tengeri eredetű kagylókat, már akkor nagy területen épült; ma 1362 hold 632 □ ölnynek mondják. Nagy azonban határterülete és 141,782 hold 114 □ öl következőleg osztályozható:

Szántóföld.....	62,204 hold	986 □ öl
Kert	264 »	837 » »
Rét	17,253 »	201 » »
Szőlő	7,637 »	933 » »
Legelő	29,373 »	110 » »
Erdő.....	6,151 »	1,151 » »
Nádas.....	1,192 »	1,486 » »
Adóment terület.....	16,209 »	526 » »
Tavak.....	1,595 »	284 » »

Hanem nevezetes, hogy az összegezésnél 100 hold földdel több jön ki.¹

Alig van az ember szervezetére jótékonyabb és kedvezőbb hőmérséklet, mint a 11—12° C. évi átlagos. Ez téli és nyári kellő arányú megosztakozás mellett sem a szellemi, sem a testi erőket nem lankasztja el, mint Déle Európában, hol nem jár az ember pálmák alatt büntetlenül; sem idegzetét légzőszerveit a külső befolyások ellen való szakadatlan küzdésben ki nem fárasztja, mint a szigorú telű vidékeken. E területnek hazánkban középpontján van Szeged, annak pedig a déli széléhez közel,

¹ Bertalan: Szeged szab. kir. város földrajzi és meteorológiai viszony a 1884 10.

hol a január hónap 1—2^o nulla alatti közepes mérsékletű s a július 22—23^o átlagos hőmérséklet mutat. Sőt Altstädter Móricz azt a várost mellbetegek részére téli tartózkodó helyül jelölte ki és e tekintetben a lagunás Velenczével hozta párhuzamba, mert Szeged téli közép hőmérséke magasabb 6½ foknál.

Dr. Czirbusz Géza azt mondja,¹ hogy az Alföld egyik kitűnő halásztelepe volt valamikor Szeged és vidéke. Valószínűleg halászok vetették meg alapját s a Szeged szó alighanem a »sziget«-nek elmásítása s nem a Maros beszögelléséből származtatható, mint közönségesen hiszik, mert a Maros folyton változtatta torkolati helyét, valóságban pedig sohasem folyott be derékszögben a Tiszába. Az csak a térképrajzolók agyréme. A mai Felsőváros, az ős halásztelep, sziget volt, mely a Tisza és Maros közé ékelődött.

E szigeten fejlődött ki az a szép fajú, szálas termetű, nyílt tekintetű szegedi halásznép, mely később Szegedet várossá emelte s gazdaggá tette. A virágzó halászat vezette azt hajóépítésre s a hajóépítő és halászó szegediek az őslakosai e városnak; az Alsóváros valószínűen kun telep, mely idővel a Felsővárossal összeolvadt. Szóval Szegednek multja a tiszai halászat-hoz volt fűzve és ez iparág soká képezte specziálítását. Manap ezt nem mondhatjuk. A halászok és superek (hajóépítők) még most is eredetiek, büszkéek, önérzetesek multjokra, — de Szeged vagyonosodásának többé nem faktorai.

Két folyónak egyszerű találkozása nem is lehetne Szeged boldogulásának létfeltétele, ha egyebek nem járulnának hozzá. Ezek egyike a Maros beömlése, azon folyóé, mely a kincses ki-sebbik magyar hazát, az Erdélyrészeket nyitja meg Szeged számára, s mely 96 mf. (113 km.) hosszú folyása mentén Szász-Régen, Maros-Vásárhely, a sóban gazdag Maros-Ujvár, Felvincz, Nagy-Enyed, Tövis, Borbánd, Gyula-Fehérvár, Alvincz, Szászváros, Déva, Soborsin, Tótvárad, Radna, Lipa, Ó-Paulis, Arad Pécska, Nagylak, Makónak adott létet.

Sőt a Marosnak is leeresztő csatornájaul szolgál a Fönlaknál belőle kiszakadó Aranka, mely a Tisza felé délnyugatnak indulva képezi átfogóját annak a háromszögnek, melynek vizei, mint Stefanovič mondja,² különben Szeged utczáin keresnének

¹ Természettudományi Füzetek VIII. 162.

² Die Entsumpfung der Niederungen der Theiss und des Banats 1874. 5.

lefolyást. A Tisza pedig, hazánknak eme valódi fő vizere, Alföldünk közepét metszi, azt a vidéket, melynek népét politikai szempontból is a legelső és legnyomatékosabb szavazat illeti meg, mert méltán támaszkodik az nemcsak a magyar nemzeti öntudatos érzületre, de anyagi jólétre is.

Szeged bár sinyli most rekonstrukciója rohamosságából kifejlődött paroxysmusa utóhatását a lázas házépítő vállalkozás tevékenysége után természetszerűleg kimerültség állott be, de ki fogja azt heverni. A magyar király szemében rezgett forró könyccsepp és az ajkáról elröppent jósige, mit a haza népe Szegeddel együtt fejedelmi parancsszóul vett, biztosítékok arra, hogy Szeged kigyógyul múló bajából. Természetlen és meddő volna azonban a legmagasabb részvétnak gyémánt tisztaságú könnyűcsöppje, hatástalan a fejedelmi parancsszó, ha az ősi Szeged életrevaló népe nem oly kedvező földrajzi ponton alapította volna meg a fészket, mely a magyar népelemmel második metropolisza.

Minket az sem ijeszt meg, a mit Lóczy Lajos 1889. szeptemberben 8-án mondott, hogy a szegdi rakodó part legtöbb baja a Marostól származik, mely egész erejével neki fekszik, és hogy a Tisza 93. számú átmetszésén is Zenta alatt 1800 m. hosszú vonalon partszakadás állt elő. A tudós geolog csak azt jelezte, hogy a Tiszának nyugat felé való törekvése fejlődési törvény, melynek szigora alól a folyó ki nem bujhat; de ez Szeged népét nem ejti kétségbe. Az sem térít el hitünkől, hogy az egymást keresztező vasutak kiépítése óta Szabadka Szeged rovására látszik emelkedni,¹ mert ez emelkedés daczára is bizunk Szeged jövőjében. Elég egy városnál, ha természet adta előnyei megvannak, beszüntetni a fejlődésére gátul nyomakodó akadályokat és az emelkedik önként. Felismerni látszottak Szeged régi czimere készítői a város földrajzi helyzetén alapuló létjogát, mert két folyót ábrázoltak azon, a Tiszát és Marost; ezek időnkint bár nyomorgatói, de egyúttal éltetői is. Ha Szegednek minden alapköve oda lenne is, néptelen az a part nem lesz nekünk.

HANUSZ ISTVÁN.

¹ Dr. Hunfalvy J. Magyarbirodalom 1886. 174.

HORVÁT FÖLDRAJZ A NÉP SZÁMÁRA.

Zemljopis zemalja u kojih obitavaju hrvati. Sastavio Vj. Klaić. I., II., III. sv. Na svet izdalo drustvo S. Jeronima. Zagreb, Tisak dioničke tiskare. 1880., 1881., 1883. (A horvátoklaktá országok földrajza. Összeállította Klaić Alajos. I., II., III. kötet. Kiadta a Sz. Jeromos társaság. Zágráb 1880—1883.)

A horvát Sz. Jeromos társaság feladatául tűzte ki olvasó olvasmányokat adni a nép kezébe, hogy az olvasási kedvet fokozza és a népet művelje. Eddig kiadott köteteinek száma a félszázat meghaladja. A népnek minden irányu szükségletét tekintetbe vette ez a vállalat, a mennyiben az szellemi és anyagi életét érinti. Adott a vállalat szentek életét, elbeszéléseket a horvát nép történetéből, állattant, földművelésre, baromtenyésztésre szolgáló útmutatót, szőlőművelési és pinczekezelési kátét, aztán orvosi tanácsadót a betegek házi gyógykezelésére s néhány elbeszélést. A legkülönbözőbb kötetek között van a fenti földrajzi munka is három kötetben.

A kiadott művek a nép számára készülvén, természetesen olcsó áron árulják s ezer számra hozzák forgalomba kiadványait. A nép nem is sajnálja pénzét e munkáktól, melyek igen nagy kelendőségnek örvendenek, nemcsak Horvát- és Szlavonországban, hanem Magyarország déli vidékein is, különösen Ujvidéken és Pancsován, hol a könyvkereskedők szintén raktáron tartják.

A nép számára földrajzot írni és így megkedveltetni a néppel ezt a tudományt, igen helyes gondolat volt a vállalatától. Bár akadna nálunk is kiadó, a ki a népnek ez irányu szellemi szükségletét kielégítené. Egy népies honisme, melyben a földrajzi ismeretek könnyen felfogható, világos, népies nyelven volnának közbe előadva s alkalmas helyeken a történelem megfelelő adatai is volnának szöve, igen nagy hézagot pótolna a mi népies irodalmunkban; mondhatnók égető szükségét képez. Alsó néposztályunk nem igen szeret helyéből kimozdulni, az utazási kedv nagyon csekély nála; sokszor még a saját vármegyéjének határait se lépi át. Ezt a földrajzi ismeretek iránti közönyének, a nevelésnek ez irányban való elhanyagolásának lehet és kell tulajdonítanunk. Pedig a honismerettel való megbarátkozás igen sok haszonnal járna; sok olyan forrást nyitna meg a nép számára.

mely ma teljesen ismeretlen, s mely a nép anyagi érdekeit is előmozdítaná, nem is említve azon szellemi hasznot, melyet felvilágosodása eredményezne. .

A felvetett kérdés mindenesetre megérdemelné, hogy vele foglalkozzunk és a földrajzi ismereteknek a nép között való hatásos terjesztésére módot és eszközöket keressünk.

A horvátok már megtalálták. Olcsó munkákkal árasztották el a nép minden rétegét. Az előttem fekvő munka az életre való vállalkozás sikeres eredménye. Egyszerű, világos és könnyen megérthető nyelven van írva. Hogy mi minden és hogyan van megírva e népies földrajzban, azt a tartalom ismertetése és némi mutatóványok közlése fogja megmutatni.

A munka, mint azt címe is mutatja, nemcsak Horvát-Szlavonország földrajzát adja, hanem felöleli mindazon országokat, melyekben horvátok, vagy mondjuk horvát nyelven beszélő népek laknak.

Az I. kötet foglalkozik Horvát-Szlavonországgal; a II. kötet Dalmáciát foglalja magában; a III. kötetben Isztria, Bosznia, Hercegovina van tárgyalva s egy külön fejezet »Hrvatske naselbine« (horvát telepek) cím alatt a Magyarország, Ausztria, Morvaország és Olaszország területein levő horvátoklakta vidékekről szól.

A bevezetésben (uvod) hét fejezet felsorolja azon országokat, melyekben horvátok laknak, fejtegeti ezen országok neveit, leírja az Adriai tengert (Jadransko more), adja a horvát országok lakosainak számát (žitelji hrvatskih zemalja), ismerteti a horvát nyelvjárásokat (hrvati po narječjih), vallásukat, és szól végül a horvát telepekről. Lássuk röviden a hét fejezetet, mit mond azokban a szerző.

A horvátoklakta országokat (1. Horvát-Szlavonországot, 2. Dalmáciát, 3. Isztriát, 4. Bosznia és Hercegovinát) sorolja fel először. Mindezen országok egykor a régi horvát állam (staru državu hrvatsku) részeit képezték, de később különböző uralmak alá kerültek (a velenceiek és törökök alá). Legújabb időben azonban mindezen országok újra visszakérültek a horvát, király kezébe, aki egyszersmind az osztrák-magyar monarchia uralkodója (Tek od najnovijega doba opet su sve te zemlje u rukama hrvatskoga kralja koji je takodjer vladalac austro-ugarske monarhije). Ezen országokban vannak némely más nemzetiségek

is. Mindazon országok, melyekben a horvátok laknak, 2057·3 □ földrajzi mértföldnyi területet foglalnak el s körülbelül oly nagy terjedelműek, mint Magyarország fele, Erdély nélkül. Legnagyobb horvát terület (hrvatska zemlja) Bosznia Hercegovinával (946 □ földr. mértföld), oly nagy mint Csehország; utána legterjedelmesebb Horvátország Szlavonországgal (789·3 □ földr. mértföld) valamivel kisebb a szerb fejedelemségnél s valamivel nagyobb a svájci köztársaságnál. Dalmácia csak 232·3 □ földr. mértföld, terjedelmű, valamivel kisebb a németországi szász királyságnál. Legkisebb ország Isztria 89·7 □ földrajzi mértföld, valamivel terjedelmesebb, mint volt nem régiben Montenegro (Crna gora), mely azonban a legújabb időben jócskán megnagyobbodott.

A második bevezető fejezet ezen országok neveit fejtegeti (Imena ovih zemalja). Habár az említett országok — írja a szerző — legnagyobb részt egyáltalán horvát néppel vannak benépesítve (napučene narodom hrvatskim); mindazonáltal minden országnak meg volt a maga külön neve. Csak egy ország őrizte meg tisztán a horvát nemzet nevét, t. i. Horvátország. A horvát országok nevei (Imena hrvatskih zemalja) legnagyobb-részt igen régiek. Legrégiebbek Dalmácia és Isztria nevei. Még mielőtt a horvátok a mai hazájukba bejöttek volna, más népek laktak e helyen, kik között legkiválóbbak voltak az illirek. Az illir nép számos törzsből (plemena) állott, kiktől azon föld-rész is, a melyet laktak, elnevezését vette. Így Isztria is nevét az illirek Istrâ vagy Histrâ törzsétől vette. Dalmácia nevéől ezeket mondja. Midőn később néhány illir törzs a mai Dalmáciában elkeseredett harczot folytatott a rómaiak ellen, szövetségre léptek egymással, hogy magukat könnyebben megvédhessék s egy erős várat építettek Delminium név alatt. Azon várról Delmatik-nak vagy dalmatiknak nevezték el magukat, országukat pedig Delmáciának; a mi mai nap Dalmácia nevet visel. Dalmácia vagy Dalmácia a régi illirek nyelvén annyit jelentett mint juhászok országa (»zemlja ovčara«). Midőn a horvátok 1250 év előtt a messze éjszokról mai hazájukba letelepedtek, mindjárt az első időben Horvátországnak nevezték el mindazon országokat, melyeket elfoglaltak. Mindazonáltal némely részekben fentartották magukat a régi nevek, így Isztria és Dalmácia; más tartományokban megint új nevek merültek fel, minő Bosznia és Szlavonia; Horvátország névvel később

a horvát földnek csak egy részét nevezték és legfőképp azon tartományt, mely a Narentától (Neretva vagy akkor Cetine) folyótól a mai Nagy és Kis-Kapeláig (Givozd), az újabb időben ellenben csak azon részt, mely a Zermanjától a Dráva folyóig terjed. Mit mondana ehhez a fejtegetéshez boldogult Pesty Frigyes, ki Horvátország területének és elnevezésének tisztába hozásával oly sokat fáradozott és e kérdést a helyes világításba hozta? Bosznia nevét vette a Boszna folyótól, mely ez országon keresztül foly. Még mielőtt a horvátok délre jöttek volna, Basante nevet viselt ez a folyó. A horvátok e névből alakították az ő nyelvük szerint a Boszna szót, melylyel nemcsak a folyót, hanem annak jobb és balparti vidékét is nevezik. Szlavonia nevére ezeket írja a szerző. Ismeretes mindnyájunk előtt, hogy vannak némely népek, kiknek nyelve nagyon rokon a horvátokéval (koji su govorom veoma srodni Hrvatima), annyira, hogy vagy egészben vagy részben megérthetők, bár nem beszélnek horvátul. Ezek a népek a mi legközelebbi rokonaink, s őket egybevéve szlavonoknak vagy (más elnevezéssel) szlávoknak nevezzük. A régi időben a horvátokat nem különböztették meg a többi szlávoktól, hanem a horvátokat is szlávoknak nevezték; innen van, hogy az egyik ország Slavenija vagy Slavonija nevet viselt, habár a horvátok bejövetele óta mindig horvát volt. Legújabbán Szlavonia nevet viselt az a terület, mely a Dráva, Duna és Száva között a stájer határig terjed (következőleg a mai Horvátországnak szintén egy része); de ma csak keleti része ezen területnek visel Szlavonia nevet.

Legkésőbbi keletkezésű a Hercegovina elnevezés. A régi időben Hum vagy humska zemlja (Zahumje) nevet viselt; de 1448-ban Vukšić István humi vajda a német hercegek sorába felvételén, innen az ő vajdasága is »hercegovina zemlja» (herceg ország) vagy Hercegovina elnevezést nyert.

A harmadik fejezetben az Adriai tengert ismerteti, adja kiterjedését, beszél halászatáról, melyből a horvát tengerparti lakók évenként 650.000 forint jövedelmet húznak; kiterjeszkedik kereskedésére; megemlíti, hogy 60 nagyobb és 500 kisebb szigetje van. A horvát országok közül Isztria (!) egészen az Adriai tenger partján fekszik, mely ezt az országot három oldalról veszi körül. Aztán azzal fejezi be az Adriai tenger ismertetését, hogy a horvátoknak a X-ik században Kr. u. nagy és szép haditengerésze volt, mely 80 nagy és 100 kisebb hajóból állott, s hogy a hor-

vátoknak ma is 7000 hajója (!) közlekedik ezen tengerpartról a világ minden részeivel.

Az összes horvát országokban — írja a szerző a negyedik fejezetben — 3.726,388 lakos van. Legtöbb lakos van Horvát- és Szlavonországban, t. i. 1.856,082. Boszniának és Hercegovinának, habár nagyobb terjedelmű Horvát-Szlavonországnál, kevesebb a népessége, ennek okát a hosszantartott véres háborúkban kell keresnünk, melyeket ezen ország a török járom lerázása céljából viselt. Boszniának, Hercegovinával együtt 1.158,440 lakosa van. Dalmáciában van 456.961 lélek, Isztriában 254.905 lélek. A horvát országok lakosai nem mind horvát eredetűek. Horvát van összesen 3.486.351 lélek, a többi 240.037 lélek más nemzetiségű és nyelvű, és pedig olaszok, szlovének, németek, magyarok, oszmanlik. Legtöbben vannak az olaszok, kik Isztriában és Dalmáciában élnek. Szlovéneket találunk Isztriában, németeket (32.000) és magyarokat (15.000) leginkább Szlavóniában. A törökök kevesen s csak Boszniában és Hercegovinában vannak.

A horvátok nyelvi viszonyairól szólva, ismerteti az egyes nyelvjárásokat. Három nyelvjárás van, ugyanis, a *kajkavci*, *čakavci* és *štokavci* dialektusok, így nevezve a kérdő mi? szócskáról, melyet egyik dialektus *kaj*, a másik *ča*, a harmadik *što*-val ad vissza.

A *štokavci* dialektusa megint három alsóbb osztályra oszlik; az *ikavci*, *ijekavci* és *ekavci* nyelvjárására, a szerint, a mint *i-t*, *ije-t* vagy *e-t* mondanak, például *e* szót *lipó* és *mliko* (szép és tej) vagy *igy*, vagy *lijepo* és *mliko*, vagy *lepo*, *mleko* alakban ejtik ki. A horvátok irodalmi nyelve a *što-kavci* dialektus, és beszélve ennek *ije*-s nyelvjárása.

A horvátok vallási viszony tekintetében: római katolikusok, görög keletiek és mohammedánok. A római katolikusok isteni tiszteletüknél a latin nyelvet használják, kivéve a tenger-mellékét, a zengi egyházmegyét, melynek liturgikai nyelve az ó-szláv, melyet IV. Innocentius pápa 1248-ban engedélyezett a vidékeknek. A római katolikusok száma 1.962,344; a görög keletiek 1.077,894 lelket számlálnak, mohammedán van összesen 446,113. Most már ebből a számból 1.280,266 római katolikus és 501.838 görög keleti esik Horvát-Szlavonországra.

A horvát telepekről szólva, felemlíti, hogy sok horvát vándorolt ki Amerikába, aztán Spanyolországba; népes telepük van Konstantinápolyban; legtöbben élnek azonban ma-

gyar földön, aztán Morvaországban, Ausztriában és Olaszországban.

Az egyes országok részletes leírását Horvát-Szlavonországgal kezdi. Az ország topografiai részletezése után, áttér a politikai felosztás szerinti leírásra, természetesen a régi felosztás szerint adva a megyék és a határőrvidék leírását. Az egyes megyék és ezredek helységeinek részletes leírását oly terjedelmesen és oly aprólékosan adja, hogy a legjelentéktelenebb helység is fel van említve. Magának Zágrábnak helyrajza és története 21 oldalra terjed. Mikor a város nevezetességeit utcázról-utcázára menve leírja, áttér a város főbb történeti adatainak elősorolására. (Nešto iz poviesti grada Zagreba = Valami Zágráb város történetéből cím alatt.) A X-ik századnál kezdi s lehozza adatait egészen 1874-ig. Aztán Okolica grada Zagreba (Zágráb vára vidéke) czímen leírja a vár vidékét. És ezt a rendszert követi minden helység ismertetésénél. A legkisebb helységnél is, ha történelmi nevezetesség van hozzá fűzve, kiterjeszkedik történelmi szereplésére. Ez a munkának kiváló érdekességet kölcsönöz. A történelmi rész apróbb betűkkel van nyomtatva s teljesen elkülönítve a földrajzitól. Ez az előadási forma, különösen nép kezébe szánt munkánál, igen praktikusnak mutatkozik. A nép sokkal több érzékkel bizván a történelmi események, mint a pusztai topografiai adatok halmaza iránt, ezek után amazokat is könnyebben elsajátítja és tartja meg emlékében. Zágráb megye leírása után áttér Fiume megyére s e vidék történeti áttekintése után Fiume (Rieka) városát írja le, mely se nem tartozik Horvátországhoz, se Fiume megyéhez. Az egész megye neve olyan lucus a non lucendo-féle elnevezés.

A mű második kötete kizárólag Dalmáciának van szentelve. A történelmi rész itt még jóval terjedelmesebb, mint az I. kötetben, a mint hogy több anyag is állott itt a szerző rendelkezésére. Így például magának Zárának történelmi eseményei 16 oldalt foglalnak el. Ragusa (Dubrovnik) városának topografiája 9 oldalon, történelmi eseményei 32 oldalon vannak tárgyalva. Zara vecchiánál (Biograd) megemlíti azt a történelmi tényt is, hogy Kálmán királyunk itt 1102-ben horvát királylyá koronáztatta magát. Árpádházi és vegyesházi királyaink történetében Dalmácia nagy szerepet játszott s a szerző ezen adatok elősorolása alól természetesen ki nem térhetett; de királyaink vagy egyszerűen király czímen vagy mint horvát-magyar királyok pl. (Kralj hrvatsko-

ugarski Bela IV.) vannak említve. Az aprólékosságig részletezett adatok között igen sok magyar vonatkozásu van. Így többek között érdekes a következő adat. Kálmán király megünnevelte az ő győzelmes bevonulását Zarába, mely ma is megvan őrizve. A Szt. Máriáról nevezett templomnak ugyanis harangtornyot építtetett s arra a következő felirást tétette: »Anno incarnationis domini nostri Jesu Christi millesimo centesimo quinto post victoriam et pacis premia Jadere introitus a Des concessa proprio sumptu hanc turrim S. Mariae Ungariae, Dalmaciae, Croaciae construi et erigi jussit rex Colomanus.«

Dalmátországot és a magyar tengerpartot illetőleg ez alkalommal csak annyit tartok itt czélszerűnek felemlíteni, hogy ennek a vidéknek multja annyira össze van forrva hazánk történelmével, hogy igen hálás tere volna itt a magyar történelmi kutatásoknak. Magyar részről Wenzel Gusztáv, Pauler Tivadar, Pesty Frigyes nagybecsü dolgozatain kívül alig történt valami. Salamon Ferencz is foglalkozott e vidékkel, a mennyiben az első Zrínyiek történelme fonálán Dalmáciában és a magyar tengerparton is kelle tanulmányokat tennie; de a Subich, később Brebiri grófok majd Zrínyi család szintén nagynevű rokonai a Frangepánok és Karlovicsok történetének megírása még feldolgozóra vár. Aztán ott vannak még történelmünknek egyéb kérdései is, melyek ezen vidékkel szorosan összefüggnek és kutatókra várnak. Azért csak melegen üdvözölhetjük dr. Havas Rezső tagtársunkat, ki e vidék tanulmányozására irányítá figyelmét.

A Klaić művének harmadik kötetében Istriaival, Bosznia és Hercegovinával találkozunk. Mindenesetre feltűnő, hogy e két területet is a horvát országok közé sorozza, melyek pedig Horvátországhoz sohasem tartoztak. Isztria őrgrófság a félszigeti száraz földdel, a Veglia, Cherso és Lussin szigetével mindig önálló területet alkotott; de hagyjuk a politikai és közjogi fejtegetéseket azoknak, kiknek ez kenyere, — s folytassuk a mű rövid ismeretetését. A félszigetnek helynevei, még a tisztán olasz eredetűek is, olyan különös módon vannak elhorvátosítva, hogy alig lehetne ráismernünk, ha eredeti nevük nem volna zárjelben oda téve. Így Parenzo Poreč, Capodistria Kopar, Orsera Vrsar, Grissignana Grešujan, Rovigno Rovinj, Dignano Vodnjan, Veglia Krk néven fordul elő.

Mellőzve Boszniát és Hercegovinát, lássuk végül a horvát telepek leírását. Első sorban a magyarországi horvátokat sorolja

fel. A Muraközről (Medjumurje) azt mondja, hogy az legújabb időben szakítottatott ki Horvátországból. Oly termékenynek mondja azt szerző, hogy Magyarországnak egyik része se képes vele versenyezni; kétszer sőt háromszorta több termést ad, mint Magyar- vagy Horvátország bármely vidéke. Szerző a muraközieteket horvát eredetűeknek mondja, leszámítva a magyar települteket. Az iskolákban az előadási nyelv horvát — írja tovább; — de a magyar miniszterium rendeletéből a magyar nyelvet is kell tanítani az iskolákban. A helységek nevei kizárólagosan csak horvátul vannak közölve, kivéve Csáktornyát, melynek magyar nevét is adja. A Muraköz történetének vázolósa után a Magyarország nyugati részében levő horvát telepeket sorolja fel. Sopron, Mosony, Vas, Zala, Baranya, Somogy megyék legnagyobb részét horvát területeknek hódítja el. A mai nyugati Magyarország, — írja szerző — a 9-ik században szlovén fejedelemség volt frank védszövetség alatt s szlovén népség által lakva. Ezen a nyomon folytatja aztán a felsorolt területrészek történeti fejlődésének leírását. A szláv lakosság e vidékeken részint a régi időből maradt itt, részint a mohácsi vész után telepedett ide. Az ausztriai határ mentén levő megyék horvát telepeit a XVI-ik századból származóknak, a Somogy, Baranya megyebelieket jóval későbbieknek tartja. Hogy mennyire megy a horvátok száma ezen lenti telepeken nehéz megállapítani; de bizonyosnak tartja, hogy körülbelül 111.000-re mehet számuk, melyből 44.403 lélek esik a győri, 23.360 a szombathelyi, 2.780 a veszprémi és 40.311 a pécsi püspökségre. Hozzávéve még a Dárda, Mohács és Baranyavár vidékein levő 14.000 gkeleti szerbet, a Magyarország nyugati részein levő szlávokat 166.000 lélekre teszi.

Legsűrűbbek a horvát telepek a legszélsőbb megyékben; Sopron-, Vas és Mosony megyékben. E három megyében összesen 84 horvát telepet említ fel és pedig 29-et Sopronban, 12-öt Mosonyban és 43-at Vasmegyében (Željezna županija). Ez utóbbi megyében horvátokkal együtt szlovén telepek is vannak, melyeket a munka külön sorol fel. Legritkábban vannak a horvátok Somogy (Šimežka županija) és Zala megyékben; végül 38 községet sorol fel Baranyából, melyekben horvát telepek vannak. A soproni, mosonyi és vasmegyei horvátokról megemlíti, hogy Wasser-Kroaten vagy Bosner-Kroaten néven is nevezik őket; hogy miért, annak okát pontosan megmondani nem lehet. Némelyek szerint

azért, mert a boszniai határról, vagy éppen Boszniából telepedtek volna oda; mások szerint, mert a Fertő tava körül laknak. A munka megemlíti, hogy a névszerint felhozott községeken kívül régebben másutt is voltak horvátok; de ezek elmagyarosodtak volna. Felhozza Svetica falút (Frauenhaid név alatt is, melynek a Helységnévtár szerint Alsó-Lók felelne meg), Okkát, Csornát (Črna), Doborjant, melyek elmagyarosodott horvát telepek voltak. Sőt még Pozsonymegyében is vannak szórványosan horvátok a tótokkal vegyesen, így Hidegkúton (a szerző csak Kaltenbrun és Dubravka néven említi) és Lamácson. A fenti három megyében helyenkint, egészen elkülönítve élnek a többi nemzetiségektől; de leginkább más nemzetiségekkel vegyesen lakják a falvakat, így Sopronban és Mosonban csak németekkel, Vasban németekkel és magyarokkal. Kizárólag horvátoklakta helyek a következők: Voreštan (Szarvkeő), Vulka (Vulka Pordány), Gindrov (Czinfalú), Kolnov (Kopház), Nagy és Kis-Boristof (Varasdorf), Sopronban, Újfalú és Bezenye Mosonmegyében. E vidékeken a hegyeket, sikokat, folyókat is saját nyelvükön nevezték el, mint Vratnik, Slanka gora, Ledenjak, Ivanova gora, Podglavica, Ripišća loza, Rakitje, stb. A magyarországi horvátokat nagy szellemi adományokkal megáldottaknak mondja, miért is nem csuda, hogy falusi pár emberek staiból Magyarországon többen nagy rangra és magas méltóságokra emelkedtek. Közülök valók a következő nagy nevű győri püspökök, mondja a szerző: Kolonić Lipót (1685—1696), Juranić Antal (1825—1837), Stanković János (1839—1848); aztán a győri káptalannak számos kanonoka, minők: Kuzmić, Jelenčić, Pavković, Vrančević, Vlahović, Pilipasić, s mások. Aztán elmond egyetmást a megyebeli horvátok telepítése történetéből s szokásaiból, végül áttér a bácskai horvátokra (bunjevácok és sokácok), kiknek számát 60—70.000-re teszi. Ír a szabadkai, zombori, bajai horvátokról, felsorolva még Bajmokat, Nemes-Militicset, Csonoplyát, Bikicsét, Szent-Ivánt, Almást és Kacsmárt, hol a bunjevácok meg a sokácok telepei vannak; aztán elősorol több helységet, melyekben más nemzetiségekkel vegyesen fordulnak elő. Hosszan foglalkozik nyelvük, viseletük és szokásaik leírásával.

Alsó-Ausztriában 6500—7000 horvát van, Morvaországban körülbelül csak 1500 lélek. Olaszországban 4000-re megy a horvátok száma, kik itt-ott csekély számmal vannak egyes helységekben elszórva.

Közzöltük e műnek ismertetését minden commentár hozzá-
füzése nélkül; azt mindenki könnyen levonhatja belőle magának.
Mindenesetre jó tudni mi történik a velünk szomszéd országok-
ban, főleg ha ezek szorosabb viszonyban vannak velünk s némi-
leg a mi érdekeinket, a mi ügyeinket is érintik olyan irodalmi
műveikben, melyek a nép számára és így nagyobb körben való
elterjedésre vannak szánva.

—Ü—

TÁRSASÁGI ÜLÉSEK.

Választmányi ülés 1890. február 6-án az állami
felsőbb leányiskolában. Jelen voltak: Xantus János elnökle-
te alatt: Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, ifj. Jankó
János titkár, továbbá Dr. Ballagi Aladár, Dr. Brózik Károly,
Csopely László, Dr. Fialovszky Lajos, Ghyeczy Béla,
György Aladár, Kogutovicz Manó, Laky Dániel, Dr. Si-
monyi Jenő, Dr. Téry Ödön, Dr. Thirring Gusztáv.

1. A főtitkár felolvassa a január 16-án tartott választmányi
ülés, valamint a január 23-án tartott közgyűlés jegyzőkönyvét.

Hitelesítettnek.

2. A főtitkár felolvassa Coburg Fülöp herczeg levelét, mely-
ben protectorrá való megválasztását elfogadja és megköszöni.

Örvendetes tudomásul vétetik.

3. A főtitkár bemutatja a madridi valamint a lisszaboni
földrajzi társaságok részéről beküldött kérelmet, hogy a magy.
földr. társaság az Anglia elleni protestatióban részt vegyen.

A választmány kijelenti, hogy a Magyar Földrajzi Társaság
politikai demonstratiókhöz nem járulhat.

4. A főtitkár felolvassa Lóczy Lajos levelét, hogy a könyv-
tár sommás átvétele megtörtént.

Tudomásul szolgál; egyuttal a titkár felhivatik, hogy a
könyvtárt a tagok részére hetenként kétszer nyitva tartsa s hogy
könyvtári katalógust készítsen s azt a »Földrajzi Közlemény«-ben
alkalmilag közölje.

5. A m. tud. Akadémia könyvkiadó vállalatának megkeres-
ésére elhatározza a választmány, hogy az akadémia könyvkiadó-
vállalatának programját a Földrajzi Közlemények boritékán
közzé tétessék.

6. A főtitkár jelenti, hogy Zelénszky Róbert gróf a társaság alapító tagjai közé kíván lépni 100 frt alapítvánnyal, mely összeget le is fizette.

A választmány ezt örömmel veszi tudomásul és elrendeli, hogy az alapító tagsági oklevél Zelénszky Róbert gróf részére kiállittassék.

7. Főtitkár jelenti, hogy a társaság tőkéje a m. földhitel intézetnél 3000 frt értékű 5% záloglevelekben különböző levonások folytán csak 123 frt 3 krt kamatot hozott, melynek felvételére a választmánytól engedélyt kér.

A választmány felhatalmazza a főtitkárt 123 frt 3 kr. kamatok felvételére.

8. Főtitkár jelenti, hogy Novák Gusztáv, Himmel Rezső, Schimmer Pál (Berényi József ajánlatára) Pesty Gizella (Havas Rezső ajánlatára) Kerner Pál (Hadfi Imre ajánlatára) a VII. ker. áll. gymn. ifj. könyvtára (Dr. Márki Sándor ajánlatára) és Pojlák János (Berecz Antal ajánlatára) r. tagokul kívánnak felvétetni.

A nevezettek rendes tagokul megválasztatnak.

9. A főtitkár felolvassa Vámbéry Ármin elnök levelét, melyben az elnöki állásról rendkívüli elfoglaltsága miatt leköszön.

A választmány szomoruan veszi tudomásul Vámbéry Ármin úr ezen elhatározását, de az előtt kénytelen lévén meghajolni, mához 3 hétre rendkívüli közgyűlés összehívását határozza el.

10. A főtitkár javaslatba hozza, hogy Vámbéry Ármin a társaság közül szerzett kiváló érdemei elismeréseül az egybehívandó rendkívüli közgyűlésen tiszteletbeli elnökké választassék.

Egyhangulag elfogadtatik.

11. A felolvasó ülésekre vonatkozólag:

a választmány megbizsa a főtitkárt, hogy azok megtartása iránt a körülmények szerint intézkedjék.

Felolvasó ülés 1890. február hó 13-án a tud. Akadémia heti üléstermében.

Elnök: Gervay Mihály alelnök. Hanusz István alapító tag értekezik a Duna egyik oldalmozgásáról.

Választmányi ülés 1890. febr. 27-én az Akadémiában. Jelen voltak: Xantus János elnöklete alatt, Berecz Antal főtitkár, ifj. Jankó János titkár és 17 választ. tag.

1. Elnök megnyitván az ülést, főtitkár constatálta, hogy az alapszabályok szerint a társaságban tiszteletbeli elnökség nincs

s kérdést intéz a választmányhoz, hogy valjon illet kíván-e alkotni?

A választmány az alapszabályok változatlan megtartása mellett nyilatkozik s'ennek folytán elhatározza, hogy a rendkívüli közgyűlésnek V á m b é r y Ármint érdemeinek elismeréseül nem tiszt. elnöknek, hanem tiszteletbeli tagnak fogja ajánlani megválasztásra.

2. Rövid eszmecsere után, melynek tárgya az volt, állítson-e a választmány jelöltet vagy sem az elnöki székre, a választmány elhatározza, hogy az elnöki székre jelöltet nem fog ajánlani.

Több tárgy nem lévén, a választmányi ülés véget ért.

Rendkívüli közgyűlés 1890. febr. 27-én az Akadémiában. Jelen voltak a tisztikar részéről: Xantus János és Gervay Mihály alelnökök, Berecz Antal főtitkár, és ifj. Jankó János titkár.

1. Xantus János elnök megnyitván a rendkívüli közgyűlést megállapítja, hogy a tagok elegendő számmal vannak jelen s indítványozza, hogy V á m b é r y Ármint, társulatunk volt elnökét, ki e tisztéről bokros teendői folytán leköszönni kényszerült, a rendkívüli közgyűlés válassza meg tiszteletbeli tagjának.

A közgyűlés V á m b é r y Ármint egyhangulag a társaság tiszteletbeli tagjául megválasztja.

2. Az elnök az elnökválasztást elrendeli s a szavazatok beszédésére Dr. Havass Rezső elnöklete alatt Dr. Dietz Sándorból és Dr. Márki Sándorból álló bizottságot küld ki.

3. Dr. Ballagi Aladár »Hód-Mező Vásárhelyről«, ifj. Jankó János »Stanley utolsó afrikai utazásá«-ról megtartják fölolvasásukat.

4. A szavazatszedő bizottság elnöke felolvassa a szavazásról szóló jegyzőkönyvet, mely szerint Lóczy Lajos e. tanár a beadott 64 szavazat közül 53 szóval a Magyar Földr. Társaság elnökévé megválasztott.

5. Az újonnan megválasztott elnök megköszöni a társaság bizalmát, s ezzel a rendkívüli közgyűlés véget ér.

KÖNYVÉSZET

Szeged népiskolai kézi térképei. Nagy-Körös rányomatta népiskolai tanulóinak irkaira a város ügyes térképét, Kecskemét követte a jó példát 1885-ben, de adta mellé a határterület méretét és a lakosság lélekszámát. Töltött mind a kettőn Szeged. Ez a magyar irkák czímlapjára a város tervrajzát 1:27000 léptékben nyomatta, hátára pedig a város főbb statisztikai adatait; a német irkák elejére a határterületet koncentrikus körökben, a hátlapra pedig külterület statisztikai értékeit. Adjuk ezeket a következőkben:

Szeged szabad királyi város részei. Belváros (Palánk), Rókus, Felsőváros, Alsóváros, Erzsébetváros (Uj-Szeged). Földrajzi fekvése. A belvárosi r. kath. plébánia-templom tornya fekszik az éjszaki szélesség $46^{\circ} 14' 56''$, a keleti hosszúság $37^{\circ} 48' 59''$ (Ferrótól) alatt; ugyanitt a magassági jegy 84.16 m., a gyalogjáró 82.7 m.-re van az Adriai tenger színe fölött. A Tisza 0 pontja 73.808 m. a tengerszín fölött, a rakodópart párkánya 9.0 m., a kis körút átlag 8.22 m., a nagy körút 7.19 m., a városház küszöbe 8.0 m. magasan áll.

Területe a város öt részének összesen, a vámházakat összekötő egyenes vonalokon belül, 1658 kataszter hold és $506 \square^{\circ}$; ebből szántóföld 47 hold $68 \square^{\circ}$, kert 247 hold $491 \square^{\circ}$, szőlő $1052 \square^{\circ}$, nádas $1353 \square^{\circ}$, házhelyek a városban $6.023,600 \text{ m}^2$, utcák és terek $2.414,050 \text{ m}^2$, Erzsébetváros összes területe $763,920 \text{ m}^2$, háztelkei $437,920 \text{ m}^2$, utcái és terei $135,000 \text{ m}^2$, a Népker 191,000 m^2 , azaz 33 hold $305 \square^{\circ}$. A Széchenyi-tér $50,087 \text{ m}^2$, Klauzál-tér $6,385 \text{ m}^2$, Mars-tér $66,934 \text{ m}^2$, Mátyás-tér $39,400 \text{ m}^2$, Stefánia-sétány $19,460 \text{ m}^2$.

Lakosainak száma 80,626, ebből

	r. kath.	g. kath.	g. kel.	ágostai,	helvét,	izr.	összesen
Belváros (Uj-Szeged és külterület)	11,810	25	380	270	480	4125	17,090
Rókus és külter.	8,030	—	—	12	7	30	8,079
Felsőváros és kült.	25,547	—	10	25	47	18	25,647
Alsóváros » »	29,600	—	10	40	150	10	29,810

Összesen:	74,987	25	400	347	684	4183	80,626
A felsővárosi tanyákon	10,969						A külterületen összesen 27,677
Az alsóvárosi »	16,708						A belterületen » 52,949

Éghajlati viszonyok. Évi közép-hőmérsék 10.8° C. , legala-

csonyabb $24^{\circ}0'$, legmagasabb $38^{\circ}8'$, tavaszi közép-hőmérsék $11^{\circ}2'$, nyári $21^{\circ}9'$, őszi $11^{\circ}0'$, téli $8^{\circ}6'$. Közép légnyomás 754.3 mm., legkisebb 731.0 , legnagyobb 775.1 mm. Az évi csapadék mennyisége 553 mm., havazó nap 18 , jéggel 1 , zivatarral 16 , viharral 6 ; csapadékos napok száma 114 . A tavaszi csapadék 151 , a nyári 157 , az őszi 147 , a téli 98 mm. A páratartalom átlaga 77% . A szelek főiránya és viszonylagos száma: E_8 , K_7 , D_{20} , N_{11} ; $ÉK_7$, $ÉN_7$, DK_6 , DN_9 , a szélcsendes napok száma 32 . A budapesti Gellért-hegy délköre Ferrotól keletre $36^{\circ}42'53''$ -re, az egyenlítőől éjszakra $47^{\circ}29'16''$ -re esik; tehát a budapesti délkörök távolsága $1^{\circ}6'6''$, a két hely időkülönbsége 4 első 24% másodperc.

Szeged szabad királyi város külterülete. Földrajzi fekvése. Szeged város határa terjed a Ferrotól számított keleti hosszúság $37^{\circ}17'20''$ -tól a $37^{\circ}53'5''$ -ig, az éjszaki szélesség $46^{\circ}7'40''$ -tól a $46^{\circ}34'56''$ -ig, tehát a földrajzi hosszúságban $35'45''$ -re, a földrajzi szélességben $27'16''$ -re. A terület közép-délköre $37^{\circ}35'12''$, közép-szélessége $46^{\circ}21'18''$. Fölosztása. Az egész külterület két részre ágazik; egyik Felsővárosi tanyák, másik Alsóvárosi tanyák, vagy röviden Felső tanyák, Alsó tanyák névvel. Közigazgatási tekintetben a külterület tanyai kapitányságokra oszlik. Felső tanyai kapitányságok: Balástya, Csöngöle, Fehértó, Gajgonya, Öszeszék és Szatymaz. Alsó tanyai kapitányságok: Átokháza, Csorva, Domaszék, Feketeszek, Királyhalom, Mórahalom, Nagy-Széhsós, Röske-Szent-Mihály-Telek és Zákány.

Területe. A városnak $141,782$ kataszteri hold 114 □-ölnyi (14 □-mértföldnél valamivel nagyobb) összes területéből a külterületre $140,123$ hold 1118 □-öl esik, a Felső tanyákra $53,742$ hold 1186 □-öl, az Alsó tanyákra $86,380$ hold 1532 □-öl; a város belterületére 1658 hold 596 □-öl. Az összes külterületből van szántóföld $63,205$ hold 320 □-öl, kert 273 hold 1206 □-öl, rét $20,380$ hold 39 □-öl, szőlő $7,639$ hold 866 □-öl, legelő $32,098$ hold 701 □-öl, erdő $6,658$ hold 1221 □-öl, nádas $1,285$ hold 1349 □-öl. Adó alá nem eső terület (utak, vizek, mocsárok, gödrök, töltések, stb.) $8,582$ hold 216 □-öl.

A Felső tanyák legmagasabb pontja a Feketehalom (Csöngölén) 96.72 m., legmélyebb pontja a szirtösszéki dülő-út 80.00 m., a szatymasi vasútállomás 87.40 m., a szatymasi domb 91.00 m., az Öthalom 90.00 m. Az Alsó tanyák legmagasabb pontja az öttömösi Bokorhegy 131.00 m., legmélyebb a matyéri csárda Szent-Mihálytelek déli szélén 83.00 m., a felső-árokházi határ-

domb 123·80 m., a Királyhalom 108·00 m., a Mórahalom 101·00 m., Domaszék (iskola) 93·00 m., Bojárhalom 96·00 m., Nyári halom 90·00 m.

Tanyai iskolák vannak (a térképen számozott helyeken) az Alsó tanyákon: 1. Átokháza, 2. Bojárhalom, 3. Csorva, 4. Domaszék, 5. Feketeszél, 6. Kancsalszél, 7. Királyhalom, 8. Madarásztó, 9. Mórahalom, 10. Nagyszéksós, 11. Rókabögyös, 12. Rösze, 13. Szent-Mihálytelek, 14. Zabosfája, 15. Zákány, 16. Zöldfás. A Felső tanyákon: 17. Alsó- 18. Felső-Balástya, 19. Alsó- 20. Felső-Gajgonya, 21. Györiszék, 22. Neszürjhegy, 23. Öszeszék, 24. Szék-alján.

A Thun-féle tanügyi rendszer egyik tulbuzgó férfja azt az idealis czélt tűzte maga elé, hogy oktatási nyelvül a szegedi tanyákon is a németet honosítsa meg; nincs ok Szeged iskolaszékénél hasonló szándékot csak sejteni is, de ha a város külterületi térképe és statisztikai adatai csak éppen német vonalzású irkák borítékára lennének nyomva: aligha volna czélszerű, mivel a tanyai kis műzsafiak, kik a góth betűkkel ismeretségbe talán soha sem lépnek, éppen azokat a földrajzi adatokat nem terjesztenék, a melyek őket legközelebből érintik. *H. I.*

A tihanyi apátság története. Hiteles okmányok nyomán és a Balaton-füred fürdői lelkési állomás százéves jubileuma alkalmából írta Jalsovits Alfréd. Pécsent, püspöki lyceumi könyvnyomda. 1889 8-ad rétű 8 ív, 3 képmelléklettel, ára?

E csinos kiállítású mű a vulkáni félszigetnek földrajzi és történeti szempontból érdekes monografiája. Kiemeli szerző benne azt a klimai választó vonalat, mely a Balatontól a Mura torkolataig húzódik; tőle délkeletre az éghajlati közép meleg érték 1 egész fokkal (11°) magasabb Szigligettől Tihanyig, mint Budapest és Keszthelyé; mi kétségkívül éjszaknyugat felől védett, délkeletnek pedig nyitott helyzetéből ered. A félsziget 2000 hold területéből 762 hold legelő, 585 hold szántóföld, 331 hold rét, 215 hold szőlő, 86 hold nádas, 18 hold kert, 3 hold erdő. Lakossága 833 lélek.

Az apátság alapítása éve 1046, de 1503—1703 közt nem benedekrendűek voltak apátjai, a királyok részint más egyházi, részint világi férfiaknak adományozgatták e két évszázad alatt. A munka mellékletei: Tihany térképrajza 1:20000 mérték arányban. A szöveg közt I. Endre királyunk monogramma. Külön lapon a tihanyi egyház régi két kelyhe, melyek ma a balaton-

füredi ref. eklézsia birtokában vannak. A tihanyi várrom és a ma restaurált zárda és templom képe. Végül Loyola Ignác eredeti arc képe a templom festményei közül. Érdekesíti a monografiát több török és magyar oklevél, valamint Feszler Ignác történetírónk egyik eredeti levele.

Ajánljuk e munkát Balatonfüred vidéke kedvelőinek figyelmébe. Tihanyról Eitelberger Rudolf bécsi egyetemi tanár már ezelőtt 32 évvel úgy nyilatkozott, hogy onnan a Balaton majd 15 km. szélességben terül, keleti partjai alig látszanak, a Bakony elődombjai képezik egy oldalt keretét, más részről a róna a távol kéklő ködében vész el; azt hinnők, tengeröböl fekszik lábunk alatt. Vidéke szép jövőnek néz elé, erdői szélén nyaralók keletkeznek, mert itt déli az éghajlat; majd ha elveszti kísérteties csöndjét a nagy tó, a régi király tiszteletre méltó sírját, az ájtatos papok kolostorát s a csöndes szikla magányt nagyobb áhitattal fogják tekinteni és őrzeni, mint ma. *H. I.*

A magyar királyi államvasutak úti képekben. Szerkesztették Ocskói Ocskay Gusztáv és Somogyi Henrik. Budapest 1890. Posner Károly Lajos és fia. Ára füzve 25 kr.

E 120 lapra terjedő 12-ed réttü könyvecske becsületére válik a két szerzőnek, mert élvezetes és tanulságos olvasmányt nyújtanak az olvasó kezébe. Csak az kár, hogy nagyon sűrű, igen apró nyomása miatt útközben olvasni lehetetlen, zsebben azonban könnyen elfér. Le van írva benne a budapest-ruttkai vonal, a gömöri iparvasutak, a budapest-predealai vonal, a szolnok-aradtővisi vonal, a budapest-zimonyi vasut, a miskolcz-debreczeni vonal, a nagyvárad-eszéki és dálya-bródi vonal, valamint ezek szárnyai, a budapest-l. m. bruck-bécsi és győr-fehring-gráczai vonal, a hatvan-miskolcz-kassai vonal, Budapesttől Fiumeig.

E könyvecske elterjedése előmozdítja az utazási kedvet, mely nálunk még nem épen erős; mit igazol az, hogy Bécs idegen forgalma 1889-ben 252000 ember volt, Budapesté ellenben 1888-ban csak 59000. Ajánljuk szíves figyelembe, mert sok műszaki, történeti, faj és néprajzi sikerült leírást nyújt, nem dióhéjban, hanem kellő tárgyalással, mert kis cicero betűkkel szedve is testes és könnyen olvasható kötetet nyújtana a turista kezébe. *H. I.*

+ **A Szaharában.** Úti rajzok és tanulmányok. Irta Alvincy Sándor. Budapest, Franklin-társulat 1890. 8^o 243 l. 35 képpel ára 1 frt 60 kr.

Magyar eredetű útleiróink száma Alvincyvel nem szaporodott.

Fennczimzett könyve, daczára az »úti rajzok« jelzőnek, éppen nem útleírás, hanem az éjszakafrikai arab törzseknek s általában a mohemadánizmusnak ismertetése, vagy jobban szólva, dicsőítése. Szerzőnk egy algiri oázban töltött kellemes napok hatása alatt egész rajongással szól a nomád arab törzsekről, gyakran kifejezve azt a nézetét, hogy ez a földgömb legnemesebb faja, melytől még a közel jövőben nagy eseményt várhatunk. Elfogultságában nemcsak az arabok természetes eszét, lovagiasságát s nemzeti büszkeségét emeli ki, de még a többnejűséget, a nők társadalmi háttérheshorítását s a rabszolgakereskedést is erkölcsi fontosságú jellemvonásoknak rajzolja s a pusztai nép szokásaival, az európai nagyvárosok romlottságát előszeretettel állítja szemben; egyes megrovásai mind apróbb dolgokra vonatkoznak, pl. az orvosi tudomány fejletlenségére; de másrészt a nép műveltségét s a mohamedanizmus szellem hatását is fényesnek igyekezik feltüntetni.

Szerző álláspontjának egyoldalúsága azonban nem zárja ki azt, hogy művét az olvasó élvezettel s itt-ott haszonnal is forgassa. Egyes részletekben, minők például a házak berendezései, a zauják, a trouhadourok, ujévi ünnepek stb. leírásai, több kevésbbé ismert adatot találunk és általában az arabok életmódjának ismertetése eléggé részletesnek mondható, valamint nem érdektelenek, habár már inkább ismertek, a mohamedan vallásra vonatkozó fejezetek is.

Az egész műben csak egyetlen fejezet van, mely útleírás jellegével bír és ez sem szerző tapasztalata, hanem állítólag egy meg nem nevezett metlily oázbeli arabsnak naplója Szudánba tett karaván útjáról. A nagyjában hitelesnek látszó útleírás (184—222 ll.) különben igen érdekes, mert a karavánélet sajátosságos részleteit élénken festi. A karavan a tueregek földjén át vonult El Golea, Tmumum, Inszalah, Agedez városokon át Kassenáig és utja jövet-menet majdnem egy évig tartott. Különösen tanuságosak a naplóban a kereskedő részletes jegyzetei, melyekből kitűnik, hogy a Szudánba vitt tárgyakért (vászon, papiros, kés, kard, tű, ruzaillat, só) átlag a beszerzési ár hetszeresét kapták, míg az onnan hozott tárgyakat (struczbőr, papucs, elefántesont, állatbőr, s mindenekfelett a rabszolgák) otthon a beszerzési árnak harmadélszereseért adták el, úgy hogy a jelentékeny utiköltségek és nagy vámok daczára a kereskedők legalább 150%-al dolgoznak. A karaván 400 rabszolgát (köztük 300 nőt) hozott magával, két Kassa arab kormányzója

saját néger alattvalóiból — állítólag azok pogánysága miatt rendezett razziákon — szerzett be, áruk 24—200 forint közt váltakozott, a legdrágábbak a szép fiatal néger leányok. A karaván igen nagy volt, hazatérőben már 4050 embert s 5600 tevét tett, de azért a tueregekkel szemben még sem voltak biztonságban s jelentékeny adót kellett nekik fizetniök.

Alvincy ezen utleiráson kívül még a Szaharáról, a Chottokról, homokbuezkákról s a puszták állatvilágáról is nyújt némi vázlatos ismertetést, de ezek — szerző csekély jártassága miatt a physikai geographiában — kevés figyelmet érdemelnek, valamint bevezető történelmi fejtegetése a spanyol arab műveltségről szintén csak tulzásokban gazdag adathalmaz.

+ **Asbóth János műve Boszniáról** megjelent angol nyelven ily cím alatt: »An official Tour through Bosnia and Herzegovina. Authorized english édition.« (London Sonnenschein 1890. XX. és 496 l. ára 20 sh.)

A londoni földrajzi társaság közlönye ismertetvén e művet elmondja róla, hogy »ezen aránylag kevésbé ismert tartományok ismeretéhez jelentékenyen járul és pedig minden tekintetben bő felvilágosításokat nyújt — geográfiai, történelmi, régészeti és ethnologiai szempontból. Dícséri a mű bibliographiai részét s a jól sikerült képeket.

+ **Proskowetz, Max.** Vom Newastrand nach Samarkand. Durch Russland auf neuen Gebieten nach Inner-Asien. Wien, Höltzel 1889 XXV. és 532 l. 53 képpel s 4 térképpel.

A fentemlített mű, melynek bevezetését társaságunk volt elnöke, Vámbéry Ármin, írta, az ő szakavatott megjegyzése szerint a legérdekesebb útikönyvek közé tartozik, melyek Oroszországról és Középázsiairól szólnak, ragyogó és vonzó stýben, de azért híven és mesterileg írva. A mű négy részre oszlik. Az első Varsó-Pétervár-Moskva-Nisni Novgorod ismert vasúti vonalának leírását tartalmazza, továbbá a Volgán hajózást le Astrachanig és egy nyugati kitérést Vladikavkázig. A másik rész Dageztannal és a Kaspi tó nyugati részével foglalkozik. A harmadikban a transzkaukazi vidékekről szól Bakutól Boklaraig és Szamarkandig. A negyedik rész a visszautazást jelöli Iaku, Tiflisz, Batum, Krim, Odesza és Kiev főállomásokkal. Legérdekesebb a harmadik rész, melyben utazónk Középázsia legújában a vasut által könnyen megközelíthetővé tett részeivel foglalkozik s e mellett kirándulást tesz Maskad völgyéhez Perzsia határára lóháton. A mű záradékánl szerző gyakorlati utasításokat ad az utazók számára.

+ **Dupont, E.:** Lettres sur le Congo. Recit d'un voyage scientifique entre l'embouchure du fleuve et le confluent du Kassai. Paris 1889. 714 l., 12 térkép és 12 kép.

A Kasszai torkolatánál és a Kongó más vidékein több havi tanulmányokat tett Dupont Ede, a brüsszeli természettudományi múzeum igazgatója 1887-ben, önköltségen téve meg utazását, melyről most jelent meg fenti cím alatt vaskos kötetbe foglalt leírása. Meglátogatta többek közt a M'boko Songhoi rézbányákat is, melyek a Kongó és Kavile folyók közt levő 400 méter magas vízválasztón vannak. Műve tudományos tekintetben nagy jelentőségű. A Kongó alsó részén, Yellala esések és Iszanghila közt, topographiai helyreigazításokat tesz és mindenütt geológiai megfigyeléseket, melyek arra mutatnak, hogy a Kongó torkolatánál levő sziklák az európai és amerikai palaeozoikos sziklakkal közös eredetűek és midőn felemelkedtek, Középfrika benső része vízzel borított mélyedés volt, melyből a Kongó éppen úgy tört utat a hegyek közt, mint a Duna a Vaskapunál. Dupont igen kevés kőüveget talált, a kagylók nem hasonlítanak a postpliocen korbeliakhoz. Igen érdekes tanulmánya a pálma- és olajfák elterjedéséről. Az ethnographiai rész, valamint a térképek és rajzok is sikerültek, úgy hogy a Kongó alsó folyására vonatkozólag Dupont műve ma a leghasználhatóbb kézi könyvnek mondható.

+ **Ravenstein E. J.:** Map of part of Eastern Afrika, London Philip 1889, 12 sh.

Keletafrika legkitünőbb térképe ez, melyet az afrikai kartografia híres mestere az »Imperial British East Africa Company« megbízásából kiadott. A térkép 9 nagy lapból áll 1:500,000 méretben, azaz kétszer oly terjedelmes, mint Ravenstein egyenlítői Keletafrikát ábrázoló műve. A térkép az angol protectoratust tartalmazza az éjszaki szélesség első fokától a déli szélesség ötödik fokáig, a Victoria tó keleti partjától a tenger partig. A 7-ik lapon, mivel az angol érdekkörbe nem tartozik, üres hely maradt, és ezt Ravenstein egy átnézeti térképre használta fel, mely 1:1,500,000 méretben a Victoriától éjszakra a 6^o-ig és nyugatra a Nilusig terjedő vidéket ábrázolja, éppen azt, melyen kellett átmenni a keleti partról Emin pasáig vezető expedíciónak. Két mellékképe is van még 1:250,000 méretben, egyik a Kili-mandzsaro vidékét, a másik Mombaza kikötőjét tárgyalja. A nagy méret következtében lehetőleg minden adatot felhasználhatott a térképekről és útleírásokról, sőt egyes esetekben még tudakozó-

dásokat is. Feltűnő, hogy a Baringo tavat egy fokkal keletibb irányba teszi, mint eddig történt. A térkép az ethnographiára is különös súlyt fektet.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK

I. Expedíciók.

+ **A Mandigo vidék kikutatása** Binger kapitány által igen jelentékeny gyarapodást nyújt Nyugat-Afrika még kevésse ezelőtt csaknem ismeretlen vidéke főbb körvonalainak megállapításához. Az a terület, melyet a Niger folyó nagy íve jelöl, Krause és Francois kutatásai daczára mindeddig csak tudakozódások alapján volt némileg ismeretes. Binger, ki már három ízben hosszabb ideig tartózkodott Szenegalban és Szudán francia részében az agg Faïdherbe tábornok buzdítása folytán, ki a szenegali gyarmat megalapítója volt, 1887 elején gondosan felszerelve és a mande nyelvet teljesen elsajátítva indult el Franciaországból ennek az ismeretlen vidéknek felkutatása végett. A Niger folyón Bammakóig, a francia hatóság végpontjáig eljutva, dél felé fordult Szamori tartományba, mely most a francziák szövetségese. Ennek a tartománynak szultánja éppen akkor a lázadó Tieba főnök fővárosát, Sikasot, ostromolta, a hova utazónk is eljutott. Később délkelet felé fordulva hosszú fáradságos utazás után megérkezett 1888-ban február 20-án Kong városába, a hol előtte európai ember nem járt, de a mely város kereskedelmi fontossága miatt egész Szudánban nagy hírnevű. Utazásában megállapította, hogy a Mungo-Park és mások által emlegetett s térképeinken is látható hatalmas Kong hegység mely a Niger felső folyása és a partvidék között vízválasztót alkotna, tényleg nem létezik, és hogy a Guineai öbölbe folyó vizek forrásvidékei 3–4 szélességi fokkal feljebb éjszak felé terjed, mint eddig feltételezték. A vízválasztót e helyen is, mint Afrikának más részeiben, apró emelkedések és dombok alkotják. Kong város jelenleg mintegy 15,000 kizárólag mohamedán lakossal bír, kik főképp kereskedelemmel foglalkoznak. A piacon mindenféle európai áru található, fizető eszközük a kauri kagylók és arany por. Fő iparcikkük a gyapot és indigo, a lótenyésztés is virágzik. Három heti tartózkodás után Binger ismét éjszakra fordult, átment az Akha vagy Comoë folyón és a Volta vidékére jutott, melynek

nyugati forrása a Comoë forrásához igen közel fekszik. A Fekete Volta folyót Bobo-Diulasu községnél érte el, mely élénk kereskedelmi hely és azután az akkor teljes anarchiában levő Gurunsi tartományon áthaladva, 1888. július havában Mossi fővárosába Wagaduguba jutott. A lakosok ellenségeskedése miatt nem mehetett innen tovább éjszakfelé Libtakoba, a hol kutatásai Barth felfedezéseivel egyesülhettek volna, hanem délre kellett fordulnia Salaga felé. Mossi igen jó szántófölddel bir és a szamarakat nagyban tenyésztik. Salagába októberben ért el, és innen a Volta jobb partján Kintampoba jutva, hol különösen kola-diókkal nagy üzletet folytatnak és európai árúk is gyakoriak. Innen Bondukun át 1889. január 5-én megérkezett ismét Kongba, a hova ezalatt egy másik európai is jött Treich-Laplène, kit a franczia kormány az Elefánt partvidékről Assinieből egyenesen azért küldött, hogy Binger-nek segítséget vegyen. Kong uralkodójával szerződést kötve a két utazó a leg-rövidebb úton a Comoë mentén ment vissza a partvidékre Nagyassamba. Binger egész utazása alatt nem talált valódi hegylánczot, csak egyes hegycsúcsokat, melyek közt legnevezetesebb az 1450 méter magas Komono, mely a Comoë folyását keletről délfele hajlítja. A Volta folyótól keletfelé körülbelül 1000 méter magas nagy fensík terül el és a Volta és Comoë között csak egyes hegycsúcsok emelkednek. Utazása alatt számos geologiai, természetrajzi és meteorologiai észleletet tett és 13 pontnak fekvését állapította meg, úgy hogy utazása földrajzi szempontból erre a vidékre nézve alapvető marad. A vidék lakosságát hét nagyobb csoportra osztja, melyek közt legelterjedtebbek a mandigok, kik Samori, Kong tartományokban laknak, továbbá Worodugu, Kurudugu, Diammara, Guidzsa egyes részeiben. Kisebb törzsek a sienufok, gurungák és mok. A haussanégerék a fehér Voltától keletre, az assantiak a fekete Voltáig, a fulbeok leginkább éjszakfelé a 11^o éj. sz.-ig fordulnak elé. Binger-nek sikerült e népek nagyobb részével szerződéseket kötni, úgy hogy utazása folytán a francziák hatalma a Szenegáltól egész az Elefántpartvidékig terjed, és így (ha a tervezett összeköttetés Algírral létesül) Franciaország Nyugatafrikában Tunisztól a guineai öbölíig praeponderans helyet foglalhat el és valódi új birodalmat létesít. Binger nagyfontosságú expedíciója ezenkívül lehetővé tette, hogy a Kong és Bonduku által közvetített nagy belföldi kereskedés Assziniebe és Nagyassambába

tereltessék s így a Guineai öböl partján levő francia telepek gyorsan felvirágozzanak.

+ **Az Ubangi felső vidékén** nagy buzgalommal folytatta kutatásait van Gèle kapitány. Az »A. J. A.« és »En avant« kis gőzösökkel, habár az előbbi jelentékeny sérüléseket szenvedett, sikerült átmenni a Szongo katarraktákra s azon alul állomást is létesített, majd feljebb Mokonanghi mellett egy másikat. Utjuk Bansziig terjedt, hol van Gèle még egy állomást szervezett és megbizta annak vezetőjét, Rechter hadnagyot, hogy az »A. J. A.« gőzőssel még távolabb is igyekezzék hatolni.

+ **Dr. Peters Károly** expedíciója, melyet a német kormány küldött ki Emin pasa megmentésére, nem semmisült meg, mint legutóbb hirlett, hanem szerencsésen halad előre. A legutóbbi tudósítások szerint Peterst kíséretével együtt a Keniától innen lemészárolták. Most Denhardt Klemenshez január elején Zanzibárba érkezett tudósítások szerint Peters már a Kenia hegy-ségen túl jár a Baringó tó felé, mely a 35° k. h. Gr. és a 2° éjsz. sz. közt fekszik s így körülbelül fele útján van annak a távolságnak, mely Zanzibár és Vadelai Emin pasa egykori székhelye között elterül. A tudósításból az tűnik ki, hogy Peters Stanley expedíciójának sikeréről még nem értesült.

+ **Afrikán át nyugatról keletre** legujabban Trivier francia hajóskapitány hatolt át a bordeauxi »Gironde« lap megbízásából. Trivier 1889. kezdetén indult el Loangoból s már ápril 13-án eljutott a Kongon Kasangoig, a nagy tavak vidékén, melyet azután éjszakra hagyva, csaknem egyideűleg Stanley-val jutott el a keleti partvidékre Mozambikba. Utitársa Weinburger Emil elszászi francia, már szeptemberben meghalt. Trivier útja a legjelentékenyebb hosszúságu utakhoz tartozik, de kivétel nélkül már mások által ismertetett vidékeken megy keresztül s így annyival nevezetesebb és a mi hírlapjainkra nézve annál tanuságosabb az utazást részletesen ismertető »L'illustration« ismert tekintélyes párisi lap felszólalása, hogy ez az utazás Franciaországban nem keltett bámulatot, mivel nem angol vagy német, hanem csak (!) francia tette meg. Ha a »nagy nemzet« tekintélyes közlönye így beszél, nekünk nincs jogunk panaszkodni a külföld érdeklődése miatt.

+ **Az Amazon vidékén** hosszabb utazásokat tett ujabban Dr. Ehrenreich, ki már von den Steinen második Xingu expedíciójában is részt vett. 1888. május 18-án indult el Cuyabából

a Paraguay völgy felett fekvő Sagasta nagy braziliai fensíkra, melyet apró dombok és számtalan hangyaboly borítanak. A legvégső erődítés 22 kilométernyire van Cuyabától és ettől fogva Araguayaig csak négy katonai állomás képviseli az emberi lakást, tágas négyszögű nyílt tér czölöpökkel kerítve, és benne a katonák kunyhói. Áthaladva a Rio des Mortes forrásvidékén délkelet felé haladt. A Cuyabá és Goyaz közt a rabló Bororos indiánok tanýáznak. Araguaya folyón túl már Goyaz tartományban volt, de abban a részben, mely a legszeényebb és legelhagyatottabb, csak néhány nyomorult letelepedő van benne. A Goyaz fensík első lépcsőzetét a Serra do Moreco alkotja, mely mintegy 300 méter magas; a hegyek tetői csupaszok, de lejtőiken pompás őserdő van. A második lejtő a Serra do Itabira, a honnan széles kilátás nyílik egy erődök falaihoz hasonló hegységre. Torrestől Rio Conitoig meglehetősen jó ut vezet és vannak egyes állattenyésztéssel foglalkozó letelepülők is. A tartomány déli részének harmadát őserdő borítja, a melyen át jutott utazónk Villa boa de Goyaz régi híres aranybányászó helyre, mely Uberabával, a San Paulo vasut végső állomásával, postaösszeköttetésben áll és ahoz csaknem naponkint érkeznek egyes karavánok a tartomány többi részéből. Élelmi szerek e helyen rendkívül olcsók, de az iparczikkék drágák. Goyazban utazónk kitünő könyvtárt, csillagvizsgáló tornyot és több európai műveltségű lakost talált, a mi meglepte, mivel az aranybányák kimerülésével az egész tartomány hanyatlásnak indult a jelen század kezdete óta és a nagy folyók által feltételezett élénk forgalom még a jövő feladata. Különben a Goyazi bányatársulat több ezer négyszöghilométernyi területet szerzett meg a tartomány déli részén, hol aranyat és gyémántot reménylenek találni és letelepedőket is akarnak csalogatni és már társaságok is alakultak vasutak és gőzhajók építésére, részben pedig az Araguaya hajózhatását gátló Itaboca zuhatag szabályozására. A tartomány legegészségesebb része pedig különben délen van s ez San-Paoloval élénk összeköttetésben áll, a mi Goyaz többi részének a világforgalommal való összeköttetését megnehezíti. Dr. Ehrenreich ezután az Araguaya folyón, Délamerika nagyságra nézve harmadik folyóján, melyet azonban csak 1844-ben Castelnau expedíciója kutatott ki először, hajózott fel Leopoldináig, a honnan a homokzátonyok és sűrű erdős szigetek miatt már nehéz a tovább hatolás. Az ut úgy tűnt fel előtte, mintha tengeren járna. Az állatvilág sem gazdag, de látott édes

vizi delfineket s az óriási pirarucu halat. A partjain lakó indiánok még nem érezték meg a műveltség hatását. A legfontosabb törzs a carajahik, kik szívósan ragaszkodnak nemzeti szokásaikhoz, nem lépnek európai szolgálathoz és szigorú családi életet élnek, a syphilis és alkoholizmus nem is pusztít köztük, bár turberkózis már uralkodik. Nagy segítségére vannak az európaiaknak abban, hogy a gőzösök számára tüzelő fát készítenek. Utazónk Santa-Maria-tól fogva csolnakban tette meg útját Paráig, hova november 2-án érkezett meg. Az út fáradságos és veszélyes volt, de alkalma volt tanulmányozni a S.-Mariától éjszakra lakó Sambiosa indiánokat, kiknél feltűnő a sok házi állat, arara, pekári, majom, fiatal alligatorok stb. Matiros szigeten, mely S.-José és a nagy vízesés közt fekszik, látni lehet érdekes indián szikla feliratokat, igen szépen vésett emberi és állati alakokkal, melyeket Castelnau expedíciója nem látott. Innen a teljesen ismeretlen Tacaiunas torkolatáig nagyon nehéz a hajózás a száraz időben a tömérdek zátony miatt, melyeket magas vízállásnál nem is lehet látni. A Campo tenyészet itt végeztér és megkezdődnek a part mellett a sűrű erdők, melyek fái között az óriási braziliai diófa (*Bertholletia excelsa*) tűnik fel. Itaboca és Mocayaba nagy vízesések vidékén már ismét megkezdődik a civilizatio, de azért utazónk itt is talált egy karibai törzset, az Apiacusokat, kik a Felső-Xingu Bakairi indiánjaihoz nagyon hasonlítanak és úgy látszik az összekötő kapcsolatot alkotják Guyana és Közép-brazilia karibei indiánjai között.

+ **A Muszgrave hegységet** részletesen kikutatta Brown H. államgeológ Dél-Ausztrália gyarmat kormányának megbízásából. Ez a 760—900 láb magasságú hegyláncz Nyugat-Ausztrália határához nagyon közel 26° 15' d. sz. alatt fekszik és keletről nyugatra huzódik. Brown kutatásának gyakorlati főeredménye abban áll, hogy a hegységben értékes ásványoknak nyomát sem lehet találni, azonban éjszaki és déli részén akáczaerdők mellett elegendő jó legelő hely van s a homoktalajból kutatás által elegendő vizet lehet találni, így a squatterek letelepedésére alkalmas hely.

II. Statisztika.

+ **Az osztrák-magyar monarchia területének** nagysága véglegesen még most sincs megállapítva és tudvalevő dolog, hogy Strelbitzky 1882-iki adatai a hivatalos számadásoktól nagyon

eltérnek. Penck A. bécsi tanár e célból a katonai 1:75.000 méretű 400 lapos kitűnő térképnek planimetrikus átszámítása alapján új kísérletet tett, melynek eredményét a bécsi tudományos akadémia ülésén terjesztette elő. A régibb adatokkal összehasonlítva, volna a terület négyszögkilométerekben:

	A közös statisztikai kézikönyv szerint	Strelbitzky szerint	Penck szerint
Ausztria	300.024·38	300.439·8	300.232·32
Magyarország . . .	279.749·68	282.723·0	282.802·80
Fiume	19·57	19·5	16·03
Horvátország . . .	42.516·02	42.441·1	42.499·72
összesen	622.309·65	625.623·4	625.556·77

Penck szerint tehát a monarchia nem egészen oly nagy, mint Strelbitzky számította, de még is 3.247·12 négyszögkilométernyivel nagyobb, mint a hivatalos számítás mutatja, azaz Szász-Weimar nagyhercegség vagy Sopronmegye területének körülbelől megfelelő tekintélyes többlet mutatkozik. Ennek a többletnek nagyobb része (3054 □ km) jut Magyarországra, mely ennél fogva 11 ezredrésszel nagyobb, mint a hivatalos számok mutatják, azaz a monarchia területének éppen 52 százalékát alkotja. Megjegyezzük különben, hogy már a kataszteri felmérések is jelentékenyen nagyobbak (Penck számításánál csak 22 □ km-el kisebbnek) tüntették fel Magyarország területét, mint a hivatalos adatok és így teljesen biztosnak tarthatjuk, hogy a magyar korona tartományainak valóságos területe jelentékenyen nagyobb, mint azt a hivatalos adatok eddig feltüntették.

III. Vegyesek.

+ **Új vasuti tervek Középfrikában.** A Mataditól Leopoldvillebe vezető Kongo-vasut építésének megkezdése több új vállalatra adott ingert. A keleti partvidéken az angol keletafrikai társaság segítségével Mombazától akarnak vasutat építeni a nagy tavak vidékeig, a mint azt Stanley Zanzibarban kijelentette. A nyugati parton pedig francia részvényesek akarnak vasutat építeni a Kongo torkolatához közel, Bananától vagy Bomától kiindulva a francia Kongo területbe, talán Brazzavilleig. A vasut célja volna a Brazza és Ballay által Katanga környékén fölfedezett rézbányák kiaknázása. Már január hóban mérnökök mentek a Kongohoz, hogy a vasut építése végett topographiai tanul-

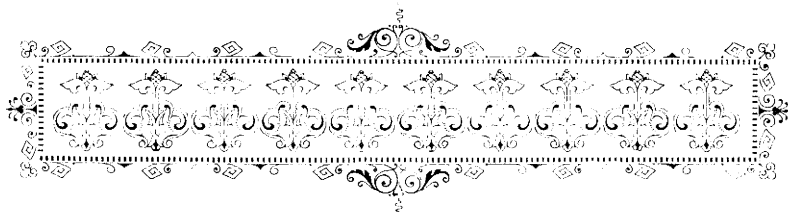
mányokat telessenek. Ha e két terv megvalósul, már a jelen században lesz középafrikai kezdetleges vasuti hálózat.

+ **Az ausztráliai gyarmatok szövetségének** kérdése megvalósulás felé közeledik. Ujdél-Wales tartomány is hajlandó most már a szövetség létesítésére, melyet kezdetben perhorrescalt, mivel az versenytársától Victoria tartománytól eredt és az új szövetségben hegemoniája nem volna biztosítva. Ujdélwalesben jelenleg szabad kereskedés, Victoriában ellenben védvám rendszer uralkodik s míg az előbbi költségvetésében legutóbb 26 millió forint deficit mutatkozott, Victoria tartományban jelentékeny többlet van. Az alig 100 év óta benépesült Ausztrália azonban a műveltségben és iparban már annyira előrehaladt, hogy a lakosság a szövetséget melegen óhajtja.

+ **A pápuák apróbb szigetein** hosszabb ideig tartózkodott a legutóbbi két év alatt Haddon A. C. dublini tanár. A Torres csatornában a Thursday szigeten ütötte fel tanyáját és innen egymásután látogatta meg a csatorna főszigeteit; hat hétig tartózkodott Mabuiangban (Jervis sziget), öt hónapig Meren, mely legnagyobb a Murray szigetek közt és néhány napig Tudon (Warrior-sziget.) Tanulmányának főtárgya a tengeri fauna volt és e tekintetben igen gazdag gyűjteményt szerzett, de e mellett gondos anthropologiai és ethnologiai gyűjtéseket is tett, melyek igen fontosak, mivel ezen szigetcsoportok őslakói már is alkalmazkodnak az európaiak szokásaihoz és különben is kiveszőben vannak.

A spanyol kereskedelmi flotta. A »Revista de España« egyik közleménye szerint Spanyolországnak hajórajza 1886-ban 31,778 hajóból állott, összesen 650,197 tonnával. Ezek között 408 oly gőzhajó van, mely 332,083 tonnát bír el. A folyó vizek hajói is benne foglaltatnak már e számokban, azonban ezek úgy szám, valamint tonnatartalom tekintetében is jelentéktelenek, mert a spanyolországi folyók csak kevésbé hajózhatók. *L—sz.*

Japán vasútai. Japán vasúthálózata ez idő szerint 1670 kilométer hosszú. Az összes vasútak közül 694·8 kilom. vasútvonal magánosoké, a többi 975·2 kilométer pedig az állam tulajdona. A japáni kormány 35,000,000 yent érő vasutait most egy újból alakítandó nagy társulatnak szándékozik eladni; ezen társulatnak 75,000,000 yen (egy yen = 4 márká és 18½ fillérrel) törzsvagyonnal alakulna meg és kezébe venné az összes japán vasútak dirigálását oly formán, hogy a magánvasutak vonalai is beleolvasszatnának a consortium hálózatába. *L—sz.*



HÓDMEZŐ-VÁSÁRHELY.*

A vásárhelyi határ, felibe' kiszáradt tófenék vagy ártér felibe' emeltebb róna ; mindenütt lapos, mint a tenyerem. Szemünk sugara, bármerre hordozzuk, sehol nem üt-
közik hegyekbe. Itten hegynék hívják, mi másutt halom-számba se menne.

A háromszög-alakú roppant határnak jóformán közepén eső község, az éjszaki szélesség $46^{\circ} 25'$ és a keleti hosszúság $37^{\circ} 59'$ alatt, a tenger színe fölött 83 méternyi magasságban fekszik. Mintegy uralkodik a nyugat és délfelé, egész a Marostorokig terjedő ártér fölött.

Hajdan Makó-Vásárhelynek hívták, a vele délkeletről határos Makó városától. De a Hód-tava, melynek partján épült, lassan-lassan végkép kiszorítá nevéből a Makó jelzöt.

Még 1753-ban, Szőnyi Benjámín a vásárhelyiek jámbor lelkipásztora ezeket írta az egyház jegyzőkönyvébe :

Tisza Maros Körös közt van egy nagy sziget
Melyben van sok tér-föld, sok berek, sok liget
Nyargal itt a jó ló untig, nemcsak iget
Itt sok jámbor magyar szántogat, veteket.

* Felhasználtam Szabó Mihálynak, Faust fordítójának kézirati jegyzeteit, továbbá Juhász Mihály, Széll Farkas és Szeremlei Sámuel némely adatait.

Mint osztán a Maros befoly a Tiszában,
Két mélyfölddel fellyebb a két viz torkában
Mező Vásárhelynek akadhatz nyomában
Szegedről itt lehetz v i z e n két órában.

Egyfelől a várost nagy tó mosdogálja
Hóld vizének hívják: félhold a formája

Szegedről még csak néhány évtizede is gözhajón, gályán és dereglyén jártak Vásárhelyre. Kikötő volt a város szélén, ott a hol most a vasút dübörög s bokrosan terem a petrezselyem és zöldség. Az az egész terület Szeged és Vásárhely közt, ölnyi mélységű fekete televény, mely csak úgy ontja az aczélos búzát s trágyázatlanul is húszt magot ad. Homokos föld itt ép úgy, mint általában az egész tiszamarosközi vidéken, alig alig fordul elő; buczka meg épen nem. Ugy hogy Vásárhelyt hiréből sem ismerik a j á s z - e s ő t, melyet a szomszéd Szegeden kisteleki es ő n e k hívnak, mert a homok-permeteg Kis-Telek buczkáiból száll alá szél szárnyán a szegedi földekre.

Városunktól éjszakra, keletre és délre, tanyákkal tarkázott roppant síkság terül el, mely Csanád és Békés megyéig mind csak vásárhelyi határ. A magyar példaszó szerint az ördög mérte itt a mértföldet, akkor is kötele szakadt. Reusz-Schleiz-Lobenstein-Ebersdorf, tudvalevőleg nem épen utolsó a német fejedelemségek között. S Hódmezővásárhely határa körülbelül akkora. Amaz 15, ez 14 □ mérföld.

Nehogy azt higgyük azonban, hogy ez óriási területen egy-nél több helység soha sem volt. A mai vásárhelyi határon nem kevesebb, mint 18 falu állott egész a török hódoltság koráig. 18 falu, melyeknek emlékét pusztarészekben, dülőföldek elnevezésében maig megőrizték ezek a helynevek: Gorzsa, Batida, Csomorkány, Sámson, Szöllös, Rárós, Peres-Kutas, Tót-Kutas, Fecskés, Mártély, Körtvélyes, Rét-Kopáncs, Szent-Király, Férged, Szent-Erzsébet, Ujváros, Mágocs és Sót. Ezek mindenike egykor virágzó község, mire mutatnak a templomromok és egyéb om-ladékok. Kőtemplom az Alföldön, hova a követ messze földről, nagy költséggel kell szállítani, mindenkor biztos emlékjele az illető hely egykori jóllétének.

Hódmezővásárhely ősi lakossága abból a 18 helységből szaladt össze. S e részben Vásárhely alakulása nem kivételes. Mondhatni, valamennyi alföldi nagy városunk számos elpusztult

kis községből alakult. A török hódoltság természete hozta magával, hogy a lakosság, mint veszély idején az állat, egy-egy nagy csoportba bújott össze, hol biztosabban érzé magát.

Mert ezen a vidéken egymást érte a török hódoltság, tatárjárás, ráczpusztítás és a kurucz-világ: mind meg annyi elemi csapás, akár a jégeső, tűzvész, árvíz vagy a hasonló hatású saskajárás. Mikor Buda bevétele után egy időre beköszöntött hozzánk a békesség, az említett elpusztult helységek lakosai a Hód-tó partját kezdték megülni, az ugynevezett Oldalkosárban és a Tarjány utczában. Ez a néphagyomány annál hihetőbb, mert a régi középületek: a ref. templom és főiskola, a városháza, a régi vendégfogadó, a tiszti házak, továbbá a tősgyökeres régi gazdák házai mai napig mind azon a tájon emelkednek. Ott volt a város magva.

Az új lakosok 1691-ben földesurokkal, gr. Bercsényi Miklóssal, akkép egyezkedtek, »hogya esztendőnként való minden-némü adójuk kétszáz arany, tiz pár cselebi eszima, egy kötés karmazsiny, fele vörös fele sárga, két csujtár avagy egy skárlát szőnyeg legyen.« Bercsényi hozzátette, hogy ezenkívül »szép száraz hallal« is kedveskedjenek neki. 1702-ben Vásárhelyre is, mint a gróf egyéb javaira, a királyi fiscus tett kezét, s királyi adomány gyanánt gróf Schlick Leopold birtokába bocsátotta. Azonban a kurucz világ nagy hamarsággal beállván, Schlick nem vehette át vásárhelyi javait, melyek egész 1710-ig Bercsényi kezén maradtak. Akkor meg Bercsényi Vásárhelyt gróf Károlyi Sándornak engedte át, ki a városiakkal »ezer-kétszáz német forintokból, két kötés karmazsinból és egy bál jóféle dohányból álló és esztendőnként megadandó adóban« egyezett meg. Csakhamar ez után megkötöttén a szatmári béke, Schlick 1712-ben előállott adománylevelével s jogigényét érvényesítette. Károlyi tiltakozott, azon az alapon, mert a szatmári béke szerint »az felséges császár m. plenipotentiáriussa gróf Pálffy János által mind azon jószágok, valamelyek (a békekötéskor) keze alatt találtattak: birodalmában (vagyis birtokában) hagyattak.«

Szóval, nagy pörpatvar támadt a két gróf közt, melynek a vásárhelyiek adták meg az árát. Egyidejűleg két földesurok volt, s fizették is két felé az adót mindaddig, míg Károlyi 1722-ben 30.000 rénes forintért Vásárhelyt a csongrádi uradalommal együtt egészen a maga és utódai részére meg nem váltotta.

Károlyi Sándorban patriarkhális földesurat nyert Vásár-

hely népe. Az egykori kurucz, később császári generális jó viszonyban állott a vásárhelyiekkel. Birájukat, a 84 esztendő s Pap Györgyöt »apámnak« titulálta, többnyire ahhoz szállott s nem egyszer törölte kését a tanácsbeliek asztalához. Az új adót is állítólag fehér asztalnál állapította meg. Ott jártában lakomát adtak tiszteletére, s a tanácsbeliek, régi szokás szerint, sorba eldalolták a maguk nótáját, melyet a társaság mind utánuk tartozott dalolni. Végre a grófra került a sor: »Kend is danulja el a maga nótáját, gróf uram!« Károlyi nem kérte magát, hanem poharat emelt s szép csengő hangjával rázendíté:

Minden gazda ad egy ökröt,
Bíró uram kettőt.

Szépen utána is énekelték. S szépen megegyeztek abban, hogy hat esztendei adó fejében »szörén 500 pár ökrökkel« contentálják az uraságot. Ebben az időben, az 1717/18-ki rovatos összeírás szerint 12,194 szarvasmarha, 6005 ló, 31698 juh és 2133 darab sertés legett a város határában.

Az uraság és a föld népe egyaránt ló és marhatenyésztésre adta magát, melyből mindkettő bőven pénzelt. Úgy tünnek föl, mint az új gyarmatosok, kiknek minden gondja egyesegyedül vagyonszerzésre irányúl. A cél egysége nagy eredményekre vezetett. Vásárhely népe a »csöndes évek« alatt erősen megszede magát, s a vásárhelyi mándli tömött erszényéről vált nevezetessé.

Mikor József császár a török ellen hadakozott, sok pénzre volt szüksége, melynek beszerzését Csekonits ezredesre, a mezőhegyesi ménes alapítójára bízta. Az ezredes ismerte hiréből Kaszap Péter uramat, gazdag Vásárhely leggazdagabb gazdáját. Ahhoz fordult tehát, s Kaszap uram 30,000 forintot ajánlott fel az uralkodónak, a mi manapság 150,000 forinttal érne föl. Félév múlva meghozta az ezredes a 30,000 forintot kamatostúl. De Kaszap uram tudja, mi az emberség: »királyomnak adtam én — úgymond — e pénzt kölcsön; attól pedig alattvalója nem szed kamatokat. Vigye vissza, uram, ezt a pénzt, mert nem szeretnék oly országban lakni, hol félévi kamatokat szednek.«*

S ugyanakkor szűk lévén a takarmány, a török háború folytatására összeszedett 3151 ökör teletetését vállalta magára a város, a miért is az akkori báró, Fejes Antal uram, József császár által 22 arany sulyú érdempénzzel jutalmaztatott.

* Ungarische Miscellen. I. 90.

A marhatenyésztés ma már nem oly jelentékeny, mint a régi világban. Helyébe apránként a földművelés lépett. Minden nemzedék újabb-újabb területeket fogott eke alá. Szűz ölének rengeteg gazdagságát tárta föl a föld, mely ekkép a megtizszereződött lakosságot megtarthatja régi jóllétében.

Az oldalkosári kicsiny gyarmatból 57.700 lélektől lakott, törvényhatósági joggal felruházott város lett. Ez idő szerint, a nép számát tekintve, Magyarország negyedik városa; pedig időről-időre egész rajokat bocsátott ki főkép Délmagyarországba, hol a torontálmegyei Debelliácsa, magyar református község 1774-ben jobbára vásárhelyi, makai és veszprémmegyei kivándorlókból alakult. Vásárhelynek tős gyökeres magyar faj a népe. A nem magyarajkú bevándorlottak is gyorsan magyarosodnak, s már a második-harmadik nemzedék zokon veszi, ha idegen származását fölemlítik. Nem is igen történik ez, mert a vásárhelyi népnél könnyen áll ugyan az éle, de mást bántani, gúnyolni nem szokott. Az ugynevezett ragadvány-nevek is divatban vannak ugyan, de a nem magyarfajta népelemeket kivéve, nem annyira gúnynevek gyanánt, mint inkább megkülönböztetőül szolgálnak egy ugyanazon nevű család és család, vagy egyén és egyén közt. Így van Igazságkereső Kristó (melyik Kristó? — kérdezik — »az igazságkereső« — válaszolják) és Sodró Kristó; Pipás, Csirkés, Kiscsizmás és Kártyás Varga; Nyekögő és Rösztösfő Szűcs; Meztlábos, Fűtykös és Főrteteg Olasz; Veszött, Viszkola, Nyaló, Tánzos és Pinkó Tót stb. stb.

A város gyarmati eredetének tulajdonítandó, hogy annyi különböző vallásfelekezet vert gyökeret benne. Legtöbben vannak a reformátusok. Számuk meghaladja a 30.000-et. Ezek itt a legrégibb s a legtekintélyesebb lakosok. Erős önértékűek. Tudják, mennyi szenvedés árán bírták megtartani apáik régi hitüket. Emlékezetökben őrzik, hogy a szomszéd Algyő református népét 1751-ben földes ura kikergette, földönfutóvá tette. Úgy jöttek át szegény algyeviek koldústarisznyával Vásárhelyre szállást kérni. Pünkösöd harmadnapján szállottak ki a dereglyékből a Hód vize partján, buzgón énekelve ama kegyes zsoltárt: »Hogy a babyloni vizeknél ültünk.« Az üldözött had megtalálta itt az ígért földét: a vásárhelyiek saját portáikon adtak számukra állandó, biztos menedékhelyet.

Egy másik emlékek még drámaibb, s talán épen azért kevésbé igaz. A vásárhelyi ref. templom kulcsát a szegedi

franciskánus barátok, (mások szerint egy kanonok) kiadatni követték. Egy vásárhelyi nemes ember kivette a kulcsot a templom ajtajából, s tányérra téve, balkezevel kínálta az üldözök vezetőjének ; jobbában élesre fent kardot tartott. »Itt van, — úgymond — nyúlj hozzá, de ott marad a kezed!«

Már a katolikusok kevesebben vannak, mindössze körülbelül 12.000-en. Egyházuk csak 1727-ben keletkezett, s jóformán a Károlyi család műve, mely itt is, mint Szatmárban, mindenkor nagy buzgalommal istápolta a katolikus érdekeket. Ezek a lakosok jobbára Nyitra megyéből és a Mátra vidékéről telepedtek ide, de fölös számmal vannak közöttök elmagyarosodott külföldiek s az ország különböző részéből jött magyarok is. Száz évvel ezelőtt jobbára katolikusok szállották meg a város Lakhat és Löger nevű részeit.

Kevesebben vannak az ág. hitv. evangélikusok, kik többnyire a Felföldről vándoroltak be, s még kevesebben a görög keletiek, kiknek ősei részint Görögországból, részint a török hódoltság alatti délszláv tartományokból jöttek ide kereskedőkül, vagy pásztoroknak Erdélyből. Általában magyarul beszélnek, úgy hogy alig akad köztük, a ki más nyelven is értene. Az oláhok magyar románoknak szeretik magukat nevezni. Újabb időben, bevándorlókkal is szaporodva, igen megnövekedett a zsidók száma; ez idő szerint úgy 3000-en vannak. S mindezekhez járulnak még legújabb időben a magokat hívőknek nevező nazarénusok és az unitáriusok, kiknek egy-két év óta fiók-egyházuk alakult, az első a magyar Alföldön.

A különböző felekezetek azonban igen különböző arányokban szaporodnak. Mondhatni, minél népesebb valamely felekezet, annál lassabban, minél csekélyebb, annál gyorsabban szaporodik. Az unitárius, mint legújabb felekezet a semmiből lett pár év alatt számot tevő tényezővé. A többi felekezetre nézve pedig, az 1870. és 1880. évi népszámlálási adatokat egybevetve, azt látjuk, hogy a jelzett időközben míg a kisebb felekezetek u. m. az evangélikusok 39^o/_o-al, a zsidók 29^o/_o-al, a nazarénusok 10^o/_o-al szaporodtak, addig a legnépesebb két felekezet, u. m. a katolikusok csak 9^o/_o-al, a reformatusok meg nem egészen 4^o/_o-al szaporodtak.

Mind ezen felekezetek maguk erején tartják fenn elemi iskoláikat. A r. katolikusoknak több elemi iskolájok, az ág. h. evangélikusoknak, az óhitűeknek és a zsidóknak egy-egy elemi

iskolájok van. A reformátusoknak a városon 28, a tanyák közt, a pusztán és a kiszáritott rétségen 12 elemi tanítójuk van. Ezenkívül a ref. egyház 8 osztályú gymnásiumot tart fenn 11 tanárral, kik közül hármat a város fizet.

A protestantismus mind elejétől fogva mint tanító-egyház működött, s ennél fogva kebelében az egyház és az iskola egészen egykorú intézmények. Így e városban is már Szegedi Kis István, Vásárhely reformátora, kétséggel alapított az egyház mellé iskolát, mely azonban csak a tartós béke melegágyában, 1724-ben vált valami algymnásium-féle intézetté. Azóta, sok viszontagság után is, szakadatlanul fönnáll, még pedig egészen a maga emberiségéből, oly viszonyban állva Hódmezővásárhely népével, mint hazánk népe a nemzeti múzeummal, melyről Du Bois de Pelloutier az ötvenes években azt írta, hogy nem valami fényes ugyan, de hiányaira fátyolt borít az, a mit minden magyar látogatója bizvást elmondhat: »ez a mienk, nekem is van némi részem ezen tisztán a magyar nemzet áldozatkészségéből alapított intézetben.«

Vásárhely is merőben a saját erejére támaszkodva tartotta és tartja fenn lyceumát. Porszemet porszemre halmozott, hogy létesítse a Múzsák csarnokát. Lyceumának nincsenek, soha sem is voltak nagy nevű, tömött erszényű patronusai, a kik felől midőn múlt századi absolut kormányunk a helybeli lelkészt megkérdezné, az büszkén válaszolta: »Rongyos papirosaink, úgynevezett alapítványaink nincsenek; a mi alapítványunk be van írva minden vásárhelyi lakos szívébe.«

A város ovodát és felsőbb leányiskolát is tart fenn. Ujabb időben a főútczát, néhány mellékutczával együtt részint kővel, részint téglával rakatta ki. Két igen jó vizű artézi kút közül az egyik, a régebbi, szintén a város áldozatkészségéből létesült.

Alföldünk történetében korszakot alkotó jelenség a vásárhelyi első artézi kút, mint a mely e nemben a legrégibb az egész magyar Alföldön.

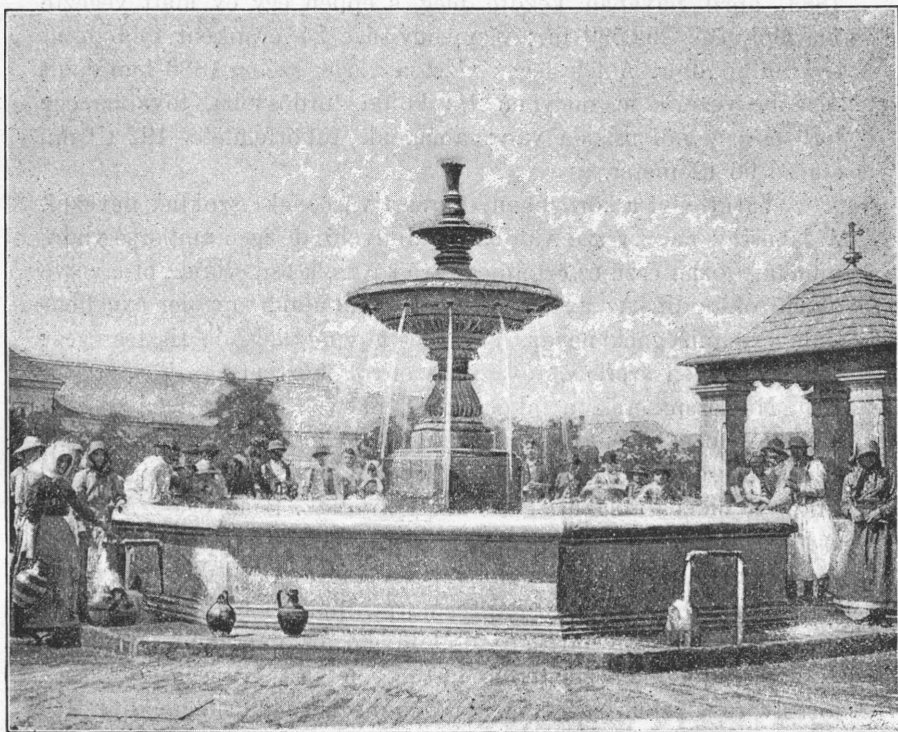
Már a 60-as években megkezdett sikertelen kísérletezés után, a városi tanács artézi kút fúrásával Zsigmondy Bélát bizta meg, ki a munkát a piacztéren 1878 október havában kezdte meg, s 1880 junius 28-án adta át a kész kutat a városnak. E kút mélysége 197·84 m.; 24 óránként kiömlő vízmennyisége 94·254 liter, mely a diluviális üledékből ered.

Nagy áldás e kút a városi közönségre, mely méltán büszke arra, hogy a modern haladást az egész Alföldön letelebb használta fel közegészségügye megjavítására. Az Alföld egészségügyére általában nagy fontosságú volt e vállalkozás, mert bizalmat ébresztett a költséges artézi kútak iránt, s a többi alföldi városok, Szentés, Szeged stb. siettek utánózni a vásárhelyi mintát. Általános tudományos értéke szintén megbecsülhetetlen. »Földünk



történelmének az a könyve — írja Halaváts Gyula — melynek lapjaira a részrehajlatlan természet írta fel eltörölhetlen betűkkel a régmúlt eseményeit s melynek lapjai a hegyes- és dombvidéken oly szépen fel vannak tárva, hogy a ki e betűket ismeri könnyen olvashat belőle, Alföldünk tengersík vidékén be van csapva, csak azt az utolsó lapot mutatja még, melyre a tegnapi utolsó óráinak és a ma, még be nem végzett eseményei vannak feljegyezve. Annál becsesebbek aztán az adatok, melyeket az

Alföldön fűrt artézi kutak szolgáltatnak. Azok az artézi kútak, melyek erőszakosan felszakítják a betett könyv lapjait, hogy akkor a midőn a gyakorlati célnak szolgálnak, előbbre viszik ismereteinket is, megismertetvén minket a mélyen fekvő, különben hozzáférhetetlen rétegeivel az al-talajnak.« Halaváts úr tényleg el is készíté a furólyuk földtani szelvényét.* E részben tudományos szempontból kiválóan érdekes a második artézi kút,



mint a mely jóval mélyebb az elsőnél, s egész a levantei korú üledékbe hatolt.

A második artézi kútra szükség volt, nem azért, mintha a piactéri kút vize nem lett volna elegendő, hanem a közel 10,000 házra menő város roppant terjedelme miatt. Ez a szükségérzet,

* A hódmezővásárhelyi két artézi kút, Halaváts Gyulától. Budapest, 1889. 20 lap.

lélekemelő nemes tette adott alkalmat: a város törvényhatósági bizottságának 1882. november 14-én tartott közgyűlésén, egy egyszerű polgár, Nagy András János, a maga és hitestársa Mucsi Mária nevében, 20,000 forintot ajánlott föl egy második artézi kút költségeire, mihez később, mivel ez a summa nem futotta ki, még 7000 forintot csatolt.

A Nagy András János-kútnak keresztelt második artézi kút készítésével ismét Zsigmondy Bélát bízták meg, ki a fúrást 1883. ápril havában kezdte meg, s éppen egy év alatt végezte be. Mélysége 252·599 m.; vízmennyisége 24 óránként több mint egy millió liter. A felesleges vizet a város szélén 1886-ban épült fürdőbe vezetik le, melyben tíz külön fürdőszoba, továbbá egy férfi és egy női uszoda van; amannak tükörfelülete 192 □ m., emezé 96 □ méter.

Vásárhelyt a környéken »paraszt városnak« szokták nevezni. A lakosság nagy része valóban földmivelő, de igen emberségtudó, munkás, józan eszű és értelmes; b á k ó n a k csüfolja az el-elvétve akadó oktondit. Az az osztály, melyet az újabb kor per excellen-tiam értelmiségnek nevez, Vásárhelyt nem nagy, de tisztességes; többnyire igen szerény anyagi viszonyok közt él.

Mesteremberek, a lakossághoz mérve, szintén igen gyéren vannak. De a göröncsérek, kovácsok, bognárok és ácsok messze földön híresek. A g ö r ö n c s é r e k fehér alapra festett kék virágokkal díszített mázos tálakat, korsókat gyártanak. S az egész Alföldön a legcsinosabb és legczélszerűbb parasztkocsik szintén vásárhelyi mesterek műhelyében készülnek. Szándékosan nevezzük őket mestereknek; megérdemlik a mester nevet. Iparos lehet az ügyetlen is.

A nép zöme birtokos földmivelő és napszámos munkás. Általában jól megtermett, ép testű és lelkű nép, egészség, erő, jó sziv és értelem sugárzik nyílt, és mégis szelid szemeikből. Józan életűek, módjával forgatják a karafinát és a mihókot (kancsót)! Öreg embernek megbocsátják, ha elnyomja Vörös Margit, ha t. i. társas összejövetelek alkalmával leveszi lábáról a bor; de már a fiatal embert nagyon megszólják, ha meglátszik rajta az ital. Csak a napszámosok közt kezd lábrakapni a pálinkázás, mely a nehéz kubik-munkához és rossz táplálkozáshoz járulva, satnyító hatását máris kezdi kimutatni.

Jellemzi Vásárhely köznépét az idősebbek iránti becsületadás, mely abban nyilvánul, hogy az idősebbet, még ha testvére is, kis bátyámnak, majd később családi állásához ké-

pest, kendnek vagy kigyelmednek tisztóli, vagyis az ő kifejezésük szerint mögböcsüli. Más oldalról jellemzi Vásárhely népét, a szellemi munkával foglalkozók, hivatalnokok, vagy más honoratiorok irányában (kiket általában az urak elnevezés alatt foglal össze), tanúsított tiszteletadás; valamint a tartózkodás, mondhatni restelkedés, mely elfogja a vásárhelyi embert, ha neki az urak előtt bármely szín alatt, meg kell jelennie. Ezt, ha csak szerét teheti, kerüli, s midőn mégis meg kell jelennie, — kifejezésük szerint eljárni az urakat vagy hajtani az ügyet: menteni igyekszik magát, hogy ő nem jószántából s nem örömezt jött a hivatal elibe. Meg is esik, nem egyszer, hogy a hozzá a dolog érdemében intézett hivatalos kérdésre imigy kezdi feleletét: »Mán (t. i. már) abba az egybe fölkeröm az urakat, hogy ilyen helyön még az apám se' járt, se' én.« S ez az egyébként rendkívül tiszta fejű, értelmes nép, zavarában, hogy magát érthetővé s ügyét könnyebben fölfoghatóvá s kedvezőbben elintézhetővé, az ő mondásuk szerint kihajthatóvá tegye, rendesen eltér az általa közönségesen használt beszédmódtól. Megtörtént például, hogy a vásárhelyi ember ekkép mutatta be magát a nagytekintetű hivatal előtt: »Hát kéröm én vagyok az a czél-szörű szögény embör, a ki ide alkalmasítottam a lányomat, mert hogy így csügged rajtunk ez az adói alkalom, rájuk testáltam az egész vagyonomat.« Innen van, hogy a vásárhelyi ember — nem úgy, mint a székely — a pörlekedést mindenkép kerüli; sokszor odahagyja a magáét, csak »az urak elébe ögyelegni ne kelljen«.

Általában nem kívánja a másét, de a magáét annál jobban megbecsüli. Jó részének van is mit megbecsülnie.

Mert a vásárhelyi gazda takarékos, gondos, igyekező, földjét jól miveli, ugarol, tisztázott vetőmagot vet, trágyáz, s vetett szénát termel gyakran az előbb érő kalászosok tarlójában. Ekkép egy évben kétszer is megnyirja földjét: két bőrt huz róla, ha kedvező az év. A vető-, cséplő-, szecskavágó gépek használata évről-évre mindjobban terjed a nagyobb gazdák között.

Szeretnek a gazdák fát s nemesebb gyümölcsöket termelni. Tisztán tartott kertes tanyáik egy-egy kis alföldi paradicsom. Különös gondot fordítanak a lónevelésre. Csekonits ezredes még 1793-ban arról tudósítá a vásárhelyieket, hogy országszerte leg-szebb remonda lovakat adván, már csak ezért is királyi megkülönböztetésre tarthatnak számot. Később lovaikat akként ne-

mesítették, hogy a mezőhegyesi ménesből a város 120 kanczát, ugyanannyi remonda-lóért szerezvén, azokat Tót-Komlós alatt, a Száraz-ér által elkerített hajlási pusztán mezőhegyesi ménlovakkal látta el. A lakosok, ily módon nemesített ménesükből 14 ménesük nemesítésére átlag két-két, összesen 28 mén lovat adtak ki.

Lovaik jó karban tartására is nagy gondot fordítanak, úgy hogy nem hiába mondja a makai ember: kiméli, mint vásárhelyi ember a lovát. Csinján bännak az ostorral, s a szekeret fölöttébb nem rakják meg. Kiméletes gondoskodásuk magyarázza meg, hogy nemes lovaikért külföldi vevők is betekintenek ide már néha, s jó árt is adnak.

Hogy úgy a vagyonosabb, mint a szegényebb osztály fiai jobban beválnak katonának, mint az ország más részének népe, s hogy jó katonák válnak belőlök, az eddig mondottakból eléggé kitünik. A vásárhelyi legények híres jó huszárok. A franczia háborúk »legvitézebb huszára«, Simonyi óbester, nem győzte eléggé magasztalni »Vásárhelyről került jó katonáit, kikkel a nehéz napokban annyi dicsőséget aratott.« 1849-ben maga Szabó Mihály több mint ezer honvédet állított ki, pedig már akkor mikor polgármesterré lett, ezernél több állott fegyver alatt. Egy szegény öreg özvegy asszony, azon alkalommal midőn Kossuth szólott a néphez, egyszerre hét fiát állította a zászlók alá: a legfiatalabb 18 éves, a legidősebb 40 éves volt. Négyen jöttek haza a hét közül: hárman sebekkel borítva, egy meg csonkán. A többi odaveszett.

Miként a harcz mezején, ép oly emberül állja meg helyét a vásárhelyi ember nagy munka idején. Nemcsak igyekező, hanem bírja is a munkát. A munkás osztály, különösen aratáskor, midőn a gazda kenyerén jól is él, csaknem csudákat mível. Hajnali két órakor már suhog a kasza; húzza azt a jó részes éjjeli 11 óráig egész héten át. Tíz-tizenkét nap alatt össze is teszik a gabonát, s állítólag azért piros, vagy, a mint a kereskedők mondják tiszta erős tűzű a vásárhelyi búza.

Egy példa e nép munkabíráására. A negyvenes években történt. Egy parasztgazda 40 darab hizott ökröt adott el az örménynek hitelbe addig, míg ez azokat Bécsben eladhatja. Jó vásárt csapott az örmény, s fizetéskor felajánlotta a gazdának, hogy az államtól bérlett pusztáján ad neki kamat fejében annyi füvet, a mennyit hat ember egy hét alatt levág. A gazda azonban úgy gondolkozott, hogy ki győzne annyit 5—6 mérőföldnyiről elhordatni,

de meg kevesebbel is kitelel az ő jószága: csak 4 kiválasztott, jól fizetett s előre nekibiztatott kaszással jelent meg az örménynél egy hétfőn hajnalban. Az örmény bele állította a kaszásokat a fűbe, a gazdát behívta a hodályba s elbarátkozgattak déltájig. Ekkor kitekintettek a kaszásokhoz. Az örmény majd hanyatt esett, meglátva mit művelt az alatt a 4 kaszás. »Micsoda emberek ezek? János gazda? — mondá — a tűz sem halad úgy szél alá a száraz avaron, mint ezek ebben a dőlt fűben. Elégedjék meg, az Isten is megáldja, három napi kaszálással.« »Megköszönök én két napit is — válaszolt a gazda — csak annyit tudjak hazahordatni.«

Jórávaló gazda, a ki megtudja becsülni a jórávaló munkást, könnyen kaphat munkához értő, abban kitartó, szófogadó, hűséges férficselédet. De megvárják, a mint meg is érdemlik, a jó bánásmódot. A nőcselédekről nem mondhatni ugyanezt. Ezek már városiasok, tunikások, s többnyire köznépi viseletükkel együtt, egyszerű, tisztességes szokásaikat is eldobják maguktól. Elvértve azonban ezt is kap jót a szemes gazdasszony.

A vásárhelyi nők jó része szép, jól kifejlett testű, sugártermetű. A darázs-karcsú derék azonban ritkaság közöttük. Gazdasszonyaik tiszták, takarékosak, ügyesek, ég a kezökben a munka, s folytonosan foglalkoznak. Jó kenyérsütők és különösen jó szájízűek van, a miért is híres szakácsok. Egyszerű ételeik izletesek és táplálók. Messze földön híres a vásárhelyi túrós lepény, melyet minden szombaton süt a jó gazdasszony nyári munkásainak, s mely nem szégyenelhetné meg magát úri asztalon sem. Büszkéek is gyúrt tésztából készített túros lepényökre, melyet szerintök schol az országban nem tudnak úgy készíteni, mint itt. A gyerekek a lepény miatt ünnepnek nézik a szombatnapot, s a hét közepétől fogva egyre hajtják:

Ma csütörtök, holnap péntök,
Holnapután lepényt öszök.

Száltire sütik a lepényt a szomszéd Makón is, köttés, megkelesztett aljjal. De messze jár ez amattól! Tarhonyát is sokat és jót készít a vásárhelyi asszony: nyár elején vagy ősszel egész évre valót. Másutt sáfránynyal adják meg a színit, itt tojással, nemcsak a színit, de az ízit is. Csak félszázaddal is ezelőtt, midőn még asszonyok nem igen laktak a tanyákon, ezzel élt a béres egész éven át; soha meg nem únta, s oly egészséges volt, mint a makk.

Sok munkát ad a gazdasszonyoknak a baromfitenyésztés. Ebből pénzelnék s ebből czipfrázzák magukat. Sokat bajlódnak tejfel, vaj, sajt készítésével, s ennek hetenként kétszer piacra szállításával. Sok gazdasszony moslékon, savón, darán, s ebbe aprított luczernán, paréjon, malaczkokat is z s e n d í t, később kukoriczával 180—200 kilósra felhízlalja, ludat töm, szappant főz, stb. Szappant sokat is fogyaszt, mert ágy- s ruhaneműjét példás tisztán tartja.

Vásárhelyt úgy a nagyobb és kisebb módú gazdák, s ezek köz- és ünnepnapon egyaránt, valamint a napszámosok és cselédek ünnepeken, csizmába húzott, többnyire sötét színű fekete- vagy sötét-kék posztó vagy más ilyenmő gypjú vagy szőrszövet magyar nadrágot viselnek. A kötésig érő mellény, s a csipőt is eltakará felöltő vagy mándli, ugyanazon anyagból készül, a melyből a nadrág, mindkettő felálló gallérral. A mellényen egy sor kiseded mogyorónyi vagy cseresnye-mag nagyságú czin-pityke csaknem egymást éri, míg a két felülről gombolható ujjason egy-egy felől legfeljebb hét darab húsz krajezárosnyi nagyságú kerek lapos gomb van ritkásan; ezek már csontból, vagy gombkötő munkából. Az ujjas nem áll szorosan testhez; két elejű s mindkét elejének felső sarka lehajlik a felülről számított második gombig, mint a két oldalról gombolható téli kabátoké. A nyakravaló a nép azon részénél, mely még nem tért el a közszokástól, keskeny, hosszú, fekete fátýol-szövet, melyet sokszorosan teker nyakára a fiúnak, a gondos anya vagy nővér, a férjnek a feleség; az pedig, a kinek senkije sincs, megakasztja egyik végét valahova, -- többnyire az ajtó kilincsére — s úgy forog bele a nyakravalóba, újjaival igazgatván a lenge fátýolt, hogy egész szélességében fedje be vele nyakát. Nyáron kerek sisaku, tíz-tizenkét centiméter széles, csak kissé felperdült karimájú fekete nemez kalapot, télen 16—18 centiméter magas, méhkas alakú báránybőr sapkát viselnek; a módosabbak asztrakánbőrt is, de legalább természetes fekete magyar báránybőrt, a szegényebbek festett birkabőrt. A sapkát nagy hidegben lehúzzák, hogy a tarkót s a füleket is eltakarja, más-kor tetejét beütik, s ekkor a kucsma süveg alakot nyer.

A napszámosok, cselédek s általában a szegényebb emberek nyári köznapokon nem viselnek nadrágot, csak igen bő, sűrű ránczú, csizmaszár középig érő gatyát; továbbá mellényt, s inget, melynek derekát a gatyába bekötik. Most már az ing újja leginkább

világpolgárias: kevésbé bő és a kézfejnél gombbal ellátott. Akik azonban a régi szokások mellett megmaradtak, azok ma is borjúszájú, lobogós inget viselnek. Czélszerűbb is ez, mert nyáron szellős, s munkaközben felgyűrve nem alkalmatlan; télen pedig, a karra tekergetve, meleget tart az újjas alatt. Nyár derekán a legjobb modú gazdák is így öltöznek, azzal a különbséggel, hogy már ezek az ujjast soha el nem hagyják: ha felöltve nagyon meleg volna, vállokra vetve viselik, mint a régi magyarok a kaczagányt. Hogy ezeknek a gatyája finom vászon, s mindig hófehér, mint a patyolat, magától értetik.

Eső ellen, ősszel és tavasszal fekete vagy sötét szürke magyar szabású bő szűrt öltenek a gazdák, mely majdsak nem a sarkukat veri. A munkások szürkankó-nak nevezett, nem egészen bő, térdig formán érő, fehér vagy az újabb divat szerint zöld szűr-szövetből való felöltőt vesznek magukra. Telet-szaka térdig érő, festetlen juhbor bekecsét viselnek, mely más vidéken ismeretlen.

Egyszer egyik vásárhelyi pap, még a vasútas idők előtt, látogatóba ment az élesdi paphoz. Nem volt otthon a gazda; cselédje érte szaladt: »Tessék haza gyünni, tiszteletes uram, vendégünk gyűtt. Nagy úr lehet, mert még a kocsisának is olyan a kaputrokkja, mint a tiszteletes uramé, csakhogy búrbül.«

A jobb móduak a hideg ellen térdén felül érő igen bő báránybőr kis subával óvják magukat. Ezt először a nők viselték; most már derogál nekik olyan állat bőrébe öltözni, melyet maguk is nevelnek: úri női bundákban rangoskodnak.* A kis suba, posztó puhaságra kikészített öt-hat hetes legföljebb három-négy hónapos magyar báránybőrökből készül. A bőr szőrtelen része, melyet a bárány belől viselt, a szűcs pedig kívül fordít, sötét sárgára van megfestve, s fekete selyemmel gazdagon kihányva; három vagy öt centiméternyi felálló gallérjához varrott tizenöt-tizenhatsz centiméter szélességű fekete báránybőr másikkal futja körül a nyakat. Egy ily kis suba ára ötvennyolcz forint, de el is szolgál évtizedekig.

Szegényebb földmives — kocsira a legelőkelőbb is — bokáig érő igen bő subát használ, mely a tulajdonos módjához képest magyar juh- vagy báránybőrből készül s újabb időben

* Bunda és suba közt az a különbség, hogy a bundának ujja van míg a suba ujjatlan.

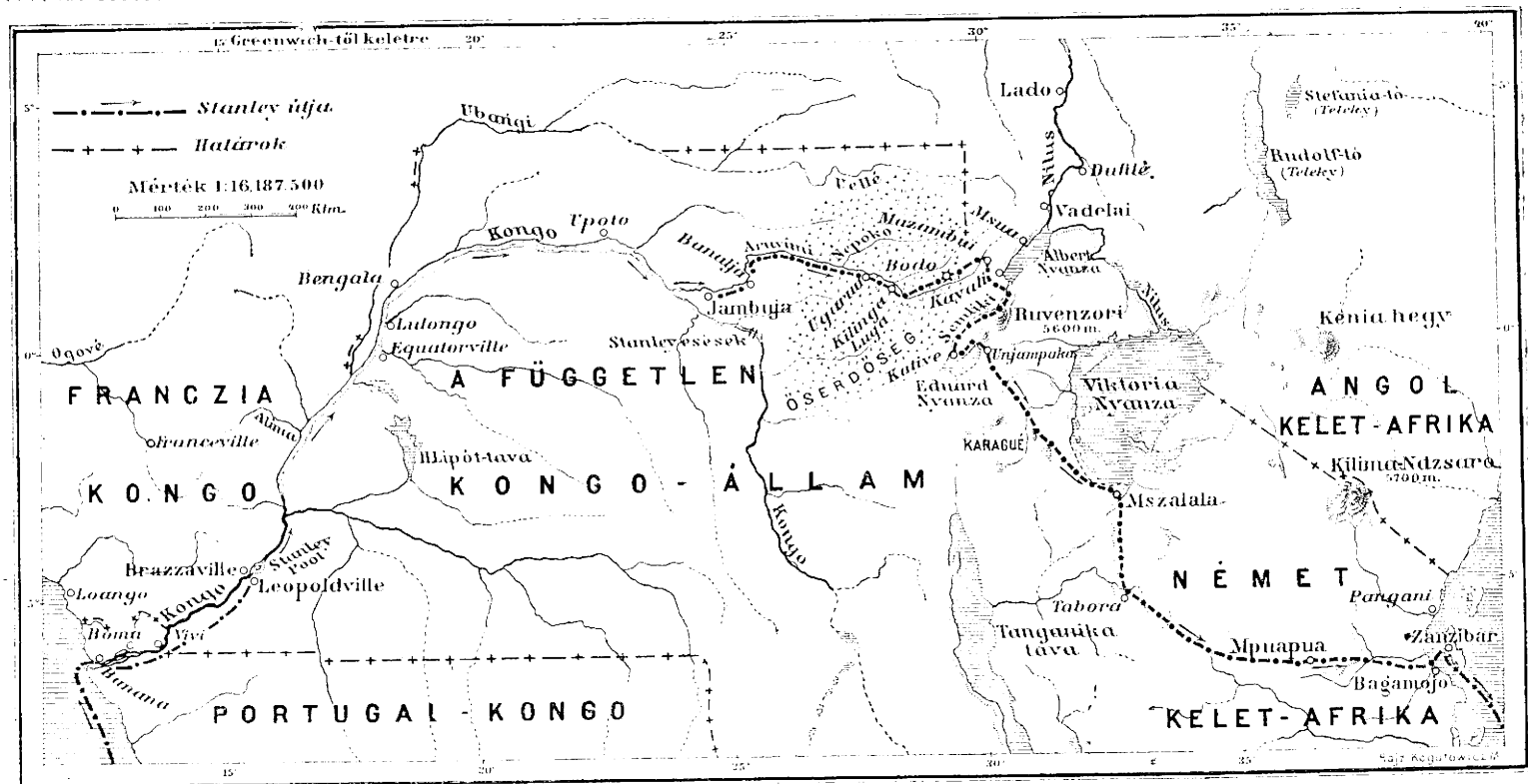
tisztán fehéren, írha és legkisebb kivarrás nélkül, egyedül csak vócczal varrott. A suba galléra egy egész báránybőr, melynek csak nyaka hibázik fejestől, s melynek mind a négy lábán rajta van a köröm is — rajta volt az hajdan a tigris- oroszlán- és farkashőr kaczagányokon is. A két első láb lehajlik a suba elejére, mely a mellet fedi; a bőr többi része, a hátulsó lábakkal s a farokkal együtt, a háton csüng le. A gallérnak való bőrt három-négy napos, legföljebb két hetes fekete bárányról rántják le. Szeretik, hogy a gerinczen kevés szürkesség legyen. Módos ember e nélkül magára se venné; de csak igen kevés legyen ám! Csak is ezzel a szürkességgel felel meg igazán a nép izlésének, úgy hogy az ilyen gallérbőrért négy-nyolcz forintot is megadnak, vagy ennyivel többet adnak a vele feldíszított subáért. Festett galléru subát csak igen szegény ember vesz magára.

Békésben, Biharban szűkebb, Vásárhelyt csak vállasnak csúfolt subát viselnek; ellenben a vásárhelyi, általában a csongrádmegyei s a csanádmegyei magyarság subája épen úgy van szabva, mint a régi kerek kurucz köpönyeg. Ha a földön szétterítik, teljes kört formál, csak a közepén kerekedik egy kisebb kör a nyak számára. Így takarhatja be a suba a lovas ember térdeit és a paripa farát.

Az urhatnám, magokat rend szerint polgároknak nevező földművelők, törzsvendégei a kávéházaknak. Nap-nap mellett ott iszszak meg »feketájök»-et. Ezeknek az újjasa apródonkint hoszszabbodik, míg végre kabáttá növi ki magát. A nép alja is, mely eddig a maga számára készített egyszerű köntöst viselte, mint a franczia ouvrier a blouse-t: hovatovább rákap mindenféle rangú emberek elnyűtt ruháira, mint az angol munkások.

A nők öltözete, kivéven néhány régi jó öreg gazdasszonyét, ezerféle; a nagy világ divatját majmoló, s általában, viselőjének módjához mérve igen gazdag, vagy legalább igen cifra. A régi egyszerű, izléses és tisztességes parasztviselet az asszony nép közt ma már fehérholló.

E változáson sokat sopánkodnak a »laudatores temporis acti.» Van is mit sajnálni a régi patriarkhalis idők eltűnésén! De nem szabad felejtenünk, hogy nemcsak ily fonákja: színe is van a változott viszonyoknak. Még Károlyi Sándor a vásárhelyi pusztákról szedette össze a sasfiakat, hogy tollaikkal ékesítse huszárezrede kalpagjait. Ez azt jelenti, hogy Vásárhely tája, mely mai napság arany kalászszal ékes rónaság: másfél száz év-



Stanley útja Afrikán keresztül 1887—1889-ben.

vel ezelőtt nemcsak desertum, de valóságos sivatag volt. Mert a királyi sas csak ott él meg, a hol nincsen ember, s nem láthatni keze műve nyomát

A magasabb műveltségre való átmenetel elboronálja a népies szokásokat, de ha fejlődési processusa végett ér: biztos záloga egy eljövendő szebb és jobb kornak. Vásárhely népe bizalommal tekinthet a jövőndőbe.

BALLAGI ALADÁR.

STANLEY LEGÚJABB UTAZÁSA.

Nem utazás, valóságos hadjárat volt az, melyet Stanley, a legvakmerőbb afrika-utazó, mint az Emin pasát felszabadító expeditió parancsnoka, a mult év utolsó havában a legfényesebb sikerrel befejezett. Ezen expeditió, melynél jobb felszereléssel, gyakorlottabb vezetővel fontosabb vállalatra még egy sem indult el, hármas céljánál fogva rendkívüli fontosságot nyert, mint általában véve mindazon afrikai vállalatok, melyeknek eddig Stanley állott az élén. Fontos ez útja a tudományra, mert azon kérdést kelle megoldania, mi ma már Afrika egész földrajzában egyetlen megoldatlan kérdés vala, a Kongo és Nilus közti vízváltakozó megismerését. Fontos ez út politikailag, mert azon ember hatalmát akarta megerősíteni, aki személyes bátorságával eddig egyedül tartotta fenn Afrikának mohammedán és oly nehezen hozzáférhető szívében az európai befolyás és hatalom tekintélyét, s aki közbeékelve magát a mohammedán néptengerbe, maroknyi seregével, ha nem is végképen feltartani, de legalább mérsékelni tudta az arab kereskedőknek és az izlám mindent magába absorbeáló szellemének tova a nyugati Szudánba és a Kongo medenczébe való benyomulását. Fontos végül az út philanthrop szempontból is. Az angolok egy nagy tartozásának lerovásáról volt szó, mert egy oly embert kellett megmenteni, ki rendíthetlen bátorsággal és végtelen halálmegvetéssel állt meg ott, ahová kirendelték, s ahol immár Gordon pasa áldozatul esett, s bár róla Európa, Anglia és Egyptom megfedkezett, a legnagyobb veszedelemben egy pillanatig sem hagyta el őt kötelességérzete s a leghatártalanabb lelki nyugalommal folytatta vizsgálódásait.

Dr. Emin bey, most már pasa, ki eredetileg német szár-

mazású és német neve Schnitzler (és nem Schnitzler, amint azt általánosan használják) 1886. évi július 3-ikán írt egy levelet Felkin R. V.-hoz, mely Vadelaiából négy és fél hónap — igen rövid idő — alatt érkezett Zanzibaron keresztül Európába. A Felkinhez írt segítséget kérő levélre egyszerre élénk mozgalom támadt Európában és Egyiptomban. Felkin a levelet a skót földrajzi társaság (Scottish Geographical Society) előtt felolvasta és az angol kormányhoz egy mentő expedíció tervezetét nyújtotta be, melyet korunk legnagyobb afrika-utazója Stanley, az afrikai utazásairól híressé vált fiatal geologus J. Thomson, az áliatbúvár Rd. Slater maga a rabszolga-ellenes társaság (Antislavery Society) a legmelegebb pártfogásba vett. Dr. Schweinfurth szintén világhírű afrikai utazó, ki először látta meg és fedezte fel az európaiak közül az Uellét, s ki állandóan Egyiptomban tartózkodik, szintén tett lépéseket az angol kormánynál, melynek ekkor jutott először eszébe s akkor is figyelmeztetni kellett rá, hogy messze délen az egyenlítő alatti tartományokban még van egy hivatalnok maroknyi sereg élén, ki ott nem valami jól érezheti magát, s kit eddig mindössze is csak arra érdemesített, hogy egy bátorító levelet küldött neki, mely azonban nem jutott el Emin bey kezeihez. Erre a felocsudásra Egyiptom megrestelte hanyagságát, lelkiismeretlenségét és végre elhatározta, hogy Emin bey és katonáinak felmentésére expedíciót küld ki, melyre 100,000 forintot engedélyez, és hogy Emin beyt érdemeinek késői és csekély elismeréseképen a pasa rangra emelte.

Már Kartum bukásánál elérkezett az idő arra, hogy Egyiptom, melynek útját dél felé a Nilus völgyébe a máhdi felkelése elvágta, vagy Kartumból kiindulva mentse ki Emin t, vagy Zanzibar felől nyisson utat egyenlítői tartományaiba, hogy ott az egyiptomi uralmat fenntartsa, hivatalnokait és katonáit kimentse, vagy legalább is élelemmel ellássa, elmulasztotta. 1885-ben az összekötés létesítésére ismét kínálkozott alkalom, mikor Dr. Fischer zanzibári gyakorló orvos, ki azóta 1887-ben Berlinben epelázban egy nap alatt meghalt, igen közel járt Emin pasához. Az egyiptomi kormány ezt is elmulasztotta.

Az afrikai rabságából szerencsésen megérkezett Dr. Junker közlései és a Felkinhez intézett levél szerint Emin pasa helyzete igen veszélyes volt, főleg szövet és fegyverkészletének megapadása miatt, mely kettő volt eddig is képes helyzetét a máhdi hívei ellen úgy ahogy biztosítani. Már 1886. január elsején

megírta Emin pasa, hogy még mindössze egy évre való felszerelése van, az a levél el is jutott Európába; az az egy év el is múlt és a segély nem indult el csak 1887-ben. Emin aztán megtudta, hogy útja dél felé is el van vágva, mert a megholdogult Mtéza császár birodalmában, Ugandában a derék uralkodó pogány érzelmű fia leölette a térítőket, és hogy az európaiakat sem maga közelében nem tűri, sem birodalmán át nem engedi, s így Emin elhatározta, hogy marad ott, ahol van, Vadelalaiban. De az ő helyzetében, ellenségtől körülvéve s látva élelmi készletének fogyását, várni nehéz volt. Még egy végső kísérlethez folyamodott. Provinciájából az utolsó európaiat, az olasz Casati kapitányt julius havában Unjoroba küldte, hogy az ott Karagvén keresztül egyenes összeköttetést létesítsen a tengerparttal, de ez a kísérlet is eredménytelenül végződött, mert Kabregó király a hatalmas Uganda vérengző császárától való félelmében mindennemű összeköttetést megtiltott. Ily módon Emin a türelmes várakozásra volt utalva.

A legelső buzdító szóra Európában egyszerre több terv merült fel Emin kiszabadítására. Dr. Felkin megbízásából a skót földrajzi társaság egy tervet készítettett Thomsonnal, ki a maszai földön keresztül részben dr. Fischer útját követve 6 hó alatt 100,000 frt költséggel késznek nyilatkozott a mentőexpeditiót Emin-hez vezetni a panganii karaván-úton. A panganii karaván-út legtávolabbi pontja Turkan csak 14 napi járóföldre van Emin főhadiszállásától Fatikótól; mely utnak azon előnye van, hogy az expeditiónak Ugandát nem kell érintenie, hanem azt éjszakaról kerüli meg. A milanoi Societa d'esplorazione commerciale Casati kapitány megmentésére Campeiro által felhívást tett közzé, hogy a mentő expeditióban az olaszok is vegyenek részt, vagy legalább annak költségeit részben vállalják magukra. A nápolyi Societa africana pedig egy egészen külön expeditió szervezését vette tervbe, melynek élére az afrika-utazót, Massari kapitányt jelölte ki.

E sok tervnél azonban sokkal gyorsabban és erélyesebben járt el Stanley. Emin pasa levele őt épen Amerikában találta, rögtön hajóra ült és Európába utazott. 1886. december 24-én érkezett New-Yorkból Londonba és ekkor már elhatározta magában Emin felkeresését és kiszabadítását. Az expeditió költségeinek fedezését az egyiptomi kormány és két milliomos Mackinon és Hutton vállalták magukra. Mikor Stanley

expeditiójára készült még maga sem tudta, mely utat fogja követni. Kezdetben úgy látszott az ugandai útra gondolt, mert azt már egyszer megtette és ismerte is, mert régi szövetségese Tippu Tip a híres elefántcsont- és rabszolga-kereskedő szintén felajánlotta szolgálatait, természetesen jó nyereség fejében. Tippu Tip a vén kitanult arab róka ugyanis abban reménykedett, hogy így hatalmát talán a Nilus-völgyébe is becsempészheti.

Stanley 1887 január 21-én hagyta el Angliát s egyelőre Zanzibárba sietett, hogy ott határozza el magát arra, hogy melyik utat fogja követni. Táviratilag már elutazása előtt kiadta a megbízást 1000 teherhordó embernek az összetoborzására. Stanley, azonban már útközben elállott az ugandai uttól s Junker-rel Kairóban találkozáskor, elhatározta, hogy a Kongón hajózik fel; csak azt a kérdést hagyta még függőben, hogy a Kongo melyik ágánál indul ki Vadeláiba. Zanzibarban Stanley azonnal megkezdte az expeditió szervezését. 50 szamarat vett, melyek talán teherhordó állatoknak fognak beválni, továbbá egy külön e célra kitalált mitrailleuse puskát. Hat európai is csatlakozott az expeditióhoz, ezek közt két angol katonai mérnök, kik közül az egyik csakis földrajzi felvételeket, térképészeti munkákat és csillagászati megfigyeléseket végez; azonkívül Stanley már Egyiptomból vitt magával néhány kipróbált néger katonát. Stanley továbbá azt is elhatározta, hogy vagy Tippu Tip vagy más arab kereskedők közvetítésével előre tudatni fogja Eminnel a mentő expeditió utirányát, úgy hogy ha már Emin csakugyan visszavonulni kénytelen, ne más utat válaszson, mint a melyiken Stanley közeledik feléje.

Stanley az értesítő expeditiót is felszerelte, de Tippu Tipot a saját felügyelete alatt tartotta s mást helyezett annak élére. Ehhez csatlakozott a milanoi Societa d'esplorazione commerciale részéről két megbízott ember, kik az ugandai uton Casati felé mentek, kiknek minden állomást a legszükségesebbekkel kellett felszerelniök, hogy Casati ha visszavonul, mindent megtaláljon és a lehető leggyorsabban tehesse útját. E közben érkezett meg a hír, hogy azon küldöncz kit Junker Zanzibárba való megérkeztekor 2000 tallérral Eminhez küldött, oda szerencsésen eljutott, a pénzt át is adta.

Stanley expeditiójával felkészülve a Zanzibarban reá mindenkor indulásra készen várakozó hajóra szállította egész seregét s a Jóremény fokát körülhajózva 1887. márcz. 18-án a Kongo-

hoz érkezett. Kiséretében 9 európai, 61 szudáni, 13 szomáli és 620 zanzibári volt, ezeken kívül ott volt még T i p p u T i p 40 emberével. A sereg hiányzó részét T i p p u T i p n a k kellett összeszedni a T'anganika körül, Nyangvéban és Kaszongóban s neki kellett azokat a Stanley-zuhatagokhoz szállítani.

Stanley, a Kongohoz érkezve azonban nagyobb akadályokra talált mint azt előre gondolta. Matadiból, mint tudjuk, a Stanley-Pool mellett fekvő Leopoldvilleig az utat ma még gyalog kell megtenni, s hogy ez uton 600 embert táplálhassanak fásaszító és időrabló kirándulásokat kellett tenni; ezenkívül akkor Stanley-Poolban éhség uralkodott és S t a n l e y, hogy az állomáson levő európaik éhszükségét óriási seregének jelenlétével ne növelje, rögtön el akart indulni. Ekkor azonban a Livingstone Inland Mission nem akarta átengedni neki a »Henry Reed« gőzöst, amely nélkül el nem indulhatott. Végre azonban a Leopoldvillei kormányzónak L i e b r e c h t s hadnagynak sikerült ezen akadályokat is legyőzni; úgy hogy végre 1887 ápril 29-én Stanley expedíciójának és felszereléseinek nagyobb részével négy gőzösön, meg egy egész sereg csónakon elindulhatott. Az utazás azonban lassú volt; csak május 6-án hajóztak el Kwamouth előtt s ekkor határozta el magát Stanley, hogy a Stanley-zuhatagoktól fog kiindulni.

Az út nehézségeivel azonban sok idő mult el és ez S t a n l e y t arra kényszerítette, hogy a rövidebb utat válassza és az Aruvimin hatoljon fel. Az Aruvimi torkolatához 1887. május 28-án érkezett s már június 28-án 380 benszülöttel és 5 európaival tovább indult. Az Aruvimi és Kongó egybefolyásánál tábort emelt és azt egy tisztre bízta, ki alá nagyszámú sereget rendelt. T i p p u T i p azonnal a zuhatagokhoz hajózott, hogy az arabok által ott feldult Stanley-Fall-állomást helyre állítsa s hogy ottani szolgaszemélyzetéből egy sereget válogasson ki, a mellyel Stanleyt fogja követni. Ugyanazon napon, mikor Stanley elindult, a Kongó hajórajának legnagyobb gőzőse a »Stanley« visszaindult, hogy a felszerelésnek tér szűke miatt Leopoldvilleben hagyott kisebb felét, továbbá a legénység ama részét, mely B a r t t e l o t őrnagy vezetése alatt Boloboban maradt, az Aruvimi torkához vigye.

Stanley Jambujában erős tábort alakított s annak vezetését B a r t t e l o t őrnagyra bízta; Jambuja közelében a harcziás mokulu négerék éltek s ezeket Stanley már előző útjaiban

is megfenyegette ugyan, de most sem bizott bennök. S volt oka rá. Barttelotnak nem volt baja a bennszülöttekkel, de az arabok és a manyematörzsbeli teherhordók gyakran összezőrren-tek velük s Tippu Tip alvezére Szelim, gyakran tett rablókirándulásokat a vidékre, melyeket az európaiak nem tudtak meggátolni, habár előre látták, hogy ezáltal saját helyzetüket veszélyeztetik. Egy ily rablókirándulás alkalmával néhány arab a bennszülöttek kezébe került, kik azokat kegyetlenül legyilkolták, sőt az arabok nem egészen hiteles állítása szerint, meg is ették. Szelim erre hosszút forralt s néhány manyemánégerrel kik azelőtt is az arabok segédei voltak a rabszolga vadászatoknál, éjjel reátört az európaiak táborával éppen szemben eső néger falura s elpusztította azt. Az európaiakat a harci dob pergése és az arab puskák lövöldözése tette figyelmessé a dologra. Politikai okokból nem avatkozhattak bele szövetségeik dolgába, sőt nagyon kérdéses, hogy Barttelot őrnagynak engedelmeskedtek volna-e emberei, ha be akart volna avatkozni. A bennszülöttek vitézül harczoltak, de gyenge fegyvereik az arab puskákkal szemben tehetetleneknek bizonyultak. Az arabok csakhamar felgyújtották a kunyhókat, vérlázító kegyetlenséggel gyilkolták le a férfiakat, hurczolták elő a nőket, gyermekeket és a négerek által összegyűjtött elefántcsontot, melyek későbbben mind rabszolga piacra vándoroltak. Barttelot őrnagynak, sajnos, nem állott hatalmában az ilyen túlkapasokat megfékezni és természetesen, hogy gyengesége és tehetetlensége szövetségeseivel szemben boszulta meg magát. A fegyelmet nem ismerő manyema teherhordók néhány nap múlva ellene is fellázadtak s az összeütközésben meggyilkolták őt, a mi az expedícióra nézve oly fontos Aruwimi-tábornak pusztulását vonta maga után.

Stanley minderről mit sem tudott; junius 28-án indult el Jambujából s innen óriási őserdőbe merült, valóságos Fekete-Erdőbe, hová a nap be nem hatol s amely területére nézve akkora, mint Franciaország és az iberiai félsziget együttvéve. Iszonyú volt a gyötrelem, mit Stanley az út e szakaszán kiállott. Augusztus 1-én két embere megszökött, s a menet első veszteségeit jegyzi fel; ez a szomorú jegyzék aztán nem szűnik meg az út végéig. Szeptember 15-én megérkezik az expedíció Ugarroába, ahol állomást szerveznek s azt ellátják 56 emberből álló őrséggel. Október 18-án Kilinga-Lungába érkezik Stanley s ott egy második állomást szervez. Mióta a Kongótól elindultak, ez őser-

dőben 55 embert vesztett el. De szenvedéseinek sora itt korántsem ér véget. November 12-én Stanley csak 173 embert állíthat sorba, míg végre december 5-én irtózatossá nyomorúság és leirhatlan szenvedések után, folyton kelet felé haladva az expedíció egy lapályra jut ki, s a 160 napi sötét erdei út után újra élvezheti a napfényes láthatárt; 12-én reggel pedig megpillantották az ígéret földjét, az Albert-Nyanza tavát, arról a fensíkről, mely a tó fölött 1550 m. magasban emelkedik. Stanley aztán az Aruvimi forrásainál, 40 mföldnyire a tótól Bodo erődöt építette, de itt megbetegedett, útját csak április 2-án folytathatta, hogy még 27 napi vergődés után 1888. április 29-én először találkozzon Emin pasával, aki nem akarja elhagyni szeretett s vele híven küzdő népét.

Stanley embereiben megfogyatkozva, belátta szükségét annak, hogy minden erejét összevonja s elhatározza, hogy visszamegy Jambujáig és az állomások haderejét magához véve, tér vissza Emin pasához, kinek addig időt enged a visszatérés felől való határozásra. Emin pasánál hagyta azonban egyik tisztjét, Jephson Mounteney-t és serege java részét. Emint már június 16-án hagyta el 111 zanzibaritával és 101 szudánival; 24-én érkezett Kilinga Lugába, augusztus 10-én Ugarruába, 8 nappal későbben Banalyában találkozott a Barttelot seregével, melyet a halál megtizedelt, s melyből az élve maradottak nagyrésze megszökött. Ekkor értesült Stanley az őrnagy haláláról. Így másodszor tette meg borzasztóan fáradságos útját a Nagy-Kongo-Erdőségen keresztül.

Alig két heti pihenő után, Stanley csapatát újra szervezve, szeptember 1-én ismét útra kelt, hogy harmadszor is megtegye ezt a szörnyű utat; az Aruvimi völgyét követte az Ugarrua állomástól négy napi járóföldre, mely pont Banallyától 80 mföldnyire van, innen a déli parton az Ituri völgyébe tért át, hogy kikerülje a nagy erdőséget. Az út még így is nagyon kemény és fárasztó volt, a szenvedések iszonyúak, s az apró variola óriási áldozatokat szed. A menet az Itouri egy mellékágában az Ihuruban eltéved, s az Ituri mellékén lakó vambuzik törpék vad törzsével véres küzdelmeket vív, a foglyok hazug értesítésekkel akarják őket félrevezetni, de Stanley kegyetlenül bánik velök. Az emberek már csaknem éhen vesznek, s a nagy utazó, kit annyi szenvedései szintén meglágyítanak, azon a ponton van, hogy ő maga is elbátortalanodik. De hamar új erőre kap, egy kémcsapa-

tot küldött ki, annak kutatására indul, rájuk talál, ők élelemmel jól megrakva egyáltalában nem siettek vissza, kiéhezett társaik segítségére. Abban az erdőben, hol Stanley vel ez a kaland történt, 21 embere van eltemetve. Deczember 20-án az expeditió megérkezik Bodoba, s onnan néhány nap múlva Kavalliba, Emin pasához.

Stanley a legjobb időben érkezett Emin pasához. Mig Stanley távol járt, Emin pasa és Jephson körutat tettek az egyenlítői Egyptomnak a máhditól még független vidékén oly czélból, hogy bemutassák ott a khedive és Nubar pasa leveleit, melyet Stanley magával hozott az egyiptomi katonák számára. Körútjukban 1888. augusztus 12-én Labore állomásra érkeztek, melynek parancsnoka Surore aga, egyiptomi kapitány és előbb szudáni rabszolga volt. A katonákat, tiszteket és más hivatalos személyeket összegyűjtván Jephson, miként azt a többi állomásokon is tette, felolvasta a hivatalos leveleket s azonkívül Stanley proklamációját. Ezután Emin pasa akart egy pár szót szólani, midőn egy bulldog-képű erőteljes szudáni előlépett, és hangosan kiabálni kezdett: »Amit beszéltek mind hazugság; ezek az emberek nem jöttek Egyptomból, mert oda csak egy út vezet Karthumon át; a levelek is hamisítottak; mi csak Karthum felé megyünk haza, vagy itt maradunk véglegesen, de a ti hazugságaitoknak nem hiszünk.« A pasa ezt az embert nyakon ragadta, iparkodott a puskát kivenni a kezéből, kiáltván, hogy vigyék börtönbe. De erre a többi katonák hangos kiabálások közt körülvették őt és Jephson-t s puskáikat emelték ellenök. Pár pillanatilag nem lehetett tudni mi történik. Emin környezete rendkívül gyáván viselte magát. Rajab effendi titkár egy fa mögé bujt, Araf effendi irodatiszt elszökött egy kunyhóba, hol később az ágy alatt találták meg, s csak Vita-Hasszán gyógyszerész, ki tuniszi eredetű zsidó volt, gondolt az ellenállásra. A pasa kivonta kardját, de a tisztek körülfogták s elűzték a lázadó katonákat közvetlen közelökből. Hirtelen elkiáltotta valaki, hogy a pasa emberei a raktárt akarják elfoglalni, s erre a lázadók mind a raktár felé futottak. Midőn visszatértek már nyugodtabbak voltak, s Emin pasát veszély nem fenyegette. A lázadás ezen első kitörése azonban nem volt pillanatnyi felhevülés műve. Az egyiptomi katonák bizalmatlansága Stanley tervével szemben, állandó maradt, és egy hét múlva, augusztus 20-án már annyira nőtt a lázongás, hogy azok vezére, Fadl el Mollah, Duflében meg-

kísérlette Emin pasa és Jephson elfogatását. A kísérlet sikerült. A két európaít, kiket azzal vádoltak, hogy összeesküvést terveztek a khedive és népe ellen, s Emin pasát még azzal is, hogy igazságtalanul bánik az egyiptomi katonákkal, három hónapra át tartották fogságban s életük komoly veszélyben forgott; mivel a környéken európai ember nem volt, s a tótól 11 napi távolságra levő Bodo erődben nagyon kis őrség maradt hátra. Szerencsére Emin pasának a lázadók közt is sok jó embere maradt, s mivel a közös veszély a máhdi emberei részéről mindinkább fenyegetővé lett s Stanley visszatérését is várták, november végén kieresztették a foglyokat, Emin pasa ismét kormányzóvá lett, habár már kevesebb tekintéllyel mint azelőtt, úgy hogy a nemsokára visszatérő Stanley már nála sem talált ellenzést a veszni indult tartományok elhagyását illetőleg.

Április 10-én az egész karaván útnak indult Kavallibói vissza Európába. Állott pedig az akkor 1500 személyből, kik közül 350 bennszülött teherhordó volt. Április 12 én Mazambuiba érkeztek, Stanley itt beteg lett, s két embere halt meg. Május 8-án délfelé fordultak, a Balegga-hegyek hosszában nyomultak előre, a Nyanzától körülbelül 60 km.-re nyugatra; e terület igen változatos, az út folyton hegynek föl, völgyen le vezetett magas fűvön keresztül. Ennek a hegyláncznak déli határánál Stanley elhátározza, hogy délfelé a Szemliki irányába fordul, ámbár a vanyorok ezt megakarták akadályozni, de a buhobo melletti csatában teljesen szétverettek. És itt átadom a szót magának Stanleynek.

»Igy ha nem akartunk az erdő felé óriás kerülőt tenni, ami az egyiptomiak nagy részére végzetes lehetett volna, Kabregának és a varaszuráknak minden ellenkezése daczára is dél felé kellett előnyomulnunk; ez utóbbi néven ismerik az unyorokat mindazon népek, melyek csak érintkeznek vele. Összeütközésünk az első napon ránk nézve dőlt el kedvezően, s megnyitotta számunkra a varaszurák egész területét a Szemliki folyóig. Oly vidék körébe jutottunk, mely sok érdekességet ígért mert utunkban dél felé napról napra jobban bontakoztak ki a hoboritotta hegyek, melyet már 1889 május 1-je óta láttunk. E hegycsoport hosszan nyúlt el délnyugat felé, amiből már előre tudtuk, hogy nekünk okvetlenül kell valami kerülőt tenni, hacsak valami hágóra nem akadunk, mely megrövidíti utunkat a déli lejtő felé. Buhobonál a Kabrega embereivel kellett összeütköznünk; majd

annak e dombsornak a csucsára jutottunk, mely a Szemliki völgyét zárja be éjszakkélet és délnyugat felől. Az ellenkező oldalon a Ruvenzori vagy a Hó-hegység emelkedett és ennek óriási keleti lejtője, mely fokozatosan száll alá, s látszólag egy kiterjedt fennsíkot képez az ugoroival. A nyugati lejtő változatosabb meredélyt képez, mögötte pedig oly föld terül el, melynek ma még nevét sem ismerjük. E két hegyvonulat közt folyik a Szemliki völgye, melynek keleti vége annyira hasonlít egy tóhoz, hogy tisztjeink egyike azt kiáltá el, hogy ez a Nyanza s hogy az egyiptomiak kíséretében levő nők örömrivalgásba törtek ki, azt hívén, hogy ez az ő tavuk, az Albert-tó; egyszerű megtekintésre tényleg tónak lehetett tartani e vízfelületet, de a távesővön keresztül óriás fütenger terül el előttünk, mely fehérségét a kalászkok érettségének köszönheté. Akik olvasták sir Baker Sámuel munkáját az Albert-Nyanzáról, emlékezni fognak arra a szakaszra, mikor azt mondja hogy a Nyanza kiterjedésre délnyugat felé »határtalan.« E távolságban persze könnyen csalódhatott, hiszen mi saját szemünkkel alig négy mérföldnyi távolságból a fütengert a Nyanzának tartottuk. Amint előbbre haladva ez a lapály délnyugat felé mindinkább kiterjeszkedik, az erdőség mind sűrűbb lesz; míg végre az akacziák is eltűnnek az erdőkben és azontul ismét csak a sűrű áthatolhatatlan tropikus őserdő sötét tompa fekete színezete látható; de ameddig csak a szem ellát a két hegyláncz közt a lapály folyton szélesbül tiz-tizenkét mérföldre, míg közepén a Szemliki folyik, hol a délkeleti hol a délnyugati parthoz közeledve vizét az Albert-Nyanza felé hömpölygeti.»

Buhobotól 2 napnyi út után elérték a Szemlikit; a folyam 75—90 m. széles és körülbelül 3 m. mély. Stanley átkelt rajta, a jobb parton folytatta útját, követvén a víz pályáját a Hold hegyek gerinceinek aljában, mely felett büszkén uralg a Ruvenzori örökhó fedte ormóival. A Ruvenzori Stanley szerint 5500—5700 m. magas, de a tett észletek sajnos, nem elegendők, a felhők a legmagasabb csúcsokat állandóan eltakarták épen akkor, mikor az expedíció tagjainak legjobb alkalmuk, idejük és helyük lett volna a megfigyelésekre. Ez kétségkívül egy kis afrikai Svájc, mely akkora, mint Franciaország. Az expedíció csak 19 menet után érte el a főgerincz délnyugati szögletét; de a ködös borongós idő ezalatt folyton zavarta a megfigyeléseket. A legnevezetesebb hegymászást Stairs hadnagy végezte aki 3200 m. abszolút magasságra kapaszkodott fel, de itt sajnosan

kellett látnia, hogy két irtózatos örvény választja el a havascúcstól. E hegymászásból igen válogatott növény gyűjteményt vitt haza, mely Emin pasát szerfölött érdekelte. Három nappal később, a menet Kavivébe érkezett, a taraszurák főhadiszállására, mely maga is jelentékeny város, s a Muta-Nzige egy ága és egy kis sós tó közt fekszik, mely ez ország számára a szerencse forrása.

A Muta-Nzige tavát Stanley a felfedező jogával élvén Eduárd-Nyanzának nevezte el, hogy megkülönböztesse a másik két belső afrikai tótól a Viktória- és az Albert-Nyanzától. Az Edvárd-Nyanza kisebb mint az Albert-, Viktória- vagy Tanganikatavak, de meg kell jegyeznünk, hogy ez a gyűjtője Belső Afrika ama vizei egy részének mely éjszakon a Fehér-Nilust képezi. Kativetől a karaván a tó éjszaki csucsához ment, hogy onnan kövesse a jobb partot Unyampakaig, melyet Stanley már 1876. januárjában meglátogatott. Ez volt tehát az első általa már ismert pont kelet felől. Ez utszakaszban a bennszülöttek szívesen fogadták az utazókat. Unyampakától kiindulva az út a Viktória-Nyanza délnyugati csucsához csaknem egyenem egyenes irányban halad Ankorin, Karagué-n és Uzinjá-n keresztül. Csakhogy akkor a karavánt meglepte a láz, melybe naponta 150 ember esett bele. Ankoriban, ezenkívül a hideg szelek nemcsak az éjszakaiabb klímák gyermekeit fáraszták nagyon ki, hanem még a szudáni hőségekhez acelimatizált fehéreket is.

Szeptember 10-én Stanley Msalalába érkezett; innen a karaván visszavonulása már meglehetősen biztos és gyors volt; november 11-én Mpvapvába jutottak, a honnan az első híreket küldte magáról, 55 nappal később, hogy a Viktóriát elhagyta s 188 nappal azután, hogy az Albert Nyanza partjain időzött. Az új felfedezések sorába tartozik az is, hogy a Viktória Nyanza sokkal tovább terjed délnyugat felé, mint eddig hitték; s a tévedést a tó délnyugati részében levő hegyes szigetek segíték elő, de az új kutatások szerint a tó felülete nem kevesebb mint 10,000 km.-rel nagyobb. A Viktóriától délre Stanley-nak négy napig tartó csatát kelle vívnia a bennszülöttek ellenében, kik azt mondták, hogy egyiptómiaiak a legrosszabb szándéktól táplált emberevők. Valószínű, hogy Emin pasa katonáinak e rossz híre azon alapult, hogy azelőtt e katonák igen önkényesen bántak a bennszülöttekkel, kikkel szemben mindent megengedtek maguknak. Stanley ez úton tette azt a nevezetes felfedezést,

hogy a Viktória tava délen a d. sz. 2° 48'-ig nyúlik, mi 500 kilométerrel hozza közelebb a Tanganikához. Stanley a tavat nagygyában bejárta, megállapította, hogy a tó felszíne 26900 négyzet mérföld, vagyis 1900 mérfölddel több, mint a mennyire Speke kapitány becsülte, melyet már akkoriban túlságosan nagy-nak gondoltak.

Msalalától kezdve az út nem volt új és érdekes, de amint közelebb-közelebb jutottak a tengerhez, a betegek száma is emelkedett, s a teherhordók szolgálata is mindinkább nyomorúságos lön; deczember 1-én érkeztek Mbujani-ba, 4-én Bagamojoba, a hol nagy pompával és kitüntetéssel fogadták. Nem csoda, hogy Stanley midőn harmadfél évig tartó legutóbbi nagy útjából a mult év végén Bagamojóba érkezett, már ismét a civilizált világban érezte magát; kényelmes és izlésesen épült házak verandákkal és kertekkel, művelt férfiak, köztük a német kormányzó Wissmann, ki szintén tekintélyes és híres afrikai utazó, iskolák, könyvtár, lapok s mindannyi más fogadták őt, a minőkhöz hasonlót már évek óta nem látott. Hosszú fárad-ságos utazása után pár hétig meg is pihent ott, s az örömet, melyet a pihenés a művelt világban okozott, csak az zavarta meg, hogy a Bagamojo intelligenciája által tiszteletükre adott banketten az általa megmentett Emin pasát súlyos baleset érte, melynek következményei ma sem multak el.

Baganojából Stanley kíséretének nagy részével átkelt Zanzibárba s innen a »Krapatoria« hajóval, 270 kísérvével együtt megérkezet Szuezbe, honnan külön vasuti vonat vitte Kairóba. Előre látható volt, hogy a kiváló férfiút Egyptom fővárosának lakossága is hozzá méltóan fogja fogadni. Nem akarjuk részletezni azt a diadalünnepet a melylyel őt Kairó fogadta, hiszen az első volt az a sok közül, melyeknek még eléje néz. Jelenleg Kairóban van, hogy egészségét lassankint helyreállítsa megerősödjék; be-lefogott már könyvébe is, mely két kötetben 1000—1200 lapon fogja elmondani a XIX. század legcsodásabb, legvakmerőbb s leg-gazdagabb utazásának történetét. Ha tudományos eredményei egész terjedelmükben előttünk fognak feküdni, reméllem én is visz-szatérhetek még e nagy felfedező utazásra IFJ. JANKÓ JÁNOS.

A SZERB KIRÁLYSÁG.

A nemzetközi statisztikai congressusok több ízben az országos népszámlálások végrehajtásának ideje gyanánt az évtizedek záró éveit (tehát 1870, 1880, 1890, stb.) ajánlották, részint azon okból, hogy a nemzetközi összehasonlítás lehetőségét és czélszerűségét előmozdítsák, részint pedig mert egy évtized a legalkalmasabb időszak arra, hogy a népszámlálások ismételtessenek. Számos körülmény és viszony adja elő azonban magát, mely az illető országot és kormányát készteti, hogy ezen megállapodástól eltérően más esztendőben eszközöltesse népszámlálását és hajtassa azt végre. A szerb királyságnál ehhez még egy más ok is járult, t. i. az, hogy utolsó népszámlálását 1874-ben eszközölte, s így egy évtized leforgása után czélszerűnek látta azt most megint újra 1884-ben eszközölni, nem akarván olyat már 1880-ban végrehajtatni, sem pedig várni 1890. végéig.

Szerbiában különben is ritkán volt népszámlálás az évtized záró évében, de annál többször az évtized negyedik, hatodik, stb. éveiben. Ezt mutatják a következő, a népszámlálások idejére vonatkozó évszámok, melyek alkalmával Szerbiában a következő mennyiségű népszám találtatott u. m.:

A népszámlálás esztendeje :	A népesség száma :
1834.....	678.192 lélek
1841.....	828.895 »
1846.....	915.080 »
1850.....	956.893 »
1854.....	998.919 »
1859.....	1,078.281 »
1863.....	1,108.668 »
1866.....	1,216.348 »
1874.....	1,353.890 »
1884.....	1,901.336 »

A népszámlálás tehát Szerbiában igen sűrűn ismétlődött, s 1841-től 1866-ig majd minden negyedik s ötödik esztendőben volt népszámlálás, sőt volt eset reá (1866-ban), hogy már a harmadik évben is újra eszközöltetett népszámlálás.

Hogy mi okozta ezen sűrű népszámlálásokat Szerbiában,

most ezt nem kutatjuk, csak általában megjegyezzük, hogy a gyakori népszámlálások, azonkívül hogy tetemes költséget okoznak, sem nem szükségesek, sem nem czélszerűek.

A népesség szaporodását illetőleg, Szerbia népesség az utolsó harmincz év alatt (tehát 1854-től 1884-ig) megkétszerezedett, a mi azonban nemcsak a saját népességének szaporodásából, hanem területnagobbodásból is eredt.

A szerb királyság jelenlegi kiterjedése 48.589,4 négyszögkilométer, tehát a Balkánfélszigeti államok között a második legkisebb állam. A Balkánfélsziget államai terület és népességre nézve következőkép sorakoznak egymás után: Európai Törökország 182.182 □-klm., népessége hozzávetőleg 4,290.000 (egy □-klm.-re esik tehát 24 lélek); Rumánia 131.401 □-klm., népessége (1879-ben) 5,376.000 lélek (esik egy □-klm.-re 41 lakos); Bulgária és Kelet-Rumélia 99.872 □-klm., népessége (Bulgáriáé az 1881. évi népszámlálás szerint 2,007.919, Kelet-Ruméliáé az 1884. évi népszámlálás szerint 985.000 lélek, tehát összesen 2,992.919 lélek, s így egy □-klm-terre esik 30 lélek); Görögország kiterjedése 64.688 □-klm., lakosságának száma az 1882. évi népszámlálás szerint 1,719.301 lélek, tehát esik egy □-klméterre 27 lakos; Bosznia-Hercegovina kiterjedése 51.109 □-klm., népességének száma pedig volt az 1885. évi május 1-én végrehajtott népszámlálás szerint 1,336.091 lakos, tehát esett egy □-klméterre 26 lélek; következik Szerbia 48.589,4 □-klméterrel és 1,901.336 lélekkel, úgy hogy egy □-klméterre esett több mint 39, de kevesebb mint 40 lélek; végre pedig mint legkisebb állam utolsó helyen áll Montenegro 9.030 klméterrel és hozzávetőleg 236.000 lakossal, úgy hogy egy □-klméterre esik 26 lélek. — Területi nagyságra nézve tehát a Balkánfélsziget államai közt legnagyobb az európai Törökország, mely azonban népességének számát tekintve Rumánia után sorakozik; utána következnek Rumánia, Bulgária és Kelet-Rumélia, azután Görögország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, és végre Montenegro. Népességre nézve legtöbb lakót számlál Rumánia, utána az európai Törökország, Bulgária és Kelet Rumélia, azután Szerbia, Görögország, Bosznia-Hercegovina és végre Montenegro. Népesség sűrűségét illetőleg, legsűrűbben lakott ország Rumánia (41 lélek), utána következnek Szerbia (39 lélek), Bulgária (30 lélek), Görögország (27 lélek), Bosznia-Hercegovina (26 lélek), és végre Montenegro (26 lélek).

A Balkánfélsziget államai között tehát Szerbia kiterjedésre

nézve a hatodik, az abszolút népesség számát illetőleg a negyedik, s a viszonylagos népszámot illetőleg pedig a második helyet foglalja el.

Közigazgatásilag Szerbia 21 departemenra (megyére) osztatik fel, melyek kiterjedése igen különböző lévén a legkisebb megye — Smederevo — kiterjedése 1.164,4 □-klm., vagyis az egész ország területének 2,40⁰/₀, a legnagyobb — Užice — pedig 4.344,1 □-klm., vagyis 8,94⁰/₀.

A szerb királyságnak 1884-ben 3.243 lakott helye volt, még pedig 21 városa, 49 bourgia, 3.173 falu, 625 ugynevezett szláv házközössége (Communes). Városi népességének száma ugyanakkor volt 235.887 lélek, a vidéki lakosságé pedig 1.665.849, vagyis az első az összes lakosságnak 12,41, az utóbbi pedig annak 87,59 százalékát tette.

Szerbia 21 városának neve és lakosságának száma, a népesség számának sorrendjében, az 1884-ik népszámlálás szerint a következő volt:

Belgrád.....	35.483	lélek
Nis	16.178	»
Požarevac	9.394	»
Sabac	9.206	»
Kragujevac.....	9.083	»
Pirot	8.832	»
Vranja	8.807	»
Smederevo	6.577	»
Užice.....	5.613	»
Krusevac	5.146	»
Alexinac.....	5.036	»
Valjevo.....	4.737	»
Negotin	4.727	»
Zaječar.....	4.669	»
Jagodina.....	4.401	»
Prokuplje	3.674	»
Knjaževac	3.560	»
Cuprija	3.408	»
Čačak ...	3.137	»
Loznica.....	2.919	»
Gornji Milanovac	1.327	»

A burgok közül némelyek nagyobb számú lakossággal bírnak, u. m. Leskovac 10.870 lélekkel, Paracin 5 164, Svilajinac

4.553, Vlasotince 3.336, V. Gradiste 2.769, Kraljevo 2.692, Zagubica 2.383, Topola 2.224, Palánka 2.195, Petrovac 2.130 lélekkel stb.

Szerbia lakossága nemzetiség szerint a következő volt:

Szerb	1,693.373 lélek	=	89. ₀₄ %
Szláv	8.876	»	= 0. ₄₇ %
Más nemzetiségek	199.487	»	= 10. ₄₉ %

Az idegen nemzetiségek száma tehát e szerint Szerbiában 208.363 lélek, vagyis az összes lakosságnak 10.₉₆ százaléka volt. Ezek az egyes nemzetiségek szerint következőleg oszlottak meg, volt ugyanis:

Arnaut (albán)	1.862 lélek
Bolgár	6.749 »
Görög	1.081 »
Angol	27 »
Izraelita	4.127 »
Örmény	20 »
Magyar	1.311 »
Német	4.759 »
Lengyel	228 »
Rumán	149.727 »
Orosz	59 »
Tót	244 »
Szlovén	161 »
Olasz	734 »
Török	1.099 »
Francia	124 »
Horvát	237 »
Czigány	34.006 »
Maczedoniai rumán	550 »
Cseh	1,198 »

Vallás szerint a Szerb királyság lakossága a következőképen oszlik meg, volt ugyanis:

Katholikus	8.092 lélek
Protestans	741 »
Mohammedán	14.569 »
Izraelita	4.160 »
Görög keleti	1,874.174 »

A görög keleti vallásfelekezet hívei tehát az összes lakosságnak 98.₅₅ százalékát képezik, a többi vallásfelekezeteké pedig együtt, kiknek száma 27.562 lélek volt, csak 1.₄₅ százalékát. A

szerb királyságnak tehát nem szerb-nemzetiségű lakosai közt is hétszerténél több a görög keleti hitfelekezetű mint az egyéb vallású lakosság, s az utóbbiak együtt csak nagyon csekély töredékét képezik az összes lakosoknak, úgy hogy e tekintetben a Szerb királyságban az orthodox vallás a föltétlen uralkodó.

Érdekes még ismernünk azon viszonyt, mely a Szerb királyságban az írni-olvasást illetőleg a népszámlálás idejében létezett. Az összes 1,901.736 lelket számláló lakosságból írni-olvasni tudott 177.489 lélek, vagyis 9.₃₃ százalék, tehát sem írni, sem olvasni nem tudott 90.₆₇ százalék. Külön a nemzet tekintve írni-olvasni tudott a férfinemből 148.997 lélek, a nőnemből pedig 28.492 lélek; vagyis az írni-olvasni tudók közül 83.₉₅% férfi és 16.₀₅% nő. Belgrádnak 35.483 lelket számláló népességéből írni-olvasni tudott 20.458 lélek, vagyis 57.₆₅ százalék, s így még a fővárosban is 42.₃₅ százaléka a lakoságnak nem bírta az írás-olvasást. Nem szerint írni-olvasni tudott a férfinemből 12.970, a nőnemből 7.488 lélek.

Az előrebocsátott adatok a szerb földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterium statisztikai osztálya által kiadott »Statistique de la Serbie« című hivatalos közlemények XVI-ik kötetében találhatók, a mely nemcsak az 1884. évi népszámlálás eredményét közli teljes részletezéssel, hanem a mely még egy külön helység-mutató jegyzéket a népesség számával is tartalmaz. E kötet végén találhatók még a Szerb királyság mezőgazdasági terményeinek heti-árjegyzékei az 1888-iki esztendőről.

A népszámlálás alkalmával kutatott egyéb viszonyok, mint a foglalkozás, életkor, valamint a vakok, siket-némák és elmebetegek száma, valószínűleg csak egy még ezután közzéteendő kötetben fognak közrebocsáttatni. A szerb statisztikai hivatal az 1884. év végén megejtett népszámlálás eredményeit csak a most lefolyt 1889-ik évben adta ki.

TELKES SIMON.

TÁRSASÁGI ÜLÉSEK.

Felolvasó ülés márczius 13-án a tud. Akadémia heti üléstermében. Elnök: Lóczy Lajos.

Felolvasást tartott: Dr. Borbás Vincze »A kelet virágaitól pörkertjeinkig« cím alatt; Dr. Erődi Béla pedig ismertette Klaić földrajzát a horvát nép számára.

Választmányi ülés 1890. márczius 13-án ugyanott. Jelen voltak: Lóczy Lajos elnök, Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár és ifj. Jankó János titkár, továbbá Berényi József, Dr. Brózik Károly, Csopey László, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Dr. Herrmann Antal, Kogutowicz Manó, Dr. Pápay Károly, Dr. Posevitz Tivadar, Dr. Simonyi Jenő, Dr. Thirring Gusztáv vál. tagok és Dr. Erődi Béla levelező tag.

1. Főtitkár felolvassa a február 6-iki u. a. hó 27-iki választmányi ülés, valamint a febr. 27-iki rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyvét; melyek hitelesítettnek. A rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyvének hitelesítésére György Aladár és Dr. Havass Rezső választmányi tagok is felkéretnek.

2. György Aladár indítványozza, hogy a választmány üléseire ezentúl a helybeli tiszteletbeli és levelező tagokat is meghívja s szavazati joggal ruházza fel. A választmány elhatározza, hogy ily értelemben a következő közgyűlés elé az alapszabályok módosítását fogja terjeszteni.

3. A titkár jelenti, hogy a tud. egyetemen elhelyezett könyvtár érdekében, a földrajzi tanszék és a földrajzi társaság közti viszony megállapítása kívánatos. Rövid eszmecsere után a választmány elhatározza, hogy egyelőre Lóczy Lajos elnök urat kéri fel, hogy a könyvtárt és térképtárt illetőleg saját hatáskörében, oly módon intézkedjék, hogy úgy a társaság érdeke s főleg tulajdonjoga megóvva, valamint a földrajzi tanszék igénye kielégítve legyen.

4. A titkár jelenti, hogy a könyvtárt tételenként átvette, azt teljesnek találta s hogy a katalogus befejezéséhez közel áll; ennek kiadására vonatkozólag a titkár kérelmére a választmány elhatározza, hogy a katalogust külön füzet alakjában egyszerre fogja kiadni, oly módon, hogy az év folyamán megjelenő valamely kettős füzet egy része legyen.

Felolvasó ülés márczius 27-én a tud. Akadémiában. Elnök: Lóczy Lajos. Targysorozat: 1. Halavács Gyula r. tag Dognácska-Vaskő bányászatáról; 2. Dr. Posevitz Tivadar v. tag Borneóról.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. *Expedíciók.*

A Pjevcozov ezredes vezetése alatt működő orosz expedíció viselt dolgairól érdekes részleteket közöl Roborovszkij kapitány, Pjevcozovnak utitársa, ki annak idejében Przsevalszkij III. és IV. expedíciójában is részt vett.

Roborovszkij levele 1889. november 22-ikéről (az ő naptár szerint) van keltezve s az orosz hadügyministerium hivatalos lapjában a »Russzkij Invalid«-ban jelent meg. Érdekesebb részeit a következőkben ismertetjük.

»Október 27-ikén, — írja Roborovszkij — Pjevcozov, Kozlov, Bogdanovics és én, három kozák, egy tolmács és öt megterhelt tevé kíséretében elindultunk a Nia oazistól délkeletre fekvő hegyek közzé, a »Monsilik-chanum« nevű búcsújáróhely (mazar) felé, hogy e tájon átjárást keressünk. Az expedíció podgyásza s a szabad legénység Bezszonov altiszt felügyelete alatt Nián maradt; a tevéket pedig négy ember őrizetére bízva, elküldöttük mintegy 12 kilométernyire a Nia-folyón lefelé, ahol jobb legelők vannak.

Több mint 150 kilométernyi vonalon a régi 1885-ik évi úton haladtunk, hegyek alján délkeletnek és keletnek vonulva, azután átesaptunk az új útra; délre és délnyugatra tartottunk, majd a Kara-szaj nevű helyre fordultunk, a hounét út viszen az ottani szent helyre, a »Monsilik-chanum« mazarra. Kara-szajra november 1/13-ikán érkeztünk. Útközben egy csoport khinaira bukkantunk, kik a szenthelyről jöttek, s mint utóbb értesültünk, jócskán garázdálkodtak ottan, nem tudni miféle »hadsegédi illetéket« szedvén. Nagyon sok adó és illeték járja e vidéken, néha a legnevetésesebb elnevezés czímén; úgyszólván minden tíz napban egy-egy csoport jött-ment khinai állít be ide, és a hatóság nevében pénzt, barmokat, helyi termékeket stb. követel, kényekedve szerint veri, gyötri a lakosságot és összeharácsolván, a mit csak lehet, odébb áll, hogy egyebütt folytassa garázdálkodását. Kicsodák ők, nem tudni, rendesen nagy titulusokkal ruházzák fel magokat, a melyek, akár ruházatukat, akár pedig magaviseletüket tekintjük, sehogy se illetik meg őket. A szegény földhöz ragadt, sokat zaklatott lakosság nem mer szembe szállani e fosztogatók szemtelen követelésével, és oda ad nekik mindent, a mit

el nem rejthetett. Nagyon valószínű, hogy e csavargók, szökött, vagy hatóságuk útján kimustrált katonák.

Ez úton megfigyeltük a szárnyasok óriásait, a Gyps himalayensis-t, a Vultur monachus-t és a Hipoetetus barbatus-t. Ez óriások a levegőben keringve, szemelik ki a zsákmányt; rendszeren a varjuk magatartását lesik el; a hova a varjuk nagy károgozva gyülekeznek, ott van a grif terített asztala is. Ha egyszer az apróbb rablók közt megjelenik, elkotródnak az óriás előtt, a ki ilyen módon a térnek urává leszen. Mikor több Gyps száll egyazon dögre, eszök ágában sincs, hogy békésen osztozkodjanak rajta, sőt inkább derekasan megtépázzák egymást, a mit a szerte szál-linkozó toll és pehely bizonyít. De azért halállal nem végződik az ilyen harc: a gyengébb tágít, a varjak csoportjába áll s onnét nézi, hogyan falatozik az erősebb. Mikor azután az erősebb jólakott, a gyengébben a sor; végre ha ő is megelegette a falatozást, a dögöt fölfedező varjuk is megehetik a — maradékot.

Az Eurotia árnyában sok rágesáló pihen, kibujván a bokor alján ásott lyukából. Sok félénk nyúl szaladgál a bokrok közt; olykor egyenest a ló elől ugrik fel nem egy. Nagy kárt tesznek bennök az éhes rókák, a melyek mindenre vadásznak e tájon, még gyikra is.

Az expeditio baj nélkül érte el célját. »Lementünk a Mondsilik-chanum-szu folyócska medrébe, — folytatja Roborovszkij —, a mely a hágótól mintegy két kilométernyire konglomerátok alkotta szakadékok közt folyik, azután a puha kőzetekben kimosott kis terecskére kapaszkodtunk, a melyet egy az előbbibe szakadó kis folyócska alkotott, s a mely téren számtalan forrás bugyog ki a földből. A jobbról idáig húzódó hegyoldal a folyócska felé mészke meredélyben végződik, a mely fölött mintegy hét-hölcz ölnyi távolságban számtalan kis-erű forrás fakad. A meredély szélére fagyott jégcsapok vakító fehérségű szegélyben függnek alá, s végükről a napfényén különféle színekben tündöklő vízeseppek hullnak alá. A meglazult jégcsapok csörömpölve hullnak a mélységbe s szétrebbentik a szakadékokon sütkérező Pyrrhocorax-féléket. E források fölött, feljebb a hegyeresz mentén, sok pálczika van a földbe szúrva, a melyeket színes rongyok, hajfürtök és vad jak farkak díszítenek. Ez a hely az úgy mondott »Mazar-Mondsilik-chanum;« nevét attól a szenttől vette, a kiről a következő hagyomány él a nép ajkán: »Valamikor réges-régen, mikor Kasgar-országban a muzulmánok

nem voltak általában elterjedve, és az igazhivőket üldözték a hitetlenek, élt e környéken egy Mekkából idevergődött szent család, a mely Dsafer Szadik imából, Ajtulan-chanum nevű feleségéből és Mondselik-chanum nevű leányukból, egy csodaszép leányzóból állt. A hitetlenek üldözték e családot, a mely elhatározta, hogy elvál egymástól, hogy kikerülje az üldözést. Dsafer Szadik imam elment a pusztába és az oazistól vagy száz kilométernyire oda veszett a Nia-folyó alsó folyása mellett. Azon a helyen az ő nevérol nevezett mazar áll, melyet a muzulmanok nagyon tisztelnek és a melyen sok búcsújáró szokott megfordulni. Az anya és leánya a hegyekbe mentek. A hitetlenek ide is követték őket, és mikor már a sarkukban voltak, Mondsalik-chanum segítséget kért az Istentől, hogy a hitetlenek kezébe ne jusson. Imáját meghallgatta az Isten: a föld megnyíltott előtte és mélyébe fogadta a szerencsétlent. Mikor a föld lezáródott fölötte, varkocsa kint maradt, úgy hogy haja ma is látható; azonban e haját senki sem láthatja, kivéven a fő mullát, a ki évenként egyszer isteni tiszteletet tart a varkocs helyén. A hajjal ékitett botok ezt a helyet jelzik. A leány anyja, Ajtulan-chanum, mintegy tíz kilométernyire e helytől délfelé, vesztette életét; pusztulásának helyét szintén hajjal diszitett botok jelölik, és ugyanolyan források fakadnak a szakadékról, mint az előbbie, és öntik vizüket az Ajtulan-chanum-szu folyóba, a mely a Tolan-chodsa vagy a Szarik-tuz-szu nevű folyóba szakad, a hogy ez utóbbit forrásvidékén nevezik.

A Mondsalik-chanum mazarral szemben, nagy görgeteg kövekből és agyagból mecset, és a búcsújárók befogadására való épület van készítve; kicsiny udvar van mellettök, a melynek kerítése görgeteg kövekből van összerakva. Az udvarba vivő bejáratot hajfürtök és jakfarkok diszítik; a mecset tetejét kunzsaman (Pseudois Nahoor) és házibarány szarvak ékesítik.

Az expeditió tagjai ez udvaron ütötték fel jurtajokat (sátrukat). Pjevcozov néhány kozákkal a mazarnál maradt, ellenben Roborovszkij Bogdanovicscsal és még néhány emberrel átjárást keresni indult.

Az átjárást kereső kis csapat átkutatta az Asztug-tag hegylánczot, és olyan magasságra ért, a hol emberek már nem laknak, s a hol a tartózkodás nem tanácsos. A kis csapat mégis kénytelen volt megállapodni, mert mindnyájan betegek voltak. Kozlovot az ájulás környékezte; leszédült volna a magas

hegyszakadékról, ha idejében meg nem kapják. Mindnyájukat többé-kevésbbé gyötörte a láz. Hogy e baj annál érezhetőbb legyen, elvesztették a magukkal hozott chinint, és ez orvosságért Pjevczov állomásozó helyére, a mazarhoz kellett menni. Itteni rövid tartózkodásuk alatt megenyhült az időjárás, de azért csak Bogdanovics és a tolmács indulhatott rekognoszálni, mert a többiek még mindig gyengélkedtek. Bogdanovics este nyolcz órakor tért vissza azzal a hírrel, hogy az út továbbra is nagy fáradtság nélkül járható; legalább ilyennek találták a bejárt 30 kilométernyi hosszúságon. A mi az út irányát illeti, továbbra is délnyugati. Az Asztüg-tag hegység kissé nyugatra vonul, az Uzu-tag pedig délnyugati irányt követ. Elöl rónaság terül el, mely a szemhatár alatt vész el. Több hágót nem látni. A növényzet silány. A pásztoroktól kapott értesítésekből megtudták, hogy az Asztüg-tag hegység hosszában haladván, hatodnapra ellehet érni a Keri-folyó forrásvidékére. Az Asztüg-tagnak több olyan csúcsa van, a mely felülemelkedik az örökös hó határán. Az Uzu-tag folyvást délnyugatra vonulván, három napi járás után határtalan rónasággá válik, a mely délkeletnek és délnek terjeszkedik. Többet megtudni nem lehetett, mert a pásztorok nem szokták elhagyni nyájukat, és ez értesítéseket is az aranymosóktól szereztek, a kik a tibeti fensikon arany-kereséssel szoktak foglalkozni. Minthogy az aranymosók csak májusban és júniusban szoktak a fensikra menni, azért csak ez időben lehet és fog is velök az expedíció találkozni.

Ez a rekognoszálás bebizonyította, hogy a »Russzkij« hegylánczon karavánnal el lehet jutni a tibeti fensikra. Természetes, hogy az előnyomulás csak előzetes rekognoszálás segítségével fog történni, mert aligha találkozik olyan vezető, a ki e lakatlan vidéket jól ismerné.

November 7/19-én indultak haza a hegyekből; másnap Pjevczovhoz értek, s egy napi pihenés után, a régi úton Niába indultak, a hova egy hét múlva érkeztek. Niában télire berendezték házukat, s deczember első hetében beköltöztek. A telet itt fogják tölteni s itt fognak készülni a tavaszi tibeti útra. Februáriusban Roborovszkij új úton fog menni Csercsenbe, s onnét felfelé haladni a Csercsen-derja mentén, hogy ez útját összekapcsolja Przsevalszkij 1884-iki útjával. Ez a kirándulás mintegy két hónapig fog tartani, melyből akkorában fog visszakerülni, ha már elközelgett a Tibetbe utazás ideje. A nyarat Tibetben fogják tölteni, őszre pedig hazatérnek. Cs.

+ **A khinai birodalmon át** nagy utat tett meg Bell S. Márk angol ezredes a Wei völgyen a és Kanzun át Kasgarba, tehát részben egész más uton mint *Younghusband*, kinek utazását a múlt évben részletesebben ismertettük. Ez az ut a khinai kereskedők rendes kereskedelmi útja Középázsiaiba, de európai utazó csak részben ment erre, s *Széchenyi* nagy útjában is csak kis részét érintette. Az 1887/8-ban tett utazásról a londoni földrajzi társaság Közlönye közöl egy terjedelmes leírást igen jó tájékoztató térképpel. Az egész út Kasgarig közel 6000 kmt tesz, és ennek negyede esik a tulajdonképeni Khinára. Bell útjának első része Pekingtől Tung-Kwanig, a Hoangho hajlásánál fekvő igen fontos kereskedelmi pontig, *Richthofen* leírásából eléggé ismeretes. Innen ismét Lan-chanig, melytől Tibet határa már nem messze fekszik, *Széchenyi* utazása nyújt kellő tájékoztatást. Ez a tekintélyes, mintegy 40,000 lakóházból álló város a Hoangho partján jelenleg az orosz kereskedelemnek végpontja, kik Urga, Kobdo és Uliassutai felől a sivatagokon át egész idáig rendesen elhatolnak. A khinai lakosság e helyen már nagyon vegyült, azonban még 800 kilométernyire, a hol *Kia-yu-kuzun*ál a nagy kőfal végződik, a khinai kormány tekintélye csorbitatlan. A karaván út ezután a kis Gobi sivatagon át vezet a Nan-san hegység felett *Dzsingiszkhan* egykori székhelyén, a hol a mongolok között még most is megmaradt a hunok emlékezete, és határozottan megkülönböztetik magukat a Mandzsariában lakó mongoloktól. A vidék nagyon néptelen, sok község már csak romokban áll, és egyedül Su-csan a nagyobb város, mintegy 10,000 lakos egy termékeny oázison. A nagy kőfal végpontjától Khami a legközelebbi tekintélyes hely nyugat felé még mintegy 400 kilométernyire fekszik, és a távolságnak nagyobb része teljesen elhagyatott sivatag, melyen azonban, mivel vizet gyakran lehet találni, éppen nem oly borzasztó az utazás, mint eddig állították, és aránylag véve kellemesebb is, mint a Kasgári sivatagokon, a hol a moskitók myriádjai tanyáznak. Khami kis terjedelmű, de kellemes oázis, a hol aránylag jó vizet is lehet találni, 5000 lakosa közt sok a török, és a kereskedők nagyobb része orosz, kik Moskvával és Tomszkkal egyenes összeköttetésben is állanak, Uliassutai és Kobdo közvetítésével. Khamiból Kuldzsába (1300 km.) és Kasgirba (2000 km.) több út is vezet és egy külön tevével járható út visz Pekingbe 70—80 nap alatt. Ettől fogva a Tiensan hegység közelében levő tartományokból a khinaiak Sin-Kiang név alatt új

tartományt alakítottak, melynek katonai fővárosa Hung-Miotza vagy Urumesi, és a többi nagyobb helyek is nagyon kevésbé érzik a khinai műveltség hatását, és a kereskedők kivételével pásztorok letelepedései. Kasgar felé közeledve a török törzsek száma folyvást szaporodik, de csak az oázisokban vannak községek, melyek egy része kőfallal is körül van véve, többször nemzeti-ségek szerint elkülönítve. A legjelentékenyebb helyek Karashahar és Aksu, de mindkettőnél hatalmasabb Kasgar, habár a szomszéd Yarkand, mely az Indiából jövő kereskedés központja, sokkal népesebb. Kasgar kerületben az orosz hatalom igen nagy, a konzul rendelkezése alatt 50 kozák áll két tiszt alatt. Még Jarkand, a honnan Kazsmirba több út vezet, élénk összeköttetésben áll az angolokkal, de már Kasgártól fogva az oroszok az urak az egész sivatagvidéken, és úgy megfészkeltek magukat, hogy a khinai birodalomnak ezt a részét Kanzutól fogva bármikor könnyen elfoglalhatnák, de kereskedelmük is sokkal messzebb terjed, mint az angoloké, kik a szerződéses kikötőtől nagyon kevésbé hatoltak be a nagy mennyei birodalom bensejébe.

+ **A Kilimandsaro megmászásáról** a Petermann-féle füzetek Mayer Jánosnak még a múlt év october havában a helyszínén kelt két levelét közli, melyekből érdekesnek tartjuk a következő részletek közlését: Mayer szeptember 3-án indult el Purtschellerrel Zanzibarból, és már október 2-án a Kibo alján tanyázott. honnan másnap reggel $1\frac{1}{2}$ órakor a nagy délkelet felé nyúló lávagerinczen kezdett felhatolni teljesen felszerelve a hegymászáshoz szükséges eszközökkel. 4720 méter magasságba jutottak el, midőn belátták, hogy irányt kell változtatniok. Az örök jég alsó határát 5570 méter magasságban érték el, a hőmérséklet még itt is 0°-on felül volt, de az előrehaladás nagyon nehezen történt, tizenegy órai fáradságos utazás után, 1 óra 45 perczkor feljutottak a Kibokráter tetejére, azonban ekkor látták meg, hogy balra, a hegy déli oldalán, még három sokkal magasabb emelkedik, és mivel erejük és idejük sem volt, hogy ezt a helyet még az nap elérhessék, visszatértek tanyájukra. October 6-án, mialatt egy más magasabb fekvő tanyára költöztek, hajnalban 3 órakor újból útra keltek, napfelkeltekor már elérték 5400 méter magasságban a jégár végét, s mivel ezúttal a pár nappal előbb vágott lépcsőket is használhatták, sokkal gyorsabban haladhattak fel, és már 8 óra 45 perczkor megérkeztek a kráter szélére 5860 méter magasságba. Innen a felső csúcsokra nem volt nehéz

eljutni. Mindháromra felmentek és a legmagasabbat éppen 6000 méternyinek találták, míg a másik kettő 15—20 méterrel alacsonyabb volt. Mayer a legmagasabb csúcsot, mint a »német birodalom legmagasabban fekvő pontját« »Vilmos császár-csúcs«-nak nevezte el. A nagy 2000 méter átmérőjű Kibokrater, melynek közepe táján 150 méter magas hómentes barna hamukúp emelkedik ki, erről a helyről igen szép látványt nyújt. 10 óra 15 perczkor ért fel Mayer a csúcsra, s félórai időzés után megkezdte a leszállást, és délután 3 óra tájban érkeztek meg tanyájukra. A hegymászás után következő két hét alatt az utasok a Mavenzi nyergen levő lávadombokat és általában a vidéket tanulmányozták. October 16-án harmadszor is felmentek a Kibó csúcsára, most már az éjszaki oldalról, de ezen az úton — habár Ehlers azt eléggé könnyűnek mondja — nem juthattak el oda, csak 19-én, midőn egy magasabban fekvő barlangi tanyáról indultak el. Mayer ezután még a Mavenzi éjszaki és keleti oldalát akarta megmászni, azonban értesülvén, hogy Maranguban hagyott karavánja között zavarok törtek ki, csak az éjszaki gerinczet járta be, és azután leszállott embereihez. Kutatásai alatt 16 napon át 4000 méter magasságban vagy még magasabban tartózkodott állandóan, és ez alatt a Mavenzi csúcsának kivételével az egész hegységet bejárta. Az éjszakák igen hidegek voltak, és víz hiányát is nagyon érezték, mindamellett kutatásaik aránylag sikeresek voltak. A Kilimandzsaron számos apró tavat és patakot találtak, és igen sok festőileg szép messzelátó pontot.

II. Statisztika.

A Föld kerekén levő vasutak. Az 1887. év végével az egész földön forgalomban levő vasutaknak hossza 572,872 kilométer volt. Ez a hosszúság az öt világrész között a következőképpen oszlik meg:

Európa	207,806	kilométer
Amerika	290,155	»
Ázsia	26,898	»
Afrika	7,716	»
Ausztrália	15,297	»

Az 1883. évtől 1887-ig a vasutak hossza 104,662 kilométerrel, 23,6 százalékkal gyarapodott. A növekedésben Amerika

vette ki legnagyobb részét, amennyiben 64,917 kilométernyi vasút épült ott az érintett időben; még pedig az

Egyesült államokban	49,854 kilométer
Brit-Éjszakamerikában	5,843 »
Argentínai köztársaságban	2,946 »
Braziliában	2,829 »
Mexikóban	1,722 »
Chileben	1,038 »

Európa 24,796 kilométerrel, vagyis 13·6 százalékkal gyarapította a Föld vasuti hálózatát, mely összességéből pusztán Németországra 3792 kilom. (10·6%) jut.

Ázsia vasutai leginkább a Britt-Indiában végzett építkezésekkel valamint az orosz transzkaspi vasutal gyarapodtak, szám szerint 6015 kilométerrel (36·1%).

Afrika-ban az angol Cap-koloniának vasútja 843 kilométerrel (43·2%), Algir és Tunis vasúthálózata pedig 701 kilométerrel (39·4%) növekedett.

Ausztráliában 4937 kilom. hosszúsággal (47·7%) szaporodott a hálózat; ezen számokból pusztán Új-Dél-Wales-re 1150 kilométer (54·1%) míg Queenslandra 1100 kilométer (68·8%) jutott.

Az európai vasúthálózatnak képét az 1887. év végéről a következő összeállítás ábrázolja:

		100 négyz. kmtr.-re	10,000 lakosra
1. Németország	39,785 kilom.	7,4 kilom.	8,4 kilom.
2. Ausztria-Magyarország *	24,432 »	3,6 »	5,9 »
3. Nagybritannia	31,521 »	10,0 »	8,4 »
4. Franciaország	34,208 »	6,5 »	9,0 »
5. Oroszország	28,517 »	0,5 »	3,2 »
6. Olaszország	11,759 »	4,1 »	3,9 »
7. Belgium	4,760 »	16,1 »	8,1 »
8. Hollandia és Luxemburg	2,957 »	8,3 »	6,4 »
9. Svájc	2,919 »	7,1 »	9,9 »
10. Spanyolország	9,309 »	1,9 »	5,5 »
11. Portugália	1,804 »	2,0 »	3,8 »
12. Dánia	1,965 »	5,1 »	9,3 »

* A magyar korona országaiban — Csopely-Kuppis: »A világgforgalom« című művének 287. lapja szerint — az 1887. év végével 10,132 kilom. hosszú volt a vasúthálózat.

		100 négyz. kmtr.-re	10,000 lakosra
13. Norvégia	1,562 kilom.	0,5 kilom.	8,0 kilom.
14. Svédország	7,379 »	1,6 »	15,6 »
15. Szerbia	517 »	1,1 »	2,7 »
16. Románia	2,405 »	1,9 »	4,5 »
17. Görögország	613 »	0,9 »	2,9 »
18. Európai Törökország . .	1,394 »	— »	— »

A terület arányához képest tehát leginkább Belgium és Nagybritania vasutai fejlődtek tetemesen. A vasútvonalak hosszasságát a lakosok számával összehasonlítván, természetesen azt fogjuk látni, hogy e tekintetben a ritkább népességű országok sokkal jobban állanak, mint a népesebbek; így pl. Svédországban mind 10,000 lakosra 15,6 kilométer vasút jut.

Amerikának, az 1887. év végével — 290,155 kilométert tevő vasútvonalának hossza a következőkép oszlik meg:

Egyesült-Államok	241,210 kilométer
Brit-Éjszakamerika	19,883 »
Mexikó	6,562 »
Középamerika	800 »
Kolumbia	265 »
Kuba	1,600 »
Venezuela	293 »
Dominican. köztársaság	80 »
Puertoriko	18 »
Brazília	7,929 »
Argentina	6,446 »
Paraguay	72 »
Uruguay	556 »
Chile	2,838 »
Peru	1,347 »
Bolivia	70 »
Ecuador	151 »
Brit-Guiana	35 »

Ázsia — 26,898 kilom. hosszú vasúthálózatának zöme (22,665 kilométerrel) Brit-Indiára esik. Ezt követik az orosz transzkaspi (1277 kilom.), a holland-indiai (1160 kilom.) és japáni (736 kilom. hosszú) vasutak.

A 7716 kilométernyi afrikai vasúti hálózattól a Cap-coloniára 2795, Algir és Tunisre 2480, Egyptomra 1500, Natalra 350, Mauritius és egyéb államokra 591 kilom. jut.

Ausztrália összes vasútvonalainak hossza 15,297 kilométer volt; ebből esik:

Új-Zélandra.....	2,900 kilométer
Victoriára	3,085 »
Új-Dél-Walesre	3,276 »
Dél-Ausztráliára	2,340 »
Queenslandra	2,700 »
Tazmaniára	700 »
Nyugat-Ausztráliára	296 »

(Az »Archiv für Eisenbahnwesen« után.) L. S.

III. Ethnographia.

Kétszáztizentöt év előtti feljegyzések szibériai nyelvrokonainkról. A román tud. akadémia kiadásában mult évben, előbb évkönyvei új sorozatának X. kötetében, aztán különlenyomatban is ily című nagy 8-rétű s 93 l. terjedő füzet jelent meg: *Tobolszktól—Khináig*,* útijegyzetek Milesco Miklós szpártártól 1675; görögből fordította G. Sion, és ebben nyelvrokonainkról elszórva több feljegyzést találunk.

XVII. századbéli szibériai oláh utazónk Tobolszkból indult ki csolnakokon le az Irticsen, s az útjába eső helységeket nemcsak feljegyzí, hanem azt is megmondja mindenütt pontosan, hogy mely állomás hány versztányira fekszik a legközelebbi helyig

Az osztyákok *Leboszteka* falunál, a *Toboleszk* és *Dámiánszk* közti út felerészénél valamivel lejjebb kezdődnek, ámbár ennél néhány versztányival feljebb is van két osztyák tanya, sőt egy kis *Osztyáczkoja* nevű falu is. Az osztyákoknak mesetjeik vannak, melyekben különböző faragású ezüst, réz és fábólványaikat tartják. A földön ülve imádkoznak, hol tánczolva, hol vad őrjöngésbe törve; mikor pedig az erdőben medvét ölnek, behurczolják udvarukra, házukba, s itt ütik-verik, nyilakkal lövöldözik tele és e közben ugrálva tánczolnak, mi által imádkozni vélnek a sátnához, kiről azt hiszik, hogy ily módon udvarról-udvarra kergethetik. Körülbelül ott, hol az Irticsbe jobbról a kis *Bobrorka* szakad, van az osztyákoknak egy *Lutyánkov* nevű

* Teljes címe ez: *De la Tobolsk pana in China. Note de calatorie de spatarulu Nicolae Milesco 1675. Traduse dupa textu grecescu de G. Sion. Membru alu Academiei Romane. Bucuresci 1888.*

jukt-juk, azaz tanyájuk, körülvéve szántóföldek által. S innen mintegy 34 versztányira az Irtics balfelén laknak az osztyák katonaság századosai. Számárovszknál pedig, közel ahhoz a helyhez hol az Irtics a hatalmas Obiba ömlik, egy hasonnemű kis város romjai látszanak, melyet az ottlakó osztyákoknak egykori kené-
zük — Számárovsz alapított.

A következő fejezetben az Irtics aprólékos leírása következik. Dámiánszktól kezdve mind sűrűbben fordulnak elő az osztyák tanyái, kik Belogorig (hol az Irtics megszűnik s be-
ömlik az Obiba) vegyesen laknak az oroszokkal együtt. Ez említett helyen áll az osztyákok bálványainak oltára, kik az Irticset különben Szágásziz-nek, azaz fekete víznek nevezik, megkülönböztetésül az Obi vizétől, mely tiszta és fehér. Az osztyákokról azonban alább szólunk részletesebben, mert ők leg-
tömegesebben az Obi és Ketí partjain laknak.

E közben utazónk, előrehaladtában letérvén délkeletnek az Obiba, három heti utazás után, május 23-án Szurgutba érkezett, mely város nagyon szép helyen fekszik és több mint kétezer osztyák lakóssal bír, kiktől itt szedetik be s ellenőriztetik az évi adó és tartozás. További útjában fel az Obin, annak hol jobb, hol bal oldalán lépten-nyomon találkozik az osztyákok téli tartózkodási tanyáival, melyek rendesen erdős helyeken vannak. Az Obi közepében fekszik egy Karaulnoj nevű nagyobbacska sziget, mely onnan nyerte nevét, hogy itt állandóan egy szakasz kozák katonaság tartózkodik (melyet Szurgutból váltanak fel), szigorúan ügyelve arra, nehogy a lakósok czoboly- vagy egyéb drága bőröket csempészhessenek át. Ettől nem messze ismét van egy sziget, melyet osztyák gazdájáról, Tolombinak hívnak, s ezzel szemben az Obi egyik kis ága folyik, mit halgazdaságánál fogva az itt telelő osztyákok Kuljugán azaz halfolyó névvel illetnek.

Innen csolakkal egy napi járőföldre lakik Csuloméj, egy gazdag osztyák, ki itt a vízbe nagy kerítéseket és rejszéket állított fel a célszerűbb halászás végett. Valamivel feljebb ömlik az Obiba a szintén hatalmas Vach folyó, melynek partjain hasonlóan számos osztyák család lakik s megemlítenéd, hogy e hely épp a Szurgut és Nárím közti út $\frac{1}{3}$ része. A folyó két partján ezentul még mindig tartanak az osztyákok téli, itt-ott nyári tanyái, u. m. Kalmakovia, Szeuszovén, majd a fentebb említett helyek fele-
útját elhagyva, Sakroka s a gazdag Kondák hasonnevű szigete, és feljebb Oszlopovo, hol egy előkelő, főnökszerű osztyák tartózkodik.

Nárimig, hova utazóink június 4-én érkezett, még mindig számos osztyák jurt fekszik, s így például Veskovia, melytől 11 versztányira az Obi bal partján, hol a Tim vize beleömlik, a hasonló nevű osztyák tartózkodnak, kik épp úgy, mint a bajbalkoviak, nagy kereskedést űznek nyers bőrrel. Az Obi bal felén számos osztyák teleppel találkozunk, de azért a jobb oldalon is van két téli tanya, sőt ők még az Obi mellékfolyója — a Vaszjugán mellékén is laknak, és innen kezdve már a nárimi kormányzóság alá tartoznak.

Nárim az Obi bal felén fekszik, de ebben ma már egyetlen ember sem lakik; mert a hasonló nevű új város ettől 10 versztányira van, egy szigetre építve. A város az Obi partjától mintegy $\frac{1}{2}$ versztányira fekszik magas helyen, s van egy favára is, melyben egy vojvoda lakik 40 katonájával. A város körül szantóföldek is vannak rövid idő óta, de a földművelés itt nem fizeti ki úgy magát, mint a gereznakereskedés, melyet itt a nagyszámú osztyák nagyban űznek. Ők legtömegesebben talán e vidéken tartózkodnak s a város is tőlük nyerte nevét. Utazóink még másfél napig haladt az Obin, s aztán balra tért a keletre tartó Kéti folyón Jeniszeizsk felé, hova különben osztyákoktól bérelt szekereken, szánakon is el lehet jutni.

Egy kis kitéréssel most előbb a »hatalmas és nagy« Obi folyamát írja le forrásától kezdve a tengerbe ömléseig, s újra ismétli, hogy az osztyák (kikről mindig különös rokonszenvvel ír) roppant számosak az Obi középfolysán Nárimig s még tovább is. Köztük azonban tatárok is laknak, körülbelül Tomszsig s az Obi folyó felső vidékén, de azért az osztyákoknak külön isteni tiszteletük van, és így pl. nagy bálvány-oltáruk Berezova körül áll. Azt mondják, hogy itt tartották egykor Bába nevű aranyfétisüket is, de most már bálványaik leginkább csak ezüstből, rézből vagy festett fából vannak. Mint ilyes pogányok, az osztyák pedig vadállatok húásával is áldoznak.

Osztyákok a Kéti mentén is sokan laknak és nevezetesebb állomásaik a következők: Kurkova, Elderova, s mellette Ivaskujurtjai, feljebb a Jásátnágóé. Ezenkívül a Kéti jobb oldalán van egy Pigma nevű mellékfolyó, mely nevét egy hasonló nevű osztyáktól bírja, e helyen most azonban egy más osztyák, Kneázka Maximku uralkodik. E folyó partjain az osztyákok czóbolyokat, farkasokat, de kivált szép hódokat vadásznak, a folyó vizét pedig elzárják, hogy több halat foghassanak benne.

Junius 26-án utazónk Jurlukova vár romjaihoz ért, melyeken egykor Kniázki Jurluk osztyák kormányzó székhelye állott, s innen kezdődik az u. n. mákovszki osztyák törzse. Általában az osztyák az orosz uralom kezdetén, ez ellen sokat és vitézül hadakoztak, és nem egyszer felgyújtották a várakat s pusztítottak jobbra-balra. Miliescu még körülbelül két hétig folytatta így az útját, keveset beszélve saját élményeiről, de annál lelkiismeretesebben felemlítve különben lényegtelen apróságokat, míg nem július 7-én megérkezett Makovszk várába. Itt befejezte vízi útját s felemlítve azt, hogy az osztyák lakta vidék itt már megszűnik, igéri, hogy az eddig elmondottakhoz még egyet-mást fog toldani, az osztyák vailása és szokásai felől.

El is mondja a következőkben, hogy a Kéti folyó partjain, daczára, hogy az gazdag halakban és bundás állatokban, most kevesebb osztyák lakik (ámbar más népek itt nem is igen tartózkodnak); régebben többen voltak, de aztán elkezdtek verekedni egymással, s nagyrészüket meghalt e csatározásokban vagy az éhség miatt. Sőt néhány évvel ezelőtt e környéken oly éhség uralkodott, hogy az osztyák közül sokan saját gyermekeiket is megették.

Befejezésül hadd álljanak itt még azon részletek, melyeket utazónk ígéretéhez képest elbeszél; ámbar részben homályosak, zavarosak is.

Az osztyák nemzetsége nagyon régi. Mint Szibéria számos más népe, ők is szkithék és vallásukat Jáfettől Noe fiától még az özönvizkor (?) örökölték. Szokásait, s a bálványimádást ez egyszerű életű nép mai nap is úgy gyakorolja, a mint azokat századokkal előbb ősapáitól eltanulta. Azok, kik az Obi és Irtics mentén laknak, saját nyelvükön kándujaiaknak, a Nárím és Kéti-vidékiek pedig csujguloznak nevezik magukat. Az osztyák az Irtics völgyében vannak elterjedve, e folyó forrásaitól kezdve egész addig a helyig, hol az az Obiba ömlik. S e mellett az Obi mentén Berezovig, sőt elszórva az óceánig, az Obi felső folyásán pedig Tomszkgig, ezenkívül a már szintén említett Kéti völgyén laknak. Látható tehát, hogy az általuk elfoglalt vidék nem kicsiny. S daczára, hogy ők egy valláshoz és nemzetséghez tartoznak, mégis több tájszólást beszélnek, úgy, hogy sok helyen nem is igen értik meg egymást.

Az osztyákat a régi görög és latin történészek hallomás után ichtiofágoknak, azaz halevőknek nevezték, mert a


halat — mely főtáplálékuk — nemcsak nagyon szeretik, hanem ebből kifolyólag a halászat legkedvesebb foglalkozásuk is. A halat ők részint nyersen, részint főzve vagy szárítva eszik, de a kenyeret és sórt nem ismerik. Csupán hallal élnek, továbbá egy szauka nevű növény gyökereivel, mit nyáron át összeszednek, megszáritnak és télen elfogyasztanak.

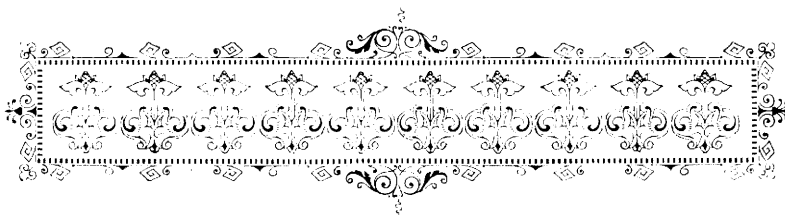
Az osztyákok sátrakban tanyáznak s a mint említém nem élhetnek kenyérrel. De a halat nemcsak eledelül fogják, hanem némelyiknek lenyuzvák a bőrét és ruhát, cipőt, meg sapkát készítenek maguknak belőle s ezeket természetesen a hal ereiből, beleiből készült fonallal varják össze. Az osztyákok vizen nagyon könnyű facsolnakokkal járnak, melyekbe öten-hatan is beleülnek s hátukon mindig magukkal viszik nyilaikat, hogy készen legyenek a védelemre vagy vadászatra. Feleségeik végül nagyon számosak és minden osztyák annyi nőt tart magának, a hányat épen akar.

Itt vége szakad az osztyákokról tett feljegyzések sorának s a művecske másik felerészét a Khina határáig terjedő ut naplószerű leírása foglalja el, mely azonban már nem tartozik tárgyamhoz. *Veres Endre.*

IV. Vegyesek.

+ **A Hindukus hegységben** levő Karambar Sar nevű tóból Hayward és különösen M. S. pundit leírása szerint két folyó is ömlik ki, melyek közül az egyik a Jarkun, a másik pedig egy délre a Gilgit folyóba ömlő patak. Dauvergne angol-indiai kereskedő szerint azonban, a ki a londoni földrajzi társasághoz érkezett tudósítása szerint a Hindukus hegységnek eddig részben teljesen ismeretlen vidékeit látogatta meg, ezen a helyen két tó van, melyeket keskeny alacsony sziklás hegyválasztó különít el: a 3 kilométer hosszú Karambakar, és ettől néhány száz öl távolságra nyugatra a csak 1 kilométer hosszú Gazkál; az előbbiből ömlik ki a Karambar vagy Askaman folyó, az utóbbiból a Jarkun. Ugy látszik, hogy a régibb utazók csak tudakozódások után írták le ezt a vidéket és ezért tulajdonítottak többek között a 14.000 láb magasságban fekvő Karambakar tónak oly nagy területet, 25 kilométer hosszúságot.

 A jelen füzethez egy térképvázlat van csatolva Stanley afrikai utazásának feltüntetésére.



MAGYAR UTAZÓK A KÖZÉPKORBAN.

I.

Ötvennyolcz esztendővel a vízözön után — írja szent Sigilbert antiochiai püspök — Mágog »bement Evilát földére és nejétől Enektől nemzette Magort és Hunort, a kikről a magyarokat és a húnokat nevezték.« Ezek egykor egy szarvasünöt üzve, a Meotis ingoványai közé jutottak. A krónikás szerint »elbámultak, hogy új világot láttak; s a régibe visszatérve, övéiknek hírt adtak az új földekről.«

Letelepedtek a baromtenyésztésre alkalmas tartományban, mely Perzsiával határos s mely csak keskeny gázlón át függ össze a szárazfölddel. Folyóvizei sebesek; fűben, fában, halban, madárban és vadban bővelkedik. A hatodik esztendőben a gázlón át kimentek a félszigetről s a pusztaságban nőkre és leányokra akadtak, kik férjeik nélkül, sátrak alatt tanyázva a kürt ünnepét ülték és zeneszó mellett tánczoltak. Vagyonostól sebesvágatva vitték őket a Meotis ingoványai közé. »Ez volt az első rablás az özönvíz után.« És ez volt az első túrista kirándulás, melyről a magyarok történetében számot adhatunk; mert Magortól s az így elrabolt alán királyleánytól származik a magyar nemzet.¹

S mintha csak praedestinálva volna reá, mindig is barátja volt nemzetünk a világlátásnak; új népek, új országok, új viszonyok megismerésének.

¹ Jornandes, de rebus geticis, c. 24. Procopius, Historia ar-
cana. Sozomen, VI. könyv. Kézai, I. fej. Márk krónikája, 2. fej. stb.

Nomád nép volt eleinte; természetében feküdt, hogy ne legyen sokáig nyugta egy helyen. De bárhova ment, bárhol kerekedett jobb hazát, vagy talán csak nagyobb zsákmányt, sohasem kerekedett föl a nemzet egész tömege a nélkül, hogy ne tájékozódott volna előre a tervbevett útirányról. Így, midőn a Meotis ingoványai közt már »igen erős« nemzetté növekedtek, »k é m e k e t küldvén onnan Scythiába, miután Scythia országát kikémelték, gyermekeikkel és barmaikkal azon hazába vonulának, hogy ott lakozzanak.«

Lóhátan, oldalukon görbe karddal, hátukon tegezzel jártak be messze-földeket ezek a portyázó vitézek, kik semmiesetre sem tartottak ugyan igényt rá, hogy akár túristáknak, akár valószínűs utazóknak nevezzék őket; de mindezek tulajdonságaiból mégis sokat kellett birniok. Térkép nélkül, a csillagok és a maguk józan esze után jobban eligazodtak, mint a nagyidai czigányokat ostromló generális, a ki síkon állt ugyan, de kerestette a hegyet, mert az bele volt rajzolva a térképbe. A vezérek korabeli magyaroknak egész haditörténete bizonyítja, hogy az Arany János paródiájához hasonló földrajzi tájékozatlanság vádja legkevésbé sem érheti őket.

S ha a nemzet egy-egy megmozdulása előtt a későbbi krónikairók rendszeren leírják a tájékat, hova a nomád magyarok menni kívántak, elég híven betartják az időrendet; mert az útra-keelés a kémek tudósításainak meghallgatása után történt. A krónikairók saját koruk geographiai ismeretéről számolnak ugyan be; de mindenesetre sejtetik, mi mindenre kiterjedhetett a kémek figyelme. Elmondják a föld fekvését azokkal a határokkal, melyek a nép befogadására alkalmasak volnának; jellemzik domborzatát, termőképességét, a rajta levő folyó- és állóvizeket. Le-rajzolják a népet, termete, ereje, száma, erkölcsi, vitézsége, s hogy úgy mondjam, politikai és társadalmi viszonyai szerint is. Felsorolják az állat-, növény- és ásványország nevezetességeit, sőt magáról az éghajlatról sem feledkeznek meg.

E tudósítások kétségkívül reális alapokon nyugodtak s ha egyben-másban, hogy a nép kedvét el ne vegyék tőle, élénk színben tüntették is föl a bejárt vidéket, távol állottak H á r y János obsitos geographiájától. Jelentéseik nem maradtak reánk; mert hiszen az a rajz, a mit a Névtelen Jegyzőnél, K é z a y n á l, M á r k n á l, stb. Scythiáról, vagy más országokról találunk, mint említettem, csak magának a krónikairóinak — jobbadán irodalmi —

értésülése nyomán készült; de hogyha hazánkban az egész közép-koron át helyesebben ösmerték Európa keleti részét, mint a többi nemzetek — Herberstein könyvének megjelenéseig (1557) általán, úgy ezt csak a kémekek elterjedt tudósításainak tulajdoníthatjuk. Az ő elbeszéléseiket leghívebben a hegedűsök és regemondók »csacsogó énekei« őrizték meg néhány századig; mindenestre addig, míg az írás és tudakosság jobban el nem terjedt; mert hiszen a mint Béla király névtelen jegyzője megvetette a »paraszság csalfa meséjét s a hegedűsök csacska énekét«, melyet igen éktelennek és elég illetlennek tartott ismeretterjesztésre, úgy hirdették mások is, hogy »inkább az irományok bizonyos fejtegetéséből és a históriának nyilván-magyarázatából kell nemesen érteni a dolgok magyarázatát.«¹ A népies geographiának, ez aristokratikus felfogás következtében, csak a mesegyűjteményekben van ma még némi helye.

Azonban a következő krónikások is megőrizték egyes ilyen parasztgeographusok, országbejárók neveit s tudásaiknak emlékezetét, ha nem is részleteit.

Hagyomány szerint — Kiev alatt — az oroszok magasztalták fel előttük Magyarországot; »mondják vala ugyanis, hogy ott igen nevezetes forrásvizek folynak egybe, a Duna és Tisza és más igen nevezetes, jó hallal bővelkedő források, mely földön szlávok, bolgárok, oláhok és a rómaiak pásztorai laknak«; és — szintén a hagyomány szerint — kievi ruthének kalauzolása mellett érkeztek Lodomér városáig; Galicziában ismét az odavalók beszéltek el nekik, politikailag hogyan van felosztva a hajdani Húnország; s 2000 galicziai íjász és 3000 paraszt ment azután előre, hogy számukra a Havaserdőn át utat készítsenek az ungi határszélig.² Mindebből csak az tűnik ki, hogy felhasználták az útjukba esett népek értesítéseit, egyúttal azonban közvetlen szemlélet alapján győződtek meg a tényekről.

»Köztanácsot tartva — így szól a krónika³ — Kusidot, Kund fiát, követül küldték, hogy menjen és tekintse meg azt az egész földet és ismerje ki a föld lakosait. Midőn tehát Kusid Magyarország közepébe érkezett és a Duna mellékére ereszkedett, a helyet gyönyörűségnek, a földet köröskörül jónak és termékenynek, a folyó vizét jónak, mellékét jó legelőnek látta s meg-

¹ A Névt. Jegyző bevezetése.

² Névt. Jegyző, 9—12. fej.

³ Márk, 13. fej.

tetszett nekie.« Hasonlót írnak¹ Tarczal vitézről, kit szintén kémlelés végett küldöttek ki, hogy »a föld minőségét körülnézze és minél hamarabb visszatérve, hírt hozzon urának, Árpád vezérnek.« Kíséretében volt Ond és Ketel is, kik Szalán vezérhez voltak küldve. A három úr a Tarczal-hegyről vette szemügyre a földet, s megtekintvén azt annyira, a mennyire szemük ereje engedé, »kimondhatatlanul megszerették s azon helyen, pogány szokás szerint, egy kövér lovat leölvén, nagy áldomást tőnek.« Tarczal azután búcsút vett társaitól s mint aféle mérész és fegyvereiben biztos ember, vitézeivel egyenesen Árpád vezérhez tért vissza, »hogy neki a föld hasznos voltát hírül vigye.« Látszik tehát, hogy valóságos fegyveres karaván élén állott a serény vitéz s hogy az ismeretlen veszélyeket rejtő országokat akkor is csak úgy kutatták, mint manap, ha ugyan szabad ily hasonlatokkal élni, pl. Stanley kutatja Afrikát.

Meg voltak azonban a honfoglalás idejének olyatán tanulmányozói is, mint pl. tizedfél század múlva Vámbéry dervis. »Töhtöm — úgymond a Névtelen Jegyző² — küldé egy ravasz férfiút, Farkas apját, az öreg (agg) Mándot, hogy loppal járva kémlelje ki neki az erdőelvi (erdélyi) föld mivoltát, s milyenek annak lakói. Midőn agg Mánd apa, Töhtöm kéme, róka módjára körüljárva, a föld jóságát, termékenységét és lakosait megtekinté, mennyire emberi szem beláthatja, kimondhatatlanul megszerette és sebes vágatva visszafordult urához. Ki is midőn megérkezett, azon föld jóságáról urának sokat beszéle; hogy azon földet igen jó folyók öntözik, melyek neveit és hasznait sorra elmondá« stb. »Sorra elmondá!« fognak felkiáltani némelyek, kik sokalnak ilyesmit írásnemtudó embertől. Azonban Von den Steinen Károly éppen a legutóbbi geogr. kongresszuson adott számot azon tapasztalatáról, hogy indián kísérője, ki vele együtt először járt egy folyamvidéken, a folyó környékének neveit s kanyarulatai számát és irányát gyakran hívebben őrizte meg emlékezetében, mint azt — jegyzetei és rajzai mellett is — olykor ő maga teheté. S különben éppen a Mándról szóló fejezetben a Névtelen Jegyző oly határozottan hivatkozik a hegedűsök énekére, hogy e hivatkozás maga is eléggé bizonyítja, még a XII—XIII. században is, mily gonddal őrizé a hagyomány a honfoglalás részleteire vonatkozó tudósításokat.

¹ Névt. Jegyző 14. és 16. fejr.

² 25. fejr.

Nem érdektelen körülmény különben, hogy forrásaink észrevehető különbséget tesznek a rendes, politikai vagy katonai követségek s az aféle küldetés közt, a milyen K u s i d é, T a r c z a l é vagy M á n d é volt.

A külföldre való kalandozások idején rendkívül fejlettnek kellett lennie a kalauz-szolgalatnak, különben nem fejthetnők meg, hogy ha még oly vitézek voltak is, mint járhattak oly gyorsan és biztosan az ellenség földén. Italia felé rendes hadi út vezetett, de ép úgy kiismerték magukat a Balkán-félszigeten is, mint Európa középső és nyugati részében; az Alpok között, mint a folyók mentén, mely utóbbiak különben mindig megbízható útmutatók. Nemcsak a hadtörténelem szempontjából érdekes, Burgundiából 937-ben a mai éjszaknyugati Olaszországon keresztül, az akkor járhatatlannak hitt Mont-Cenis sziklás ösvényein, mint törnek a Pó vidékére,¹ s hogy oldanak meg oly feladatokat, melyekhez a mai pontos katonai térképek sem szolgálnak teljesen kimerítő útbaigazítással. Fölhasználták, mi igen természetes, a bennlakók felvilágosításait; de nem nyugodtak meg bennük teljesen. Csak egyszer bizták magukat idegen vezetésre; akkor is megadták az árát. 940-ben H u g ó olasz pártkirály, ki tíz véka pénz fizetésével nyert békét tőlük, fellovaltatta őket a gazdag mórok megtámadására. Szívesen vállalkoztak s bekalauzolták magukat Spanyolországba. Három forró napon át kalandoztak már Castilia síkságán s még csak ivóvizet is alig kaphattak; azt hitték tehát, hogy törbe akarják őket csalni. Félholtra verték H u g ó n a k melléjük adott kalauzát, kit árulónak hittek, s azután, saját tájékozódásukban bízva, idővesztegetés nélkül tértek vissza hazájokba.² 954-ben is az áruló L i u d o l f herceg kalauzait követték a Rajna vidékén.³

Öntudatos, biztos fellépésekkel szemben milyen szánalmas a német hadseregnek Magyarországra való berontása még a XI. században is! Mindig csak a Duna irányában mernek előrehaladni, mint N a g y K á r o l y hadjáratainak történetéből olvasták, s ha eltérnek tőle, rendesen vereség a vége. S a hatalmas III. H e n r i k, Péter magyar király kortársa és utóbb hűbérura, egy alkalommal majdnem seregestül odavesz Csehországba; nem mintha nagy volna a cseh herceg ereje, hanem mert nem tud

¹ S z a b ó, Vezérek kora, 213.

² L i u t p r a n d Pertznél. (Monum. Germ. III. 332.)

³ H o r v á t h, Magyarorsz. tört. I. 109.

eligazodni a határhegységek közt. Olyan formán, mint a hogy Károly Róbert 1330. évi havasalföldi csatavesztését is részint áruló kalauzolás, részint geogr. tájékozatlanság okozta.

Harci kalandokra való szomjazás, vagy kényszerűség még a királyok korában is gyakran vezette őseinket külföldre. Kún László 1281. maga dicsekszik vele, hogy a havasokon túl, a tatárok országának határán, hová haddal nyomult, elődei közül még senki sem járt.¹ Nagy Lajos olaszországi háborúi pedig egészen új fejezetekkel gyarapították a népies geographiát.

Mindezek részletezése azonban messze vezetne.

II.

A XI. századtól kezdve egyideig egészen más okok készítették vándorútra a magyart.

»Ismeretlen nemzet« küldöttei érkeztek II. Sylvester pápához, ki a magyarokat föl is vette a kereszténység kötelékébe. Megnyílt Magyarország a missionarusok és egyúttal a szerencsevadászok előtt. Szent István az utasok kifosztóit kegyetlenül büntette; »kimondván rájuk az ítéletet, kivitette és országszerte, az utak kezdeténél, akasztófa-halállal, kettesével végeztette ki a világból.«² Az ő idejében indulnak meg a Palaestinába s más szent helyekre való zarándoklások; mint a hogy egyáltalán ekkor bátorodtak fel a külföldiek, hogy a szentföldre a már szintén keresztény Magyarországon át utazzanak.

Szent István remekművű templomot építtetett Konstantinápolyban s mellé szállóházat a Szentföldre zarándokoló magyarok számára.³ Hasonló czélból Jeruzsálemben is roppant kolostort, sőt apácza-klastromot is alapított.⁴ Mindebből arra kell következtetnünk, hogy férfiak és nők már a kereszténység behozatalának első éveiben nagy számban keresték föl a messze Keletet; s egyéb adatok — melyeket egy más értekezésemben csoportosítottam⁵ — eléggé bizonyítják, hogy e zarándoklatok két századon át csaknem szakadatlanul tartottak; s azontúl is

¹ Fejér, Cod. Dipl. V. III. 410.

² Hartvik, Sz. István életrajza. Ford. Erdy. (Pest, 1854.) 27. l.

³ U. o. 19. l. Salamon (Budapest tört. III. 419.) ezt kétségbe vonja.

⁴ Vass, A hazai és külföldi iskolázás, 85. l.

⁵ Magyarok a Szentföldön. Földr. Közl. 1881. 149-150. l. V. ö. Wenzel, Új M. Múzeum, 1854. V. füzet.

— az egész középkorban — gyakran ismétlődtek. II. Endre szentföldi hadjárata is alig volt egyéb tömeges zarándoklásnál.

Irodalmi emlékek alig maradt; csak oklevelek utalnak rájuk s itt-ott a legendák. Frangepán Miklós — így szólnak ez utóbbiak — azon hírre, hogy az 1291. május 9—10. közt Názaretből eltűnt házat, melyben Mária született, Tersato és Fiume közt tették le »az angyalok«, — a való kiderítése végett négy férfiút küldött a Szentföldre. Ezek nemcsak azt tudták meg, hol állott szűz Mária háza, hanem kinyomozták a csodás eltűnés idejét és azt is, milyen a ház alakja, berendezése s miféle tárgyak voltak benne. Úgy találták, hogy a názareti ház valóban egy a tersatoival. Hazatérve, elbeszélték vizsgálódásaik eredményét, mi roppant lelkesültséget és sűrű zarándoklást okozott. 1294. deczember 10-én azonban innen is eltűnt a szent ház s Lorettóban merült fel újra.¹

Valószínű, hogy egyik-másik utazó olyanformán járt, mint Makó vitéz, a ki 1217-ben szintén beállott II. Endre szentföldi seregébe. Sokáig tartott már az útja s annak fáradságait csak a jóféle tüzes borok élvezése feledtethetné vele. Egyszer végre szép várost pillantott meg, melynek tornyaitól a kereszt jelei intettek feléje. Térdre hullt a törődött zarándok, s fennhangon imádkozva adott hálát Istennek, hogy végre — Jeruzsálembe juttatta. Pedig csak Spalató volt az, mit a dalmát borok hatása alatt, Jeruzsálemnek nézett. Azóta járja az a közmondás, hogy »messze van, mint Makó Jeruzsálemtől.«²

De más szent helyekre is zarándokoltak az ősök. Sokan siettek Rómába, szent Péter sírjához, az apostol utódához. Már szent István gondoskodott arról, hogy Ravennában megálló- és pihenő-helyük legyen. Vasas szent Péter szerzeteseit kötelezte, hogy »a monostorban szolgáljanak s a vándor magyarokat és követeket szívesen lássák«. A kolostor ellátására felajánlt 25 márkát évenként kellett fölvenniök a szerzeteseknek, a mi már magában is egy kis utazással járt.³ Ez időtől kezdve folyton tartottak a zarándoklatok Róma felé. Ott szent István vértanúi tiszteletére alapított templomot, mellette 12 kanonok számára kolostort az első magyar király; »azonkívül — legen-

¹ Zsihovics, Szentek Élete. V. 530—2. l. V. ö. Koszorú, 1882. V. 336—8. és 343—4. l.

² Szirmai, Hungaria in parabolis. 129. l.

³ Katona, Hist. Crit. I. 432.

dájának szavai szerint¹ — kőfalas kerteket és házakat építtetett szállásul azon magyarok elfogadására, kik Péter, az apostolok fejedelmének egyházába áhitatoskodni mennek.*

S e zarándoklások az egész középkoron át tartottak; 1279-ben ugyan a budai zsinat elhatározta, hogy »a püspök tudta nélkül semmiféle pap ne merjen kimenni az országból.«² azonban alig telt év, melyben magyarok föl nem keresték volna az örök várost. 1208-ban Poth comes³ 1400-ban Tótkállai Gőből János pap⁴ s mások római útjáról csak töredékek maradtak. Nagyobb lendületet vett a zarándoklás ügye, midőn 1446. márc. 25. IV. Jenő pápa kihirdette, hogy teljes búcsut, nyerneek mindazok, kik a római San-Spirido-kórház támogatására alakult egyesületbe beiratkoznak. A társulat anyakönyve csak egy részét tartalmazza ugyan a római zarándoknak de így is bizonyítja, az akkori nyomoruságos közlekedési viszonyok mellett is mennyien kerestek testi és lelki enyhülést Olaszországban. Így pl. 1500-ban a jubiláris évben a középkornak körülbelül utolsó évében, ötszáz magyarnál is többen; s 1446—1520 között több ezeren. »Nem csupán egyeseket, vagy legfeljebb egyes társadalmi osztályokat, hanem, ugymond azon társulat ismertetője, B u n y i t a y⁵ az ország minden rétegéből karavánokat látunk Olaszhon felé intézni lépteiket a zászlósuraktól kezdve az egyszerű iparosig vagy földmivelőig. És ez utazás nem úgy történt, mint most a vasutak szárnyain a városok alatt elrepülve; hanem faluról falura, városról városra pihenőket tartva mindenütt s e pihenők közben látva mindent, hallva mindent, a mi szép s megragadó a Cicerók, a Rafaelek klasszikus honában . . . Való tehát, hogy a renaissance-műveltség nem függött nálunk csak a levegőben; hanem élőfa volt, melynek mig koronája a királyi s főpapi udvarokban virágzott, egyes ágai szétnyultak a hazában; mert nemzetünk minden osztályának bő alkalma volt megkedvelni azt már bölcsességében, túl az Alpeseiken, valamint viszont az olasz humanisták más zarándokainak körében megismerhették a magyar kenyeret s a magyar szívet.*

Többnyire azonban a bűnök büntetésétől való szabadulási vágya bírta rá őseinket, hogy szembeszálljanak az utazás ezer

¹ Hartvik, id. h. 19.

² Balics, Magyarorsz. egyháztört. II. 451.

³ Századok 1875.—40. l. s Hazai Okmánytár, VI. 7—8.

⁴ Hazai Okl. 329.

⁵ Monum. Vaticana, I. sor. V. kötet. XXIV. l.

kellemetlenségével. Csak néhány példát hozok fel. Az egyik a a gyilkos Lank Hermann szépeességi ember, kinek négy társával együtt, egy 1307. március 29-én kelt ítéletével szerint, először is Rómába, barii szent Miklóshoz kellett zárandokolnia; Rómából visszatérve, két társát otthon hagyhatta ugyan, de a harmadikkal köteles volt elvándorolni Spanyolországba, S. Jago di Compostellába s végül a boldogságos szűz aacheni templomához. Utiköltségül mindössze 50 márkát (200 aranyforintot) számítottak fel neki.¹ A másik szerint Magyar Pál, ki elbúsult felesége betegségén, fia halálán és leánya boldogtalanságán, szétosztatta minden vagyonát családjának tagjai közt, szakított a földi élet örömeivel s »Isten lelkének sugalatára« Rómába utazott az apostolok sirjához, hogy onnan esetleg más szenthelyekre zárandokoljon.² Ez időtájban kelt útra a 250 gyilkosság vádjával terhelt György vitéz is. Egyetlen szolgájának kíséretében gyalog ment Rómába, meggyónt a pápának s ismét gyalog indult S. Jago di Compostellába, honnan fél évi remetéskedés után, részint gyalog, részint hajón folytatta útját Irországbán szent Patrik purgatoriumához. Kivüle Tóth Lőrinc és Tar Lőrinc s kétségtelenül még több magyar is vezekelt a középkornak ezen egyik leghíresebb búcsujáró helyén.³

S íme, arra tanít bennünket szent Imre legendája, hogy már a XI. század végén a lelki megnyugvásban is megtalálta külföldi ember Magyarországbán azt, mit a magyar ember külföldön keresett: mert a hatalmas Hildebrand (VII. Gergely) pápa kortársa, Korlát vagy Konrád úr »mikor mind ez világon szerén-szerte nagy-sok helyöket eljárt, de sem Jeruzsálemben, sem egyéb szentöknek koporsójánál irgalmat nem lelt, végre hallván Magyarországbán szent István királynak csodatételét, munkálkodék nagy fáradsággal Fejérvárra.« De csak szent Imre sirjánál hullottak le önként azok a bilincsek, melyekbe verette magát, mielőtt bűnbánó útjára indult.⁴ Mint a hogy, harmadfél század múlva, az önostorozók egy serege ment keresztül hazánkon, és gyarapodott számban magyarokkal is.

¹ Dedek, A karthausiak. 99. l.

² P ó r a kathol. Szemlében, 1889.—477. l.

³ L. Régi magyar utazók cz. cikkemet. (A budapesti VII. ker. gym. 1886/7. évi értesítőjében, 5—6. l.)

⁴ T o l d y, Magyar szentek legendái, 47—8. l.

»Délről ez a népség indult valahonnan
 S mint hógulya meggyült iminnen-amonnan;
 Ki paraszt, ki műves, kinek odva szerzet,
 Mindenféle kor, nem, állapot és nemzet.
 Faluról falura, városról városra,
 Éjszakra haladnak, Jablunka-szorosra
 S kínozzák magukat, hogy borzad a lélek; —
 Vitéz Toldi Miklós ott vezekel, vélek!«¹

»Faluról falura, városról városra« való járás helyett 1219-ben »tengertől tengerig« utazó missionariusokat követelt III. Honorius pápa az esztergomi és kalocsai érsektől, hogy ez igaz hitű és a tudományokban jártas férfiak idegen országokban terjeszszék a keresztény hitet.² És csakhamar akadt arra való ember. Magyar Pál, a bolognai egyetem jogtanára, 1221-ben a rend alapítójának szent Guzman Domokosnak szónoklatai s a rend szervezete által megnyerelve, a domokos-rendűek közé állott s hat társával, szent Domokos megbízásából, azonnal Magyarországra indult, hogy a rendet s a missio-ügyet ott is szervezze. Az ország határaihoz érve, az egész éjszakát ébren töltötte, hogy Isten áldását könyörögje le vállalatára. Fényes nappal jött be a határon s azonnal megkezdte működését, melyben főképp boldog Szádok gyámolította. Valószínűleg magyarok voltak mindannyian; különben alig érthetnők a legendának azt a megható elbeszélését, szónoklata után mily szeretettel vendégelte meg őt egy nagyon szegény magyar halász.

Magyarországban akkor már fejlett volt a hitélet. Magyar Pál tehát a szomszédos Moldvaország kúnjainak megtérítését tűzte ki életének egyik legnagyobb feladatául. De csak harmadik útja járt nagy eredménnyel. A kún fejedelem fia, népével együtt készen nyilatkozott a kereszténység föl vételére.

Róbert esztergomi érsek, kinek IX. Gergely pápa megengedte, hogy Jeruzsálem helyett Moldvába menjen, Béla ifjabb királylyal utazott a tartományba, hol a herczegen kívül még 15,000 kún keresztelkedett meg. Magyar Pál az urak távozta után is folytatta a térítés művét mindaddig, míg 1240 táján ez országot is el nem özönltek a mongolok. Kilenczven társának élén halt meg az oltár előtt, kettévágott fejjel, de abban a biztos tudatban, hogy a magyarországi domonkosok első missiója

¹ Arany, Toldi Szerelme. VIII. 93.

² Árpádkori új okm. I. 163—5.

nem működött hiában. Az egyház ezért a boldogok közé sorolta s emlékét február 10-én üli meg.

Mily nagy volt III. Honorius föllépte óta a hithirdetésben való buzgalom, az is tanúsítja, hogy a ferencziek rendjének generálisa 1221-ben a speyeri Caesarral együtt egy magyarországi Ábrahám nevű szerzetest is kiküldött Németországba missionariusnak. A ferencziek nálunk először csak 1228-ban, Egerben alapítottak kolostort s ők is részt vettek egyes külső misiókban.

A prédikátor barátok hittérítéséről magyar nemzeti szempontból is a legnagyobb tisztelettel emlékezhetünk. Nemes dicsvágyuk volt kezdetől fogva, hogy kereszténységre térítsék »Nagy Magyarország« népeit, kikről »tudják vala, hogy keletre vannak, a régiek írásaiból; de hol vannak, teljességgel nem tudják vala.« II. Endre király életének utolsó éveiben tehát négy szerzetes-társukat küldték a magyarok őshazájának keresésére. Három éven át úgy látszik, különböző irányokban kutattak a bátor férfiak, kik nem egyszer cserélték fel papi öltözeteket világival, hogy bizalmasabban fogadják őket a barbárok. Legtöbb szerencsével egy Ottó nevű pap járt, mint kereskedő. Az ígérlet földre ugyan ő sem jutott el, — »a pogányok bizonyos országában azonban találta néhány azonnyelvűt, kik által értesítve lőn, mely tájon lakoznak.« Tengeren és szárazon tett útja által elcsigázva, de azzal az istenes szándékkal tért haza a szent lelkesedésű férfi, hogy több szerzetessel keresi fel ismét az elhagyott tájakat. Azonban csak annyi ereje volt már, hogy elmondja útját, kijelölve az irányokat; s egy hét múlva »a Krisztushoz elköltözött«.

Miként oldotta meg feladatát a szerencsésebb Julián, ép úgy ismeretes, mint az, hogy a XIV. század végén viszont Eskandeli Máté budai polgár is sikerrel térítgetett Khinában. Az ő működésök a magyar missio-ügy s talán, ha nem is a szó mai értelmében, a turistaság virágzását jelenti.¹

III.

Azonban nemcsak vallásosság, vagy éppen vakbuzgóság vitte külföldre a magyart. Nagy utakat tétetett vele a tudás vágya is.

Veszprémben már szent István állíttatott egy főiskola-

¹ V. ö. Márki, A magyar missiók kezdete. (Bukaresti magyar naptár 1890-re. 21—24. l.)

félet, melynek a XII. század végén egyetemi színezete van; s az Anjouk idejében, előbb, mint Európa sok más nemzeténél, mindenesetre beszélhetni magyar egyetemi életről.¹

De nem pusztán külföldieskedés volt, ha magyar urak kereszténységük kezdetétől fogva idegen főiskolákat is fölkerestek.

Valószínű, hogy szent István konstantinápolyi, jeruzsálemi ravennai és római kolostorai egyúttal iskolák voltak s hogy a külföldön való iskolázás egyidős a magyar kereszténységgel.

A XII. századtól kezdve Párizsban a hit-, Bolognában a jog- s a XIII. századon erről Paduában a római jogtudományt ügyekeztek elsajátítani. Bánfy Lukács, Héderváry Saul, Vilcina Pál, Miklós, Adorján és Katapán püspökök mint doctorok tértek haza. Paduában, Bolognában külön akadémiai nemzetet képezett a magyar. Szent Gellért a bolognai egyetem első növendéke, ki ismereteit Magyarországon gyümölcsöztette s ki kétségkívül először hitta fel az ősök figyelmét e főiskolára, melynek tanárai közt említik Pál magyar dömés-szerzetest, ki, mint láttuk, az első magyar missiót szervezte Moldva, illetőleg Kúnország felé. A vegyes házbeliek korában is több magyar tanított Bolognában. Találkozunk magyar emberrel a mórók egyik főiskoláján, Toledóban is, a mohamedán világ egy másik tudományos középpontján. Aleppóban pedig tömegesen látta őket Jakut, a híres arab geographus. »A mi földünk — szóltak ez izmaeliták, — azon nemzet országában fekszik, melyet magyarnak neveznek. E vidékre az egyházi jog tanulása végett jövünk; hazánkba visszatérve, polgártársaink egész tisztelettel fogadnak s az istentiszteletet bízzák ránk.«

Az Árpádkorszak miatt valóban nincs oka szégyenkeznie a magyar művelődés történetnek.²

S a vegyes-házbeliek korában is úgy özönlik külföldre a magyar ifjúság, hogy az 1365-ben megnyitott bécsi egyetemen ők képezik a negyedik, majd (1384 óta) a harmadik akadémiai nemzetet; a krakóit, prágait, bázelit, nápolyit stb. is buzgón látogatták. S ha meggondoljuk, hogy akkortájt bizonyos vándorélet folyt az egyetemeken, elképzelhetjük, mennyire nem zárkózhattak el e szokás elől a mi ifjaink sem s hogy a különböző helyeken huzamosabban való tartózkodás mily hatással volt ismer-

¹ Abel Jenő, Egyetemeink a középkorban.

² Részletek Vass id. m. 71—111.

retök körének tágulására. A pápák akként mozdították elő a külföldi egyetemek látogatását, hogy az odautazó magyar kanonokok, plébánosok részére 5—7 éven át is feltartották javadalmaik jóvedelmét.¹

Mint követek vagy megbízottak, a külföldön iskolázott magyarok nem egyszer vállalkoztak ismét idegen országok felkérésére; kedvtelésből aligha utazott egy is. A vezérek korában Magyarországból gyakran érintkeztek az Oroszország déli részeiben lakó török népekkel az ősök;² ez összeköttetéseknek valószínűleg csak a kereszténység behozatala vetett véget. Németország belügyeiről már a vezérek korában is eléggé tájékozódtak, mert követeik gyakran megfordultak ottan; pl. 973-ban Quedlinburgban 12 tagú magyar követség üdvözölte I. Ottó császárt.³ Huzamos időt töltött Konstantinápolyban Gyula és Bulcs vezér, mint kezes; amaz megízlelte a görög műveltség éltető erejét, keresztény lett és patricius czímmel mint a magyarok előtt új világnézet barátja tért vissza hazájába; emerre nem hatottak a keleti civilizatio csábjai s magyar maradt.

Majd az 1000. évben Rómában jelennek meg az ismeretlen nemzet követei s egyházi és politikai tekintetek, mint a ravennai magyar szállóház alapításának története is mutatja, azontúl csaknem folytonossá tették a követjárást. De Olaszország más helyeit is fölkeresik. 1097-ben Harduin győri püspök és Tamás főispán Siciliában jártak követségben, s onnan Kálmán király jegyesével, Buzilával, hajón utaztak vissza egészen Záraig. Ezt az utat két év előtt, hajókon egy egész magyar had is megtette már.⁴ S a mint nem iszonyodtak a tengeri úttól utóbb pl. Nagy Lajos vagy Mátyás király hadai, ép oly kevésbé tartottak attól egyes követek. Igaz, hogy rendesen végrendeletet csináltak, ha ilyen útra indultak;⁵ de hasonlót tettek a velencei követek is, mikor hazánkba jöttek.⁶ Fülöp, Tamás comes fia, IV. Béla királynak 1267. évi oklevele szerint a király ügyeiben a római kúriánál s Olaszország távolabb vidékein és más orszá-

¹ Példák: Monum Vatic. I. sor. III. köt. 48, 53, 131—2, 281, 303.

² Konstant. Porphy. De adm. imp., 38. fej.

³ Szabó, Vezérek kora, 349. l.

⁴ Horváth, Magyarorsz. tört. I. 344., 350.

⁵ Pl. Béla úr 1150. táján (Wenzel, Árpád k. új okm. I. 64.)

⁶ Pl. Michael András 1119. ápr., a Magyarországhoz legelőbb küldött velencei követ. (Történ. Tár., 1888. 450. l.)

gokban jártakor sokszor saját költségén harczolt, magát a levegő, tenger s utazás viszontagságainak és más számtalan alkalmatlanságnak kitéve, a reá bizottakban híven és ildomosan járt el. IV. Lászlónak 1288-ban kiadott oklevele szintén bizonyítja, mennyire igazuk van a követeknek, ha halálra elszántan keltek útra. Midőn — úgymond — Paschasius nyitrai püspök kúriánkhoz (Ausztriából) visszautazott, a kúnok, országunknak czégyeres elenségei, mindenétől megfosztották; sőt mi több, meztelenre vetköztették és kegyetlenül megkötözve, több napon át letartóztatták, 5 testvérét, más rokonait és cselédeit, összesen mintegy 18-at embertelenül meggyilkolták.¹

Nem is szólva a szomszéd országokba küldött követségekről, felemlitem Fulbert kalocsai püspöknek 1129-ben a görög császárhoz, Bertalan pécsi püspöknek I. Jakab aragoniai királyhoz², Siegfried apátnak Nagy Lajos korában Avignonba és Angliába, Szúdi Obiczkh Mihálynak 1242-ben Dániel orosz herceghez,³ László oppelni hercegnek és magyar nádornak 1373-ban,⁴ s Garai Miklós nádornak 1410. végén szintén Oroszországba tett útját.⁵ Iván deák és Kelemen urak 1488. évi oroszországi követségéről már némi részletek is maradtak fenn.⁶ Károly Róbert korában István visegrádi várnagy egymaga 9 ízben járt, mint követ Nápolyban.

A görög, majd a török császársággal s a Balkánfélsziget apróbb államaival szintén gyakran érintkeztek a középkori magyar királyok; hiszen diplomatiájok oly terjedt, hogy 1419-ben már Zsigmond király nevében Mezopotánia fejedelmével, majd a karacsai tatárokkal alkudozik vala Szerecszen Miklós, ki 1396—1408-ig török rabságban szenvedve, eléggé megismerkedhetett a keleti népek nyelvével és szokásaival. Utitársa volt Török Józsa, a kikeresztelkedett mahomedán.⁷ 1470-ben a perzsa sah udvarában is találunk magyar követet,⁸ a mint később (1515.) Sopher perzsa király is küldött követséget Magyarországra.⁹ Mit

¹ Századok, 1873. 708. l. Kerékgyártó, A műveltség fejl. I. 544.

² Vass, id. m. 115—6.

³ Századok, 1869. 729. l.

⁴ Fejér, Cod. Dipl. IX. IV. 550.

⁵ Károlyi-család oklevéltára. I. 562.

⁶ Századok, 1869. 239—249. l.

⁷ Katona, Hist. Crit. XII. 503.

⁸ Vámbéry, az Életképekben, 1876. 1448. l.

⁹ Kertbeny, Ösnyomtatványok, 28.

csudálkozzunk rajta, ha Erdély földéről már évszázadokkal azelőtt fölkeresték Decebal dán király küldöttei a perzsa nagy királyt, hogy Róma ellen való szövetségre bírják.¹

S mit csudálkozzunk rajta, ha a barbárnak kikiáltott magyar 1236-ban Julián dömés barát vezetése alatt vallásos és nemzeti expedíciót küld a Volgához a magyarok rokonainak kutatására;² ha 1399-ben Magyarország középkorának legnagyobb szárazföldi utazója, Eskandel Máté budai polgár Khina első keresztény vértanúja³ s ha a középkor vége felé Mátyás király küldöttei, klasszikus kéziratokat kutatva, Görögországot, sőt Kis-Ázsiát is bejárják!⁴

Királyaink maguk is többnyire kedvteléssel utazgattak. Hadjárataik, politikai feladataik, vadász-szenvedélyök stb. sok országot, világot láttattak velök. Még szent István, az első és legotthonülőbb király is megfordult Bajorországban. Péter, I. Endre, I. Béla, Salamon csak külföldön való bujdosásaik után juthattak trónra. Salamon bolyongásairól egész Odyseát alkotott a hagyomány. Szent László, Kálmán, II. István idegen országokban is babérokat arattak. III. Béla a görög udvar finom köréből lépett Magyarország trónjára. II. Endre a Szentföldre vezette hadait. Kun László »ismeretlen tájakon« harczolt. S az utolsó Árpád is évekig vándorolt a külföldön, míg hazát és trónt talált.

A vegyes-házbeliek közt egy sincs, ki nem ismerte volna a külföld egyik-másik részét. Károly Róbert nagyon szeretett utazni; Nagy Lajos hadjáratai a földrajzi ismereteket is igen előmozdították s részben már leíró is találtak Küküllői Apród Jánosban; Zsigmond 1415-ben Német-, Spanyol-, Francia- és Angolországot 4000 fényes öltözetű magyar vitéz kíséretében járta be;⁵ I. Ulászló és langeszü hadvezére, Hunyadi János, seregeik élén ismerték meg a Balkánt s Mátyás király, kivel a középkor végződik, midőn idegen országokban hódít, azon országok szépségei és nevezetességei iránt is érdeklődik.

¹ Századok, 1888. 817.

² Útjának leírása Szabó Károlytól fordítva, »Rogerius« függelékében 85—98. l.

³ Missions Catholiques (Lyon), 1886., januári füzet. A párisi földr. társ. Comptes Rendue. (1886. 5. sz.)

⁴ Századok, 1883. 566. l.

⁵ Ez út története: Horváth, Magyarorsz. tört. II. 466—2. l.

De nem maradtak érzéketlenek saját hazájok földje iránt sem. Szent Istvánt apostoli hivatás vitte hiveinek sátraiba; törvén, hogy ha föl nem ismerik, még szakálát is megránczигálják térítő szavaiért. Kálmán király, a tarczali országgyűlés előtt, 1100-ban az egész országot beutazta; szent László, nagy Lajos és Mátyás király álruhákban, vagy teljes királyi díszben gyakran bejárták az országot s történetünk azon ritka alakjai közé tartoznak, kikről beszélni tud a nép, még utikalandjaikból is elmondván egyet-mást. A kitérő kérdés érdekel, nagy haszonnal forgathatja Ráth Károlynak a magyar királyok utazásairól írt könyvét, melyben oklevelek dátumaiból állapítja meg, mikor hol tartózkodtak királyaink; ez adatok, melyeket azóta megkészszerettek a vizsgálódások, elég tanúságot tesznek, mily fáradhatatlan utazók, valóságos túristák voltak egyes királyaink.

Ők jobbadán délceleg paripákon száguldtak végig a hazán s a kocsin való utazást rendesen öreg urakra, vagy pedig a nőkre hagyták. Már szent Gellértről tudjuk, hogy többnyire kocsin járt,¹ nagy Lajos nejéről, Erzsébetről s leányáról Mária királynéről pedig ismeretes, hogy a hazában és a külföldön jelentékeny utakat tettek. Éppen Mária királynénak felfogása szerint² azt kívánja a királyi folség dicsősége, hogy a régi királyok nyomdokain indulva, ne csak saját alattvalói, hanem az országába jövő idegen utazók járását, kelését is biztosítsa, s hogy a királyi bölcsesség gondoskodása az akadályokat elhárítsa, az útközből oly kíváncsi biztosságérzetet pedig fokozza.

Az utazást bizonyos kiváltságokkal kötötték össze; de talán éppen azért, mert annyi bajjal járt. Okleveleink elégszer emlegetik az utazó kereskedőknek, iparosoknak adott mentességeket. Ha szent László, talán nagy Károly kapitulárei nyomán indulva,³ megengedi a papnak, hogy igen nagy kivételképen a templomon kívül, utazásközből is mond hasson misét,⁴ a budaisinat 1279-ben már abba is belenyugszik, hogy útközből keresmába is mehessen a pap.⁵

Az utazóknak úgyszólván mindent magukkal kellett vinniök. Mikor pl. 1414. végén Magyarország egyházi és világi főurai a

¹ Karácsonyi, Szent Gellért, 134. l.

² Wenzel, Anjoukori Okm. III. 533.

³ Teleszky, Örökjog, 57. l.

⁴ Sz. László, I. decr. 29. §.

⁵ Kerékgyártó, Miv. fejl. I. 135.

konstáncezi zsinatra indultak, mintha csak egy-egy város rajzott volna ki velök. Garai Miklós nádornak hintái, társszekerei s fegyveres szolgálai részére 300, Kanizsai János esztergomi érseknek 160, Ozorai Pipónak 150 ló állott rendelkezésére.¹ Nem csoda, ha a gazdagokat is gondolkozásba ejtette a rangjukhoz méltóan való utazás tömérdek költsége.

A polgárt kereskedelmi érdekek mozdították ki városából, a nemest és parasztot többnyire katonai kötelesség. S akadtak egyesek, kik a maguk vagy mások útját könyvekben is megörökítették. A legendáknak és krónikáknak a földrajzra való vonatkozásai csekély számuak ugyan, de figyelmet érdemelnek. Béla király névtelen jegyzője, Kézai Simon mester, Rikhard mester (Julián barát útjának leírója), Rogerius mester, Tamás spalótai esperes, Márk krónikája (vagyis a bécsi képes krónika), Küküllői Apró János és Túróczy János krónikái becses földrajzi adatokat is tartalmaznak; a Névtelen Jegyző és Rogerius művei pedig azt bizonyítják, hogy ők kitűnően ismerték hazánk földét, azt több irányban bejárták s a helyrajzban személyes tapasztalataikat is megörökítették. Rogerius közvetlenebb ugyan, de a Névtelen Jegyző sokkal több helynevet említ. Mint krónikást vádolhatják tévedésekről, sőt meseköltésről; de mint topographust a magyarországi dolgokban minden adata igazolja. Méltán kezdetnek vele, a közel hétszázados íróval, a magyar útleírók sorát. S ez a sor nem volna oly rövid, mint általában vélik. Hiszen már a XIII. század végén kijelentette VIII. Bonifác pápa, hogy Magyarországnak tudós férfiai vannak, kik szakértelmök, előrelátásuk és bő tudományuk által egyaránt kitűnnek.²

De nem ezeket akartam bemutatni, mint a hogy ezúttal említést sem tettem a hazánkban járt idegen utazókról. Csupán általában kívántam utalni rá, hogy az utazás kényszerűsége mellett már a középkorban meg volt nálunk az utazásra való hajlandóság, s hogy otthon-tespedésről éppen nem vádolhatni a régi magyarokat. Mert ha 1889-ben az olcsó és kényelmes utazás korában 4000 magyar gyönyörködött Párizs csodáiban, gondoljuk meg, hogy már 464 év előtt ugyanannyi magyar részesült hasonló szerencséiben. Egygyel több ok, hogy a hazát s a külföldet még nagyobb buzgósággal igyekezzünk megismerni.

DR. MÁRKI SÁNDOR.

¹ Horváth, Magyarorsz. tört. II. 458.

² Fejér, Cod. Dipl. VIII., I. 122.

A BALOG VÖLGYE.

(Felolvastatott az 1890. évi január 9-én tartott ülésen.)

Ömör vármegyének főfolyója a Sajó. Ez azon víz, mely az egész vármegye domborzati viszonyait uralja s az erre utazót Sajó-Szent-Pétertől Rozsnyóig mindenütt abban a semmivel össze nem hasonlítható kellemes csalódásban ringatja, miszerint fokról fokra minden község határánál egyebet vár, mint a mit előtalál, még azon esetre is, ha netalán számtalanszor tette volna meg ezt az utat azelőtt.

Ha költő volnék, éltem főgyönyörei közé soroznám e vidéket, a Sajó völgyét megénekelni. Költő nem vagyok, a lant pengetéséhez nem értek. Sőt a képiró sem lehet hivatva e táj megörökítéséhez, mert míg a vers, a dal elhangzik, elhal, a festmény bármily élethű legyen is, hidegen hagyja a szemlélőt, pedig e vidék fellelkesít, itt az ember azonnal otthon érzi magát, sőt többet állíthatok, a halandó itten teljesen felejtí a földi gondokat s mikor a kecses vidék panorámájától megvált, bizonyos nyugtalanságot érez, maga sem tudja megmagyarázni miért?

Pedig ennek a valódi »ígéret földének« több rendbeli, sajátzerű tagosulatai vannak. A kedves, feledhetetlen Rimavölgyet a nyájas, barátságos Vály-völgyétől a kissé szerény, mondhatnók félénken elvonuló Balog vizének vidéke különíti el, amaz egy közös lapályon fut vele össze, jellege bizonyos önállóságot tüntet fel, míg emez csak a felső részében: Meleghegytől Bátkáig bir ilyen színezettel, azon alul az áldott róna kedves arczatját ölti magára.

A Balog vize a Rimának képezi bal, azaz kelet felől rengő ágyaba futamodó mellékfolyóját, s ezzel erősödve Sajó-Szent-Péternél éri el a Sajót.

Ha az ember a Balog eredetét nyomozza, egy csudálatos árterületre bukkan, a melyen a Balogot úgyszólván egészen elveszíti kutató szemei elől. Hrussó fölött két jelentékenyebb eret emlegetnek Balog vize gyanánt: a Nagy-Balogot, mely a földből Fürész és Krokava falvak környékén bugyan fel, s délkeleti irányban csörgedezve a poprocsi s néhány más apró csermelyt véve magába Ratkó-Zdichaván, Róna- és Dobra-Patakán folyik

keresztül; a másik víz a Kis-Balog, a mely jobban nyugat felé Polom fölött keletkezik, Baradnán és Sztrizsen át délnek tart, s egy-két apró csermelynek adván helyet szűk medrében, bátran és vidáman követi pályafutását. Az emberek az egész hálózatnak hét különböző ágát mutogatják, csak hogy az imént említett két nagyobb vízecskén kívül egy harmadik patak neve Balog, hanem ennek vize ihatatlan, súlyos, nem emészthető, Balog az is s az ide való tót nép azt is a »Blch« névvel illeti.

A Balog vizének ez az elnevezése talán ki is veszett volna a közönséges halandó emlékezetéből, ha számunkra a történelem meg nem örökíti. Béla király névtelen jegyzője ugyanis a XXXIII. fejezetben leírta, hogy mikor honszerző ősünknek Árpádnak vezérei Pásztórol a Hangony és Sajó vizek mellékére vonultak, Gömör várának vidékét szállották meg »et venerunt ad montem Bulhadu« s ez az a hegyhát, a melyet eddig még minden történetíró »Baloghátnak« értelmezett. A Balog eredeti szláv neve Szabó Károly szerint is »Blch«, mit a magyar ember helyesen ki sem tud mondani; s nem szenved kétséget, hogy abból később ki-ki Balogot csinált s csakugyan ezen a Balog völgyön, ezen a Balog-háton keresztül juthat az ember Nógrád felső vidékébe, a hova a hódító magyarok annak idején diadalittasan vonultak és mivel — írónk szerint — az Isten kegyelme volt velök, minden ember félt tőlük, különösen a miatt, mert azt hallották, hogy Árpád vezér az Álmos fia lenne s minden bizonynyal Attilának az Isten ostorának nemzetségéből származik.

Béla király névtelen jegyzőjének állítását támogatják különösen Timon és Severini, s hogy már a legrégibb korban magyarok lakhattak erre, egy alexandriai írónak, Ptolemaeus Claudiusnak munkája után tudjuk, a ki a jazygeknek Sajó mentén fekvő városai közt egy Gorman nevűt is emleget, a mely nem lehetett más, mint a jelenlegi Gömör, a melytől később az egész vármegye az elnevezését nyerte.

A Rima és Balog folyók között fekvő hegyhátak nevei egytől egyig szláv nevek, ilyen a Hradistye, a melyen rom van; ilyen a Konkava, szőlőhegy, Lukovistye mellett és talán csak a Pokorágytól éjszak felé eső Hegymász és Kosár nevei azok, a melyek magyarosabban csendülnek az ember fülében először. Tót nevei vannak a Turócz és Balog völgyei közt levő hegyhátnak

is. Haj és Czigányhegy tesznek e részben kivételt, amabban két kisebb csepkő-barlang is találtatik a »Kis-Lyuk« és »Magyar-Lyuk« Derencstől nem messze, s maga a balogi vár hegyorma is »Hradistye« neven volt egykor ismeretes.

A Balog összes hossza valamivel rövidebb hat mértföldnél, ebből körülbelül egy mértföld a két csermely egyesülésére esik, a többit Hrussótól a Rima-Szécs és Csíz közötti kanyarodásig számítjuk, a mely Esztrény, Derencs, Felső- és Alsó-Balog, Uza-Panyit, Hacsi, Rakottyás, Felső- és Alsó-Bátka, Dulháza, Zsip, Ujfalu, Radnót, Czakó, Iványi és Zádorháza falvak határaitra jut.

A Balogon egy pár viseltes fahid vonul el s egy-két kezdetleges szerkezettel bíró alulcsapó malom zakatol. A víz tavasszal és ősszel ki szokott önteni s hóolvadáskor, de nyári zápor alkalmával is nagy károkat okoz.

Az ezen vidéken található mészképleteket némelyek a jurához mások a liasz- és ismét mások a triaszhoz számítják; a televény az egész Balog völgyön fekete és termékeny; sokkal termékenyebb mint a felső Sajó vörhenyes termőföldje. A talaj a Balog felső részében legnagyobb részt gneist és csillámpala, mely különféle harmadkori képződményeknek, mész- és pala-alakulásoknak ad helyet.

Az agyag-hegység kitűnő erdőföldet szolgáltat. A különféle alakuló mész és sziklahegyeket itt-ott silány és terméketlen televény födi, a melyeken felüti fejét a boróka és galagonya; oldalait széltiben - hosszában szabálytalan vízmosságok tarkítják.

A Balog völgyének éghajlata éjszaken elég zordon, a hegy-magasság fönn Ratkó-Bisztrónál 3,500 láb. Légköri csapadék elég gyakran fordul elő, az éghajlat a völgy alsó részében meglehetősen szelíd s szabályszerűen és meglehetősen nedves.

Száritó szelek, esőhiány s jég következtében a völgy déli része nem egyszer szenved, itt-ott az éjszaki szélről magas hegyek oltalmazzák.

A Balog völgyének huszonegy önálló községet miveltési ágak szerint való felosztásban és terjedelemben a következő táblázat tünteti fel:

	Szántóföld	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Összesen	%
1. Bugyikfala . . .	193	12	78	—	74	197	554	1·69
2. Derencsény . . .	473	26	103	—	98	837	1,537	4·69
3. Perjése . . .	429	64	122	2	15	1,342	1,974	6·03
4. Padár	528	20	168	—	53	1,279	2,048	6·25
5. Meleghegy . . .	346	14	138	—	76	424	998	3·04
6. F.-Balog . . .	1,262	146	299	65	152	1,515	3,439	10·50
7. A.-Balog . . .	650	28	166	9	31	850	1,734	5·29
8. Uza-Panyit . . .	1,626	101	487	27	323	948	3,512	10·73
9. Rakottyás . . .	812	11	303	—	142	206	1,474	4·50
10. Tamási	336	11	163	—	51	530	1,091	3·33
11. A.-F.-Bátka . .	959	40	212	—	258	515	1,984	6·06
12. Dulháza	467	9	141	—	26	102	745	2·27
13. Zsip	553	15	175	1	132	297	1,173	3·58
14. Ujfalu	430	6	129	—	71	13	649	1·98
15. Radnót	675	17	169	—	150	408	1,419	4·33
16. Czakó	493	14	104	—	132	358	1,101	3·36
17. Iványi	593	7	181	—	99	98	978	2·98
18. Zádorháza . . .	282	31	201	—	43	—	557	1·70
19. Csíz	807	43	372	—	21	—	1,243	3·79
20. Lénártfala . . .	657	20	155	—	80	—	912	2·80
21. R.-Szécs	1,909	37	477	5	585	588	3,601	11·00
Összesen	14,480	672	4,343	109	2,612	10,507	32,723	100·00

Az egész völgy tehát 32,723 kastr. hold, a miből

szántóföld... 14,480 kastr. hold azaz	45·61 %
kert..... 672 » » »	2·11 »
rét..... 4,343 » » »	13·30 »
szőlő..... 109 » » »	0·34 »
legelő..... 2,612 » » »	8·23 »
erdő..... 10,507 » » »	32·81 »

Összesen .. 32,723 kastr. hold azaz 100·00 %

Rima-Szécsen kívül legnagyobb határa van Uza-Panyitnak és Felső-Balognak, ellenben legkisebb a Bugyikfala s a Zádorháza határa, ezek területével egyenes arányban áll mindegyik község szántóföldje is.

Legnagyobb kertje Felső-Balognak és Uza-Panyitnak van.

Rét dolgában Uza-Panyit és Rima-Szécs vetélkednek, emennek azonban legelője jóval kiterjedtebb.

A Balog völgynek szőlője nem sok, a mi van az is Balogra tartozik, s a szép szőlő-gerezdekből nem annyira bort szűrnek, mint inkább csemege gyanánt adják el a rimaszombati heti vásárokon.

Az egész völgy erdeje a tizezer holdat jóval meghaladja, a melynek egy ötöde a balogi környékre esik. Zádorházának, Csíznek és Lénártfalának erdeje teljességgel nincsen.

A Balog völgy összes népessége 10,480-ra rúg, a mely 1,504 lakó házat népesít be, s innen egy házra legtöbb egyén Felső-Balogra, Rakottyásra, Rima-Szécsre esik; legkevesebb esik egy házra Derencsényben, Radnóton, Zádorházán és Lénártfalun.

Nemzetiségre nézve a népesség:

magyar	9,006	azaz	85·94 ‰
német	41	»	0·39 ‰
tót	933	»	8·96 ‰
más nemzetiségű....	500	»	4·77 ‰
összesen...	10,480	azaz	100 ‰

a honnan kitetszik, hogy a magyarral szemben az összes többi nemzetiségűek számaránya elenyésző csekély; a magyar 85·94 ‰ a tót csak 8·96 ‰.

Vallásra nézve:

róm. kath.	2,401	azaz	22·01 ‰
ágost	1,962	»	18·72 ‰
helvét	5,825	»	55·58 ‰
izraelita	291	»	2·78 ‰
egyéb	1	»	0·01 ‰
összesen...	10,480	azaz	100 ‰

Többségben vannak a róm. kath. hívek egyedül Rima-Szécsen, az ágostaiak Bugyikfalán, Derencsényben, Perjésén, Pádárban meg Meleghegyen; a többi balogvölgyi községekben mindenütt a helvét hitvallásuak vannak túlsúlyban. Az izraeliták eddigelé csak négy helyen, Rima-Szécsen, Balogon, Bátkában s Uza-Panyiton tudtak meghonosodni.

Az egész vidéknek felülről lefelé számítva első jelentékenyebb községe Derencsény. Ez a falu a nevét állítólag a somfától vette, a melynek szláv nyelven »drjn« vagy »drjen« (arbor cornus, Linaeo cornum mare) a neve. Területe másfélezer hold, a házak száma 77 s a lakosság mintegy négyszáz lélekre megy. A folyó század elején több volt a lakosok száma, de ezek akkor kevesebb hajlékban húzódtak össze. Az ágostai hitvallásuaknak itt saját templomjuk és anyaegyházuk van, a róm. katolikus hívek Uza-Panyitra járnak. Egykori emlékezetes, fából összerótt

ágostai h. ev. temploma 1719-ben hamvadt el. A villám a falút 1790-ben is felgyújtotta s az nagy részben lángok martalékává lőn. Bartholomaeides azt mondja, hogy itt a XVIII. században annyi kigyó volt, miszerint malaczozt, bárányt, stb. pusztítottak.

Valamikor Derencsény egy róla elnevezett uradalomnak volt feje s a nemzetséget, a mely azt eredetileg birta, Balog-nemzetségnek hívták, s az hazánk történetíróinak állítása szerint azonos volt a Széchyekkel. Királyi adomány gyanánt ugyanis Balogh Domokos és Miklós 1297-ben kapták Derencsnek és Osztrának felét, s a Derencsényi nevet legelőször Miklós fia, László vette fel, ő alapította a családot is, a mely a XVII. századig virágzott.

A derencsényi erősséget, melyben egykor Valgatha vezér parancsolt, a csehek építették s mikor 1451-ben Hunyadi János itt a losonczy ütközet után megvívott, csak úgy sikerült neki a cseheket kiűzni és a várat elfoglalni, hogy a Balog vizét gátoltatta el, s az egész völgyet vízzel árasztotta el. A csehek Hunyady eltávoztása után újra visszavették Derencsényt, s a község 1459-ben került végleg a mieink hatalma alá. Azt a sánczot, a mely a Balog vizét felfogta, a nép mai napig »Hunyadi-sáncznak« nevezi. Hogy a nép az előkorban magyar volt, az is mutatja, miszerint a törzsökös lakosság neve ma is magyar, Szentgyörgyi, Varga, Gyürky, stb. jól hangzanak. Az ágost. h. ev. egyháznak 1793-ból egy becses jegyzőkönyve maradt fenn, a melynek sajtó útján való ismertetésével most foglalkozik a tiszteletes: Buzágh István.

A nép Mátyás királynak bizonyos szerelmi kalandját dicsékedve emlegeti s azt állítja, hogy Zelmirába, a Valgatha cseh vezér leányába volt szerelmes; az itt vívott ütközetben esett el Krno ezredes is, s azt a dombot, a hol a híres huszita vezér tetemei el vannak takarítva, a nép mai napig »Krnókának« nevezi.

Hogy a derencsényi uradalom valamikor milyen nagy volt, abból is kitetszik, miszerint az imént említett u. n. Steigel-féle jegyzőkönyv szerint Hruszó, Lipócz és Dobrapatak mind ide temetkeztek.

Történelmi szempontból különösen becses e hely. A magyar nemzeti Múzeum kézirat-gyűjteményében ott áll érintetlen a Hanvay-család leveles ládája, a melyben megvan a Deren-

csényi Ambrus 1546-ik évi záloglevele. Derencsény és Kápolna birtoklásából Derencsényi Pál és fiverei estek ki, egy pör alkalmából, a melyben Széchy László feleségét Thibay Orsolyát a Derencsényiek megsebesítették.

Derencsénytől nem messze két magyar község vonja magára figyelmünket. Pádár és Perjése, a melyek az egész környéken legjobban megtartották eredetiségüket. Albert János a folyó évi »Magyar Nyelvőrben« a gömörmezei szójárásról sikerült tanulmányt közölt s e két balogvidéki községet palócz eredetűnek tartja. Semmi kifogásunk sincs Albert felfogása ellen, de annyit szükségesnek tartottunk jelezni, miszerint észrevehető a különbség e két gömörmezei község magyar nyelvjárása s a többi palóczok tájbeszéde között. Már maga Balog Uza-l'anyit s Radnót népe is eltér phonatikailag a pádári és perjési dialectustól. Ezekhez még legilletékesebben Zeherje csatlakozik, hanem ez a falu már kiesik ebből a rayonból, s egy kellemes hajlásu magaslaton van a rimaszombati szőlőktől északnyugatra.

Perjesének és Pádárnak határa ma jóval nagyobb mint Derencsényé. A házak száma egyikben sincs több nyolczvannál, a lakosság amott 443, emitt 628. E század elején mind a két községben több volt a népesség mint most, a hívek legnagyobb részt lutheranusok, a kiknek Pádárban anyaegházuk van, a róm. katolikusok Uza-Panyitra járnak. Perjesének két holdnyi szőlőcskéje van, Pádárnak nincs semmi, hanem azért a nép szájában bizonyos hagyomány él, melynél fogva néhai Széchy György ajándékozott volt nekik egyet, s már az oklevél is ki volt róla állítva: szép aranyos betűkkel; de mivel vagy ők nem tudtak olvasni, vagy az ajándékozási okirat horderejével nem voltak tisztában, Ráhóra zárandokoltak s az oda való földes uraság a pergament elvette, s ők azóta is várják a magyarázatot, a mely a viszontagságos századokban már réges-régen elévült.

Perjése és Pádár asszonyai feltűnően csinosak, igen tiszták, csak hogy kissé kaczerak; tudják, hogy a piros szín s a szépen kimosott és kikeményített fehér öltözet jól áll nekik, a nők, ha a mezei munkába kimennek is úgy öltözködnek, mintha a templomba készülnének.

A hegyek lábánál egy kedves völgy ölen Meleghegy községet érjük. A herczeg Coburg-féle 23,000 holdas erdőség

hivatalának itt van a székhelye. Maga a község jelentéktelen, alig ötven házat számlál, valamivel több mint háromszáz lakossal, ágost. h. evang. csinos kis templommal, a hová a pádári tiszteletes jár el ájtatoskodni. A hivek — mint a tapasztalás bizonyítja — itt is fogynak. Meleghegyet nevezetessé vadaskertje teszi, melyek területe együtt 630 kat. hold és 958 □ öl; ezek közül a kisebb, szarvasok számára okszerűen berendezve, mintegy 80 darab szarvas lehet benne, köztük négy darab egészen fehér, pár év előtt küldötte Victória angol királyné F ü l ö p kir. herczegnek ajándékba s e kedves teremtések azóta egészen acclimatizálódtak.

A szarvas-kert növénytani szempontból is nagyon érdekes; az erdőmester különféle, nálunk szokatlan fánemekkel, minő az amerikai vörös bükk, tett benne kísérletet és pedig kedvező eredménnyel.

A kert felső végéből pompás kilátás nyílik a távol kékellő hegyek ormaira. Ott időzésem alatt, gyönyörű nyári reggelen egészen hirtelen a természet tompa moraja döbrentett meg, mintha a hangok a föld alul hömpölyögtek volna s a következmények a sejtelmet igazolták, mert délután öt óra tájban egész vehementiával olyan vihar tört ki, a melyről az egész ország tudomást szerzett.

A községtől éjszakkeletre az úgy nevezett Hradistye emelkedik. Ezen a hegyen épült hajdan a történetileg nevezetes Balog, a mely vár most már romokban hever s a kőomladékokat az uradalom azon kerítés építésére használta fel, mely itt egy nagy kiterjedésű vadaskertet képez, s a hol mintegy 300 darab vaddisznó kényelmesen tanyáz néhány dām vad társaságában. Egy feledhetetlen nyári délelőtt nekem is volt alkalmam pár órát tölteni benne; soha se hittem volna, hogy minden fegyver nélkül egész bátorsággal sétálhat az ember a fenevadak között: azok csörtetnek ijesztő félelemmel az erdő sűrűjébe mikor ember közelget s csak akkor tenik gyilkos agyaraikat az élő lény ellen, mikor puskaropogás, vadászkópók csaholása s a hajtók kiáltozása bennök a természet szilajságát, féktelen dühét felkorbácsolja.

Mult évi december hó elején is vadászatot rendeztek benne. Wurmb rand gróf és Döry báró társaságában vadászott itt Ő Fensége, a kir. herczeg, s úgy hallottam, hogy 75 darab vaddisznót, 11 szarvast, 5 dām vadat és 1 rókát ejtettek el, a melyek husát külföldi vadhus-kereskedők vásárolták meg. A vad sertések mintegy 8 köből kukoriczát fogyasztanak el naponta s

az egyik őrház körül egy olyan szelidített vaddisznóval találkozunk, a mely a tarkóját szabadon meg hagyta vakargatni; azt mondják, kutyatejen nőtt fel, úgy szelidült meg ennyire.

A várban egy pár tenger-szem is találhatik, de a melynek tükre tele van hinárral és békalencsével. Partjain keresztül kasul szaladoznak a foltos szalamanderek s uton-utfélén teker-gödzik egy-egy jókora kigyó. A természet, kicsiben valamely amerikai erdőségre emlékeztet s az ember visszaképzeli magát a gyermekolvasmányok színterére, a hol egy-egy Robinsonnal vél találkozhatni.

A tengerszemekben néha a vad rucza is költ s egész háborítatlanul szállítja el az anya ősz felé a növendék-kacsákat, barátságosabb tájak felé. Azt mondják, hogy Meleghegy a rajta levő tengerszem hőfoka miatt nyerte elnevezését, miután az télen sem fagy be soha.

Balog vára földrajzi tekintetben az éjszaki szélesség 48° 20' 9" és a keleti hosszúság 37° 40' alatt esik. Már az őskorban ismeretes volt e hely s a honfoglaláskor Szoard és Kadocha tartottak állomást benne. Hogy tulajdonkép miféle várerőség volt Balog, ma igen nehéz megmondani. Voltak ugyanis olyan váraink, melyek a hazai vármegyéknek eredeti szervezése alkalmával ezek főszékhelyét képezték s az egész vidék administrációjának, katonai szervezetének szálai itt pontosultak össze. Balog vára ilyen soha se lehetett. Gömörben Pelsőcz és Gömör lehettek ilyenek. Inkább egyes világi főurak, jobban mondva előkelő nemes családok sásfészkének kell azt tekintenünk, a mely vár nemcsak az illetők kéjlakát képezte, hanem a köröskörül elterülő más várak rendszerébe illeszkedett bele. Ezen rendszer láncz-szemeit képezték itten Murány, Pelsőcz, Gömör, Szendrő, Putnok, Rima-Szécs, Ajnácskő, Fülek és Szabadka, hogy egyebeket ne említsünk. A balogi vár rajzával soha semmiféle könyvben, soha semmiféle képen nem találkozhatunk; hogy azonban az építmény rajta belső és külső várból állott, onnan gondoljuk, mert külső része vagyis váralja gyanánt nemcsak Alsó- és Felső-Balog szolgált, hanem azon kastély is, a melyet közel ide 1664-ben építettek s a mely utóbb leégvén, azt egy másik köépület a mostani hercegi kéjlak pótolta.

A vár ura hajdan a fellegvárban tartózkodott, itt fogadta uri vendégeit, innen védelmezte a netán fenyegető veszedelem ellen messze terjedő uradalmát, s a belső beosztása minden

esetre úgy volt szerkesztve, hogy abban a visszavonuló várórség sikerrel elhelyezkedhetett.

Tekintettel Balog egykori közigazgatási jelentőségére, azt azon várak csoportjához kell soroznunk, a melyek a lengyelországi kereskedés, de saját kézműipara által is oly előkelő várossá kifejlődött felsőmagyarországi fővárosát Kassát védelmezték. A török korszakban várta-fő volt s már Miksa király 1567-ben egész Gömör vármegyét Gedő és Balog alá küldötte, nehogy azok elhagyatva török kézre jussanak; mi volt ezen 12 napi ingyen munka célja más, mint az, hogy Kassa óltalomban részesüljön; később mikor Wesselényi elnöklete alatt Gömör, Torna, Szepes, Sáros, Heves és Ung szövetkeztek, Gömör egymaga 25 lovast küldött Szendrő alá s a vármegye követe Andrássy négy lovast állított ki.

Az 1608. évi 15. tcz. Balogot a végek közzé sorolta s 1655-ben III. Ferdinánd már egész Gömört, — tehát Balogot is — Putnok alá rendelte.

Wesselényi egész Felső-Magyarország várkapitánya volt, később nádorispán, és a mint akkor mondták »arany báránu vitéz.« Ősi birtoka Blazsován, Lengyelországban feküdt, a melyet feleségének százezer tallérban kötött le, de visszaváltotta Balogot, Lipsét, Szrecsényt és Tepliczet, s Ő felsége királyi adomány gyanánt Torna várát adta neki, utóbb Szendrőt, s vagyona meghaladta a három millő forintot, a mi abban az időben hatszoroshétszeres értéket képviselt. Nejének, Széchy Máriának regénye — azt hiszem — eléggé ismeretes. Ő általa hódolt meg 1644. aug. 5-én pénteken éjjel III. Ferdinándnak Murány, s Mária harmadnapra vasárnap már a jolsvai templomban örök hűséget esküdött a királpárti nádornak, s Balogon töltötte mézesheteit, és 23 esztendőn keresztül itt oly fejedelmi udvart tartott, mely magának a királynak udvartartásával vetélkedett. »Mindketten szerették a társaságot — úgy mond Acsády — a vidám szórakozást s mulattak jó kedvvel, mihelyt a harcztér viszonyai megengedték, Balogban, Füleken, Murányban vendégszerető házuk nyitva állt a jó barátok előtt, kik szívesen és számosan látogattak el hozzájuk a háborus időkben is. Mária elhozatta Murányból tamburáját s a terített asztal, a jó bor mellett, más zene hiányában e mellett folyt a multság.«

Széchy Máriának a királyné, a haza és a trón iránt tanúsított hűség jutalmául egy szép háts lovast küldött, gazdag szer-

számmal, czafranggal, nyereggel, mivel jobbat — úgy mond — katonajándéknál nem talált; de igéri, hogy ha csendesebb időket élünk, más nagyobb kedveskedéssel leend. E lovon ülve Gyöngyösi, Széchy Máriát Penthesileához hasonlította.

A balogi udvar körébe tartoztak a nádorék jószágkormányzója Bory Mihály, lessenyei Nagy Ferencz ítélő-mester, a kit Wesselényi halála után Mária a saját jószágának kormányzásával bízott meg, Gyöngyösi István a költő, a ki egy költeményeért egy egész falut kapott: Babaluskát, a mely nagyon közel esik ide; bizalmas embereik voltak még Zichy István, Koháry István, Andrássy Miklós, Barkóczy István, s akkor valamennyi szereplő férfia.

Mikor pedig ő felsége a Széchyek kibékítését Lippay érsekre bízta, Rákóczy éppen Murány és Balog várát illetőleg botlott bele a linzi békekötés okmányába, s mikor az elégedetlenek közel ide Beretkére gyűltek, maga a nádor volt az, a ki a patensére arasznyi nagyságu veres nyársat festetett, minél fogva »a guzsalyon fonó, rokkát érdemlő becstelenségre jutott« nemzetet tespedéséből felrázza s a heve annyira elragadta, hogy ha Mária vissza nem tartja, hát összes nagy vagyonát pénzzé teszi, s azonnal hadsereget toborz. Mikor aztán Farkas Fábian elment Rákóczyhoz s bejárta Bereget, Ugocsát, azzal a bizonyosnak gondolt hírrel lepte meg, hogy ő felségének nincsen katonája, pedig a császári hadak már átlépték akkor a tizenhárom vármegye határát.

A gömöri elégedetlenek képviselője Beretkén maga az alispán volt Tornallyay Zsigmond, s talán itt rejlik a magyarázata annak, miszerint valahányszor hajdanában a Koháry-javakat egy-egy újabb sarj birtokba vette, nem lévén a telekkönyvek még telatlálva, megjelent az installáció egy-egy élő Tornallyay, s el nem mulasztotta a család nevében az ünnepélyes óvást bejelenteni. A Tornallyay-család őse Gallus volt, a kinek fiát Murálynak hívták, s ez lehetett 1274-ben a balogvári uradalom tulajdonosa is. Egyébiránt ez a protestatio a Tornallyay-családban hagyományos, a mennyiben 1701-ben Tornallyay György szintén tiltakozott a báró Khargen beigtatása ellen, midőn ez Nógrád vármegyében a salgóvári uradalmat átvette.

A Wesselényi-féle összeesküvés szerencsétlen véget érven, Széchy Mária 1668. végén, testben, lélekben összetörve került

Pozsonyba, s mint a zajos világtól elhagyatott szegény özvegy, a gyógyászatnak élve halt meg Kőszegen, Vas vármegyében.

Az 1669. évben a költő Gyöngyösi István is volt Balog kapitánya, a ki mindenha nagy befolyást gyakorolt a nádorék udvar-tartására. Csak egy év alatt 1665-ben négy olyan magyar könyv jelent meg a Mária költségén a lőcsei és bécsi nyomdában, a mely a közműveltséget terjesztette, s ezek egyikének szerzője bizonyos Gyöngyösi Chrys. János kath. pap volt, meglehet a költő rokona, talán udvari pap a nádoréknál, mint koronként Balázs pap, pater Vid, pater Cziráky, s még 30—40 évvel az előtt is egy érdekes tipikus alak: pater Paulinus, szent Ferencz rendi szerzetes.

Kellett e helyen Széchy Máriával bővebben foglalkoznom, miután közművelődési és irodalom-történeti szempontból érdekes, hogy vele milyen sokan foglalkoztak. Gyöngyösin kívül Czuczor, Arany, Petőfi, Tompa és Szász Károly irtak róla nagyobb költői beszélyt; Berzsenyitől kezdve napjainkig számtalan lyrai vers jelent meg róla; Vitkovics eredeti színművet alkotott, Máriáról Kisfaludy Károly szomorujátékot; Jókai Mór, Szigeti József, Dóczy Lajos vígjáték hősnőjévé tették. Regényben szerepel b. Jósika Miklósnál, b. Kemény Zsigmondnál, P. Szathmáry Károlynál, Mikszáth Kálmánnál; de német munkák is foglalkoznak vele, többi közt Bronikovszky irt egy nagy regényt róla: csak egyes egyedül az én földieim, az én halogvölgyi barátaim, tudnak keveset róla; a »Murányi Vénust« »Carykleát« nem olvasták, csak ismertek — mondják — olyan egyéneket, a kiknek valaha a Gyöngyösi műve a mestergerendán még megvolt!

Alsó- és Felső-Balog község távolabb esik a vártól mint Meleghegy; e két községet a rakonezátlan Balog vize különíti el egymástól, maga Felső-Balog város, de Alsó-Balog nem, amannak területe 5,742 kat. hold, emezé 1,734. Az ut Meleghegytől Balogra valóságos paradicsom; nyár derekán az ut mellett jobbra balra a legélénkebb színpompában réti virág fesel; a sárga gyűjtványfű és egérfark között ki-ki emelkedik a lilaszínű keserű gyökér; a pompás megyei út szélén sirokba rakva a törött szelistyei mészkö, melyet gyöngye porfelhővel takar a reggeli szellő. A keskeny mesgyében kakukfű, demutka messze illatot terjeszt, távolabb a sárguló vetést már letarolta az arató keze, a hol kepébe rakva nincs az élet: ott buvó-helyet már nem lel

a pittypalatty, a vetés szuró, mereven álló töve nem ad nyugvóhelyet, a zöldellő kukoriczásba bujik, de a honnan kizavarja a nyúl; félénkké, izgékonyná teszi a leskelődő sebes kaba, a vércse, a sas, a mely prédára csak estenden les; ilyenkor csupán egy-két fehérlő pille jár veszekedő tánczot, a zöld fű s az élénk piros pipacs rózsaszirmai fölött

Felső - Baloghoz két pusztá tartozik Hájoldal és Traj. Alsó - Baloghoz semmi. Egészben véve alig van több kétszáz lakóháznál, s a népesség mindössze se haladja felül a másfélezeret. A helv. h. hívek Balogon saját anyaegyházzal dicsekszenek, míg a róm. katolikusok Uza-Panyitra járnak.

A Balogon egy-két fahid vezet keresztül, magának a községnek kellős közepén, a legszembetűnőbb helyen festői rendtelenségben néhány sátoralja cigány tanyáz, a kik nyáron ürgét öntenek, télen szeget kovácsolnak, kantárt, zsineget fonnak és muzsikálni, köszönteni járnak. Mondják, hogy házhelyenként egyforint ötven krajczárt fizetnek az uradalomnak.

A ref. paplak egy hirtelen emelkedésű dombon van. A balogi nép józan gondolkozásu, elég takarékos és takaros, a gyermekek könnyen tanulnak s az iparos pályára több hajlandóságot mutatnak, mint a többi balogvölgyi fiuk. Egykor ügyes szűrszabók kerültek Balogról.

Azt a gyönyörű nyári estét, melyet mult évi jul. havában a faluban töltöttem, egész életemben el nem felejttem. A hold teljes pompájában méltóságosan emelkedett a látóhatár fölé s én házi gazdammal a régi serház fala mellett a csinról és példás rendről tanuskodó gazdasági udvarban szemléltem a teljes holdfogyatkozást. Maga az uradalom kastélya a község éjszaknyugati részében, szelid hajlásu magaslaton gyönyörű parkban épült, pompás kilátás nyílik innen az egész völgyre; az épület alatt egy kisebbszerű tó terül el, a melyben egy pár hattyu élénkíti a panorámát.

A balogi park ültetvényei réges-régen híresek voltak; megdicsérte az itt diszlő *sophora japonicá*t b. Prónay Gábor a magyar tudományos Akadémiában, »*fagus purpureá*«-ja valamikor széles Magyarországon a legnagyobb példány volt, s a szabadban ékeskedő *hortensia* két ölnyi magas, a melynek dereka 6 hüvelykni átmérővel birt, s mikor virágzott, ötszáz-hatszáz rózsá pompázott egyszerre a fán.

A kertetek már Széchy Mária kedvelte. Szalárdy

»Siralmas krónikájának« 93. lapján leírta, hogy mikor rozsalyi Kun István a dévai vár alatt levő udvarban a regényes hajlamu Máriát ostrommal támadta meg: ez az ablakán keresztül egy lugasokból álló kerten keresztül szökött meg s a Lippay »Posoni kert« című könyvében ki vannak tüntetve a felső-magyarországi tótok, a kik a kerti lugasok tetejére mászos gombokat égetnek cserépből, minő az érsek kertjében is látható volt Pozsonyban.

A hercegi kastély csarnoka hármas íven nyugszik, a mely fölött eredetileg csak egy hat ablakos épület pihent; de szűknek bizonyulván, a kastélyt úgy kellett mind a két oldalon kibővíteni. Rajzát az 1869. évi »Vasárnapi Ujság« sikerült fametszetben közlé. A kastélyban több régi butor között egy teljesen ódon, de azért ép mennyezetes ágyat mutogatnak, melyet Murányból hoztak ide, állítólag a híres »Murányi Vénus« nyoszolyája lenne. Sajnos, én ezt az ágyat nem láttam, a kit azonban a XVII. század asztalos-ipara érdekel, nézze meg az ennél czifrább menyezetes ágyat a radványi kastélyban, a mely eredetileg a W e s s e l é n y i nádoré volt, kékre mázolt fából, szép kupolával, mely fölött angyal örködik. A mennyezetre festett képek műtörténeti becsessel birnak. A Mária négyszeresen horpasztott menyezetes ágya ennél egyszerűbb darab.

Balogot hajdan nagy erdőségek kerítették a régi törvényhozás 1548-ból egy törvényczikkelyt említ, a mely meghagyja, hogy a Murányból erre vezető út mellett a szálfákat mind a két oldalon kétszáz-kétszáz ölnyire ki kell irtani: latrok és gaz utonállók garázdálkodtak erre, s 1560-ban a balogvári erdőségben fogták el a törökök Bebek Györgyöt, a család utolsó ivadékát, a kit aztán Konstantinápolyba küldtek s csak öt év múlva szabadult onnan ki. 1625-ben szeptember 1-én Széchy Györgyöt találták benne halva; úgy mondják, hogy a szolgálja lőtte volna agyon s úgy rejtette el oda, hogy azt higgyék róla, mintha öngyilkosságot követett el magán.

A »Murányi Vénust« mint említettem, itt ma alig ismerik, arczképének hire-hamva sincs sehol. Mikor 1886-ban a főváros Budavár visszavételének kétszázados emlékünnepet megtartotta, Majláth Béla egy érdekes történeti kiállítást rendezett, a melyre herceg Eszterházy Miklós beküldötte a »Murányi Vénusnak« egy 220 cm. magas és 124 cm. széles olajfestésű arczképét, akkor sokan találgatták vajjon azonos-e ez a térdkép

a hires »Penthesileával« ? azonban a legtöbb bírálója kételkedett benne, hogy ez a néhai szép palatinusné legyen, hanem azt hi ték, hogy vagy ilyen gyanánt adta el valami élelmes piktör, vagy pedig kicserélték az eredetivel a fraknói várban, s az eredeti remek művet most ki tudja hány ország-szélén bámulja a világ!

Gy ö n g y ö s i, mint említettük, kapitánya is volt Balognak. Ma is érdeklél bir, hogy a Gyöngyösi nyelve mennyire gömöries, műve nyelvtudományi szempontból is figyelemre méltó; e szökat remény, dal, lak, hon stb. Gyöngyösi alkotta, s Ar any János maga mondja róla, hogy e tekintetben felöle Erdélyi is zavarban volt. Nem hijában mondja egyik értelmezöje, hogy

»O k a l e s z felöled nyelvek szölásának
Mig leszen zugása vizek folyásának.« —

Balog népe igen csinos, kivált a nők ünneplöje az; ugyananyira, hogy egyszer az uradalom fejedelmi asszonya is felöltözött abban s valamelyik világlap sikerült metszetben terjesztette is. Az eredeti Koller tanár színes photographiája volt Budapestén. Balogtól délkeletnek U z a - P a n y i t fekszik 3,630 kat. holdnyi területen, termékeny határral. A házak száma Uza-Panyiton 138, a lakossága, bele értve a körülötte fekvő ör pusztának, Ablonczának, Hacsinak, Mikóházának Puhajnak és Szemszúrónak népességét is, alig éri el az egy ezeret. Magyarok mindnyájan, s a hivek részint helvét hitvallásuak, részint röm. katolikusok, mindkét felekezetnek anya-egyházai vannak. Az Uza és Uza-panyiti családok nem ismeretlenek hazánk történeteiben, Bartholomaeides szerint e községet azért hívják Uza-Panyitnak, mivel az Uza-család lakott legrégibb idő óta benne. Hammer-Purgstall szerint az »Uzu« török nyelven a Dnjeper folyó neve volt; úgy hogy sokan a régi uzok utódait keresik ezen ide való palócz eredetü népben.

A palóczoknak, igaz, a magyar közjogban semmi kiváló jelentősége nincs, a várispánságok történetében azonban bizonyos szolgálmányosokról van szó, a kiknek a várkötelékben italt, különösen ivóvizet kellett a várispán számára hordani, ilyen volt a többi között Fehér vármegyében A g á r, s P e s t y Frigyes szerint Nógrádban is volt nyoma ennek a szolgálatnak. Lehóczky »Stemmographiája« panniti Uza Miklóst »e genere Cummanorum« néven emlegeti s 1590-ben Ilona egyik Derencsényinek volt a felesége, Imre és Sándor Gömör alispánjai voltak a XVII. században.

Uza-Panyiton halas tó is van; itt született a híres panyiti nóta, valamelyik papról, a ki a maga rossz borát mérte. Hajdan sokat huzzák e nótát a restauratiók alkalmával.

Uza-Panyit a Primóczi Szentmiklóssy családé. 1699 táján kapta György feleségével Uza Máriával. E család ivadéka volt Szentmiklóssy Alajos magyar író és költő.

Lejebb valamivel Rakottyás fekszik. A házak száma e községben 38, területe 1,506 kat. hold s a népessége 299. Magát a falut öt pusztá övedzi: Kápolna, Vaskapu, Csenteháza, Hutya és Heredély; templom nincsen benne, a katolikus hívek Uza-Panyitra járnak, a helvét hiivallásuak Bátkába.

Bátka és Rakottyás között Tamási község fekszik, nem teljesen háromszáz lakossal, kiknek számát Bartholomaeides e század elején sem tette sokkal kevesebbre. E körülmény tűnik fel Alsó- és Felső-Bátkánál is, mely iker-falvak a rimaszombat-kassai kitűnő országot mellett területnek el 2,041 kat. holdnyi területen. Gömörben a Bátki-család valamikor nemes-séggel birt; egyébiránt Bátkában a számos nemesi családok közt különösen a minaji Bornemissza-család válik ki.

Bornemissza sok van az országban. Nagy Iván sem tudta a genealogiájukat rendbe szedni, szerintem a Bornemissza család, a mely Gömörben a mai napig szerepel, a karthali előnevet használhatta, s már 1481-ben megtiltotta György, a sági convent előtt Sági Lászlónak, hogy Méhi, Ethes és Ujfalu birtokokat testvérének, a salgói várnagynak engedhesse oda.

Lejebb Dulháza, Zsíp, Ujfalu és Radnót falvak következnek. A vidék Balogtól Bátkáig, de azon alul egész Rima-Szécsig a jól rendezett gazdálkodás jellegét viseli. A magyar paraszt erre nem specialista, néhol az út mellett a füre kiterített házi vászon mutatja, hogy az asszonyok szőnek, fonnak, fehérítenek; máshol a kaptárban méheket vettem észre, a Balogon malom kelepelése hallatszik, kérdeztem van-e kendertörője? volt; pedig nem áll abban a hírben mintha a környéken kendert termeszténének.

Dulházán híres dohányt termesztének, a miskolczi kereskedelmi és iparkamara 1885—87. évi kimutatásában ugyan nincsen benne. A lakossága kétszáz körül forog, a kik egytől egyig magyarok, a kath. hívek Baraczára járnak, a reformátusok Zsípre; pusztája kettő van, az egyik Barcziháza, a másik Korlátháza. Dulházán a Farkas-család a törzsökös.

A sok »háza« végzetű helységnévről eszembe jut, miszerint Hunfalvi Pál a községekben előforduló eme szót az ugor és finn nyelvekben lévő *kat* vagy *gát* szótól magyarázza. Gátak mindenütt voltak erre, úgy a Sajó mint a Rima mentében, valamint a Balog völgyön is.

Zsíp valamivel nagyobb falu Dulaházánál, területe is jelentékenyebb, lakosai Bartholomaeides óta szintén fogytak; pusztája csak egy van: Bodolló. Fogyott Radnót népessége is, s ha a szomszédos Ujfalu nem is apadt az emelkedés korántsem olyan nagy, miszerint az közel egy század tartama alatt számbavehető volna.

A palócz elem Uza-Panyiton kívül Radnót község lakósaiban szembeszökő. A radnótiakat verekedőknek tartják s úgy mondják, hogy valamikor nagy szerepet játszottak a követválasztásokon és a megyei tisztújítás mozgalmában. A Pósa-család honos benne. Pósa Lajos, a gyermekvilág kedvelt költője szintén ide való. Büszkéek is rá a radnótiak.

Azon a kedves lapályon, a mely Radnóttól Rima-Szécsig terjed, még három kis falu foglal barátságos egyetértésben helyet, Czakó, Iványi és Zádorháza. Pusztája csak az egyiknek van, Iványinak, úgy hívják, hogy Tekes. Iványi nemcsak a Balogvölgyön, hanem egész Gömör vármegyében előkelő nevet vívott ki magának, ház alig van benne 60, hanem azért maroknyi, 406 főből álló lakossága egyike a legjózanabb embereknek, a falu rendezett olvasó-körrel, ének- és daltársulattal bír s gyermekeit hazafias szellemben neveli.

Csíz és Lénártfalva már tulajdonkép nem e völgy keretébe tartoznak, miután azonban ezeket az 1888. évben a földrajzi társaságban tartott felolvasásomban Rima-Széccsel együtt bizonyos tekintetben mellőzni voltam kénytelen, szükségesnek vélem e helyen jelezni, hogy a csizi ásványvíz jó tartalma oly gazdag; miszerint az gyógyhatásra nézve a halli vizet is felülmulja s a tulajdonosok mindent elkövetnek, hogy a csizi kút számára Magyarország ásványvizei közt, az őt joggal megillető helyet a haza határain túl is érvényre juttassák.

Rima-Szécs egy 3,965 kat. holdnyi területen fekvő apró mezőváros; a lakóházak száma csekély, mindössze 171, lakossága 1,518, a kik részben a róm. katolikus, részben a helvét hitvallást követik. Rima-Szécs praedicatuma volt a Széchyeknek, s e

család — a mint az a történelemben ki van mutatva — valamikor Balog néven volt ismeretes.

Bartholomaeides Szécsét a szláv »szjacs« szótól származtatja, azonban valószínűbbnek látszik, miszerint a tót seka ű is a latin seco-(āre) szóból eredt, s ezt a magyar népa mészárszék, azaz húsvágó hely névben mai napig széltiben hosszában használja: túlzás azért azt hinni, hogy mert Szécsét a Rima szeli, vágja, hát azért volt a város neve Szécs.

A Fejér-Codex Dipl. V. kötetében ez Cseke (Cheke, Cheche) néven is előfordul. 1274-ben ugyanis a király András mesternek, Iván fiának Cseke nevű gömöri várföldet és Feled helységet adományozza, mely föld conditionatiusok földje volt. (terra marcidatorum). Ez a szó »marcidatores« II. Béla okleveleiben többször fordul elő, s a megboldogult Pesty Frigyes egészen tisztában volt ennek a szónak a fogalmával.

Rima-Szécsen tótok egyedül a csehek korában lakhattak, ide futottak ugyanis 1458-ban a Valgatha zsebrákjai s az erdőben a magyar parasztok verték őket agyon, maga Valgatha fogságba került, Komoróczy megmenekült, a várát 1459-ben Mátyás király romboltatta le.

A lakóházak külseje az egész Balog völgyön nagyon különböző. A házakat fenn, az éjszaki vidéken nagy részt szalmával fődik, minél lejjebb jön az ember: a hajlékát a gazda mindinkább szilárd anyagból építi és fával, cseréppel fődí. A házak építési modora a városi, különösen a rimaszombati házak stíljét utánozza; régi, két-háromszáz esztendősz házak nem igen vannak már. Székely módra épített tető még elvetve akad, Rima-Szécsen a Lóska István-féle ilyen, még a kéménye is fából van s úgy néz ki mint valami iskola, mintha tornyocskája volna.

Hogy Rima-Szécsen az előidőkben magyarok laktak, mutatja először az, hogy a törzsökös családok nevei: Varga, Szegedi, Boros stb. magyarok; másodsor magyarok a dülők nevei is azok: Mikócsa, Mártonyos, Kenderszer, Görecsénköz, Gombiczalja Tóközel, stb. de különösen mutatja az a körülmény, hogy palócz módra építkeztek, az u. n. »Boldoganya« vagyis a ház közepére felállított bálvány most is látható a Murányi-féle házban s a ház-közösség idejében olyan hosszsz szobában laktak hogy az embernek háromszor kellett köszönni benne, míg észre vették.

Egynevű családok egész Balog-völgy környékén ma már

Boldog-
anya
Imre-
179

alig találkoznak; Zádorban az egész falu Betes, Jénén: Jénei, Mártonfalán Czeglédi és Czike. Rima-Szécsen az idegen nevű lakosságot, minő pl. a Brindza, Haluska, Lóska (eredetileg Liska = róka) a hercegi uradalom telepítette ide, jelesen a Garam vidékéről. A század elején, a mostani róm. kath. plébánia-épülettől tiz egyenlő szép kőházat emeltetett az uradalom s azokba mesterembereket hozatott. Akkor jöttek Rima-Szécsbe szécsnek Turóczból Angyal, asztalosnak Liptó vármegyéből Friedrich, cserépfedőnek Sárosból Lozinák stb. Némely család neve könnyen elvegyült; Angyal minden más nyelven hasonlóan hangzik, Friedrich keresztnéve volt az illető mesternek Horváth Frigyesnek, Lozinákot eredetileg Zlatináknak (ötvös) nevezték s akkor kapta mostani nevét, mikor azt a jegyző, magának az illetőnek dictálása után bele irta a vándorkönyvébe.

Hogy Rima-Szécs valamikor vár volt, a történelmi adatokon kívül a város fekvése is igazolja. A város, a Rima vizét tekintve, dombon épült s a legmagasabb pontja a ref. templom, a melyet egykor a husziták góth stylben építettek, a kerek apsis még most is megvan s a cimiteriumot kőfal veszi körül. A templom délkeleti részén a Rimától egy alagut vezetett a mostani uradalmi magtár aláig, a melynek nyugati oldalában a katolikus híveknek egy kis kápolnájuk volt. Az urasági hörtön hasonlóképen a magtár alatt volt berendezve.

Otrokocsi Fóris Ferencz Rima-Szécsen született s itt volt egy ideig református lelkész.

A kath. hívek régi időben Dobóczára jártak misére; még Mária-Terézia idejében is csupán egy erdei remete tartózkodott itt a vadon csendjében, a ki gombával és gyökerekkel tengette életét, s méheket tenyésztett.

Adóját a város, mint Magyarország más városai is, ember és lóadag aránya szerint róttá le (Portiones orales et equiles), s annálfogva igen gyakran lovasságot kvártélyoztak bele, s hol vasas németek, hol dzsidások, hol végtére palatinus huszárok feküdtek benne.

Közmondásos, hogy a huszárok sok csinokat követtek ei Rima-Szécsen. A mai páston, a Nándor-majorban, a mely a most uralkodó bolgár fejedelemtől kölcsönözte nevét, egykor vesztőhely állott. Azt a három huszárt, a kik a nógrádmegyei Nagy-Oroszi községben megölték a korcsmárost, itt akasztották

fel. Nótát is szerzettek az esetről, a nép azt mai nap is énekli, danáját szomorúan sirja a hegedű.

E Nándor-majorban számtalanszor kirukkoltak a nyalka huszárok, bár annak színhelye nem egyszer szolgáltatott okot megható látványosságokra; így 1846-ban itt futott vesszőt két közhuszár, a kiknek egyikét 200, a másikat 300 vesszőcsapásra ítélte a katonai szigorú törvényszék, a mit aztán egész következetességgel rögtön végre is hajtottak.

A Balogvári uradalom, mely a csobánkaival van egyesítve, Rima-Szécsben összpontosul. Az egész két kerületre oszlik, és pedig a balogvári és csobánkai kerületre.

A balogi kerület:

	Kat. hold	Százalék
Meleghegy	630·958	5·13
Vadaskert		
Hajoldal, puszta	913·762	7·42
Felső-Balog	1,945·586	15·79
Alsó-Balog	2·800	0·02
Pádár és Kis-Pádár	1,447·611	12·74
Traj	345·4	2·81
Perjése	1,636·47	13·28
Peszéte	1,137·1006	9·24
Tamási	678·809	5·51
Heredély puszta	227·81	1·81
összesen...	8,965·803	72·77

A csobánkai kerület:

Zsíp	482·165	3·92
Czakó	559·140	4·55
Ujfalu és Ágost-major	245·731	1·97
Iványi és Czomporháza ..	364·846	2·96
Rima-Szécs	1,704·199	13·83
összesen...	3,355·881	27·23

a hercegi uradalom területe ezek szerint 12,321·144 kat. holdat tesz ki, vagyis az egész völgy 38·52 $\frac{1}{10}$ uradalmi birtok.

Van még egy harmadik, mintegy hatezer holdas úgynevezett gornyói kerület is, a melynek egy részét nem házilag kezelik, hanem haszonbérbe adták.

A vidéken többször kísérletet tettek gyárak emelésével, így Balogon sörházát, majd szeszfőző gyárat, Rima-Szécsen gazdasági

gépgyárat, Edelényben czukorgyárat állítottak, de ezek az üzemet lassanként beszüntették. Azt mondják, hogy egy szárnyvasút volt a gazdasági jólét életkérdése, hanem az nem tudott létrejönni. A Sajó, Rima, Balog semlyékes árterületén olcsó vasutat építeni úgyis nagyon nehéz; de az eszmével, mint hallottuk, különösen azért hagytak fel, mert a hercegi uradalom hitbizományi jószág lévén, a tárgyalásokat külföldön, nevezetesen Góthában kellett volna megkezdeni.

Mikor ezelőtt két évvel szerencsém volt a Magyar Földrajzi Társaságban a »Rima-völgyet« ismertetni, a »Közegészség« című lap pályadíjat tűzött ki azon kérdés megoldására, mi az oka, hogy e vidék népessége oly szembetűnőleg fogy? A pályázat meddő maradt. Fogy, apad a Balog-völgy népessége is, fájdalom! A Rima mentében még lehetne az ipar, különösen a vas-ipar válságos helyzetéről beszélni, ott még szóba kerülhet a hanyatló régi törzsökös polgári elem, de ezek a tényezők, ezek a döntő okok a Balog völgyén különös figyelembe nem jöhetnek; vas-ipara nincsen, népe fuvarba se járt soha, kis városi polgári eleme nem számíthatott, mert egyetlen kis mezővárosa Rima-Szécs földrajzi szempontból már nem is e völgybe tartozik, hanem a Rima mellékére, a Fülel-Bánréve felé elvonuló iparvasut szakaszára.

Két lényegesebb okot lehetne csupán e helyen röviden jelezni, ezek közül az egyik a jelenleg fenálló mezőgazdasági rendszer, az általános nyomasztó helyzet, de e kérdés megvitatása a nemzetgazdaság körébe tartozik. Ugy látszik, sok időnek kell addig a mulandóság végtelen tengerébe merülni, míg a téren a helyes arányokat visszaállítani sikerül. A másik ok a gömöri nép testi és erkölcsi elsatnyulása, aláhanyatlása. Ma könnyelműen, bú és gond nélkül szeret élni minden ember, csak a röpke jelen a cél és nem a kétes, bizonytalan jövő; a kisdud gyermekek ápolása, nevelése nem elolthatatlan vágy többé — úgy hogy már mennyasszony korában meddőségért eped a nő — gyermekeit ruházni, taníttatni sokalja az apa, hanem hébe-hóba bu-elfelejtésül a boros kancsó, meg a pálinkás butykos fenekére tekintgetni reá nézve életkérdés; a családi szép kis birtokot kőnyavetyére eresztetni nem szégyen, csak baj, veszteség.

A gyermek-halandóságra vonatkozó statisztikai adataink fölötté foggyatékosak; de ha teljesek és kimerítőek volnának is, tudom és érzem, hogy csak mélyen elszomorító tényeket igazolná-

nak; arra nézve pedig, hogy az ádatokból a gyakorlati életnek is haszna legyen, még igen sok a tenni való, de a mitől a vármegye intelligentiája, mint hinni szeretem, egyáltalában nem idegenkedik.

FINDURA IMRE.

A DUNA EGYIK OLDALMOZGÁSA.

(Felolvastatott a február 13-án tartott ülésen.)

A folyók medrének helyváltoztatása kétségtelen. Nemcsak a néphagyományok szólnak róla meggyőzően, hanem a régibb térképek és helyrajzi leírások, sőt az ásatások folytán eszközölt föltárások is. Ma Légrád zalamegyei város egész területével túl fekszik a Dráván, innen van ellenben három horvátországi község, köztük a tisztán magyarajku Zsdála, vagy somogyiasan Posta móna (Posta malom), és a félig magyar lakosságú Góla. Ez oldalmozgásoknak különféle okok lehetnek indítói. A Tisza tulajdon mellékfolyói elől hátrál; ¹ a Dráva pedig hasonlóan a spanyolországi Ebrohoz, nem képezte ki medrét még kellően, miért gőzhajózásra a nála jóval kisebb Mura is alkalmasabb, mert megállapodottabb folyásirányt tart. Gőzhajóval való műszaki bejárása pár év előtt meg is történt. A Száva éjszaki, vagyis balpartja szintén alacsony és jobbára ártér, azért ott csak néhány jelentősebb helység van, mely ténynek oka a folyó medre oldalmozgásában keresendő.

Ezuttal azonban Dunánknál csak azt a jobb oldalra való fardadhatlan törekvést kívánjuk kimutatni, mely a Baer-féle folyó kitérülési törvényben leli magyarázatát, noha a német földrajzi társaságok 1882. április 12–14 napjain Halleban tartott kongresszusán Zöppritz, Königsbergből czáfolni igyekezett azt a tételt, hogy a föld tengelyforgása hatást gyakorol a folyók pályájára. Meglehet, egy pár olyan eset alapjára támaszkodik, mely ellentmondani látszik Baer elméletének, mit azonban nemcsak az igazol, hogy az éjszaki irányú vasutakon erősebben kopik a nyugati sínvonal, mint a hamburg-harburgi,² de a vonat kisiklások statisztikája is.

¹ Földr. Közl. 1882. 198–208.

² Természettudományi Közlöny, 1876. 325.

Maga a Duna szintén mutat föl egy-két törvényteleniséget, de ezek számtalan ellenadattal szemben csak annyit bizonyítanak, hogy nem egyedül a földrotáció hatalma szabályozza a folyók medre fejlődését, hanem esetenként más természeti erők is. Így Vá l y i Magyarország leírásában Győr megye szélén a Duna mellett említi Ásvány falut, mely ma attól egy órányira fekszik. Egyik regéjében Tompa így kezdi róla énekét:

Volt egy falu hajdan a Duna mentében,
Ma is megvan, pedig ott, hol régen;
Mégis akkor éppen a folyóra dőle,
Most egy órányira van a Duna tőle.

Itt a Duna a balpartja felé hatolt.

Ha igaz az, a mit némelyek állítanak, hogy hiányzott egykor a Dunának az a nagy kanyarulata, melyet most Komáromtól Váczig és onnan Adonyig leír; hanem e helyett Komárom fölött vagy alatt kiindulva a vaáli völgyön folyt végig, mivelhogy a nevezett völgynek sok hasonlatossága van egy elhagyott folyómederhez: ezt csak az esztergom-vácsi hegyszorulatnak megnyilatkozása után hagyhatta el, midőn ennek folytán víztükre alább szállott, mert a vaáli völgy feneke mintegy 126 méterrel magasabb a Duna mai felszínénél. Oldalnyomás keletkezhetett tehát a meder szintáj megváltozásából és a folyás sebét délkeletiből keleti irányba terelte.

Dubraviczánál is a gőzhajók az Osztrovo sziget északi oldalán huzódó folyóágot használják, mert szélesebb és hajózásra alkalmasabb az, mint a szerb Dunaág, melybe délről a Mlava folyó ömlik és törmelékével töltögeti.¹ Az európai nemzetközi aldunai bizottság mérnökei legutóbb azt tapasztalták a folyó deltájában, hogy most kiválóan az éjszakibb fekvésű ágak iszaposodnak el; különösen észrevehető pedig ez Ocsakovnál és a sztari-sztambuli torkolatoknál, minek oka az, hogy a Duna fősebe ma az izmail-ocsakovi ágban a kiliai torkolatban van.²

Sok helyt van ellenben a Duna mentén olyan pályaszakasz, hol közvetlen megfigyelés alapján tömérdek anyag áll rendelkezésre, mind azt bizonyító, hogy valóban engedelmeskedik ez a nagy vízer a szükségességeknek, mely őt jobb partja felé tereli. Így

¹ Dr. Hunfalvy J., Egyet. Fölldr. I. 1884. 194.

² Rundschau für Geogr. 1884. 181.

felső folyásának Regensburgig való szakaszán dél felé törekszik helyet foglalni; a másik a nagy magyarföldi pálya szakasz, hol a Duna, a mint a vácsi könyökképződés folytán létrejött röpitő erő hatása alól megszabadul, azonnal nyugati partjai felé hatol mindenütt, egész a Bácsbodrog megyei könyökeig és pedig olyan eredménnyel, a minőt a jobbparti kőzetek ellenállóképessége megenged; holott még egy nehézséggel kell megküzdenie, mely oldalmozgására ott bénítólag hat. Nem más az, mint hogy hazánk dunántúli vidéke a százados emelkedés stádiumában van.

A Duna egész folyásában hat helyt tör át hegyszárnyakon, mondja Visontay János. Ezek egyike a sváb Jura, de Dr. A. Penc k szerint¹ württembergi és bajorországi szakasza a negyedikor eleje óta nagy változásokat szenvedett. Több ponton folyt akkor a Jura hegységben, de rövid futás után ismét odahagyta. A Blaubeuren mellett húzódó völgy nem egyéb, mint a Dunának egykori medre, mely Ehring mellett metszette át a sváb Jurát, és onnan tartott Donauwörth felé. Korábbi eredetű a monheimi száraz völgy, melyben G ü m b e l régibb hordalék emelvényeket vizsgált meg; ekkor a Duna Donauwörthtől nem Neuburg és Ingolstadt-nak vette útját, hanem rézsút a frank Jurán keresztül Eichstädtnek és tovább az Altmühl folyó völgyén érte el Regensburgot.

De a Duna déli mellékvizei is megváltoztatták azóta medrök helyzetét. Az Iller hajdan csak Kemptenig folyt mai ágyában, Memmingen tájékán a Günz völgyébe kanyarodott. A Lech és Wertach együtt mentek Kaufbeuern át és onnan küldte a Lech egyik ágát a Mindel felé. Később az Ammer volt mellékvize a Lechnek, a Mangfall pedig az Isarnak. Segítségére jött itt a Baer-féle törvénynek a plateau éjszakkeletre dülő hajlata is. Az Inn mai szorosai, mint a rosenheimi s a seefeldi, szintén újabb eredetűek; sőt a ferni szorulat éppen a glacial korszak után keletkezett. De maga az éjszaki mészkőöv is, melyen az Inn keresztül tört, hasonlóképp újabb eredetű. A folyónak völgye Kufstein alatt még ma is meglehetősen hiányosan van kiképződve. Ha egy 600 m. magas gát zárat állítana vizei elé, azok a felső Izar völgyén volnának kénytelenek maguknak utat keresni.

P. Lehmann a Duna magyarországi mellékfolyói közt a Vág és a Garamon konstatálja a Baer törvény hatását. Szerinte

¹ H u m b o l d t. Monatschrift. 1884. 125—127.

a Garam különösen igyekszik jobb felé helyet foglalni, a Vág ellenben látszólag figyelmen kívül hagyja ma, mert alluviális laposának folyton balján marad, — de mint a geológiai nyomok világosan feltűntetik, idő folytán cserélkezett meg a folyó laposában ez a viszony; és a Vág, mint sok más sebes folyású víz, annyi törmeléket hord magával, hogy azzal saját mederfejlődésére nézve is képes a rotáció törvényt egyidőre hatályon kívül helyezni.¹ Valamint a Lajtnak sem hiányzik hasonló meder módosulása, mely miatt Lajta-Pordány sopronmegyei és Deutsch-Prodersdorf alsó-ausztriai községek közt szükségessé vált 1886-ban a határigazítás, mivel az osztrák balparton magyarok, a magyar jobbparton osztrákok lettek a birtokosok.

Kutatásai nyomán Stefa nov i ě lovag annak a kijelentésére érzi magát följogosítva, hogy az időben, mikor a pannoniai tenger még megvolt, a Duna esztergom-vácsi szorulata elhagyása után délkeleti irányban érte el Gödöllő tájékán torkolatát, hol a talajnak soknemű megmunkáltatása után is fölismerhető még a régi meder. Es mivel hajlandók a folyók egy-egy szorulatuk odahagyása után rugalmasságuknál fogvást szétágazni, e módon keletkezett nyugati mellékágával előbb a mostani öreg Duna, mint az egykori keleti főágnak párhuzamosa; csak később állt elő a mai bogdány-szentendrei mellékág, mely a dunántúli hegység lábánál simul végig és mely a folyó sebének idővel nyugatra való átszökése folytán arra van hivatva, hogy főág legyen.

Bogdánynál olyan mély vizet talál a gőzös, hogy minden hid nélkül közvetlen a meredek part mellé köt ki. Ó-Budánál a mai szigetek csak később támadtak s Aquincum nagy részét a Duna temette el.² A főváros Dunájának helyváltoztatása kérdésével tüzetesen foglalkozik Salamon Ferencz; szerinte vissza kell gondolnunk hóditanunk, a mit a Duna 1½ ezer éves szakadatlan ostrommal Aquincumból medre és szigetei számára elvett. Észrevétlen lassú volt a foglalás, de újabb időben mégis rajtakapták. A hajógyár szigetén több nevezetes római emlék mellett egész épületeket, egy fürdőházat találtak. A Duna amaz ágában, mely az óbudai szigetet ma a száraztól elválasztja, két tetemes kőfal fekszik keresztben a vízszin alatt. Egyik a kis lánczhidon fölül 228 méternyire, a másik azon alul 70 méter-

¹ I. Jahresbericht der geogr. Gesellschaft zu Greifswald 1882/3. 33.

² Budapest története I. 1885.

nyire; mi elárulja, mit művelt itt a folyam. Ezek egyikén a kotró gép megsérült és mivel nem folyóhosszant terjednek, nem tartozhattak a római vízszabályozáshoz. Ugyanitt nem egy érdekes római régiséget merítettek már ki, köztük egy tiszta ezüsthől öntött szép Mercur szobrot, mely észrevétlenül külföldre került.

Abból, a mi ezelőtt $1\frac{1}{2}$ ezer évvel szakadatlan kontinens volt, még pedig kőépületekkel megrakva, elszakasztott egy jó darabot szigetnek. Nemelyek sejtelmei szerint nemcsak az óbudai Nagy- és Gyárszigetet lehet egykori száraznak vennünk, hanem a most már elenyészett Fürdőszigetet is. A mult század elején Bél Mátyás még fűzfa bokrokat látott a szerinte 200 lépés hosszú és 60 lépésnyi széles zátonyon, melyet azonban a magasabb víz-állás elborított akkor is. A Margitsziget felől, melynek mintegy felső folytatása, volt, csak iszaphból állott, hol több meleg forrás fakadt. Mondják, itt meleg fürdők voltak hajdan s mutatkoznak is nyomai; mert a melegviz tavat képez és romok is láthatók. Az öt melegforrás közül, melyek miatt Buda a rómaiak részéről Aquincum nevet kapott, a harmadik most csak a Duna apadása-kor látszik a Duna közepén a pesti és Margit- azelőtt Nyulak szigetei közt, mondja Németh János.¹ Hogy eme fürdőkhez, melyeket a nép ma is »Römische Bäder in der Donau« néven ismer, de a Duna eltemetett, a Margitsziget szögletéről el lehetett jutni, bizonyítják az 1823-ban még föltűnő, egy ölnyi (2 m.) szélességű romok.

Mind ezen margitszigeti, mind az óbudai, a Dunába. itt-ott benyuló omladékok azt a régi hagyományt látszanak megerősíteni, hogy a rómaiak idejében a Dunának nem ez, a mely most, volt a folyása és ágya, hanem hihetőképén Kerepes helysége felé. A Tud. Gyűjt. szerkesztője megerősíti s szabatosabban közli azt az adatot, mely szerint egy vizalatti $1\frac{1}{2}$ öl (3 m.) széles kőfal tartott a Margitsziget északi csúcsától a Fürdősziget déli csúcsa felé. Ez az 1874. óta már nem létező zátony a Margitszigeten valamivel fölül a mult években csekély vízálláskor még hosszan, keskenyen nyújtózott el a fölszínen és 126 cm. magas vízállás mellett a 700 lépés hosszú és mintegy 150 lépés széles szigeten nem kevesebb, mint 50—60 melegforrást számláltak meg a zátony Buda felől való részén.

Ma már a szabályozás kotrógépe a Duna fenekével egyen-

¹ Tudományos Gyűjtemény 1823 VI. 4—7.

lővé tette ezt a szigetet s a rajta fakadt források a folyó ágyában buzoghatnak fel. Ekkor több római emléket találtak bizonysgul arra, hogy azt is lakták a rómaiak. Ama vastag fal a Margitsziget csücsánál mutatná az összeköttetést. E jelekből azt következtethetjük a római korbeli Duna térképére nézve, hogy a budai part magában foglalta, mint szárazt, a Margitszigetet is a Fürdőszigettel, a Nagy- és Gyárszigettel együtt. Kárpótlásul mély folyómeder lehetett az újpesti sziget. Ez később képződött, mikor a Duna ama szigeteket alakítva a budai part felé huzódott; lejjebb pedig folyt azon az egész traktuson, melyet ma Vizafogónak neveznek. Maig is ingovány az és kedvelt medre a nagyobb áradásoknak.

A mai vácsi országut s a Dunapart közti tér igen tetemes folyamágnak elegendő, — lévén ez a mai félig száraz szalag középszámítással legalább 500 m., holott a lánczhidnál az egész folyam 190 m. széles. 1848-ban pedig november 28-án a Rákos torkolata mellett munkába vett sánczolások alkalmával egy nagy négyszögű római erőd alapfalait fedezték föl. E kasztrumról az a hiedelem, hogy nyilván nem is a Duna balpartján feküdt, hanem a folyónak akkor egyik nagyobb vagy kisebb szigetén. A Duna tehát azt a törekvését, hogy mindinkább a jobb partja felé foglal s a mennyit ezen nyer, ugyanannyit elveszit a balpartján, hogy csak nagy árvíz idején szálljon meg rajta néhány hétig: itt historialilag is bebizonyította.

Hogy a Duna sebe a soroksári ág rovására már a budafoki folyó ágba szökött át s a nagy folyó a fővároson alul oly mereven ölt jelenleg déli pálya iránt, *Stefanovič* a »kosava« szerb nevű délkeleti szél uralmának rója föl eredményül és e nézete külföldre is megtalálta útját, a kosavát Magyarország klímájában számottevő jelenségül kezdik emlegetni; pedig kellő alap nélkül *Stefanovič* nézete szerint ez hordta feltartóztatlanul a víz alól kimaradt fővényt a Dunába, míg annak folyását mindinkább nyugatra sikerült szorítania.¹ *Friedrich Meyer von Waldek* azt mondja,² hogy a Feketetengerbe ömlő orosz folyók limánjai szintén az uralkodó déli és délkeleti szeleknek köszönhetik eredetöket, a mennyiben e légáramlatok a vizet visszaszorítva, fölfelé tágitják a folyó torkolatokat és szigetekké

¹ Ungarns Stromregulirungen 1883. 44.

² Russland I. Abth. 1884. 93.

takarítják össze bennök a hordalékot, — megakadályozzák tehát a delta képződést és ugyan olyan hatást idéznek elő, mint az erős tengerdagályé némely aestuarium létrehozásában.

Mióta Stefanovič a kosava szélnek geológiai hatását oly erősen jellemezte, sokat foglalkoztatott e légáramlatnak neve és természete. Dr. Czirbusz Géza szíves volt fölvilágosítani, hogy a kosova szó »kaszáló, leseprő, kiszáritó« jelentésű; Tömösváry Ödön pedig a kolumbácsi légy ismertetésénél azt mondja, hogy a Duna szorosban, mely tulajdonkép Baziás községtől Orsováig tart, tavasszal állandóan erős keleti széláram uralkodik, mely a Duna folyásának ellenében halad s gyakran oly veszélyes, hogy ilyenkor közönséges csónakokon közlekedni nem lehet. E szelet az ott lakók »kosova, kosave« névvel jelezik.

Stefanovičnak főnebb megidézett munkája ismertetésénél, 1883-ban e folyóirat 161—165. lapján kimutattam, hogy e délkeleti szél Budapesten épen nem volt uralkodó 1873—1882 közt; a Természettudományi Közlöny pontosan vezetett meteorológiai följegyzéseiből kimutathatólag azóta sem vált túlnyomóvá, de ilyen a multban sem volt. Budán Mayernek 1841—1845 közt naponként 10-szer eszközölt észleletei szerint, ha a szelek számát 1000-re tesszük, tavasz és ősze 500-6 szélfuvás esik és a főbb 8 szélirány közül csak 40-5 jut a délkeletire; a keletit és nyugotit leszámítva, melyek 24—24 számban képviselvek, minden irányból erősebben fújt a szél, mint épen délkeletről.

A »Délmagyarországi Természettudományi Társulat«-nak Temesvárt eszközölt meteorológiai megfigyelése alapján össze-számítottam, hogy 1875—1886 közt 12 éven át észlelt 10475 szélirány közt 938 volt délkeleti és e 8% nem jogosítja föl a kosavát arra, hogy magát a nagy Magyaralföldön uralkodó széliránynak tekintse. A kosava túlnyomósága ellen szól az is, hogy Agadics, Majdan-Oravicza és Szászka fölött a fehérlő mészszirtek cse-nevész girbe-görbe fáinak állandóan délnyugatra hajló sílány koronája valódi fokmérője és iránytűje a vidéken uralkodó szél vonalának, mondja Téglás Gábor, — s ez éjszakkeletire vall, nem délkeletire. Szegeden is az 1872—1881 évek közti meteorológiai följegyzések azt mutatják, hogy átlag 107 esetből szélcsendre 32, déli szélre 20, nyugatira 11, délnyugatira 9, éjszakira 8, éjszakkeleti, keleti és éjszak nyugatira 7 jut; épen a délkeletire esik a legritkább előjövétel. ennek a száma csupán 6.¹

¹ Szegedvárosi főgymn. Értesítő 1884. 54.

A *Stefanovič* részéről távol példakul felhozott kara- és kizil-kumi ázsiai sivatagok futóhomok lánczainak, valamint a szuezi földszorosnak képződésére nézve is bukkantam tekintélyes nyilatkozatokra, melyek azok keletkezését korántsem a délkeleti (kosava) erejének tulajdonítják. De lássuk őket egymás után.

A Karakum és Kizilkum pusztákon található futóhomok lánczolatok fejlődésére nézve *Stefanovič* ellenében a *Globus* (1881) azt mondja, hogy a 6 hónapon át fúvó éjszaknyugati szél hordja azokat össze a meridiánnal 45 fokot képező szeglet irányában az Amur folyásánál, a puszta éjszaknyugati szélét ellenben a fővénytől tisztogatja; e légáramlat keletkezése a délkeleti vidékek fölmelegedésében találja magyarázatát. Igazolja ezt az a körülmény is, hogy éppen a naptűzés óráiban fúj a szél legerősebben. Délelőtti 9—10 óra körül keletkezik, leghevesebb 2 óra tájt és csak napnyugat idején ül el, miért utazásra ott a reggeli időt használják.

Azt mondják e szélre némely utazók, hogy lázgerjesztő tulajdonsága van, de *Majew* őrnagy szerint ez csak ott áll, hol előbb posványos vidéken söpört végig, mint pl. *Tardshuiban*, hová a Szeravshan mocsár rothadási termékeit magával elhordja. *Bokharában* ellenben kellemesen hűsítő tulajdonságú a nélkül, hogy az egészségi állapotokra nézve káros befolyású lenne. A sivatag homokbuczka sorainak kiképzésénél *Musketov* sem a délkeleti szélre fekteti a súlyt.

A szuezi földszorost illetőleg pedig *Fuchs* bécsi geolog már 1877-ben kimutatta, hogy annak talaja egész szélességében fiatal, alluvialis és negyedkori képletekből áll, és ugyan középütt egészen folyóvízi képződményekből, melyekhez éjszakra a Földközi, délen a Vöröstenger lerakodmányai csatlakoznak. Kétségtelen, hogy az édesvízi lerakódások a Nilustól származnak, csak az maradt rejtély, hogy a két tenger állatvilága az egykori érintkezés daczára miért nem keveredett össze. *Fuchs*¹ azonban egészen analog tüneteményeket sorol föl, hol két tengernek egymásétól egészen elütő faunája érintkezhetett és még sem keveredett össze, mivel ott egy beömlő nagy folyónak gazdag édesvíz-mennyisége képezte az elválasztó határt.

Ez az eset áll az Amur folyó torkolatánál, mely a 112 kilométer hosszú, 22—37 km. széles Tatárszorosba nyílik s az

¹ Verhandl. der geolog. Reichsanstalt. Wien, 1881. Nr. 10.

Okhoczki és Japán tengereket köti össze. Az előbbinek valódi sarkvidéki a faunája, az utóbbiban ellenben igazán délvidéki, sőt mondhatni forróövi állatfajok tenyésznek. Egy sem nyomulhat ezek közül éjszakknak, mivel az Amur a tengerszorost iszapjával és édes vizével keresztben vágja ketté, éjszak és dél felé ömölve. Időjáratán teljesen betölti hordalékával az Amur a tengerszorost, Szaghalin szigetét a szárazhoz köti és teljesen hasonló viszonyokat teremt, mint a minők a szuezi földszorosnál vannak; eképp a keskeny földgáttól éjszakknak és délnek teljesen elválasztott és egymástól elütő állatvilága lesz; középütt folyóvízi képződmények, két oldalt pedig a megfelelő tengerek áradmányában a sajátos tengeri állatok maradványai lesznek föllelhetők.

Hogy a Duna olyan rögtön kanyarodik ma délnek, a mint a nagymaros-visegrádi szorulatból kilép s mintegy megjedve a Duna-Tisza közén elterülő homoktengertől, mely őt elnyeléssel fenyegeti, délre csap át s ezen irányát megtartja egészen odáig, hol a beléömlő Dráva őt délkelet felé tereli,¹ inkább messzebb okokban lelhetné kielégítő magyarázatát, mint a kosava szélnek eltérítő hatásában; mert a 650 m. magas Naszályhegy elődombjai miatt mehetne a Duna délkeletnek, mint hajdan, ha megfoghatkozott vizeinek mai tömegével a Baer-féle törvény ereje nem rendelkezne; mit igazolni látszik még ma az is, hogy Gödnél 10—12 m. magas partot mos a Duna s annak tövénél csak alacsony vízállás mellett szárazon lehet járni.²

A glaciál korszak idején ugyanis Európa felületének 115,000 □-mértföldnyi (6.325,000 □-km.) területét tartotta fogva a jég, és ekkora kiterjedésű jégmezők olvadékvizöket a mainál hasonlíthatlanul nagyobb mennyiségben kellett hogy öntötték legyen a Dunába, melynek eképp erőszakosabban hullámozó árja nagyobb erővel indult át a jelzett szoroson, és fokozottabb röpítő erejének eredője volt az a délkeleti irány, melyet Stefanovič avatott szeme Dunánk régi medre gyanánt felismert. De a kik a több helyt könyököt alkotó folyók pályáját egyes pontokon fölakasztott kötéllel szeretik összehasonlítani, nem ellenzik azt a nyilatkozatot sem, mely a hasonlat továbbfűzése folytán önként keletkezik, hogy a bővebb vizű vagy nagyobb esésű folyók könyökénél a szöglet nem igen képződhetik ki mértani pontossággal. Dunánknak váczí könyöke is találóbban hasonlít a térdhajlathoz.

¹ Scholtz A. Az Osztrák-magyar monarchia földrajza 1879. 32.

² Dr. Szabó J. Göd környéke. 1887. 1.

Számtalan az olyan kisebb-nagyobb folyók mennyisége, melyek mint a Duna egy-egy keresztvölgyet használtak föl, hogy rajta, bár irányuk megváltoztatásával, de mégis keresztül csuszamoljanak, mihelyt azonban a kibúvót elhagyták, ismét irányt változtatva lejtének odább. Olyan folyó meg alig található, mely útjában valahol erős könyököt ne alkotna, mit a térképek figyelmes szemlélete eléggé igazol. Európában a Volga, Etsch, Mura egészen olyan alakú pályát írnak le, mint a Duna, csak pályaszakaszaiak hosszúságában mutatkozik egymáséttól különböző arány. A Pecsora, Ural, Ipoly, Olt, szintén hívek e törvényhez, csak hogy irányuk ellentétes az előbbiekével.

A mint azonban Dunánk a magyar fővárost elhagyja, mindinkább erőt vesz rajta a nyugatnak való törekvés. Mért földköveinkben, mondja S a l a m o n Ferencz, a tanuknak elegendő száma van előállítva annak a bizonyítására, hogy Aquincumnak egyik, még pedig saját országutja Eszékig a mai Dunaparton vezetett el, összekötvén egymással az ottani erődöket és teleppeket. Sőt még azon eszmére is vezetnek, hogy a római korban a Duna, ha nem is oly nagyon mint P t o l e m a e u s képzelte, de valamivel keletiebb folyású volt mint napjainkban s az az út, mely mértföldkövestől együtt vízfénék, egykor nemcsak magasan kiemelkedett a vízszin fölött. hanem a jobbparttól némi kis távolságra huzódott el. A Duna több mint $1\frac{1}{2}$ ezer év alatt nemcsak sokat mosott a magas jobbparttól, hanem medrét főlebb töltögette. Ercsi és Adony közt, mint Dr. S z a b ó J. írja, magas kőút áll a magas löszpart és a Duna vize közt az áttérben.

Az is feltehető, hogy a jobb parthól, melynek szakgatásában meg nem szünik, kitartása talán 100 öleket (200 m.) mosott el oly sok idő alatt. Így azt legalább bizvást feltehetjük, hogy Pakson alul Eszékig folyamunk csallóközi szeszélyei egészen más konfigurációját mutathatták a szigetek és erek labirintjának, s hogy az lehetett több vonalon akkor a legnyugatibb ág, mi most a legkeletibb. Korántsem tartozik a lehetetlenségek közé, hogy egykori római városok és erődök romjait ma a Dunában, sőt néha a balpart iszapja és homokja alá mélyen temetve találhatnók. De mértföld köveinknek a balparton való előfordulását nem tartom valószínűnek. Duna-Szekcsőn római romok vannak, egy kasztrum maradványai, ezek egy része már a Dunába nyulik be.¹

¹ Archaeologiai Értesítő 1885.

A hajdani ős Dunának útja Gödöllőtől a Besnyő érben, a Tápió és Zagyva medrében lehetett, később a főváros keleti oldalán elvonuló ingoványokban, a gubacsi, pusztapéteri, halomegyházi, gyáli és pótharaszti laposokban s a vecsési kavicsbánya tájékán. De az utóbb kiképződött soroksári meder sem volt mindjárt olyan délnyugati görbületű, mint ma, hanem délkeleti, mint még ma is Soroksárig; és folytatását lelte a harasztinál belőle kiszakadó Turján érben, mely Alsó-Némedi mellett »Lőfőrösztt« nevet visel; követhető, ez tovább Ócsa, Sári, Dabas, Gyón, Tatár-Szent-György, Sarlósár Kerekegyháza, Ágasegyháza, Orgovány felé.

Kecskemét és Izsák közt számos régi folyómedert lát az utas, azok mindannyia több kevesebb görbülettel délkeleti irányu; némelyikben még ma is ittott víztükrök csillognak a ház magasságú homokbuczkák között, széleiket bőven növi be susogó nád, bókó káka, ernyős elecs (Butomus), tavaszi gólyahír (Caltha). sulyom, e nálunk már pusztulni indult vízi növény. Tovább menve folytatásukat nyerjük eme laposoknak Bugacson, Móriczgátján, Majsa, Kömpöcz, Csólyos, Átokháza, Dorosma környékén, hol a főlzaporodott hóolvadék és esővíz a Maty hidjánál éri el a Tiszát. A Maty medre Csólyos határához közel a pálosi pusztán ötlik föl, 75—80 m. széles, 8 km. hosszú útja után elágazik, ez ágak egyike a dorosmai határnak tart, hol számos vízállással egyesül; a másik, a szegedi földeken vész el, a harmadik a Szegedtől 22 kilométernyire eső Péteri tóba szakad, majd ezen át egyes erek közvetítésével a Dunával lép összeköttetésbe. Ez az oka annak, hogy a Duna vize némely évben Szeged alatt kerül a Tiszába.¹

A Dunának újabb ága volt a másik ingoványsor, mely az előbbitől nyugatra Bugyi, Ürbő, Peszér, Adacs és Izsáknak menve a Kolumtóban éri végét. E 22 □ km. (4000 hold) kiterjedésű víztükrő, melyből a halászok Kecskemét piaczat »tiszai« csukával látják el, a nép előtt Kolontó nevet visel és folytatását képezi a régi Agyagos nevű kunszentmiklósi Duna keletibb ágának; inkább »lőszös«-nek volna nevezhető ez a meder, melynek nyugati karját az Örjeg képezi; ez Szabadszállás, Fülöpszállás, Akasztó, Kis-Kőrös, Hajós, Nádudvaron át Szent-Istvánig követhető; átlag 4 km. széles és mint tó, ingovány, nádas, turfás

¹ Páp J. Szegedváros birtokterületének földtani és talajviszonyai. 3.

vonalt időnkint az Agyagos, Bakér, Kigyós, Nagy-ér, Sós-ér, Kis-ér, Vajas, Sárvíz nevű mélyedés szálaikon kap a Duna magasabbra duzzadt vizeiből táplálékot.

Kun-Szent-Miklóson a Bakér megy keresztül, Szalk-Szent-Márton belterületét is megkeresi olykor az ár s a Kigyós-ér vonalán turjános rétság van. Mint Stefanovič mondja, Paks irányában a mai Dunától 20 km.-nyire Kis-Kőrösnél látszik a régi meder, mely egyúttal széles árterületének is keleti peremét alkotja; alább pedig a mohácsi folyó-szakasztól 26—35 km.-re keletnek Gara mellett fekvő saliti tó sem egyéb, mint a Dunának egykori maradványa. Csak miután ezt a vonalt elhagyta, akkor ért a folyó a Dantova és Szántova közti morotvába s utóbb a baracscai ágba. Egyik elhagyott, sarló idomú görbületében ma is Rika vagy Reká-nak nevezik, mi szláv nyelven folyót jelent.

Minden jelenség oda mutat, mondja Galgóczy,¹ hogy itt hajdan a Duna folyásának egy ága volt, mely ezelőtt 45—50 (ma 10-zel több) évvel is az egészen folyam meder idomu, hosszan, keskenyen nyúló, állandó vizű tónak alul világosan észlelhető közlekedése volt egyik oldalról a Dunával, másiktól a Tiszával. Sőt még régebben, míg az árpartok a két oldali iszapolás folytán fel nem teltek, a két folyónak árja itt érintkezett is, mikép a kétfelől kanyargó meder lapos vonalak igazolják. Petrovits abban a nézetben van, hogy a Mosztonga és Kigyós folyók eredete Kecskeméten fölebb is követhető, az elhagyott folyó medreket tehát ezek látták volna el az őshajdanban vízzel; de ennek ellentmondanak régibb térképeink és a folyó-medrek iránya.

Simonyi Jenő szerint legalább is valószínű, hogy az Örjeg mocsár és a többi Sárrét, mely tőle nyugatra van, mind a Dunának egykori folyását jelöli. Az Örjeg is részint tiszta tükrű tó volt még a század elején, de most csak náddal, sárral, benőtt sárrét; és ilyen a többi álló víz is, mely ezen a környéken van. Kelet felé az Örjegnek meglehetősen állandó partja van, nyugat felé folyton változik a szerint, a mint nedves vagy száraz az időjárás. — A Vajas, melybe a Sárvíz szakad, aránylag nem régen a Dunának előága volt; jelenleg csak igen nagy víz-álláskor telik meg vízzel, különben alig 80—100 m. szélességű, hosszan elnyúló tavak jelölik a helyét.

¹ Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája II. 18 7. 83.

A Dunához közelebb eső régi folyóágyak közül némelyik még e század 4-ik tizedében is hajókázható volt, mint Kalocsánál a Vajas, mely a XIV. században Baracskáig ért el, ma nyugatnak való törekvése folytán már Bajánál jut a Dunába. A Vajason, mikép Mindszenty Antal a Tudományos Gyűjteményben (1831. IX. 4—14.) mondja »lábos fahid visz által a tulsó félre. Ez a Vajas vize meglehetősen széles, Fokthő helysége mellett aláfelé menvén, Bogyiszló és a régi Sükösd faluk között foly ismét a Dunába. A törökjárás előtt Kalocsa városának nagy virágzására volt ez a folyó, mert akkor apró hajók jártak rajta a város alá, melyek annak kereskedését nagyon fölemelték, most már apró hajókat sem bír el.

Kalocsától Bajának még csak 1831-ben is ritkán és csak száraz nyáron lehetett járni, mivel áradásokkal a Duna erre a határokat még el-elöntötte, azonban ha nagy víz nem volt is, annak a ki nem jártas erre, nem igen volt bátorságos a járás, mivel a vizereken hidak nem igen levén, melyre mehetett az utas. Miske felé is csak száraz időekkel lehetett járni, áradásokkal pedig nem, — legbátorságosabb volt a halomi pusztának vezető út, de mikor nagy víz volt, erre sem lehetett járnia csak annak a ki ide való s minden dombos, hátat ismert. Ha az utas Kalocsától egyenesen Miskének ment, mindenütt lapályokon s vizeken, melyeken néhol magas hidak voltak, vitt az út, melyen 1 $\frac{1}{2}$ órai kerülgetés után elérte.

Hajós hajdan a vizek országa volt és csak hajókkal járhattak körülötte, mindjárt alatta egy tóság nyulik el, áradásokkal pedig halmok alatt fekvő határát a víz elborítja, mely a Vajashól és a Dunából önt ki erre. A mint Hajósból a Baja felé vivő úton az utas kimegy, az út egy hidon visz át, mely a főnebb említett mossáros tavon átvívó töltésen van. Száraz idővel a lapályon termő nádas közt majd $\frac{1}{2}$ órával előbb lehet Nádudvarra érni, melyet hajdan Nádvárnak neveztek, mert itt a posványok közt valaha vár volt. Mikor nagy az áradás, Nádudvarig kiönt a Duna vize.

Sárköz környékét a szem alacsony vízfenékeknek látja, melyet a régiebb időkben víz borított. Egész minősége azt mutatja, hogy ingoványos alapja még nem száradhatott ki a vizektől, s meg-

⁵ Magyarország leírása. II. 647—648.

lehet alig 1000 esztendeje, hogy innen a vizek a Duna árkába vonulva folytak le, mondja Vályi Bél Mátyás szerint.⁵ Sárköz a solti járásban a Duna mellett nagy, meredek és a Dunán is átható partokkal környezett hely, lapályos a földje s hihető, hogy hajdan nagy álló víznek helye lehetett, mivel Nádudvar helységénél mai napig is kézi munkával és emberi szorgalommal csinált s e vízben levő hajóknak menedékhelyül szolgált kikötő maradványait szemlélhetni. Ó-Sükösdbe a madarakon kívül senki más be nem mehetett száraz lábbal.«

Kis-Hartától délre a Sárköz kezdődik, mely a Duna baloldalán Sükösd vidékeig terjed, kelet felé az Örjeg nevű turfás mocsárok szalagja határolja, mely a Duna balpartját 14—21 km. távolságban kíséri. Legszelesebb és legsekélyebb a mocsár éjszakon, legkeskenyebb Kalocsa és Keczel között, odább délre hol kiszélesedik, hol ismét összeszűkül, néhol folyót képez, mely malmot is hajt, így Hajóson. E helységtől nyugatra a Dunáig egyik sár-rét a másikat váltja föl, éjszakra Miskéig és innen Kalocsáig és Kalocsától mindenfelé árkok, posványok és zsombékok terjednek szét. Néhol a zsombék széles csíkot képez a szántófeldek között, másutt terjedelmes rétté szélesedik ki.

A belső vizek részint állók, részint folyók. A Sárviz mindig folyik, Hilye puszta felől délnyugatra kanyarodik és a Vajasha szakad. Ez a Dunának egyik holt ága, Foktőnél szakad ki s kelet felé Kalocsáig huzódik, onnan délre fordul s Bátyának tart, innen délkeletre Miske felé, innen pedig Dusnokon át a Duna felé vonul. Bátmonostor mellett már a XIV. században holt ága volt a Dunának, ma mint baracscai még tovább nyomult nyugatnak. Bukin falu azelőtt egészen a Duna partján volt, ma jó 3 km-éternyre tőle.

Dr. Ortvay T. »Vizek vándorlása« című cikkében¹ nyílt kérdésnek jelezte a Duna nyugatra való törekvésének okát, azért tehát a részéről ott összegyűjtött gazdag anyagkészletet még némiekkal inkább kiegészíteni törekszünk. Például szintén a Duna nyugat felé vonulása lett a kényszerítő ok arra, hogy a Baja és Bezdan közti kisegítő Dunacsatorna létesüljön, mivel az öreg folyó nem birt már elegendő víztáplálékot nyújtani a Ferenczesatornának. A Duna szlavoniai partja, tehát a jobboldali, mindenütt magasabb, mint a magyarországi, miért a szerémségi nevezetesebb helységek mind a Duna partján épültek ott; a baloldali laposokat

¹ Magyarország régi vízrajza. II. 1882. 379—393.

viz járja, az egész Fruskagora mentén pedig a part omladozása jelöli a folyónak ügyekvését jobbpártja felé; ugyanez áll Zalánkeménytől Zimonyig mindenütt. Vukovár katasztrófának néz eléje, a mennyiben a városon fölül annyira behatolt már a folyó a jobb partba, hogy egész városrész templomostul együtt könnyen áldozatául eshetik.

A Dunának emez oldalmazása méretét Stefanovič ki is számította. József császár egy évszázad előtt a Szerémséggel való összeköttetés fönntartása végett Szurdukon alul hajóhidat épített és a Dunától Orsováig erős töltést emeltetett 14 kisebb-nagyobb fahiddal. Hogy a 22 m. magas és meredek jobb partra föl lehessen jutni, kigyóutat vágatott bele; a régi út, mit a törökök szurduk (talán szurdok?) néven ismertek, egyenesen mint valami mély árok keresztezi. Az új szerpentina szélessége 7 m. volt, de azóta omladozott úgy, hogy csak fölületes körvonalai láthatók, sőt pontonkint több is leszakadt, mint a mennyi az út szélessége volt. Zimonymál a Gárdoshegy a Radetzky vendéglőn fölül 1835-ben 18 m. széles volt, 1872-ben pedig már bezuhant a Dunába legutolsó maradványa is. E két esetből évi 45 cméternyi átlagos oldalmazás jön ki.

Dunánknak eme nyugatra való nehézkedéséről Dr. Szabó J. »Egy continentalis emelkedés és süllyedéséről Európa délkeleti részén« című munkájában már 1862-ban szól. És igazat adnak neki az újabb vizsgálatok, mint Issel-éi, ki¹ gondosan megkülönbözteti a Földközi tenger medenczében a történet előtti időkben és azóta beállott százados emelkedéseket és süllyedéseket. Szerinte a preehistorikus korban mindenütt emelkedés volt, mely quaternaer korszak vége felé kezdődött; ma pedig a Földközi tenger egész medenczében gyöngye süllyedés mutatható ki Szicília nyugati végének kivételével, hol Fischer kutatásai kétségtelen emelkedést jeleznek, és ugyanez mondható talán Kréta sziget nyugati csúcsáról is.

Calabria, Kelet-Szicília és Éjszak-Afrika úgy látszik, nem igen szenvedtek változást a történeti időkben, de Malta határozottan süllyed. Issel a százados oscillatiók jelzésére a bradysismus (bradys = lassú és seismos = rendülés) szót hozza javaslatba és talán fog is az elfogadtatást nyerni, mert jól jellemzi a százados emelkedéseket és süllyedéseket. Dr. Szabó kimutatja, hogy

¹ Le oscillazione lente del suolo o Bradisismi. Genova 1883.

a Duna a maga régi medreit szigorú következetességgel olyan időrendben hanyagolta el, a mint e folyóágyak nyomaira kelettől nyugot felé egymás után rábukkanunk; pedig a síksági folyók, csekély esések következtében, midőn serpentinákat alkotnak, rendesen fölváltva törekszenek hol jobbra, hol balra kitérni.

Suess Ede 1863-ban »Ueber den Lauf der Donau« czimű értekezésében¹ már világosabban szól s azon véleményének ad kifejezést, hogy a Tisza legalább Földvártól kezdve a Dunának régi medrében folyik; hogy tehát a Duna a Föld forgásának hatása alatt onnan lassankint jobbra vonult mostani medrébe. Ezt a telecskai fölsík déli párkányának vonalából következteti mely Staniscstól Csonoplyán és Szirácson át délkeletre a Ferenczcsatorna mentén a Tiszának tart, az ottani római sánczok bizonyítják, hogy a Duna azon területről már régen eltakarodott s a verdniki hegység tövéhez simult; ha e hegység útját nem állná, akkor talán már a Boszút és Száva medrében folyna s a Tisza csak Zímonynál szakadna bele.

K. Ferd. Peters² határozottan a Baer-féle törvényhez ragaszkodik, mely azt mondja, hogy a délkörök irányában haladó folyók a Föld folyása következtében az éjszaki félgömbön jobbra a délen balra ássák medroket. E tétel, melyet Baer nagyrészt a szibíriai folyók tanulmányozása s a délkörök irányával párhuzamosan haladó nagyobb sebességű, kivált éjszakamerikai vasutvonalatok kisiklásának statisztikája alapján állított föl, hebizonyítható a Duna folyásán, a melyre különben ezt az elméletet Suess tanár már 1861-ben alkalmazta. A Duna, mint tovább mondja, szembetűnően jobb partja felé hat s a hol szigeteket képez, mindig a jobboldali a főág. Kivéven persze, ha a talaj geológiai szerkezete oly akadályokat gördít eléje, melyek a jobboldalra való hatás erejét csökkentik vagy egyelőre le is rontják és azon véleménynek ad kifejezést, hogy a Duna hajdan az alsó Tisza medrében folyt, ugyszintén szerinte azt is meg lehetne jósolni, hogy egykor a pécsi hegység előőrseig előnyomulva, a Dráva medrét és végre a délfele előnyomuló Drávával egyesülve, az alsó Szávát fogja elérni, melylyel a belgrádi sziklát, mint fél-szigetszerű nyulványt elvesendi.

Folyóiratunkban (1882. 238—285.) Simonyi Jenő azt mondja,

¹ Oesterr. Revue 1863. IV. 262.

² Die Donau und ihr Gebiet 1876.

hogy a Duna még most is, bár igen lassan, de folyvást nyugat felé huzódik. Stefanovič számítása szerint évenként átlag 47 cm. széles partszalagot veszít a dunántúli vidék. Promontortól (ma Budafok) lefelé Szegszárdig mindenütt aláomossa a nyugati oldalán emelkedő hatalmas löszagyag partokat és nyomról nyomra halad nyugatnak. A Duna e változásainak okai ugyanazok, mint más folyamoknál. A nyugatra törekvést más folyamoknál is tapasztalták az éjszaki féltekén és az általános mechanikai törvények alapján elég valószínű magyarázatát adták. Még most is évről évre jelentékenyen változik a Duna medre, öreg kormányosok tudnának róla beszélni.

Ha összehasonlítunk egy mai térképet Balla Antalnak 95 évvel ezelőtt készült térképével, meglepő változásokat találunk.¹ Valahányszor alacsony vízállás volt a Dunán, fölakadtak a gőzhajók a szalk-szent-mártoni sziget felső csúcsa mellett, minél fogvást az volt a hiedelem, hogy ott kővel rakott hajó sülyedt el; a buvárok azonban kiderítették, hogy ott római építmények vannak, mert római feliratú köveket és római téglákat hoztak föl. Mint Max Schimek-nek 1788-ban készült térképe bizonyítja, akkor még Solté volt a Duna, ma pedig Földváré. A hartai sziget, mely akkor a Duna közepén volt, azóta szomszédot kapott a nyugati oldalán, mind a kettő pedig a keleti parthoz huzódott nem sokára betömi a víz azt a kis csatornát, mely még elválasztja a két szigetet a parttól s akkor a sziget megszűnik sziget lenni.

A múlt században a Duna nem egyenesen Paksnak folyt, hanem azon innen, minélfogva Tolnamegye politikai határa Pakssal szemben a Duna balpartján ölel át egy területet, mely hajdan a folyóé volt. A mint a »Tolnamegyei Közlöny«-nek Paksról írták, az 1882-ik évi rendkívül alacsony vízállás miatt az imsósi zátony déli részén majdnem egy hold területű kolosszális építmény bukkant ki a Dunából. Az ölnyi (2 m.) vastag falak kívül faragott kövekből, belül égetett agyag, rendkívüli szilárdságú téglából, a kövek pedig szétzúzhatatlan mész és kavics öntvényből állanak. Az iszapolás nem engedi mélyebb kutatás eszközlése nélkül megvizsgálni ez óriási mű alakját, beosztását, megbírálni rendeltetését, mert a falak igen mélyre építvék.

¹ Mappa specialissima comitatum Pest, Pilis et Solth anno 1794 Studio et opera Antonii Balla.

Magának Paksnak hajdan nagyobbik része, míg a Duna ki nem szorította, Kömlőd felé főlebb és a Duna felé belebb terült. Sokan az élők közül 1829-ben még jól emlékeztek, hogy a hol most a Duna közepe van, mintegy 30 ölnyre (57 m.) házak voltak, mondja Tudományos Gyűjtemény (1829. II. 69.) és másutt (1828. VI. 40—42.) ismét így szól: »Paksnak keletről a Duna nyalogatja partjait, szakgatja is, a szomszéd szigetet a ragadozó hullámok a város fogyasztásával szüntelen nevelik és ha gát nem vettetik e rossznak, hol most Paks áll, idővel hajók hasítják a habokat.« Az 1880-iki nagy víz alkalmával Pakson egy éjjel 7 ház dült a folyó medrébe. Pakson alul 90 év előtt egy sziget volt, mely hosszan nyúlt a keleti part mentén, azóta a sziget teljesen a keleti parthoz csatlakozott; a víznek helyét még most is látni, mert a homokon, melyet hátrahagyott, még most sincs növényzet.

Uszodnál volt egy kis sziget a keleti part mellett, most van egy jókora sziget a nyugati part mellett. Foktónél akkor nem volt sziget, most egy nagy sziget van a keleti part mellett és a part annyira eliszaposodik, hogy a gőzhajók kikötőjét át kellett tenni Uszodra. Alább is a szigetek részint megváltoztatták alakjukat, részint eltűntek. Áradáskor Tolna félszigetet képez s partjait a ragadó habok koronkint fogyasztják. Tolna hajdan nagy és virágzó kerített város volt, honnan is régente Tolnavárnak nevezték, hanem nagyobb része a Dunába eltemetve fekszik, úgy hogy a víznek nagyobb apadása alkalmával némely nagy épületek nyomai látszanak; nem csoda, mond a Tud. Gyűjt.(1824. X. 49—50.), mert a Duna elhagyván régi folyását, magának Tolna alá új árkot vajt és a városnak napról-napra való beszakadását hozta és okozta. A régi Tolna még a török időkben került víz alá.

A Bogyiszlónál történt átmetszés nem sikerült, mert a Duna nem hajlandó visszatérni oda, a honnan egyszer már elvándorolt de Tolnánál meg Batánál három helyt tért ki már a vármegyék határainak megállapítása óta Pest-Solt megye területéről. Bata-szék legelőjét ma a Dunának minden kis áradása víz alá temeti, mondják 1828-ban; Batától pedig azt, hogy a Duna kicsinyenkint elsodorja várost, áradáskor legelője és kaszálója víz alá kerül. A baraczkai Duna-ág Pestmegyének még 1834-iki térképén¹ csak oly vastagra van ábrázolva, mint a szekesői, holott már

¹ Szerzette és kiadta Örkényi Ferenczy József.

Hátsek Baranyában¹ egész vékony vonallal, szinte morotvának jelzi, a szekesői ágot ellenben, mely csak a mohácsi dombok elől tér ki könnyökszerűen délkeletnek: anyafolyóhoz mért vastagságban. Daczára hogy a mohácsi pályaudvar egész hosszában ezer meg ezer kocsiteher kövel törekedtek biztosítani az állomásházat a Duna árjai ellen, az folyton veszélyeztetve van; Apatinnál meg a Duna jobb oldali partja annyira ki van téve az áradásnak, hogy Apatinról néha csónakon mentek már a földeken keresztül Eszékre.

Ujabban Gilbert és Ferrel nyilatkoztak úgy hogy a folyók kitérését eredményezi Földünk tengely forgása.² Azt mondja Peschel-Leipoldt³ hogy a Baer-féle folyó-kitérülési törvény oly megegyező igazság, hogy annak még az esetben is érvényben kell maradnia, ha vele minden eddig tapasztalt tény ellenkeznék; mihez mi hozzá tehetjük, hogy kivált a magyar Nagy Alföld öreg Dunája becsületet szerez Baer fiatal (1860-ban kelt) elméletének, mely a folyók kitérülésében nyilatkozó tüneteményeket a rotáció törvény alakjába öntötte.

HANUSZ ISTVÁN.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

....

I. *Expedíciók.*

+ **A német Plankton expedíció** eredményeiről Krümmel és Brandt tanárok részletes jelentéseket olvastak fel a berlini földrajzi társaság ülésén. Az expedíció a német császár és a berlini tudományos akadémia költségén Hensen tanár vezetése alatt a Challenger és Gazelle expedíciók által még át nem vizsgált tengerrészekben tanulmányozta a Plankton világot, azaz a tenger hullámai által hordott állatokat és növényeket. Az expedíció jellege tisztán tudományos volt. hajójuk, a 609 tonna tartalmu National gőzös is ily célból alakítottatott át. Kutatásaikat Kielből indulva Grönlandnál kezdték, meglátogatták ezután Labrador partjait, a Gulf áramot, Bermadákat, Zöldfok szigeteit, a Sargasso tengert, az éjszakaafrikai áramot, Ascensiot, Brazília partjait az Amazon torkolatánál s a Guineai áramot, összesen

¹ A m. sz. korona országainak megyei térképei 1884. 24.

² Naturforscher 1885. 275—276.

³ Physische Erdkunde II. 1880. 386.

15,600 tengeri mértföldet tévén meg 115 nap alatt. Az egész idő alatt 3098 fathom mélységig különböző kutatásokat tettek az ugynevezett Plankton hálókka. A tenger állatvilágának mesés gazdagsága magukat a tudósokat is meglepte. A Balti tengerben egy köbméter tenger vízben 45 millió diatomaceát számítottak meg, legtöbbet a *Ceratium tripos* fajból. Gyakoriak a copepodák is (egy köbméterben átlag 80,000), melyek a heringek közönséges eledelei, de nagyobb állatok, rákok és halak is nagy számmal fordulnak elő. A Balti tenger nyugat részein 11 fathom mélységben egy angol négyszög mértföld területen körülbelül 100 billió apró crustacea lehetett. Különben feltűnő, hogy az állatgazdaság csak a hidegebb éghajlat alatt volt ily nagy, a tropikus vidékeken és a Sargasso tengerben már a diatomaceák ritkábbak és helyettök az algák fordulnak elő nagyobb mennyiségben. Nagyobb mélységben, a hova a nap sugarai már kevésbé hatnak el, kevesebb állatfaj és kevesebb mennyiségben tenyészik. 1900 fathom mélységben csak egyes radiolariákat és copepodákat találtak életben, 1000—500-nál már több fajt. A kutatók 110 esetben az oczeán felszínén is kivetették hálójukat. Az expedícióban a természetbuvárokon kívül egy orvos és egy festő is részt vett s igen sok új tudományos eszközt kísérlettek meg, melyek közül Magnaghi mélység hőmérői s Abbe jenai tanár retractometere a sómennyiség meghatározására kitűnőknek bizonyultak. A tenger vizének színét Ford genuai tanár fokozatai szerint jegyezték fel.

+ **A Maszhona-földnek** részben ismeretlen részét kutatta ki múlt ősszel Selons F. C. ismert afrikai utazó. Teteből, a Zambezi mellett fekvő portugál telepről, m. é. augusztus elején indult el két társával s kezdetben ugyanazon az úton haladt, mint Montagu Kerr 1884-ben, majd a Luia aranytartalmu folyón áthaladva, a Vunga-dombok éjszaki alján fekvő Inyacsucsuba ment, melyről azt hiszi, hogy ugyanazonos a Livingston által 1853-ban meglátogatott Vunge-val. Innen az Impota hegységen át a Mazve folyóig ment és víz ellenében haladt fel annak forrásvidékeig, melyet régebben a Tatagura forrásával tévesztettek össze. A Mazve felső vidékének legjelentékenyebb mellékfolyója az Inyagni, melylyel egyesülve a folyó már 150—300 öl szélessé lesz, de mindenütt sekélyes. A folyó mentén számos oroszlány és más vadállat tanyázik. A Mazve hegyvidéken ömlik a Ruenyába, mely 150 öl széles medrében havasi sziklákat is hord, és melyen a két folyó

egyesülése előtt kevésbé csinos vizesés látható. Selon s adatai szerint, melyek magyarázatául a londoni földrajzi társaság Közlönyében előleges térképet is közöl, a Maszhona-föld keleti részét sokkal távolabb kell nyugat felé helyezni, mint eddig tettek. Az egész vidéken, mely felett az angolok és portugálok versenyezni kezdenek, utazónk állítása szerint portugál ember mindeddig nem járt és így ő az egyes helyeknek angol neveket adott a fölfedező jogánál fogva és többek között két kiváló csücsöt Darwin és Thackeray nevére nevezett el.

+ **Syriába** régiségkutató expeditiót küldött a berlini keleti bizottság. Az expeditió vezetője Dr. Enting strassburgi tanár, tagjai Dr. v. Luschan berlini magántanár és Koldewey építész. Dr. Enting már évekkel ezelőtt szerencsés kutató utazást tett Arabiában, Luschan pedig Humann megbetegedése után múlt évben vezette az ásátásokat Sendscherliben, és végül Koldewey, Dr. Moritz-czal néhány év előtt Babyloniában eszközölt ásátásokat. Az expeditió január havában indult útra. A múlt évi ásátások eredménye jelentékeny, sok relief s assyriai és aramai régiségek kerültek a berlini muzeum előázsiai osztályába.

II. Statisztika.

Nemzeti vagyon. Kereskedelmi és politikai szempontból, valamint a világesemények folyamára való tekintettel legnagyobb a következő hat birodalom: Nagy-Británia, Németország, Franciaország, Oroszország, az Osztrák-Magyar monarchia és az Egyesült-Államok. Eme hat birodalomnak nemzeti összvagyonuk körülbelül 736.820,000.000 márka; ezen hatalmas összeg következőképen oszlik meg:

Egyesült-Államok	174.568,000.000	márka
Nagybritánia	173.464,000.000	»
Franciaország	143.592,000.000	»
Németország	117.612,000.000	»
Oroszország	68.536,000.000	»
Osztr.-Magy. monarchia.	59.048,000.000	»

Összesen: 736.820,000.000 márka

L - sz.

Az ausztráliai koloniák fővárosainak lakossága. Az ausztráliai koloniák fővárosaiban az 1888. év végével a lakosok száma a következő volt: Melbourne (Viktória) 427,709; Sydney

(Új-Dél-Wales) 391,546; Adelaide (Dél-Ausztrália) 119,456; Brisbane (Queensland) 84,000; Hobart (Tasmania) 34,417; Wellington (Új-Seeland) 31,200 és Perth (Nyugat-Ausztrália) 9,500. *L—sz.*

III. Vegyesek.

+ **Az éjszaki sark elérhetésére** újabb tervet eszelt ki Grönland hírneves átutazója Dr. Nansen, ki azt a christianiai földrajzi társaságnak f. év február 18-án tartott ülésén fejtegette. A legtöbb kísérlet e cél elérésére eddig a Smith-öbölön át történt Grönland mellett, de ugy ezek, mint a Ferencz József föld vidéke körül tett kísérletek oly nagy nehézségeket mutatnak, miszerint előrelátható, hogy a sarkot ily úton nem lehet elérni. Egyedül a Behring csatornán át lehetne még kísérletet tenni. Ezen az úton De Long szomorú emlékü Jeannette expedíciója ugyan szerencsétlenül járt, de ez is bebizonyította, hogy a Behring csatornán átmenő meleg áramlat a hajónak éjszak felé haladását megkönnyíti: Elmélete mellett bizonyít még egy hatalmas tény. 1884-ben, tehát a Jeannette hajó elpusztulása után két évvel, Grönland nyugati partjain néhány tárgyat találtak, melyek erről a hajóról eredtek. Mohr tanár a christianiai földrajzi társaság ülésén annak a nézetnek adott kifejezést, hogy e tárgyak az új-szibériai szigetekről Spitzberg felé vitettek a hullámok által Grönland keleti partjára, s azután éjszakfelé át a nyugati partra. De még más bizonyíték is van, hogy a Behring tengertől külön tengeráram megy a sarkon át az Atlanti tenger felé, s ez néhány fadarab, melyet Grönland keleti partjain találtak és mely teljesen hasonlít ahhoz, a mit az Alaszkában lakó eszkimók használtak. Grönland partjain az eszkimók általában sok fát halásznak ki, melyek csak Amerikából vagy Szibériából eredhetnek, köztük vörös fenyőfát is. Maga Nansen ezenkívül a dán szorosban számos jégtömböt talált folyó iszappal, a melyek valószínűleg Sziberia vagy Amerika folyóitól erednek. Ha ez a feltevés ingatag is, az előbbieket alapján elegendő okunk van annak a hypothezisnek föllállítására, hogy a sarkvidék és Ferencz József föld felől Grönland keleti partjaira tengeráram jő és a Spitzberga és Grönland közt levő széles áram, melyet a norvég jegestengeri expedíció valószínűvé tett, ennek a folytatása. Nansen azt hiszi, hogy egy kellőkép felszerelt expedíciónak sikerülni fog ily módon a sark

felé előremenni. Terve szerint oly erős hajót kell építeni, mely a jég nyomásának ellenálljon s az által eshetőleg felemeltessék. Egy ily hajóval a Behring csatornán át könnyen eljuthatna az uj-szibériai szigetekhez és innen esetleg a jégen át hatolna tovább; bár a Jeannetta expedíció tagjai is mindenütt láttak nyílt vizet, és Nordenskiöld hasoulókép nyílt tengert talált az uj-szibériai szigetek alatt. Ha úszó jéggel találkozik is, ez legrosszabb esetben felemelné a hajót, de nem rombolná szét. Ha egyszer az áramba jutna, a hajót magára hagyná és legfeljebb két év alatt az magától eljutna Grönland felé. De még ha a hajó összetöretnék, sem szűnne meg az expedíció, mert csak jó öltözetre és elegendő élelmi szerre van szükség. Az ily expedíció sikere pedig előreláthatlan fontossága a tudomány minden ágára vonatkozólag, különösen a geodaisia, meteorologia, nagy gyarapodást szerezhetnének az itt tett észleletek által, és a villamossági s magnetikus tünetek feljegyzése is haszonnal járna. Előadó végre De Long szavaira is hivatkozva, határozottan állítja, hogy ily utazásra a norvégek legalkalmasabbak, ezért buzdítja honfitársait, hogy norvégek legyenek az elsők, kik zászlójukat az éjszaki sarkra kitűzik.

+ **A Kaukaszban elveszett angol utazók,** Donkin és Fox sorsáról, nemrég a londoni földrajzi társaság előtt az ismert utazó Freshfield azt a jelentést terjesztette elő, hogy a Dychtan hegységben mintegy 3350 méter magasságban ő és Dent megtalálták a legutolsó tanyázó helyet, a hol az eltűnt utazók voltak. Nagyon valószínű, hogy e helyről ismét lefelé mentek, és hogy a kő lábuk alatt engedett s mindannyian a mélységbe estek. Az a lehetőség, hogy az utazókat meggyilkolták, teljesen valószínűtlen. Megemlítjük egyúttal, hogy Freshfield ezen kutató utazása a Kaukasz hegységre vonatkozó ismeretünket is jelentékenyen tágitotta, kimutatván ugyanis, hogy ebben az óriási hegységben 8 csúcs magasabb, mint a Montblanc, és 15 csúcs magasabb 4600 méternél. A négy legmagasabb csúcs a következő: Elbruz, Kostantan, Skara és Dychtan.

+ **Mekka városáról** igen részletes két kötetre terjedő leírást közöl Snouck Hurgronje hollandi utazó, ki 1885-ben februártól augusztusig tartózkodott a mohamedanok szent városában, természetesen állóközben, mint a többi 15 keresztyény ember, kik előtte itt megfordulnak. Leírásai sokkal részletesebbek, mint Maltzané is és nagyon tanulságosak. Részletesen ismerteti a Haramot, hol a kaaba kő van. Ez egy állítólag Ábrahám és Izmael

által épített fetish-templom, melyet 1630-ban alakítottak át, 12 méter hosszú, 10 m. széles és 15 m. magas. Két kő van befalazva: a »szent« és az »éjszaki«. A kockaalakú Kaaba számára Egyiptomból évenként új arannyal hímzett brokat takarót (Kisvah) hoznak, és a régit a templomőrök drágán eladják. A város lakosságának száma jelenleg mintegy 60.000, részleteiben a Burkhand által közlött terv most is használható. A forráság irtoztató és e mellett gyakori az áradás, úgy hogy a város talaja a piszok és iszap által folyvást emelkedik és így a mesterségesen helyükön tartott szent helyek már is mélyen fekszenek. Érdekes a nyomorúlt beduin kunyhók mellett a tekurinégerek méhkasalakú házeit s az araboknak néha valóban palotaszerű épületeit látni. A próféta utcáinak nagy része már koldus, de a családfő, Mekka nagy sheriffje, majdnem pápai hatalmat élvez és Mekka lakói benne látják függetlenségük támaszát a törökök ellen. Szerző Mekka történetéről és népszokásokról igen sok új és eredeti adatot közöl, valamint a mohamedán tudományos életről is. A műhöz 40 lapból álló atlasz tartozik: városi képek, arczképek, házi eszközök rajzai, nagyjából eredeti fényképek után. A nagybecsű mű Hágában, Nijhoffnál jelent meg.

+ **A Zambezi folyó torkolata** a sok iszap és zátony miatt a legtöbb helyen megközelíthetlen, legalább nagyobb hajókra nézve. Leggyakrabban jártak a kongoni torkolati ágon, de ez is csak 12—14 láb mélyjáratu hajókra nézve alkalmas és évről-évre jobban iszaposodik s végül a főággal összekötő csatornákon már csak csolnakokon lehet járni. A Moszella-ágon kevesen jártak és nem is használható, mivel a főfolyamba torkolatánál kellemetlen zátony van. A Melambe, Luabo, Katalin és Mária torkolatokat használni nem lehet. Rankin Dániel, volt mozambiquei angol konzul jelenleg egy új közlekedő útra figyelmezteti honfitársait a Szinde folyón át. A bejárat a tenger felől a Mária torkolattól délre szintén zátonyos ugyan, de magas vízállás mellett 20—23 láb magasságu széles csatornája van, melyen nagyobb hajók is közlekedhetnek s a parton Foot fok mellett igen jó kikötő állomás található. Négy-ötszáz tonna tartalmu hajók ily módon könnyen behatolhatnak a Zambezibe. Foot fok homokos talaja emellett talán a legegészségesebb pont a Zambezi torkolatán s a malária sem uralkodik itt annyira, mint Quillimane-ban és más helyeken, melyek levegőjét a szárazföldi mocsárlég mótelyezi meg. A torkolattól a Zambezi főága 16 kilométernyire van és a Szinde

folyó nevű csatornán 500 tonna súlyu hajók is jól közlekedhetnek. A torkolatnál van Szinde község, a hol a Zambezi már teljesen jól hajózható és a folyó közepe táján C. Paiva d'Andradene Szumbo nevű kitűnő gazdasági telepe és mögötte igen termékeny alluvialis talaj. Az egész torkolat különben néptelen, a mongrove mocsárokból szelíd, de nyomorult viszonyok között élő négerek tanyáznak és az egész vidék csak a vadászok előtt lehet érdekes.

+ **A Holdhegység** (Ruvenzori) első felfedezésének dicsőségét az angolok Mason bej számára vitatják, ki azt a távolból 1877-ben látta meg, midőn Gordon pasa rendeletére az Albert-Nyanza tó vidékére kutató utat tett. A londoni földrajzi társaságnak Közlönyében jelentést téve ugyanis ezen útjáról, a tó délkeleti részéről a következő megjegyzést írja: »A tó mindkét partján alacsonyabbak lesznek a hegyek, de dél felé, a tó partja és a két hegylánc között, nagy önálló hegység emelkedett.« Mason bej ekkor a Ruvenzori hegységtől mintegy 60 kilométernyi távolságban lehetett és így azt észrevehette. Felfedezése azonban nagyon futólagos volt és annak fontosságát maga sem sejtítette, úgy hogy a Holdhegység tulajdonképi első felfedezőjének Stanleyt és Stairs hadnagyot kell tartanunk.

+ **Az észak-amerikai indiánok** egyik egykor hatalmas törzse, a Csippwe-indiánok részére Minnesota északi részében megállapított rezervált területből az Egyesült államok kormánya újabban másfél millió hektárnál nagyobb területet vásárolt vissza 3 millió dollárért oly módon, hogy a törzsnek évenként 90.000 dollárt ad, míg a tőke ki nem fizettetik, és ezenkívül az újonnan kijeölt White-Earth területen betelepülő indiánok fejenként 160 holdat nyernek. A Csippwe-indiánok most már nagyobb részt földművelők és rendezett közösségekben élnek, de számuk folytonosan apad, a legutóbbi népszámláláskor már csak 6193-an voltak. A megvásárolt terület nagyobb része erdőség, fenyvesek, itt-ott tölgyfa és juharfa. Az erdők egy részét kiirtani akarják.

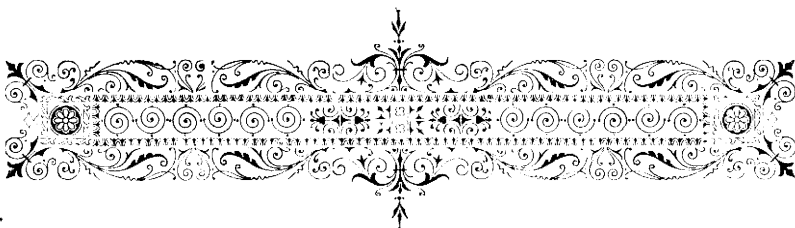
+ **Új kabelek.** Az angol kormány egy nagy tengeralatti távíró huzal építését kezdte meg Anglia és Kanada között. A kábel Írlandban Clew öbölénél kezdődik és a Greenley szigetig megy az Új-Fundland és Kanada közt levő Belle-Isle tengerszorosba, mindkét végén pedig az állami távíróhuzalhoz csatlakozik. A távíróhuzal mintegy 3000 kilométer hosszú lesz és 35 millió forintba fog kerülni, azaz majdnem egy negyedrésszel kisebb összegbe, mint a mennyibe az Egyesült államokba vezető kabelek

kerültek. Ezenkívül egy amerikai részvénytársaság kabelösszeköttetést akar létesíteni Középamerika egyes részei között. A huzal Dél-Karolinából, Cherlastonból indulna ki, érintené Haitit, San-Domingot, Kubát és más nyugat-indiai szigeteket és Martiniquen át Venezueláig terjedne.

+ **A Földközi tenger** legmélyebb helyének eddig a Szicília Szardínia és afrikai partok közt fekvő vidéket tartották, a hol a legnagyobb mélység 3228 méter volt. Magnaghi olasz hajókapitány újabb mérései folytán azonban kitűnt, hogy Malta és Kréta szigete között 4131 méter mélyedés is fordul elő.

+ **Menyhárt pater**, a magyar eredetű jezsuita missionárius január végén kelt utra Lissabonból több társával együtt, hogy a Zambezi folyó felső részén, a hol csak egy pár franczia és angol missionárius működik, eddig teljesen ismeretlen vidéken missio-telepet alkosson. A bécsi földrajzi társaság s katonai tudományos intézet tudományos eszközökkel ellátták az utazót, ki ígéretet tett, hogy a bécsi társaság számára tudományos észleleteket gyűjt s méréseket eszközöl.

+ **A Kongo-vasut.** A belga mérnökök másfél évi tanulmányának eredménye szerint a Kongo-vasut, melynek feladata volna a folyó torkolatát a hajózható részszel összekötni, a víz-esések kikerülése által, Matadinál kezdődne s Ndolonál a Stanley-Pool mellett végződne s egész hossza 435 kilométer lenne. Legnehezebb kiépíteni az első 26 kilométert Matadi és Jalaballa között, ezentul még csak egy pár nagy hidat kell készíteni, a legnagyobb (100 méternyi) az Inkissi felett volna. A vasuton a két végállomás között volna 4 más állomás s 15 megállóhely. Az építés tartama 4 évre van tervezve s összes költsége az 5%-os kamatokkal együtt 25 millio frankot tenne. Ha az első időkben hetenként két vonat tenné is meg az utat, a forgalmi költségek 1·2 millió frankot tennének, míg jelenleg a szállítási költségek évenként 2·58 millió frankra rugnak. A vasuthoz csatlakozó hajózható vizek hossza 11,500 kilométer, melyből a Kongóra 1600, a Kasszai vízhálózatára 3570 jut. Különös forgalmi czikk lesz a szarvasmarha, mivel úgy az államnak, mint magános kereskedőknek, valamint Njanque és a Stanley esések között az araboknak jelentékeny nyájaik vannak és azok folytonosan szaporodnak. A benszülöttek politikai helyzete folytán a vasut-biztonsága kérdés felett áll s valószínű, hogy a benszülött négerek közül kikerül a vasutépítő napszámosok nagyobb része is.



A CSEPEL-SZIGET ÉS LAKÓI.

Fővárosunk déli részén, az összekötő vasuti hidnál, kezdődik a Csepel-sziget a kettéágazó Duna által övezve. Mióta a keleti Dunaágot elzárták (1872) és hidak által kapcsolták össze a szigetet a keleti nagy száraz területtel, azóta a Csepel-sziget mindinkább és inkább elveszti szigeti jellegét. Az a kevés víz, a mi az elzárt Dunaágba jut az átszivárgás és a zsilip által, csak éppen arra szolgál, hogy a hátramaradt vizet a pohadástól megóvja.

A Duna elzárása és így a hajózás megszűnése a bal ághoz teljesen lezárította a sziget régi jelentőségét, s bár a sziget a főváros tözsomszédságában van, annak lakói alig vesznek tudomást róla.

Pedig egykor a Csepel-sziget nem csak hogy fontos kereskedelmi középponttal bírt, hanem azonfelül fejedelmeknek volt üdülő és mulatóhelye, királynéknak volt nászajándéka. Egy 16. századbéli leírója Oláh Miklós püspök a legtulzóbb magasztalásokat halmozza a szigetre. »Madár — írja — fáczán, fogoly, gerlicze, vad lud és mindennemű apró madár; továbbá szarvas, dämvad, nyul, vaddisznó a legnagyobb bőségben van a szigeten. E mellett annyira bővében vannak az erdők, berkek, szőlők, legelők, szántóföldek és az emberek hasznára szolgáló veteményeknek, hogy úgy látszik, mintha semmi sem hiányzanék abból, a mi a megélhetésre vagy élvezetre szükséges. A királyi család terhes elfoglaltsága után ide menekül, hogy a vadászat-, madarászat- és halászatból szórakozást, üdülést, gyönyört merítsen.«

A mai szigetre nem illenek többé e magasztalások. De azért manapság is vannak a szigetnek sajátos előnyei. Vannak szép erdői, berkei, melyek megcsökkentek ugyan terjedelemben, vadregényességben; de a közel főváros lakójának üdülést nyújthatnának. Tiszta, egészséges levegője alkalmassá teszi a nyaralásra, csak a nehéz közlekedés ne szolgálna akadályul.

Érdekes tájképet is nyújtanak a sziget erdőségei és a holt Dunaág. Ez elzárt ág partjait nádasok lepik el, közepén szigetcetcskék bukkannak fel.

A víz felszínét hínár-félék borítják, melyekből helyenkint apró cserjék emelkednek ki. Egy kiváló tájképfestőnk vásznán igen gyakran találkozunk csepelszigeti erdők és rétek részleteivel.

E kis tanulmányunk azonban nem célozza a sziget szépségeinek részletezését, hanem annak földrajzi alakulását és lakóinak néprajzi viszonyait kívánja röviden feltüntetni.*

I.

Budapest alatt a Duna két ágra oszolva zárja körül a Csepel-szigetet, mely körül mindkét Duna ágban több apró sziget van. Legnagyobb hosszúsága éjszokról délre mintegy 48 km., szélessége változó. Kicsucsosodó éjszaki végétől dél felé mindinkább szélesedik, míg Sz.-Miklós felett eléri legnagyobb szélességét, mely több, mint 9 km.; azután fokozatosan keskenyedik Ujfalú és Sz.-Márton között majdnem 4 km-re; bár Ráczkévénél ismét szélesebb lesz.

A sziget területe 25,710-9773 hektár.¹ Területi nagyságára nézve a Dunaszigetek között a második helyet foglalja el: a Csalóköz után következik. Területe azonban a víz szakadatlan munkája következtében kisebb-nagyobb módosulásoknak van kitéve. Alakja, mint fennemlített hosszúságából és változó szélességéből kitetszik, nem épen szabályos: a vízfolyás irányában

* E dolgozat évekkel ezelőtt készült és bár szerző jól ismeri ennek számos fogyatkozásait, nincs azon helyzetben, hogy azt újabb megfigyelések alapján gyökeresen átdolgozza.

¹ Ortvay: A magyarországi Dunaszigetek alakja és iránya, terület nagysága és partmagassági viszonyai. Math. és természettudományi Közlemények. XV. k. 1878. — U. a. A magyarországi Duna-szigetek földr. csoportos. és képződ. tényezői. Akad. Ért. a term. tud. köréből. 1880

hosszan meg van nyújtva. A szigetünket körülvevő mindkét Dunaágban rendetlenül elszórt kisebb-nagyobb szigetekeskék vannak. Ezeknek száma régebben jelentősebb volt, idővel azonban részint a nagy sziget területével, részint a folyó másik partján elterülő száraz-földdel olvadtak össze. Nagybárra erdővel, ligetekkel vannak fedve, részben pedig gyümölcsöst, kaszálót vagy művelés alatt álló területet alkotnak. Természeti viszonyaik meg egyeznek a nagy szigetével. Régebben némelyik közülük lakott volt; ma azonban lakosság állandóan megtelepedve egyiken sincsen. Birásukon a Csepel-sziget lakói a Duna másik partjain levő községek lakóival osztoznak.

E szigetekeskék nagyobb számban vannak a keleti, vagyis Soroksári Dunaágban.²

A legnagyobb a Csepel-szigetet környező szigetekeskék között a Somlyói sziget, melynek területe 241 hektár. Alakja kerületes; több mint 4 km. hosszú, legnagyobb szélessége 1 km., déli megkeskenyedő csucsa egy délnyugatnak hajló mintegy 2 km. hosszú csak 2—3 száz mtr. széles farkszerű nyulványban végződik.

A nyugati vagyis Promontori Dunaágban csekélyebb a szigetek száma.³ A Csepel-sziget csucsán alul, ettől délnyugatra,

² Ez elzárt ágba mindjárt a Csepelre vezető hidon alul van a Kis- és a Nagy-Zsidók-szigete; lejjebb a terjedelmesebb Kolbachi sziget, melyet csak igen vékony vízvonal választ el a balparti száraz területtől. A Molnár-sziget szemben Soroksárral, ezzel híd által kötve össze; e sziget mentében a vízen számos ma már pihenő malom van. Ettől délre egy kisebb szigetekeske van a Csepel szigettől csak vékony vízvonal által elválasztva. Szent-Miklóssal szemben Harasztí és Taksony között hosszan elnyulik a Közön-séges sziget, melyet nagyságra e kis szigetek közül csak az alább említendő Somlyói sziget mul felül. Ettől nyugatra Sz.-Miklós tőszomszédságában volt a kis Sz.-Miklósi sziget, mely ma már teljesen beleolvadt a Csepel-szigetbe. Ezután két kisebb szigetekeske, majd Cséptől éjszakra egy hosszabb keskeny, melyet a keleti parttól vékony vízvonal választ el és híd köt vele össze. Cséppel szemben is volt egy sziget, mely ma csak részben van víz által övezve. Sz.-Mártontól délre egy kisebb, Sz.-Márton és Ráczkeve között egy hoszu keskeny nagyobb: az Angyali sziget van. Ráczkevétől délre egy zátony majd a Kerekzátony nevű kis sziget következik. Becse tőszomszédságában volt a becsei sziget, minthogy azonban a víz itt nagyon mosta a falut, elzárták és így elvesztette sziget jellemét. Hasonló átalakulásnak néz eléje a következő Somlyói sziget, mely a balparttal olvad össze.

³ Közzelebb a folyó jobb partjához, a Promontor és Tétény közötti folyó részben van a Hárosi sziget, mely meglehetősen szabályos kerülék alaku és ugy két km. hasszuságu. Közvetlen szomszédságában tőle éjszaka-

van már a kerülékes, több mint három km. hosszú R á c z - A l m á s i sziget, Rácz-Almás község tövében, ettől csak vékony vízág által választva el.

Míg a soroksári dunaág szigetei az elzárással járó vízhiány következtében vesztik el szigeti jellemüket, addig a Promontori-ág szigetei mint a hajózás akadályai vannak a vízszabályozások által sziget-voltukban tenyegetve.

A Duna vize azon szakadatlanul működő erő, mely ezen szigeteket létre hozta és szüntelen alakítja. Lássuk tehát a Duna viszonyait közelebbről azon szakaszában, a melyben a Csepel-szigetet körülveszi. Ujabb időben, részint a gyakori áradások meggátlására, részint a hajózás megkönnyítésére irányult munkálatok a Dunán, főleg a főváros közvetlen közelében, sokat változtattak. A szabályozások előtt a Duna medre a Sz.-Gellért hegyen alul tetemesen kiszélesedett, lejjebb pedig, minthogy a fenekén levő sziklás rétegeket, melyek a nyugati part hegyeinek folytatását képezik, ki nem mélyíthette, két ágra oszlott, ily módon körülfogván a Csepel-szigetet.⁴

A fő ág a jobb oldali, melyet töltés választ el a baloldali-tól. A jobb ágba szorult víz magassága nem igen marad a sziget felszín magassága alatt. Míg a sziget partkörnyéke úgy 105 métertől 97 méterig esik az adriai tenger szintje felett: addig a folyó magassága a budapesti vízmérő 0 pontjának (96·350 mtr.) megfelelően: Ercsinél 94·08, Rácz-Adonynál 93·02, Duna-Pentelén 91·88 mtr. A folyónak a víztükör 0 pontjára vont mélysége 6—9 méter között változik, a sziget mentében e mélység megcsökken úgy, hogy Tököltől kezdve csak 2—3 mtr. között ingadozik. A folyó szélessége a mélység csökkenésének megfelelően növekszik. Míg a fővárosnál a szélesség, a legalacsonyabb vízálláskor mérve, 300—500 mtr között változik, addig a sziget

nyugatra van a kis Mészáros-sziget. Régebben Érd tőszomszédságában volt egy szigetcske, amely ma már a szárazzal függ össze. Tököltől délre egy hosszan nyújtott keskeny sziget van. Az Ujfalutól éjszak-nyugatra fekvő Fáczános korábban szintén sziget volt. Ezzel szemben van délebbre Ercsinél egy nagyobb és tőle nyugatra egy kisebb szigetcske. Nagyobb területű a Rácz-Adonyi sziget, közvetlen szomszédságában úgy éjszaken, mint délen, egy-egy kisebb szigettel. Ezen alul csak zátonyok vannak, mint Lórénál, Makádnál.

⁴ Dr. Szabó J. Budapest és környéke geol. tekintetben. — Budapest és környéke leírása. Szerk. Dr. Gerlóczy Gy. és Dr. Dulácska G. 1879. I. R.

mentében 400—800 mtr. között. Ezen számviszonyok nagyrészt magyarázatát nyújtják azon nagy számoknak, melyek az ártér szélességét mutatják a legmagasabb vízálláskor és melyek a sziget mentében dél felé egyre növekszenek. Míg a sziget északi végén az ártér, beleértve a folyam szélességét is, úgy másfél klm., addig Tökölön felül már több mint 8 klm., Makád körül pedig már 11 klm-re szélesedik ki.⁵

A kisebb keleti, soroksári Dunaág ugy 55 km. hosszúsága, szélessége 200—300 mtr. között változik. Minthogy a főágtól el van zárva, csak az átszivárgás és egy zsilip útján nyeri vizét; ily módon van megóva a teljes kiszáradástól és nyár idején a környék lakóinak egészségét veszélyeztető pöshadástól.⁶

Ez ág Budapestnél az összekötő vasuti hídnál van elzárva a főágtól, lejjebb ismét mintegy 4 km-re a hidon alul Csepel község átellenében van egy ugy 500 mtr. széles záró-gát.

Ez ágnak 1872-ben történt elzárása által a szabályozást célozták a főágban. Némely szakértők azonban ugy vélekednek, hogy ez eljárás helytelen és veszélyes a fővárosra. Azt tartják, hogy a Soroksári ágot okvetetlenül meg kell nyitni, minél előbb, különben néhány év múlva a Duna maga nyitja majd meg azt magának, az ország roppant költségére és veszedelmére.⁷

A Csepel-sziget sokat és borzasztóan szenvedett a Duna tavaszi áradásai által; most a nyugati partján helyenkint töltések védik az ár ellen. A Duna vize táplálja a sziget néhány apró erét és tavacsáját. Ily erek vannak: Ujfalunál, Csépnél, Becsénél; ezek ágai oly vízvonaloknak, melyek korábban egy kis szigetet különítettek el a Csepel-szigettől, melyeknek területe azonban ma már a nagy szigettel összeolvadt. Ez erek csak nagy vízálláskor telnek meg vízzel, egyébként agyagos medrük szárazon áll. Apró tavakban, mocsarakban régebben a sziget gazdagabb volt; így volt régen a lacus regius, a mai Királyrét helyén. Manapság Makád község tövében délen van egy tavacska; azután egy másik Tököltől délnyugatra: mindkettőben halászni szoktak.

⁵ Lanfranchi Enea: Magyarország ármentesítése. Budapest. 1882. 51—53. l.

⁶ Ez ág az elzárás előtt a következő viszonyokat tüntette fel: közepes szélesség 258 mtr.; esés 100 mtr-enként 6 mm.; közepes mélység 2·8 mtr. közepes sebesség 0·5 mtr. (Hunfalvy J. A magy. bir. term. visz. leírása III. k. 198—199. l.)

⁷ Rév y Gyula: A Duna Budapesten, 1876. 37. l.

A Csepel-sziget eredete és földtani viszonyai eddig külön tanulmányozva nem voltak és csak a környékből következtethetünk azokra. A Duna jobbparti hegyek Cerithiumrétege Promontornál a Duna alá merül, de a baloldalon Budapest és Soroksár között ismét mutatkozik mindjárt a folyam partján, így tehát a sziget alatt is elhúzódik, a felületen azonban nem mutatkozik. Felette a pontusi-agyagot találták és e felett vannak a negyedkori képződmények. A felületen homokot és kavicsot találunk.⁸

A homok a Csepel-sziget felszínének igen jelentékeny részét képezi, sőt elég mélyre is lehat. A vízhozta homok a szél által felkapva, ide-oda hordva hozta létre ama sajtyszerű domborokat: a homokbuczkákat, melyek oly nagy számban vannak a sziget területén. Egyedül ezen buczkák teszik a sziget sík felszínét némileg változatosabbá. Ezek a sziget legmagasabb emelkedései, bár magasságuk a környék felett nem több, mint 10—16 mtr. A szigeten a legnagyobb magasság 122 mtr a tenger szintje felett. Két nagyobb ily buczkás terület szakítja meg a csekély hullámzású felületet. Mindkettő a sziget északibb részében van a baloldali Dunaág közvetlen szomszédságában, míg a sziget déli része erdősebb, talaja inkább meg van kötve. Az egyik ily buczka-csoport Csepel községtől délkeletre húzódik mintegy három km. hosszúságban és egy km. szélességben. Ettől kötöttebb földű lapos terület választja el a másik nagyobb buczka-telepet. Ez Sz.-Miklós község tőszomszédságában, annak déli részén kezdődik és egy felső és alsó ágra oszolva, mintegy négy km. hosszúságban nyulik lefelé, s legnagyobb szélességében eléri a három km-t. A homok-buczkák többé-kevésbé egyenközi sorokban vannak feltorlaszolva és a szelek irányában kiképződve. Az egyes buczkákat csekély lejtősségű, kis völgyelések, teknők választják el. Ma már e buczkák szilárdan állanak, a legerősebb száraz szél sem mozditja el helyükből. A futóhomok el van fojtva: növénytenyészet köti meg és teszi ártalmatlanná, sőt hasznossá az emberre nézve.

Míg a sziget keleti része homokos, addig a nyugati oldalán és Makád körül a sziget alsó végén inkább a lösz és agyag vegyület uralkodik és ezen az oldalon vannak a szigetnek legjobb termékenységű földjei: Ujfaluig löszös fekete homok, azon alul sűrűbb agyagos vegyülettel. Csép és Makád körül széksó

⁸ Szabó J. i. m.

kivirágzás is fordul elő. A nagy dunaági oldalon a lősz több helyen téglavetésre szolgái.⁹

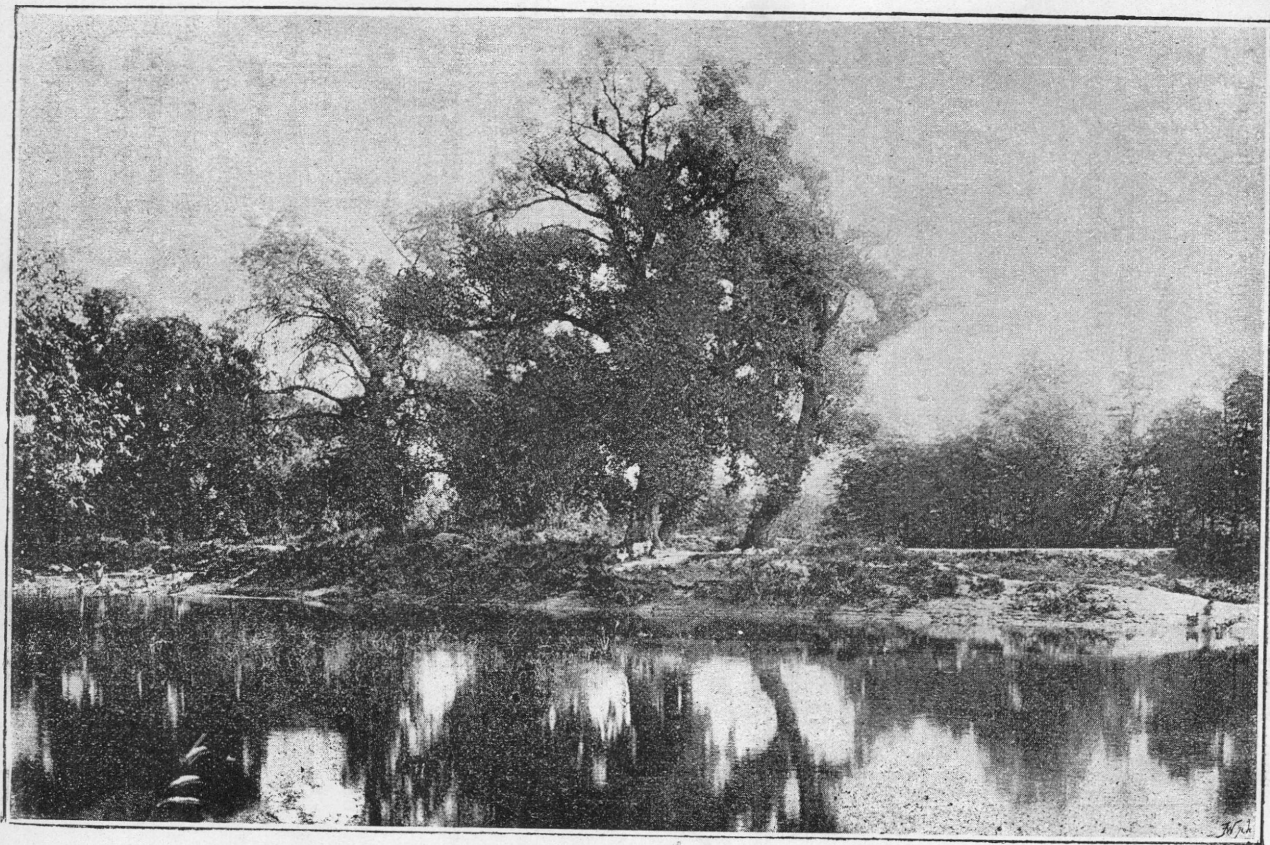
Talajánál és helyzeténél fogva a sziget éghajlata hasonlít a fővárostól délkeletre elterjedő alföldéhez. Tudományos megfigyelés tárgyát az éghajlati viszonyok a sziget területén nem képezték. Éghajlatát befolyásolják a hegyek, melyek által éjszaken van fedve, míg délen egészen nyitott. Földtani alakulásánál fogva nagyon is hajlik az aszályosságra; a nyári hónapokban kevés eső látogatja. E hatásokat némileg ellensúlyozzák: a Duna közelsége, néha ennek áradásai; a homokos vidékeken a nagyfoku harmatosság, másutt az erdőségek is. Csak a szikes agyagos helyeken lép fel egész erejével az aszályosság. A levegő általában egészséges. Időnkint és helyenkint azonban a Duna áradásai folytán hátramaradt mocsarak; másrészt meg a keleti Dunaág elzárt vizének poshadása, nyár idején megmértelyezi a levegőt.

Nagyobb erdők a sziget nyugati és délnyugati oldalán vannak, bár ezeknek is egyre csökken a területe. Az erdőművelésre újabb időkig kellő gondot nem fordítottak. Az összes erdő terület 6,062 kataszt. holdat foglal el, melyből 1,990 kat. hold, tehát a harmada futóhomokon áll.¹⁰ Mind ez erdők lomblevelűek: bükk-, szil-, gyertyán, ákác- és nyárfákkal; a folyamparton néhol füzesek vannak. A tűlevelűek csak bokrokban fordulnak elő. Ráczkevétől éjszakra egy szép fenyves volt, melyet az 1830-iki nagy télben tűzifa szükségéből kivágtak. Vannak kisebb ligetek a folyampart közelében, a hol az iszalag és a szőlő fákra kuszva a maga eredeti állapotában látható. Az erdőségek, ligetek vadakban is gazdagabbak voltak; ezeknek száma azonban az erdőterület csökkenése, meg a gyakori áradások folytán igen megcsökkent. Sokszor meg az árvíz elől magasabb helyekre menekülő nyulakat a lakosság verte agyon. Előnyösebb helyzetben voltak a szárnyasok, melyek nagyobb mennyiségben is találhatók, így a fácánok meg a foglyok.

Érdekes a homok buczkák növénytenyészkete. Régebben e buczkákat szabadon hordotta a szél, területük bitang föld volt, a helyenkint feltűnedező fiatal fácskákat a marhák pusztították. Manapság a homok megkötése tervszerű erdősítés által történik.

⁹ Galgóczy Károly: Pest, Pilis és Solt törv. egyes. megye monografiája. Budapest, II. k. 1877. 56. l.

¹⁰ Bedő A. A magyar állam erdőségeinek gazd. és keresk. leírása. Budapest, 1885. II. k. 26-29. l.



Táj-típus a Csepel-szigetről. (Lóczy Lajos fotogr. felvétele után.)

A fekete nyárfát és még inkább, minthogy az kevés értékkel bír, az akácztot tenyésztik; mert még ezek képesek e talajban leginkább megélni. A jobb helyekre tölgyet is tesznek, a széltől védett völgyes helyekre pedig szőlőt ültetnek. Évről-évre növekszik a szőlővesszők és gyümölcsfák által meghódított terület. A nem művelt területeket a fákon kívül apró cserjék és pázsitfélék fedik és kötik le. A gyepes térségek azonban nem mindenütt függnek össze, sok helyen találunk közöttük meztelen helyeket.

A növényzet itt nehéz harcztot folytat a talajjal: az élő az élettellel. Az esőt a szomszagos homok mohón nyeli el nyár idején és a fák lombjai szárazságtól bágyadtan hajlanak meg. A dombok magasabb a széltől jobban járt oldala kopáran marad. Innen a szél lehordja a homokot, a mi azután a dombok aljában meggyülemlik és süppedős lesz, úgy hogy nem könnyű járni e dombok között. Néhol a szél a fák gyökereiről is lehordja a talajt, másutt a szélhordta homok egy-egy kis gypoázt egészen betemet. A növényzet mégis győztes marad e küzdelemben: alkalmazkodik. A pázsitfélék színe halvány, mint a környező homok, egyszerű tenyésző szervekkel, keskeny levelekkel; de annál gazdagabb virágbugájuk és annál dusabban érlelnek gyümölcsöket.¹¹ Az állatvilágot főleg csak madarak és jobbára fakószínű rovarok képviselik csekély számú fajban. Érdekes bolyongni e buczkák tömkelegében, melyből a környék lakója sem könnyen talál ki. Festői a Dunapart és főleg a holt Dunaág növényzete. Nádasok, egész náderdők huzódnak a part mentében, csak itt ott szaggatva meg egészen a partig lenyúló művelt terület által. Néhol a part mellett a régi meder falában 20—30 mélyen benyúló nyilást láttam egymás mellett és felette szabályosan elrendezve; ezek parti fecskék tartózkodási helyei. Az iszapos süppedékes partokon egyes pázsitfélék vannak. A nyugodt, síma viziükör felett a holt folyamágban helylyel-közzel nádpamatok emelkednek ki; másutt meg fűz és nyárfabokrok bukannak fel. Helyenkint a víz színét sallangos hinárfélék borítják. Gazdag a holt folyamág halakban — de ezek husa savizű — és vízimadarakban.

¹¹ Dr. Borbás V. A főváros és környékének növényzete. Gerlóczy-Dulácska: Budapest és környéke. I. R. 127. l. 131. l.

II.

A szigetnek gazdag növényzete és állatvilága, meg a nagy folyam által nyújtott előnyök folytán, korán megtelepedett rajta az ember. Hogy még a történelem előtti korban lakott volt, azt mutatják azon régiségek és temetők, melyekre a sziget területén több helyen az áradmányi rétegekben bukkantak. Így, midőn a Duna 1876-ban áradása által, a sziget nyugati részében egy új medret szakított magának, a víz lefolyván, a felületen különböző régiségeket találtak. Később 1878-ban, midőn a sziget nyugati partján a Duna áradása ellen egy védő töltést emeltek: Tököl és Újfalú között, a laza szerkezetű talajban különböző római edényeket, közép- és új-kori vas-tárgyakat, egy újkori egészen elhagyott temetőt, és a mi mindezeknél érdekesebb, őskori temetőket fedeztek fel. Eddig három ily temetőre találtak.¹²

Az egyik temető Tököltől éjszakra, mintegy fél km. távolságban kezdődik és úgy egy km. távolságra terjeszkedhetik. Ettől egy km-nyire délen kezdődik a második temető, a mely dél felé úgy 700 mtr-nyire nyúlik. A harmadik temető a töltés déli végénél a csépi szőlők délkeleti szögletében terül el. E területeken több száz sirt bontottak fel, azonban a sírok száma, Csetneki hozzávetései szerint, több ezerre is tehető. E temetők külsőleg egymástól nem különböznek, elhelyezésük rendetlen, külső jel úgy látszik nem jelölte helyüket. A temetkezési módokban azonban mutatkozik különbség, és pedig kétféle temetkezési mód észlelhető. A temetkezés egyik módja az elégetés volt. A halottat, bár nem a temetkezési hely színén, lehetőleg teljesen elégették; a hamvakat és csontmaradványokat azután fedetlen cserép edényben a pusztá földbe helyezték. A temetkezés második módjánál a tetemet egyszerűen a pusztá földbe ásták, és pedig amint a csontvázak helyzetéből kivehető, ülő helyzetben kinyújtott lábakkal, kinyújtott, a testhez zárt karokkal és a mellre csüggesztett fővel. A temetkezés e két módját majdnem egyenlő számban találták és minthogy egymással összekeverve fordul elő, valószínű egyidejűségükre következtethetni. Mind kettőnél találtak mellékleteket; de míg ezek az első temetkezési módnál cserep edényekből és bronz tárgyakból állottak, addig a máso-

¹² Csetneki Jelinek Elek. A csepelszigeti őskori temetők. Archeologiai Értesítő. 1879. XIII. k. 47 - 59 l. — Továbbá: Arch. Értesítő X. k. 158 - 159 l. Arch. Ért. XII. k. 355. l.

diknál fémtárgyak egyáltalán nem fordultak elő. E temetők keletkezési ideje ez alapokon a bronzkorba tehető, de azt, hogy miféle nép temetkezett ott, megállapítani még nem sikerült. Hogy a rómaiak jártak e szigeten, arra mutatnak a fennemlített római leletek.

Az első feljegyzést a szigetről a Névtelennél találjuk, kinek adatai szerint, a honfoglaló magyarok e szigetet korán felkeresték, és előnyeit felismerték.

A Névtelen elbeszélése szerint Árpád seregével onnan, ahol később Bodrog vára épült, lement a »nagy szigetig« és a sziget mellett tábornoktáboroztak. Ő és vezérei átmentek a szigetre; látván termékenységet, gazdagságát és hogy a Duna vize által meg van erősítve, igen megkedvelték e helyet. Elhatározták, hogy a sziget a fejedelmé legyen és hogy egyik a főemberek közül itt udvarral és tanyával birjon. Árpád kiváló fejedelmi lakóházat csináltatott; megparancsolta, hogy kifáradt lovai itt legeltessenek, lovászává tett egy derék kun férfit, névleg Sepel-t. Ezen ott időző Sepel lovász nevéből neveztetett a sziget Sepelnek egészen a mai napig. Árpád áprilistól októberig időzött itt . . .¹³

A nép között élő monda is fenn tartja a sziget nevének illetén eredetét. A múlt században a sziget éjszaki csucsában voltak láthatók valamely épület maradványai, melyet a sziget egy leírója az Árpád építkezése maradványának tekint.¹⁴ E feltevésre semmi alapunk sincs. Annyi azonban az alábbiakból ki fog tűnni, hogy e helyen valamely nagyobb épület vagy éppen vár állott.¹⁵

Időnként később a sziget különböző neveken lesz említve. Oláh Miklós a 16. század elején Csepelnek nevezi.¹⁶ Ortelius művében Magyarországnak Sambucus Pannonicus által javított

¹³ Anonymi Belae regis notarii de gestis Hungarorum liber. Endlicher: Rerum Hungaricarum monumenta Árpadiana. 1849. 39. l.

¹⁴ Bognár József: Csepel. Tudománytár. Értekezések. XIV. k. 1843.

¹⁵ Hogy a sziget éjszaki csúcsa és a rajta keletkezett helység nyerte-e először a Csepel nevet és tőle később az egész sziget vagy megfordítva, az szintén eldöntetlen. Előttünk valószínűnek látszik, ha a Névtelen előadását lényegében magunkévá tesszük, hogy kezdetben a sziget és az éjszaki csúcán lévő hely a Csepel elnevezés alatt egybe volt foglalva. Csak midőn a szigeten egyéb helységek keletkeztek új nevekkal, tartotta meg a sziget legéjszakibb, őseink által legkorábban megszállott helye, az egész sziget nevét, a Csepel nevet.

¹⁶ Oláh: Hungaria et Atila. Vindobonae. 1763. 16. l.

térképén 1579-ből, a sziget neve: Ursziget.¹⁷ Istvánffy-nál »insula divae Margaretae, quae Cepelia vocatur« szerinte tehát a Csepel név mellett Szent-Margitról is neveztek volna a szigetet.¹⁸ Ráczkévéről Ráczkévii szigetnek is gyakran neveztek és nevezik. A. F. Marsili a Dunáról írott művében a mult században, mint Szent-Endre szigete vagy Kövii sziget (S. Andreae Insula sive Kovinska-Ada) említve van.¹⁹ Ugyancsak a mult században Bombardi szerint »Eugeniana« néven is neveztek Savojai Jenő herceg tiszteletére, a ki a szigeten lakott.²⁰

Századokkal a honfoglalás után Zsigmond alatt találkozzunk újra a sziget nevével és azt többnyire mint az uralkodó család birtokát találjuk említve. Zsigmond gyakran látogatja a szigetet és Ráczkévit számos kiváltságokkal látja el. II. Ulászló VII. decr. 3. czímében az egész sziget, mint koronajószág; II. Lajosnak egy 1518-iki decretumában a sziget a királyi konyha fenntartására jövedelmező városok és egyéb jószágok között van felemlítve.²¹ Ez időből írja a szigetről Oláh Miklós, hogy a magyar királynék nászajándéku birják, és hogy II. Lajos és neje Mária, midőn komoly ügyeik megengedik, itt keresnek a vadászatban, madarászatban és egyébekben üdülést, szórakozást és gyönyört.²²

Közvetlenül a török idők után Eszterházy István birta a szigetet, aki azt 1695-ben Heiszler tábornoknak adta át. Ez alig birta két évig, midőn III. Károly kegyelméből Savojai Jenő herceg lett birtokosa, aki sokat tett a törököktől és sokféle csapásoktól sokat szenvedett sziget emelésére. A herceg

¹⁷ Ortelius: Theatrum Orbis Terrarum. 1570.

¹⁸ N. Istvánffy: Regni Hung. historia. 1724. 147. l.

¹⁹ A. F. Com. Marsili: Danubius Pannonicus-Mysicus. 1726. Tomus I. Tab. VII—VIII.

²⁰ M. Bombardi: Topographia magni regni Hungariae. 1715. 53. l.

²¹ A sziget történetére vonatkozó adatok Bélnél vannak összeállítva és Galgóczynál némileg kibővítve. M. Bél: Notitia Hungariae. 1737. T. III. — Galgóczy i. m. III. R. 2. 39. l.

²² Ez időtáiban úgy látszik, egy Cseh nevű család birt nagyobb szereppel a szigeten. A Ráczkévei régi napló külső tábláján egy 1775-iki jegyzet szerint találtak a szigeten egy mohós márvány sírkövet ily értelmű felírással: Nemes Cseh Mihálynak, ezen Csepel-sziget grófjának (comes) sírhelye, a ki meghalt Sz.-András ünnepén az üdvnek 1519-ik évében. (Bognári i. m. 178. l.) Másutt is van említés a Cseh családról, mint a szigeten lakó birtokos családról ez időből. (Győri tört. és régész. füzetek III. k. 1865. 232. l.)

halála után Erzsébet királyné vette meg, amint mondják, nagy pénzen, hogy a herceg adósságait kifizethessék. Erzsébet királyné özvegyi tartásul kapta és birta haláláig, amikor Mária Terézia magának tartotta fenn és kezelését a magyar kamarára bízta. Ez időről a hagyomány azt tartja, hogy a jezsuiták kérték a szigetet Mária Teréziától káposztás kertnek: »meg is nyerték írásban, de az általadás bizonyos okra nézve elmaradt.«²³ 1780-ban Mária Krisztina lett birtokosa, a ki 1790-ben meghalván, férje Albert teseni herceg birta a szigetet 1822-ben bekövetkezett haláláig; amikor az ismét a királyi család uradalmainak sorába iratott.

Ráczkevi volt minden időben a sziget legjelentékenyebb községe. Annak történetével nagyobbára össze van növe a sziget többi községeinek története.

Ráczkevi eredeti neve Keve lett volna, az ily nevű magyar vezértől, aki még Árpáddal jött az országba. A történeti tények szerint azonban a mai Ráczkevi helyén eredetileg Sz.-Ábrahám nevű falu vagy puszta volt, Sz.-Ábrahám patriarcha templomával. A Kövi elnevezést a ráczok hozták magukkal, kik a Vég-Szendrővárral szemben levő és a törökök által elfoglalt ily nevű városból (Covinum, Kövin, Kubin) származtak ide és így jutott a város Kis-Kevi, majd Ráczkevi névhez.²⁴ A régibb földrajzi munkákban és térképeken a Kövi vagy Kevi neveket találjuk a Rácz jelzővel vagy a nélkül; a jelenben úgy a város, mint a környék lakossága pusztán Kevi-nek (Ke'i) nevezi.

Zsigmond alatt, a törökök elül menekülő ráczok, kik a város alapítói, azt csakhamar virágzásra is juttatták. A város helyzeténél fogva a keleti kereskedés alkalmas piacza volt. Zsigmond igyekezett a város és így a kereskedelem emelésére hatni, azért annak hozzá folyamodó lakosságát nemcsak hogy bizonyos terhek alul felmentette, hanem még más kiváltságokkal is ellátta.²⁵ Hogy a község lakói szabadon és fizetés nélkül jár-hassanak kelhessenek bárhol az egész országban, felmenté őket a vám és harminczad alul, úgy személyüket mint szállított árucikkeiket. Vásárjogot adományozott, egy pusztát és egy majort

²³ Bognári m. 177. l. — E hagyomány említve van Ferenczy-nél is: Tekint. Pest, Pilis és Solt vármegyék névtára. Buda, 1844.

²⁴ Béli m. — Galgóczi m. III. R. 7—8. l.

²⁵ Ily irányu kiváltságokat nyertek az 1404., 1405., 1428. és 1435-ik évről keltezve.

ajándékozott nekik. A szabad járás-kelés biztosítására felmentette őket a király minden bíróság, letartóztatás és oly megkárosíthatás alul, melyet mások vétségéért vagy kihágásáért szenvedhetnének. A kik Szerbia és Magyarország között folytatnak kereskedést, kötelesek árucikkeiket Ráczevén kirakni és ha a kevieknek tetszik ott elárusítani.²⁶

Hetivásárjogot is nyernek más szabad városok mintájára. A következő uralkodók részint megerősítették Kevi kiváltságait, részint azt ujakkal gyarapították.²⁷

A kedvező viszonyok között a város virágzásnak indult, később azonban a mohácsi vész következtében ismét sokat szenvedett: a török a várost feldulta, mire lakói elszéledtek. Mikor azután lassanként újra felépült és megnépesült, különösen székesfehérvári menekülők települtek itt meg. A sziget sokat szenvedett e mozgalmas időkben, főleg azért, mert oly közel esett Budához. Istvánffy 1541-ről azt írja, hogy a Budához közeledő törökség a sziget csucsán erődítvényt készített. Rogendorff, Istvánffy szerint, sok előnyt nyerhetett volna a törökökkel szemben, ha követve Perényi és több más magyarok tanácsát, a szigetet megszállja, még mielőtt a törökök odáig jutottak.²⁸

Érdekes, bár gyér világot vet Ráczevi állapotára Miksa király konstantinápolyi követének, aki 1573 jun. 23-ikán érkezett ide, utijegyzete. »Ezen hosszadalmasan nagy mezőváros, írja Ráczevéről, hódolt mind a töröknek, mind Salm-Eck grófnak. Lakosai magyarok, akik nagyobb részt kálvinisták és rácok; ez utóbbiaknak szép templomuk van E mezővárosban nagy vásár tartatik, melyet a bécsi kereskedők is megszoktak láto-

²⁶ Bél i. m. Galgóczy III. 7–8. l. Ugyancsak a város kereskedelmi előnyeinek növelésére elrendelte a király, »hogy a mint a kiváltság levél mondja, csak az e városban tartatni szokott vásárok piacznán (a város területén kívül sehol) adhat el a kereskedő posztót rőfszám vagy kicsinyben, egyébként pedig csak végszámmra. Továbbá a koreszmárosok vagy borkereskedők a piacon azoknak borát nem mérhetik ki pintekben, hanem csak nagy edényekben (per vasa integra) tehetik ki eladásra « G. Fejér: Codex Diplomaticus Hungariae. Budae. 1844. Tom. X. Vol VI. P. 928–929.)

²⁷ Igy Albert (1438), V. László (1453, 1455), I. Mátyás (1458, 1464, 1473, 1489), II. Ulászló (1490, 1501) majd ennek neje Anna (1503), II. Lajos (1517, 1524, Szapolyai János (1536). III. Ferdinand biztosították növelték Ráczeve kiváltságait. (Bél i. m. — Galgóczy i. m. III. k. 7–8. l.),

²⁸ Istvánffy i. m. 147. l.

gatni, kik gyermekeiket ide küldik a magyar nyelv megtanulása végett.«²⁹

Hogy tényleg nagy kiterjedésű, »hosszadalmas« város lehetett ez időtájt Ráczevi, arra egy még részletesebb adatunk is van. Skaricza Máté, ráczevi reformatus pap magyar versezete ez, melyben a szerző, a ki ugy 1581 táján írt, felsorolja a város 7 piacát, 11 utcáját és 3 templomát.

Különösen sokat szenvedett a város a 17. század folyamán, így főleg a Bécs ostroma után elszéledt török sereg ide menekülő részétől. De nem csak a törököktől szenvedett, hanem az ezeket üldöző császáriaktól: a lengyelektől, majd meg a németektől.³⁰

Buda ostromakor 1684-ben új kizsákmányolásnak voltak kitéve úgy, hogy a még megmaradt lakosság is elhagyta a várost és az Angyali szigetre menekült, a hol sátrak alatt töltötte a nyarat. Később meg a város lakosai több falu lakosságával együtt a Somlyó szigeten kerestek menedéket, mint a ráczevii jegyzőkönyvbe írva van: »1686-ban G á c s István T a k á c s Gergelylyel az sovány szükségben az bíróságot Somlyóban viselték«. A Somlyó szigeten levő sirdombok, sírkő és épület maradványok valószínűleg ez időből származnak.³¹ 1686-ban rótták meg először adóval a lakosokat, akik addig minden adófizetéstől mentek voltak.

Buda visszafoglalása után jobb jövőt kezdett remélni a lakosság és visszatért elhagyott lakásaiba. A török azonban újra és pedig oly nagy mértékben sarczolta őket, hogy a legnagyobb inségbe jutottak. Ezután rövid nyugalom következett 1689-ben újra elszélesztették a lakosságot, a mikor a ráczok Dunaföldvárra a magyarok pedig a szomszéd falvakba menekültek. A visszamaradtakat a döghalál pusztította. Ily körülmények között annyira süllyedt a város, hogy B é l leírása szerint, aki 1730 körül fordult meg ott, egy szegényes faluhoz volt hasonló. Lassanként kiváltságaiból is mind többet veszített el; a 18. század második felében mind nehezebb küzdelmet folytatott birtokai és kiváltságaiért. A jelen században azonban újra virágzásnak

²⁹ Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán. 1573. Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században Pest. 1859. 220. l.

³⁰ Ahol külön forrásokra nem történik utalás, ott a történeti tények B é l i. műve alapján vannak közölve.

³¹ Bognár i. m. 60. l.

indult, míg nem a soroksári Dunaág elzárása kereskedelmének sokat ártván, ma inkább a hanyatló városok sorába tartozik.

A következőkben feltüntetjük azt, a mi a sziget lakott helyeinek multjából föld- és néprajzérdekekkel bir.³²

Csepel kétségkívül a sziget egyik legrégebben lakott helye, már Árpád is itt állapotodott meg. Egy, 1500 körüli időből származó, német földrajzi műben Thöppel néven egy várral van említve.³³ Oláh Miklós a 16-ik század elején városnak mondja és az ez időből származó Ortelius-Sambucus-féle térképben is várral van feltüntetve. A török időköt követő 1690-iki helység összeírásnál, mint elhagyott lakatlan hely szerepel.³⁴ 1695-ben pusztá.³⁴ Bél Mátyás idejében a 18. század elején csekély község rácz és német telepesekkel, melyek közül az utóbbiak a falu felső részében laktak. Eredetileg Csepel a régibb térképek szerint közelebb állhatott a sziget csucsához.

Szent-Miklós, a hagyomány szerint ugy a 15. század közepén keletkezett. Első lakosai szerbek voltak, a kik azután a törökök alatt elszéledtek. Később Haros és Szöllös községeiből lettek magyar lakosok, az 1690-iki helység összeírásnál, mint csekély lakosságu magyar község szerepel. A mult században az áradások majdnem teljesen elpusztították, és azért alkalmassabb helyen igyekeztek újra építeni.

Tököl (ráczul: Tekele) Oláh mint várost említi: Thekel. A török világban lakói elszéledtek, de az 1690-iki összeírásban ismét lakott hely. A magyarok helyébe Szerbiából és Dalmáciából jöttek telepesek. 1770-ben a sziget községei között Tökölnek volt a legtöbb urbéres telke.³⁵

Csép a szóhagyomány szerint eredetileg Sz.-Mihály nevű helység volt. Bél is említi egy ily nevű pusztát, melyen Csép és Tököl osztoztak meg és a mely a munkájában levő térképen a nagy-dunai oldalon Tököl és Ujfalu között látható. Ez a hely a háborus időkben a lakosságtól elhagyatván, a keleti Dunaág mellett épült fel az új helység. Az 1690-iki összeírás Csépet

³² Ez összeállításnál, hol külön forrás megnevezve nincsen, a szóhagyomány és régi térképeken kívül: Bél, Bognár, Ferenczy, Galgóczy i. műveiből vannak csoportosítva az adatok.

³³ Györi történelmi és régészeti füzetek. 1863. II. k. 123. l.

³⁴ Galgóczy i. m. I. R. 65–66. l.

³⁵ Ferenczy i. m.,

³⁶ Galgóczy i. m. I. k. 81–82. l.

mint elhagyott helyet említi. Szerbiából jöttek új telepesek, kik azonban a Rákóczy-mozgalmak idejében nagyrészt más községekbe költöztek, azért is a múlt század második felében német telepesekkel szaporították a gyér népességet.

Ujfalu az 1690-iki összeírásnál nincs említve. Marsili térképén a mai Ujfalu helyén Ófalu áll. Lakosai a török idők előtt magyarok voltak, majd rácok és csak a múlt század elején telepedett le a mai német lakosság.

Szent-Márton Oláhnál mint város van említve. Lakói rácok voltak, kik elköltöztek vagy kipusztultak. 1690-ben elhagyott hely. Jelenlegi német lakossága frankóniai és sváb eredetű.

Becse mostani helyén a sziget legrégibb községeihez tartozik. Lakói eredetileg magyarok voltak, kik 1680-ban Makádra költöztek. Ezután rácok lakták, a kik, midőn 1705 táján német telepesek jöttek, egy éjjel ismeretlen okból Loréba költöztek.

Loré, Bélnél Lórév néven van említve, mert, szerinte, hajdan itt szokták átvinni a királyi lovakat a folyam másik partjára és itt szokták itatni őket. A török időkben elpusztult és 1690-ben lakatlan hely. Később részint Szerbiából jöttek ide új telepesek, részint a környékről, főleg Becséről, a honnan ma is több családnak van ott a Becsei előneve.

Makád a sziget egyik legrégibb községe. Ráczevinek egy, Szkaricza által említett 16. századbéli utcája nevéből következtetve, régi neve Makófalva lehetett. A szájhagyomány szerint már a tatárjárás idejében lakott ott magyar lakosság. E hagyomány szerint az időben Makád és több más falu lakói a tatárok elől a falu nyugati oldalán levő nádas közepén fekvő szigetre (a mai Kengyeles) menekültek volna. 1680-ban Becséről költöztek magyarok Makádra, 1690-ben is mint lakott hely van említve.³⁷

³⁷ Mint eltűnt községekről emlékeznek részint a régibb művek, részint a szájhagyomány a következőkről: Haros a manapság így nevezett szigettel szemben volt, hol ma szántóföld terül el. 1690-ben, mint elhagyott hely van említve; lakosai Szent-Miklóstra telepedtek. Ma csak a hagyományban él emléke. Szőlős pusztája volt, állítólag a mai Pünkösddhalom és Sóshegy szőlők helyén, Csepel és Szent-Miklós között. 1690-ben már elhagyott hely. Szent-Mihály, Bélnél idejében pusztája Csép és Tököl között. Csereviz vagy Cserevitz, Ráczevitől délnyugatra. Ferenczy szerint csak ideig-óráig való megtelepedési helye volt némely alföldi rácoknak »midőn fel felé futottak«. Ugy 100 év előtt ráczevi kalugyerek birták mint kerteket; ezek

Korábbi időkben a Csepel-sziget mellett levő apró Duna-szigetek egynémelyike szintén lakott volt. Erre utalnak némely történelmi emlékeken kívül épületromok, sírdombok, melyek rajtuk a közel multban még láthatók voltak. Egyesekről közülük tudjuk, hogy menedékül szolgáltak a háborus időkben; mint a fentebb említett Somlyói-sziget. Az Ujfalui- és a Hárosi-szigeten régi épületek nyomait találták. Sírdombokra és régi pénzekre bukkantak az Angyali-szigeten. E kis sziget elnevezéséhez egy érdekes monda is fűződik. Azt beszélik, hogy e szigetcske elnevezését egy Angilino nevű asszonytól nyerte, a ki némelyek szerint ráczkevei görög asszony volt. E nő kedvence lett volna egyik királyunknak, kinek látogatásait e szigeten fogadta. Angelino gyakran jelent meg a partokon fiát siratva, ki a vízbe fult, és azért nevezték volna el róla a szigetet.

III.

Jelenleg a sziget területén 10 lakott község van, melyek mind a Duna egyik vagy másik ágának szomszédságában épültek. E községek népességi száma az újabb időkben a következő képet mutatja:

	Lakosainak száma			
	1837 ³⁸	1851 ³⁹	1870 ⁴⁰	1880
Becse.....	528	663	636	719
Csepel.....	599	599	1329	1526
Csép.....	960	963	949	977
Lóré.....	525	530	620	585

elköltöztén, egészen elpusztult. Gyála, mint Gyál, Gyalad is van említve, Makádtól délre, helyén ma szántóföld és rét van. A harminczas években templomának romjai még láthatók voltak a kaszálók szélén. Lakói, a népmonda szerint, 1600-ban a török fenyegetéseire menekültek Makádra. 1690-ben elhagyott hely. Simonfa kis magyar falu volt, a mai simonfai földek helyén. Lakói a török időkben költöztek Makádra. Bögnár szerint még a következő lakott helyekről emlékezik a hagyomány: Sz.-László, mely Ráczevi és Sz.-Márton között lett volna, a mult században ott talált épületromokból következtetve. Továbbá: Sz.-István, Méregyháza, Lak (ma Sz.-Miklóstól északnyugatra van a Laki-hegy), Telek (talán Sz.-Ábrahámtelke Ráczevi környékén?)

³⁸ Fényes E. Magyarország mostani állapotja 1837. II. k.

³⁹ Fényes E. Magyarország geogr. szótára. 1851. IV. k.

⁴⁰ A magyar korona országainak helységnévtára. 1873.

	Lakosainak száma			
	1837	1851	1879	1880
Makád	1179	1249	1497	1592
Ráczkeve	4470	4470	5672	5463
Sz.-Márton	632	650	624	658
Sz.-Miklós	2125	2125	2403	2501
Tököl	1841	1996	1963	1664
Ujfalu	908	908	1097	1173
Összesen...	13767	14153	16790	16858

A következő táblázat az 1880-iki lakosságot tünteti fel anyanyelv és hitfelekezeti szerint.⁴¹

	Anyanyelv			Hitfelekezet			izraelita
	magyar	német	horvát-szerb	róm. kath	helvét evang.	gör. keleti	
Becse	80	613	—	694	22	—	3
Csepel	96	1140	195	1515	7	—	2
Csép	40	685	207	750	3	210	14
Lóré	24	2	544	19	3	552	11
Makád	1532	5	2	69	1513	2	8
Ráczkeve ...	5060	127	59	2983	2263	107	95
Sz.-Márton ..	37	583	6	639	6	6	7
Sz.-Miklós ..	2359	21	7	215	2225	1	34
Tököl	999	107	470	1579	29	—	52
Ujfalu	65	1054	—	1114	59	—	—
Összesen...	10212	4337	1490	9577	6130	880	226

Az első táblázatból, bár a korábbi évek adatai nem éppen szabatosak, kitetszik, hogy a sziget népessége az utolsó majdnem fél század alatt körülbelül 25 százalékkal szaporodott. Csupán, a főleg ráczok által lakott, Tököl népessége apadt; míg a németek lakta, Csepelnek, mely legközelebb van a fővároshoz, lakossága az említett idő alatt majdnem megháromszorozódott.

A lakosság nagyobbik része, mintegy két harmada magyar. A harmadik harmadának két harmadát németek teszik, egy harmadát pedig ráczok.⁴²

⁴ E táblázat kiegészítéseül jegyezzük meg, hogy a legutóbbi népszámláláskor 37 tót és 32 külföldi nyelvű volt a szigeten, a beszélni nem tudók száma pedig 672.

⁴² A legmagyarabb községek: Makád, Sz.-Miklós, Ráczkeve. A németek tulnyomók Ujfalu, Becse, Csepel és Sz.-Márton községeiben. A ráczok Lóréban laknak tulnyomó számban; a leginkább kevert Csép és Tököl lakossága.

Vallásra nézve a lakosságnak úgy $\frac{2}{3}$ -a róm. kath. ide tartoznak a németek és felerészben a magyarok. A magyar lakosság másik fele helvét evangélikus. A gör. kel. vallást a ráczok követik. A zsidók a lakosságnak csak 80-ad részét képezik; számuk legcsekélyebb a német és legnagyobb a kevert nyelvű községekben.

Az említett nemzetiségeken kívül vannak a szigeten c z i g á n y o k is. Ezeknek egy része, mely már inkább alkalmazkodott a viszonyokhoz zenével és vályog-vetéssel foglalkozik. Más részük konyha-eszközöket főleg teknőket készít és visz a vásárokra; oláh-módra öltözködik és magát oláhnak tartja. Ezek nyáron át az erdőkben élnek, melyeknek fájából dolgoznak; elég jó móduaknak látszanak.

A sziget különböző nyelvű és nemzetiségű lakói egymással nem igen érintkeznek, össze nem házasodnak, egymás nyelvét éppen nem, vagy csak kevéssé értik. Ez elkülönülés miatt a magyarosodás csak lassan halad és még inkább észlelhető a ráczoknál, mint a németeknél, bár ezeknél sem hiányzik a törekvés ez irányban. Így elküldik gyermekeiket magyar szóra, különösen Sz.-Miklósrá, mely a szigetnek és fővárosunk környékének egyik legtisztább magyarságu helye. A sziget magyar nyelvjárása úgy látszik a kecskemétihez van leginkább közel, rajta a más nemzetiségű lakók nyelvének befolyása nem észlelhető.⁴³

A sziget lakossága erőteljes, egészséges, minthogy természeti viszonyai, éghajlata olyan, hogy helyhez kötött betegségek a lakosság szervezetét nem rongálják. Csak a hideglelés lép fel néha nagyobb mértékben, a mi főleg a vízáradás után hátramaradt pocsolyák és az éretlen gyümölcs tulságos fogyasztásának lehet következménye. Időnként szórványosan uralkodó betegségek: a himlő, kanyaró, vörheny, gyermekeknél a bélhurut. Nem ritka az asszonyoknál a szemfájás, minek okozója a nyílt tűzhely füstje lehet. A lakás szellőztetésére, főleg télen alig gondolnak, azonban annak tisztán-tartása büszkesége a ház asszonyának. Erőteljes szervezetük sokat megbír. Nyáron, főleg a nagy munka idején nagyon keveset alusznak. A legények ilyenkor este 11—12 óráig is fennmaradnak a leányokat látogatva, és már 2—3 óraker ismét talpon vannak. Télen azután a hosszú éjeken kárpótolják magukat, sőt akkor nappal is sokat henyélnek. Közegészségi

⁴³ Helyszüke miatt le kellett mondanunk a nyelvjárásra vonatkozó adataink közléséről.

szemponthól csak kevésbé van a lakosságról gondoskodva: kórház a szigeten nincsen, orvos pedig csak Ráczeviben van.

Táplálékukat a sziget lakói mint földművelő nép, főleg a növényekből nyerik. Főeledelük a búzából vagy jó kétszeresből készített kenyér. A németek rozs-kenyeret esznek. A kenyeret szalmával sütik, úgy hogy a kemenczét előre kitüzesítik. Élesztőtől korpába kovászt tesznek. A kenyér képezi gyakran egy hétig is egyedüli táplálékukat, midőn otthonoktól távol dolgoznak. Igen gyakran esznek krumplit, babot, melyeket mint levest vagy főzeléket készítenek el; ezenkívül káposzta, tök, répa a szokottabb főzeléknek. Kedvelik az uborkát; különösen pedig a nyers zöld paprikát, ha bort is ihatnak rá. A ki a legerősebb zöld paprikát is képes megenni, az azután eldicsekszik vele. Ételeiket erősen fűszerezik: borsózzák, paprikázzák; úgy hogy, aki nincs szokva hozzá, képtelen megenni. Az efféle erős fűszerezést (mely az étel valódi ízét szinte elfedi) valamint a zsiros ételeket is magyarosnak tartják. Tésztát főleg szerdán és szombaton szoktak készíteni.

Husételhez különösen marha és borju husához ritkán jutnak; többnyire csak akkor, ha egy olyan állatjuk megbetegszik. Az ilyen huson kapva-kapnak. Többnyire a birkahussal érik be de ezt is, még a tehetősebbek is, inkább csak ünnepen esznek. Baromfit, melylyel kereskedést űznek, saját használatra ritkán ölnek le. Általános azonban, még a szegényebbeknél is, ősszel a disznó-ölés. A füstölt husból még nyáron is van készletük; különösen szegényebb embereknek ez képezi egyedüli hústáplálékát, a míg benne tart. A szalonna egész éven át egyik főtáplálékuk. A tojást, turót, vaját, tejet és birkasajtot saját céljaikra csak kis mértékben használják, hanem közvetlen vagy kofák közvetítésével a fővárosban árusítják el.

Reggelire többnyire szalonnát esznek. Délben és este is rendszeren egyféle étel van. A kávézás nem szokásos, csak borozás után szoktak a legények néha több nagy csésze fekete kávé meginni. A ki hol dolgozik, rendszeren ott eszik is. A felnőttek együtt egy tából étkeznek, a gyermekek külön. A fogyasztásban a nők versenyeznek a férfiakkal, a mint nem igen maradtak megettük a munkában sem. Lassan, mintegy csak kóstolgatva esznek és evés közben nem beszélnek.

Ivóvizüket kutakból nyerik, melyek elegendő számban vannak és jó vizet szolgáltatnak. Kedvelt italuk a bor. Pálinkát

csak reggel isznak (pálinkás jó reggelt!) akkor is csak kis mennyiségben. A felhasznált bor többnyire saját termésük, melyből alig adnak el, hanem, ha jobb a termés, úgy többet fogyasztanak. Egy gazda ember évenként 50 akót is elfogyaszt a komaival. Ha nincsen dolguk, főleg ünnepeken, pinczájukben vagy szőlőjükben idogálnak. Csak ha nincs saját termésük, vagy ha az már elfogyott, akkor mulatoznak vasárnaponként a koresmában. A mulatás fogalmát majdnem azonosítják a borivásával és azt tartják, hogy barátság csak együtt-borozás útján köthető. A vendégtől megkivánják hogy igyék és ritka is az olyan vendég, a ki e kívánságnak derekasan meg nem felelne.

Szigetünk lakóinak ruházkodásánál nagyon előtérbe lép még a cifrázkodási vágy, mely főleg csak ünneplő alkalmakkor nyilvánul. Kedvelik az élénk színeket: a vereset, zöldet, kéket; különösen a nők használják e színeket ünneplő ruhaiknál.⁴⁴

Köznapi ruházkodásuk a munkának megfelelő, egyszerű. A férfi öltözete a nehéz munkánál fehér vászon gatyá, és e felett végződő rövid fehér vászon ing. Nyáron mezitláb járnak és pörge kalapban. Két pár csizmájuk van, melyek közül az egyik pár ránczos és ez az ünneplő. Vasár- és ünnepnapon a legények öltözete: bőny ing, gatyá és kivágott ujjú láibli, melynek zsebéből fehér kivart zsebkendő lóg ki. A láibli felett nyáron kis derékig érő kék kabátfelét »felöltöt» viselnek, alsó szélén fehér és veres sávval; ezt a vállukra vetve is hordják. Hidegebb időben »mándlit» vesznek magukra. Az éltesebbek alul a csizmába dugott német nadrágot viselnek és ezt »bigyiz«-nek vagy »trityi-nadrágnak» is nevezik. Esőben szűrt, uton bundát vesznek magukra. Az öregebbek botot is hordanak. A kis fiú-gyermekek nyáron fedetlen fővel, mezitláb, egy ingben van; ünnepen azonban szoknyát, láiblit és kalapot adnak rá.

A nőknél nagyobb szerep jut a ruházkodásnak. Munkában ők is mezitláb járnak, egyébkor azonban harisnyát és cipőt (ritkán fűzőset) hordanak. Hajukat kontyba csinálják, fülükben függő van. Az utcán minden nő visel fején kendőt, az ál alatt megkötve. A ház körül azonban csak az asszonyok tesznek ken-

⁴⁴ Mint a cifrázkodás egy nemének, a kezdetleges népeknél szokásos túltoválásnak maradványát, említhetjük, hogy némely férfi karján nevének kezdő betűi vannak »kiverve». E mellett néha egy szív alak életük, valamely nevezetes eseményének évszáma és napja látható igen kezdetlegesen készítve. Ez alakokat három összetett tű és »avatott» égetett papír segítségével készítik.

dőt a fejükre és azt hátul kötik össze. Nagy kendőt nem viselnek. Egyéb ruhadarajaik: az ingvál, az alsószoknya vagy »pöndő«, a felső szoknya, mely sok ránczu és különböző színű, az ünneplő mindig élénkebb. Azon felül van még a rékli, melyet »rétlinek« és »tuslinak« is neveznek. Viselnek kivágott ujjú mellény-féle pruszléket is. A kis lányok öltözete is olyan, mint a nagyobbaké. A leány ünneplő alkalmakkor, főleg ha templomba megy, több szoknyát vesz magára. Még a szegényebb leányoknak is igen sok szoknyájuk és selymekendőjük van; néha több, mint a tehetősnek, mert mindenüket azoknak beszerzésére fordítják. A nő maga készíti, tisztítja ruháit; a férfiét is ő javítja és részben ő készíti.

Valamint a ruházkodásnál, úgy a lakóházak külső elrendezésében és belső berendezésében is, a czélszerűségi szempont az irányadó; néha azonban a belső berendezésnél a czifrázkodás is érvényre jut.

Az egyes községek a Duna közvetlen közelében vannak elhelyezve. A multban még közelebb voltak a Dunához, azonban az árvizek által zaklatva igyekeztek újabb, magasabb, védetebb helyeket elfoglalni és beépíteni. Az egyes községek utczáiból a főutczák többnyire szabályosan vannak kiépítve: egyenesek és szélesek; míg a legtöbb mellékutca keskeny és egyenetlen. Mint rendes, jobb építkezésű, csinos község különösen Csepel emelhető ki, hol szépítő bizottság is működik. Szent-Miklós ellenben keskeny, girbe-görbe utcáival a legrendezetlenebb a sziget községei között. A temető mindenütt közvetlenül a község végében van. A főutczákon, mint fő közlekedési utakon mindenütt fiatal faültetések vannak, míg a keskeny mellék-utczák ezt jobbadán nélkülözik. A házak előtt vagy az udvaron igen sok helyt láthatni gémes kutakat. Minthogy a széna és szalma rakodások tartása a házak között tiltva van, azért azt a ház megett nyúló kert távolabbi részében vagy külön szérüs kertben tartják, néha e czélra külön pajtát is építenek. Szent-Miklóson az istállókat is külön építik távol a lakóházaktól.

Ahol a házak dombos helyen vannak, a mi elég gyakori, ott e dombot sövény övezi, hogy ne kopjék nagyon. Az udvar néhol nincs bekerítve; a hol pedig van kerítés, ott azt deszka, sövény, lécz, válogfal vagy fehérre meszelt téglafal képezi. Az udvaron állanak szabadon a baromfi és sertés ólak fából, vagy sárfallal készítve. Az építkezés általában gyenge. A szobák pad-

lója nem igen emelkedik az udvar szintje fölé. Majdnem általánosak a vályog-, sövény- és sárfalak, melyek jobbára alacsonyak, úgy 3—4 mtr között változnak. Pincze ritka ház alatt van, egyrészt a gyakori vízveszélyek, másrészt az építkezés költséges volta miatt. A tetőzet nád és szalma, ritkábban zsindely. Csak Ráczkevényben és Csepelen gyakoribb a kőfalazat és a zsindely-tető. A tetőzet a legtöbb helyen sok kívánni valót hagy, kemény azonban van mindenütt, különböző alakkal. A csúcsfal az utcza felé néz. A padlást elől-hátul deszka-fal, vagy vessző-fonás zárja be; oldalt nincsenek ablakai; feljárata hátul az udvarból van. Külsőleg a házakat elég tisztán és rendben tartják; ünnep előtt a ház elejét felseprik. Az utczára rendesen csak egy vagy két ablak nyílik. Az utczáról egy nagyobb, és egy kisebb kapu vezet az udvarba; az előbbi a kocsik, az utóbbi a gyalogosok számára. A kisebb kapu többnyire az eresz alatt nyílik és felette koporsó fedő alaku kis tető van, hogy azt védje az idő viszontagságtól. Sok helyen az eresz alatt hagyma, paprika, kukorica látható kiakasztva. A jobbmoduaknál szórványosan oszlopos folyosón át jutni a lakóházba.

A lakóház többnyire konyhából, egy szobából és kamrából áll, úgy, hogy az udvarból a konyhán át jutni a lakás többi részébe. A konyha ajtaja felső és alsó részből áll, a felső rész nyáron napközben állandóan nyitva szokott lenni; ablakot a konyhán csak ritka helyen találhatni. A konyha első részét a hátsótól bolthajtás választja el. Első részében a füstgerenda és ennek elején egy deszka polcz van: a fazekas vagy fogas, melyre különböző edények vannak helyezve, továbbá a tányéras vagy téka, tányérokka és porcellán csészékkel. Ez utóbbi tárgyak, melyeket rítkító színekkel készült virágok és fantasztikus állat-alakok díszítenek, a konyha ékességét és a gazdaasszony büszkeségét képezik. A konyha elő részében szokták elhelyezni a kanalast, továbbá egy fiókos szekrényt is. A konyha hátsó részében van az alacsony tűzhely és vele összeköttetésben egy alacsony padka. A tűzhelyen van a vasláb: egy háromlábú vaskarika, melyre sütés-főzésnél az edényeket helyezik. A tűzhelynél nyúlik be a kemencze, mely a szobában az alul szögletes, felül hengeres banyakemenczét képezi.⁴⁵

⁴⁵ Kenyértészkor a kemenczét szalmával fűtik el; különben pedig tüzelő szernek minden éghető anyagot felhasználnak, bár fában nincs szükségük.

A konyhából két oldalt juthatni a két szobába. Az utcára néző a parádés szoba; a hátulsó a lakószoba, mely szegényebbeknél kamara gyanánt is szolgál. A szokottabb szobai butorok a következők. A nyoszolya (= ágy), mely felszineig szalmával van megtöltve, e felett egy durva terítő és ezen a lepedő, ezenfelül lehetőleg sok ágynemű. Van egy nagyobb asztal, melynek lábait az ugynevezett »asztalhidja« köti össze. Szekrény ritkán fordul elő, minthogy rendszeren ládákban tartják ruhaneműiket. Ujabban a banyakemence helyett, vagy a mellett, kezdenek alkalmazni cserépkályhákat, mint a melyek által több fát kimélhetnek. A falakon, melyek fehérre vannak meszelve, edények, tányérok, kancsók vannak felaggatva, főleg a tükör körül. Vannak a falon képek is; a katolikusoknál nagyszámu szent képek, míg egyebütt a király és trónörökös pár, nem ritkán Kossuth arcképe látható. A szoba butorzatát kiegészítik még: egy vagy több padka a banyakemence körül, melyeken tél idején heverésznek; a tisztán fából készült, vagy szalmával bevont székek; több helyen van karos, háttas pad, mely néhol nemzeti színű és a gazdapár neve van ráfestve. A szobán üveg ablak van; nyáron zöld zsálut is alkalmaznak, télen pedig tulipános deszkaablakot. A szobának, melyet »ház«-nak neveznek, padolata vert föld, melyet naponta meglocsolnak. Sajnos, hogy e padolatot, mely pedig annyi szennyet vesz magába, oly ritkán nyitják meg; mert az által megrontják lakásuk levegőjét. Az így megromlott levegő és a gyér szellőztetés miatt a lakások nem mondhatók, egészségesnek.

IV.

A sziget természeti viszonyai lakóit a földművelésre utalják, mely náluk tényleg a főfoglalkozási ág.⁴⁶ A termelt gabonafélék: rozs, buza, árpa, zab; divatos a kétszeres termelés is. A kapásnövények közül a kukoriczát és burgonyát tenyésztik nagyobb terjedelemben; ujabban a burgondi répát is kezdik tenyésztetni. A hüvelyesek közül főleg babot termesztene, majdnem egyedül házi szükségletre.

Kevés gondot fordítanak a mesterséges kaszáló művelésére,

⁴⁶ A sziget egyes községeinek gazdasági viszonyait részletesen ismerteti Galgóczy i. művében. III. R. 2–39 l.

még leginkább muhart termesztene. A kendertermelés bár elterjedt, mégis sok kívánni valót hagy; inkább csak a házi szükség fedezésére szolgál. A földművelés külterjes, a trágyázás közepszerű, trágyát nem vesznek. Tulnyomó a három-nyomásos gazdálkodás, homokos területeken a két-nyomásos.

A földművelés mellett az erdőművelést üzik tervszerűen és az erdősítést a buczkás területeken. Az erdők bőven szolgáltatnak butor-, szerszám- és tűzifát. Régebben az erdőkben gyümölcsfák is voltak, mint azt az elsűrűsödött gyümölcsfa bokrok ma is mutatják. Ujabban a gyümölcs-tenyésztés tekintetében a helyi viszonyokat nem zsákmányolják ki eléggé. E téren csak Ráczkevi és Sz.-Miklós válnak ki, mely utóbbinak faiskolájából nemes gyümölcsfa-csemetéket ingyen osztanak ki. A termelt gyümölcsöt nyersen fogyasztják és így bocsátják a forgalomba is. Szőlőműveléssel minden község foglalkozik, mindeniknek van kisebb-nagyobb szőlője; a buczkás helyek völgyes részein is mindinkább hódít a szőlőművelés.

A kertészetet csak mint konyhakertészetet üzik és egyes zöldségféléket szállítanak a fővárosba is.

Az állattenyésztés fejlődése elé akadályt vetett újabb időkben a közlegelők csökkenése és a kaszáló rétek apadása, mi részben a soroksári Dunaág elzárásának következménye. Az állattenyésztés csökkenése ismét, a trágya csökkenése által, a földművelésre hat vissza. Legtöbb figyelmet a lótenyésztésre fordítanak. Lovaik jobbára apró parlagi lovak, melyeket inkább használnak igásbaromként, mint a szarvasmarhát, mely túlnyomóan fehérszörű magyar fajta. Veres, fekete és tarka svájci teheneket tartanak a tejgazdálkodás czéljából. Juhokat (göndörszörűek) inkább csak a magyar községekben tenyésztene kis mértékben, főleg a gyapjuért és csak kevésbé a husért és sajtért. A sajt, nemkülönben a túró és vajkészítés csak a kiskereskedelemre irányul. Általános a sertéshizlalás, de csak házi szükségletre. Még a legszegényebb ember is hizlal malacot és azt csak a legnagyobb szükségben adja el. A szárnyas állatokból: tyukot, ludat, kacsát főleg a tanyágazdaságok körül tenyésztene; a hol a helyi viszonyok kedvezők, nagyban üzik a ludtenyésztést, főleg ha az őrzésre használható cselédjük (gyermekük) van. Ez utóbbi tenyésztési ágaknál főleg a tojástermelésre fordítanak gondot. Régebben különösen Ráczkevin, a selyemtermeléssel is tettek kísérletet.

A földművelés és állattenyésztés mellett a régebben nagy

mértékben űzött halászat és vadászat háttérbe szorul; pusztán abból senki sem él. Csak az áradásoktól hátrahagyott mocsarakban halászgatnak főleg tavasszal tapogató- és varsával, továbbá zsákkal és vejszszal; de csak saját szükségletre. A vadászat meg egészen divatját multá, mióta a szabad vadászat nincs többé megengedve.

Minden munkaerő a gazdasági munkára irányul, és így munkás kéz, napszámos, van elég. Csupán a nagy munka idején és kaszáláskor éreznek munkás kézben hiányt, főleg a fővároshoz közelebb eső részeken.⁴⁷

Napszámba más határokba is eljárnak cselédnek beállani, azonban különösen saját falujukban nem szeretnek, főleg a németek nem.⁴⁸

A magyarok nem ritkán német községbe küldik fiukat kisbéresnek, hogy német szót tanuljon. A hónapos szolgálat nem szokásos.

A birtokosok maguk gazdálkodnak, csak a kamarai birtok van a lakosság között több darabban bérbe adva. Ezen kívül nagyobb birtokok nincsenek, csak egyes jobb módu gazdák vannak, főleg Sz.-Miklóson, mely közvagyonilag is legrendezettebb községe a szigetnek.

A birtok adás-vevés csak Ráczeviben és Sz.-Miklóson gyakoribb.⁴⁹

Pénzintézet kettő van a szigeten; egy népbank és egy takarékpénztár Ráczeviben.

A vagyonvédelméről eléggé van gondoskodva. Tűz esetek inkább véletlenségből erednek, mint gyújtogatásból. Tűzifecsken-

⁴⁷ A napszám a kaszásnál 1 frt és a kosztot külön 20 krajczárban számítják. Kapálás-, szénagyűjtés-, szőlő-művelésért 70 - 80 kr. jár, nőknek és gyermekeknek 50-60 kr. Az erdőművelésnél egy öl favágásért 1 frt 20 krt fizetnek. Aratásnál a gazda kosztján a 11-ik, a magukén a 10-ik részt kapják; Szent-Miklóson ezen felül 5-6 napi napszámra kötelesek. A nyomtatás bére koszt nélkül a 10-ik rész.

⁴⁸ A meglett szántó-vető béres benntartás mellett évi 80-110 forintot kap. A nőcseléd ez összeg felét kapja, a kis-béres pedig 20-24 forintot és csizmát.

⁴⁹ Ház árak belső telekkel 100-3000 forint; legdrágábbak Csepelen, minthogy e község hirtelen emelkedik. Egy negyedteleknek, 10-15 holddal, ára 1200 - 3000 forint A szőlő holdja 300-500 forintig kel. A bérlet mind emlitők, elég ritka; a bérletár holdankint 6 - 14 forint; legdrágább Lórénban, hol a jobb földeknel 20 forintig is emelkedik.

dője minden falunak van, némelyiknek több is; kéményseprés azonban alig létezik és ritka a tűz elleni biztosítás is. A belső rendőrség jobbára községileg szervezett, a külső rendőrség pedig a határbírtokosok gondoskodására van bízva.

A gazdálkodás terén az újabb gazdasági eszközök használata terjed, de valami önálló találmányt vagy javítást e téren nem mutatnak fel. A vaseke teljesen kiszorította a régi faekét. Cséplőgépet csak keveset találni; az ilyeneket egyes gazdák társaságba állva szerezik be; egyébként lóval nyomtatnak.

Ipar tekintetében csak a legszükségesebb ipar ágakat művelik. A legfejlettebb a malomipar, a legtöbb községnél van néhány dunai vízi malom. Ezenfelül azonban csak a nélkülözhetetlen iparosok vannak a községekben, mint kovács, bognár, csizmadia. Egyes gazda-emberek ügyesek bizonyos szerszámok pl. gereblye készítésében; különösen a molnárok értenek az ács-munkához. Valami különösebb ipar útján értékesíthető termény nincs a szigeten és így nagyobb iparvállalat sincs. Sz.-Miklós működik közre szelelő-rosták készítésében. Azt állítják, hogy a sziget kiváló hivatottsággal bírna a kender iparra. A legtöbb iparcikkkel a főváros és részben Ráczkevi látja el a sziget községeit. Ráczkevinek a múlt században több iparos czéhe volt; így a takácsok-, csizmadiák-, szabóknak és a szücsöknek volt czéhük, azonfelül volt az egész szigetnek egy molnár czéhe.

Ráczkevi képezi a sziget kereskedelmi középpontját, bár e tekintetben régi nagy jelentőségét elvesztette. Heti és országos vásárai, ez utóbbiak kiváló baromvásárok, eléggé látogatottak még a sziget területén kívülről is. A sziget lakói bevásárlásaikban ide és a fővárosi piacra vannak utalva, mert a falvakban csak a legnélkülözhetlenebbet tartják a kisboltosok vagy szatócsok. Ők maguk zöltség-félékkel, baromfival, tejfélékkel és gyümölcsessel különösen Ráczkevire és Budapestre piacoznak. Az élénkebb kereskedésnek a közlekedési nehézségek nagy mértékben útjában állanak. Különösen Ráczkevi kereskedése hanyatlott a baloldali Dunaág elzárása óta, minthogy hajó a sziget területén manapság nem köthet ki. Baj, hogy a vasut távol esik a szigettől. A közlekedés a szárazzal a keleti oldalon két hidon át történik, melyek közül az egyik Csepelnél van, a másik Ráczkevinél; azonfelül mintegy 6—8 rév van mindkét Dunaágon, melyek időnként helyüket változtatják. A vizen csónok (kis hajónak nevezik), komp és dereglye által közlekednek. Posta csak Ráczkevin

van. Egy kis darab megyei uton kívül a szigetnek csak községi és határ közlekedő utai vannak. Az utakra kevés a gond, a mit némileg kiment az utépítési anyag hiánya.

V.

A lakosság társasélete egyöntetű; a található különbözőség alapja a vagyonosságban lelhető fel.⁵⁰ A községek elég kicsinyek arra, hogy minden lakó ismerje a többieket. Az egykoruak már az egyetlen iskolában is korán összekerülnek; később meg a munkánál, multságoknál. A régi iskola- és játszótársak később is összetartanak és így jó létre a legények között a komaság. Ez olyan testvériség-féle, mikor a jó pajtások egymást komának szólítják; az ilyen komaságot bor mellett szokták szorosabbra fűzni. Az ilyen komák kötelességüknek tartják egymást minden körülmény között támogatni és segíteni. Ámbár e támogatás többnyire csak kocsmai verekedéseknél nyilvánul: mégis vannak rá esetek, hogy valódi, önfeláldozó barátság létesül az ilyen komák között. Majdnem minden legénynek van egy legjobb, legkedvesebb komája. Az egykoru leányok szintén összejárnak, együtt mulatnak, baráti csoportot vagy amint mondják, »bandá«-t képeznek.

A két nem érintkezése elég korán kezdődik. A leányokat többnyire 16 évvel viszik férjhez; a 19 éves leányt már gyakran vénnek mondják. A legények szintén korán nősülnek: a 16—18 éves legénynek rendesen van már választottja és főleg ha a maga gazdája lehet (pl. apja elhal), már 18 éves korában is megnősül. A korai nősülési hajlamnak többnyire gátat vet a katonai kötelezettség és így a házasságokat rendesen csak a háromévi katonai szolgálat leteltével kötik meg.

A házasságot megelőzik a legény látogatásai a leányos háznál. Ezen látogatások esténként történnek a napi munka befejezése után. Egyideig a szobában beszélget a legény a leány szüleivel, azután köszön, mintha távoznék és a leány kikíséri. A konyhán azonban megállapodnak, elmulatoznak, elsuttognak; néha talán jövődő közös boldogságukról. Ha másik legény is volt benn vagy jött ezalatt: akkor a szülők ki-kiszólnak a

⁵⁰ Az alábbi adatok a sziget magyar lakosságára vonatkoznak és a szerző saját megfigyelésein és megbízható szóbeli közléseken alapulnak. Ez irányban egyes figyelmeztetésekért Tury József urnak vagyok lekötelezve.

leányhoz, hogy jöjjön már be. A leány azután a másik legényt is kikiséri (akár milyen szegény is az!) az előbb leírt módon, néha a kapuig is. Gyakori ilyféle találkozások által igyekszenek legény és leány összeszokni. Némely legény ily módon két-három leányos házba is eljár: egy-egy este sorba járja őket mind, mikor azután a későbbben látogatott szemrehányásokkal illeti.

Vége a legény főleg oda jár el, »ahol már annyira bolondított, hogy borral is megkinálják.« A leány a látogató legényt el nem utasíthatja, csak viseletében árulhatja el, hogy nem szereti közellétét. Régente ezen esti látogatásoknak gyakran volt következménye a leány megejtése; ma azonban ez ritkán fordul elő, mert az ilyen leányt, akármilyen módos legyen is az, senki sem veszi feleségül. A legény nem igen kap a »nyomós« (módos) leány után, hanem ahoz jár, a ki felé a szive huzza. Ha módjában áll választani, inkább választja a »meggondolt szavu, dolgos »bár szegény leányt«, mint a »keztüös« gazdagot. A szegény szülő nem igen avatkozik fia választásába: nem nekem veszi a feleséget, mondja, magának veszi!

A leányra nézve a férjhezmenés életének legfőbb eseménye; a házasságban van számára »a menyország vagy az örök pokol.« A férji eszménykép: a ki nem iszik sokat, nem kártyázik és nem bolondul a szeknya után. Szépnek tartják az olyan páros életet, a hol van egyetértés, a mikor a házasfelek »otthonukban egymásban gyönyörködhetnek.«

Midőn már legény és leány eléggé összebarátkoztak, megkezdődnek az előkészületek a házasságra. A legény a kiszemelt leányos házhoz elküldi násznagyját. Háztűznézés csak akkor szokásos, mikor a legény és leány különböző faluban laknak; minthogy az egy falubeliek úgy is ismerik egymást. Ha így a felek más-más faluba valók, akkor az esküvés a leány falujában szokott történni. A legény által megbízott násznagy a hét derekának valamelyik délutánján állít be a házhoz. Itt beszélgetés közben előfordítja, hogy mi járatban van; mire azután másnap estére hívják meg, hogy ezalatt megtudatolják a leány és a rokonok akaratát. Ha a válasz kedvezően üt ki, akkor a násznagnak átadják a leány jegyét; kedvezőtlen válasz esetén e nélkül kénytelen távozni. Ez a jegy, melyet a leány a legény számára küld: 2—3 selyem kendő virágokkal, főleg rózsával díszítve. Ezt a jegyet háromszögű czifra papirosba szokták takarni és pántlikával és csinált virágokkal tulhalmazzák.

A megkérésre következő szombat estéjén gyertyagyújtáskor a menyasszony és a vőlegény, a két násznagy és két nyoszoló-leány kíséretében a paphoz megy, kinek a násznagyok egy-egy üveg bort visznek. A papnál történik a jegyek kicserélése. A legény jegyét a leány menyegzői ruhájára szánt pénz képezi, úgy 8–30 forint, melyet felbokrétázott papirba takarnak. A paptól hazamenve, vacsorához ülnek. A vacsoránál a jegyeseknek egymás mellett ülve, egy tányérból kell enniök, a miért is ezt melléülésnek nevezik. Ha a jegyesek még nem eléggé ismerik vagy kedvelik egymást, akkor a násznagy beküldi őket a másik szobába »kölest válogatni«; a hol azután a legény egy-két forinttal megajándékozza a leányt. A vacsora után táncz következik hegedű, »nyenyer« vagy czimbalom mellett, a mi éjfélig eltart.

Az eljegyzés után megtörténnek a kihirdetések, háromszor három vasárnapon. Az esküvőt többnyire szerdai napon tartják. Ha időközben a felek egyike a házasságtól visszalép, akkor a jegyeket visszacserélik és a költségeket a felbontó fél viseli. A lakodalmi előkészületeknél fontos a meghívás. A meghívásokat a felek vőfényei, egy-egy ily tisztben járatos férfi, teljesítik. Ezek az utolsó kihirdetés vasárnapján este, kedden este és szerdán reggel mennek el a meghívandókhoz. Kezükből egy botot visznek, melyre két kendő és pántlika van kötve e felett almát vagy citromot tartanak, melyre egy csinált virág bokréta, avagy rozmarin van feltűzve. Beköszöntve a meghívandóhoz versben mondják el a meghívást, majd pedig prózában ismétlik azt.

A lakodalmas háznál ezalatt nagyban folynak az előkészületek, a közelebbi rokonok segédkezése is szükséges lesz, mert sok ott a dolog, már egy héttel a lakodalom előtt, valamint azután is. A nyoszoló-leányok a menyasszonynak segédkeznek, a ki menyegzői ruháját készíti; továbbá jegyese számára jegyínget, fehér és piros nyakkendőt, zsebkendőt és bokrétát készít. A lakodalmat megelőző nap délutánján (rosz idő esetén lakodalom után) a férfi násznagya és vőfénye néhány legény kíséretében a legényes háztól csengetyűs felpántlikázott kocsival elmegy a leányos házhoz. A leányos háznál megvendégelik őket, azután kiadják nekik a leány holmiját: ágát, szekrényét stb., hogy mindezt a legényhez szállítsák. Előbb azonban a holmikkal beszokták járni a falut. E szokást azonban tekintve a mocskolást, melylyel a legények ilyenkor az ágyra czéloznak, kezdik abban

hagyni. A lakodalom előtti nap estéjén mulatni, tánczolni szoktak, és ezt *virrasztónak* nevezik.

Az esküvő napján (többnyire szerdai nap) reggel 7—8 órakor összegyűlnek a vendégek úgy a legényes, a mint a leányos háznál. A vendégek különböző ennivalóval, főleg süteményekkel állítanak be; mit a lakodalmas házbbeliek feleslegesnek mondanak: úgy is van náluk minden bőven. A meghívottak már előzőleg is küldöttek tejet, tyúkot stb.

A mikor a vendégek összegyűltek, megkezdődik az evés, ivás és a táncz. Úgy 11 órakor elindulnak az esküvőre, miután a legény vőfénye a papnál érkezésüket bejelentette és odaizentek a leányos házhoz is, hogy onnan is indulhatnak. Külön vonulnak a templomba a legényes és külön e leányos háztól muzsika szó mellett. Útközben a legények boros üveggel vagy kulacsossal kezükben tánczolnak, kurjongatnak, időnkint pisztolyt sütögetnek. A nyoszolók, kik öltöztették, vezetik karon fogva a menyasszonyt a templomba és ott melléje helyezkednek. A menyasszony fején koszorút visel, míg a nyoszolóknak csak kontyukon van virágfüzér. A legény azelőtt ez alkalomra készült új subában szokott esküdni, minthogy subát az ifjú régebben csak a legénykort elérve viselhetett.

Az esketés végeztével a lakodalmas nép ismét két részre oszlik és visszatér a legényes, illetőleg a leányos házhoz, a hol megérkezhén, ebédhez ülnek. Az ebéd alatt a vőfény tréfás rigmusaival mulattatja a jelenlevőket; ebéd után pedig tánczolnak egyet. Később a legény vőfénye elmegy, hogy jelentse a leány násznagyának, hogy a leányos házba mennek. A legényes ház vendégei megérkezhén a leányos házba, ott egy-egy csésze kávéval vendégelik meg őket. Ezután történik a leány »kikérése« az öröm szülőktől. Először a legény násznagya kéri ki a leányt szülőitől, a mikor egyszersmind köszönetet mond nekik a fáradozásért, melyet nevelésére fordítottak; majd meg maga a legény kéri ki. A leány helyett ez alkalommal vőfénye beszél. A kikérés után az új párt »szépen eláldják«; a leányt intik, hogy szófogadó, hűséges legyen férjéhez, a legényt pedig arra intik, hogy jól bánják feleségével. A vőlegény ezután köszönetet mond az ipának, napának, a kiket már ekkor édes atyjának, illetőleg édes anyjának szólít. A két vőfény is »eláldja az egy pár cselédet«, mire táncz következik. A tánczot a leány búcsúzása szüleitől szakítja meg. Az ily búcsúzás rendesen sirással jár a

mi bő alkalmul szolgál a legényeknél a csúfolkodásra. Miután a leány elbucszott, a legényes házbeliék őt magukkal akarják vinni a legény házához. A leányos házbeliék azonban mindenképen igyekeznek a leány elvitelét megakadályozni; betámasztják a kaput, kötelet feszítenek ki az útra stb.; ez ellenállás azonban csak tréfás jelleggel bír. Este felé úgy 7—8 órakor mindkét háznál vacsorához ülnek. A vacsoránál többfelét esznek, mint délben ettek. Délben a legszokottabb ételrend: rizskása-leves, hús mártással, gulyás, kocsonya, kulesos kalács. Az esti ételrend: leves, többnyire zsemlével, tormás vagy paradicsomos hús, »gulyásos« hús, paprikás csirke, foghagymás hús, sült csirke, szőlős (rizs-) kása tetején fahéjjal és színmézzel, végül többféle sütemény. A legjellemzőbb lakodalmi étel, a kulesos kalács, illet 100—150 darabot is készítenek; ebből visznek a papnak is, valamint az egyik lakodalmas házból a másikba. A bort az egész vendégeskedés alatt egy tapasztaltabb ember kezeli, akit *borvágónak* neveznek.

A vacsora alatt menyasszony és vőlegény egymás mellett ülnek. A násznagy, aki a lakadalmat vezeti, az asztal sarkán ül. Az asztal végében ülőket *sírásóknak* gunyolják. Tréfálódzások által igyekeznek a vacsoraidőt mulatságosabbá tenni. Így az egymás mellett ülő menyasszonyt és vőlegényt összevarrni törek-szenek; majd a szakácsné jelenik meg bekötött kézzel és panaszkodik, hogy a kása kezét megégette és annak gyógyítására kéreget.

Vacsora után tánczolnak. Régebben szokásos volt a *menyasszony-táncz*, mi abban áll, hogy minden legény tánczolhat a menyasszonynyal, ha az e célra kitett tányérba néhány krajczárt vet, ami azután a menyasszonyé lesz. Ma e táncz divatját mulja, minthogy nagyon fárasztó a menyasszonyra nézve. Ugy éjfél után a leányosház násznagya és vőfénye több legény kíséretében ennivalókkal a legényes házhoz megy, ahol azután a magukkal hozott ételeket szétosztják. A látogató legények ilyenkor maskarának öltözve, mint fáradt vándorok állítanak be a legényes házhoz és ott a jelenlevők mulatására utleveleiket olvassák fel, majd később ismét visszatérnek a leányos házhoz. A multság, a táncz mindket háznál rendesen eltart reggelig. Reggelre kelve a nyoszolyók megfésülük, felöltöztetik az új asszonyt, fejére főkötőt tesznek és elvezetik a templomba: ahonnan azután a leányos házhoz mennek reggelizni. A legények azzal végzik a hosszú lakodalmat, hogy délelőtt kormos fazekakkal, piszka-fával,

bádog fedőn dobolva házról-házra járnak és enni kérnek. Néhol meg is vendégelik őket; míg másutt, ha szerit ejthetik, maguk lopnak ennivalót; így pl. hust a kéményből. A lakodalom ez utó-játékát: tyukverőnek nevezik.

Amint az eddigiekből kitetszik, a lakodalom hosszantartó és nem csekély költségekkel jár. Rendesen akkor tartják, mikor bőségben vannak: ősszel szüret után, mikor már új bor is van. Minthogy oly költségesek a lakodalmi vendégeskedések, szeretnének is felhagyni vele, főleg az örömszülők. Az ifjú pár azonban mindig makacsul ellenkezik: nem mernek és szégyelnek daczolni a bevett szokással; senki sem akar első lenni a szokás megszegésében, mindenki fél, hogy az megboszná magát.

Nagy lakomával ünnepelik meg az ifjú pár első gyermekének megszületését is. A későbbi gyermekeknél nem csapnak lakomát, ezek születését már inkább szerencsétlenségnek tartják; az ikrek születését pedig szégyenletesnek tekintik. A keresztelés rendesen vasárnapon történik. Özvegyasszonyt nem hívnak meg keresztanyának. Az apa kijelöli a keresztelési ebédre meghívandó komákat és a meghívást a bába-asszony végezi; néha 20-nál több vendéget is meghívnak. Ha fiatal rokont is hívnak meg, úgy ezt »kisérő«-nek nevezik. Az ebéd alatt a bábaasszony kéreget először az újszülött számára és pedig ha az fiú, úgy sarkantyus csizmára, ha leány, akkor pántlikára. A begyűlt összeget átadja a gyermek anyjának; azután pedig a maga számára gyűjt. A bába feladata a társaságot mulattatni, amit azután jól meg is fizettet. Ilyen mulattató szokás a keresztanya választás, mely szokás abban áll, hogy a legényeknek és leányoknak, mikor először vannak keresztelőn, keresztanyát kell fogadniok a jelenlevő asszonyok közül. E célból a bába-asszony ebéd végén előáll, kezében egy tányéron tégladarab van, melyen egy rossz bicskát köszörülget és kérdi, (noha jól tudja) hogy kinek kell keresztanya? A kérdés nagy nevetést idéz elő. Megtörténvén a keresztanya-választás, a bába mindkét féltől pénzajándékot hajt be. Egy más tréfája a bábának, melyről a fekvő anyát előre értesítik, abban áll, hogy egy rossz fazekat vág a szobának, melyben a mulatók vannak, ajtajához mi közben azt kiabálja, hogy jön az ellenség. A gyermekágyas anyának, a míg fel nem gyógyul, naponként más-más komája küld külön e célra rendelt edényekben nagyobb mennyiségű jobbféle eledelt.

A gyermekről az anya gondoskodik, míg iskolába nem kerül, ő neveli, a menyiben tervszerű nevelésről szó lehet. Az asszony, mint feleség ugyancsak viseli a családi gondok felét, sőt többet is belőlök. Ő reá nehezül a házkörűli munka; az ő dolga általában a tisztogatás, mosás, ruhakészítés és javítás, főzés és az étel kihordása, fejes, turó, vaj, sajt készítése stb; sőt néha aratni is eljár. A legény azért vesz feleséget, hogy az neki dolgozzék, kielégítse érzékiségét és az ő számára, kényelmet teremtsen. A házasságtörés legalább látszólag, ritka; elválásra pedig alig vezet; hanem inkább szidással és ütleggel büntetik. Az elválásba különösen a nő nehezen egyezik; a férjét, ha az sokat veri őt, elhagyja, de törvényesen el nem válik tőle.

A házassági viszonyokról szólva, meg kell emlékeznünk bizonyos vérokonsági elnevezésekről és más megszólítási alakokról. Ezen tények érdekes adatokul szolgálhatnak a magyar család kezdetleges alakulása és fejlődésének vizsgálatára,

E megnevezések részben ma is szokásosak részben kihaltak. Az unoka ezelőtt így szólította nagyatyját: mási papa; nagyanyját: mási nyanya; ha róluk, mint harmadik személyekről beszélt: másik apám, másik anyám kifejezést használta. Ma már ez elnevezések kihaltak, manapság nagyapját: atya, nagyanyját: szüle néven nevezi. A fiu apját: édes atyám, vagy édes apám; anyját: édes anyám vagy: édes szüleim néven hívja. Azelőtt az anyát egyszerűen édő-nek hívta; t. i. édős = édes. A férjének bátyját a nő öregbik uramnak, öcscsét kisebbik uramnak nevezi. A meny az ipát apám uramnak, a napát anyám asszonynak szólította. A nagybátyát, nagynénét »bátyám«-nak, illetőleg »néném«-nek szólítják. A szülő midőn harmadik személyben szól gyermekéről, azt cselédjének mondja.

Gyermekekkel szemben, ha nem is rokonok, elterjedt a fiam, leányom megszólítás. Bizalmasabb megszólítások: öcséma szony, melyet az idősebb asszony alkalmaz a fiatalabbal szemben; ez őt viszont nénéma szonynak hívja. Hugomasszony mondja a férfi a nálánál fiatalabb asszonynak; míg az asszony a fiatalabb nős férfit: öcsémuramnak nevezi. A fiatal házaspárok egymást mindig tegezik, az öregek magázzák is. A kit megakarnak tisztelni, kee-nek vagy kigyednek szólítják.

Nem tartjuk érdektelennek a köszöntési módok felsoro-

lását. A reggeli üdvözlés: pálinkás jó reggelt, egészségére az éjszakai nyugalom; este: jó'czakát kívánnak. Munkálkodók vagy beszélgetők közé lépve a köszöntés: jó munkát, illetőleg: jó beszélgetést: erre a válasz: része benne, illetőleg: nem jó biz'az. Midőn a férfi a lakásba lép kalapját nem teszi le; a köszöntés után egy ideig hallgat, azután kezdetben zökögösen, megindul a beszélgetés, később mindinkább belemelegszik, beszéde folyékonyabb lesz, időnként szitkokkal is felezifrázva; taglejtést azonban beszéd közben alig használnak. Távozáskor a köszöntés: isten álgya meg.

A sziget magyar lakosságánál nem nagy a száma az év bizonyos napjaihoz, főleg ünnepekhez kötött szokásoknak, minthogy a lakosság vallásánál fogva az ünnepek száma is csekély. Új évkor szokásos, hogy a gyermekek szerencsét kívánva, kéregetve járnak házról-házra és miután mondókájukat elmondták, rétest vagy krajczárt kapnak. Régebben a legények is koledáltak ilyen módon, amikor is a mondókájuk ilyenformán végződött:

Zörgetik a kúcsot pénzt akarnak anni.

Ha márjást nem annak, e se fogom vőnni.

Husvétkor piros tojást csak a házbeli gyermekek számára készítenek. Az áprilisba küldés szokása mulóban van. Májusfát a legények néha-néha állítanak fel annak a háznak az udvarán, a melyben szép leány lakik. A »májfa« egy lombos fa szokott lenni, melyet a leány, kinek kedvéért felállították, felszalagoz, felkendőz. Ujabb időben a májusfa-állítás főleg csak a liba-pásztorokra szorítkozik. Ősszel és télen kedélyes társas együttlésre nyújtanak alkalmat a kukoricza- és toll-fosztás; főleg pedig a fonókák. Ez utóbbinál valamely leányos háznál összegyűlt leányok együttesen fonogatnak. Ugyanott később a legények is megjelennek, hogy a leányokkal elenyelegjenek. Enyelgések egy jellemző módja pl. hogy a legények ostornak valót lopnak a leányoktól, mire ezek átvizsgálják a legények zsebeit, ezáltal sikamlós tréfákra nyújtva alkalmat. A fonóból távozva, a legény valamely kitűzött találkozási helyen bevárja a fonóból később távozó kedvesét, és útközben pihenőket tartva, haza kíséri.

A legények és leányok együtt mulatásánál egy sajátyszerű szokás kötötte le figyelmünket, melyet a szigeten kívül, sehol sem észlelhetünk. E szokás a következő. Szombaton este a legény megmondja szeretőjének, hogy vasárnap délután legyen a koresma

körül, mert ő mulatni szeretne. Vasárnap délután azután templomból kijöven, a lányok egyszerűbb ruhát vesznek fel és a korcsma közelében eső házak egyike előtt (valamelyik társnőjük szülőinek háza előtt) csoportosulnak. A tánczolni vágyó legény ide jön ki és zsebkendőjénél fogva vezeti, huzza mintegy be a leányt a korcsmába egyikük a kendő egyik, másikuk a másik végét tartván. Ily módon a kendővégeket tartva, állanak a tánczszünetek alatt és így mennek ki ismét tánczuk végeztével. E szokást azzal okolják meg, hogy nem illik a leánynak önkényt a korcsmába mennie. Napnyugta felé a leányok mind haza térnek, a legények pedig tovább mulatnak. Arról, a ki a vasárnap-pal be nem érve, hétfőn is tovább mulat azt mondják, hogy »kis vasárnapot« csinál magának.

A tánczolási kedv a férfiaknál, kiknek erejét a munka nagyon igénybe veszi, csökkenőben van. A tánczot ének és kurjongatással szokták kíséreni.

Minden mulatságuknak elengedhetetlen feltétele a bor. Már a szüretelést, lakomával, zeneszóval ünneplik. »Jó emberük«-nek az olyat nevezik, akihez bármikor mennek enni-, inni-valója van számukra. Arról a helyről, ahol jól lehetett mulatni, azt mondják, hogy nem pohárból itták ott a bort, hanem fertá'-ból.

Befejezésül igyekszünk oly tényeket felemlíteni, melyek szigetünkön a magyar lakosság képzeletének, értelmének és erkölcsének közelebbi jellemzésére szolgálnak. Képzeletükre jellemző, hogy a művészetek egy nemében sem mutatnak figyelemreméltóbb hajlamot. Zenét illetőleg egyesek a nyenyeren,⁵¹ czimbalmon játszanak, Sz.-Miklóson pedig a maguk köréből egy trombitáló társaságot kezdettek alakítani. Dalolni szeretnek. Az építkezésnél sem árulnak el művészi hajlamot: Az egyetlen ékesség a ház elején színes háromszögekből és körvonalakból áll a tulajdonos nevének kezdőbetűivel és az építés évével. Egyesek a faragásban kiválnak, leginkább azonban csak a fejfák készítésében mutatnak némi ügyességet. Azonban itt is régi minták után dolgoznak önállóság nélkül. Többen maguk készítik el fejfájukat. A fejfa készítésnél a vésőt is igénybe veszik.

Csekély képzeletük a babonáknak sem kedvez. A ma-

⁵¹ A nyenyert vagy nyenyerét alakja után tréfásan lófejnek is szokták nevezni.

gyar lakosság már vallásánál fogva is, helvét vallásu, kevésbbé hajlik a babonák felé, úgy hogy leginkább csak a nők és az elaggott férfiak babonások. A kuruzsolás ritka és inkább az állatokra szorítkozik. Így mondják, hogy Sz.-Miklóson a kanász ráolvas a beteg jószágra, minek következtében akkor vagy később az ami a betegséget okozta, kiesik belőle, mire az állat meggyógyul.

A babonákból feljegyezzünk néhányat azon megjegyzéssel, hogy nem nagy a hit bennük. Ha a kutya az ablak alatt keservesen nyujtva ugat (»bajukkol«) valaki meghal a háznál. Meghal az, a ki után az ajtó nyitva marad. Csirkével álmodni halált jelent. Ha a tyuk kukkorékol, az nagy kárt, változást vagy éppen halált jelent az illető házban, és ilyenkor a tyuk nyakát elmetszik. A kinek a köldökzsinórját hét évig elteszik, abból jó fűró-faragó lesz. Mikor a kemenczében van a kenyér, nem szabad az ajtót csattogatni. Az új korszóból először férfinak kell inni, hogy jó víz legyen. Aki sárgaságban van, ruhába kötött aranypénzt viseljen a nyakán stb.

Szellemi képzésük csak lassan halad előre. A népoktatás bár elhanyagoltnak nem mondható, elég kívánni-valót hagy hátra, bár a községek is hozzájárulnak a tanügyi költségek fedezéséhez. Járatnak a községek hirlapot is; Sz.-Miklósnak egy, Ráczkevének három olvasó egyesülete van. Községi kölcsönkönyvtár azonban sehol sincsen.

Iskolába majd minden gyermek jár, csakhogy nagyon korán kikerül onnan. Az ott tanultakból alig tartanak meg egyebet, mint az olvasni és írni tudást és vallásuk néhány tételét. Csak ez utóbbinak a megőrzésére irányul későbbi oktatásuk a templomi prédikációk által. Ezen kívül ismereteiket saját tapasztalatukból és elődeik hagyományából meritik. Korán tesznek szert oly látókörre, melyen túl ritkán terjeszkednek; csak ezen belül válik tapasztalatuk gazdagabbá, felfogásuk mélyebbé. Mint földművelőknek majd minden gondolatuk, beszélgetésük a földművelés körül forog. Ha a földművelés körüli teendőkben kitudnak válni, büszkéek arra. E tekintetben kis dolgokra is nagy súlyt helyeznek, így pl. büszkeségüket találják abban, ha az ekeforgatja náluk szebb, mint másoknál. Emlékezetük is a földművelés körébe eső dolgoknál a legélénkebb. Szeretik minden nyomósabb szavukat hasonlattal kísélni. Összetettebb okoskodásokat nem végeznek. A múlt események idejének megítélésénél azt valamely jelentősebb esemény helyével vagy idejével, mint vá-

sárok, árvizek stb. hozzák összeköttetésbe. Legtöbbször becsülik az érzéki erőt és a vagyonszerző képességet. Sokat adnak arra, hogy ki bír többet evésben, ivásban, verekezésben (ki a legény a csárdában). Előfordult, hogy a 12—13 éves gyermek megverte tanítóját. Nagyra becsülik a furfangot és a furfangosról azt mondják: beh kutya esze van. Ha valaki szellemileg kiválik közülük, azt megbámulják, szüleiket irigylük, a rokonsága meg el-el dicsekszik vele.

Erkölcsei életükben a legnagyobb hatalom a szokás. Könnyebben vétének a törvény és a vallás parancsai, mint a szokás ellen. A szeretet és gyűlölet náluk könnyen átmegy egy a másba, és főleg a szokás az, a mi káros szenvedélyeiket fékezi. Mintegy erkölcsi életelvük: amint te, én is úgy. Ezért azután gyakoriak a perlekedések. A jogát egyik fél sem engedi, inkább mindenét kockára teszi. E népnél igazán valóra válhatik a költemény a fülemüle fütttyről. Ahol náluk az elkeseredett harcz a jogért alább hagy, azt főleg a törvénykezésnek nem ritkán zelffoghatónak látszó igaztalansága okozza.

Nagyobb verekedések, nagyobb büntettek ritkán fordulnak elő. A falopást az erdőből, meg a gyümölcslopást nem igen ítélik el; úgy okoskodván, hogy hiszen elég maradt még abból. Különösen a gyümölcs-lopást üzik a legények nagy munka idején, egész rendszeresen, hogy ne legyenek kénytelenek szüntelen vízzel oltani szomszárjukat. A gyümölcs-szerzés e nemében némelykor éjjel egész csoportokban tervszerűen és néha nagy furfanggal járnak el, és ellenállás esetén erőszakot is alkalmaznak.

Bosszu, különösen tervszerűen végrehajtott bosszu ritka, inkább csak ígéretik azt és átkozódnak. Az átkozódások nagyobbára a tulvilági életre vonatkoznak. Hallottam, amint így átkozta a tönkre-tett ember tönkre-tevőjét: ne halhass meg tisztességgel, ne legyen nyugalma csendes, csudát tegyen rajtad, verjen meg az isten! — Káromkodással főleg a fiatal legények beszéde van tele, gyakran minden rossz akarat nélkül, anélkül, hogy maguk is észrevennék, vegyítik azt beszédükbe. Az asszonyok is káromkodnak. A kis gyermekek beszédében gyakran a legszemérméséertőbb kifejezésekkel találkozunk, amint azt szüleiktől eltanulták.

Mint földművelő nép nem élnek csak napról-napra, hanem gondoskodnak a jövőről is rendszeres és tervszerű tevékenység által: törekszenek vagyonszerzésre. A vagyonszerzés vágya korán

felébred bennük és a vagyonosodás képezi törekvéseik főczélját. A vagyon megosztás aránytalansága sok irigységet okoz. A tehetős gazda büszke; hizelegni még a kevésbbé jómóduak sem tudnak.

Nagy az ítéletiányuk és hiszékenységük politikai dolgokban. A törvényeket, a közérdeket meg nem értik. Távol tőlük, magasan felettük van valami hatalom, melynek engedelmeskedni kell, mert hatalmas — és ez: a kormány. Ettől várnak minden jót és úgy találják, hogy nem kapnak tőle éppen semmit.

Dicsérői a múlt időknek, midőn boldogabb föld volt ez, olcsóbb volt minden, »pedig nem is volt országgyűlés.« Kétségbeejtőnek találják a »szegény ember« (paraszt) jövőjét. Választási jogukat kedvetlenül gyakorolják. Nem törődnek a politikai változásokkal, újításokkal: »az ő sorsukra az ugyis mindegy.« Ily körülmények között nagyra becsülik a népvezetőket, bármily képtelen ígérekkel kecsegtetnék is ezek őket. Ha a törvény elítéli demagógjukat, vértanut látnak benne és egyetlen bűnének azt tartják, hogy kimondta az igazságot. PÁPAI KÁROLY.

LIPÓT TOSCANAI FŐHERCZEG KELETI UTAZÁSA.

(Felolvasztatott az ápril 11-ikén tartott felolvasó ülésen).

cs. és kir. Fensége Lipót toscanai főherczeg a cs. és kir. hadi tengerészetre képezte ki magát. 1883-ban lépett a fiumei cs. és kir. hadi tengerészeti akadémiába, hol a többi növendékekkel egyenlő sorban és egyenlő bánásmódban részesülve, folytatta tanulmányait. Az akadémia rendes tantárgyain kívül még külön házi oktatásban is részesült, különösen nyelveket tanulmányozva. A magyar nyelvet és történelmet is nagy szorgalommal, kiváló kedvvel és szép eredményyel tanulta a felolvasótól, ki a fiumei akadémiában a magyar nyelvnek és irodalomnak tanára volt. Midőn a főherczeg tanulmányait az akadémiában befejezte, 1887. augusztus havában tanulmány-útra indult társaival a Fasana osztrák-magyar korvetten. A hajó parancsnoka volt Wohlgemuth cs. és kir. naszádkapitány, a ki éjszaksarki utazásáról ismeretes. A főherczeg a többi hadapródokkal egyenlően végezte a hajószolgálatot. Melléje volt



Lipót Ferdinand főherczeg.

beosztva kísérvül és a nautika tanárául Jedina Lipót, sorhajó hadnagy.

A Fasana a pólai kikötőből indult utra, az ismert irányban Porto-Saidba s a szuezi csatornán át Adenbe. Kikötött aztán két olyan kikötőben is, melyeket európai hajók csak igen-igen ritkán szoktak fölkeresni. Ezek egyike Makalla, egy dél-arábiai független állam, melynek főnöke a városban és egyáltalán keleten nagy forgalomban levő Mária-Terézia tallérokra való hivatkozással, egész tiszteletteljesen Mária-Terézia uralkodónő hogyléte felől tudakozódott. A másik kikötő volt Maszkat, Oman szultánság fővárosa. Több kisebb kikötő érintése után az expedíció átment Indiába s itt Kerácsitól kezdve Kalkuttáig minden nevezetesebb várost fölkeresett az indiai partokon. Bombayból Stockinger főkonzulnak kalauzolása mellett a főherceg az ország belsejében tett utazást. Több kirándulást tett Ceylonból, Madraszból és Kalkuttából is, fölkereste Delhit, Agrát és Benareszt. Indiából Birmába ment, kikötött Rangunban és Molmeiban. A pompás Pulo Penang, (a Malakka ut) érintésével fölkereste Szingaporet; hosszabban időzött Batáviában, Jávában. Hongkongban, Kantonban és Formoszában az óriási sinai birodalom területére lépett, végre a Liukiu szigetek érintése után az expedíció 1888. júliusában Jokohamában vetett horgonyt. A japáni császár itt várakozó követsége meghívta a főherceget Tokioba, hol őt rangjához méltó tisztelettel és kitüntetéssel fogadták. A császár meghívására a főherceg részint innen, részint a Kobé kikötőből több kirándulást tett az ország belsejébe. Megtekinté a remek épületeiről vagy természeti szépségükről nevezetes helyeket. Majd Nagaszakiban kötött ki a Fasana, mely hosszabb időzés után Sangaiba vitorlázott, honnan Haas konzul rendezése mellett kirándulást tett Nankingba. Sina több városának meglátogatása után a hajó az érdekes spanyol Manilán át vette útját, majd Szaigunon át Sziámba ment, melynek királya a főherceget Bangkokba hívta s ott fényes kastélyában tíz napig megvendégelte. Innen újra Szingaporéba mentek, majd Point de Galle érintésével Adenbe, honnan a szuezi csatornán át Polába tartottak, hová a múlt év tavaszán másfél évi érdekes és tanulságos utazás után szerencsésen megérkeztek.

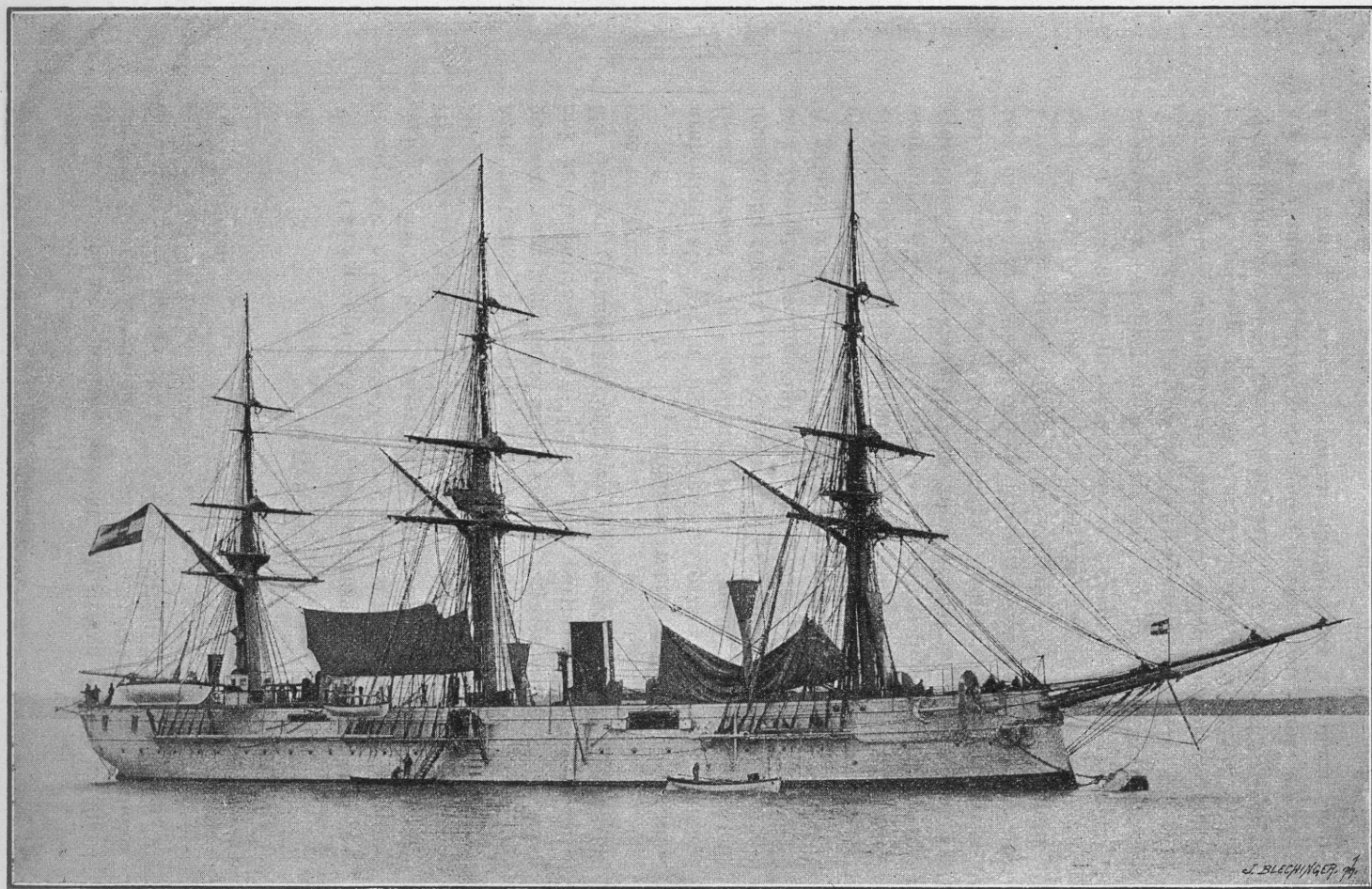
A főherceg útja alatt részletes naplót vezetett s az expedíció nevezetesebb pontjairól és mozzanatairól fénykép-felvételeket eszközölt. Jedina Lipót sorhajó hadnagy ezen napló

alapján kiadja az expedíció leírását, illusztrálva művét a főherczegnek fénykép felvételeiből készült metszetekkel. Az érdekes és díszes nagy munka Hölzl könyvkiadónál fog megjelenni. A sajtó alatt levő műből közöljük a szerző szíveségéből a következő részletet.

O m a n.

Általános adatok. Ezen szultánságnak, Zanzibár anyországnak, határai Rasz-Messzendumtól a greenwichi 28° szélességtől és 56° 30' keleti hosszúságtól egész Rasz-Reszutig Dofofnál, 16° éjszaki szélességtől és 54° keleti hosszúságig terjednek s elfoglalja Arábiának egész keleti sarkát. A szultánság tényleg azon partszegélyre szorítkozik, melyre a szultán az ő hatalmát gözőssel vagy bagaláhval kiterjesztheti. Egyszer Zanzibar, Afrikának keleti partszegélye és Persia déli partja is hozzá tartozott. Ma Gvadar (Beludsisztánban) és vidéke az egyedüli gyarmatja ezen országnak.

Népesség. Az 1¼ millióra menő lakosság leginkább arabokból áll, kik a legkülönbélebb törzsekből valók, ritkán tiszta vérűek s így leginkább sötét színűek. Az arabok itten legnagyobb részt a h i n a v i és a g a f a r i törzsből valók. Az előbbieket Jemenből származtak be s az uralkodó osztályt képezik. A gafarik izmaeliták, Nedsdből származnak s Ománnak jobbára éjszaknyugati részén laknak. A tisztavérű arabok s különösen az előkelő osztálybeliek jobbára gyengék és kicsinyek; a nők vérszegények. A közösvérűek, jobbára abessziniai anyáktól származva, erősebbek és társadalmilag egy fokon állanak a szegény arabokkal. Az arabok szegényebb osztályai földművelést, tevétenyésztést űznek, kitartók és erősek, mint a beduinok. Az arabokon kívül vannak persák, indusok, abessziniaiak, nubiaiak, szomalik, és beludok. A persák jobbára halászok, szatócsok és a hadseregben tűzerek. Az indusok közül a banianok kasztja van túlnyomólag képviselve, az ő kezükben van az egész kereskedelem. Vannak továbbá k o j á h o k és z a t u k vagy zutok, kik már évszázadok óta vándoroltak be Indiából, külön ghettookban élnek, elfajzottak, jobbára iparosok s az arabok által lenézvők. A feketék többé-kevésbé rabszolgák, kikkel azonban jól bannak, s kik az arabokkal patriarkális módon a családban élnek, 40 éves korukig izmosak, azután gyorsan elsatnyulnak s jobbára tudó-



Ő Felsége »Fasana« nevű hajója.

vészben halnak el. A beludsok halászkok, de katonáknak is szívesen használják,

Éghajlat. Omán éghajlata tropikus. A hőmérsék januáriusban 70° Celsiustól a napon, 15° árnyékban, — nyári napon 90° Celsius és árnyékban 40° között váltakozik. Eső nagyon kevés hull, 150 mm. évenként, leginkább november és február között, ellenben nagy a dér. A legforróbb időszak május-július, mikor a forró nyugati és éjszaknyugati szelek uralkodnak. Habár ezeket a forró szeleket az ember majdnem képtelen elviselni, a datolya-érés miatt mégis igen szeretik.

Egészségügy. Ománban majdnem állandó az enyhe malária láz. Gyakoriak a tüdőbetegségek, izomszúrok, bronchitis, gyomorhurut, vérhas, szembetegség. A kholera, kanyaró és himlő ritkán fordul elő; a bőrbetegségek ismeretlenek.

Földművelés a kevés eső miatt, csak ott lehetséges, hol a mesterséges öntözés kutakkal eszközölhető, így a Batina parton (Maszkattól éjszakra). Mint Persiában, úgy ott is igen mesterséges csatorna-rendszerrel bírnak. Ezen okból a művelt telepek gyakran mértföldekre vannak egymástól távol. A talaj általában sivár, kiszáradt kemény agyaghoz hasonló, közbe-közbe homokos. Erdők, a datolyaligeteket kivéve, nincsenek. A datolya-pálma a legkiválóbb növény; abból kapja az arab táplálékát, tüzelő anyagát, építi viskóját, készít kosarakat és köteleket, szűr szörpöt és pálinkát. A datolya magjait, halakkal keverve, eledelül adja a tevéknek. A datolyán kívül van buzája, fehér és vörös kukoriczája, zabja, árpája, czukornádja. Gyümölcsök közül van füge, mango, banán, tamarinda, citrom, narancs és silány európai gyümölcs. Van végül hagyma, burgonya, tök, újabb időben gyapot is. A datolya legjobban megterem a Batinâhparton, honnan Amerikába szállítják. Legjobbak a farads-datolyák, melyek Iszmáiliehben és Sarkijah-ban teremnek. Ezek a hosszú tengeri utat is kiállják. Szedés után azonnal ott helyt gyékényzsákokba préselik. A legjavát nem préselik, hanem dobozokba rakják és nuther-nek nevezik; legrosszabbak a khelo-datolyák, melyeket a nép használ eleségül. Egy-egy fa 100—150 kilót terem egy évszakban. A földművelő eszközök Ománban igen kezdetlegesek, jobbára fából valók. A cséplést facséplővel és tapostatással végzik.

Házi állatok. Mindenek előtt vannak tevék, egypúpúak, erősek és kitartók; darabjuk 300 frt körülbelül. A zebuökrök kicsinyek de gyakoriak; minthogy legelők nincsenek, istállókban

tartják ; sok és jó szamaraik vannak, ugyszintén kecskéik, kevesebb a juh, lovaik is csekély számban vannak, de jó fajuk és igen kitartók.

Vadállatok. Vannak farkasok, sakálok, rókák, vadmacskák, leopárdok, hiénák, nyulak, gazellák, datolya pockok, keselyűk, verebek, kék csókák, fülemilék és kormoránok.

Bányászat. Szemed közelében kimerült ezüst és rézbányák vannak. Egykor Magireh szigetén rezet és ólmot is bányásztak, de nem volt érdemes. Maszkat közelében vastartalmu ásvány van.

A halászat Omanban igen fontos; 20.000 ember, 2,500 csolnakkal űzi ezt s hal képezi a népség főélelmi cikkét. A halban felette gazdag vizeiben találhatók ráják, czápák, szardínák, kard- és fűrészhalak. A czápák uszonyait és farkait, mint csemegét szállítják Khinába. A szárított halak is igen jövedelmező kiviteli cikket képeznek.

Ipar. Omanban fejlődött házi ipar van. Juhgyapjuból, kecske és teveszörből igen jó szöveteket készítenek, burnuszok és egyéb ruhák számára. A szövőszék igen egyszerű, két kerékkel, melyek egyikét lábakkal forgatják. A fazekas mesterség Rasztak, Matrah és Nakl helyiségekben jó hírnek örvend. A fazekas kereke merőleges és kézzel hajtják. A cserepeket indiai pirossal festik és kis kemenczében égetik. Vezvában szép rézedényt készítenek. Dsebel, Akdar és Yikkiban általában rézedényeket használnak ivóporharakul és folyadékok szállítására.

A kereskedésről nehéz adatokhoz jutni, minthogy a vámszedés hérbe van adva a legtöbbet ígérőknek. A bérlőnek érdeke pedig úgy hozza magával, hogy a jövedelmet a lehető legalacsonyabbnak mondja. Maszkat fővárosában a bérlő 1888-ban 100,000 mariás tallért, körülbelül 230,000 forintot fizetett. Szur és Zahorban a szultán nem képes vámot szedni; minthogy a vám ellenőrzése a beduinok miatt többbe kerülne, mint a mennyi a jövedelem. Maszkatban és Matrahban (Maszkat melletti kikötőhely) 1887-ben 618 hajó kötött ki, körülbelül 160,000 tonna tartalommal s ugyanannyi hagyta el a kikötőt. A bevételt évi 1.700.000 máriás tallérra, a kivitelt 1.500,000 tallérra teszik. A vám az érték 5%-a. A beviteli cikkek jobbára gyapotkermék, petroleum, liszt és czukorból állanak. A kivitelt áll datolyákból, halakból, turbánkendőkből és teveször-kelmékből. India és Persia között heti gőzhajójárat áll fenn.

Hadsereg és tengerészet. A szultán nagy csapat katonaságot tart; a 2—3000 ember jobbára beludsokból, vaha-bitákból és persákból áll. A nemzeti harcokban, így annak idején Persia ellen 50.000 harczost állítottak síkra. A tengerészet áll 2—3 kis parti gőzösből.

Pénzügy: A szultán jövedelme áll vámbérből 110,000 tallér

Zanzibár járuléka 40,000 >

Koronajavak 20,000 >

Gvadár vámilletéke és vegyes... 20,000 >

Évenként... 190,000 máriás tal-

lérből évenként.

Fő városa Maszkat Matrahval, Kabla és Ryammal együtt 40—50,000 lakost számlál.

Az uralkodó ház. 1887-ben Szaid Turkie uralkodott, de ő 1888-ban meghalván, az ő fiának Feizulnak kell vala a trónra jutnia. Az uralkodó ház az Abu-Szadei család. Ennek első tagja, Ahmed ben Szajed, aki 1741-ben imámmá választott, eredetileg tevehajtsár volt. Midőn a Yahrubeh uralkodóház a Perzsia ellen vívott harcokban gyenge és tehetetlennek bizonyult, jutott ő a trónra. Bátyja, Ahmed Szaid megfosztotta őt trónjától. Az ő meggyilkoltatása után Szalim és Szaid közösen uralkodtak, 1821-től kezdve ez utóbbi egyedül. Szaid erélyes uralkodó volt; szerződéseket kötött Anglia, Franciaország, Amerika és Portugáliával s nagy tiszteletben állott. Halála után az országot az indiai alkirály döntő ítélete alapján megosztották Toveini és Madsid között; az első kapta Maszkrától Ománnal, a második Zanzibárt. Turkie ötödik fia Szaidnak s szintén erőszakkal ült trónjára, minekutánna két testvérét meggyilkoltatta.

Maszkat.

Maszkatnál és környékénél festőibb képet talán alig is lehet képzelni. Már messziről feltűnnek a bizár alakú sziklafalak, melyek egy központból kiindulva, legyező alakulag ágaznak szét egymástól és meredeken esnek alá a tengerre. Ezen falak egyike éjszak-keleten folytatását képezi a Gibraltárra emlékeztető meredek Maszkat-szigetnek, mely a hasonnevű kikötőt képezi. Két ilyen sziklafal által képezett szögletben, éjszak-nyugattól kezdve fekszenek a Matrah, Matereh, Ryam és Kabla fehér házsorai s végül a zsákalaku kikötőnek szélén van Maszkat. A meredek

fekete sziklafalak, fehér tornyokkal koronázva, aztán bennebb két régi lovagkastélyra emlékeztető várszerű erőd, végül tekintélyes épületek fehér homlokzata, közben a szultán palotájával, melyek az öbölnek zöld vizében tükröződnek, igen költői benyomást tesznek, mintha az 1001 éjszaka regéinek színhelyén képzelné magát az ember. A Matrah előtt horgonyzó számos parti hajó a két angol gőzös és a maszkati veres lobogós két ágyu-naszád arról is tanuskodik, hogy fontos hely előtt állunk, s hogy Oman fővárosa, habár szomszéd helységeivel csak 40.000 lakossal bír is, azért ma is még jókora keleti hatalmat képvisel. Maszkat látogatójára sajtáságos varázsszal hat még az is, hogy azt a helyet csak igen ritkán látogatják európaiak. Erre szemmel láthatólag figyelmesekké leszünk azon körülménynél fogva, hogy a kikötőt fölkeresett hadihajók látogatásukat a maszkati sziget fekete sziklafalaira vésett feliratokkal örökítették meg.

A mi első látogatásunk célja volt tájékozást szerezni a helyi viszonyok felől. Mint keleten egyaránt, a városhoz való közeledéssel a költői benyomás jelentékenyen alászállott. Láttuk, hogy az erődítések már félig roskadoznak, hogy a messziről impozáns házsorban sok pusztulásnak induló épület van: de a kikötő kijáratának roskadó hidja is, melyen át csak merész ugrással lehet kiszállani, nem hagy kétséget az iránt, hogy itt a hanyagolás és pizok hazájában vagyunk. Kiszállásunk, mint rendesen, nem csekély kíváncsiságot keltett a nép között, mely a pénteki nap daczára nagy tömegekben áldogált a vámház előtt, hol a nagy rakásokban álló áruk Maszkatnak kereskedelmi fontosságáról tesznek tanúságot. Az Aden és Makallából már ismerős népvegyüléket láttuk itt, tiszta és korcs arabokat, szuaheli négereket, abessziniákat, nubiaiakat és beduinokat, csakhogy itt még nagyobb számmal találtuk közöttük a banjanokat (brahma-indusokat) és perzsákat.

Legelőbb is a szultán palotája felé tartottunk. A jobb oldali utczában néhány lépéssel egy szilárd, kívül ízléses, rézzel kivert és faragványokkal ékes kapu előtt állottunk, mely a tengerre nyíló palotának hátsó bejáratát képezi. Egy korcs arab, aki jól beszélt angolul, fogadott minket és az udvaron várakoztatott, míg kérésünket a szultán elé terjeszti. Egy vasketreczben levő pompás oroszlán kötötte le figyelmünket. Ez zsenge korától kezdve itt fölnevelve, nagyon szeliden viselte magát fekete örei-vel szemben, de a fehérek iránt nem látszott rokonszenvvel

viseltetni. Legalább miránk vadul morgott s úgy csapkodta a rostélyzatot, hogy recsegett bele. Ebben a vadságában azonban találó párját képezte azoknak a festőiesen öltözött és felfegyverzett, de nem kevésbé vad tekintetű szálas vahabi araboknak és beludsoknak, kik a szultán testőrségét alkotják.

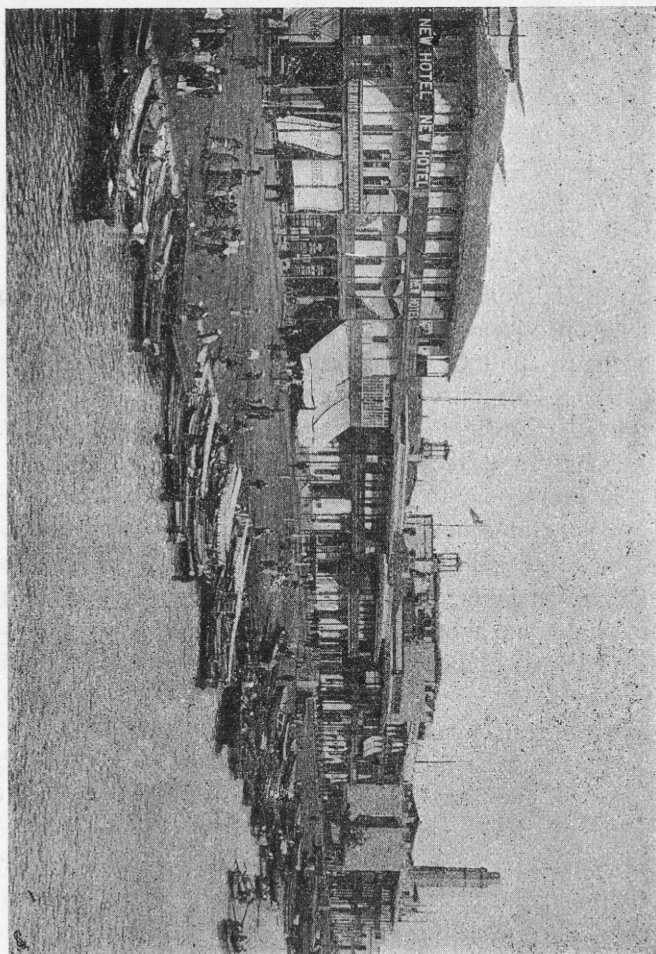
A tolmács végül megérkezett a szultán üdvözlésére és a kért audienciára vonatkozó megnyugtató válaszzsal. Ezzel az angol konzulátusra mentünk, melyet a büszkén lengedező unio lobogó már messziről felismerhetővé tett. A konzulatus épülete tulajdonképen egy kis erődnek a belseje, a mely, mint azt egy szepoi ör megjegyzi, szükség esetén meg is erősíthető. A fő-épületet tényleg egész csoport alacsony ház veszi körül, melyekben 20—30 indus katona lakik családjukkal. Nem kell szem elől tévesztetni, hogy Oman független szultánságot képez ugyan, mindazonáltal a szultánnak, aki különben trónját az angoloknak köszöni, nagyon vigyáznia kell, nehogy olyasmit tegyen, a mi az angol kormány politikai képviselőjének inyére nem volna. Az angol párducz karmai, valamely ágyúnaszád alakjában csakhamar észére térítené, addig pedig a szepoik is elegendők volnának a konzul személyének védelmére.

Itt is csakhamar túlestünk hivatalos teendőnkön s most már a város megtekintéséhez láthattunk. A belvárosban, mely bástya-falakkal és sánczczal van körülzárva, Maszkat lakosainak csak gazdagabb része lakik, még pedig mészkőből rakott és fehérre meszelt csinos házakban. A legtöbb háznak, arab építésmód szerint, négyzetes alapja van, melléképületek nélkül. A házi állapotokat azért a különben is szűk utczákon tartják. A ház közepén van egy kis udvar, melyre az egyes szobák nyílnak.

A földszintet bolthelyiségül, áruraktárul vagy cselédlakásul használják; az emeleten vannak a lakások. A forró évszakokban, mikor árnyékban 47°, napon 90° Celsius hőséget mutat a hőmérő, a lapos háztetőkön szoktak aludni, melyekre a nagy dér ellen pálmaszalmából készült ernyőket huznak. A házak falai vastagok és azért hűvösek a lakások. A sok szögletablak és más szelelőnyílások állandó kellemes légjáratot idéznek elő.

A keletnek egy sajátása Maszkatban is feltűnő. A házak kijavítását nem ismerik; ha valamely ház romlani kezd, hogyssem kijavítanak, inkább újat építenek helyette. Sőt igen gyakran láthatunk nagy épületeket, melyeknél az egyik szárnyat már nem használják, még mielőtt a másik felépült. A bazárok terét, a

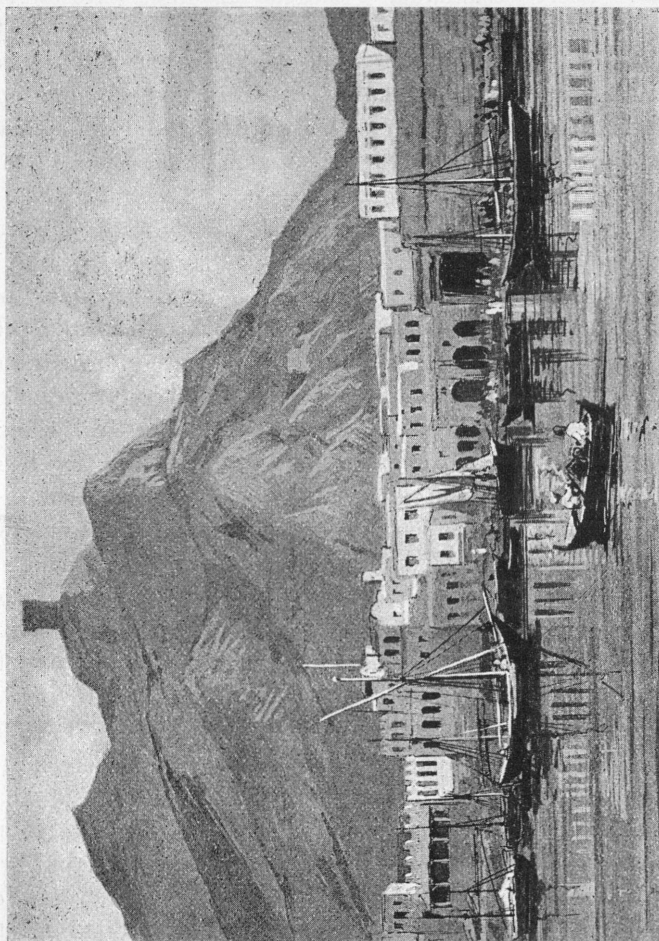
házak előtt levő köpadokkal, melyeket a kereskedők és áruiknak egy része foglal el, annyira szűkre szorítják, hogy alig haladhat két ember egymás mellett. Az utcákat itt, árnyék czéljából, 18—20 láb magasságyra deszkatetővel látják el, de a szellőzés



Rakodó part Port Saidban.

ott, a számos nyílás daczára is, nagyon rossz. Szerencsére Maszkat tisztaság tekintetében kivételt képez a többi arab városok között. Minthogy ott, fizikailag véve, minden ember a maga háza előtt söpör, az utcák tiszták s a bazárokbán hiányzik az egyebütt

szenvedhetetlen bűz. Sőt a nagy mértékben felhalmozott illatos fűnek és gyakori rózsaoilaj folytán a pacsulira emlékeztető kellemes illat árad szerte. A kereskedők között leggyakoribb a banjánok típusa. Gyakran láthatók ezek a fehérruhás fakósárga



Maszkat.

arczu alakok, fejükön szalmasapkával vagy az elül sajátságos módon kihegyesedő turbánnal, amint gyékényen guggolva kereskedelmi könyveiket vezetik. Jobbára Karacsiból valók, hol feleségeiket és gyermekeiket hátra hagyják. Évek mulva meglátogat-

ják családjukat, de újra egyedül térnek vissza, míg elég pénzt szereztek, hogy aztán végkép hazájukba visszatelepvedjenek. Minthogy igen ügyes és a mellett takarékos kereskedők, kik zálog kölcsönzéssel is foglalkoznak, a mi helyi szokás szerint havi 1—2% tehát évi 12—24% kamatláb mellett jövedelmező foglalkozás, azért csakhamar meggazdagodnak. Különben az egyébként indolens arabok is foglalkoznak néha kereskedéssel. A kezdetleges ipart leginkább indusok, korcs benszülöttek és perzsák üzik. Az utóbbiak leginkább szövessel, az Arábiában annyira kedvelt maszkáti turbánok és övök gyártásával foglalkoznak. Az idegennel szemben igen udvarias Maszkat lakossága. Az arabok, banjanok gyakran előkelő tartózkodással, a korcsalakosok szíves *j a m b o* vagy *s z e l a m* üdvözléssel köszöntöttek. Közelebbi érintkezésnél az előkelő arabok igen választékos, finom udvariassággal társalognak. Nagyon feltűnő a maszkáti nők viselete, melyet a bazárok tolongásában néha a legközelebről megfigyelhettünk. Egy rikitő piros, virágos zsákszerű felöltő, mely ránczolásánál fogva nagyon hasonlít az osztrák parasztasszonyok esőköpenyéhez, szűk bugyogók s hasonló szövethől való fejkendő, bőrszandálok s egy arany és ezüsthimmel kivarrott álarcz egészítik ki a nők toilettjét, mely abbéli rendeltetésének, hogy lehetőleg hátrányos színben tüntesse fel azt, a ki viseli, teljesen megfelel. De az úgy látszik, nincs egészen ingyére a szépeknek; mert szénfekete szemeiket sokkal tovább feledik a járó-kelő férfiakon, hogysem kellene s legalább az európaira nézve kívánatos volna; mert a kezekre és lábakra vastagon felkent hinnafesték, valamint a feketére festett szemöldökök a mosdóvízzel való csekély élést nem pótolhatják. A kapu előtt, hol a szultánnak jobbára beludsok és vahabi arabokból álló őrsége tanyázott, nagy élénkség uralkodott. Itt laknak a népség legszegényebbjei, beludsok, abessziniak, nubiaiak és négerek nagyon kezdetleges pálmaszalma kunyhókban, melyeknek egész butorzatát egy pár gyékény és szalmazsámoly képezi. De az is igaz, hogy kár volna ezekre a kunyhókra sokat vesztegetni. Esetleges ostrom alkalmával, a mi a szultánságért való folytonos harcok mellett, (minthogy majd mindenik szultán az ő elődjének holtestén át tört magának utat a trónra, nem épen ritka eset, minden viskót egyszerűen felgyujtanak. Azért a kapu előtti nép igen vig, és jó kedvvel éli napjait. Itt egész nap zenélnek és tánczolnak s nem sokat tördnek a holnappal. Életgondokat itt nem ismernek; a legsze-

gényebb teherhordó is megkeres annyit, hogy magát és családját rizsszel, halakkal és datolyával bőségesen jól tartsa, az éghajlat pedig a ruházkodás tekintetében a legnagyobb megszorítást megengedi. Még egy kávéházat is fölkerestünk, hol a legyverkovácsok szomszédos boltjaiban a szép fegyvereket, különösen az ezüsttel kirakott görbe handsárokat s a kosár nélküli egyenes kardokat megbámultuk. Azután a körutunkkal teljesen megelégedetten visszatértünk hajóinkra. Itt egy egész rakomány czedrust, dinnyét, dobozokat helvával s néhány minta-birkát találtunk, miket a szultán a hajótörzsnek ajándékba küldött. Ez utóbbiakat kivéve, a szultánnak valóban rendkívüli szeretetreméltósága nem igen talált méltánylásra. Különösen a ragacos helva, daczára magas adományozójára és eredeti csomagolására, sehogy sem tudott fogyasztókra szert tenni, s jóllehet Arábiában a cukrászatnak legtökéletesebb productumai közé tartozik, mégis csak »kéjcsiriznek« vagy »suviksznak« neveztük s a szolgálószemélyzetnek hagytuk.*

Másnap reggel a szultánt 21 ágyulövessel üdvözlöttük, melyet a Merani bástyáról, tekintettel arra, hogy ott csak két használható löveg van, feltűnő gyorsasággal viszonzottak. Ekkor a szolgálaton kívül levő törzs a legmagasabb díszbe öltözött, hogy a hajó parancsnokát a szultán audienciájára kísérje. A szultán palotája, amint már említém, egy kétemeletes nagy épület, hosszú ivesablakkal és vasrácsos nagy erkélyekkel. A háztetőn levő szellős fülkéről lefüggő veres lobogó az uralkodónak otthon létét jelenti. A földszinten van egy előcsarnok hajólépcsővel, a mi közvetlenül a palota előtt való partra szállást lehetővé teszi. Közeledésünkkor a nagyon festőisen csoportosult testőrség között élénk sürgés-forgást vettünk észre. Alig értünk fel a hidra, a

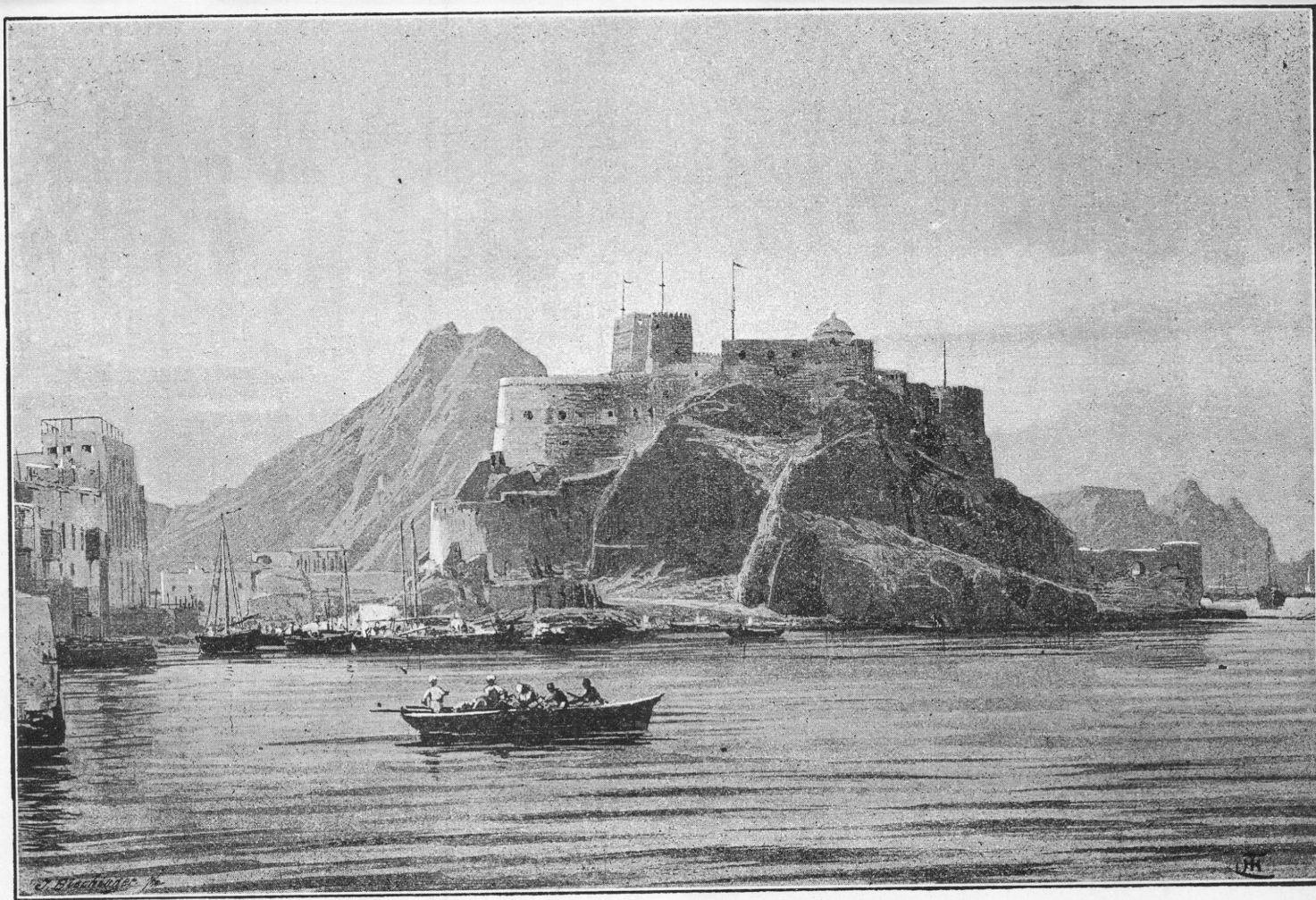
* Mindazonáltal megkísérlem leírni ezen eredeti keleti csemegének készítmódját azok számára, kik netalán étlapjuk számára birni kívánják. Végy buzalisztet, kristálycukrot, vagy szörpöt és datolya diót, a szerint, amint fehér vagy fekete helvát akarsz készíteni, aztán tojássárgáját és ürüzsirt, azaz faggyut. Az egészet derekasan dagaszd meg, mialatt pisztáziát s egy pár csepp rózsaoajat teszsz közéje. Erre egy lapos tepsit kikensz ürüzsirral s beletölöd abba az egész keveréket, melyet felül egy vastag zsirréteggel bekensz. A szerint a mint csirizet vagy csizmake-nőcsőt akarsz, a szerint több lisztet vagy zsirt veszsz hozzá. A kézzel való elköltése emeli az élvezetet. Egy jó adagnak elfogyasztása a legfecségőbb társaságban vagy a leggonoszabb nyelvünél is azonnal bizonyos keleti arab egytagú szótlanságot és előkelő nyugalmat eredményez.

szultán három fiával és az ország főbb méltóságaival maga fogadott s a hosszú falépcsőn a fogadó terembe vezetett minket. A terem igen szellős helyiség, egyszerűen fehérre meszelve, de az arab ablakpáholyok négyszögletes fülkéi igen izléses stuccodiszítésekkel vannak ellátva, a falak a legtöbb európai uralkodónak gouache-képeivel vannak ékitve, melyek igen gyanus izléssel felragasztott aranypapírgombokkal és díszítésekkel vannak kidomborítva. Mialatt régi divatu európai székeken a szultán jobbján, a hercegek és a kíséret halján helyet foglaltunk, volt elég időm a szultánt közelebből szemügyre vennem.

Turkie Bin Szaid 50 éven túl levő, de szenvedő tekintetével és fehér szakálával idősebbnek látszó, természetes és előkelő méltóságu férfi, a kinek az egyszerűen himzett hosszú abba (hosszú arab felső) és a turbán igen jól állott. Idősebb fia Mohammed, erős testalkatu, valószínűleg szuaheli anyától származik, s kedélyes arczu férfi. A más két herczeg Feizal és Fahad valódi diszpédányai az intelligens és erélyes araboknak, s azért Feizalt is kiszemelték trónörökösnek. Így Mohammed levén a jogos trónörökös, már gondoskodva van a Turkie halála után bekövetkező polgárháborúról. A kíséretben is feltűnt néhány példánya a meglepő, szép férfiaknak.

Társalgásunk egy angolul igen jól beszélő tolmács közvetítésével folyt. A hajó parancsnoka mindenekelőtt átnyujtá Ő Felségének és a Fasaná-nak fényképét, viszonzásaul azon ajándékoknak, melyeket előző napon kaptunk. Habár ezek nem is voltak a gouache-képek kiáltó izlésében készítve, mégis tetszést látszottak nyerni a szultán szemeiben. Most a mi utazásunk, államunk és Európa politikai állapotának megbeszélésére ment át a társalgás. Nagy örömet okozott neki, midőn öcsésének, Szaid Bargasnak, a zanzibári szultánnak hogyléte iránt tudakozódtam s elmondottam, hogy Zanzibárban szerencsém volt látni őt. Szaid Bargas, habár ifjabb, a jóval gazdagabb zanzibári birodalmat kapta atyja halála után, míg Turkie a sokkal szegényebb, habár a nép előtt többre becsült anyaországot bírja, de az előbbi-től, az osztozáskor kikötött évi 40.000 tallér daczára, a legszabadelvűebb módon támogatatik.

Nagy derűtséget keltett az a körülmény, hogy Ő Felsége, miután mindnyájunkat figyelmesen szemügyre vett, a mi mindég jókedélyű főorvosunkra veté tekintetét s elmondá, hogy minden hajóorvos testes ember levén, okvetlenül ez lesz a mi orvosunk.



Maszkat. Merani erőd.

Midőn ebben nevetve igazat adtunk neki, előhozakodott tudakozódásának okával és azzal a kéréssel, hogy látogatná meg őt délután, minthogy beteges állapotban van. Kérésének, magától érthetőleg, eleget tett ugyan a főorvos, de ő se tudott, ép úgy mint a többi előtte kikérdezett sem, olyan csodaszert ajánlani neki, melylyel az öregséget és az abból folyó bajokat megorvosolni lehessen. Most megvendégelték minket kávéval, sörbettel (rózsaolajos czukrosvízzel), zsebkendőinkre rózsaolajat csepegtettek s a fogadáshoz méltó bucsuzással elbocsátottak.

Ugyanaz nap délután újra partra szállottam, hogy a Maszkatban az időszerint egyedül ott lakó európai, Mr. Mackind y, amerikai konzul és a British India Steamship Cpm. agense meghívásának eleget tegyek. Ő legelőször házát mutatta meg, melyet a vele ott működött, nős hivataltársa »Paradise Cottage«-nek nevezett el s mely mutatja, mennyire összeegyeztethető az arab építésmód az európai kényelemmel. Házának terrasszáról a legszebb kilátás nyílik a városra és kikötőre. Csak innen volt kivehető, hogy a város a tenger felől mily gonddal van megerősítve; mert ott, hol a sziklafalak a városig húzódnak, bástyákat és falakat raktak a sziklákra, a mi csak nagy munkával és sok idő ráfordításával történhetett. Öröömre szolgált, hogy egy ily derék vezető kalauzolása mellett tehettem egy utat a város körül, hogy végre megint egy kis zöldet lássak. Mi legalább a tengeri térképen, a város tervrajzán a város előtt néhány »Dategroves« felirást láttunk s minthogy hónapokon át vegetatio dolgában silány kosztot voltunk, azért ezt az élvezetet, a melyre már Makallától kezdve az egész tengeri úton sóvárogtuk, nem akartunk elhalasztani. A valóság nem felelt ugyan meg egészen annak a képnek, melyet magunknak alkottunk; de midőn a külváros viskóit elhagytuk, egynehány valóban üde ültetvényt találtunk czukornád-ból és konyhanövényből, valamint néhány pálmagruppot és egyes tamariszkokat, akáczoikat és magnoliákat. Ezen oázisok létföltételeit csakhamar megtaláltuk azon kutakban, melyek igen jó ivóvizet adnak s a városnak vízvezetékét is táplálják. Ezek számára a vizet igen sajátos módon nyerik. A kút mellett egy mélyedés van ásva, mely ferde sikot képez. A vödör kötelét egy hengerre erősítik és ebbe egy ókröt fognak be, mely a telt vödörrel lefelé halad az úton s üres vödörrel megy az úton megint fölfelé. A télen és közbe júniusban is igen bő esőzés folytán a városnak elegendő vize van. A kutak nagy bástyatornyokkal vannak ellen-

séges támadás ellen védve, mert az ellenség ezek birtokában a várost rövid idő alatt megadásra kényszerítheti. Visszatérve a Paradise Cottagehez, Mackindy arab agense jelentést tett a napi forgalomról, Mackindy ugyanis képviselője is egy angol háznak, mely datolyakivittel foglalkozik. Oman datolyái nagyon híresek s a nép ételmén kívül az országnak fő kiviteli cikkét képezik. A Maszkatból évenként kihajózott datolyák értéke 800.000 máriás tallérnál többre rug. A legjobb datolyák a Maszkattól éjszakyugatra fekvő Batina-partról kerülnek, de igen sokat hoznak az ország belsejéből is. Karavánok szállítják Matráhba, ott a behajózásra kiszemelik s Maszkatban rakják hajóra. Minthogy a karavánok áruikat nem egy és ugyanazon vevőnek szállítják, hanem azokat mindig nyilvánosan árverezik, azért Mackindy urnak egy ágenese van Matráhban, a ki a bevásárlásokat végzi s a kinek igen alapos datolyaismerőnek kell lennie, hogy egy-két próbára az árunak értékét megtudja becsülni. A jó Abdallah különben is okos fej, s angolul is meglehetősen beszélván, azért igen jól társalogtam vele az országról és népeiről, valamint a politikáról is. A kis Oman, habár csak 1.300.000 lakója van, mindazonáltal történelmének véressége tekintetében nem áll sem Törökország, sem Perzsia, sem hárm másik keleti ország mögött. Eltekintve a bámulatos hódítóhadjáratoktól, minthogy annak idején Dél-Arábia, Keletafrikának egy része és az egész perzsiai tengerpart is az imámok hatalma alatt állott, már belső története is a polgárháborúknak egy egész sorát képezi s csak kevés imám halt meg természetes halállal. A mostani szultánnak is soká kellett unokaöccse ellen harcolnia, míg végre a Matrah melletti harcban elesett és Turkie, ki addig az angolok pénzén Bombayban lakott, került 1871-ben a trónra. Rögtön utána bátyja, Abdul-Aziz lépett fel trónkövetelőnek s ismételten megkísérlé fegyverrel keríteni hatalmába Maszkatot. Utoljára 1883-ban kísérlé meg s miután Matráht bevette, éjjel támadást intézett Maszkat ellen s három napon át ostromolta azt. Éjjel-nappal lövöldöztette mindenesetre kevés eredménnyel, végre jött egy angol ágyúnaszád, melyet az akkor még fennállott kabel-telegrafon rendeltek meg segítségül s Abdul-Azizt néhány jól irányított lövéssel visszavonulásra kényszerítette.

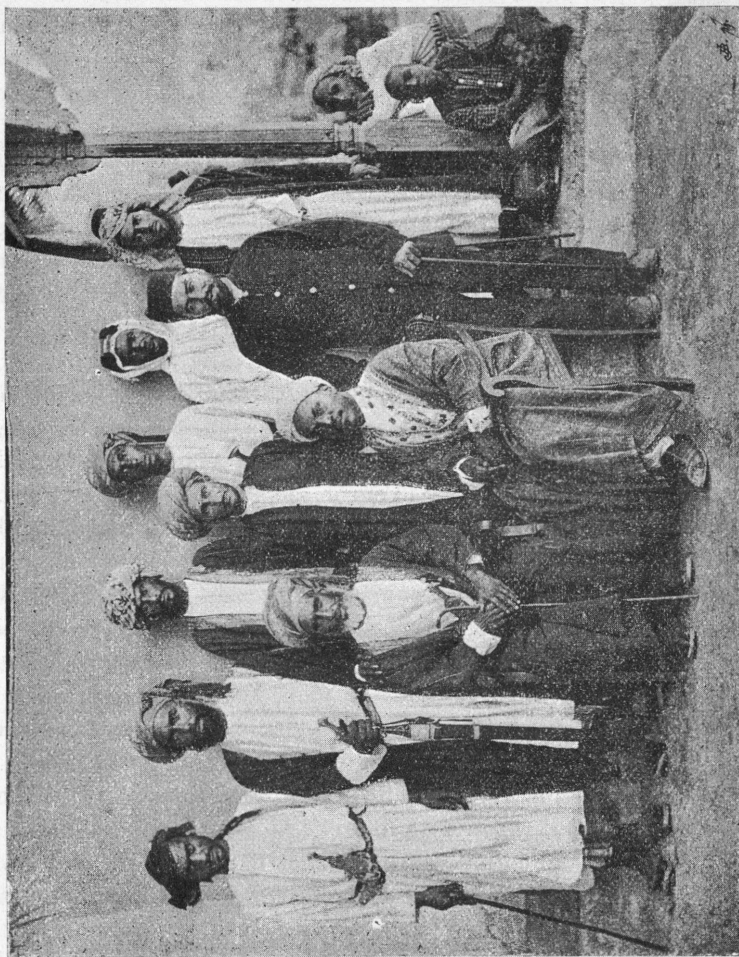
A keleti közöny jellemzésére szolgál, hogy a Dsilári erődek ágyui még most is azon lövési magaslaton állanak, mint a minőben akkor használtattak. Ezen bizonytalan politikai viszo-

nyok folytán tart Turkie szultán az ő 200,000 tallérnyi jövedelméhez viszonyítottan igen jelentékeny helyőrséget 2000 emberből, és pedig jobbára vahabi arabokból, beludsokból, kevés perzsából, kik leginkább tüzerek, minthogy ezeket sokkal megbízhatóbbaknak tartják, mint a saját alattvalóikat. Aztán naplementekor a kapukat is lelkiismeretesen becsukják. Érdeklél hallgattuk az ősz arabnak előadását, aki a háztetőn a mi szivarjainkat szíva, beszélgetett. Már egészen sötét volt, a csillagok fényesen csillogtak s a forró nap után a kellemes hűvösség kétszerte üdítően hatott. Sürgő élet uralkodott a szomszéd házak terraszain. Burkolt alakokat lehetett látni suttogva ellebbenni, itt-ott kellemes ének is hallatszott. Mint Zanzibárban, úgy itt is nem egy gyöngéd viszony fűződött a háztetők fölött. A környező falak bástyáiról felhangzó örkiáltások azonban indulásra figyelmeztettek s az üres utcákon át, melyeken át csak itt-ott ébresztve fel a banjánok előtt szentnek tartott egy-egy zebü ökröt vagy más házi állatot, eljutottunk végül a hajóra.

Zanzibári öcséséhez hasonlóan Turkie szultán is rendelkezésre bocsátja udvari istállóját a fővárosa előtt horgonyzó hajóstiszteknek. Minthogy Maszkatból, a környező sziklafalak miatt, hosszabb lovaglást tenni nem lehet, ember, állat magában is nehezen kapaszkodhatik fel a sziklautakra, azért az állatokat Matráhba viszik, hová a lovaglókat csolnakon vitetik magukat. Matráhból a mértföldeken át tartó sík területen könnyű a lovaglás és rendesen Botvájo-ba, a szultánnak egy romladozó kéjpalotájához szoktak kirándulni. Előre is meg kell jegyezni, hogy az »udvari istálló« is »kéjpalota« kifejezések, ha a keleti virágnyelvet a mi józanabb kifejezésünkre akarjuk visszavinni, éppen nem megfelelők.

Mi is vállalkoztunk egy lovaglásra, habár a szultán tolmácsa szép dícsérő szavainak nem is adtunk teljes hitelt. De a turistának soha sem szabad semmi látnivalót se elmulasztania, s azt is jó tudni, hogy egyáltalán érdemes volt-e vagy nem valamit látni. Leszálltunk tehát 23-ikán Fasanánkról s csónakjainkkal Matráhba evezünk. A hűvös reggelen tett tengeri út igen kellemes volt, s a panoráma, melyet a különböző sziklapontok megkerülésével a sorban feltűnő Kabla, Ryam, és végül a hosszan elnyúló Matrah nyújtottak, nagyon érdekes volt. Különösen Matrah, mely egy terjedelmes öbölben fekszik, hol mindig sok parti hajó horgonyoz s így élénk hajóforgalom uralkodik, nagyon barátságos benyomást tett, a mennyiben bár kicsiny, de fehérre meszelt házai a kék

tengerből és a háttérben szintén erődítményekkel megrakott fekete hegyekből szépen kiválnak. A vámház előtt kötöttünk ki, hol a lovaknak kell vala ránk várakozni. De, sajnos, nem hiába számítottunk a keleti pontatlanságra, már nyolcz óra volt, mikor a



A maszkali szultán udv. kísérete.

szultán udvari istállójának emberei megérkeztek. A szegény lovak legtöbbjei, bár arabok voltak, mégis azon fajlovak benyomását tették ránk, melyeket nálunk »gebé«-nek szoktak nevezni. Aztán szerszámuk is, habár legtöbbjénél igen festői, mégis nagyon nyo-

moruságos volt s boldogok voltak azok, kik a kengyelt, kantárt némileg rendbe hozhatták. De »There is nothing that navy cannot do« s mind a tizenketten csakhamar jól-rosszul rendben voltunk s gyorsan vágtattunk tova, előbb a szalma kunyhók poros utcáin, mert csak a tengerparton vannak kőházak, s aztán a város kapuján át a szabadba. Hiába reméltük, hogy az ígért zöldet már itt megtaláljuk, előbb csupasz sziklafalak között haladtunk pusztá homoktalajon. Látszott ugyan egy-egy szegényes viskó, de sehol egy fa, sehol egy bokor. Ezalatt a nyergelés gyarlóságai is szépen jelentkeztek.

Az egyiknek le kelle szállania, mert a nyereg felbomlott, a másik végkép elvesztette a madzaggal megkötött kengyelvasakat a harmadik nyergestül együtt lefordult a lóról, legtöbben azonban érzékenyen jajgattak a tolakodó nyeregszögek vagy a török nyergeken levő szép, de nagyon sértő himzések ellen. Végül, mikor minden újra rendben volt, tova vágtattunk s egy jóval szélesebb, de szintén lehangoló völgybe értünk. Igaz ugyan, hogy jobbról mutatkozott egyike azon kastélyszerű festői épületeknek, melyek hüvöséji levegőben és holdvilágnál az 1001 éj regéire emlékeztetnek, de a már magasan járó nap világánál és 32—33° hőmérséknél árnyékban, ha ilyenről szólni lehet, kevés varázssal bírnak. Végre a völgynek egy elrejtett zugában megpillantánk egy oazist datolyafákkal és üde, zöld ültetvényekkel. Mindenki remélte, hogy az lesz kirándulásunk végcélja, de, sajnos csak egy falu volt a fele uton. Lovas csapatunk természetesen nem csekély feltűnést keltett nemcsak az emberek, hanem az állatok előtt is és a kutyák, mint valami vadász farkát, nagy ugatással kísérték minket jó darabon. Utunk balra kanyarodott s a vidék megint pusztá, sivár lett, eközben, a völgy zártságánál fogva, a hőség ijesztő mérvben fokozódott. Hol van Botvájó? folyton e kérdéssel faggattuk arab kísérőinket, de ők csak előre mutattak, hol sziklánál, homoknál egyebet sem láttunk, ami nem volt nagyon vigasztaló reánk nézve. De végre egy tevekaraván feltűnése azt mutatta, hogy a sivár völgynek kijárata is van és valóban néhány percz múlva, balra térve, egy mindenesetre szerény datolya ligetet láttunk egy romban levő épülettel, mely a régóta epedve várt maszkati Schönbrunn volt. Az valamikor igen csinos lehetett, most azonban csak egy veranda van a második emeleten ép állapotban, míg az épület emeleti részeiben a padláson levő áttörések folytán az a veszély fenyeget, hogy önkény-

telen látogatást teszünk a földszinten. Minthogy a datolya liget kevés árnyékánál fogva, az ültetvények fái között levő üde zöld daczára sem biztatott minket hivogatólag, azért mindnyájan a szellős verandában gyűltünk egybe, hogy a magunkkal hozott frissítőkhöz lássunk. A honi Gieshübli, mely bizonyára ez alkalommal volt először Bótvajóban képviselve, alig esett valakinek oly jól, mint nekünk ezen lovaglás után a talán regényes, de európaiaknak nem nagyon kellemes Omannak sütökemencze forróságu völgyeiben. A felüdülés után nemsokára visszatért az általános jó kedv is, a mely kifejezést nyert különféle felírásokban, hol már előttünk angol, franczia és amerikai kiszelákok is megörökitették magukat. De nem volt sok veszteni való időnk, sietnünk kelle, hogy a veszedelmes déli idő előtt otthon legyünk, mert a bennszülöttek is lehetőleg óvakodnak magukat a déli napnak kitenni, habár például a korcs bennszülöttek és négerek, kik gyakrabban hajadon fővel dolgoznak a szabadban, a nap-szurás iránt nem látszanak fogékonysággal birni. Miután arab kísérőink a Korán tilalma daczára ebédünk maradványait, különösen az angol biscuitokat, igen jóízűeknek találták, azonnal utra kerekedtünk. A nap ugyan szörnyen égetett s a homoktalajnak és a sziklafalaknak kisugárzása is nagyon nyomasztóvá vált, a hangulat mindannak daczára igen élénk volt. Ha előbb némely lovas a gyorsabb ütemet csak panaszkodva győzte is, most elég sebesen és minden baj nélkül ment a visszautazás. Daczára ennek a megváltás érzete fogott el, midőn a nap ellen ernyőkkel védett csolnakjainkon helyet foglalhattunk. Midőn ezeken hazafelé tartottunk, a hazatérő halászok egész hajórajával találkoztunk. A halászat ugyanis Oman partjain igen jövedelmező, a halak képezik a lakosságnak kiváló élelmét s a kivitel főczikét. Az arab azonban lenézi a halászatot s csak kivételesen foglalkozik vele. A halászok jobbára beludsok és perzsák, a kiknek különben nincsen állandó halásztelepük, hanem az évszakok szerint Arábiának különböző partjait keresik fel, sőt a zarándoklás idején elmennek Dsidáig is, mivel akkor nagy mennyiséget magas árakban adnak el. Azért gyakran a tenger beduinjainak is nevezik, anélkül azonban, hogy őket kalózkodással akarnók vádolni. Ez, egy időben, különösen a Perzsa öbölben igen el volt harapódzva, s különösen a szegény gyöngyhalászokat fosztották meg kincseiktől, de az angolok e tekintetben is rendet csináltak s most a tengeren a legnagyobb biztonság honol. A rabszolga-

kereskedésnek, mely egy időben Keletafrika és Maszkát között nagyon el volt terjedve, legalább nagyjában szintén véget vetettek. Hogy szerencsétlen négergyerekeket egyenkint vagy kettesével itt-ott becsempésznek, azt természetesen megakadályozni nem lehet. Szinleges házasságkötések is fordulnak elő. De a bántalmazott rabszolgának csak a maszkati angol konzul segítségét kell kikérnie s szabadon bocsátása azonnal megtörténik.

Maszkát nem áll többé távirati összeköttetésben Európával. Az Adenbe vezető Kabelt abba hagyták s így az általános politikai hírek is hiányzanak. A praktikus angolok azonban, föltéve, hogy távirati állomások mellett laknak, úgy intézkedtek, hogy a legfontosabb távirati értesítésekből egy újságfélét szerkesztenek, melyből legalább a béke vagy háború felől szereznek értesülést. A maszkáti szultánhoz való viszonyunk mindig szívélyesbbé vált. Nemcsak hogy ő és családja, természetesen annak csak férfi tagjai, magukat mindenféle alakban lefényképeztették, sőt e tekintetben valóságos ostromnak tettek ki, hanem szerencséje is volt a Fasanának ő felségének látogatását fogadhatni. És ebben az arabnak vele született méltósága teljes mértékben érvényesült. Midőn a maszkáti diszcsolnak a szultánnal, a hercegekkel és a számos méltósággal hajónkhoz megérkezett, és tiszteletére az »Aida« indulót rákezdették, valóban nem lehetett a mosolygást vissza fojtanunk. De midőn a szultán hajónk fedélzetére lépett, a szokatlan állapotok daczára tökéletes biztonsággal és nyugalommal s utánna a kíséretnek minden egyes tagja, oly büszke arcczal lépegetett, mintha kivívott harc után győzelmi menet-ről volna szó, valóban meg kellett bámulnunk őket. Egyébkint vendégeink a katonai dolgokban nagy jártasságot mutattak s a tiszteletükre rendezett harci gyakorlatokra okos észrevételeket tettek. Az ágyúkkal való ügyes elbánás és a mitrailleusekkel való gyors lövöldözés, a kívánt hatást el nem téveszthették.

Mindenesetre feltehető, hogy a főherczeg ő cs. és kir. felségének szoros incognitója daczára tudhatták a szultán udvarában is, hogy a hajón egy magas személyiség is tartózkodik s ez befolyással lehetett arra, hogy az osztrák-magyar hajó törzse iránt kettőztetett figyelemmel viseltettek. De szultánnak semmi esetre se lehetett sejtelve arról, hogy az a szőke tengerészhadapród, a ki őt és palotáját lefényképezte, Európa legrégebbi uralkodóházának tagjai közül való.

A portugali emberre Maszkát meglátogatása szomorú be-

nyomást tehet. Ez a város, valamint a persa öbölnek legtöbb városa eredetileg portugali birtokban volt. Minden erősítés tőlük származik, még most is láthatók az általuk épített nagy domptemplom falai, melyeket lakóházakká változtattak. Merani erőd bejárata fölött még ma is látható a portugali emléktábla 1588. évszámmal. Nem is késtem a városnak nyugati részén levő ezen építményt meglátogatni, minthogy a várost innen lehet legjobban áttekinteni. A szultán megbízta a dsermadart (parancsnokot), hogy engem ott fogadjon. Hosszas kopogtatás után, — mert, a mint látszik, politikai tekinteteből ott mindig hadi lábon állanak — végre megnyitotta a kapút az őszhajú őr, kinek ágya, igen praktikus módon, keresztben fekszik a bemenet felett. Innen igen meredek, de nagyon tisztán tartott és fehérre meszelt lépcsőn fölfelé haladtunk a bástyára. A kilátás innen valóban elragadó. Balra a messze kéklő tenger, aztán az óriási sziklák által képzett szűk kikötő, az ő számos hajóival és parti járműveivel, szemben a Dsilari erőd, az esti fényben mint egy gazdag festői képzelem alkotása, végül jobbról lábainknál a város lapos födelei, az ő szellős építményeikkel, melyeket a fekete sziklafalak és a sarokban az ültetvények buja zöldje határol. Az erőd felszerelése is még a portugálok idejéből való s azért használhatatlan is. Egy spanyol bronzágyú II. Felipe idejéből, 1605-ből, szintén egyik jele a földi nagyság mulandóságának. Szomorú benyomást tesz az is, hogy az egykori kápolna ma mecsetté van átalakítva, a mi nem képezett akadályt abban, hogy a keresztutakat még a régi állapotában hagyják. Miután a fáradhatlan dsermadar, aki egyenes kardját botul használva, minket kalauzolt, még az üdvölvésre használó két ágyút is büszkén megmutogatta, elbucsuztam tőle s Maszkát vidékét október 24-kén elhagyta a Fasana.

DR. ERŐDI BÉLA.

JAPÁN A NEMZETKÖZI KERESKEDELEMBEN.

(Felolvastatott a magyar földrajzi társaság május 16-iki ülésén.)

Előadásom tárgyául egy távoli ország jellemzését tűztam ki, különös tekintettel a lakosságra és ezek nemzetközi viszonyaira. E föld népe büszke arra, hogy a nap ott kel fel, s hogy történelmének utolsó szakkaival a nyugati államoknak nemcsak csodálatát, de méltó elismerését is magára vonta. A Kelet e távoli országa Japán, a hol néhány év óta, mint osztrák-magyar konzul élek.

Japán szigetvilága négy főszigetből Jeszó-, Nippon-, Sikoku és Kiusiuból s ezeken kívül mintegy 3000 kisebb, többnyire csak kevésbé művelt vagy teljesen lakatlan szigetből áll, melyek főcsoportosulásai, mint p. o. egyrészt a Kurili-szigetsor északkelet felé Kamcsatkáig, más részt az ellenkező oldalon a Liukiu-szigetek délnyugat felé Formozáig terjednek. A birodalom felületét, mint-hogy még pontos felvételek hiányzanak, 400.000 km²-re becsülik.

Az előnyösnek hirdetett meredek partoknak s ezek számos kiöblösödéseinek daczára is Japánnak kevés kedvező kikötője van, többnyire nagyon is nyíltak és alacsonyabb vízálláskor a nagyobb gőzhajóknak egyáltalában nem nyújthatnak biztos horganyzó helyett; pedig ezen kívül még a japáni partvidék a Khinai tenger és Csendes oczeán felől nem ritkán irtózatos viharok színhelye szokott lenni. Japán legjobb kikötője Hakodate Jeszó-szigetén; Jokohama és Kobe Nipponon és Nagazaki Kiusiun, melyek 1888 óta a nemzetközi kereskedelmi forgalomnak nyitva állanak.

Japán domborzati viszonyainak alakulása bűvös és sokféleképen változatos hegyi tájképeket nyújt. Majd művelt és kerek halomcsoportok, majd sötétzöld meredeken felszökő hegyvonulatok, melyek a látóhatárt beszegik, majd szaggatott sziklatömegek váltják fel egymást a magas hegyek jellemeivel, melyek egy pillanatra édes hazánk tájait varázsolják szemünk elé, hogy aztán egyik vagy másik hegykúp erőszakos alakját látva, annál nagyobb-nak érezzük e távolságot. E kúpok a vulkánok, melyek száma Japánban a százat meghaladja. Habár a szigetek főgerinczvonulata a 2000 métert nem haladja meg, annál kevésbé tekint végig

12000 láb magasságból a Fusiya meredeken felszökő vulkánjának hamuszürke orma egész Japán felett. E vulkánok nem csekély mértékben hatnak Japán lakosságára és életére. Nem tekintve azt, hogy a házak építkezési módja a gyakori földrengések következtében olyan, mintha faládák volnának egymás mellé rakva, nem ritkán, s legtöbbször egész váratlanul a vulkáni kitörések e földön megnevezhetlen szerencsétlenségeket okoztak. Úgy látszik, a természet e zsarnoki uralmának ép most is új kora indul meg Japánban; 1888. júliusában az 1000 év óta nyugvó Baudaiszan vulkán tört ki s kezdte meg működését, mely azóta nem szünetelt, s mindig hallunk újabb kitörésekről, melyek kisebb-nagyobb pusztításokat okoztak.

Akinek Japánban nem is akadna alkalma arra, hogy az ily kitörések leirhatlan borzalmát tanulmányozza, semmi esetre sem kerüli ki a föld vulkáni tevékenységével szoros kapcsolatban álló földrengések észlelését. A földomlások ott egyáltalában nem ritkák, de ha szerencsére az ily jelenségeknek csak kevésbé súlyosan érezhető pusztítások a következményei, mégis Japánban vannak oly katasztrófák, melyeknél akár a közvetlen hatás akár csak ennek következményei folytán (mint p. o. tűzvészek kitörése) ezerek élete és vagyona megsemmisül. Még azokkal is, kik több év óta tartózkodtak Japánban, nem egyszer megtörténik, hogy a lábuk alatt mindinkább remegő talaj hatása alatt, a függőlámpák ingó mozgásának láttára s hallva az ablaktáblák, porcellántárgyak és üvegáruk csörömpölését, a szobák fahálózatainak csikorgását és ropogását s a kandalló összedülő kéményeinek kisérteties robaját, elvesztik higgadt önuralmukat. Japánban az ember sokat megszokhat, de a földrengést soha! Az ez iránt való érzékenység, habár kezdetben csak nevetünk rajta, az évek előhaladásával fokozódik s némely idegen telepítvényes az ily jelenségeknek valósággal megbetegszik.

A japáni szigetvilág vízben igen gazdag; a hegyvidéket számtalan folyó szeli keresztül, melyek a vidéknek, épen a tagosulat folytán bizonyos szelid bájt kölcsönöznek. Az ország vízbőségét különben inkább a földművelés, mint a hajózás terén használják ki, minthogy a folyók torkolataiknál többnyire szélesek, sekélyek, s a hajózásra nagyon elhomokosodtak.

Az ország égalja, ámbár ezt az egyes részekben a földrajzi helyzet jelentékenyen befolyásolja, általában véve szelid, nem egészségtelen, de az átmenet nélkül fellépő éles ellentétek az

idegen telepítvényeseknél hosszabb itt tartózkodás után gyakran nagyfokú idegességet eredményeznek.

Japánban nincsenek közvetítő évszakok, sem tavasz, sem ős, hanem csak egy hideg és egy meleg évszak. A hideg évszak szeptember végén vagy október elején kezdődik s június közepéig, s így az év kétharmad-részen át tart. Október, november, december, sőt még január is száraz és friss hónapok, melegítő s felhőtlen napvilággal, melynek éltető erejétől a szabadban a kaméliák rügyeznek, s a nedves mezők szegélyein az ibolyák virágzanak. Deczemberben éjszaka fagy és így p. o. Jokohamában a reggeli órákban a jégsportot is élvezhetik. Napközben a jégpályát szalmafonatokkal védik az ily szórakozások ellensége, a nap ellen. Január és február már heves hóviharokat hoznak magukkal, úgy hogy gyakran lábnyi magas hó fekszik a földön, melyet azonban a napsugár hamar feneketlen porrá olvaszt az utakon. Február végén vagy márczius elején tízennégyuapos esős időszak áll be. Márczius és április ismét szép száraz, de egyszersmind friss és hűvös. Májusban hat heti esőzés a »niubai« kezdődik, melynek fokától és gazdagságától a rizstermés minősége függ.

Ezen esős időszak alatt, mely még júniusba is benyulik, áll be a monzunváltás, ugyanis a hideg időszak alatt uralkodó északkeleti szél megkezdí a szélforgók, ugynevezett taifunok által jellemzett küzdelmét a délnyugati szelek ellenében, (mely küzdelem azonban a hajózásra csak a monzun második fordulásánál tehát az északkeleti monzun beállásánál szeptemberben válik veszedelmessé). Amint a délnyugati monzun uralma megerősödik, kezdődik a száraz évszak; ezt a nedves, nyomasztó hőség jellemzi, mely napról napra emelkedik, míg az éj folyamán alig két fokkal süllyed alá, s szeptember első hetében éri el tetőpontját. (csak ritkán van 35° C., de az aztán éjjel is megmarad.) Ez időben, aki csak teheti, a tengerpartról a hegyek belsejébe vonul s ott vár az idő megenyhülésére, ami gyakran csak éjjel történik. Megesik az, hogy június elején az iroda kandallójában még fűteni kell, s egy nappal rá már nyári ruhában kell menni az utcára, viszont szeptemberben, ha ma még üdítő tengeri fürdőt élvezünk, holnap csak már a forró grog melegíti fel testünket.

Japán nemzeti jólétének alapját első sorban a föld termékei képezik. A fémek közül legelső sorban a rezet kell felemlítenünk, mely egész Japánban csaknem mindenütt előfordul s Európa felé a legfontosabb kiviteli cikkek egyike; ily szempontból kell fel-

emlitenünk a japáni antimont is. Japán nagy széntelepei fedezik végül csaknem kizárólag kereskedelmi gőzhajóinak napi és Kelet-Ázsia helyi szükségletét.

A talajnak kihasználása a földmivelés által képezi a birodalom másik életerét. A földmivelés eredményeit azonban sokkal kevésbé a talaj termékenységének, mint inkább a talaj rendkívül gondos megmunkálásának és kizsákmányolásának kell tulajdonítani. A művelés alá vont terület kétharmadán rizst művelnek. A japáni rizs kitűnő minősége az erópai piaczkon is jó hírnek örvend, s a kiviteli évről-évre emelkedik s ennek értéke 1888-ban a 15 millió forintot haladta meg; a tavalyi rossz termés azonban e kivitelt kissé megapasztá. A rizsen kívül a japáni lakos árpat, búzát, tönkölyt, kukoriczát, továbbá tatárkát, kölest, zabot, babot stb. termeszt.

A legfontosabb kereskedelmi növények közül Japánban terem a thea, dohány, gyapot és indigo. A selyemtenyésztés Japánban már a lakosság saját kellékeinél fogva is igen nagy, de még fontosabb az Amerika és Európa piaczaín, ahol a kiviteli értéke 1888-ban 57 millió forint volt, míg ez érték tavaly Olaszország egyes részeinek rossz termése miatt még magasabbra emelkedett.

Japán lakossága jelenleg 40 millió főt számlál, minthogy azonban Japán nem tesz úgy mint Khina, ahol a közigazgatási hivatalnokok, ha kerületükben a lakosság számának emelkedését hivatalosan kimutatják, állami javadalmazásban részesülnek, ami őket részrehajlókká teszi. Japáni kimutatásban a lakosság számának évenként egy százalékkal való emelkedése sokkal valóbbszinű adat, mint az, melyet Khináról közölnek, ahol Kang-hi uralkodásától kezdve, tehát mintegy 200 év óta, amikor a kedvezően hangzó népszámlálási listák említett állami jutalmazását is behozták, a lakosság 19 provinciában 80 millióról 400 millióra emelkedett.

A férfiak és nők vagyis a két nem Japán lakosságában csaknem egyenlő arányban vesz részt. A foglalkozás szerint a mintegy 10 millió felnőtt embernek 78 % földmives, 4 % iparűző, 7 % kereskedő, 11 % hivatalnok, pap, szolga, katona, napszámos stb.

A nép jelleme az idegenre, különösen ha ez a bennszülöttekkel való érintkezésében csak a társaságra vonatkozik, igen rokonszenvesen hat. A japáni ember lényge a szívhez szóló keresett udvariasságban nyilvánul, mely még a japánoknak maguk közötti

nyilvános érintkezésében is meggyökeredzett, s ezt annyira túlozzák, hogy p. o. még a legszámítóbbról üzleti találkozásoknál is a társalgást mindig a szertartásosan megállapított udvarias üdvözlések, közhelyek és kérdések nyitják meg. A japáni maga örül a kedvező kifejezésnek, melyet az idegennel szemben használ, nevet mindenben, mi figyelmét magára vonja, gyakran még szomorú eseményeknél is és ez a hidegen gondolkodó és érző európaire úgy hat, mint valami természetes, gyermekes elfogulatlanság, jószívű naivság, ami valóban bámulatra méltó. Azt sem tagadhatjuk, hogy mi, kik Japánban települtünk le, a japáni nép ezen jellemét örömmel vettük, különösen pedig a belföldön tett üdülő utazások alkalmával, ámbár viszont sok esetben, amikor komoly dolgokról volt szó, s a mikor az európai felhagy a tréfálkozással, szívesen elengednők a japáni szeretetreméltóságának és kedélyességének némely hátrányát, ami épen azoknál, kik a japániakkal közvetlen kereskedelmi érintkezésben állanak, sokat árt. De erről későbbben többet!

Európa aránylag csak rövid idő óta ismeri Japánt. De már mily régóta hatoltak hozzánk Japánról hírek, melyek ez országot meszeszerű birodalomnak tüntették fel. A mai Japán előttünk egészen új, s ezredéves, történelmileg K. e. 660-ig visszanyúló multjának Európához semmi köze. 1542-ben portugál hajók voltak az elsők, melyek Japán partjait érintették, s ott némi kereskedelmi összeköttetést létesítettek. Nehány évvel későbbben egy ily portugál hajón jöttek az első térítők Japánba, köztük X a v i e r Ferencz, és Kiusiu-szigetének Szazuma tartományában megalapíták a kereszténységet. A 16. század vége felé spanyol hajók keresték fel a szigetvilágot, de daczára annak, hogy az akkori főhadvezér, I y e y a s z u sogun küldöttséget menesztett a Philippini szigetekre, a kereskedelmi összeköttetés a két állam közt soha sem nyert nagyobb jelentőséget. 1610-ik évben az első hollandok mentek Japánba; ezek csakhamar megnyerték a T o k u g a w a-dynastia kegyét s ezt arra használták ki, hogy Japán külföldi kereskedelmét meglehetősen monopolizálják, ámbár a japánok a kis Deshima-szigeten Nagazakiban úgy bántak velük s örködtek felettük, mintha foglyaik lettek volna. A hollandok Nagazakiban nagy keresztényüldözések kegyetlen jeleneteinek voltak tanúi. A 17. század első harmadában a császár megtiltotta e vallás gyakorlását, mire vagy 30.000 keresztény fegyveresen fellázadt s ez volt az oka a nagy véráldozatoknak.

A 16. században a portugallok, a 17.-ben a hollandok voltak azok, kik mint Japán legelső megismerői, az országnak arany és ezüst készletét, melyet a japánok akkor épen nem becsültek annyira, mint ma, csere útján beváltották, s mintegy 89 éven keresztül hazájukba exportálták. E kivített mintegy 600 millió aranyforint értékre becsülik.

1854-ig Japán csak kevésbé vonta magára a világ többi részének figyelmét; ekkor azonban Perry Commadore vezeteése alatt egy amerikai hadi hajóraj jelent meg Tokyo öblében, melyet akkor Jeddónak hívtak. S minthogy ez az esemény Japán ujkori történelmében rendkívül jelentékeny lett, szükséges megismernünk egyet-mást a birodalom akkori politikai viszonyaiból. 1192-ben Japán császára Takahira, hogy a különböző hercegi családok örökös küzdelmeinek véget vessen, e családok egyikének fejét, névleg Joritomot shogunnak, azaz legfőbb hadúrnak nevezte ki; ezen a császár által kölcsönzött méltóság mindinkább kifejlődött, s 1603-ban Jyeyaszuvál, a Tokugwa-dynastia első és nagy shogunjával akkora hatalmat nyert, hogy e méltóság örökös lett s katonai hatalmával s a hűbérurak mérvadó befolyásával Japánnak mintegy második császára lön, sőt még a mikadóval is érezte hatalmát. Ez a kormányforma 1868-ig maradt meg így. Amikor aztán Perry tengernagy flottájával Tokyo előtt horgonyt vetett s majd később e megjelenésével összekötött célját meg is valósította, amennyiben Japántól a kereskedelmi szerződést kiereszszakolta; Perry a tárgyalás folyamán oly elv alapján járt el, hogy tulajdonképen a birodalom hatalmasabb császára a shogun és az őt környező miniszterek. A szerződést megkötötték, s utána Hollandia, Oroszország, Nagy-Britannia, Franciaország, Portugallia, Svájc, Belgium, Olaszország és Dánia is hasonló kereskedelmi szerződéseiket már Japán shogunjával kötötték.

1868-ban tört ki az ismeretes forradalom, mely a jelenlegi császár, mikadó vagy helyesebben tennosz egyeduralmának helyreállítását tűzte ki célul és hajtotta végre. Az akkori shogunt trónbitorlónak jelentették ki, száműzték s ez jelenleg Sizenokaban él Szurugo kerületben nyugalomba vonultan élvezi a tiszteletet, melylyel a legnagyobb állami méltóságok visszavonult hordozóinak szoktak adózni.

A forradalom bevégezte után Japán új igazi császára az idegen államokkal kötött minden szerződést megújított, s ezeket

valamint a mi monarchiánkkal kötött szerződéseket is 1869-ben írta alá.

Japánnak a nemzetközi kereskedelem számára való részleges megnyitásával a külföldi közlekedés is megindult. Idegen kereskedők, és pedig főleg angolok, amerikaiak, svájcziaiak és németek vándoroltak ki Japánba, s a szerződésileg megnyitott kikötőkben a japáni kormány oltalma alatt letelepedtek, úgynevezett »settlements«-eket alkottak, s ezeket ősi, tilalmazott, prózai üzletiségükből annyira kifejleszték, hogy úgy a »comptoir« mint a családi és társas élet, úgy a külső megjelenés méltóságában, mint a belső kényelem dolgában vajmi kevés kívánni valót hagy fenn.

Az egyes szabadkikötőkben minden nemzet békésen él egymással a legbensőbb érintkezésben; az angolt, mint a megértés egyetemes eszközét mindenki megtanulja; minden egyes ember itt tartózkodásának céljától teljesen át van hatva, annyira, hogy minden más hozzájuk alkalmazkodik; ez a cél a munka, mely abban a törekvésben központosul, hogy a jelent és jövőt, amennyire csak lehet, biztosítsák, mert, habár az idegen kereskedők személyes részvétele mindinkább fokozódik, s habár az idegen települők száma is évről-évre nő, ez áramlás Japán felé korántsem mondható kivándorlásnak, minden kereskedő úgy gondolkozik, hogy itt csak küldetésben van, s ugyancsak örül, ha gyakran sok év múltán, egyszer szeretett hazájában áldozataiért némi kárpótlást nyer. Ebben a végcélban megegyezik minden európai Japánban és Khinában egyaránt, és mégis e távoli országokban feladatuk megoldásában nem jelentéktelen különbségeket mutatnak, ami azonban az egymástól teljesen különböző országok nemzeti sajátosságain alapul.

A Keletázsiaiában, Japánban és Khinában letelepült idegen kereskedőkre nézve az ott még most is fennálló extraterritorialis kivételes helyzetről fogva a honi törvények érvényesek, melyek, legalább a kereskedelmi érintkezésre vonatkozólag egymástól alig térnek el, s melyek gyakorlati alkalmazásuk által már majdnem mindenkinek vérébe mentek át; másrészt azonban az idegen kereskedő Keletázsiaiában megismerkedik a japáni és khinai törvénykezéssel is (az utóbbi esetben a törvényszéknél mindenkor egy a khinai nyelvben járatos consuli hivatalnok védelme alatt, ami Japánban nincs így) és pedig esetről-esetre, amint üzleti hatáskörében a bennszülöttekkel szemben gyakran kell csalódnia;

az idegen kereskedő Japánban csakhamar megtanulja, hogy kereskedelmi összeköttetéseit inkább idegen üzlettársainak módjára és jelleme szerint, mint az ezen országbeli törvények szerint szabályozza és biztosítsa. Ily szempontból tekintve az idegen és bennszülött kereskedők közti viszonyt, ez sokkal kedvezőtlenebb Japánban, mint Khinában.

A khinai minden elemében kitünő kereskedő, nem veszteget sok szót, amit azonban megmond, azt hiszi is, szívesen spekulál, de ezért a felelősséget is magára vonja, mulékony bukást és ezzel tartozásainak lebonyolítását a khinai nem ismeri, a tartozások függőben maradnak, míg azokat meg nem fizeti, s ha az adós meghal, a függőben maradt kötelezettségek az utódra szállanak át.

Mennyire különböznek ettől a japáni kereskedő viszonyai. Nem tekintve a japáni népnek már előbb említett s az elfogulatlan szemlélő előtt oly szeretetre méltónak feltünő jellemvonását, hogy az életet könnyen felfogja, amire nagyon hajlandó, mivel az idő és tér előtte vajmi kevés értékű, úgy hogy folyton pillanatnyi hatások alatt áll s a jövőre épen nem gondol, nem tekintve ezt, a japáni kereskedő még ma is szenved állásának előítéleteitől, melyek már évszázadok előtt megakadályozták fejlődését. A japáni kereskedő állása régebben igazán alacsony volt s az általános mellőzés nyomása alatt a morális tulajdonságok ápolása már természetszerűleg ki vala zárva. A japáni kereskedő tehát nemzedékeken keresztül semmit sem változott, semmit sem javult.

Az országnak a külföldi kereskedelem számára való megnyitása hozott először reájok új kort. De az azóta elmúlt harmincz év aránylag igen rövid időnek bizonyult arra, hogy régi és mélyen gyökerező előítéleteket megszüntessen. Ámbár a japáni kereskedő a kikötők megnyitása óta s az idegen kereskedőkkel való sűrűbb érintkezés folytán bizonyos irányokban előnyösen változott meg, de még most is kívánni valót hagy fenn az akarat és tetterőben, a komolyságban és méltóságban, nyugodtabb értelemben s a kereskedelmi tisztességtudásban. De még mindig — a kormány ez irányban kifejtett minden komoly törekvése daczára — sem tudtak annyira jutni, hogy a nemzetközi kereskedelem két főtényezőjére a megbízhatóságra és hitelre érdemesek lennének. De bár Khinában a hitelképességnak az idegenek és bennszülöttek közt felmerült akadályai az utolsó években annyira

korlátozódtak, hogy ott már hitelüzleteket is lehet kötni, Japánban a bizalom hiánya minden ilyenmü üzletet kizár, s a japáni kereskedő áruí átadását egyedül a teljes érték készpénzben való megfizetésétől teszi függővé.

Ezek a viszonyok már előre jelzik azt az óvatosságot, mely az idegen és japáni közti kereskedelmi érintkezésben irányadó, s ezek bizonyítják, mily nehéz az idegen kereskedőnek különösen az importálónak állása. Rajta nyugszik első sorban a felelősség egész terhe külföldi beszerzési forrásaival szemben s ő érzi legelőször annak a kellemetlenségeit, ha japáni vevői neki meggondolatlan megbízásokat adnak, ha ezek fizetéseképtelenek, vagy ha későn megérkező és a mintának meg nem felelő áruküldemények miatt örökké zaklatják. Le kell neki számolnia egyrészt az eléje szabott kötelezettségekkel másrészt a jellemző japáni sajátságokkal. Ilyen ott a jelen! A Japánban folyó nagy átalakulások áramában ez bizonyára csak átmeneti állapot s a fejlődés egy fokát jelöli meg a felvilágosodás végcélja felé.

Már előbb hangsúlyoztam azt, hogy Japán megnyitása óta a bennszülött kereskedőkkel való viszony valamivel megjavult. Ez a javulás abban áll, hogy mind sűrűbben érintkeznek az ott letelepült idegen kereskedőkkel, hogy saját szakállukra vállalkoznak néhány hasznosabb közlekedési vállalatra és ezek üzletüzemére és főleg abban, hogy részt vesznek a nemzetközi áruforgalomban, mely évről-évre emelkedik s mely 1889-ben 122 millió frtot a bevitelben s 140 millió frtot a kivitelen s így összesen 262 millió frt értéket képviselt.

Ez mindenesetre igen jelentékeny szám, ha meggondoljuk, hogy Japán nemzetközi kereskedelme tíz év előtt a fent közölt számok felét sem mutatta s hogy Japánnak nincs, mint Khinának az anyaországon kívüli kereskedelmi területe, s csak önön magára van utalva. E számok bizonyítják, hogy a kelő nap országában rövid idő alatt feltűnő átalakulások fognak történni, s hogy úgy fogyasztó tevékenysége, mint termelő képessége állandóan emelkedik. Japán a külső behatások alatt s az ország részleges megnyitása óta az idegen forgalomban szerzett tapasztalatai alapján öntudatra ébredt. Japán jobban tudja, mint Khina, hogy mennyit ér Európa előtt s ennek következtében, úgy látszik önönmagát akarja felülmulni s többet akar nyújtani, mint amennyire képes. Egyáltalában nem hiszem tehát, hogy Japán fejlődése, mióta ez a nemzetközi szerződések kötése által —

ami különben Khinában is megtörtént — fellendült, természetellenes volna. Nem, legföljebb azt mondhatjuk rá, hogy e fejlődés nem eléggé mélyreható és igen is gyors; mert minden átalakulás mintegy 30 évvel ezelőtt vette kezdetét, amikor Japán ezredéves ősi állapotából feleszmélt s mikor először ismerkedett meg egy kulturharcz jelenségeivel, mely tapasztalatról tapasztalatra vezetett, nemzedékről-nemzedékre szállt s ahol ez a következményeiben súlyos eredmény először új talajt kényszerült teremteni a lassu, de egészséges fejlődés óriás alapja számára.

Ha az előrehaladást, melyet Japán a fejlődés útján — azt mondhatjuk csak a hetvenes évek óta — tett, csak nagy vonásai-ban ecseteltük, a fejlődés látható eredményei annál nagyobb bámulatot és elismerést kelthetnek bennünk. 1873-ban rakták le az első sínpart Tokyo és Jokohama közt s adták át a forgalomnak. Jelenleg az azóta folytatott munka végeztéljéhez közeleg s rövid idő alatt — bár keskeny tengerszorosok által kétszer megszakítva — kiépül a vasutösszeköttetés a déli Nagazaki és a Jezsó szigetén levő Szapporo között, tehát a birodalom egész hosszában, míg e fővonal szárnyvonalai az országot szélességében szelik át néhányszor. A belföld forgalmi hálózatát mintegy 26.000 km. hosszú táviró vonal s 40.000 km. postaút egészíti ki. A posta-szolgálat szabályosságában, rendjében és pontosságában immár semmi kívánnivaló sincs. Japán kereskedelmi hajórajja pedig 1500 európai módon épült hajóból áll, melyek a parti forgalomról gondoskodnak.

A kormánynak a népnevelésre kiterjesztett nagy gondja mindenütt ékesen szóló emléket emelt magának s az utazó Japán minden falujában azonnal felismeri az iskolaépületet, ez már külső csínja és tisztasága által szemünkbe ötlik, nem tekintve azt, hogy ez iskolákban a közoktatás egész modern színvonalon áll. Japánban ép úgy vannak népiskolák és középiskolák, mint nálunk, van egyeteme és más felső iskolái, ezek közt kereskedelmi iskolák, zeneakadémia, ahol egy osztrák a műigazgató.

Sajnálattal kell látnunk, hogy a japáni művészet, mely a föld egész kerekén annnyira ismeretes, az utolsó időkben hírében csorbát szenvedett. De hát elmultak már azok az idők, midőn a japáni művész minden vágya, gyakran egy egész élet czélja az volt, hogy oly műtárgyakat állítson elő, melyek az ő magas ismereteinek méltó dicséretet biztosítanak; a japáni művész ma sokkal inkább a pénzre néz s a japáni különlegességek kivitelé-

nek felvirágzásával elsatnyult a művészet eredetisége, szoliditása és jelentősége. A japáni nemzeti öntudat felébredésével együtt jár az iparnak annyi vállalat terén észlelt felvirágzása, melynek jelenlegi állapota és folyton haladó terjedése méltán ad okot aggodalomra amiatt, hogy a beviteli üzletek jelentékenyen csökkenni fognak. Ugy látszik azonban, hogy Japán éppen e működése közben kissé elhamarkodva járt el.

Habár dicséretre méltó, hogy Japán a maga helyzetét helyesen fogja fel, hogy a saját földén termő nyersanyagból készült s eddig importált iparcikkeket ő maga olcsóbban tudja előállítani, mégis sokféle oly iparvállalatot, melynek fejlődése kizárólag a tapasztalaton alapul s a legtöbb esetben a szakember alapos vezetését igényeli, nem művelhetnek. Nem állanak rendelkezésemre statisztikai adatok, hogy e kérdést részletezhetném; de annyira emlékszem, hogy az előző évben a minden néven nevezendő ipari vállalatokba befektetett tőke a 600 millió forint értékét haladta meg s hogy a szakszerű vezető erők hiányát akkor a külföldi lapok is hangoztatták, mert több magasabb kereskedelmi és pénzügyminiszteri hivatamok állását elhagyta, hogy magán iparvállalatokhoz szegődjék. A különböző célú amerikai angol és német gépekre múlt évben is több millió forintot költöttek, csak hogy ehhez a mindenesetre dicséretes törekvéshez gyakorlott, kitanult és ügyes munkásra van szükség, s ez bizonyára a leg-sürgősebb.

A legfontosabb japáni ipartelepek Oszakában és Tokioban s ezek szomszédságában vannak, ezeken kívül szétszórtan egyesek Nippon és Kiusiu szigetek minden részében; ezek szövő-, fonó-, papír-, üveg-, cementgyárak, malmok stb. Jelenleg ez ipari vállalatok Japánban a beviteli kereskedelmet ezideig nem veszélyeztették és ez természetes, mert éppen legfontosabb ipari telepeik termelvényeiből, minők p. o. gyapot, gyapjú, selyem és lenszövetek, papír, ablaküveg és üvegárukból, lisztből, cementből a szükséglet oly nagy, hogy a külföld bevitele évről-évre emelkedik.

Tagadhatlaul el fog jönni azonban az idő, amikor Japán ipara a birodalom jövőjében a nemzeti jólét forrása lesz. Ezt a fejlődést immár feltartóztatni többé nem lehet, állhatnak ugyan be katasztrófák, melyek az óriás léptekkel való haladásnak útjába pillanatra akadályt emelnek, de még az ellen is meglehetősen biztosítja őket az, hogy öntudatosan haladnak céljuk felé, s ebből következik az, hogy: Japán ma még min-

ket és a mi tapasztalatainkat, az ő egyenletesen fejlődő szükségleteinek fedezésére felhasználhatja, hogy Japán ma még az idegen kereskedőnek melegen ajánlható kereskedelmi kerület, de a jövő beláthatatlan s nem késik az idő, hogy a mult egy szava fog érvényesülni: már késő.

Ezek után még a nemzetközi kereskedelem pioneerjeinek, akik a kereskedelmet közvetítik Japán és a külföld között, az itt uralkodó kereskedőknek és a rendelkezésükre álló segélyeszközöknek sorsát kell még megvilágítanom.

Egész Japánban mintegy 3500 külföldi van a kaukazusi fajból, kiknek túlnyomó többsége a nemzetközi kereskedelmet közvetíti. A kisebbségben hivatalnokok, hittérítők, japáni szolgálatban álló tanárok, tanítók és szakemberek, továbbá tengerészek, iparosok munkások stb. vannak.

Az osztrák-magyar község Japánban mintegy ötszáz főt számlál, kiknek nagyrésze Nagazakiban székel s szállodák tartásából él. Nemzeti kereskedőnk egy sincs.

A kereskedelmi-politika, kereskedelem, ipar, és közigazgatás terén felmerülő kérdések együttes megvitatására Jokohamában és Kobeban nemzetközi kereskedelmi kamara van, mely minden póstával jelentést küld Amerikán keresztül Európa felé, közölván a statisztikai adatokat a nemzetközi kereskedelmi mozgalomról, a piacok állásáról, az árakról, keresletről és készletről. Japán kelet és nyugot felé egyaránt a legélénkebb hajózási összeköttetésben áll az egész világgal. Nincs nap, melyen Japán kikötőiben mindenféle lobogójú vitorlás nagy gőzhajó ne kötne ki.

A nemzetközi póstaforgalomról jelenleg öt nagy gőzhajózási vállalat gondoskodik és pedig: az angol Peninsular and Oriental Steam Navigation Company, melynek nagy hajói tizennégy naponként teszik meg az utat Brindizi-n, Szuez-en, Aden-en, Kolombo-n, Penang-on, Szingapur-on, Hongkong-on keresztül Shanghaiba. Hongkong és Jokohama közt Nagazaki és Kobe érintésével ugyanazon társaság kisebb hajói tartják fenn a rendes közlekedést s pontosan csatlakoznak az Európából jövő vagy oda menő járatokhoz. A Messageriés Maritimes francia gőzösei Marseilleből indulnak ki s csaknem ugyanazon úton mennek Hongkongig, majd innen Shanghai és Kobe érintésével Jokohamáig s innen ugyancsak tizennégy naponként vissza Európába. A két említett társaság ezenkívül rendes heti póstajárat

kapcsolja össze Európát és Kelet-Ázsiát s azt hiszem itt említhetem fel, hogy Budapestről a keletre indított árúk és postaküldemények e vonalra legkésőbb péntek estig adandók fel. Az északnémet Lloyd gőzösei Bremából indulnak ki s Genuán és Brindizin keresztül jelenleg mintegy négyheti időközben teszik meg útjokat ugyanazon kikötők érintésével, Hongkong és Jokohama közt ugyanazon menetrenddel, mint a Peninsular and Oriental Company.

Leveleket Európából Amerikán keresztül küldeni Japánba egyáltalában nem ajánlható, mert Európában a csatlakozást Amerikából Japán felé csak nehezen lehet előre megállapítani, s így megtörténhetik, hogy ily küldemények San-Franciskóban olykor 20 napig hevérenek. Keletáziával összeköttetésben álló sok kereskedőnek mégis meg van az a szokása, hogy az eredeti levelet Olaszországon keresztül, a másolatot Amerikán keresztül küldi s ily módon gyakran megtörténik, hogy az Amerikán keresztül érkező küldemények egy héttel előbb megérkeznek. A levelezés Japánból Európa felé azonban mégis Amerikán keresztül megy, minthogy ez út a közvetlen összeköttetés folytán rövidebb ideig tart.

A japáni Jokohamát a kaliforniai San - Franciskóval a Pacific-Mail gőzösei, azaz az Oriental and Occidental S. S. Co. tíznaponként, a kanadai Vancouverrel a Canadian Pacific Line hajói tizennégynaponként kötik össze.

Ezen rendszeren közlekedő postajáratokon kívül még több más gőzhajó-társaság is fenntartja a közlekedést, névleg néhány angol vállalat, mint a Glen Line, Shire Line, Gibb-Line, Ben-Line stb. Európa és Japán közt. A német kereskedelmi zászlót Japánban nagyon szeretik; a hamburgi német gőzhajózási társulat hajói Hamburgot és Jokohamát közvetlenül kötik össze s ezt Japánban, minthogy a közvetlen érintkezés folytán átrakodásra nincs szükség, úgy az olcsóbb szállítási díjak, mint az óvatosabb kezelés, pontosabb kézbesítés és hajótörések alkalmával előnyösebb és gyorsabb lebonyolítás miatt mintaszerűnek tartják. A mi a jelenlegi forgalmi viszonyaink között tekintve az árukivitel kívánalmait Japán felé illeti, ezt a társaságot ajánlhatjuk a legelőnyösebben. Az osztrák-magyar Lloyd Japán kereskedelmi viszonyaink fejlesztésén eddigelé vajmi keveset lendített. A mi legfontosabb gőzhajózási társulatunknak keletázsiai menete csak Hongkongig terjed, de még ez is csak másodrendű vonal, mely a Triest-

Bombay közti indiai vonalhoz csatlakozik. amelytől, minthogy az útvonalból kívül eső Bombayt is érinti, bizonyos mértékben függni látszik. Az áruszállítás Japánból és Japánba az Osztrák-Magyar Lloyd hajóin már a hosszantartó utazás által is megdrágul, (még ha szállítási árai ugyanolyanok is, mint más társulatoké); minőségileg is szenved azonban az árú, mert Bombayban és Hongkongban át kell rakni, s bevárni még ez utóbbi kikötőben alkalom nyílik, hogy egy többnyire bizonytalan időben érkező és induló hajó azokat tovább vigye Japán felé s nem ritkán az árú nem várt sorsnak néz eléje. Ezenkívül a mi Lloydunk ügynökeinek, más társulatok ügynökeihez hasonlítva őket, kevés cselekvési szabadsága van, amit pedig a nagy távolság a helyi tapasztalat és üzem megkövetel, s mely úgy a hajózási társaságnak, mint az ügyfeleknek érdekében áll.

További intézetek, melyek a japáni nemzetközi kereskedelmi forgalommal a legszorosabban összefüggnek, a bankok és a biztosító társulatok. Az öt európai bank mellett, melyek 1. Hongkong & Shanghai Banking Corporation. 2. New Oriental Bank Corporation, 3. Chartered Bank of India, Australia and China, 4. Chartered Mercantile Bank of India, London and China és 5. Comptoir d'Escompte de Paris, melyek pénz váltással, előlegezésekkel, mindennemű érték átirásokkal és egyéb ipari vállalatokkal is foglalkoznak, — ezek mellett fel kell még említeni a hasonló irányu japáni intézetet a Shokin Ginko Bank-ot, mert ennek Londonban és Lyonban fiókja is van s mert ez — ámbár eddigelé a nemzetközi hitelműveletekben a minimális bizományilletékek daczára is alig vett részt, a legújabb ujsághírek szerint a japáni nemzeti bankkal szerződött, hogy az utóbbi a Shokin Ginko Banknak egy eredményteljes külföldi banküzlet szervezésére és kiaknázására, egy ellenőrzésnek alávetett tőkét, 10 millió yent (= 20 millió forint) bocsát rendelkezésére, ami e bank hitelképességét jelentékenyen megszilárdíthatja.

A biztosító társulatok közül csak Jokohamában 106 van képviselve mindenféle országból. Ez eszembe juttatja, hogy e téren nagyon sok tenni valónk lenne, s hogy az egész társaságok itt jól jövedelmező üzleteket csinálhatnak. Különben úgy tengerei mint tüzbiztosítással is foglalkoznak. Ausztria-Magyarországot itt két társaság képviseli, a trieszti Assecurazione Generale és a budapesti Foncière biztosító társulat.

Mint az önök előtt, uraim, ösmeretes. a mi részünk Japán nemzetközi kereskedelmében teljesen csekély és mégis azt kell hinnem, hogy a japáni piacra bevezetett néhány árucikkben versenyképesek vagyunk. Legyen szabad néhányat ezen árucikkek közül felsorolnom, ha mindjárt ezek bevezetése Japánba oly megváltoztathatlan feltételekhez is van kötve, melyeket a gyárosnak figyelembe kell venni.

Első sorban kell felemlitenünk a gyapjús szöveteket, kendőket bucksint és flanelokat. A kendők minőségének nem kell finomnak lennie, de az anyag vastag és nehéz legyen. A katonaság kendőin kívül, melyeknek színe meg van állapítva, különösen a fekete és kék sima (lényes) féleségeket szeretik. A szélességnek, minthogy a japáni hozzá van szokva, hogy a ruházati czélokra szánt kendőket egyenes vonalban hosszában messe, az 54 hüvelyket meg kell haladnia. Ugyanezeket követelik a középminőségű buckskin-től is, melyből igen gyakran készítenek téli és nyári ruhát. A flanelbevitel állandóan emelkedik, s a bevitel fő része Szászországra esik. Az eredmény kedvezése egyedül attól függ, hogy küldeményeinkben pontosan tartjuk-e magunkat a Japánból kapott mintákhoz. A vászonnak darabokban való eladása és a sárgaselyemszöveteké szintén szép kilátással kecsegtet.

Nyomásra való papiros is szép teret találna Japán piaczaín. A múlt év folyamán néhány szállítmány osztrák nyomdapapiros érkezett Jokohámába, még pedig a nehézkes csomagolás és a gyenge csomagoló léczek által kevésbé védve igen megromlott állapotban, a mely körülmény persze az újabb megrendelés iránti lelkesedést alaposan lehüté. Ezen kívül figyelembe jöhet még a japáni piaczkokon a könyvkötésre való és a cigaretta-papír.

Üvegárukból, köztük préselt üvegből, lámpaüvegből, tükrökből, sőt üveggyöngyökből is tőlünk évenként kerül egy emelkedő mennyiség Japán piaczaíra. Ezek közül némelyik azonban Anglián keresztül jut Japánba, melyet aztán az angol termények rovatába igtatnak be. Hivatalos működésem folyamán arról is meggyőződtem, hogy egy-két csehországi üveggyáros néhány próbaküldeményével kellemetlen tapasztalatokat szerzett, mert árúit előleges megbízható tudakozódás nélkül lekiismeretlen kezekre bízta.

A fekete bőrbevitel is tért foglalt Japánban; láttam ott »német« bőrt, melyet a Duna melletti Kremsben gyártottak. Katonai czélokra az erős kecskebőr, fémtárgyak tisztítására pedig irhából erős a bevitel.

A magyar lisztnek is kilátásai vannak a japáni piacon, csak a próbaküldeményeket bízzák jó kezekre; a bevétel főtömege most Amerikából jön.

Magyar bor csak kevés jön Japánba, s úgy hiszem azért, mert a mi borkereskedőink nem akarnak nagyobb borküldeményeket a saját szakállukra ide küldeni, pedig e kísérlet kellő utón-módon igen szépen gyümölcsözhetne. De hát a mi kereskedőink e távoli vidékek iránt kevés bizalommal vannak s így vagyunk a szesznek hordókban való szállításával is.

Ezeken kívül Japán felé való kivitelre ajánlhatók még az olcsó fali órák (regulatorokat szekrény nélkül) szőr és gyapottalapok (az eddigi kísérletek sikertelenségének a drágaság az oka), olcsó lábbelik, gyapjú és gyapot keztyűk, továbbá olajfésztékek (fehér és fekete vasdobozokban à 28 fontért házak és hajók befestésére), viaszáruk (különösen viaszgyertyák), gyertyák, mely cikket eddig főleg Belgiumból nyerték, pipereszappan, illatszer stb. Végül a mi iparunk is részt vehetne Németország ama nagy és jól védelmező üzleteiben, melyeket kerek szélesfejű drótszögekkel csinál. Hasonlóképen fogyaszt még a japáni sok eszközre való vasat, vasárúkat, edényeket, késeket, dugóhuzókat, kanalakat, kovács és egyéb kézműves eszközöket.

Az utat és módot megadni arra, hogy a mi iparunk termékei Japánban általában mily feltételek közt találjanak kedvező fogadtatásra, természetesen jóval könnyebb, mint ezt végrehajtani. Japánban az összes termelő államok minden árúversenyére áll az: hogy ugyanazon minőség mellett az olcsóbb árúé a győzelem; s ha figyelembe vesszük ezen körülményt, s ha mégis arra gondolunk, hogy Japánban kereskedelmi összeköttetést keresünk, önként felmerül annak a szükségnek érzete, hogy a mi árúinkat ép oly jól és ép oly olcsón vigyük a piacra, mint Európa többi országai, melyek a keletnek épen nem csekély követelményeit elégíti ki. Ha ez nem így történik, úgy minden egyéb kísérlet hiábavaló.

Az árúnak jónak kell lenni, azaz az igényelt követelményeknek teljesen meg kell felelnie; az áruforgalmat a benszülöttekkel közvetítő kereskedő ismeri vevőinek igényeit. s ezért a legpontosabb utasításokat adják meg az árúk minőségére nézve, s úgy a gyárosnak mint a szállítónak ezekhez kell magukat tartaniok minden körülmények közt. Japán ugyanis azt választja ki, amit meg akar venni, s minden ettől különböző cikket vissza-

utasít, ami persze a világ minden részéből összegyűlt versenyzőknek épen nem kedvez. Áruk, melyeket minőségüknél fogva itt el nem lehet adni, ott még egyáltalában el nem adhatók. S minthogy Japánban a nemzetközi üzleteket csak a nagy kereskedés útján hajtják végre, a főeredmény a tömeges elárusítástól függ. Aki kicsiben nagy haszonra akar dolgozni, vagy a kereskedelmi közvetítésért magas bizományi tételt szedni, az hiába jön ide; minden kísérlete eredménytelen marad. Minden kezdet, amelyhez később nagy reményeket fűzünk, két dolgot feltétlenül követel és pedig szilárd elhatározást és áldozatot. Ha Keletázsia-ban vagy Japánban kereskedelmi téren fejlődni akarunk, akkor hazai gyárosaink és kereskedőink ezen akaratában azon szilárd elhatározásnak kell gyökeret vernie, hogy oly árut termel és hoz forgalomba, a melyet e külföldi piacokon szeretnek.

Ha a mintaküldemények által megindítandó üzlet kezdetben nem is nyújtana kielégítő eredményt, sőt talán még elbátortalanítólag is hatna, egy második vagy talán harmadik kísérletre megjönne a nagyobb megrendelés is, melynek legszigorúbb és legpontosabb kivitelétől függ az üzlet további folyása és felvirágozása.

Japánban, mint mondtuk, nincs sem osztrák, sem magyar czég. Ez a mi kereskedelmi viszonyainkra nézve mindenestre sajnálatos hiány, mert ezzel az erős tevékenységnek egy fontos tényezője hiányzik itt: a küzdő a küzdelemben.

Lássuk csak mennyit tett Németország a legutolsó rövid idő alatt e külföldi kereskedelem felvirágoztatására. Ázsia kereskedelmi emporiumaiban a német kereskedelem legjobb házainak képviselőivel százával találkozunk, akik a kereskedelmi forgalom közvetlen közvetítői, kik ott kint a maga helyén gyűjtik egybe a szükséges gyakorlati tapasztalatokat, hogy azokat hazájuk érdekében gyümölcsözően értékesítsék. A bizalomnak így sokkal könnyebb hidat építeni, mintha tudakozó irodákból vagy a konzulátusok útján szerzünk értesítéseket az idegen czégek megbízhatóságáról. Ha Japánban a versenyképes és erélyes kereskedők közt a mi honfitársainkat is fel fogjuk találni, néhány cikkünk ez által a legbiztosabb úton nyer ott polgárjogot. S reméljük, hogy ez árúk a mi lobogóink alatt jutnak oda!

És most előadásom befejeztével szabad legyen megemlítenem, hogy japáni kereskedelmi összeköttetésünk érdekében előnyösnek tartanám, hogy az Osztrák-Magyar Lloyd keletázsiai vonalát Jokohamáig terjessze ki, de mint önálló és független vonalat, hogy

tevékenységét főleg megosztatlanul Keletázsianak szentelje. E vonal, ha Bombaytól függ, kárt vall Keletázsia rovására, mert az utazás és áruszállítás tovább tart s pedig a szállítmánynak az Indiával való összeköttetés folytán szükséges átrakódástól szenvednie nem szabad.

Ha a jelenlegi viszonyok közt kereskedelmi összeköttetéseink Kelet-Ázsiával a vonalnak életrevalóságát tekintettel a kivitelre, nem kedvezően tüntetné is fel, mégis joggal remélhetjük, hogy a rendszeres összeköttetés némi eredményt fog nyújtani. A hajók pedig visszateherre Japánból és Khinából Trieszt-Fiume és Velenceze felé mindig bizton számíthatnak. Ha azonban arra is gondolunk, hogy Shanghait és Jokohamát bevonva a hajózásba a tulajdonképeni Khinával és Japánnal közvetlen érintkezésbe jutunk, s nem feledjük azt a tapasztalatot, hogy ott, hol egy nemzet kereskedelmi zászlója fellobog, annak az országnak kereskedelme is felvirul, akkor egy ily vonal életrevalósága iránt nationalis alapon sem lehet kételyünk.

Ujból visszatérek az általam szeretett s előttem oly kedvessé vált távoli működési körömbé, Ázsiába. Bárha japáni tartózkodásom e második időszakában elérhetném azt, tisztelt honfitársaim, hogy néhány kereskedőnk ott letelepülne, s szívből üdvözölhetném és szerény erőmhez képest támogathatnám őket. Nekik is, mint az osztrák-magyar kereskedelmi lobogónak is teljes lélekkel kiáltanám: Isten hozott!

(Fordította: Dr. Jankó János.)

KREITNER GUSZTÁV.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK

1. *Expedíciók.*

Grombcevszkij L. B. kapitány expedíciója Belső-Ázsiába.
Az orosz földrajzi társaság megbízásából utazó Grombcevszkij kapitánynak nem sikerült megoldania feladatát, a mely a pamiri fensík nyugati részének kikutatásából állott; e helyett az utazó keletre fordult s folytatta a Raszkem-derja forrásvidékének vizsgálatát, a melyet még 1888-ban kezdett meg. E kutatások ki fogják egészíteni a Pjevcozov vezetése alatt működő tibeti expedíció adatait.

Grombcevszkij a múlt őszön került a Raszkem-

derja vízterületére, pihenőt tartott az Ilük-szu völgyében, a melyben sok a meleg forrás (helyenként $+ 43^{\circ}$ C hőmérséklettel). A Raszkem-derja azoktól a gazdag ércztelepektől kapta nevét, a melyek partjai mentén elterülnek. G r o m b c s e v s z k i j embereinek és málhájának egy részét a Raszkem-derja és az Uprang folyók egyesülésénél hagyván, megkezdte az Uprang kikutatását, a mely a Himalája-hegység észak-keleti lejtőin ered és széles, szirtes szorosban folyik. Az Uprangot több hegyi folyócska alkotja, a melyek a Baltisztanra nyíló két nyereg mellékén fakadnak. E folyócskák forrása mentén óriási falat alkot a Himalája, a melyet rendkívül magas pic-ek és a lejtőikön ereszkedő glecserek ékesítenek. Különösen az Opar-folyó forrása mellett emelkedik egy magas pic, a mely 28278 láb (8580 m.) magasságával a híres Everest után következik. Az Uprang körülbelül 180 km. hosszú; medre szirtes, kanyargós.

November 1-én Gr. a Simsal és Musz-tagh folyók egyesülésénél járt; innét a Simsalon fel felé haladva, Kandsutba iparkodott, hogy mostani térképfelvétele és az 1888. évi közt kapcsolatot létesítsen. A hágótól mintegy 22 km-nyire Kandsut erősségre bukkant, a melynek parancsnoka megtagadta az átjárást s csak a khán engedelmével volt hajlandó azt megadni. A ló-takarmány nagy hiánya miatt, nem lehetett várni 10 napig a kháni engedelem megérkezésére, azért Gr. lefotografálta a hágót, meghatározta fekvését és visszafordult. A Muz-tagh folyó forrásának felkutatását szintén a takarmány hiánya hiúsította meg.

Gr. ekkor e Raszkem-derján fel felé indult, s első alkalommal mindenütt nem régi, megtelepedett élet nyomaira bukkant. A Kirgizektől azonban azt az értesítést vette, hogy mintegy 80—90 éve már, hogy e vidék a kandsutiak rablásai miatt lakatlan. Feljebb a folyó több mint 10 km. közön függőleges, meredek falak közt vájt medret; partján veszedelmes, keskeny ösvény vezet, a melyen az utast minduntalan fenyegeti a veszély, hogy lovastul a mélységbe zuhan.

Podgyászát és embereinek egy részét Kara-Dsar-Karaulon hagyván, Gr. három társával ezután a Szurkovát folyón indult fel felé, átkelt az Uprang mellékfolyója, a Szipar partjára és meghatározván a hágók fekvését, térképfelvételeinek kiegészítésére le felé ereszkedett a Muz-taghon.

Embereinek egy részét újra kénytelen volt odahagyni; csak egy kozák s egy vezető voltak társai. E közben váratlanul

70—80 főt számláló rablócsapatra bukkantak. A találkozás mind a két részről váratlan, de barátságos volt; Gr. mégis visszatért embereihez s tovább folytatta útját. A Szípar folyó forrásainak fekvését meghatározván, tovább indult, de a távolban ismét rablók mutatkoztak. A hely kedvező volt a védelemre s az őt jól felfegyverzett ember szembeszállhatott a gyarló felszerelésű rablókkal. A távcsövön ki lehetett venni, hogy a rablók, megpillantván a táborát, a sziklák mögé bujtak, s őt embert a táborba indítottak. Az őt ember azt mondotta, hogy a khánjuk igen sajnálja, hogy ez évben sem fogadhatta az utazót; hogy ők öten vánnak és két faluba adót szedni mennek. Gr. a távcsővel megmutatta nekik a rablócsapatot, a mely nem sokat adott arra, hogy a sziklák teljesen elfedjék, kijelentette, hogy támadásuktól nem fél s eleresztette őket. Az expedíció ezután felszerelődött, éjjel átkelt a Szurkovat folyón és november 17-ikén a telepre tért vissza. Pontosán megvizsgálta azt az utat, a melyen a Kandsutiak a Jar-Kendből Kasmirba menő utasokat fosztogatják; a kandsutiak málhás tevékkel járnak rajta.

Gr. ezután látni akarta Pachnu falvát, a mely mélyen a hegyek közt fekszik; ezért a Bazar-dagh folyó szorosában hagyta embereit s a podgyászt; 25-ikén a Tachta-Korum nevű, nehezen járható mintegy 5450 m. hágón át eljutott a Pachnu-folyó völgyébe. Másnap elérte a hegyi falut s több napig maradt ottan. Pachnu lakosai nem hasonlítanak sem a kirgizekhez, sem Kaszgaria letelepedett lakosaihoz; vallásra szunnita muzulmánok, vallásosak, de nem fanatikusak. Öltözetükön különösen a nyers bőrből készült bocskor lep meg, a mely nagyban emlékeztet a lithván paraszt bocskorára. A lakosok főfoglalkozása a juh-tenyésztés s a földművelés; egyedül árpa érik itten, de nem terem annyi, a mennyi a megélhetésre elegendő volna; a szükséges lisztet Kargalükből jakokon hozzák. Gyapjuból nemez-félét szőnek és azon lisztet és rizsdarát vásárolnak. Eledelök főleg növényekből és tejből áll; a hús mint eledel náluk nagyon ritka. Sátrakban laknak, jóllehet agyagból vert kunyhóik is vannak. Olyan szurdékban laknak, hogy télen át alig 2—3 óráig látják a napot. Békés természetűek; nem tudnak védekezni a kandsutiak rablásai ellen. Az asszonyok nem fátyolozzák el arcukat s nem rejtőznek az idegen előtt.

Ezután az expedíciónak hideg napjai voltak, mert beköszöntött a tél; december 13-ikán — 35 °C volt a hideg. Át-

kelvén a raszkemi hegylánczon, Karakorum felé indult az expedíció, s útközben szerencsétlen véget ért karavánra talált; mintegy húsz megfagyott ló feküdt a földön, málhástól, mindenestől: tulajdonosaik elszéledtek. Gr. visszatérni kényszerült. Két hónap alatt több mint 1300 km-t járt be. Ezután a Sahi-dulla-hodsa erősségből a Kara-Kas folyón indult le felé, felkereste a Kerie folyó forrásait, meglátogatta Polu nevű falut s kapcsolatot létesített a maga s Przsevalszkij felvételei közt.

Polu hegységének felkeresésére át kellett szelnie a tibeti fensíket 1890. évi januárius 4-ikén az expedíció odahagyta a Kara-Kas folyót s négy nappal később megkezdte a fensikra való felmenetelt, hűvös, derült idő járt; nappal is -12° C. volt a hőmérséklet, a mely éjszakra megütötte a -32° C-t. A térség széles völgy sorokból áll; a homokos talajon ritkán látni fűvet. Jak, Kulan (asinus Kiang) és bárány-falkák élnek e tájon, de hogy mivel élnek, nehéz volna kitalálni. A térség képe nyáron kiállhatatlan, télen ijesztő sivatag. 10-ikén az expedíció a Kara-kas és Jurung-kas folyókat elválasztó főhegylánczon járt. Vízet nem talált, mert a tócsákban a víz fenéig megfagyott. A Jurung-kas völgyébe bocsátkozva Gr. keresztelőt tartott, mert a vízválasztó hegylánczot Jurung-kas-hegyláncznak, a rajta levő nehezen járható, a helyi lakosság előtt ismeretlen, s a vezetőtől véletlenül felfedezett hágót pedig »Orosznak« nevezte el.

Az expedíció a folyón le felé haladva, meleg forrásokra bukkant, a melynek vizében a megkínzott állatok eloltották szomjukat, Ekkor Poluba vivő utnak épen a felében voltak. A lovak rossz bőrben voltak, az utasok szintén, de azért az orosz újév első napján tovább eredtek és sok lázás, didergés, s éhezés után 17-ikén a helybeli kirgizek közt a Kara-kas folyó mentén megpihentek. Minthogy tevét nem lehetett kapni, a lovak fáradtságára való tekintetből lemondtak az »Orosz« hágó tüzetes átkutatásáról, s átmentek a Hindu-tas hágón; az volt a szándékuk, hogy a choteni és keriei hegylánczok éjszaki lejtőin fognak haladni. Ez azonban nem sikerült, mert az út glecseren viszen, a melyen mély repedések tátongtak. Ekkor Gr. visszatért a karaván útra, Kiliánba érkezett s onnét Poluba jutott, hogy a nyár elején új tervvel s új kedvvel kezdje meg a zord vidék átkutatását. Cs.

† **A Nyassza tó** éjszaki részén fekvő kevéssé ismert Lipót tavat látogatta meg a múlt télen Johnston mozambiquei angol

konzul segédje Nicholl és Dr. Gross missionarius kíséretében. A Nyasszától a Tanganyika felé haladva Msankvában, melyet Thomson 1880-ban már meglátogatott, hallotta, hogy a Lipót vagy Rukva tó déli része csak három napi járó távolságra (mintegy 90 kilométer) van és így elhatározta, hogy azt meglátogatja. Az Unyika tartományon át egyedül éjszakelet irányban haladt és már másfél napi utazás után a dombok tetejéről meglátta a tavat, melyet sokkal hosszabbnak talált, mint eddig írták. Délre és nyugat felé a tó 25—45 kilométer szélességű mocsáros talajon terjeszkedik szét, keleti partján azonban csaknem közvetlenül magas hegyek emelkednek. A tóba délen csak egy folyó ömlik, a mocsaras Songwe, mely egészen közel ered a hasonló nevű Nyasszába ömlő folyóhoz; nyugaton azonban a sokkal nagyobb Szaiszi ömlik belé. A Rukva szintje 2900 lábnyi. Vize alig élvezhető. Tömérdek viziló, krokodil és hal lakik benne és környékén mindenféle vad nagy mennyiségben fordul elő, bár a vidék nagyon zord és kevésbé termékeny. A déli részen lakó Waungu törzs nem termel semmit, nem is termelhet, mivel az utolsó két év alatt eső nem esett s a vadak szárított husát, továbbá rabszolgákat és elefántesontot visznek Unyamvezibe, hogy gabonáért kicseréljék. Mondják, hogy régebben a vidék termékeny volt, a mint azt számos kiszáradt folyómeder is bizonyítja, de mintegy húsz év óta gyors kiszáradás következett, utánna éhség. Ekkor hagyták itt a szerencsétlen vidéket az arabok is. Európai embert a vidék lakói még nem láttak és Johnston bevonulását is szerették volna megátolni, de ő meglepte őket s különben is 150 főből álló kísérete tiszteletet parancsolt. Különben ő maga is sietett mielőbb elhagyni a tartományt, mivel a hőség árnyékban 40—50° volt és sem eledelt, sem italt nem találtak elegendőt. Annyit azonban megállapíthatott, hogy a tó, melyet a bennszülöttek Rukugának is neveznek, nem áll két részből s mindenütt kettős hegyláncz keríti be, de különösen délkelet felé nyúlik hosszan. A lakosok méhkas alakú sárból készült kunyhókban laknak s a falvakat tövisekkel ellátott kerítéssel védik. Johnston visszatérve az Unyika éjszaknyugati részén át a zambezi fensikra ment, honnan útját a Tanganyika felé folytatta.

+ **A Kilimandsarótól keletre fekvő Csavo vidéket** először kutatták ki a múlt évben Dr. Abbott természethúvár és Stevens amerikai hirlapíró. Thomson térképén ez a vidék lakatlannak és folyó víz nélkülinek van feltüntetve. Utazóink az Uszeri forrás

vidékéről távcsővel vizsgálva a környéket a Kiulu hegység déli lejtőin folyót és élénk tengerészetet véltek találni. Az Uszeri mellett haladtak előre és azt találták, hogy azon a helyen, a hol a Csavonak kellett volna kezdődni, meglehetősen mély és 20 öl széles folyó van. Csakhamar igen nehezen járható helyre jutottak. A folyó 150 láb mély cañon alján fut végig s a partvidéket vulkanikus működés által hullámszóvá vált lávadombok szegélyezték. Nehány órai fáradságos út megtétele után lávatörmelék közé jutottak, hol már nem is lehetett tovább menniök és a folyó is eltűnt, az apró kihült kráterek között földalatti folyást vett. Bizonytalanul kóborolva egy kráterben borassus pálmáktól körülvéve, kedves kis tavat találtak, melynek vize igen tiszta volt és telve halakkal, melyek oly szelidek voltak, hogy csaknem kézzel lehetett megfogni. A legnagyobb kihalászott hal 8 fontot nyomott. Ugyanitt láttak mintegy 20 apró vizilovat. A tó másfél kilométer hosszú és 50—150 öl széles volt, tengerszine felett mintegy 3000 lábnyira s partja a fekete lávatömeg miatt oly csinos, mintha emberi kéz alkotta volna. Nem lehetetlen, hogy az egész tó a földalatti folyó vízzel áll összeköttetésben. A környéken lakó masszai törzs utazóinkkal szemben nagyon barátságosan viselte magát és Thomson állításával szemben kiemelik, hogy lakmározásukon is jelen voltak, mely alkalommal feltűnt nekik, hogy a tehén megölése előtt fülénél egy eret nyitnak meg és a kiömlő meleg vért nagy élvezettel isszák. Hasonlóképp szeretik a burnótot és a szentnek mondott keselyüket s marabu gólyákat is megölik, hogy tollaikkal hajukat feldíszítsék.

+ **Thomson útjáról Marokkóban** már megjelent a részletes leírás, melyet az utazó az eddigi adatok felhasználásával vaskos kötetű egészített ki (Travels in the Atlas and southern Morocco. London Philip 488 lap). Különösen érdekes rész az Atlasz hegységre vonatkozó, melynek főgerinczén utazónk hét ízben ment át és közben két nagy csúcsot is meghágott, hol előtte európai ember nem járt, tudniillik a 3881 méter magas Ogdint és a 4008 méter magas Likumpt csúcsokat. A kettő közt fekszik a Tamjurt, melynek magasságát Thomson 4700 méterre becsüli. A főgerincz bensejében nagy hosszvölgyeket talált, melyek az Engadin völgyhöz hasonlóan csak magas szorosokon vagy alig járható szurdokokon közelíthetők meg s a melyekből többek a Nyfis és az Urika forrásvizei erednek. Jégár nyomokat sok helyen talált s egy kis Ifri nevű tó is van a 4300 méter magas Nzawton, a melyben

sok hal él. Az egész hegység kopár s szeptember közepéig nagy szárazság uralkodik benne, legfestőbb részletei a Gindafy vidéken vannak. Az egész hegységben, sőt az Anti-Atlasz sokkal szerényebb méretű hegyei között is, melyek plateauszerű egyhangúságban 3000—3400 méternyire emelkednek kimagasló csúcsok nélkül, vannak berber-telepek, sőt egyes berber-faluk is, melyek lakosai meglehetősen függetlenek. Az Atlasz hegység alapja metamorph jegezes mészkő, agyag és pala, de porphyr és bazalt is nagy számmal mutatkozik, ez utóbbi különösen a déli lejtőn Teluet mellett. A nyugati Alsó-Atlasz a krétakorszakhoz tartozik.

+ **A Lomami folyón** (Grenfell Bolokoján) kutató utat tett a mult télen Janssen, a Kongo-áram főkormányzója és sokkal messzebb haladt, mint Delcommunes kitűnt, hogy körülbelül Njangwe-vel egyenlő szélességig kényelmes vízi út vezet, s így ezt a nevezetes középafrikai kereskedelmi telepet a Lomami folyón sokkal könnyebben és hamarabb lehet elérni, mint a Stanley-eséseken keresztül, a hol a zuhatagok miatt költséges és időrabló átrakodások's szárazföldi szállítások szükségesek. Ha a Kongo vidékén letelepedett kereskedők ezt az utat felhasználják, igen könnyen lehetne állandó talajt szerezni az európai hatásnak a Kongo felső részében, a hol eddig Tippu-Tip vezetése alatt az arabok feltétlenül gazdálkodtak. Janssen körülbelül a 4-ik szélességi fok alatt Bana Kambánál állomást is létesített, a honnan összeköttetést terveznek Le Marinel hadnagynak a Szankuru mellett létesített állomásával.

+ **Grönland keleti partvidékét** látogatta meg a mult év nyarán Knudsen kapitány, a »Hekla« nevű norvég czethalászó gőzös parancsnoka és több helyen partra is szállott. Utazása jóformán arra a vidékre terjedt ki, melyet előtte csak az 1869/70-ki német expedíció látogatott meg és a Shannon-sziget éjszaki partjáig terjedt. Knudsen merész, de sikerült vállalata tanúsítja, hogy Grönland keleti partvidékein felhalmozódott jégtömeg sem oly áthatolhatlan, mint sokan hiszik.

+ **Dr. Peterstől** levél érkezett Berlinbe, a mely levél a jelen év január 16-án Kapte-Kamassiában kelt a Beringo-tótol nyugatra. Ugy ő, mint uti társa Tiedemann jó egészségben vannak. Az a hír, hogy a gallák meggyilkolták, a gallák néhány megszökött rabszolgájától ered, a kiket Peters teherhordókul alkalmazott és e miatt a gallákkal összezőrrent; a vizsály következtében több ily rabszolgát megöltek, de Petersnek sike-

rült a bajt elhárítani oly ígéret által, hogy visszatértekor a nála levő rabszolgákat a galláknak visszaadja. A Peters felkérésére indult Borchet azóta visszatért Európába. Odo-boruruváig hatolt előre, a honnan Peters október 8-án küldte tudósítását, itt megtalálta még a Peters által épített házat, tetején a német zászlóval és néhány bútor darabból és öt napi kutatás után sikerült megtudnia, hogy Peters november 10—15-dike között körülbelül 68 teherhordóval a Tana mentén a Masszai föld felé haladt, de ő maga kénytelen volt visszafordulni, mert élelmi szerei elfogytak és valóban igen nagy nélkülözések között egészen elgyengülve érkezett meg február elején Lamuba. Azóta július havában Peters is visszaérkezett, mivel Ugandában Emin pasa útjáról értesült.

+ **A Maszonák földén** érdekes utat tett mult évben Knight Bruce, bloemfonteini püspök, melyről a londoni földrajzi társaság Közlönyében ad jelentést részletes uti térképpel. Délről a Matebelek földjéről jött a Hanyani folyó egész folyását bejárta Zumboig, melytől nem messze ömlik be ez a folyó a Zambezibe. Sok helyen járt oly vidéken, hol európai ember még nem fordult meg, így Kurusu czukorsüveg alakú hegy közelében nagyon érdekes falut látott, melynek egyes kunyhói külön-külön sziklákon épültek festői csoportozásban. A Zambezi síkság előtt nagy hegyláncz vonul el, mely kelet felé szélesebb és magasabb és igen alkalmasnak látszik letelepedésre. Ezt a hegylánczot különben már Selous is ismertette. A portugálok művelődési határa jóval feljebb kezdődik innen, jóformán csak Namfukadzánál, mely két napi járóföldre van a Zambezitől. Ezen a vidéken azonban még teljesen értik a maszonák nyelvét. A síkság egy része lakatlan és czece légy nagy mennyiségben fordul elő. A püspök útja Kimberleytől Zumboig s azután a Zambezin le Perizengiig s innen ismét a Hanyani vidékén ment vissza, útja mintegy 4000 kilométernyit tesz.

+ **Peru és Bolivia határára** a perui kormány nagyobb expedíciót küld oly czélból, hogy a Javary folyó mentén lakó indiánokat néhány európai kereskedő meggyilkolása miatt megfenytse. Az expedíciónak azonban tudományos jellege is van, mivel több természettudós is csatlakozott hozzá és többek közt Payer Richard, a híres éjszaksarki utazónak fivére, ki már előbb 7 éven át tett kutató utazásokat Dél-Amerikában.

+ **A Fly folyó** környékén sikeres kutató utat tett dr. Mc.

Gregor W., Brit Uj-guinea kormányzója, ugyanaz, kinek már előbb az Owen-Stanley hegység megmászása is sikerült. Mult év végén jóval túlhaladta a Fly folyónak azt a partját, melyet D'Albert is 1876-han elért és egészen a német határig jutott, kimutatván ily formán, hogy a Fly forrásai német területen vannak. Megvizsgálta ezután a Fly deltájában levő nagy Kiwai szigetet, melynek legmagasabb pontja csak 6 lábnyira áll ki a vízből, majd bejárta a Mai-Kussa különböző torkolatait és ezekről nyugatra, mintegy 50 kilométernyi távolságban a hollandi határtól egy nagy folyót fedezett fel, melyen 190 kilométernyire hatolt víz ellenében. A folyó forrása hollandi területen van, csak 11 kilométernyi távolságban a Fly felső folyásától.

+ **Dr. Leichhardt és társai** felől 42 év múlva végre valami hír érkezett. Nyugat-Ausztrália Kimberley kerületében a Lagrange öböl mellett értesült M'Phe c Sándor utazó, hogy délkelet felé a benszülöttek között egy »Tun-Gun« nevű fehér tartózkodik. Felkeresve ezt, egy teljesen fehérszínű, de ausztráliai jellegű embert talált, kit magával is hozott Melbournebe. A fehérszínű ausztráliai törzsétől értesült, hogy még távolabb délkelet felé szomjúság miatt elpusztult egy karaván, mely két fehérből és két európai öltözetű feketéből állott és lovaik is vannak. A benszülöttek megtalálták a holttesteket és egyes apróságokat. Az ausztráliai földrajzi társaság victoriai osztálya azonnal expedíciót szervezett M'Phe c vezetése alatt, hogy az elhunytak után kutasson és a történeti nevezetességű helyen Ausztrália benseje ezen nagynevű kutatóinak emléket állítson fel.

+ **Dr. Nansen éjszaksarki expedícióját** 1892-ben február havában akarja megkezdeni. A Seuezi csatornán át menne a Bering csatornába, hova június havában érkezik meg. A hajón csak 12 ember volna, köztök 3 tudományos képzettségű. Vezetője Sverdrup Ottó kapitány lesz, ki a grönlandi expedícióban is részt vett. A hajót Dr. Nansen rajzai szerint Norvégiában Aker gyárában készítik, összesen 170 brutto tonna horderejű lesz, a szén s élelmi készletek öt esztendei utra tervelvek.

II. *Ethnographia.*

+ **Haïti néger köztársaság** névleges keresztyén lakóiról újabb utazók azt az érdekes hirt közlik, hogy a pogányság, sőt részben a kannibalizmus is mindinkább terjed közöttük. Külö-

nösen nagy tiszteletben áll a Vandoux fetis. Hívői két csoportra oszlanak. Az egyik szertartásai alkalmával csak fehér tyúkokat és tiszta fehér kecskéket eszik és azok vérért issza, míg a másik »szarvatlan kecské« húsa és vére után, azaz emberáldozat vére után vágyakozik. Nevezetes, hogy a kissé műveltebb kannibálok az emberhús ételt így szépíteni akarják, a minthogy a Csendes oczeán néhány szigetén is »hosszú disznó« evésről beszélnek. Maga a Vandoux fetis (Afrikában e nevet Vodunnak ejtik, itt a régi francia uralom alatt alakult át ilyené) hitük szerint a leghatalmasabb lény a földön, kitől függ minden és külső alakulása a nemmérges kigyó, mely viszont a hívők által választott nagy papnak és az ezáltal választott nagy papnőnek adományozza jövőendő mondási és mindentudói tehetségét. E két pap a hívők korlátlan feje, ők választják meg az új hívőket, osztják ki a parancsokat és fogadják az istenségnek hozott ajándékokat is. Meghatározott időkben a hívők a templomokban gyűlnek össze, melyeket »Humfort«-nak neveznek és melyekben nappal római katolikus pap misézik, éjjel azonban Szűz Mária és a szentek képe mellett a bálványimádás folyik. Hivatalosan ugyan ezt a pogány szertartást nem ismerik el, de a néger császárok és elnökök egyike sem mert ellene nyíltan fellépni és így az félig-meddig nyíltan folyik. Az Egyesült-Államokban régóta tart az agitáció, hogy ezt a bajt esetleg fegyveres erővel is szüntessék meg.

† **Benszülöttek pénze a Karolin szigeteken.** Nyugat-Karolinában kő, kagyló s gyöngy használtatik pénz gyanánt. K u b a r y adatai szerint a »Pálan«-nak nevezet kőpénzt, mely malomkö alakú közepén átlukasztott aragonit lapokból áll, a déli Pelau csoport mész szigetein rendszeresen készítik. Koryorban ő maga egyszerre 400 Yapból jött benszülöttet látott kötőrészel foglalkozni; öt és fél méter átmérőjű kövekből készítik a különböző nagyságu pénzeket. Hagyományaik szerint azonban a pálan pénz újabb keletű, régebben »Audouth« nevű pelaiui pénz volt forgalomban, mely üveggyöngy lehetett s Keletázsiból jött, ily régi pénzeket még most is gyakran találnak a föld alatt. Mivel Yap és Pelau lakossága igen különbözők egymástól, többek közt Yapban már az apai örökösödés is megvan és a rabszolgaság, valószínű, hogy ez a régi pénz mindkét helyre kívülről jött. Ruk szigeten, hol a faipar igen fejlett, pénz helyett szolgálnak nagy fatálapok is (az ételt rendszeren levelekről eszik), melyeket más

ezélből csak a sárgagyökér por készítésénél és a nagy ünnepek alkalmával felajánlott eledetek kiállítására használnak.

+ **Peloponézus népeiről** igen érdekes tanulmányt közöl Dr. Philippson Alfréd a Petermann-féle füzetekben kimutatván, hogy a középkorban ide nagy tömegben bevándorolt szláv törzsek már teljesen elgörögösödtek, de az albánok még nagy számmal fordulnak elő és a toski nyelvet beszélők száma is meghaladja a 90 ezeret, azaz a 730 ezer főre menő lakosságnak mintegy nyolczadrészét teszi. Legtöbb albán nyelvű lakik Argolisban és Korinthiában, hol a görög nyelv nem is tesz kiváló hódításokat, habár az albánoknál a nyelvhez való rakaszkodáson kívül a nemzeti önérzet jó formán teljesen kiveszett és a görög szokások közöttök is meghonosultak. A görög lakosságban nagy az eltérés az egyes törzsek között; de nyelvi és ethnographiai szempontból különösen két törzs érdemel külön felemlítést: a czakonok és a maniatok. A czakonok Kynurias megyében laknak meglehetősen vad vidéken 7 faluban, összes számuk 8705. Nyelvükben sok a régi görög szó, kiterjedésük a doriaihoz hasonló és a többi görögök alig értik. Nem lehetetlen, hogy ezek a régi görögök utódai, bár nevük inkább szláv eredetre vall. A maniatok, kik magukat tudvalevőleg a spártaiak utódainak tartják, már határozottan új görög nyelven beszélnek és csak sziszegő és éneklő kiejtésük különböző, de szokásaik nagyon eltérők a többi görögöktől: nem házakban laknak, hanem erős tornyokban, a klan-rendszer és a vérbosszu náluk kifejlődött és nősülésnél a vőlegény fizet, holott Görögország más részeiben a menyasszony szülői tartoznak fizetni. E mellett a maniatok ép oly vadak, erőszakosak és kegyetlenek, mint az albánok és bár politikai érzékük nincs, a többi görögöktől nagyon elkülönítik magukat. Összes számuk jelenleg mintegy 46,000 s a félsziget nyugati felében s különösen Gythia megyében vannak elterjedve. Valószínű, hogy e törzsnél a bevándorlott szláv és albán elem gyengébb utónyomokat hagyott meg. Az új görög nyelvet legtisztábban beszélik Kalamata környékén. A szláv szőke típus nyomai leginkább Arkádiában és a régi Lakoniában, mely tartományok lakói egyuttal a legszorgalmasabbak vannak. Középgörögországból bevándorlott pásztorok (rumelioták), egyes krétai telepek szétszórva fordulnak elő. Messeniában gyakoriak a mulattok, kiknek ősei a török hódítás alatt kerültek ide és mint zenészek és kovácsok a czigányok. Elisben Tragano falu több mint 400 lakosával egészen

czigány eredetű, de már elgörögösödött. Az oláhoknak Peloponézusban már semmi más nyomuk, mint a sok »Vlach«-ra vonatkozó helynév. A középkorban itt lakott rómaiak, zsidók, gótok, vandálok, francziák, olaszok, arabok és törökök teljesen eltűntek. Mindamellet látható, hogy Peloponnesus lakossága épen nem ógörög eredetű, sőt valóságos népvegyülék, melyben az ógörög jellemvonások csak a kis czakon törzsnél maradtak meg némileg.

+ **Ujirland sziget** lakosságáról érdekes részleteket közölt Pfeil Joachim gróf a berlini földrajzi társaság ülésén tartott előadásában. A sziget nagyobb részt hegyes és délkelet felé kiszélesedik s vulkanikus jellegűvé lesz. Éjszaknyugati részein a sagopálma is bőven tenyészik, habár ez a szomszéd Ujbritanniában már nem fordul elő. A két sziget lakosai nagyon különböznek egymástól. A Gazella félsziget lakói magas erőteljes, de nagyon loncsos termetűek, arczbőrök néger színe vegyítve veres árnyulattal. Hajukat festik, arczuk széles, szájuk nagy, orruk lapos. Az Uj-Irlandiak ellenben alacsony termetűek, arczuk kifejezésteljesebb és barátságosabb, hajukat görög sisakok alakjában diszítik. A községekben a házasság szerint két csoport van, a maramara és a pikalaba csoportok, melyeknek tagjai egymás közt nem nősülhetnek, különben a nőt megölik és a férfit nagy büntetés vár. A gyermek az anya törzséhez tartozik. Mindenik csoport egy-egy sáska fajt tisztel. Uj-Irland éjszaknyugati részén ez a korlátozás nem áll, a leány ahhoz mehet a kihez akar, de férje hűtlenség esetén halállal büntetheti. Hasonló különbségek vannak a temetkezésre nézve is. Ujbritanniában a halottat a házban temetik el vagy a vízbe dobják. Uj-Irlandban a közép-részen a halottat többnyire a tengerbe dobják, de előbb lábaira köveket kötnek és kezébe fagalyat adnak, hogy a holttest függélyesen essék a vízbe. Az éjszaknyugati részeken a holtat dárdákra fektetik, ujjait összekötik és azután a rokonok siránkozni kezdenek és a tetemre eltemetés előtt kagylókat tesznek, melyeket az örökös megtéríteni tartozik, úgy hogy a népszerűtlen örökös ily módon tönkre is téti. Az eltemetés oly helyeken történik, hol a halott életében valami nevezetes esemény történt. Gyakran megégetik a holttestet, a főnököt mindig szentelt fákkal, s a csontokat az örökös teszi el emlékül. Uj-Irlandban az emberhus-evés még általános divat, míg Ujbritanniában már csak titokban üzik. Regéik, mythosaik telve vannak obscen tárgyakkal, bár azokat körülírva és szépítve adják elő.

+ **A Xosakafferekről** figyelremre méltó tanulmányt irt Kropf A. német missionárius, ki 42 évet töltött Délafrika keleti részeiben s különösen a kafferek között. A történeti bevezetés után, melyben szerző az egyes harczias törzsek meglehetősen egyforma háborútörténetét részletesen írja le, gondos tanulmányokat közöl a nép jelleméről, melyet épen nem kedvezőleg ítél meg s különösen megróvja az angolok beavatkozását, mely szerint nagyon rontotta ezt a népet. Részletesen szól a házasságról, birtokjogról, a főnökök helyzetéről és a vallásról, melyben a régi emberhúsevés nyomai is mutatkoznak, mint varázslat az emberhússal. Az érdekes művet a kaffer fejedelmek geneologiai táblája rekeszti be.

III. Vegyesek.

+ **Dr. Jankó Jánosnak**, társaságunk titkáranak „**A Nilus deltája**“ (A delta földtani és földrajzi felépülése. Külön lenyomat a m. kir. földtani intézet évkönyve VIII. kötetéből. Négy táblával 119 nagy 8^o lap) cím alatt a földtani intézet évkönyvében megjelent értekezése nemcsak annyiban érdekelheti folyóiratunk olvasóit, hogy ezt az érdekes kérdést magyar nyelven ő tárgyalja először kellő alapossággal, hanem azért is, mivel fejtegetései és kutatásainak eredményei a Nilus deltájának ismeretére vonatkozólag egészen új világítást nyújtanak s hogy a kérdésre vonatkozó összes kartografiai anyag gondos összehasonlítása és saját észleletei alapján Jankónak Alsóegyptom topografiai viszonyairól is az eddigiektől sok tekintben eltérő és világosabb képet sikerült nyújtania. Nagyon sok részletet kellene felsorolnunk, hogy az előttünk fekvő kis értekezésnek eredeti tanuságait teljesen világossá tegyük és így magára a rövid s laikusra nézve is élvezhető műre utalva, itt csak azt a főeredményt emeljük ki, hogy szerző kutatásai szerint a Nilus deltájának csúcsa aránylag nagyon kevésbé változott, de az elágazások az újabb geologiai korszakokban kelet felől nyugatra hatoltak, úgy hogy míg előbb a Nilus tényleg Ázsia határán ömlött a tengerbe, ma a nagyobb ágak a libyai sivatag felé közelednek és hogy végül a Nilus főágai már a jelen geologiai korszak alatt nagyobbára nem a tengerbe ömlöttek, hanem egy nagy tó medenczébe, melyet a tengertől mészkögát választott el, s mely a történeti korban 5 kisebb-nagyobb tóvá alakult és most is folyvást apad és szárad. Nagyon

érdekes különösen Jankó észlelete az említett parti mészkögátról, melynek az eddig ismert határon túlterjedését a partvidékről hozott s itt elemezettett kőzetek által is bizonyítja, valamint számos — részben kartografiai összehasonlításokból szerzett — adata, melyek a Nilus deltájának folytonos változására s a szerinte túlzott sülyedésre vonatkoznak. Általában örömmel constatálhatjuk, hogy ez a dolgozat a Nilus deltájára vonatkozó szakirodalomban is jelentékeny helyet foglalhat el. Jankó tudvalevőleg 1888-ban maga is utazott e vidéken, a mint azt a »Földr. Közl.« ez évi folyamában le is írta s a szakférfiakra nézve nagyon érdekes látni, hogy e rövid néhány napra terjedő utazást szerző a szakirodalom alapos tanulmányozása következtében mily sokoldalulag tudta érvényesíteni.

+ **Gróf Benyovszky Móricz, mint földrajzi kutató.** Kritikai megjegyzések Kamsatkától Makaóig tett útjára. Írta ifj. Jankó János. Budapest, 1890. Kilián F. bizománya, 31 lap. Társaságunk titkárának legújabb irata, mely eredetileg tudori értekezés volt, földrajztörténeti szempontból igen érdekes, mivel a jelenlegi adatokat Benyovszky útleírásával a leggondosabban összevetve arra az eredményre jut, hogy a hirneves magyar utazó leírásai (a hely meghatározások egy részének kivételével) teljes hitelt érdemelnek s hogy ő volt az első, ki többek közt Szent-Lőrincz szigetet felfedezte, a ma oly híres Szahalin-szigetet és a Liukiu szigetcsoportot részletesebben leírta, sőt az aleuta-szigetcsoport és Amerika éjszaknyugati részeinek megismertetéséhez is sok előtte teljesen ismeretlen adatot nyújtott. Utazásának számos regényes részlete miatt azonban minden eddigi földrajzíró gyanakodott reá és senki sem vevén magának fáradságot, hogy adatait megbírálja, művét majdnem regénynek tartották és így érdemeit Nordenskiöld és Reclus sem ismerik el. Szerző különben azt is felemlíti, hogy Benyovszky útleírásának magyar kiadásában igen lényeges hibák vannak.

Adalék Európai-Oroszország függőleges tagoltságához. Sydow berlini kartographus, a harminczas évek végén és a negyvenes évek elején, sokat foglalkozott Oroszország függőleges tagoltságának megállapításával. Munkálkodásának lett is eredménye, mert ekkor került be a külföldi és az orosz könyvekbe, hogy Oroszország belsejében nyugat-keleti irányban két megmegszakított hegyhát vonul végig, még pedig: a Keleti-tenger és az Ural-balti földhát, s a Kárpátok és az Ural közt az Ural-

kárpáti földhát. A földrajz-írók az utóbbi időben erősen kételkedtek e hegylánczok vagy földhátok létében, s ha az iskolai könyvekbe mégis felvették, nem annyira a valóság, mint inkább a hagyomány kedvéért történt ez.

A folyó évben Tillo tábornoktól Európai-Oroszországot ábrázoló térkép jelent meg, a mely a »hagyomány« alaptalan voltát kimutatja s ráadásul más irányt jelöl ki az említett földhátaknak.

Oroszországban az utolsó évtizedben sok olyan történt, a mi ez ország függőleges tagoltságáról való ismereteinket tetemesen bővítette. A hadi mérnöki csapatok sok pontnak abszolút magasságát határozták meg, nagyobb méreteken készítettek helyrajzi térképeket, meghatározták a délkör hosszát Norvégiától Izmail városáig, sőt Blaremburg tábornok Európai-Oroszország nagyrészéről hypsometricus térképet is készített, a melyet annak idejében Petermann is felhasznált. Ez adatokat felhasználta Reclus is, és több német térképkészítő. Azonban Kiepert, Limberg, az orosz Ilyin stb. térképein nagy eltérések vannak az orosz központi földhát terjedelmére vonatkozólag.

A bizonytalanságot eloszlatta Tillo térképe, a mely 15 évi munkálkodás eredménye, és a mely több mint 51 ezer pontnak a magasságát tartalmazza. Tillo nem érte be a hadmérnöki kar gyűjtötte adatokkal, hanem fölhasználta a közlekedésügyi ministerium birtokában levő, a vasutak építésekor, a folyószabályozás és országutak készítése alkalmával halomra gyűlt adatokat is. Ily módon Tillo összeállította a vasúti állomások magasságának jegyzékét és a profilok atlaszát, a mely több mint 18 ezer pont magasságát tartalmazza. Ez előkészítő munka után a térkép készítésén volt a sor. Tillo Oroszország közepes magasságául 80 ölet fogad el, ami közel megegyezik a Leitpoldtól talált 169 méterrel. A mi ennél magasabb, az magasság számba ment s fahéjszinnel, a mi ennél alacsonyabb, az lapálynak vétetett és zöld szinnel jelöltetett. A térkép 12 színárnyalatu; hiányzik róla a Kaukaszus, a mely magas hegyeivel szaporította volna a színárnyalatok számát, továbbá a 60. szélességi fokon túl levő térség, mert itt vajmi kevés magasságot mértek meg. A térképen tehát körülbelül az a rész van ábrázolva, a mely a 60°-ig és a 44½° szélességi fok közt fekszik. A térképen 60 verszt felel meg egy hüvelyknek.*

* 1 verszt = 1·0667 km., 1 hüvelyk = 2·9691 cm.

Fillo térképe a következő tanulságot adja. Ellentétben az eddigi felfogással, hogy Oroszországot az Ural-balti s az Ural-kárpáti földhát három lapályra osztja két hosszmenti, éjszokról délre terjedő földhát válik ki, melyek közül a nagyobbik, a Közép orosz földhát, a Valdai-hegyektől a doni-hegylánczig terjed, a másik a kisebbik a Volga-melléki, mely a Volga jobb partján levő szimbirszi-, tambovi-, penzai- és karatovi kormányzóságokban terül el. A két földhát között az Oka közép-folyása és a Don némely mellékfolyói mentén lapályos térség van, a mely a Choper, Medvedicza, Ilovl és Don folyókat követve, délkeleten egyesül a Kaszpi-tó mellékén levő horpadással, ellenben éjszakon átsap Éjszaki-Oroszország lapályaiba. A Volga baloldalán terjedelmes lapály van, a mely a Volga és az urali előhegyek között az egész tért kitölti. Nyugaton pedig a Közép-orosz földhátat élesen elválasztja a Dnyeper és Pripet folyók medenczéje, a mely átvonulva a Visztula melléki országon (Orosz-Lengyelország) egyesül Éjszak-Németország rónaságával. A Dnyeper menti lapályt a Balti-tenger mellékitől a Közép-orosz földhátak a szmolenszki-, mohilevi-, minszki- és más kormányzóságokon áthúzódó mellékága választja el; nyugatról a besszarábiai-, podoliai- és volhyni kormányzóságokban elágazó Kárpátokmenti magaslatok határolják, a melyeket a Visztula völgye megszakít ugyan, de a melyek a Visztula menti ország déli részén áthúzódva, beleolvadnak a sziléziai magaslatokba. A felső Volga mentén levő lapályok egyesülnek a balti mellékekkel, és csak éjszak-keleten, a kosztromai-, vologdai- és vjatikai kormányzóságban válnak ki az éjszaki Uvalok, vízválasztót alkotván egyfelől a Fehér-tenger és a Jeges-tenger, másfelől a Volga medenczéjébe szakadó folyók közt. Cs.

+ **Magyar földrajzi és chromolitografiai intézet** létesült Budapesten Kogutovicz Manó ismert térképész és társaságunk választmányi tagja vezetése alatt. Az intézet iskolai térképeken, továbbá földrajzi és természetrajzi szemléltető eszközökön kívül gondot fog fordítani földrajzi művek kiadására is. Alapítását Hölzl Ede bécsi hasonló czélú intézet tulajdonosnak köszönheti, ki mint földrajzi kiadó különösen »Geographische Characterbilder« című nagybecsű vállalatával és igen csinos térképeivel (Chavanne, Monier) jó nevet szerzett magának. A budapesti intézet azonban egészen önálló lesz és tisztán magyar erőket fog felhasználni. Különösen örvendetes az új intézet ala-

kulása hazánkban a térkép készítést illetőleg, melyben még ma irodalmunk nagyon is függő viszonyban állott a külföldhöz.

+ **Bosznia és Hercegovina hegyeit** járta be a múlt nyáron Déchy Mór hazánkfia és az »Alpine Journal«-ban egész lelkességgel emlékezik meg annak természeti szépségeiről és a Maglich hegylánczból közölt két szép fényképe igazolja is ezt az állítását. Déchy kirándulásokra legalkalmasabbaknak tartja a kora nyárt, május közepétől június végéig, mert később a nap forrósága már elperzseli a növényzetet, míg akkor minden pompás zöld és ezzel ellentétben a hegycsúcsokat még hó borítja. Az új katonai térképet (1:75,000) teljesen megbízhatónak mondja.

+ **Az égboltozatnak új térképét** akarják elkészíttetni az amerikaiak. Egy Bruce nevű kaliforniai úrhölgy 50,000 dollárt ajánlott fel egy nagy fotografiai célokra szolgáló távcsőre, melynek nyílása 24 hüvelyk, focusa 11 lábnyi lenne, úgy, hogy 1 milliméter nagyságu képeket lehessen az ivperczről nyerni. Ily módon egyszerre nagyobb területet lehetne lefényképeztetni, mivel egy 12 négyszöghüvelyknyi lemezen öt fokot lehetne ábrázolni. Ha a távcső kellően állíttatik fel, az égboltozat új térképének előállítása nem volna nagy nehézségekkel összekötve. Pickering híres csillagász nézetei szerint Dél-Kaliforniában kellene a távcsövet felállítani, a honnan a 30° d. sz.-től éjszakra fekvő csillagokat, tehát az égboltozat három negyedrészt, látni lehet. Ezt a nagy területet 1200 lemezre lehetne levenni. Egy évben 3600 éjjeli óra van és így ha a felét kedvezőtlennek vesszük is, két év alatt a felvétel megtörténhetnék, bár szükséges, hogy az égboltozat minden része ellenőrzés szempontjából legalább két lemezen legyen meg. Pickering kiszámította a vállalat költségeit is és azt hiszi, hogy maga a távcső 20,000 dollárba kerülne, a felszerelés, épület stb. 15,000 dollárba és ezenfelül még mintegy 100,000 dollárnyi alapítvány szükséges, melynek kamataiból a felvigyázatot és felszolgálatot lehet fedezni. Számítása szerint 1200 lemez lenyomatából egy példányt mintegy 200 dollárért lehet árulni. A Cambridgében levő nyolczhüvelyknyi távcsővel és más nagy távcsövekkel még észre nem vehető csillagok is lesznek ezen a térképen, melyek segítségével sok kutatást lehet vele eszközölni p. kettős csillagok, ködfoltok, asteroidok felfedezését, a csillagok mozgására vonatkozó adatokat stb. Egy-egy lemezen 20,000—30,000 csillag is volna látható.

+ **Mackay** Sándor ismert angol missionarius, ki közel tíz éven át (1878 decemberétől 1887 júliusig) tartózkodott Ugandában, a jelen év tavaszán Usambiroban, a Victoria Nyanzától dél-nyugatra, meghalt. **Mackay** nagy érdemeket szerzett tudományos téren is, de különösen fontos volt szereplése Ugandában, mint Mtéza király tanácsadójaé. Mint kiváló physikus hidak s hajók építésére és más hasznos dolgokra tanította a bennszülötteket, ő alkotta meg számukra az írott nyelvet és a bibliának egy részét is lefordította ugandai nyelvre. Mtéza császár halála után az arabok irigysége őt is elűzvén áldásos működése helyéről, a tó déli részén alapított missiói allomásokat és gyámolította az utazókat. Dr. **Junker** által 1886-ban nagy mennyiségű kéziratot küldött Európába, melyek főképp Ugandában tett meteorológiai jegyzeteit tartalmazták, ezeket most **Buchan** edinburghi tudós készíti sajtó alá.

+ **Az Egyesült-Államok földjének legelső átutazóiról** nagyon érdekes s új adatokban gazdag előadást tartott **Hayes** Augustus 10-én a londoni földrajzi társaságban. **Kolumbus** után 35 évvel 1529-ben jutott el **Narvaez** admiral tudvalevőleg Floridába. Négy kísérője, kiknek vezére **Cabeza de Vaca Alvar Nuñez** volt, innen rendkívül kalandos utat tettek be a szárazföld felé, nem jószántokból, hanem részben mint az indiánok rabjai. Nyolcz évi kóborlás után **Cabeza** megérkezett Culiacanba, a régi Mexico egyik Csendes oceáni tartományának, Sinalvanak fővárosába. A rendkívüli útról nem maradtak fenn részletek, világos azonban, hogy az igen érdekes lehetett, mivel még napjainkban is a vasút elkészüléseig csak erős katonai fedezet mellett lehetett e helyeken járni. Elbeszéléseik, különösen a Sinalvatól éjszakra fekvő Cibola hét pompás városa más utazókat is lelkesített s ezek közül egy, **Coronado Vasquez** 1540-ben útrakelve, két év múlva Quivira királyságba érkezett s ez útjáról rövid leírást is közölt. Régebben azt hitték, hogy e tartomány a Zuni indiánok földjén volt, ujabbban azonban Kanzásban meglették Coronado útjának némi maradványait és így tudják, hogy ez az utazó a Missouri folyón túlhaladt, tehát odáig ért, hova azután fehér ember csak 1806-ban jutott el. A Csendes oceán felől a spanyolok szintén igen lassan haladtak előre, de a múlt század végeig még csak a Sós-tó vidékeig jutottak el. Több hagyomány szól arról, hogy a spanyolok a Csendes-tengertől a Misszisszippi és Arizonán át Santa Féig jutottak, de **Hayes** kutatásai szerint mindezek az állítások

alaptalanok. A nyugati vidékek valódi felfedezője Pike hadnagy, ki 1806-ban az Arkansas folyó mentén jutott el spanyol területre, hol rögtön el is fogták és csak 1822 óta kezd az Egyesült-Államok két partja közt levő nagy terület kissé ismertebb lenni.

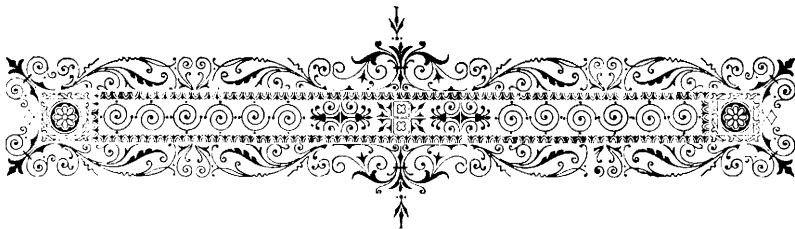
+ **A polynéziai szigetek flórájáról** alapvető munkát írt Drake del Castillo. Nézete szerint az egyes szigetek partjain és alacsonyabb helyein található növények mindegyike vagy indo-malaj vagy cosmopolita eredetű és így vagy a tenger hullámai és madarak, vagy emberek szállították ide, a honi jellegű növények csak a magas völgyekben és hegységekben találhatók. Utazónk 1224 növényfajt ismertet a polynéziai szigetekről. ezek közül 32 százalék ázsiai jellegű, alig 3 százalék ausztráliai vagy új-zeelandi, 18 százalék amerikai és 47 cosmopolita jellegű. A szerző nézetei szerint nem valószínű, hogy valamely régebbi geológiai korszakban a Csendes oczeán helyén nagyobb kiterjedésű szárazföld lett volna, mivel az egyes növényfajok rokonsága a közellevő szárazföldekével egyenes arányban áll közelségükhöz és így természetes tényezők is megmagyarázhatják a csekély számú honi jellegű flóra keletkezését.

+ **A trans-saharai vasút** lehetőségéről ujabbán Rolland tartott érdekes előadást a párisi földrajzi társaság ülésén. Szerinte Franciaországnak földközi tengeri és szenegáli birtokait egy a Szaharán s Szudánon átvezető vasuttal úgy lehetne legkönnyebben összekötni, ha Algirből igyekeznének a Szudánba hatolni. Lényeges feltétel a rabló tuaregek megszelídítése, de ezek két törzse (Azdser és Hoggar) között csak az utóbbiak ellenséges indulatuk, inkább azért, mert kereskedelmi érdekeiket féltik. Az általa ajánlott vasut Constantineből indulva ki keleti irányban Uargla, Igharghar és Amguid oázisokon át menne, úgy hogy az utóbbi helyről már Szudán középvídekeire igen könnyen lehetne hatást gyakorolni. Későbbi időknek volna fentartva, hogy a Szenegal és Kongo mellett levő francia területekről a Csad tó felé vezető vasutakat építsenek s ez az Algirből leendő vasút kiépítése után nagyon kifizetné magát.

+ **Új sziget a Csendes oczeánban.** Már 1867-ben észrevett a »Falcon« angol gőzös egy nagyobb zátonyt a Tonga és Cook szigetek közt, melyből 1885. október 14-én vulkáni kitörés következtében 3700 m. hosszú s 75 méter magas sziget lett. A Falcon szigetnek nevezett új sziget azóta már jelentékenyen apadt és valószínűleg nemsokára el is fog tűnni. Az »Egeria« nevű angol

hajó észlelete szerint $20^{\circ}19'$ d. sz. és $175^{\circ}21\frac{1}{2}'$ ny. h. közt fekszik, 2040 méter hosszú, 1630 m. széles és területe 232 hektár. A sziget északi fele lapos, 1—3 méter magas dombokkal, valószínűleg a dagályok és áradások nyomai, mélyedéseiben $33\text{—}35^{\circ}\text{C}$ meleg szűrt tenger víz van. A talaj ezután 47 méter magasra emelkedik s délre, valamint délkeletre és délnyugatra meredeken esik le. Az egész sziget csak vulkáni hamuból áll, a vulkanikus tenger alatt kelet felé meredekebb esésű, mint nyugatra, délen a sziget előtt $\frac{3}{4}\text{—}1\frac{1}{2}$ méter széles zátony van. A szigeten délkeleti paszátszél uralkodik.

+ **Az angol földrajzi társaság kitüntetései** a jelen évben főképp Stanley nagy útjára vonatkoztak. Stanley maga már régebben bírja a társaság nagy érmét, s ezért most külön arany érmet készítettek számára és adták át május 5-én, midőn a híres utazó a walesi herceg és a királyi család számos más tagja és mintegy 8000 főre menő előkelő közönség jelenlétében az Albert Hallban előadást tartott utazásáról. Az érmen Stanley kitűnő arczképe van a felirattal s hátlapján egy klasszikus jellegű Afrikát ábrázoló nő alak elefántfejű sisakkal, körülötte tó, nagy hegy, tropikus erdő és jelképileg a Nilus és Kongo forrásai. Az érem művészi kivitelű. Stanley minden európai társa kapott egy bronz másolatot és színes kísérei egy kis ezüst csillagalakú érmet. A társaság nagy érmét ez évben Emin pasa kapta, ki táviratilag tudatta, hogy ha lehet, személyesen veszi azt át a június 16-ki nagygyűlésen, de azért nem jelent meg. A másik ez évi érem Younghusband khinai utazónak jutott, kinek utazásairól Közép-Ázsia sivatagjain át mi is részletesen megemlékeztünk. Kisebb érmekeket és kitüntetéseknek kapnak Sella Viktor kaukázusi utazásaiért és fényképeiért, Hore E. C. a Tanganyikató vidéke physikai ismertetéseért és végül Woodford C. M., ki a Salamon szigetek alapos tanulmányozása által szerzett nagy érdemekeket.



DOGNÁCSKA-VASKŐ BÁNYÁSZATA.

— Vázlat. —

(Felolvasatott a márczius 27-én tartott ülésen.)

Lapozgatva Krassó-Szörénymegye történetében, arról győződhetünk meg, hogy nem is olyan régen, a jelen század első felében is igen virágzó arany-, ezüst-, réz-, ólombányászata volt e megyének a hegység Ny-i szélén. Ma hiába keresné valaki ezt az ipart ott, — a történeti múlté az már! Egy ilyen abbahagyott bányavidéket kívánok én most bemutatni, melyet, mint a magyar királyi földtani intézet tagja, 1887—89. években jártam be geológiai tanulmányozás czéljából: a dognácska-vaskőit. Valóban elszomorítóan hatott rám, járván Dognácska völgyeiben, látni itt is, ott is a szépen faragott kövekből megformált tárnaszáját, előtte a terjedelmes górczczal, mely mindkettő az élénk bányáskodás tanujele, de a tárna néhány lépéssel beljebb be van szakadva, a góczon pedig nincs friss kőzet, csak mállott; — az V. Ferdinand-király-altárna vájatainak megjárásánál az a néma halotti csend, melyet nem zavar meg a csillék döbörgése, a kalapács és fúró pengése s az a jól ismert »Glück Auf« üdvözlés, mely olyan nagyon jól illik oda az örökös éj e kísérteties üregeihez; — látni bent a helységben néma zúzómalmot, mely ma faraktár; odébb a réz, majd az ólomhutát, melynek tüzet csak nem rég oltották ki. Ha még a bányák kimerülése volna az oka, bár nem szivesen, de belenyugodnék az ember, de mikor a bányában van még elég ércz, s tényleg odább É-ra Vaskőnél élénk a bányászat még maig is,

igaz, nem réz-ezüstre, hanem vasra, — az a kérdés tolakodik az előtérbe, miért kell ennek így lenni? Mert hogy nem az amerikai konkurrenzia az oka, bizonyítják egyéb ezüst és rézbányáink, melyeknek, ha nem is fényes, de tűrhető az állapotuk.

* * *

Temesvárnál az osztr.-magyar államvasút-társaság pályája két felé oszlik. Az egyik visz Orsovára, a másik Baziás felé. Mi ez utóbbi vagonjában helyezkedünk el s elérve Vojteket, szálljunk át a bogsáni vonatra. Eddig az Alföld tengersík vidékén haladtunk, amint azonban közeledünk Bogsánhoz, kezd a térszín domboz lenni, majd keleten a szemhatáron megjelennek a hegyek is. Román-Bogsánnál, mely községnek egyik utcáján halad végig a sínpár, elérjük a hegyeket, s mire Német-Bogsánban elhagyjuk a kupét, bent vagyunk a hegységben. Innét kocsin folytatjuk utunkat, s kigyózdó uton egy 251 m. magas gerinczen átmenve, a Moravicza patak völgyébe ereszkedünk le. Csakhamar elérjük aztán az iparpálya végállomását, honnét az érczet szállítják el a magas kemenczékhez. S elhaladva az Adolf-altárna faragott kőből formált szája mellett az út kanyarodásán túl a jobb oldalon ott vannak már a Paulus bánya óriási górczai a baloldalon pedig Vaskő első házai.

Vaskő a Moravicza-patak völgyében **Y** alakban épült, s itt van ez időszerint a bányahivatal. Áthaladva a ritkásan álló két sor ház között, utunk ismét emelkedni kezd s kigyódzva a 452 m. magas Gyaloveczre érünk, a Moravicza és Dognácska-patak vízválasztékja egyik pontjára. Innét lassan ereszkedve a dognácskai völgyben, erdőben haladunk tovább, mignem felcsillan a távolban a nagytő tükreán megtört napsugár, s csakhamar rá ott fehérlik Dognácskának a szélső háza. E ponttól 8 km-re van a másik vége.

Utunk a fővölgyekben haladt s jobbra-balra párhuzamosan hosszú gerinczek kísérik azt, melyeket hasonlóan a **H** betűhöz a Dognácska- és Moravicza-pataknak a Kaláber-láton, a Danielin, a Gyaloveczen s Gyalu-popin át huzódó vízválasztó gerincze köt össze. A Ny-ra lévő gerinczen a Gyalu-toban 490, a Kulme-máre 615, s a Gyalu-kasilor 583 m. magas, s ezt a gerinczet láttuk a vasutról; — míg a K-re levő gerinczen a Kraku-Meszáros 390, a Jaristye 510, a Gyalu-popi 517, a Gyalu-ferendia 435 m-nyire nyulik fel, a dognácskai völgy pedig a község D-i részén csak

198 m-re van a tenger színe fölött. A környező hegyek meredek lejtőjüek ugyan, de korántsem zordonak, miután az erózió szépen begömbölyítette csúcsaikat, a jó természet pedig erdővel borította el a lejtőket. Csak ott, hol a bányászat folyik, merednek a hegy-oidalban az óriás górczok, azok a kőhányások, hová a bányász a meddőt dobja, — meztelenen.

* * *

A szóban forgó terület földtani viszonyait a következőkben kívánom néhány sorban vázolni, s ezáltal a bányászati viszonyok megértéséhez alapot nyújtani.

A földtani alkotásban részt vesznek:

1. A kristályos palák. Ezek vidékünk legöregebb képződményei s az alaphegységet alkotják, melyre telepedtek az üledékek s a melyet töri át az eruptív trachit. Egy tekintet a földtanilag színezett térképre, látjuk, hogy ez javarészből a kristályos palák színével van bevonva, s összefüggő nagy tömegekben jelentkezik, alkotván a fentebb említett két gerinczet. Az itt előforduló kristályos palákat a zöldes színű chlorit jellemzi, mely a javarészt képező chloritpalá, chloritgneisz, chloritos kvarczpala, chloritos fillit egyik lényeges alkotó része. A chloritos fillit és kvarczpala a K-i, a chloritgneisz és pala a Ny-i részben vergődik uralkodó szerepre. A chloritos kvarczit Dognácskánál helyenkint grafitot, a Rissova-völgyben pedig nagy mennyiségben piritet is tartalmaz, mely utóbbit a Vinyere-máre bányatelken bányászszák.

E zöld chloritos palák közt alárendeltebben majdnem az egész területen világos színű apró granátokat tartalmazó granulit; Dognácskánál a János-völgyben csillámpala, Vaskőn pedig szemes, durva szemcsécs biotit-gneisz fordul elő.

Kristályos paláink ezek szerint a Böck J. által a délibb vidékeken megkülönböztetett csoportok közül a felsőnek a képviselői.

Településükben megvannak ugyan erősen zavarva, s helyenkint erősen ránczosak, általában azonban KDK-nek dőlnek. Ny-ton, hol az egykori neogén-tenger partjakint szerepelnek, Doklin-Binis-Román-Bogsánnál, a pontusi homokok telepedtek rá, míg K-ten a Lupák-Monyó tájékán a karbónkorú üledék alá merülnek.

2. A karbónkorú rétegek. Ezek, mint az elébb em-

litém, keleten a kristályos palák elterjedésének szabnak határt, rétegeire rá telepedvén. Monyónál durva kristályos pala konglomerás, Lupáknál ellenben erősen csillámos homokkövek és sötét színű csillámos palák alkotják. Ez utóbbi helyen azonban egy könyökhormájú folt benyomul a kristályos palák közé, mely a Rissova-völgy É-i ágában végződik. Apróbb, a kristályos palán ülő foltjaival pedig másutt is találkoztam a később említendő kristályos mészkő fekvésében, jelesen a Pojana-vertopon, a bogsán-resicziai út mellett levő kőfejtésnél, s a Valea-maguriban. Szerves maradványokat itt nem sikerült találni bennök.

3. T i t h o n k o r ú m é s z k ő. A kristályos palákon egy DNyD-ÉKÉ. irányú mészkő szalag ül. Délen Kernyeicsánál kezdődik és Éjszakon Német-Bogsánnál végződik úgy, hogy hossza 27 km. míg a hol legszélesebb, körülbelül 1 km.

Mészkővünkkel Kernyeicsánál a Valea-szatulujban a helység szélén találkoztam elsőben. Itt tömött fehér kalczíteres, sárgás szürke színű mikroszkopban nézve oolitos szövetű, s a völgy két oldalán egymás felé dőlő padokat formál. Benne foraminifera és korall-átmetszet, a mállott felületen pedig közelebb meg nem határozható csigák láthatók. Petrográfiai jellege azonban tovább É-nak megváltozik s Kallinánál már inkább kékes-szürke s itt vereses padok is szegődnek hozzá, mikroszkopban azonban ez is oolitos. Itt a Moghilla oldalában helyenkint hemzseg benne a kővület, de gyűjteni igen bajos, miután a héjak át vannak változva kalczittá. Amit mégis magammal hoztam, az sem kifogástalan anyag úgy, hogy csak a génus határozható meg. Előfordul itt *diceras*, *pecten*, *trochus*, *nerinea* és korall nagy darabokban.

Tovább, Dognácska környékére követve meszünket, azt tapasztaljuk, hogy lassanként a szélein kristályos szemcsés s fehér színű lesz, a közbelső rész megmarad kékecsszürkének. Az el-kristályosodott szélek mindinkább tért hódítanak, majd összeérnek úgy, hogy Dognácskánál a Facza-máre és La-puncii között már egész szélességben át van kristályosodva, s ezen megváltoztatott arculatját megtartja végig. Hogy azonban ez egy és ugyanazon mész, melyet Kernyeicsánál-Kallinánál láttunk, bizonyítja az, hogy a Facza-máre-gerinczen a fehér színű, aprószemcsés kristályos mészkőben korallt láttam, s egy darabját magammal is hoztam.

Dognácskán hatalmas összefüggő tömeget képez egészen

Péter-Pál-völgyig (a kis tó völgyéig). Itt megszakad, de csakhamar fellelhető a Bernhát-Julianna-külfejtésnél, a honnét egész a Danieli-hegyig terjed e rög. A Danielin túl csak egyes kisebb részleteivel találkozunk, de a melyek az összekötő láncszemei a Pojana-vertop és Kolczánon ismét hatalmasan fellépő részletnek, mely aztán innét szakadatlanul követhető egészen a Valea-maguriban levő végpontig.

Meszünk itt már teljesen kristályos, s majd apró, majd pedig öregszemű; színe általában cukor-fehér, de van közte alárendelten sárgás, rózsaszínű és szürke is.

A Kolczán átellenében a bogsán-resiczai út mentén levő kőbányában előforduló szürkeshínű mészkőben egy óriási ammonitesre akadtak 1889 tavaszán, mely ma a M. kir. földtani intézetben van.

Kövület Kallinánál ugyan sok, de általában szólva igen ritka benne, s a mi van is, az sem kifogástalan úgy, hogy geológiai korát illetőleg minden kétséget kizáró adatok birtokába nem juthattam, a gyűjtöttem példányok alapján azonban igen valószínű, hogy felső-jura (tithon-) korú, s nem azói, mint azt eddig némelyek hitték.

A kristályos szemcsés mész vidékünkön a helyi ipar tárgya, s sirkeresztek, ajtó-ablakfelek, lépcsők készülnek belőle úgy, hogy Dognácska-Vaskőn mind e tárgyak fehér márványból készültek. Hogy nincs jobban elterjedve, amit pedig megérdemelne, annak a közlekedési viszonyok az okai. A Kolczán-mesztét pedig két, a Berzava völgyében az iparpályamentén lévő mészkemenczében égetik, s ily alakban, mert kitűnő égetett mész, messze elviszik. Azonkívül itt Torontálmegye országútjai részére kavicsot is állítanak elő.

4. A kvarcztrachit. A neogén korszaknak ez az eruptív kőzete nagy szerepet játszik Dognácska-Vaskő földtani viszonyai-ban. Délről éjszak felé haladva, elsőben Dognácska déli részén, a cigánykoloniónál akadunk rá, a honnét kezdve É-D-i irányban nyomozhatjuk Német-Bogsán környékére.

Dognácska déli végén csak a völgy Ny-i oldalán jelentkezik, s még tovább Ny-ra egy vele párhuzamos dyke van, mely a Verriczvölgyet a kőkeresztnél metszi; a temető táján azonban a K-i lejtőre is átesap. Innét aztán mind a két lejtő aljában konstatalható egészen a nagy tó É-i végeig. Ezen a ponton túl a Ny-i oldal gerincek mélyebb részeiben van meg, míg magukon

a gerinczeken a kristályos pala foglal helyet, s ez tart a Márkus-tárna környékéig, hol aztán felszínes elterjedése megszakad. De kibúvik a kristályos pala takaró alól a Dognácska-völgyben ismét az Axenti-forrás környékén s a Gyalovecz nyergen át a Moravicza völgybe követhető. A Moravicza völgy ismét tekintélyes szélességben feltárta, a honnét ismét követhetjük tovább a Kraku-kuaneren át éjszakknak, de itt is a legmagasabb helyen egy kristályos pala rög jelentkezik. Átsapva az iparpálya-völgyén, s azon nyergen, melyen át a Német-Bogsánról jövő kigyózdó út visz át, Német-Bogsánig követhetjük. Maga a nevezett város egy része is rája van telepítve.

A kvarcstrachit, mint az elébb elmondottakból kitetszik — Dognácska-Vaskő táján a térszin mélyebb pontjain: a völgyek lejtőinek aljában s az alacsony nyergeken konstatalható; amint azonban a térszin magasabb részeit érjük el, azonnal ott vannak a kristályos palák. Itt tehát nem az egykori fölszinre kitódult eruptiv közzettel van dolgunk, hanem olyannal, mely az egykori felszin alatt volt repedésében a kristályos paláknak meredt meg s a felszine a későbbi erózió hozta, eltávolítván róla a takarót. S ez az oka aztán a trachitoktól eltérő szövetének, a mely nem trachitos, hanem gránitos.

Közzetünk szürke színű, s benne már szabad szemmel megkülönböztethetjük a nagy szemekben kivállott s az alkotásában részt vevő két féle földpátot: a vereses ortoklászt s a fehér ikerrovátkás oligoklászt; a viztisza kvarczt, a rendkívül üde, s egész oszlopokat formáló biotitot, s a fekete amfibolt. Mindezek az elegyrészek a tipusos példányokon nagy szemekben váltak. Találkoznak azonban olyan féleségek is, hol az elegyrészek apróbbak, s ekkor a közzet szine sötétebb; sőt a Gyalu-kukuluj táján egészen világos színűvel, miután az amfiból hiányzik belőle, a biotit is háttérbe szorul s a közzet javarészben földpát és kvarczból áll. Egyes erei ennek az eruptiv közzetnek betódultak a szomszédos közzetekbe, s ilyen helyen a zöldköves módosulatra is rá akadunk.

Közzetünk gránitos szövede oka annak, hogy a régibb irodalomban olyan sokfélekép nevezték el. Born (1774) granitnak, Esmark (1798) szienit porfirnak a bányászok pedig szienitnek nevezik. Cotta (1870) volt az első, ki felismerte, hogy itt nem a régi eruptiv közzetekkel van dolgunk, s egyelőre »banatit»-nak nevezte el. Mig végül Szabó J. (1876) beható petrografiai vizs-

gálat után kimutatta, hogy nem más, mint kvarcztrachit. És mindaddig, míg az eruptív kőzetek nomenklaturájában az egyes kőzetek neve nemcsak petrográfiai, hanem korjelző is, kvarcztrachitnak kell venni annál is inkább, mert ma már a délibb vidékeken eszközölt geológiai tanulmányok bebizonyították, hogy kőzetünk a felső-kréta meszeket áttöri, tehát ennél fiatalabb, s ugyanott a mediterrán-üledékben tufái fordulnak, tehát neogén korú ez az eruptív kőzet.

A kvarcztrachitnak jelenléte és elterjedése a felszínen jól konstátálható, de annyira el van mállva, hogy a legtöbb helyen murvává esik szét, melyből néha bombaszerű, kevésbé mállott gömbölyű darabok állanak ki, úgy hogy épebb darabot alig kerithetni. Üde állapotban ama számos kisebb-nagyobb kőbányában kapható, melyből a helyi építkezési célokra nyerik. Jól megmunkálható, sőt csiszolható kőzet lévén, megérdemlené, hogy iparilag felhasználtassék s főleg utburkoló kockákra volna alkalmas. De különben már alkalmazták is monumentális építkezésnél: a szegedi közuti híd pillérei ebből készültek, s itt bevált.

5. Az érczes kontakt képződmények. Ott, hol a mészkő DNyD—ÉKÉ-i irányát az É—D-i irányu trachit keresztezi, vannak legerősebben kifejlődve, a mészkővel szorosan összefüggve, s rögeit körül véve azok a kontakt képződmények, melyek az érczet tartalmazták. A keresztezéstől jobbra-balra a kontakt képződmények mindinkább vékonyabbak lesznek s végül kiékelnek.

Az Erzsébet-hegy alatt, a Jánosvölgyben találkozunk a legdélibb bányákkal, hol a mészkő nyugati kontaktján igen élénk volt a bányászat, a felszínen azonban még nem konstátálhatók e képződmények. Csak tovább a Péter-Pál-völgyben vannak még a felszínen, még tovább pedig a Terézia-háttól egész a Danieli É-i lejtőjéig már nagy szélességben veszik körül a mészkő rögeit. Az erózió itt megszakította elterjedésüket, de Vaskő Ny-i utcája közepén ismét hatalmasabban jelentkeznek, valamint azon háromszög alakú hegyen, melyet a Moravicza-patak félkörben körülfolyik, sőt még a tulsó lejtőben is megvannak az út mellett, fent a háton azonban már eltűnnek. A kontakt képződmények a mészkővel függnek össze s rögeit burkolják be. Képződésük a trachit feltódulásával függ össze.

A mészkő rögeit beburkoló kontakt képződmények java részben gránátból állanak s ezért általában gránátszikla (Granaten-

fels) a nevük. E mellett alárendeltebben, de még midég tekintélyes mennyiségben piroxén- és amfiból nemű ásványok, s már kissébb mennyiségben epidot, chlorit, szerpentin, kalcit és más ásványok társulnak hozzá. A »gránátszikla« üregeiben vannak szépen kikristályosodva azok az ásványok, melyek a múzeumok büszkeségei, s melyek már rég ismerté tették Dognácska-Vaskő nevét a mineralógusok előtt, de amelyek ma már ritkábbak, mert ép azokat a helyeken hagyták abba a bányáskodást.

És e kontakt képződményekben fordulnak elő az érczek: a magnetit, hematit, limonit, pirit, chalcopirit, galenit s más kénes érczek, lencseszerű tömzsőkben, melyek minden szabályosságot kizárólag vannak majd a mészkő, majd a kristályos palák, illetőleg trachit közelében, majd pedig a »gránátszikla« közepén.

Ma ott, hol a vasérczet bányásszák óriási külfejtések segítségével igen szépen fel van tárva a gránátszikla.

6. Szarmata-korú (?) kavics. Vaskőtől ÉK-re a Pojana-vertopon, részben a meszet, részben pedig a kristályos palákat fedve, fennt a gerinczen, nem ép nagy kiterjedésben, a fiatalabb képződményektől teljesen elszigetelten hatalmas kavics lerakódás fordul elő. A finomabb homoktól kezdve a kavicson át egész a hordónyi hömpölyökig váltakoznak a darabok itt gömbölyűre lekoptatva. Anyagra nézve pedig valódi gyűjteménye ez a környékbeli kőzeteknek, s megtaláljuk a kristályos palák minden változatát, a mészkövet, a trachitot hömpölyök, kavics és murva alakban; a gránátsziklát, sőt a hematitot és magnetitet is.

Az érczek nyerése végett ma egy terjedelmes külfejtésben, az Amelie-külfejtésben fel van szépen tárva e kavics-lerakódás, s a külfejtés lépcsőinek meredek falában láthatjuk strukturáját. Itt-ott 1—1 homlokszalag a rétegezésre emlékeztet, de általában tömeges, s gyakrabban láthatók azok a sajátságos lencseszerű betelepedések, melyek a folyó árterek meredeken levágott ártéri üledékében tapasztalhatók, úgy, hogy én itt inkább egy folyó ártéri képződményt, sem mint medenczében való lerakódást látok. Képződését illetőleg még tán a glecser hatásra is lehetne gondolni, úgy, hogy ez moréna volna, a mi különösen akkor tódul az előtérbe, ha látjuk azokat a hordónagyságú s több tonna súlyu magnetit hömpölyöket, melyeknek elhozatalához ugyancsak hatalmas áram kellett, — de el kell ejteni ezt a feltevést azért, mert a darabok mind szépen gömbölyűre vannak lekoptatva, s lapos

kavicsot csakis, a különben is laposan elváló kristályos pala szolgáltat.

Szerves zárványokat nem tartalmaz s így korát pontosan bajos meghatározni. A trachithömpölyök jelenléte azonban kizárja szarmata-kornál idősebb kort, s a délibb vidék szarmatalerakódásainak tanulmányozásakor tett tapasztalataim alapján valószínűnek tartom, hogy itt egy szarmata-korú folyó üledékével van dolgunk.

1889-ben az Amelie-külfejtésben 3218·5 tonna vasérczet termeltek.

7. A jelenkori képződmények, melyeket a folyók és patakok árterein berakodott üledék, s 1—2 ponton mésztufa képvisel. Miután pedig mind e képződmények szoros összefüggésben vannak a mozgó vízzel, e czím alatt szabad legyen területem hidrográfiai viszonyairól is néhány szóval megemlékezni.

Területünk déli része a Karas, éjszaki része pedig a Berzava folyó vidékéhez tartozik. E kettő között a vízválasztékot a már fentebb említett Kaláberhát, Danieli, Gyalovecz és Gyalu-popin át húzódó hegyhát képezi.

E vízválasztó vonaltól délre a szintén már fentebb említett két gerincz közt összegyűlő vizet a Dognácska-patak vezeti le, mely a Danielin ered, s eleinte ÉKÉ—DNyD-i, majd É—D-i irányban folyik, s tovább délen, Szekásnál a Karasba ömlik. A trachitba s a kistályos palákba vájta medrét. A baloldalon csak néhány jelentékenyebb, a kristályos pala hegységből jövő ér, jobb oldalon azonban több, ugyancsak a kristályos palák területén eredő, de a mészvonulatot e trachitot átszelő patak: a Simon Judás- és Áron völgy, a Péter Pál-völgy, a János-völgy, a Valea-izvor patakja szaporítja vizét.

A vízválasztó vonaltól éjszakra pedig a Moravicza patakon át folyik be a víz. A Moravicza a Gyalu-Kasilonon ered s eleinte NyDNy—KÉK irányban veszi útját, Vaskőn azonban hirtelen ép ellenkezőre, KDK--ÉNyÉ-ira változtatja irányát s Román-Bogsánnál a Berzavába szakad. Csak egy jelentékenyebb ér, a Gyalu-popin eredő Feremia-patak ömlik beléje.

Mind e patakok, hegyi patak jellegűek, keskeny, meredek partú az ágyuk, mely nagyobb esőzések és hóolvadások alkalmával telik csak meg, máskor igen kevés a vizük, mert forrás aránylag kevés, s bővebb vizű csakis Dognácskánál a mészkőből ered, a melyeknél gyenge mésztufa képződmény is van. Külön-

ben ártereiken, a hol esésük nagyobb, kavicsot, a hol pedig gyengébb, homokot raknak le jelenkori képződmény gyanánt.

Forrás az összes képződményekből fakad, de kivéve a mészkőből fakadókat, melyeknek vízmennyisége tetemes, igen gyengék. A forrásokat általában a nép megszokta becsülni: tisztán tartja a s egy-két lapos kődarabbal meg is védi a nap heve s az eső ellen, — annyira azonban még sem, mint Dognácskán, hol fogadalmi kápolnácskát építenek az útszéli forrás felé, melynek belsejében padka kínálkozik a pihenésre, s ott van a meritő kanál is, hogy szomját a tikkadt vándor oltassa.

* * *

Mindezek után pedig áttérek a bányászati viszonyok tárgyalására.

Dognácska-Vaskő bányászata történetének kezdete az ősi időkbe nyúlik. A rómaiak, az őskor ez a legezivilizáltabb népe kezdte itt a bányászatot és pedig aranyra. Vaskőnél a Kraku-ku-aneren több, egymással párhuzamos telérke van, melyeket mállott vas-rozsdás kvarczit tölt ki s ezekben terem az arany. A mondott hát alatt e régi bányák nyoma: a heomlott tárnaszáj, előtte a görceczal még ma is tanuskodik az itteni bányászatról. Nemrég egy külföldi vállalkozó-szellem kitisztított 1—2 ilyen régi tárnát s az ez alkalommal talált mécses és bányaszerszám, mely a rómaiakra vall, s melyet a Délmagyarországi Múzeum Temesvárott őriz, tanuskodik a rómaiak itteni bányászkodásáról. A Kraku-ku-aner alatt elhuzodó völgyek torkánál pedig valaha aranyat mostak is, mert a térszin hasonlóan az aranymosó helyekhez, itt igen hepehupás.

A rómaiaknak Dácziából való kivonulása után hihetőleg szünetelt itt a bányászat, mignem őseink meghódítván e földet is, új életre költötték a bányászatot. Csakhogy ennek, mint általában Délmagyarországnak régi történetére vonatkozó iratok a törökök által történt meghódítása miatt elveszett, s igen kevés az, mit megtudhatunk, de elég arra, hogy konstatálhassuk, miszerint a középkorban volt itt bányászat. A birtokviszonyokat szabályzó iratok azok, melyek megemlékeznek róla.

»Szecsy Miklós országbíró 1358. évi levele szerint Besenyő János várnagy hű szolgálataira hivatkozván, arra kérte a királyt, hogy neki a Szekásvölgyet (Zekuswelgh) a melyben a Zekuspatak folyik a Karas folyó mentén, s mely azelőtt Zekul

(így) fiainak: Farkas és Gergely kenézek tulajdona volt, adományozza. E birtok kezdetét veszi a Székásbánya (Zekusbania) királyi bányahelytől s a krassói kir. vár földjének határáig ér.

Hogy hol volt ez a Székásbánya? — azt Pesti Frigyes (kinek »Krassó-megye története« cz. művéből [II. köt. 2 rész. 215 l.] idézem a fentebbieket) nem határozza meg s csak annyit mond: Székásbánya bányahely, a mai Szekás közelében. Megkísértem én megfejteni e problémát.

Van ugyanis Dognácska határában az Áron-völgyben az erdőben egy rom, melyet a nép Bisszerika-ungereska (magyar templom) neve alatt ismer, míg a közelében lévő rétet Szatu ungereska (magyar helység) névvel jelöl meg. Hát az én szerény véleményem szerint itt volt Székásbánya, az a rom ott a Székásbánya temploma. Ha a fentebbi 1358. évből származó okirat szavait figyelembe vesszük, Besenyő János várnagy a Karasfolyó mentében lévő Székásvölgyet, melyen a Zekuspatak folyik, kéri. A Dognácska-patak Székásnál ömlik a Karasba, a Székáspatak tehát a mai Dognácska-patak. A kért birtok Székásbányánál veszi kezdetét, az Áron-völgy pedig a dognácskai völgy egyik jobbfelőli oldal ága. Ha aztán még tekintetbe vesszük, hogy a Magyar templom táján vannak az érczes kontakt képződmények legszélesebben meg, s így az érczet itt vehették legelsőbbben észre s tényleg ma is e tájon legélénkebb a bányászat, — Székásbányának itt kellett feküdnie. Hogy pedig tényleg templom romja az, mit a nép annak mond, arról 1889. év nyarán győződtem meg, amidőn itt egy út építtetvén, a feltöltéshez szükséges anyagot Kukuk Szilárd vaskői bányaüzemvezető innét volt szíves venni, s így a romot feltakarni. 1 m. vastag, alaktalan mészkőből rakott falak kerültek ekkép napfényre nyugati oldalán a homlokzat közepén levő torony alapfalával. Szentélyét azonban a kincskeresők barbár keze feldúlta, s így nem határozható meg a stílusa. Állítólag ott, hol a szentélyt s a főoltárt lehetne gyanítani, »pin-czére« akadtak, de benne embercsontoknál mást nem ismernek. Annyi azonban még ma is konstatálható, hogy ez a 7-7,5 m. széles s kb. 12—13 m. egyhajós templomka keletelve van, mit ma a görög-katolikusok és görög nemegyesültek szorosán megtartanak, a középkorban azonban a róm. kath. templomoknál is szokásban volt. Hogy pedig ezenkívül más rom nincs e helyen, azt oda magyarázhatjuk, hogy a lakóházak, miként ma, úgy akkor is fából voltak s így nyomtalanul eltűntek.

A török hódoltság ideje alatt szünetelt a bányászat, s azok a vaseszközök, minőket tavaly is találtak a Bernát- és Árpád-külfejtésben, a XVI. századra vallanak. A Bernát-külfejtésben tavaly még egy régi vájatra is akadtak, melynek száját nem ismerik, mind olyan jelek, melyek a bányászat régisége mellett tanuskodnak.

A töröknek e vidékről a mult század elején történt végleges kiűzetése s az 1718. évi július 1-én megkötött passaroviczi béke után, a hibásan temesi bánságnak * nevezett déli vidékek kormányzója gróf Mercy de Argenteau tábornoszernagy a bányászatot is azonnal pártfogásába vette, mely gyorsan fel is virágzott. A dognácskai bányák 1722-ben vétettek üzembe s ugyanakkor a németbogsáni vashámor az u. n. Ó-telep (Alt-Werk) helyén felépítették. A bányák részére erdő hasítottatott ki, Tirolból munkások telepítettek ide, kiknek számát az odavaló oláhsággal is megszorították. Ekkor telepítették a helység is, melynek temploma 1735-ben épült a bányakincstár költségén, a plébánia pedig 1741-ben állíttatott fel, mely évben veszik kezdetüket az anyakönyvek is. 1733—36-ban az összes délmagyarországi bányák díjtalanul beköltözött magánosokból alakult szövetkezeteknek adattak át, s csak a termelt fémnek meghatározott áron való

* Valóban hibásan. Soha sem parancsolt Temesvárt bán; hadi főkapitány címet viselt az alsóbb tájak hadi kormányzója; Temesmegye pedig szüntelen főispáni és nem báni cím alatt tisztelendő főnökeit. A szörényi bánság feloszlása után Mátyás király nem alkotott itt sem bán-t, sem bán-ságot: mint Palma Notit. P. J. p. 61. hibásan értelmezi, nem volt Ozoray Fülöp temesvári bán, mint Podradzky József a M. t. társaság évkönyvei. III. köt. 2-ik osz. 173. l. fontolatlanul állítja; nem volt Török Bálint sem temesi bán, miként Tóth Ferencz a Magy. s Erd. Protest. Ekklesiák Historiája I. Dar. 140. lapján alap nélkül írja: hanem temesi főispánok; temesi báni címnek sem törvény, sem régibb történetkönyveinkben s okiratainkban a mohácsi vész előtt semmi nyoma; Temesiensis Comes nem temesi bán, hanem temesi főispánt tesz; s Kinizsy Pál soha bánnak nem írta magát s utána egyik főispán sem. Annyi azonban igaz, hogy a törökuralom alatt lugosi s karánsebesi többnyire erdélyi fejedelmektől függött bánokat láttunk, de temesit soha. E cím a török kiűzése után, a katonai kormányzás idejében tapadt e tartományra, hihető: a régi lugosi s karánsebesi divatozott báncím emlékéből s pedig akkor is hibásan, mert bánja akkor sem volt s magában foglalá Torontál, Temes, Krassó, Haram, Kevevármegyék s a szörényi bánság területeit; s ép oly hibásan ragadt e tartományra a bánsági cím, mint Szerém-, Valkó- stb. magyar vármegyékre a Slavonia nevezett. Ekkép szól e tárgyról Bárány A., Temesmegye emléke. 61. lapján (Nagy-Becserek 1848).

beváltását kötötte ki magának a kincstár. Az akkor még értéktelen erdők kihasználása, a regale a szövetkezeteknek szintén díjtalanul lőn átengedve, hogy ekkép is támogassák a bányászatot.

A közbejött 1738-iki török háború a bányászatot megakasztotta ugyan, az 1739. évi szeptember 18-án megkötött belgrádi béke után azonban ismét felvirágzott, mi főleg a Simon-Judástömzsnek 1740-ben történt felfedezésének az eredménye, hol ezüsttartalmú rézérczek fordultak elő gazdagon, s a függélyesen álló 120 m. magas, s átlag 25 m. vastag tömzs 40 évre biztosította a virágzást. Born J. J., ki 1770-ben utazta be e vidéket, Dognácskán július 5-én kelt levelében a legterjedelmesebb rézbányának mondja egész Európában s részletezen foglalkozik vele, s többi közt így ír: »A bányába belépve, nagyszerű kép lepett meg; mely azonban higgadtabb gondolkodás után borzasztónak tetszett. A bánya egész üregét nagy számú bányamécs világította meg, s a munkások a gazdag tarka rézércz kiálló párkányain álltak, illetőleg függtek s a még meglevő érczet fejtették. A tömzs majdnem tojás alakú, a legfelső vagyis I-ső szint 3--4 öl széles, mely szélesség mindinkább nő, úgy, hogy a IX-ik szintén 26 lachter hosszúságra és 20 lachter szélességre emelkedik. E szinttől lefelé hasonló arányban a hossz és szélesség fogy«. A József-akna, melynek segélyével fejtettek, egészen áthatott rajta.

1790-ben építették Dognácskán a czinkhutát, hogy az ezüst tartalmú érczek és termények a Born által feltalált amalgamáló módszer szerint dolgoztassanak fel. Mindeddig az ezüstös feketerezet a Beszterczebánya melletti Tajovára vitték, s itt vonatott ki belőle az ezüst. Az amalgamáló mód azonban itt nem vált be. Az ezüstelenítés tökéletlen és a réz rigidő lett.

Az egységes üzemterv hiánya, a kincstárnak az egyes szövetkezetekkel való eljárás rendszertelensége, s a magánosok csekély vagy semmi bányász tudománya, s a fém árának esése, szemben az emelkedő munkabérekkel eredményezték azt, hogy a jelen század első évtizedeiben hanyatlani kezdett a bányászat, melyet a kincstári bányagazgatóságnak és bányahivataloknak 1835-ben friss erőkkkel való ellátása rövid időre megakasztott, hogy aztán annál rohamosabban álljon be a szövetkezetek végkimerülése, a mi a szabadságharcz után, a megváltozott viszonyok miatt tényleg be is következett, úgy, hogy a szövetkezetek az államnak ajánlották fel a bányákat. Amit az állam meg is tett

megvevén 1852-ben a dognácskai bányákat s ezáltal elejét vette annak, hogy itt ez iparág teljesen meg nem szűnt.

Az állami kezelés azonban nem sokáig tartott, mert 3 év múlva a kincstár összes krassómegyei birtokait a szab. oszt.-magy. államvasút-társaságnak eladta s 1855. évi január 1-én a többi bányákkal együtt Dognácska-Vaskő is a nevezett társaság tulajdonába ment át, mely még ma is birtokosa.

Az új birtokos csakhamar virágzásba hozta a bányászatot itt. 1857—58-ban épült a két magas-kemence, 1864-ben a zúzó-malmok; a huták új gépekkel, fűvőkkel láttattak el, s Dognácskán székel az egyik gondnokság (Verwaltung) 52 tisztviselővel, és altiszttel, 233 bánya-, 93 kohó- és 216 erdő-munkással.

Dognácska termelt:

Évben	Arany	Ezüst	Réz	Ólom	Czink	Vas
1771.	— márká	277 márká	3770 mázsa	273 mázsa	— mázsa	—
1785.	— „	2753 „	1645 „	194 „	— „	—
1800.	— „	1075 „	913 „	35 „	— „	—
1812.	— „	223 „	123 „	599 „	1717 mázsa	—
1824.	— „	1067 „	416 „	2761 „	268 „	—
1837.	16 „	1359 „	255 „	— „	1853 „	—
1853.	— „	724 „	376 „	— „	— „	—
1858.	1·9 vámfont	328·7 vámfont	379·6 vámfont	11·2 vámfont	—	271042 vámmáza
1872.	— „	520·7 „	116·50 „	— „	—	596490 „
1889.	— „	— „	— „	— „	—	96839·8 tonna

E néhány adatból is kitetszik, hogy Dognácska-Vaskő hazánk egyik tekintélyes bányászata volt mindenkor, de az is kitetszik, hogy míg a bányászati szövetkezetek, az állam és a vasuttársaság idejében főleg a nemesebb fémekre fektették a fősúlyt, addig ma ez a bányászat abba van hagyva s a vas dominál.

A nemesebb fémeket Dognácskán a János-völgyben levő V. Ferdinand király-altárnában termelték s az 1885. évi budapesti általános kiállításon ott szerepelt lágy ólom, ólommazag, ezüstartalmú rézdara társaságában egy 48 kg. súlyú színezüstkenyér, mint a dognácskai nemesebb fémbányászat és kohászat utolsó képviselője.

Ma már csak vasat termelnek azokban az óriási külfejtésekben, melyek már Vaskő közelében vannak, hol most az üzemvezetőség is székel. Jelentékenyebb külfejtések a Bernát-Julianna-, Alfréd-, Archangel-, Delius-, Carolus-, Reichenstein-, Terézia-, Paulus külfejtések, a Markus-tárna, az érczes kontakt képződ-

ményben s az Amelie-külfejtés a szarmata-kavicsban, hol kitünő minőségű magnetit, veres és barna vasércz termeltetik.

A termelt vasércz Dognácskán, Német-Bogsánban, Resiczán színítettik nyersvassá, ez pedig Resiczán tovább dolgoztatik fel öntött vassá, javarészben azonban aczéllá, majd hengerelt árukká.

* * *

A bányamunkások németek és oláhok. Számuk, mióta a fémbányászat és kohászat be van szüntetve, megesappant, s bár ingatlanjaikhoz szorosan ragaszkodnak, egyrésztük a szekuli kőszénbányában nyert alkalmazást. A Dognácska-Vaskőn visszamaradtak közül a németek inkább Dognácskáról valók, kikből kerülnek ki az altisztek is, míg az oláhok zöme Vaskői.

És szabad legyen itt néhány szóval megemlékezni az idevaló oláhról. Igaz, hogy ép sokat nem mondhatok róluk, mert hogy csak nyáron fordulok meg közöttük, s nyelvöket sem tudom kellőkép, szokásaikat, életüket illetőleg, nem igen s inkább csak a vásári gyülekezések alkalmával szerzett 1—2 tapasztalásról szólhatok.

En az idevaló oláhot csendes, szerény, barátságos, tisztességtudó népnek ismerem. A népnek közös tulajdonát, az idegen kaputossal való tartózkodást magam is tapasztaltam, de csak addig, míg adóvégrehajtónak hitt. Amint azonban meggyőződött az ellenkezőről, mindjárt el is keresztelt, egy helyet voltam Domnu probirer, máshol Dumnu de piatra, mindjárt megváltozott. Az adóvégrehajtótól tán még jobban fél, mint a Draku (ördög)-től, ettől pedig igazán fél. Szándékom volt a népviseletet is megörökíteni, de az oláh sehogy sem bírható rá, hogy az elé az ördögös fotografáló masina elé álljon, s a mint itt is ott is megtudtam azért, mert fél, hogy ez is az adóemelkedés oka lehet. A bemutatott útféli forrás kápolnácskájában egy cigány legény ült. Ott lődörgött körülöttem, mikorra 1887-ben le akartam fotografálni e kápolnácskát, hát beültettem, hogy legyen alak is a képen. Mikor aztán a következő évben ismét megfordultam Dognácskán, hallom, hogy azt a fiut besorozták katonának és pedig azért, mert »a Domnu maler megmutatta a képet a császárnak, a császár pedig azt mondta rá: derék fiu ez az Inonye, be kell sorozni katonának«.

A férfiak általában erős, magas, vállas alakok, rendszerint szakálukat borotválják, találkozik azonban aránylag sok kör-

szakálás. Hajukat rövidre nyírják. Ruházatuk az obligát vászonruha: mérsékeltlen bő gatyá, s az efölé boruló térdig érő ing, melyet a mellnyílás két oldalán színes fonállal csinosan kivarrott bordűr szegélyez. Dereukat tüszőbe szorítják, a hol tartják mindazt, mit magukkal kell vinni. A fiatalabbak, s főleg vasárnap keskeny bőrvet hordanak, mely színes kivarrással ékes. Az idomtalan báránybőr-süveg itt nem szokásos, hanem kalapot viselnek, a bányászok pedig vasárnap a katonatisztihez hasonló aranyzsinóros sapkát, melyhez aztán felöltik a fekete posztó bányainget is. Hétköznapi bocskor, vasárnap csizma van a lábán. Ha pedig hűvösebb az idő, térden alól érő ködmönt ölt magára, mely színes bőrből kivágott figurákkal van fedve, s a fiatalabbak szeretik, ha e figurák kivágásai mögött tükör van.

Az annyira híres oláhszépséget az ide való nőknél nem igen tapasztaltam. Találkozik 1—2 csinos, mint mindenütt, itt is, általában azonban ezt még az irigység sem foghatja rájuk. S ez is csak addig érvényes, míg fiatal s leány, mert amint férjhez megy, abba hagyja rendszerint a pirosítót, s akkor hirtelen megvényül, elcsúnyul. Azokat a kaczkias menyecskéket, kikben a magyarok közt gyönyörködhetünk, itt hiába keressük. Általában középtermetűek. Öltözetük egy szál vászon öltöny, mely a régibb divatuaknál egy darabból, míg az újabbaknál már 2 darabból áll, s ekkor a szoknya ránczbaszedett. Szeretik az ingváll ujjait a vállon, a nyak kivágást s a szoknya 2 oldalát színes fonállal kivarzni olyképen, hogy a fiatalok világos, az öregebbek pedig sötétebb színeket használnak. A derekat szövött tarka öv szorítja, melyet sokszorosan tekernek körül, s ebből lóg elől-hátul a katrincza. A mellső rendszerint színes, mustrás, boltban vett kötény, míg a hátulsó magaszötte sötétszínű, melyet csak alul díszít színes bordűr, úgy, hogy a dognácska-vaskőit azonnal fel lehet ismerni erről a sötétszínű katrinczáról. A környékbeli falvak fehérnépe színes magaszötte katrinczát hord, vagy hátul az u. n. oprek-et, mely egy kissebb, sokszor művésziiesen, románbogsániaknál aranyfonállal kivarrott négyszögű szövet, melyről lóg a veres hosszú rojt. A bányász asszonya azonban ma már sok esetben csak hétköznapi jár ekképen, vasárnap ha kiöltözködik, ránczbaszedett karton szoknyát s bársony réklit ölt magára. Hétköznapi bocskor, vasárnap ellenben cipő van a lábán. Hajukat a lányok egy varkocsba fonják, mely a háton lóg vagy fel is tűzik, de mindenkor a tisztesség megkívánja a fedetlen főt, míg

asszonya haját feltüzi s fejét beköti színes kendővel magyar menyecskésen. Díszben mindkét fülük mellé lehetőleg piros virágot dugnak olykép, hogy az előre áll. Mig a falukon gyakori még a nyakban lógó pénzfűzér, addig a bányászoknál már ez kiment a divathól, s a nyakat sokszor színes üvegkláris díszíti. Ha pedig fáznak, újatlan báránybőr mellényt vesznek föl, mely ép úgy, mint a férfiaknál, színes bőrczikornyákkal és tükrökkel van díszítve.

A férfi dolga a külső, az asszonyé pedig a háztartás. Ő fon, sző, varr, ő látja el a családot vászonneművel. Igen ügyesen s sokszor művészien varrnak ki, csakhogy ez a házi ipar is igen hanyatlott. Még egyes helyeken, hol az oprek divatban van, van még kifejlődve úgy ez, mint a szőnyeg-szövés is, általában azonban itt sem már a régi. Az oláhasszony nem maga festi többé magatermelte növényi festőanyagokkal, hanem beviszi a városba megfestetni anilinfestékekkel. Aztán a {motivumok is kiveszőfélben vannak, s Bécsből-Berlinből kapott minták után dolgoznak.

Lakóházuk rendszerint emeletes, s keskenyebb oldalával van az utcának, rajta 1—2 kis ablakocska. Az alacsony földszint terméskőből készül, itt van a tehén, loistáló malaczól, mig az emeleten laknak s ez összerótt gerendákból, melyeknek közei sárral vannak kitapasztva, készül s itt a ház előtt tornác is van. A szegényebbeknél konyha s 1 szobából, a gazdagabbaknál közepett a konyha s jobbról-balra 1—1 szoba.

Bármennyire ügyes az oláhasszony a kézimunkában, hanem főzni azt nem tud. Ételeik igen egyszerűek, s főtáplálékuk a kukoriczalisztból készült malaj vagy kolésa. Az elsőt sütik, az utóbbit főzik, minden zsiradék, só nélkül. Ehhez járul még, mint főtáplálékozási anyag az önkészítette juhsajt. Kedvelt italuk, melyért él-hal, az önkészítette rakie, gyenge 4 5 fokos szilvápálka. Ujabban azonban a termelt szilvát inkább eladja a kereskedőnek, ki aztán vagy természetes állapotában vagy lekvár alakjában ad túl rajta, maga pedig a szeszgyáarak olcsó spirituszát kínálja vízzel, s ezzel mulat.

Temetőik szegényesek, magas durván rovott keresztekkel, s itt-ott hosszú póznán lógó tarka kendő jelzi a korán letört fésző bimbó nyugvó helyét.

HALAVÁTS GYULA.

A RÓMAIAK ARANYBÁNYÁSZATÁNAK ŐRVIDÉKE DÁCIÁBAN.

Minél mélyebbre hatolok Dácia nemes fémányászatának régészeti és történelmi buvárlatába, minél több oldalról tanulom ismerni az erdélyi Érczhegység egykori bányatelepeinek helyrajzi eloszlását, közlekedési kapcsolatát: annál élénkebben érzem ama tételtem igazságát: hogy a nagy pénz- és emberáldozattal végrehajtott hódítás s a másfélszázadon keresztül roppant erőfeszítéssel folytatott védelmi harcok czélját és bérét hegyeink aranybősege s az erdélyi felföld egyéb ásványkincsei képezék.¹ E meggyőződésemm támogatására járul a közép Dáciában található római hadállások megválasztásának az Érczhegységre nézve kimutatható kiváló figyelem és gondosság, olyannyira, hogy egyetlen hegynyereg, odaszolgáló sziklaszoros, vagy völgyynyílás elhanyagolatlanul nem maradt s az összes odavezető járhatóbb utat kiindulását egy-egy tekintélyesebb erősség jelöli mintegy meg.

Bányaaarcheologiai tanulmányaim tehát a tartomány helyrajzának részletesebb vizsgálatát is kötelességemmé tevék s miután Torma Károly nagybecsű kutatásai Dácia éjszaki részének topographiáját szerencsésen felderíték,² nem lesz talán érdektelen e folyóirat t. olvasóira nézve, ha néhány rövid vonásban én is feltüntetni igyekszem legalább azt a viszonyt, melyet a tartomány colonisatioja és az aranybányászat közt megállapítanom sikerült. Dácia középső részének azon időbeli földiratát ily szempontból tárgyalni tán azért sem felesleges, mert a római állomások egy-némelyikének helyi fekvése csak legutóbb derült ki s a régibb archaeologusok nézeteit az úthálózatot és települést illetőleg az

¹ Tanulmányok a rómaiak aranybányászatáról. T é g l á s Gábor. Értekezések a történettudományok köréből, kiadja a m. tud. Akadémia. Budapest, 1889, XIV. kötet, VI. szám, 1—61 lap.

² Dácia felosztása. Az erdélyi muzeumegylet Évkönyvei II. köt. 1863. Az alsó ilosvai római állótábor s műemlékei. Az erdélyi muzeumegylet Évkönyvei III. köt. 1864. Adalékok éjszaknyugati Dácia föld- és helyiratához. A magyar tud. Akadémia Évkönyvei 1864. 2. füzet. Ujabb adatok Dácia föld- és helyrajzához. Archaeologiai Értesítő 1880. évf.

újabb kutatások már is túlszárnyalták, s a művelt közönségre, és az iskolák embereire nézve e felfedezések s közép Dáciának ezek szerint módosuló geographiai arczulata épen nem lehet közömbös.

I.

Mielőtt azonban tulajdonképeni tárgyamra térnék, helyénvalónak látom a használhatóbb irodalmi termékekről is röviden számot adni.

A régibb geographiai írók közül *Mannert Res Trajani ad Danubium gestae Norimbergae* 1790, majd *Engel Commentatio de expeditionibus Trajani ad Danubium Vindobonea* 1794, foglalkoztak tüzetesebben Dácia földiratával és ezek nyomdokain haladva írta meg *Filtsch János De romanorem in Dacia Coloniae Cobinii* 1808 című értekezését. Megfelelő helyi-tájékozottság nélkül készült *Ukert Geographie der Griechen und Römer*, valamint *Mannert* hasonezímű műve I. kiadás 1795. II. kiadás 1799—1825 Nürnberg-Leipzig) III. kötetének (183 laptól) Dáciára vonatkozó része. A kellő autopia hiányait sinli *Ackner Mihály*-nak a két utóbb megnevezett író után az *Archiv des Vereins für siebenbürgische Alterthumskunde* első évfolyamában (1845) kiadott értekezése (*Abhandlungen über Monumente, Steinschriften, Münzen und Itinerarien aus der Römerzeit, mit besonderer Hinsicht auf Dacien* 5—44 lap), melyben főleg éjszaki Dáciát s az úthálózatot a lehető legmostohább elbánásmódban részesíté. Hasonló hibába esnek a többi követők mint *Torbiger* is *Handbuch der alten Geographie* 1848 (Leipzig III. Band 1101 laptól), bárha ez annyival teljesebb, hogy a többiek által többé-kevésbé mellőzött kis oláhországi részeket *Katansichnak Istri ad colorum geographia vetus Budae* 1826—1827 című műve alapján (mely mű szintén csak helyenkint II. köt. 211—360 lapjain foglalkozik Dáciával) felkarolja.

Dácia földiratához az első helyszíni adatokat *Neigebaur* a porosz királyság bucuresti követe gyűjté 1847 és 1848-ban nagy buzgalommal folytatott s a hatóság készséges támogatásával Dácia minden részére kiterjesztett utazásai közben. Szinte irigység fog el, ha rágondolunk arra a hatósági előzékenységre, a miben *Neigebaur* utazásait akkori kormányunk részesíté. Hunyadmegye területén például a főispán és a kincstár intézkedése következtében jó helyismerő főhivatalnokok (*Fodor*

András a megye régészkedő főorvosa például) álltak Neigebaur szolgálatára s a járási szolgabírók személyesen intézkedtek a megfelelő fuvarról, munkaerőről. A gredistyei ásatáshoz például a járási főszolgabíró (Szilvássy László) 6 falu (Alsó-, Felső-Városviz, Bucsum, Kosztesd, Ludesd) lakosságát rendelé ki — s a kincstári erdész a vajdahunyadi uradalmi igazgatóság küldöttei Gredistyén megjelenve, vezették a munkálatokat és a gyűjtéseket.¹ Ehhez hasonló apparatussal Mátyás király és gyulafehérvári vár építésénél közreműködött gr. Ariosto expedíciója óta régészeti kutatás Dácia területén nem történt s annyi és oly becses anyag, mennyit Neigebaur Dacienjének (Brassó, 1851, Göttnél) köszönünk, csak ilyen támogatás mellett gyűlhetett össze. Vajha ez a fényes példa ne menne feledésbe s kormányunknál a legtöbbször szerény anyagi viszonyaik mellett saját erejükre hagyott régiségbuvárok hasonló meleg és hathatós támogatásban részesülnének ezután is.

Neigebaur-nak az aldunai tartományokig kiterjeszkedő utazásai még másképen is gyümölcsözők valának Dácia földíratára nézve. Nevezetesen ez utazások avaták fel Ackner Mihály szenterzsébetfalvi ág. ev. szász lelkészt is véglegesen a régészet mesterévé. Acknert Neugebaur vezetése alatt kifejlesztett gyűjtési szenvedélye és éles látása csakhamar üdvös tevékenységre vezette s a bécsi csász. kir. műemlékek bizottságához benyújtott jelentéseiben: *Die römischen Alterthümer in Siebenbürgen* (Jahrbuch der k. k. Centralcommission für Erhaltung der Bau- und Denkmäler) és: *Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien* (az 1857-ki Évkönyvben) már sok tévedést tisztáza azokból, melyeket elődei, sőt ő maga írásaikban megörökítettek volt. Majd Müller Frigyes, akkor segesvári gymnasiumi tanárral, s jelenlegi nagyszebeni szász ev. lelkészszel szövetkezve, 1861-ben még egyszer végig vizsgálták Dácia völgyeit, mely közös munkájuk eredménye már Ackner halála után gazdagította a régészeti tudományt. (*Die römischen Inschriften in Dacien*. Wien, 1863.) Ily stádiumban köszönt be Torma Károly nagyszabású tevékenysége, ki alsó-ilosvai magányából éjszaki Dácia földíratára nézve addig alig is álmodott, nagy-

¹ Fodor András orvos a magyar orvosok és természetvizsgálók kolozsvári gyűléseinek referált ez utazásról. V. kötet, 1845. Kolozsvár. — Hon és Külföld. Kolozsvár, 1847. évfolyam. 87—91. számaiban.

becsü felfedezésekkel lepte meg a tudós világot s az ötvenes évek óta kiváló szerencsével, bámulatos lelkesedéssel és kitartással folytatott helyszíni buvárlataival és kutatásaival valóságos korszakot alkotott nemcsak Dácia régiségtörténetében, de helyiratában is.

Vass Józsefnek az időközben a kolozsvári muzeumegylet által jutalomra érdemesített munkája: Erdély a rómaiak alatt. Kolozsvár 1863. kevés önállósága és nagyfoku tévedései miatt alig jöhet ma említésbe. Annál több elismeréssel adózhatunk egy disciplinánkra oly idő előtt legszebb reményekre jogosító férfi korában elhunyt buvárunknak: Goos Károlynak segesvári tanárnak, ki Dácia közép és déli részeit tette volt tüzetesebb vizsgálata tárgyává s ki a Corpus Inscriptionum latinarum mellékletéül rajzolt Kiepert-féle térkép tévedéseit vizsgálgatva, Studien zur Geographie und Geschichte des trajanischen Daciens, czimű tanuságos művének megírására hangolódott.

Goos Károly tragicus halála után Torma Károlyra szakadt teljesen Dácia archaeológiája s ő kétszeres munkakedvvel és erélyvel látva feladatához, 1877—79-ben a Limes dacicus csucspontjától Nyírsid és Tibótól és Porolissumtól (Mojgrad) rendre bejárta Hunyadmegyéig eső nagy területet. Utazását 1880—1882 kiválóan a déli részekben ismétlé.

Megfigyelései és gyűjtései felirati részét Bécsben Archaeologische-epigraphische Mittheilungen 1878 III., 1879 IV., 1880 V., 1881 VI. évfolyamaiban vesszük. De legbecsesebb eredménye ez utazásoknak a m. tudományos Akadémia kiadásában 1880. hat fametszettel és egy térképpel megjelent alapvető műve. »A Limes Dacicus felső része. Vajha minél előbb folytatását üdvözölhetnők s az 1881 nyarán végrehajtott aldunai utazásának sokak által várva várt gyümölcsei is megérnének irodalmunk számára.

Sok érdekes megfigyelést, több új katonai állomást és őrhelyet s az egész székelyföldi római uthálózat megállapítását köszönhetjük báró Orbán Balázs »A Székelyföld« czimű hat kötetes munkájának. Ez irányban legutóbb megjelent Torda monographiája is szolgálatot tett Potaissa helyrajzával.

Becsés adalékokat köszönhetünk Finály Henrik munkáságának is. Egy archaeologiai kirándulás Vajda-Hunyadra és környékére czím alatt közölte a Torma Károly társaságában 1863 Veczel, Vajda-Hunyad, Kis-Kalán Déva területei végzett kutatásait s a vajda-hunyadi ásatást. (Erd. muzeumegylet évkönyvei

II. köt. 1863 évf. 135—141) Római nyomok Erdély éjszaknyugati részén a sebesváralján castrumról s annak környékéről szól. (Erd. muzeumegyl. Évk. III. köt. 1866 5—9 lap.) Hasonló buzgalommal fáradozott Dácia helyrajza körül Ortvay Tivadar, míg Temesváron működött többi közt Tibiscum helyi meghatározását neki köszönhetjük (Archaeologiai Közlemények 1876) a Moesia határos területén is sokat derített fel.

A román tudósok közül Tocilescu, Odobesco fáradoznak e téren.

Ez előző és Dácia helyrajzának megismertetése érdekében e folyóirat hasábjain vázlatosan érinteni kívánt tájékoztatás után legyen szabad a közép Marosvölgy római telepeinek, főhadi útjának s az ezekkel kapcsolatos többi telepeknek és uthálózatnak rövid felsorolásával rámutatnom arra a szoros és felfogásom szerint irányadó szerepre, melyben én a római colonisatiót közép Dácia egész administratióját az arany bányászathoz látom s mely felfogásomnak a magyar tudományos Akadémia kebelében is szerencsés valék kifejezést adni (Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról 1889. 1—61 Értekezések a történettudományok köréből VI.) Sokat irhatnék az általam, valamint ügybuzgó szaktársaim Király Pál dévai főreáliskolai tanár és Téglás István közhalmi igazgató buzgó közreműködésével végzett részletes kutatásokról, az egyes, általunk behatóbban felvett telepekről és utak irányáról, szerkezetéről; de ez alkalommal minden részletezéstől tartózkodva s kialakulóban levő vizsgálataink összeazon máskorra halasztva, lássuk mennyiben felel meg a valóság sítését tételennek, hogy a Maros völgy a Szamos mellékkel a bányászat érdekében vala megszálva és betelepítve?

II.

A keleti őrvidek helyrajza a Marostól az Aranyosig vagyis Tordáig.

A ki a Traján által meghódított dáciai területet kissé behatóbban szemügyre veszi, még egy jó térkép segítségével is könnyen arra az észleletre juthat: hogy a római foglалás sulypontja a Maros középvölgyére nehezedett s a települések hálózatával az Érczhegység zömét szándékoztak főleg éjszak és kelet felől körülfogni. A mai értelemben vett erdélyi felföldet a Marosvölgye majdnem a közepén hasítja végig, következőleg a geographiai központ

mai napság katonailag Maros-Vásárhelyhez s nem Gyulafehérvárhoz esik, a hova pedig a római hadvezénylet az új provincia főparancsnokságát helyezé. De Maros-Vásárhely környékével akkortájt annyira a végekhez számított: hogy azontul Vécsnél a rendszeres katonai állomások sora véget is ért, s valamivel fennebb Dédánál a római sphaera éjszak-keletnek teljesen bezárult. Ezt a területet s az ehhez tartozó Nyárad két Küküllő mellékét, valamint a vöröstoronyi szorozhoz szolgáló Olt-völgyet tekintve, tehát Dácia hadi központja geographiailag is a lehető legjobban vala kiválasztva. Még teljesebben megbizonyosodunk erről, ha az Érczhegység zömétől éjszak felé irányítjuk tekintetünket. Traján katonái ott is abban az irányban foglaltak első sorban állást, a honnan a féltékeny gonddal körülbástyázott aranyvidéket veszélyeztetve gondolták. Ezért ékelődik a barbárság területébe az Egregy és Almás folyók mentén fel a Szamos kitöréséig (Tiho) elhelyezett kettős castrumsorozat és ezérterősíték még utóbb a Szarmat lapálynak a mai rodnai és borgoi szorosokon kaput nyitó Nagy-Szamos, illetőleg Besztercze mellékét Alsó-Ilosvánál és Besztercze közelében Várhelynél (Burghallen), mint azt Torma Károly az alsó-ilosvai álló táborról irt becses monographiájában (Kolozsvár, muzeumegylet évkönyvei III. köt. 1864.) kifejtette.

A katonai állomások legsűrűbb és egyúttal legerősebb sorozata tehát az Érczhegységet vala hivatva fedezni s megoltalmazni azon veszélyek ellenében, melyek keletről, de legkivált éjszakról a becses szerzemény biztonságát fenyegeték. Ily módon a legelső hadmérnöki alkotások alapvonalát a Déva, Gyulafehérvár, Székelyföldvár, Torda, Csucsá közé eső ivben jelölhetjük meg, mint a mely iv az aranytermő hegységet dél, kelet és éjszak felé valóban körül is fogja. S hogy ezt miként hajtották végre, arra nézve kívánok némi tájékozást nyújtani alábbi soraimban.

Déván alul a Maros nyílás az éjszaki Kárpátok alá szorított dák és rokonelemek támadásainak színhelyétől távolabb esvén Maros-Németi és Veczel közt Micia¹ nevű s a Sztrigy-

¹ Torma Károly alapíta meg először e castrum nevét Micum Archaeol. Értesítő 1880. évf. 109. lapján és Archaeologische Mittheilungen VI., 314. lap. Micia'nevet Studnitzka találta meg marosnémeti ref. templomban Archaeol. epig. Mitth. VIII. 47.

völgyből a Maros mellé hajló főhadi úttól 25 kilométerrel nyugatra a Marosnak az Alföld felé kivezető szorosába helyezett castrum vala hivatta az Érczhegység nyugati szárnyát és a Fehér-Kőrös mellékét.

A castrumot vasút épen derékban metszi s 1868/69-ben az első erdélyi vasút építői sok becses régészeti emléket ástak itt ki, melyeknek egy része fájdalom a töltések s a hidak falazatába került. A castrum négyszögű töltésvonala a külső sánczárokkal együtt a folytonos szántás daczára világosan kivehető s a Dobrának haladó országút épen mellette vezet el. A váron kívül letelepedett lakosság házai, keletnek és délre az országúton túl, a szántóföldek közepette messzire feltűnő bozotos halmok alakjában jutottak korunkra. A Maros felé eső lejtős terrase szélén sikerült azt a fürdőt is megtalálnunk, melynek Kr. u. 193-beli kijavíttatása feliratilag ismeretessé vált. A temető a vasúti töltésnek Déva felé eső vonalán feküdt, hol 1880 nyarán a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat küldöttsége egy sarcophágót ásott ki s hol azóta is több sírfelirat került napfényre. Az innen századok folytán kiásott írásos emlékek és szoborművek legnagyobb része a maros-németi kastély parkjában nyert elhelyezést, miután a kastély régibb birtokosai a gróf Gyula y család tagjai mindig kiváló érzékkel birtak a haza mult emlékei iránt s az általuk gyűjtött régiségekről lugosi Fodor András orvos 1844-ben egész kis munkát adott volt ki. (Gyűjteménye némely maros-németi és veczeli határon kiásott római sír- és emlékköveknek.

A kastély jelenlegi ura gróf Kuun Géza akadémiai tiszteleti tag ugyis, mint első rangu tudós és író s ugyis mint a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat elnöke, élénk figyelemmel kíséri e castrum felmerülő leleteit, úgy, hogy évről-évre újabb és újabb sculpturák, bélyeges téglák és feliratok kerülnek innen a társulat dévai muzeumába.

A tábor egy téres öblözet közepére helyezkedett, melyen alul alig 5 kilométernyire a branyicskai szorossal a Marosnak Lippáig tartó kimosási völgye veszi kezdetét. 25 kilométernyire Dobránál e völgyből délnyugatra a Bégához, s azon át a Lugoshoz a kossovai horpadás szolgál át. Minthogy épen Lugostól délre esik Berzavia (ma Zsidovin) s minthogy a Maros mentén a Gyoroknál éjszakra vonuló limesen kívül le Német-Csanádig¹ követhetjük a XIII. legio nyomait: mindez Miczia

¹ Német-Csanádról LE XIII G bélyeges téglá nálam is van.

örvonalába eshetett s az említett kossovai-hágón Berzavia felé is őrszolgálatot kelle az ide való községnek teljesítenie. De 30 kilométerrel éjszakra a Fejér-Körösvidék biztonsági szolgálata is ide lehetett utalva, mert bár Kisbányánál (Boicza), Rudánál, Körösbánya illetőleg Karácsnál aranybányászat kétségtelen jeleit találtam, sőt Kisbányánál még a bányatelepet is sikerült kinyomoznom:¹ nagyobb katonai állomás arrafelé nem létezett.

Micia védelmi köre tehát nyugatra és éjszakra igen nagy körre terjedt, miután az első telepítés idején ez oldalokról nagyobb veszély nem fenyegette Dáciát. De e sokágú feladatkor megfelelő helyőrséget is nyert. Így az ala I. Bosporarorum² ala I. Hispanorum Campagorum³ hosszabb, vagy rövidebb ideig megfordultak Miciában s legalább egy ideig a legio IV. Flavia felix⁴ is be volt ide osztva. Állandó helyőrséget azonban a legio XIII. gemina szolgáltatta. Hadrian császártól kezdve azonban a Cohors II. Fl. Comagenorum is itt szerepel. Ennek régiségtől romladozó fürdőjét (balneas Coh. II. Fl. Commag. vetustate dilapsas)⁵ javíttatja ki Septimius Sverus idejében Kr. u. 193-ban Petinax Aug(usti) co(n)s(ul) sőt Philippus Arabsnak is már-már a romai uralom vonaglasi idejében innen hódol 245-ban ugyanezen Cohors. De a markomann háborúkkal beállott örökös forrongás úgy látszik ez aránylag védett position is a helyőrség további szaporítását igénylő s ennek következtében Septimius Severus alatt a Cohors I. Vindelicorum és Cohors I. Alpinarium is oda vezényeltetnek. A megnevezettek mellett Torma Károly az Alae Cím. és (miles)n(umeri) M(au)r(oru)m létezését is feliratilag beigazolja.⁷ Úgy látszik a góth áradat pusztításaival is legtovább Miczia daczolt, mert Dácia legutolsó feliratos emlékét is Micziának köszönhetjük, abban a mértföldmutatóban, mely 251—3 közt

¹ A rómaiak bányászata Boiczán (Kisbánya) és Rudán. Archaeologia. Értesítő 1885. év.

² Corpus Inscriptionum latinarum III. kötet 1344. sz. felirata.

³ Corpus Insc. latin. III. köt. 1342., 1377., 1378., 1380. sz. feliratai.

⁴ C. I. lat. III., 1353. sz. felirata

⁵ C. I. lat. III., 1343., 1347., 1355., 1371—1374.

⁶ C. I. lat. III. köt., 1374. sz. felirat.

⁷ Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen. Bd. VI., Heft II. 116. l. 60 és 61 írása.

Gallus császár korából XLV. milliareval jelzi, az Apulum-tól Miciáig számított távolságot s mely mértföldmutató a kolozsvári muzeumban őriztetik, hova 1873-ban jutott Déváról.

Ez a mértföldmutató földrajzi szempontból is kiváló figyelmet érdemel, mert némi támpontot szolgáltat azokkal szemben, kik az általam Karnához helyezett (és pedig nem pusztán kombinációk, de leletek és a helyi viszonyok tanulmányozása segélyével) Blandiana helyi fekvésében, mint azt Bécsben Kubatschek tanárnál tapasztaltam pusztán az okból, mert Mommsen a római régészet nagy mestere a Corpus Inscriptionum Latinarum térképen a balpartra helyezi a római utat hitetlenkedni tudnak. A Peutinger tábláról ismeretes a hadi utnak Petris Apulum közé eső szakasza és pedig Petristől (Arany) Germihera (Germizara Algyógy, vagy a régibb régészek szerint Csigmo) IX miliare, Germizerától Blandiana ismét XI ezer római lépés s Blandiana (Karna) Apulumig VIII vagyis összesen 26 milia passum. Ez nagyjában számítva 39 kilométert ad, vagyis 10 kilométerrel divergal a jelenlegi viczinális utnak Aranytól Gyulafehérvárig 49 kilométert kiadó távolságával. Ugy de a távolsági méretek egybeült is ritkán vágnak hajszálra össze a jelenlegi utiránnyal s pontos összehasonlításokat csak akkor tehetnénk: ha a római utat nyomról-nyomra sikerülne megállapítani — a mi pedig nem mindig lehetséges — és ha ezt magunk is felmérhetnők, a mi az előbbi okból ismét ritkán eszközölhető.

Ha azonban a ravennai névtelennek Goos Károly által Alvincz átellenében Borberekhez helyezett s felfogásom szerint is joggal csak ott kereshető Burticumját is számításba vesszük s annak Karna-Borberekig 9·5 kilométert tevő distantiajával is számolunk: a két végállomás távolsága valóban hajszálra összevág a jelenlegivel. És e számításunk alaposságát igazolja Petristől (Arany) Veczelig, vagyis Micáig a fenn említett mértföldmutató szerint még fennmaradó XVI ezer lépésnyi távolság, mely ismét 24 kilométert adván, teljesen megfelel az általunk 25 kilométerre számított, de a rómaival nem egészen azonos mai utiránynak.

Ettől elütő eredményre jutunk ha a mint Kubatschek és más régi iskola tekintélyére esküvő írók követelik, a Maros balpartját követő országot, távolsági méreteivel. Ámbár a Peutinger tábla helyneveiből egyiket se találjuk ezen az oldalon s Petris Germizara fekvése világosan mutatja, hogy a jobb partról

nem tértek vissza mely esetben két hidat kell vala építeniök, lássuk az összevetéseket mégis. A vasutat tekintve, minthogy ez a legrövidebb irányban van vezetve Piski-Gyulafehérvár közt a jobb parti római útával majdnem egyező a távolság: 54 kilométer.

Az országot azonban jelentékeny különbséggel éri el Gyulafehérvárt, mert ha a legrövidebb szakaszokat vesszük is s eltekintünk a gyógyi kitéréstől Dédács-Gyulafehérvár 60 kilométer. De! nem is lehet a felől kétségünk, hogy Miciából a római út a Maros jobb partjára haladt, mikor azt a valóságban is sikerült kinyomozni s mint egy később az utakról szerkesztendő munkában ki fogom fejteni Dédácsnál világosan látjuk a Marosi átkelés helyét is.¹

E kitérés után visszatérve Miciához, meg kell még említenünk: hogy nemcsak védelmi köre, hanem kereskedelmi összeköttetései is messzire le az arad-hegyaljai limes vonaláig terjedtek, sőt a Dácia és határos területei közt fennállott marosi hajózásnak ki és beadó vámállomásául szolgált. Magával az Érczhegységgel Miciát az épen átellenben éjszакnak felnyíló kajánpataki völgy hozta kapcsolatba, melyen át Kisbányát (ma Boicza) a rudai és gyógyvölgyi bányászatot felügyelete alatt tarthatá, sőt egy nap alatt a Zalatna mellett fekvő s épen napjainkban külföldi tőkepénzek által ismét megnyitott nagyalmasi terjedelmes arany bányákat könnyen elérhették katonai őrzáratai.

Miciából Déván át épen a Sztrigy torkolatához irányul a h a d i út, s ott a délről, vagyis az Aldunától felszolgáló főuttal egyesülve a Maros jobb partjára vezet. E parton, a Sztrigy torkolatával szemben emelkedő aranyi-hegykup a Maros átjárójának biztosítása céljából állandó őrhelyet képezett s az egykori tábor sáncz öve, töltése, valamint a földkunyhók mélyedései most is szemlélhetők. Az aranyi hegy kitűnően idomítható augitandesit kőzetét messzi földre, de leginkább mégis Miciába, s a tartomány fővárosába: Sarmiregetusába, az Algyógnál feküdt Germizara ba szállították. Ez okból kettős jelentőséggel bírt ez állomás, melyben a Peutinger tábla Petris nevű helységet határozá meg Torma Károly 1880-ban.² Az

¹ C. G o o s Studien zur Geografie und Geschichte des Trajanischen Daciens 35 lap.

² Archeologiai Értesítő 1880. évf. Adalékok Dácia föld- és helyrajzához.

egykori helység épületmaradványait úgy az aranyi hegy alatt, mint keletnek Nagy-Rápolyt felé találjuk. Petristől, vagyis Aranytól a Maros jobb partján és közvetlenül az Érczhegység rayonjában haladt a fönt Apulumig, mellőzve ily módon, mint azt Blandiana meghatározásával kifejtettem, épen az Érczhegység szorosabb körülzárólása kedvéért a sokkal tészesebb, s a vasut által is követett balpartot.

Első katonai állomása Germizara¹ Algyógnál (némelyek Csigmonál) még világosabban illusztrálja az aranybányászat szoros viszonyát Dácia védrendszeréhez. Az Érczhegység főgerinczéből délre kialakult hármás völgyrendszer épen Algyógy mögött alig 4 kilométernyire Bozesnél egyesül; a mint azt a Földrajzi Közlemények 1887. évf. kifejtettem.² Ezen egymással párhuzamosan éjszakraól délre futó völgyeken egyfelől az Ompoly mellé Ampelumhoz, vagyis a mai Zalatnához, másfelől a Pojana, Tekerő Nagy-Almás mögött emelkedő Fericsel és Magyarok hegye kiterjedt bányamezőin át a Fehér-Köröshöz s az ott fekvő Ruda és Kis-Bánya (oláhosan Boicza) bányászatához mind könnyű és gyors közlekedés kínálkozott. A gazdag bányapolgárság kiváló előszeretettel tartózkodott az enyhe égélju és kies fekvésű Germizarában, melynek vonzerejét nagyban nevelték a közelben felbuzgó és gyógyhatásuk miatt felíratilag magasztalt thermák is.³ Az itt szervezkedett ipartestületek közül a collegium galatarum névleg ismeretes s tán nem csálódunk, ha ezek itt szereplését a Bosporus vidékén mindig virágzott s onnan a galátok által könnyen átplántálhatott aranymívességgel hozzuk kapcsolatba. A castrum a Maros felé tekintő terrace szélén feküdt, míg a polgári épületek fürdő az Algyógy nyugati szélén elterülő széles mezőre terjeszkedtek. A hév források ide még 4 kilométernyi távolban éjszakra buzognak fel. A XIII. legio

¹ C. I. Latinarum III. 225 lap XXIII. Germizara a Peutinger táblán; Gernigera; a ravennai névtelennél; *Γερμιζιγυα* vagy *Ιερμιζιγυα* Ptol. 3, 8, 9.

² A Gyógyvölgy és annak sziklaszorosai Földrajzi Közlm. 1887. évf.

³ Corpus Inscriptum Latin. III. 139. egy metricus vers magasztalja Gyógyvizeit. E felírat a leydeni Akadémia kéziratárába találtatott thermis Dioneis czím alatt.

HANC TIBI MARMOREO CAESAM DEMONTE DICAUI
REGINAVNDARVM NYMPHA DECVSNEMORIS
VOTO DAMNASTI PERFECTA QVEM BASSVS
MOENITAE PROPTER MOENIA GERMISARAE.

mellett¹ a *pedites singulares Bitannici*² állomások-
tak itt, kikről Traján és Antonius Pius elbocsátó diplomái is
(*Corpus Insc. Latin.* III. köt. XXV. sz. épen Budapesti muzeumban)
megemlékeznek s kik a kiterjedt hegyvidéken bizonyára lovas
őrjáratokat valának hivatva teljesíteni.

Germizarától, vagyis Algyógytól Apulumig, következőleg a
mai Portus-Gyulafehérvárig ismét olyan ponton sikerült
a római őrállomást kinyomoznom, honnan Zalatna, vagyis az
aranyvidék felé a közlekedés legkönnyebb vala. Ez az utszakasz-
nak majdnem közepén fekvő Karna helyén állott s nem egyéb,
mint a Peutinger tábla Blandianaja. A ki még kételkedni
tudna a felett: hogy a dácziai colonisatio vezéreszméjét az
aranyvidék katonai körülzárolása képezé: az Blandiana elhelye-
zéséből s a katonai ut itt elhaladó részleteiből teljes meggyőző-
dést szerezhet. Mert mi egyéb irányítá a római hadmérnökök
tervezését akkor, midőn a tévesebb napjainkban a vasuti és
kocsi közlekedés által használt balpart helyett ide, a sok-
kal szűkebb tér — és talajviszonyainál fogva utépítésre és fenn-
tartásra alkalmatlanabb balpartra helyezék a közlekedést? Ha-
nem az a tekintet: hogy a Marostól átlag 30—35 kilométerre
kifejlődött Érczhegységtől kiszolgáló völgyek mindenikét katonai-
lag és kereskedelmileg teljesen biztosítsák s a bányászat leg-
becsesebb területeit a tartományi székhelylyel Sarmiregetusával
és a főhadparancsnoksággal: Apulummal a lehető legközvetlenebb
és leggyorsabb kapcsolatba hozhassák? Ezen elvnek hódolva
helyezheték a ravennai névtelen Burticumját is e szakaszra.
G o o s Károly Alvinczczel szemben Borberek-nél keresi, hol ugyan
semmi biztosabb maradvány nincs; de a hol a karnaival egyenlő
természetű s azzal egy közös pontba futó völgy végződik.

Tisztán és kizárólag az említett szempont érvényesül Dácia
katonai székhelyének Apulumnak az Érczhegységből eredő Ompoly
torkolatához helyezésében is. Ez a völgy épen az Érczhegység
szívébe nyílik s ezen át Ampelum (Zalatna) és *Alburnus maior*
(Verespatak) biztonsága felett a legkönnyebben őrködhettek. A

¹ Téglás: Neue Inschriften aus Dacien Archeologisch epigr. Mitthei-
lungen 1885. évf. 1. füz. 245 lap 3. sz.

² Ackner Müller: Die römischen Inschriften in Dacien 1863. C.
1. L. III. köt. 1633. sz. 14. Torma Károly: Archeol. epigraphische Mitthei-
lungen III. köt. 2. füz. 116 lap 24. Én is gyűjtöttem hunyadmegyei muzeum
részére.

kevéssel odább Tövis átellenében beszakadé egyesült Küküllő völgyein a provincia keleti határául szolgált Hargitáig, majd délre a Vöröstoronyi szorosba és az Oltnak fogaraszföldi szakaszára Apulumból vagyis Gyulafehérvárról a legrövidebb és legtermészetesebb összeköttetést tarthatta fenn a római hadvezénylet. Sőt később, midőn Hadrian alatt a XIII. legio az Oltnak fogaraszföldi hajlásában Hévíznél¹ is megveti a lábát s Háromszéken át az ojtori szorosig tolják hadállásaikat: Apulum fontossága még nagyobb lesz és a XIII. legionak ide telepített Canabeja ércpaizsként övezi az aranyhegyeket a keleti barbárság ellenében. És midőn a III. századra átmenőleg a markomann háborúk véres jelenetei után az éjszak felől mind fenyegetőbb alakban jelentkező támadások a dáciai helyőrség szaporítását szükségessé teszik s a legio V. Mac. P. A. Septimius Severus Moesiából felvezényli, azzal is az Érczhegység fedezését célozzák első sorban s épen azért jut legio főhadiszállása az Érczhegység második kapujához, az Aranyos völgyet éjszokról domináló Potaissaba (mai Torda), hogy az Apulumban összpontosított XIII. legio kizárólag a keleti határok felől várható támadásoknak szegedhesse mellét. Ez az intézkedés egymagában fényes bizonyítékát képezi annak a feltékeny gondosságnak, mellyel a császári kormány kezdettől fogva az aranyvidék iránt viseltetett. Figyelmük a térség völgyalapjáról a nyugati mészszirtek szakadékaiba nehezen megközelíthető hasadékaiba is kiterjedt s Ompolyicza, Csákyakő, Gáld, Tövis, valamint Nagy-Enyed felől Remetén, Mogoson ugyancsak Toroczkon át az akkoriban már használt és katonailag megszállott hegyi ösvények egész hálózatát sikerült megállapítanom.

A castrum helyét Gyulafehérváron egész biztossággal nem állapíthatjuk meg. Valószínűleg azon a magaslaton feküdt, melyen a középkori és fejedelmi magyar vár is helyet foglalt s hova gr. Steinville 1715-ben a mai erősséget építtette.

Az idevaló castrum alapját Kr. u. 107—117. közt a legio I. adiutrix vetette meg.¹ E legiot azonban a tartomány leigázása

¹ Corpus Inscr. Latin. III. köt. 944. Impera(tori) Caes(ari) divi Traiavi Parthic(i) fil(io) divi (Nervee nepoti Traiano Hadrian)o Aug(usto) pontif(ici) m(aximo) . . . leg(io) XIII. g(emina) sub Tib(erio) Cl(audio) . . . g Antonin(ia)n (o ?)

¹ Corpus Inscript. Latin. III. köt. 1004. oltárkövet szentel L. Antonius Apollinares veteranus legionist adiutricis piae fidelis. Az 1008. cz. Fortunae

után Felső Pannoniába Brigetioba (Ó-Szőny) vezényelték s helyőrségen csupán a XIII. legio maradt, mely az előbbivel együtt vett részt a telepítésben.

A tábor körül alakult üzleti helyiségek mondhatnók kantinszerű építmények után egyszerűen a XIII. legio Kanabejaként emlegettek eleinte e helyet. Ez a Kanabe sűrű érintkezésben állott az ide 35 kilométerre eső Ampelum (Zalatna) és 70 kilométerre nyugatnak fekvő Verespatak vidéki bányászattal. A verespataki viasztáblák közül kettő itt a Kananebéből kelt. A VII. számú Kr. u. 142 május 16-án Dasius Breucus Bellicus Alexandertől egy rabszolgát vásárol.¹ A XXV. számú a verespataki bányáknál szolgálatot teljesítő katona (Claudius Julianus miles legionis XIII. geminae) 160. október 4-én egy Theodota nevű cretai rabszolgánót vásárol Claudius Philetastól.²

A legelső települők is túlnyomólag katonák és pedig a XIII, majd a legio I. adriatrix, az ala II. Pannoniorum veteránjai.³ Marcus Aurelius létesíté itt az időközben felszaporodott polgári elem megerősítése kedvéért a municipiumot,⁴ szintűgy mint Traján tette Xantennel (Vetera) a Rajna mellett, Hadrian Carnuntumban, Aquicumban és Viminaciumban (Costolácz): hogy t. i. a legiot is érintetlenül ott hagyá. A új municipium alapítójáról vette fel az Aurelianum Apulum nevet, mely 180-ból tűnik fel először feliratilag.⁵ De ugyancsak Marcus Aurelius egy katonai colonia iuris italicit is szervez, mely hálából colonia Aurelia Apulum nevet vesz fel.⁶ A kettő párhuzamosan virágzik s P. Aelius Rufinus míg egyfelől patronus collegii fabrum colonia Apuli másfelől decurio municipii minőségben hoz áldozatot Aesculap és Hygiának. (Corpus Inscript. Latin III. 1076. sz.) A dáciai három kerületnek t. i.: Dacia malvensis (még ismeretlen terület, de való-

Augustae sacrum et genio Canabensium L. Silvis Maximus veteranus legionis I. adintricis piae fidelis magistrans primus in Canabis donna dat et Silia Januaria et Silius Terminus.

¹ C. I. Lat. III. b. VII. Actum Kanabis legionis XII. geminae Balázs-falván levő tábla.

² Corp. Ins. latin. III. b. XXV. szintén a balászfalvi gör kath. főgymnasiumnál levő viasztábla.

³ Corp. I. Latin. III. 1004 és 1000 sz. feliratai.

⁴ Corp. I. Latin. III. köt. XIX. valamint az előbeszéd Morumsentől.

⁵ Corp. I. Latin. III. 986. sz. felirat . . augustales municipii Aurelii Apli.

⁶ Ephemeris epigraphica volumen II. 405.

színűleg Romania) D. apulensis, D. porolissensis osztván, a középső kerület kormányzati székhelye is Apulum lett.

Commodus császár idejétől gyors fejlődésnek indul az egykori Kanaba. Antoninus Pius alatt 158-ban nagyszerű vízvezetékét kap s fényben, jólétben a tartomány metropolisával Sarimregetusával versenyez. Ez a virágzás a markoman háborúig tart, úgy hogy a tartomány pénzügyi igazgatósága is itt szervezkedik, sőt a helytartók is gyakran áttelepednek a kissé zord s tulajdonképi Dácián majdnem kívül fekvő fővárosból. Utolsó szereplése 250-ben Colonia nova apulensis cím alatt egy hálálkodó fékirat Decius császárnak »restitutori Daciorum«, ki úgy látszik a 245-ben betört carpok pusztítása után újraépítetté Apulumot. Ezután nemsokára Dáciával együtt a város is elpusztul. Apulum polgári társadalmát, szervezetét, igazgatását, vallásgyakorlatait Király Pál tanártársam csak imént terjedelmes monographiába foglalá.¹ Apulum a mai várhegytől le Maros-Portusig terjedt s nagyszerű épületeinek maradványait a vasuti építés alkalmával is bővíben találták, jóllehet gr. Ariosto például 1739-ben hat hajó rakodmányt szállíttatott volt innen Bécsnek.

A főhadi út tovább kísérlé a Maros mentét s legközelebbi állomása Brucla (corpus inscriptionum latinarum III. köt. 178 l.) a ravennai névtelen Brutiaja. Brucla helyi fekvése nincs véglegesen eldöntve s részemről azon tapasztalatomból kiindulva: hogy az Érczhegység közlekedési vonalat igyekeztek mindenütt megszállani s az összes Tövisig eső ilyenmő természetes útjáról Apulum vonzkörébe estek: N.-Enyedre helyezem Brucla fekvését, mert innen Toroczkó felé egész az Aranyosig könnyen járható völgyi út szolgál s e természetes út kiindulását katonai fedezet nélkül nem képzelhetjük. N.-Enyeden tényleg nem is nélkülözzük a rómaiság emlékeit, csakhogy a későbbi építkezések miatt a castrum helyi fekvését egész határozottsággal megállapítani nem sikerült. A Pentinger tábla távolsági mérete XII m. p. ugyan nem adja Enyed távolságát; mindazonáltal a stratégiai tekintetek Enyed mellett döntenek s a közbeeső, de Apulumhoz egészen közel fekvő pontok, például Vajasd, valamint Tövis-Diód az általuk dominált völgyek őrhelyeinek teljesen beillenek; de Brucla a jelzett stratégiai okból azért inkább N.-Enyedhez talál.

¹ Apulum. Irta Király Pál 1889.

Bruclától felfelé, valamint a Maros balbartján több katonai őrhely, mezei jószág nyomaival találkozunk. Így Décsénél Nagy-Enyedtől felfelé 10 kilométerre Herepey Károly nagy-enyedi tanár s e vidék szorgalmas bűvára 1889. nyarán Mithra szentélyre akadt. A Peutinger tábla első katonai állomása. Salinae azonban Maros-Ujvár átellenében feküdt. Itt a leg. XIII. gemina és Ala Batavorum miliaria egyik szakasza teljesíté a helyőrséget, s utóbb, midőn a legio V. Mac. is részt vesz állandóan Dácia védelmében: a két legio határai is itt érintkeznek. Székely-Földvár, vagyis Salinae egyúttal a hadi út elágazási csomópontja. A katonai telep helyét gróf Zichy István kastélya mögött a Kapotna nevű hegylépcsőn találtam meg. Ettől nyugatra nagyterjedelmű építkezések alapfalait látjuk Székely-Földváron. A főút áthajlott az Aranyos felé. A kápolna tetőre onnan a Szalk völgyre, majd a Kövestetőre s a Sárapatakán Harasztos község felső végéhez került. A Bogát-bérczen át a bogáti fennsíkra érkezve, szállt a Keresztes mezőn át az Aranyoshoz, hogy a ma Leányvárnak nevezett Potaissába hatoljon. A másik ág a Marost követi fel a vécsi castrumig, miközben a Nyárád terét Maros-Szenkirálytól (Maros-Vásárhely) fel Mikházáig bevonta egy oldalág a közlekedési kapcsolatba. Utóbbiak a határvédelemre rendelt végvárak circulatióját közvetíték s többszörösen kapcsolatban állottak a főúthálózattal, valamint keletnek a Kis- és Nagy-Küküllő, sőt az Olt mellékével is.

III.

Az Érczhegység éjszaki őrvideke Tordától Mojgradig Zilah mellett.

A Salinae ből Potaissára vezetett útvonal az Érczhegység éjszaki régióját övedzi körül; míg a marosmenti útszakasz előre-tolt őrhelyeivel és mellékútjaival a keleti védelem szolgálatára vala berendezve. Traján katonái rendkívüli erőmegfeszítéssel járhattak el feladatukban, mert Ajtonnál (Kolozsvár közelében) napfényre került mértföldmutató¹ szerint az occupatio után alig 3 év múlva Kr. u. 109/110-ben, ez a roppant mű-út egész Kolozsvárig (Napocaaig) készen állott. Ezt a nagy munkát csakis szakaszokra osztolva hajthatták végre s mert ugyanebből a kezdő időszakból

¹ Corpus Inscriptionum Latinorum III. köt. 1627. sz. felirat. 10 ezer lépésben adja Potaissa távolságát Napocatól (Kolozsvár).

a bányavidék s nevezetesen Ampelum (Zalatna) telepítéséről is tudomásunk van: alig foroghat fenn kétség arra nézve, hogy a külső védvonal és véghelyek építése és útrendszere is egyidejűleg munkába vala véve. Az occupatio stratégiai alapvonala tehát épen az aranybányászat érdekében a Maros mellől Potaisanról. Napocara (Kolozsvár) s onnan fel Zilah tájékára vezető főutat tekintjük. Ennek védelmi régiója a Maros mentén Vécsig a Nyárad mellett Mikházáig, a Kis-Küküllő völgyén Sóváráig, a Nagy-Küküllő közén Énlakaig, Székely-Udvárhelyig terjedhetett már akkoriban, hogy a Szereth és Pruth alsó vidékein s a keleti határlánczolat vadonjaiban leselkedő roxolanokat minél távolabb tarthassák a megfogyatkozott császári pénztár újabb jövedelmi forrásaitól. A Nagy-Szamos felé, mint Torma Károly az alsó illosvai táborhely monographiájában kifejté, Septimius Severus tolta elébb hadállásait, s a szélek megerősítése, katonai megszállása csakis a markomanu háborúk komoly tanulságai után került napirendre, míg elébb a kis-szamos-mojgradi hadvonal vala hivatva a Felső-Tisza zúg-jába s az Erdős Kárpátok környékére űzött dák maradványok bosszú-terveit megghusítani.

A tordai castrum elhelyezésére az Aranyos balpartján emelkedő Leányvár nevű hegyháton igen alkalmas terület kínálkozott. Szamosközy (Zamozius) 1604-ben még áradozólag ír a vár főkapujáról s annak tetejét díszítő Pallas Athene szoborról Bethlen Farkas szerint 1675-ben omlott össze a nagyszerű kapuzat, melynek faragványaiából 1847-ben gróf Kemény József néhányat gerendi kastélya számára vitetett volt el. De daczára az utókor üzérkedő rombolásának, mely építőkőbányává avatá Torda város eme becses emlékeit, az említett hegyháton az egykori vár alakját a gyeptakaró növése világosan elárulja. Torma Károly mérései szerint a déli hosszoldal 569 méter az éjszaki 573, a keleti keresztoldal 383, a nyugati 376, vagyis a beleterület 216,980 □ méter. Mint e méretekből kitetszik nem képezett szabályos négyszöget, hanem a helyi viszonyokhoz mondoszaktan épült. A külső építmények Leányvárról a Rákos patak völgyére vagyis a mai Torda kerületére sőt nyugatnak a Szindi e Párdé patakok felé és ki az Aranyosig a Solya szőlő hegyig hatoltak. A Tündér hegyoldalon szintén találni sirokat és épületmaradványokat s az építkezések a Páretn a tordai hasadékgig ismétlődnek szórványosan Potaisa felvirágzását Septimius Severusnak köszön-

heti, ki a legio V. Macedonica piat Felső-Moesiából Dáciába vezényelvén a praetoriumot Potaissába helyezi s a korábbi vicust coloniává emeli.¹ Ettől fogva számos felirat hirdeti a legio tisztjeinek tevékenységét s a város vallási, hadi és polgári intézményeinek sokaságát.

A mind hevesebbé vált barbár támadások azonban az Érczhegység szorosabb körülzárását eredményezték. Így erősíték meg Potaissan belül alig 10 kilométerrel azt a magaslatot, mely alatt Várfalvánál az Aranyos az Érczhegység tömegéből kiszabadul. A milyen gondosan óvja délen a Kaján torkolatát a veceli castrum, vagyis Micia; az Aranyos nyílásának ép oly biztos kulcsául szolgált a várfali Erős oldal hatalmas erődítvénye, melyből a legio V. Mac. (edonica) katonái a szó szoros értelmében zár alatt tarthatták a szűk, és másfelé alig járható Aranyos-völgynek fel Topánfalváig 70 kilométer hosszúságban összes forgalmát. S ez az elhelyezkedés az arany csempészet megakadályozásának is hatékony eszköze lehetett. Az arany-szükséglet Dácia elszakadása után tudvalevőleg oly nyomasztóvá vált a kincstárra: hogy Valentinianus és Theodosius császárok kénytelenek valának a Cicero által is pengetett aranykiviteli tilalmat halálos büntetés terhe alatt életbeléptetni s alattvalóikat a barbárság kezén levő aranynak bárminő, ha mindjárt csalárd úton (subtili ingenio) úton való elidegenítésére buzdítják.²

Mint említők Várfalva Tordánál záródik az Érczhegység első, vagyis keleti a Maros és Olt völgyének a Keleti Kárpátok és Hargita vonalának tekintő örvonala s innen veszi kezdetét az éjszaki örvidék, mely a Kis-Szamos és Sebes-Körös közé helyezkedő Szucság (Macedonia). Sebesváralja (Resculum) alapvonalából a Szamosba haladó az Almásvíz mellett Zutor (Optatiana) Tihoig s a párhuzamos Egregy mentén Vármező-nél, Magyar Egregy-nél (Largiana), Romlotinál (Certiana) emelt castrumokkal s a Sebes-Köröstől (Kis-Sebes) Nyirsidig s onnan a Szamos nyílásához Tihoig haladó limessel Mojgrad nagyszerű erődjében találta meg valódi csucspontját.

Dácia hármas kerületéből Dácia apulensishez hasonlóan a Dácia porolissensis székhelye eleinte éppen az imént vázolt

¹ Ulpian Caracalla idejében 211—218 írja Patvissensium vicus coloniae impetravit.

² Codex r. l. IV. 42. 2. Cicero is hasonló rendszabályra czéloz pr. Flacc 23.

hadiék feje, vagyis a Mojgrad falu helyén állott Porolissum vala, melyet a rómaiak Deczebál hasonnevű várlakából elsőrangú erőddé alakítanak. Jelentékeny szerepét és nagyszámu lakosságát egymagára abból is megítélhetjük: hogy a *amphitheatrum* ot igényelt, melyet mint *vetustate delapsu denuo fecit curante Tib. Cl. Quintiliao procuratore suo*, tehát Antoninus Pius békés kormánya alatt Kr. u. 157-ben.

Az Antoninus Pius után felujult határvillongások s a 161—180 közt Dáciába is átesapott markomann háborúk vérengzései az éjszaki terület polgári kormányzatát a mindig forrongásban álló szélekről biztosabb pontra hátráltaták. Így virágzik fel Napoca (Kolozsvár); míg a mind fenyegetőbbé váló barbár támadások az egész hadirend megváltoztatására kényszerítik Septimius Severust, ki egy egész legioval szaporítja Dácia helyőrségét s annak homlokzatát, éjszagnak fordítva a legio törzskarát az Érczhegység biztosabb védelme kedvéért Potaissara helyezi s azt az Aranyos völgy kulcsává avatja. A népvándorlás feltarthatatlan áradata ennek daczára 250 után nemsokára menthetetlenül elsöpri a nagy gonddal létesített alkotásokat Dáciában s a féltékenyen őrzött aranykincsek a góthok prédájává válnak, Se az a hatalmas természetes védfal, mely a Nagy-Aranyos és a Hideg-Meleg-Szamos, valamint az ezek közeléből eredő Sebes-Körös közé ékelődve éjszokról az Aranyvidéket körülfogja; se az a 100 kilométernyi szélességű vársorozat s e Csucsától Tihog emelt limes a barbár terjeszkedéseknek útját nem szegheti. I. Maxininus uralkodása kezdetén 235 végén, vagy 236 tavaszán a góthok a Duna torkolatáig terjeszkedve a Dáciával határos népeket mint a túlradó folyó előbbi tűzhelyükből kiszorítják. A Sereth és Pruth között 236-ban a vérengző karpok foglalják el, kik a mai borgoi-rodnai szorosakon a Nagy-Szamos Besztercze völgy felé kezdik vadságukat csakhamar éreztetni. Még veszélyesebbé váltak a Duna torkolatától Moesiaig pusztító góthok, kik Tyra, Olbia városokat felprédálva Istrosig (Moesia) tűzzel vassal pusztítanak mindent, olyannyira, hogy Gordianus császár a békét kénytelen tőlük megvásárolni. A veszély pillanatnyi elhárulása oly örömet támaszt Dáciában, hogy Sarmiregetusa, a főváros 239-ben oltárt emel s hálálkodik azért Gordianusnak.¹

Csakhogy e meghunyászkodás politikája hamar megboszulja

¹ Corpus Inscr. Latin. III. köt. 1175. felirat.

magát s a karpok is vérszemre kapva váltságdíjat kezdnek követelni. Gordianus nem becsülve ezeket oly félelmeseknek, elutasítja a vakmerő követelődést. És a karpok csakhamar meg tudják magukat boszulni. Oly erővel és váratlanul rontnak Dárcziába: hogy a hadsereg nem is összpontosulhat ellenük s még Apulumban, a tartomány főerősségében is szerencsésnek mondhatja magát, a ki vad dühök elől menekülhet,¹ s a várost újból kell építeni, mert 250 Colonia Nova apulensisként hódol Deciusnak resti tutori Daciarum.²

S ha a katonasággal jól megrakott, falakkal védett városok se kerülnek ki a felprédáltatást: mit mondjunk a kevés helyőrséggel rendelkező s teljesen a külső vár gyűrű védelmére utalt bányászat maroknyi telepeiről, akkor, midőn a kincssóvár barbárokat a fényes zsákmány kilátásai is épen oda, a rómaiak által szintén annyira féltett vidékre tüzelték? Ezek szomorú sorsáról nem lehet ilyenek után kétségünk; csak hogy míg a markomann háborúk idején a hármas Körös mellékéről a Bihar gerinczén Rhaus és Rhaptus vezéreikkel előretörő azdingok vérfürdőjét szerencsésen kiépülte, a bányászat s még csaknem egy századig gazdagíták aranyhegyeink a császári pénztárt: addig a karpok rombolásának kiépülésére több idő nem kínálkozott. A római civilizáció végvonaglásban állott már hegyeink közt s 255 körül a Thessalonicaig mindent vérbe fulasztó góthok helyrehozhatatlanul döntenek Dácia jövője felett.

A veszedelem a markomann háborúk idején s most is éjszak felől keletkezhett. Akkoriban a Bihar felől lepik meg a verespataki bányászokat, kiknek épen csak annyi idejük maradt, hogy féltettebb értéknemüket a bányákban elfalazhatták. Ez az eljárás világosan értesítésünkre adja, hogy a szabadulás reménysége nem vala kizárva, s ők a Maros terén igyekeztek biztonságukat megtalálni. Ugy látszik sokaknak nem vált be ez a reménykedése se, s a gazdátlanul maradt bányatüregekben a római civilizáció becses documentumai gyanánt a legújabb időkgig fenmaradtak az eltorlaszolt viasztáblák, melyek most muzeumainknak egyik büszkeségét, bányászatunknak megbecsülhetetlen adattárát képezik.

¹ Corp. Insc. Latin. III. 1054. Jovi optimo maximo cajús Valerius Sarapio a Carpis liberatus pro salute sua et suorum votum libens posuit.

² C. I. Latin. III. 1076.

Az olvasó előtt szinte megfoghatatlan, hogy ily magaslatokon s rengeteg erdőkön keresztül nagyobb csapatok mozoghattak. Pedig az említett irányban ősidők óta élénk közlekedési vonalak léteznek s nemcsak napjainkban jár arra felé át az Aranyos felső vidékein lakozó morrság, hanem a rómaiak idejében is jól ismerték és használták a Nagy-Aranyos albaki és skerisonai ágai (Girda) mellől a Hideg-Meleg-Szamos, vagy a Sebes-Köröshöz átvezető legrövidebb hágókat. Épen a viasztáblák egyikével bizonyíthatjuk ezt a kapcsolatot.

Verespatak és Sebesváraja közt a rendes összeköttetés útja az Aranyosvölgy le Tordáig s onnan át Kolozsvárra; vagy Aranyosvölgy Borrevig s onnan Járán át Kolozsvárra. Kolozsvárról nyugatra Bánffy-Hunyadon át Sebesváraja. Az itt leírt kerülő út 190—200 kilométer s háromnegyednyi kör alakjában halad. Ennek alig felét kell bejárnunk Verespatak, Topánfalva, Albak, Skerisora érintésével. Skerisorán felül a Girda (Nagy-Aranyos mellékága) mellől egy ösvény vezet át éjszakra a Dealu Ciclu (1576 m.) érintésével a Meleg-Szamos Peren-Beles nevű ága és a Meleg-Szamos közt Felső-Gyurkucz a havasi községhez. Onnan a Cuciulatan (1258 m.) át a Valea Seculuj Székelypatak mellé s Rekeczel községbe ereszkedünk s völgy mentén érkezünk Sebesvárajára.

Még kényelmesebb lovagló ösvények kínálóznak Kolozsvár és Bánffy-Hunyad felé s hogy ezeket is mily régi időktől használják példa rá a Héví-Szamos kolosmegyei havasi községnél 1844-ben ezüst lánczok karikák társaságában talált 318 dyrrhachiumi drachme, 9 consularis, 111 római családi érem, melyek Kr. e. 201—54 közé eső időszakot képviselik.

A szóban forgó s 1788-ban Verespatakon a Leloy nevű hegy Józsefbányájában talált viaszkos tábla épen egy temetkezési egylet felosztási hirdetménye. (De tollendo collegii funeratici.) Az első települők által létesített különféle társulatok közé tartozott a temetkezési egylet is; csakhogy a kezdő időszak békés éveiben szervezkedett egyesület nagy válság elé került s kevés-sel a markomann háborúknak e vidékre áttérjedését megelőzőleg már feloszlóban vala. Így Kr. u. 167. február 9-én Artemidorus Apolloni (t. i. filius) magister collegii Jovis Cerneni, et Valerius Nicouis et Offas Menofili questore collegii eiusdem kénytelenek az Alburnus maiorban (Verespatak) létesült temetkezési egylet (collegium funeraticum) feloszlását kimondani, miután 54 alapító

tagjából 37 eltávozott és pedig a feloszlatási határozatból itelve, Resculumba. Descriptum et recognitum factum et libello qui propositus erat Alburno maiori ad stationem Resculi in quo scriptum erat, id quod infra scriptum est. T o r m a Károly érdeme, hogy a M o m m s e n által családnévnek nyilvánított R e s c u l u m mibenlétét tisztába hozá, s kideríté, hogy a Sebes-Kőrös mellett fekvő Sebesváralját nevezték így. E szerint Alburnus maiorból R e s c u l u m vonta el az eredeti települők egy részét s nyilvánvaló, hogy a Topánfalva, Albak falukon át a K a l i n y a c z á n a Sebes-Kőrös mellé szolgáló ösvény az Érczhegység éjszaki határvidékét sűrű érintkezésben, s utóbb oly természetű üzleti kapcsolatban tartá, hogy jövedelmesebbnek és biztosabbnak ígérkezett a resculumi élet az Alburnus maiorinál is, s épen azért a lakosság nagy része lassankint oda vándorolt.

IV.

A külső örvonaltól az Érczhegységbe vezető fő- és mellékutak és ösvények.

A fennebb leírt s az Érczhegységből a Sebes-Kőrösre szolgált havasi átjárókhoz hasonlókat szelték át kifelé a Marosig is az Érczhegységnek nagyjába délről éjszakra futó gerinczét. Az Érczhegység szívébe ugyanis egyetlen hosszabb völgy nyílik t. i. az Aranyos, melynek vízrendszere Verespatakig Abrudbányaig fejlődik. Ehhez járul a Nagy-Enyednél Toroczknának vezető oldalvölgy, melyen át a Maros felől szintén gyors és könnyű kapcsolatot nyertek a Közép-Aranyosra s abból a Járavizén felfelé eső érczbányákhoz. A többi völgy csupán az Érczhegységig szolgál fel s hajókkal kapcsolódik a hátsó völgyekhez. Így az Apulumnál megnyíló O m p o l y, (mely a római Ampelum nevét tartá fenn számunkra) Zalatna mögött 47 kilométer távolságban az Érczhegység gerincze alatt a Dealumareval véget ér s a hágón át már az Aranyos mellékvize az Abrudviz jelöli utunk irányát. Ezen a hágón kelle átvezetni a római bányautat is, mely Apulumtól nyugatra Sárdnál az Ompoly balpartjára helyezkedik s jobbadán a jelenlegi uttesttel azonos irányt tart Ampelum (Zalatna) át a Dealumareig, hol a Valye Ruzin kapaszkodik a Korabia tető alá s így a jelenlegi utról jobbra hagyja el a

¹ A limes Dacicus felső része 178 49—50. lap.

választót. Ez volt kétségtelenül a legjártabb és legjobb karban tartott utjak, melyen több mázsányi faragványokat szállítottak magyarigeni kőbányájukból.

Az Aranyos és Ompoly természetes utjai közt a toroczko szoroson kívül Tövisről irányult egy hegyi ösvény nyugatra s épen a Pilis tetőnél a mai Remete falu táján folytatódott egyfelől Offenbányának, másfelől Mogos felé Verespataknak. Ilyenszerű ösvény szolgálhatott fel a gáldi, az igeni és ompolyiczai völgyeken.

Az Ompolytól az algyógyi völgyig tartó keskeny gerinczet Borberek (Burticum), Karna (Blandiana), Bokajról a Vurvu maréba egyesülő ösvények szelik át.

Algyógy Germizarától egészen a kisbányai völgynyílásig nem igen voltak korlátolva a közlekedésben; de különben is itt minden ösvény az algyógyi völgy felé szolgál egészen a boholti völgyig, melyen a Magura helysénél Füzesnél és Kisbányánál fekvő bányákhoz felhatolhattak. Régészeti leletek igazolják is e tapasztalatot.

Mindezeknél fontosabb lehetett a Kajánpataki völgy útja, mely Kis-Bányához s onnan a vízvásztón át a Fejér-Körös mellé Körösbányához vezetett. Ez majdnem egyenlő fontosságú lehetett az Ompoly völgyivel. Ezek alapján Déva illetőleg Veczel Micia és Torda-Potaissa közt az Érczhegység tömkelegébe elsőrendű utakul szolgáltak: 1. a Kajanpatak Kisbánya felé s onnan a Fejér-Köröshez védelmi bázisa Micia. 2. Az algyógyi völgy a germizarai castrumtól, melyről a Fericsel hegyen Magyar hegyen át a Fejér-Körösre is átjárhattak. 3. Az Ompoly völgye Apulumtól be Ampelumon át az aranyhegyek focusába Alburnus maiorba. 5. A nagyenyed-toroczko völgy szoros Brucla alapállomással. 6. Az Aranyos völgy, melynek Potaissan belül épen nyílásához Várfalvánál az Erős oldalra egy második castrumot telepítének.

E rövid recapitulatióból is szembetűnik a dácziai telepítés szoros függési viszonya az aranybányászat színhelyétől. A katonai állomások mindenike annak biztosítására irányul s a gazdaságilag előnyös keleti részekre, valamint az éjszaki vidékekre lépcsőzetesen felállított őrhelyek is mind ide gravitálnak. A katonai megszállás összes dispositiói kézzelfoghatólag illusztrálják, hogy első sorban Dácia aranyáért szálltak Deczebal hősi népével harczba s a politikai hatalmi tekintetek a véres vállalatnak csak

másodrendű tényezői valának. Az első felvonulás éjszak és kelet felé fordított éllel rögtön az aranyhegyeket fedezi, mert az arra felé szorított dákok boszúterveitől ott kelle magukat és a császárság új Eldoradóját félteniök. A markomann háborúk tanúságai adhatták a Sebes-Körös Szamos közének határtöltéseihez az eszmét s az a kényszerítő szükség hozza létre a kezdetben kevésbé félt, de utóbb megbízhatóságukkal kétes szerébe esett tiszta-dunaközi barbárság ellen létrehozott limest le a Dunáig.

Mindezzel sok megfejteni való problema áll kapcsolatban s Dácia úthálózata, telepítési mikéntje sincs még teljesen tisztázva. Hosszú fáradságos munka vár még itt a bűvárokra.

Annyit azonban a további részletek kiderítéséig is látnunk lehet az eddigiek alapján, hogy Dácia helyrajzának tovább tanulmányozói sem mellőzhetik a tartomány bányászható ásvány-érceinek figyelembe vételét s azok ezekkel kapcsolatosan s ezekhez viszonyítva, sikerül majd a provincia társadalmi és hadi szervezetének s ezzel földrajzi viszonyainak teljes és hű képét adni.


Részemről épen e szempontok előtérbe állítása kedvéért igyekeztem az igen tisztelt társulat kebelében ide vonatkozó kutatásaim¹ főbb eredményét Torma Károly jeles tudósunknak álláspontomra szintén kedvező korábbi bűvárlatainak vázlatával bemutatni, meg lévén győződve, hogy a tanulmányok jelen stádiumában is nem egy olyan részlet derült ki, melyet a köztudatba átvinni máris időszerű, s hogy az eszmék tisztázásához e téren is minél több oldalú érdeklődés és minél többeknek közreműködése kívánatos.

TÉGLÁS GÁBOR.

¹ Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. Téglás Gábor Értekezések a történet tudományok köréből. XIV. k. VI. sz. Budapest 1889.

VLASIA.

— CZIRIBIRI-VÖLGY ISZTRIÁBAN. —

 mult év pünkösdi hajnalán a Monte Maggiore tetején pillantottam meg reggeli 4 óra 10 perczkor a nappirkadást; ragyogó arany színben fürdött az 1396 méternyi mélységben alatt elterülő Quarnero vize s a partok mentén elhúzódó helységek festői látképe elragadó látványt nyújtott. Nyugatra fordulva tekintetem Isztria legszebb völgyén legelt s önkénytelen fakadt ajkamon Albion elálmélkodást tanúsító felkiáltása: ez a Föld az enyém! A pillanat műve volt elhatároznom, hogy e ritka szép völgyet bejárom.

Kutatni kezdtem s ime fáradozásomat váratlan siker koronázta. Megtudtam ugyanis, hogy Nicora Vincze barátom, fiumei főgymnasiumi tanár e völgynek legbuzgóbb látogatója; nyelvészeti tanulmányok céljából keresi azt fel s anyagi áldozatoktól sem riadva vissza, minden legkisebb alkalmat megragad arra, hogy az ő kedvelt cziribirijeivel érintkezhessenek. Ő figyelmeztetett a völgynek érdekes ethnographicus viszonyaira, ő ösztökölt annak közelebbi megismerésére s lelkesedése bennem is lángra lobbantván a kedv szikráját, most már kétszeres vágyat éreztem felkeresni azt a helyet, mely madártávlatból is annyira érdekelt.

A nagy szünidő első napjaiban — megállapodásunkhoz híven — egy kora reggel hajóra szálltunk s csaknem két órai hajókázás után megérkeztünk Moschenizzébe, az isztriai part keleti oldalán Abbazián alól a második állomásra.

Előttünk Caldiera hegyláncz meredezett.

A Juli alpok nyulványa a Triglavtól délre hullámosan haladva a Monte Maggioreban éri el legkiemelkedőbb pontját s innen a Quarnero mentén közepes 600 méter magasságban húzódik Fianonáig a Caldiera hegyláncz, a melyhez a Bergut Kremenják és Sissul kréta-szintemáju magaslatai sorakoznak. E lánczolat mészképződése mindenütt egyforma völgyalkotást mutat; a part mentén a Preluccai öböltől le az isztriai félsziget déli csúcsáig lépten-nyomon olyan beöblösödő térszíni alakulatokra találunk, melyeket az erozio szült.

Ilyen a Moschenizzei öbölke is, a honnan némi kutatás

után, mely alatt szomoruan kellett meggyőződünk, hogy e helységet nem ok nélkül nevezték el a legyekről (mosca), neki indultunk a meredeknek. Mintegy másfél órát folyton hegynek a Fianonába a part mentén vezető tekervényes ország-úton haladva eljutánk Santa-Elenába; no de ezt csak a mérnökkari térképről tudtuk meg, mert a falut nem igen, csak itt-ott egy-egy házat láttunk, a melyek bár szomszédoknak vallják egymást, mégis nem kőhajtásnyira, de ágyulövésnyire fekszenek egymástól. Itt nyugatra térve az országuttól, neki vágtunk a hegynek.

Tikkasztó nyári melegben vízmosás verte uton haladtunk előre Opati felé s azt meghaladva, körülbelül 400 méter magasan egy emlékkőhöz hasonló oszlopra leltünk ez egyetlen felirással: 1885. Az oszlop felső részén kivájt üregben egy vihartépte Mária kép foszlánya olyan oltárképféle akarna lenni; különben aligha lehet egyéb célja e sziklák közt, mint hogy a hegyen átjáró hívőket egy miatyánknyi pihenőre ösztökélje, mert a mérnökkari térképen sincs jelezve, habár tagadhatatlan, hogy ez uttalan uton igen jó szolgálatot tesz, mint iránymutató.

Búcsút véve az oszloptól, mely figyelmünket lekötve a miatyánknyi pihenőt nekünk is meghozta, leereszkedtünk az Oslí dol-ba (számárvölgy), a hol egy kis kerek mederbe gyülemllett víz tengerszem alakot ölt; vizével még szomjunkat sem olthatuk, annyira felmelegítették a nap égető sugarai; sehol egy kis árnyék, sehol vert út, sehol egy üdítő forrásocska. A karszt átütésedett szikláin tánczol a levegő, mint a puszták homokján: mindenütt végtelen sziklatömeg s a szem sehol se lel egy kis zöld pihenőre. Itt-ott pár négyszögölnyi területen kőkerítés között keres menedéket egy kis növényzet a bőra ellen, de azt is annyira elcsigázta a forró napsugár, hogy élete már csak lassú tengés a halál útján, mert a sziklás talajra a szélösszehordta termőföldből az esőadta kis életnedvet hamar kiöli a nagy meleg.

Jól fejünk fölött járt a nap, mikor izzadva nem annyira a fáradságtól, mint a tikkasztó hőségtől 561 méter magasból megpillantottuk Vlasia völgyét. A közvetlen lábunk alatt elnyúló kozljákói templom harangja érczes nyelvével oly csábítóan hívogatott a déli pihenésre, hogy mi is felejtve éhséget és szomjúságot ledőlünk egy a kopár sziklák közt magában álló hatalmas tölgy árnyékában s gyönyörködve merültünk el a völgynek elragadó szépségébe, a melynek Vlasia nevét hiába keresnők a

mérnök-kari térképen, habár e névnek jogosultságát ethnographiai ok támogatja. E völgyben t. i. oláh eredetű nép telepedett meg s jelezendő származását és együtvé tartozását, oláh völgynek (Vlasia) nevezi az általa lakott területet. Használjuk fel e rövid pihenőt arra, hogy a völgy viszonyaival közelebből megismerkedjünk.

Geologiai szempontokat véve tekintetbe a völgy a Cepiči depressio vagy Cepiči komba név alatt ismeretes s a tudomány szempontjából Isztriának talán legérdekesebb vidéke.

A völgynek déli határát a Cepiči tó képezi s az általa képezett depresszió határa a »flysch«-nek. A tó területe körülbelül 860 hektár, azonban a kiterjedt alluvionális képződmények, melyek a depresszió alapját betöltik, azt látszanak bizonyítani, hogy a tó egykor sokkal terjedelmesebb volt, de az éjszakra belé ömlő vizek által hordott iszap feltölté, sőt e természetes töltési processus még mindig tart, a mi mellett szól az a körülmény is, hogy a tónak legnagyobb mélysége a 4 métert sehol sem haladja meg. A tó Arsa nevet is visel, mert egykor e folyó csapolta le vizeit, ma azonban a lerakodott iszap elválasztá a folyót a tó medrétől; tavaszkor, a midőn a Juli alpok déli nyulványairól a hó leszakad s a Bogliunscizzából is rohamosan ömlik a víz a tóba, nem ritka látvány az, hogy újra egyesül a folyóval a tó vize. A tengerfeletti magassága csak 32 méter s így nincs akkora esése, hogy rendes körülmények közt áttörhetné a közbe ülepedett iszapot.

Miután majdnem bizonyos az, hogy hajdan a tó terjedelme jóval meghaladta a mait, azt kellene hinnünk, hogy a tükre is emelkedettebb volt a mainál, vagyis tengerfeletti magassága meghaladta a mai 32 métert; tekintve azt, hogy a tavat minden oldalon rohamos emelkedések zárják körül s az éjszaki oldalon beléömlő széles medrű Bogliunscizza esése elég nagy, sőt ezenkívül déli oldalán megvolt a lefolyása is, alig tehető fel, hogy terjedelme hatással lett volna tükrére.

A Bogliunscizza a Monte-Maggiore éjszaknyugati lábánál a mészkő területen fakad s tátongó szakadékokban tör magának utat Bogliunoig; medre csakis onnan szélesedik ki, a hol a keletről belé rohanó Vragua patakot felveszi, a melyen márga és mésznumulit találkozási vonalát követi, azonban csakis Bogliuno alatt ér a völgybe, hol kénye kedve szerint elnyújtózkodhat de szüksége is van a kiterjeszkedésre, mert Opatia (Abbazia

apátság?) inkább major, mint helység mellett felveszi a Goregunvasról a homokmárga réteggel párhuzamosan haladó számbavehetőbb patakot, mely a márga rétegben vájt magának medret. E homokmárgás hegyhát k. b. 500 méter emelkedésével annyiban érdemel említést a Vlasia völgy leírásában, mert vízvásztót képez a Cepiči Komba és a Foiba vizei közt.

Sussgnevizza alatt a meder annyira kiszélesedik, hogy beillenék akár kis Dunának is s körülbelül 25—30 méter szélességét megtartja egészen a torkolatáig. Csakhogy persze a dolog nem olyan veszedelmes, mint a milyennek látszik, mert meder van ugyan, de víz benne vajmi gyéren; mi nyárnak idején bizony akárhányszor száraz lábbal keltünk át rajta; azonban a mederben heverő rengeteg mennyiségű apró kavicsot látva, hihetőnek tartottuk a benlakók állítását, hogy a tavaszi hóolvadás idején, a mikor a Vragua patakból is meg a Goreguavasi magaslatról is bőven omlik a víz, megtelik a meder.

A Cepiči tónak a vize is igen alacsony állású volt, bár a mint fel kell tennünk, a folyók megáradásakor a tónak is áradnia kell. Miután a tó vizének látható lefolyása nincs, mert a Fianónai öbölbe ömlő patakocska a Chersanói mérszen keresztül nem jöhet belőle, az a kérdés merül fel, hova lesz az a vize, a mely a nyári rekkenő hőségben el nem párolog; valószínű, sőt némileg bizonyos, hogy a depresszió keleti és déli határát képező mészsínekben vész el, a mint más részt fel kell tennünk, hogy a tó föld alatti vizekből is táplálkozik.

A tónak délnyugati oldalán egy kolostornak romjai láthatók; e romoktól az Arsa völgyéig az alluvionális képződményben mesterséges kanális vezet, a mi szintén azt mutatja, hogy e folyó volt a tó vizének természetes levezetője addig, a míg a Poserski víz alluviói meg nem szakítottak legalább látszólag minden összeköttetést a tó és az Arsa közt.

Bár nem tartoznak szorosan a Vlasia völgyhöz, mert csak déli határát képezik, még is megemlítendőknek tartom az Arsa mellékvizeit, melyek közül a Poserski patak az alluvióban vész el Topliaczo alatt, míg a Zabbool, Velki patak és a Peolenai völgy pataka elég jól táplálják az Arsát; irányuk délkeleti, tehát párhuzamosak a homok-márga réteg irányával.

És ezzel kimerítettük a Vlasia völgy hegy- és vízrajzát s egyszersmind meghatároztuk a fekvését; határait képezik tehát keleten és nyugaton a Juli alpok nyul-

ványai, éjszakon a Bogliunói magaslat, délen meg a Capiči komba.

Körülbelül annyi pihenő után, mint a mennyi időt e kitérés igénybe vett, hozzá láttunk a leereszkedéshez. Közvetlen előttünk levén a Kozljákói templom s a várrom, a melyet a mérnökkari térkép Wachsenstein-nak nevez, torony iránt ereszkedtünk alá. Nem akarom ez ut fádalmait részletezni, csak annyit jegyzek meg, hogy a homok márgás mésztörmelék ki-kiszaladt lábaink alól s izmainkat ugyancsak meg kellett erőltetnünk, hogy az egyensúlyt el ne veszítsük; sziklákba s az ezek között tengő bokrokba kapaszkodva szálltunk nagy óvatosan lefelé. Két órai ilyen küzdelmes ereszkedés után végre Zagradba jutánk, a hol cséplő emberek könyörültek égető szomjunkon; langyos vizök azonban, mert hozzá posványos izű is, nem igen volt inyünkre.

E jó emberektől értesültünk, hogy a még legalább is fél-órás távolságra levő korcsmában italon kívül egyebet aligha lelünk, nekünk meg inkább étvágycsillapítóra levén szükségünk, a paphoz indultunk. Ki ne ismerné a magyar papság vendégszeretetét és jól terített asztalát? Vendégszeretre — nem szabad tagadnunk — a kozljákói pap házában is találtunk, de az asztalára bizony soványan került a falat; dohos bor mellé rátot-tához csak keserű radicchio (salátaféle) jutott, de ezt is farkas-étvágygyal fogyasztottuk. A nap hátralévő részében megtekintettük a várromokat, melyek falán nagyon is sűrűn diszelg a velencei Signoriának scudo-ba (paizs) szorított oroszlánja. E várrom tüzetes ismertetését feleslegesnek tartom, mert ez a Vlasia völgyön már kívül esik.

Miután ez isztriai papságról úgy is bővebben kell megemlékeznem, itt csak annak a megemlékezésére szorítkozom, hogy elfogadva a jó papnak inkább erőszakos marasztalását, mint meghívását, nála töltöttük az éjszakát.

Másnap kora reggel minden marasztalás daczára útra kel-tünk; mutatónk maga a vendégszerető házi gazda volt. A capiči tótól éjszakkak Sussognevizzába vezető vert úton haladtunk előre; vidám csevegés közt értünk a Gorenzei szépen kifejtett erózió-hoz, a mely meggyőzött arról, hogy a képződés diluvionális kor-szaka épen oly nyomot hagyott Isztria belsejében, mint a Quarnero partjain.

A szórványosan fekvő pár házból álló Mala crascan

(kis helység) áthaladva Skrle¹ mellett búcsúztunk el papunktól s egyedül folytattuk utunkat Latkovic felé, mert már kívül voltunk azon veszélyen, hogy az utat eltéveszszük. Skrle és Latkovic közt közvetlen az út déli oldalán egy templomocska romjaira akadunk; habár ez omladékot a mérnökkari térképen ismételve hiába kerestük, nem tartom feleslegesnek leírását már csak azért is, mert eklátáns bizonyítékot nyújt arra, hogy a cziribiri nép egykor a keleti egyház híve volt. A templomocska három méter hosszú, három méter széles négyzet; ajtaja nyugatra nézett, míg az oltár a keleti oldalt foglalta el, a hol freskó nyomai még most is láthatók. Az egész keleti fal három táblára van osztva, melyek közül a bal oldalin egy szent alak lovon; a ló feje, nemkülönben a szerszámot ábrázoló piros csik tisztán kivehető, míg a középső és jobboldali táblára festett alak elmosódott. A jobb oldal felső részében biborköntösbe burkolt két szent, a hagyományos arany glóriával fejök körül pusztá szemmel is jól kivehető. A jobboldalt eső részén kis fülke, valószínűleg az ámpolnáknak. Úgy az ablakok ábrázolása, mint a rikitó színek minden kétséget kizárólag arra engednek következtetni, hogy az épület a keleti egyház szolgálatában állott. Különben karsztkőből emelt masszív építmény, a mely fedél nélkül állván, az idők viszontagságainak még huzamos ideig képes lesz dacolni.

Reggel 8 óra táján pillantottuk meg a Kremenjáknak a völgy felé eső lábánál a körülbelül 150 méter magasban emelkedő San Quirino kápolnát, a melynek alján cserjerdő terül el; kimondhatlan jól esett a karsztban szokatlan madárfüttys s a legeltető pásztor mélabús, szláv dallamra hajló furulyázása, a mely elkísért bennünket egész Pizitiig. Itt cséplő munkával foglalatосkodó népre lertünk; asszony férfival versenyezve verté cséplőjével a kurta kévét, de mihelyt megpillantottak bennünket, szünetet tartottak a munkában s kíváncsian vettek körül. Az egész falu, jobban mondva tanya, hat házból áll; felette körülbelül 50 foknyi szög alatt hajló meredek vízmosás ásta út kapaszkodik a Kremenjákra, vagy amint ők mondták az erdőre, a hegyre (Kodru), mert nekik a hegyoldalában tengődő satnya csalit erdőszámba megyen.

¹ Helyén valónak látom megjegyezni, hogy Skrle, Latkovic, Piziti stb. nem külön álló falvak, hanem Malacrascának alkotó részei, s hogy úgy mondjam csak tanyák, a melyek a birtokló gazdák neveit viselik.

Utunk Villanuován (új helység) vezetett át; a legelső épület, a mit értünk, a temető kápolna volt. Mig mi ezt nézegettük, egyszer csak ott terem a podesta: Franc Jurmau, a ki a helység előljárója is, harangozója is, no meg sírásója is egy személyben. Térdig erő nadrága barna darócz, harisnyája gypju, lábain caliga vagyis a talpán szegekkel erősen kivert olyanféle saru, a minőt a hídépítkezésnél vagy kőmunkával foglalkozó olasz munkások hordanak; testén fehér vászon ing felett csikos nyári mellény; haja koronára vágva lóg le, feje búbján kapucium. Állítása szerint — fides penes auctorem — az öregek, pedig már ő sem mai költés, még emlékeznek rá, hogy a falu amott túl volt és nyugatra a Boglinusizzán túlra bökött ujjával s hogy egykor mind a görög egyház fiai valának, de ma már mind római katolikuskok.

A kápolna kis terjedelmű s a jó kedv könnyen ráfoghathná, hogy áthajt a pap lábán a kocsikerék, ha letérdel az oltár elé. Kicsinyke ablakai görög mintára csúcsívbe menők s a jobbsó a felírás szerint (Sub R[ever.] M. I[oanu] B[apt.] P[adre]) 1699-ben, a balsó pedig (Sub R[ever.] F[ranc] P[adre]) 1793-ban épült. A templomocska facciátáján egy felírás van, de a pár szóból, a mit kivehattunk, megértettük, hogy annak az épület korára semmi jelentősége sincs. A hűség okáért megjegyzem, hogy a templomocskának két harangján kívül még a Sz.-Mihály lovát is szemügyre vettük.

Delet harangoztak, mire beértünk Sussgnevizzára, a hol Scrobe Ferencz kiskereskedő vendégszerető házában szives fogadtatásra lertünk. Sussguevizza terjedelmére és lakosainak számára is központja levén a cziribiri völgynek, itt megtelepedtünk s innen intéztük kirándulásainkat mindazon pontokra, melyek a felkeresésre érdemeseknek kínálkoztak. Kerülendő a hosszadalmasságot, e központban megállapodva általában kívánom elmondani a völgyről szerzett tapasztalataimat.

A Vlasia völgy nyolcz községben mindössze 3000 lelket számlál; a völgy központjában van a cziribiri elem főszékhelye: Sussgnevizza, a melynek parókiájához tartoznak Villanuova, Jessenovich és Lettai; Brolo maga parókiával bir; Grobniko a Karbunei, Gradigne és Possert a Pasi plébániához tartoznak.

A falvak Sussgnevizza, Villanuova és Grobuiko kivételével, mert ezekben a házak egymásmelletti lánczolatára lelünk, mind igen nagy terjedelműek, a házak egymástól jókora távolságra esvén.

A lakás bizony primitív állapotokra vall; a házak kőből épülvék, hiszen miből is építene másból a karszt-lakó; kéménye a háznak nincs, a füst *con amore* az ajtón ballag ki akár a cigány sátrán, mert hát a tűzhely is a szobában kuporog. A ház hol földszinti, hol meg emeletes, kivált a tehetősebbeké; a földszintén s mellékhelyiségek, az emeleten a lakószobák, melyek többnyire szűkek és keskenyek. A ház fedele jobbadán nád, szalma ritkán, inkább cserép, a melynek homorúan vajt alakot ad a karsztlakó, hogy a Bóra bele ne kapaszkodhassék. A lépcsőzet az emeletre az udvarból megy fel s nem ritkán fából van. A ház mellett néha kis kertecske szorong a mészsziklák között, a mely táplálékát adja a családnak, bár bőven nem ontja az áldást.

A lakosság kizárólagos foglalkozása a földmivelés, de van köztök egy szatócs, egy bognár, egy kovácsmesterséget űz, persze mindezt csak szabad idejökben; van korcsmáros, czipész, Gradignében egy sütő, takács, bádigos és szabó, sőt legujabban a »falu bölcsének« a fia könyvkereskedői pályára lépett s Fiume egyik keresett könyvkereskedőjének ügyes, szorgalmas gyakornoka.

Földmivelési eszközeik egyszerűek; az eke ösztök nélküli, a mire a kavicsos talajban úgy látszik nincs szükség. A borona hatalmas háromszög alak, alsó része tele fogakkal. A szekér a milyen otromba, olyan masszív; igen hasonlít a hiéncezek szekéréhez. A kapá, kasza és más egyéb eszközeik rendesek.

Házi állataik a ló, bár könnyen össze lehetne olvasni a lótartó cziribirik számát; a szamár, a tehén igavonásra épen úgy használatos, mint egyebütt a Karszt-lakóknál; a tehén apró termetű, csira, szarva csonka, de pörge. Kecskét nem tartanak, mert pusztítja az erdőt, de aránylag annál több a juh meg a sertés. A házi szárnyasok sem hiányzanak. Hű őrzője a háznak a kutya s a tisztaságnak tisztas öre a macska, a mely kényelmesen nyújtózkodik a télen nyáron meleg padkán. Mielőtt a nép földmivelési munkálkodásával foglalkoznám, szükségesnek látom megemlékezni pár szóval a klimatikus és agrologiai viszonyokról.

A völgy éghajlati viszonyai nem épen mostohák. Igaz, hogy az éjszaki szél, a Bóra betörve éjszak-keletről, délnyugati irányban útját mi sem állja s akadály nélkül üvölt végig a völgyön, mert a Karszton hiányzik az erdőség, a mi leghatalmasabb s tán egyedüli megakadályozója lehetne a heves szél

romboló erejének, de inkább a késői és nem ritkán tartós hideg az, amitől a lakosság tart. A Bóra rendes szele a völgynek s néha oly erővel lép fel, hogy a fákat is letarolja. A délkeleti szél, az Ostro és Libeccio mindig esőt hoznak, a mely után a nyári tartós szárazságban vágyva-vágy a mészmárgás kiaszott föld. Az évi középhőmérsék 14·3 C, lévén a legkisebb januárban — 4·6 s a legnagyobb 24·4 C. Az évi esőmennyiség egész Isztriára nézve negyven évi tapasztalat alapján (1840—80) 1110 mm. eredményt mutat¹ s az egyszerű földmives is, kitől a nedvesség mennyiségét tudakoltam, azt mondta, hogy »van bizony eső elég, de inkább télen, míg nyáron a nagy szárazságtól minden kiszül; ha augusztusban esik, akkor a termés nem rosz, de ha szárazság van, akkor bizony nagyon silány a takarítás«.

Es épen az a baja a völgynek, hogy ha van is esője nyáron át, az heves vihar eredménye; az évi viharátlag a nyári hónapokban 21 nap. A hó nem tartós: a mint földet ér, elolvad, legfeljebb egy nap tartja magát az évi átlag is igen csekély: 6·5 nap míg az esőzéssel vegyes hó átlaga 104·8 nap évenként. Az őszi és téli hónapokban a köd sem ritka vendég, lévén évi átlaga 25 nap.

A klíma tehát a természeti tünetmények szempontjából kedvezőtlennek nem mondható, de a völgy déli részén a tó egészégtelen kigőzölgése nem teszi vonzóvá az idegenre az ott tartózkodást.

A víz iszapos sár izü, különösen a völgy déli öblében, de minél inkább behatolunk annak éjszaki részébe, annál élvezhetőbbé válik. A nép maga sem dicsekszik valami nagyon vizének jóságával s a kérdésre: »jó a vizeitek?« a mily kurtán, de eleven észjárásra mutató, annál nagyobb szellemességgel adja meg a választ: »hát nedves!« A víz sárvízének okát a homokosmárga talajban kell keresnünk, mert a Monte Maggiore éjszakyugati mészképződésű lejtőjén a kristálytiszta forrás a legüditőbb vizet bőven ontja. A völgy felé lejtő emelkedések oldalain az esőviz barázdákat szántott magának, melyekben alárohanva részint a tó vizét szaporítja, részint a kutakba szívárog s a márgás mederben elposványosodik.

A völgy agrologiai viszonyai nem mostohák, de Kanaán földje se biz' az.

¹ Rapporto annuale dell' osservatorio di Trieste per l'anno 1884. I. Vol.

A lakosság vet búzát, török búzát, rozsot; a burgonya csak e század elején honosodott meg náluk s ma már főtáplálék: termel zabot, babot, borsót, csicszerit, a tyukoknak kölest, de a legfőbb természetmény a kukoricza, a borsó meg a burgonya. Első rendű szerepet játszik a háztartásban a surgum vulgare, bár a kukoricza lassan háttérbe szorítja. Olaj kevés terem, az is rossz minőségű, azért a nép ebbeli szükségletét Isztria más részeiből fedezi. A szőlőtermelés, bár egykor nagyban üzetett. manapság nagyon hanyatlott, mert a szőlőt még fejletlen bogró korában elfutja a rozsdá s elszárad az egész fürt. A nép a nyári tartós szárazságot okozza a betegségért s mikor megemlítettem, hogy kénezní kellene a fürtöket, a fatalis nyugodtságra valló válasz csak az volt: nem használ annak már semmi. A szőlő mai divatos betegségének a filoxérának nem hogy a nevét, de még hírét sem hallották. A kertészeti növények főszerepet játszanak a háztartásban; ilyenek a cukorrépa, vörösrépa, káposzta, lencse, bab, borsó és zöldségneműek. Az állatok táplálására lóherét termeszteneek. Lent és kendert nem termeszteneek, bár egykor figyelemöket ezekre is kiterjesztették. És itt kell említést tennem egy olyan cikkről, a mit a természet önkényt nyújt e szegény népnek mintha más egyéb mostohaságaiért kárpótolni akarná. A hegyek oldalában rengeteg mennyiségben vadon terem a *salvia officinalis*, a mi különben a Karszton mindenütt bőven burjánzik. A nép nem is késik azt kizsákmányolni; fáradhatatlan hangya szorgalommal szedi, zsákszámra szállítja a közeli piacokra s az érte bevett pénzzel szükségletének jó részét fődözi.

A nép vallásra nézve római katolikus s épen ezért igen meglepett, hogy a sussgnevizzai templomban a pap ó-szláv nyelven olvasta a misét. A papok Isztriában mindenütt politikai faktorok s a panszláv eszme fáradhatatlan bajnokai; érti-e a nép a szláv nyelvet, vagy nem, azzal ök nem igen törödnék; a hívök lelki üdvénél is becsesebb a szláv érdekeknek propagandát csinálni. A Budapesti Hírlap 1889. augusztus 28-iki számában e táviratot olvastam: »Grác augusztus 27. Galimberti nunczius a római kúria megbízásából komolyan megintette Veglia és Trieszt püspökeit, Ferretich és Glavina monsignorékat, hogy hagyjanak fel ultraszláv izgatásaikkal, melyek a népet elidegenítik az egyháztól.« — És hogy a bove majori discit minor arare, azt tapasztaltam magam is; de meg az isztriai kaputos elem már el is van idegenítve az egyháztól, mert felismerte

a papok tendenciáját s látja az egyenlőtlen harczot, a mely a szláv és román elem között kitört. Bogliunóban lévén, megismerkedtem Crosilla Antal cs. és kir. postamesterrel s csak ennek a kategorikus szavait idézem: a papság az oka minden rossznak, mert a politikába avatkozik. És így gondolkozik Isztriában mindenki a kinek csak egy kis iskolázottságra is sikerült szert tennie. Hogy pedig a cziribiriket mennyire kivetköztette eddig is eredeti jellegükből a szláv nyomás, beszéljenek arról a számok. A cziribiri lakosság jelenlegi számát hozzávetőleg 3000-nek vettem. N i c o r a V. a Nagy-Szebenben megjelenő Transilvania f. é. január füzetében igen érdekesen ír épen e statisztikáról; lássunk csak pár adatot belőle: a cziribirik száma a XVI. század-ig bezárólag 10,000 volt; e szám 1803-ban ép a felére száll alá; az 1846. évi hivatalos népszámlálás 1555-t talál; 1850-ben M i k l o s s i c h 2953 vagy 2955-ről emlékezik meg; 1859-ben C o m b i 3000-t említ; 1859-ben A s c o l i 2200-t; 1880-ban C z ö r n i g szerint 2121; 1884-ban Dr. C. L e c h n e r pisinói tanár szerint 2300 és 1888-ban 2299 lakója volt a Vlasia völgynek. E számok által jelzett fokozatos fogyást a legkétségbe ejtőbb agóniát tárja elénk.

Sussgnevizza előbbi papja a nép lelki üdvét tartván szeme előtt és nem a politikát, megtanulta nyelvöket s azon beszélt velök, sőt a templomban is azon hirdette nekik az igét; a jelenlegi már fontosabbnak tartja a politikát és hogy a szláv befolyás mennyire megmérgezi a nép nyelvét, az kitűnik abból is, hogy a míg a törzsszámok egyeseit románul mondja, a tizes számjegyekre már a románnal vegyesen használja a szlávot. Hogy pedig a teljes elszlávosodás munkáját minél könnyebben végezhessék az egyház fölként szolgálai, nem arra törekcszenek, hogy a nép felvilágosodjék, hanem hogy minél tovább tapogatózzék a sötétségben. Ha idegen vetődik arra, e népet cigányoknak nevezik, sőt minden rossz tulajdonságukat tulozva fedik fel csak azért, hogy az idegent már eleve elidegenítsék a néptől. Megtörtént ez mivelünk is; a kozljákói pap erőnek erejével maradásra birt bennünket éjszakára, mert szavai szerint: ott a cigányok közt még meghálnunk se lesz hol, nemhogy enni kapnánk valamit. Beszéd közben szóba került az iskola kérdés; a jó házigazda nézete e tárgyban az volt, hogy »ha a nép tudná a tiszta nyelvet, nem is volna szüksége iskolára«, persze a tiszta nyelv alatt a szláv értendő.

A papság, hogy czélt érjen, a kulturális állapotok

fejlődésének, a hol teheti, utját állja; a cziribiri elemnek még csak iskolája sincs; a legközelebbi multban 47 aláírással kérvényt intéztek a parenzói tartománygyűléshez azért, hogy Sussgnevizzán román nyelvű iskolát kapjanak. A tartománygyűlés bizottságot nevezett ki, hogy ez megvizsgálja, vajjon megvannak-e az iskola felállítására a szükséges kellékek? A bizottság szlávofil elemekből állván, a vizsgálat keretébe bevonták azt a kérdést is, — bár ez feladatuk nem lehetett, mert a kérvény világosan szólt — hogy minő nyelvű iskolát kívánnak? Persze a szláv nyomás időközben elvégezte aknamunkáját s azok, kik írásban román nyelvű iskolát kértek, élő szóval mind elpártoltak attól egyetlen egynek a kivételével. A bizottság — re bona gesta — nyugodt lélekkel referálhatott, hogy az a nép maga se tudja mit akar s így a kérelem még ma is elintézetlenül hever a tartománygyűlés irattárában; a cziribiri nép pedig lesve-lesi, hogy mikor fog már végre valahára megkezdődni a mannahullás!!

A férfiak általában közepes magasak, tagbaszakadt, izmos erős alakok; szakált s bajuszt nem viselnek, mind sajátkezüleg borotválkoznak s épen ezért nem könnyű a typust felismerni. Napbarnította hogy ne mondjam perzselt arcuk inkább hosszúkás mint kerek, melynek nem utolsó dísze a román eredetre valló homlok és meneteles metszésű orr; nagy kerek szemeik inkább feketék mint barnák; hajzatuk barna és e sok élénk színből élénken ragyog ki a szép fehér fogsor. Ez a typus, a melytől ritka az eltérés. Miután fentebb leírtam a villanuovai előljáró öltözetét, megemlékezem itt kinézéséről, mert az eltérésnek, hogy úgy mondjam ő a legtypikusabb példánya; természetére alacsony vézna emberke, feje apró, arcza ovál, orra fitos, fülei eiálló kajlák, kékesszürke hunyori szemecskéi meg épen sirásónak valók.

A férfiak öltözete a karsztlakók egyszerű daróczából kerül ki. Az erős fehér vászonból készült ing és alsó nadrág élénken nevet elő a barnaszínű felső ruha alól; a nadrág kurta, a bokát ritkán éri; barna daróczból készül, elől olyanforma nyílással, mint a magyar nadrág; az ing felett szinte barna daróczból ujj nélkül mellényforma, a darócz kabát a nyári melegben csak panyókára vetve; fején ugyancsak barna daróczból készült puha krákoviánka, lapos, széletlen kerek fedő (koromaku); a gypaju harisnyába bujt lábakat hegyes orru bocskor, most már inkább a köves talajhoz való vasszeges talpu erős félczipő (ca-

liga) fedi. E nemzeti viseletet azonban a fiatalság már nagyon elhanyagolja; a bársony mellény, a divatos kalap, a zsbárus boltjából kikerült nadrág és kabát mutatja, hogy a fiatalság kezd kivetkezni apáinak örökéből s a divat áramlatával haladva tán csak azt az egyet őrizte meg a régi szépből, hogy gomblyukaiba nyalábszámra rakja a szagos virágot, a basilikát és a kakukfüvet.

A nők alacsony termetűek, nem igen izmosak, arcuk ovál, szemeik barnák, a homlok közepes vágású, az orr inkább hegyes, fülüket a karika alakú nagy füldísz terhe megnyújtja. A piperének nagy kedvelői, nem ritkán két fülbevalót is raknak egy fülbe; ujjai szinte telvék gyűrűkkel; a nyakon piros gyöngysor díszel; a hajba fekete vagy piros szalagot fonnak — szóval hiuság: asszony a te neved — még a cziribirik közt is. A nemzeti öltözetet köztük is már csak az öregek hordják. Ez öltözet barna daróczból hosszú hálóköntösszerű ujjatlan, térdén alul érő rokolya, a melyet a derékban piros öv szorít össze; a két farkocsba font s koronába csavart haját fehér kendő takarja. Hogy az olvasó minél hűvebb képet nyerjen, érdekesnek tartom leírni egy hetvenet meghaladó öreg asszony kinézését. Csak szórva-nyosan ősz haja a közepén elválasztva, hátul piros szalaggal van farkocsba fonva; testét a fent leírtam hosszú darócz rokolya takarja, melyen a keblen levő része nyitott, ujjatlan mellényhez hasonló; derekán piros öv; gyapjuharisnyás lábain oly hegyes orru boeskor, a minőt a mi drótosaink viselnek; fején piros kendő; rokolyája alulról egy tenyérynire felvarrva, mintha fodor volna. A barna darócz alul előkivánczik a szép fehér ing. Arcza ovál, barna szemei aprók, orra hegyes, homloka közepes, álla csúcsos, fülében nagy karika függő, balkeze gyűrűs ujján karikagyűrű. Korához képest igen fürgén mozog; sebes járását látva nem állhattam meg, hogy meg ne kérdeztessem tőle, hogy hány éves, és nagy bámulatomra igen ügyesen tért ki a válasz elől, könyvedén odavetvén e pár szót: tudj' a pap!

A nép sziporkázó kurta válaszaiban csakugy hemzseg a jó kedv; egy javakorabeli cziribiri például mikor azt kérdeztem tőle, hogy miért nem pipázik, csak annyit mondott: a pipa csak télen jó, nyáron nagyon szárit.

Mindenkinek van mellék, hogy ne mondjam csúfneve s egymás közt csakis ezt használják; még papjukat is elkeresztelték prevtu Živionak (éljen pap).

A házasság körülményeit Berkari cz József sussgne-vizzai cziribiri a következőleg adta elő: Ha a legény az Isten szabad ege alatt barmai után járva a leányra szemet vetett s egy-két hónap alatt szive választottját kiismerte, megjelenik a lányos házban. Az anya azon hiszemben, hogy kegyeit nem érdemetlenre pazarolja, a konyhára lát s szegénységétől telhetőleg megtraktálja a legényt hol egy pár tojással, hol sajttal stb. Ez az eszem-iszom eltart két-három hónapig. Végre a legény kinyilvánítja szándékát; kis ebédet csapnak, melyen a fiatalok kalácstöréssel (kolaku) jegyzik el egymást; kerek kalácsot hoznak az asztalra s a vőlegény megmarkolva annak egyik részét, azt a leányzó felé nyújtja, a ki szinte beleragaszkodik: a kinek a kezében a nagyobb rész marad, az tovább él. E kalácstörés után már nem válnak el, a mi azt mutatja, hogy ez a hivatalos jegyváltás, bár pár év óta a gyűrűváltás is lábra kapott. Mind ennek Sz. Lukács napig (október 18.) meg kell történnie, hogy a legény az e nap után eső első vasárnap a pasi vásáron megvehesse a leánynak a keszkenőt, a cipőt, meg a kerek kalácsot, tehetsége szerint hármat négyet is; a ki forintos kalácsot vesz, az már birtokos legény. A leány hozománya: ágy, lepedő, ágyba való fehérnemű, vízfordásra egy szövött kötél, egy kupa, egy villa meg egy kanál. Ez utóbbiak elmaradhatatlanok. Az ebéden jó kedv uralg, az étkeket tréfa és játék fűszerezi.

Z en é j ö k a bárányszőrből készült unalmas egyhangú csimpolya, a melynek farsztó taktusai mellett körbe fogóztatva járják a szláv származású kólót (körtáncz); a körből egy pár kiválik s a közepén járja nagy vígan a míg bele nem fárad a mikor is más pár váltja fel. A táncz évadja leginkább a farsang.

A z a p r ó n é p az iskola nyugétól szabadon élván, mint a hal a vízben, játékkal öli el az időt; játszik kavicsokkal iskolásdít; kockás kavicsot hajít fel tenyeréből s a keze fejével iparkodik felfogni; ha párosat kap el: vesz, míg nyer, ha páratlan marad a kezén. A lapdával is jól tudnak banni.

A cziribiri nép nyelve oláh, de a szláv nyomás már nagyon kivetkőztette jellégéből. Nic ó r a Vincze már jó ideje foglalkozik e néppel, különösen a fonetika szempontjából s ez idő szerint ő az egyedüli, kitől ezen a szláv tengerben szigetet képező s elszlávosodásnak indult néptöredék terjedelmes monografiáját joggal várhatja a tudomány. Az ő szívességéből álljon itt mutatványul valami e nép nyelvéből:

A) Testrészek:

a) Cziribiri	b) román	c) latin
Geaget	deget	digitus
pamă	palmă	palma
mără	mână	manus
cuvat	cot	cubitus
umer	umăr	humerus
cerbice	cerbic (-os)	cervix
ceafă	ceofă	occiput
frunta	fruntea	frons
oclu, oculă	ochiū, ochi	oculus
nas	nas	nasus
gură	gură	os (oris)
usnă	buză	labrum
barbă	barbă	barba
gut	gût	guttur
cliept	piept	pectus
lingurice (su cliept)	?	sub pectore
buric	buric	umbilicus
tărăbuch	pântece	venter
dîmnî	?	lumbus
picior	picior	pes

B) Számnevek:

Ur, un; ură, o	unus
doi, doa	duo
trei	tres
patru	quatuor
cinci	quinque
șoase	sex
șoapte	septem
o s ă u, -opt	octo
d e v e t, nove	novem
dece	decem
urpredece	undecim
dovote dece	viginti
dovote dece și ur	viginti unus
trečvotē dece	triginta

patruvotē dece, cvarnar	quadraginta
o senvotē dece	octuaginta
deve tvotē dece	nonaginta
sto	centum
sto și ur	centum et unus
dovotē sto	duecentum
trei sto = trei votē sto	trecentum
milyar	mille
un milion,	milione

C) Igeragozás:

Jelen idő:

Jo sŭm
tu ăstŭ (sti)
ŭe -ŭ
noŭ sno (smo)
voŭ ste
ŭeli ŭs,-s,-sc,-scu

Jövő idő:

ŭo voŭ fi
ver fi
va fi
rem fi
veŭ (reŭ) fi
vor fi

Mult idő:

Jo am cântat	Cântatam io	Jo cântat -am
tu aŭ	-aŭ tu	tu -aŭ
ŭe a	-a ŭe	ŭe -a
noŭ an (am)	-an noŭ	noŭ an
voŭ aŭ	-aŭ voŭ	voŭ aŭ
ielŭ a (v)	-a (v) ielŭ	ielŭ a (v)

Imperativusok:

Cântă! tacŭ! boate! nu boate! scută! spure! respundé!

D) Szólásmódok:

Domnu vede omiri pre tot: Lát bennünket Isten mindenütt.
Nu-ŭ bire boate (tuci) cu coapu de zid: Ne menj fejjel a falnak.

Apetidu virē mănăcându: Evés közben jön meg az étvágy.
Oastăđŭ miŭe, mătē tiŭe: Ma nekem, holnap neked.

Ceastă lume făcută-ŭ cu scoalele: uri meg în jos, uri în sus:
A világ lépcső, ki fel, ki le.

Coarle oare coapu de stăclă, neka nu sē boate cu îrpa:
Ha üvegből a fejed, ne üsd a kőhöz.

Coarle-ŷ bur tir r    bur    bet r: A ki jó fiatal, jó  reg is.
Sceapt  cumpare, p r  s  p ra coce: Várj b ty , mig
megs l a kenyér.

E) Egy pár jellemzőbb családnév:

+ Bene an, Pi on, Ciceran, Suflet, Banasera, Bele, Bacota, Sejomba, Pilat, Fusan, Scapolin, Rade, Scrobe.

Hátra van m g p r szóban azokról megemlekezn nk, a kik a cziribirikkel irodalmilag foglalkoztak.

Ireneo de la Croce a XVII. szban Storia di Trieste cz. munkájában sok »rumeri« falut nevez meg a hegyen, a melyeknek ma már nyomuk sincs meg.

Antonio Covaz pisinoi polgármester a hatvanas években nyelvi mutav nyt közölt Vlasi r l s ezzel a kezdeményező érdeme mellett a felfedezőnek is  t tekinthetjük.

De Franceschi hirlapi cikkekben az »Istria« hasábjain, de Note storiche dell'Istria cz. munkájában is megemlekezik rólok.

Jou Majorescu k z tt k járt 1857. július és augusztus hónapokban; az   jegyzetei nyomán adott ki fia mintegy másfél ujjnyi vastagságu könyvet.

Biderman gr czi egyetemi tanár irt rólok emlekek alapján, mert maga nem járt k zt k. Munkája állitólag a legalaposabban tárgyalja e népet történelmi szempontból is; sajnos sehogy se f rtem hozzá.

Dr. Nacinovich Hermann a »Penna« cz. folyóiratban »Un tantino di rumeno« czimmal cikksorozatot k z l; etimologi ja azonban nem helyes.

Gartner nyelv ket tanulmányozva időzött k z tt k; nyelvészeti studiuma eddig a legalaposabb közlemény.

Miklosich bécsi egyetemi tanár b r nem járt k zt k, k z l mindent, a mi e román népre vonatkozik; eredet k kérdésével is foglalkozik s hibásan bev ndorlottaknak tartja őket. Gartner adatait dolgozta fel.

Francu  s Caudrea a m cz és isztriai románban előforduló rotacizmusr l ak d miai pályadijat nyert munkában Majorescu adatai alapján. K zt k nem jártak.

Tiktin nevű M zesvall su filologus is megfordult k zt k.

Nicora Vincze már négy izben huzamosabb ideig tartózkodott k zt k, mindenkit személyesen ismer s a nyelv ket telje-

sen magáévá tette. Eddig csak társadalmi czikkeket irt rólok különböző rumén folyóiratokban.

C. Freiherr v. Czörnig. Die Rumunen in Istrien cz. Petermann Geog. Mittheilungen-jében.

Combi, Porta orientale, Trieste 1859.

Ascoli, Studi critici, Gorizia 1861.

Dr. C. Lechner pisinói tanár statisztikai adatokat közölt rólok.

CZINK LAJOS.

AZ ELSŐ MAGYAR GEOGRAPHUS.

hangzatos czim alatt nem értek mást, mint Anonymust. Béla király jegyzőjét, kit némely látszólagos anachronismusa miatt egyes tekintélyes történetírók valóságos csalónak tartanak. En részemről Pauller Gyulával tartok s magamévá teszem következő nyilatkozatát: »Munkája mutatja, hogy valódi írói tehetség volt, ki ügyesen csoportosít, szépen tud elbeszélni s éles kritikával vizsgálja a hegedűsök csacsogását. Mily józansággal, mily művészettel bánik az Attila mondával!«¹ E mellett merem állítani, hogy az Árpádok alatt ő az egyetlen történész, kinek elbeszélése alapján Magyarország földrajzát össze lehet állítani. Hasztalan keressünk kivüle más történet-íróknál földrajzi alapot; ez mindig hézagos marad. Phrasist találunk eleget; földrajzi tényezőt annál kevesebbet. Mellőzöm itt a Kálmán király rendeletéből készült »Vita S. Stephani, Ven. Chartinti Episcopi«-t és »Vita S. Emerici, Laurentio Sorio carthusiano«² czimű munkákat, melyek természetüknél fogva inkább panegyrikonok, mint történeti művek. Ellenben Rogerius »Carmen miserabile-je« már valóságos történeti mű,³ mely az ország pusztulásával foglalkozik s mégis ebből az időből, mikor már Magyarország teljesen szervezve van, alig találunk egy néhány helynevet. Ezek a következők: Rudane, teutonicorum villa, regis argenti fodina;⁴ Zerech (Szeret folyó Moldvában)⁵

¹ Századok, 1877. 380 lap.

² Mindkettő Schwartnernél, II. k.

³ Schwartnernél, I. k. Magyarúl Szabó Károlytól.

⁴ Carm. mis. XX. cap.

⁵ U. o. XX.

Wacia;⁶ civitas Agriensis;⁷ Sayo, Ticia (Tisza); Simigium (Somogy) Segusd⁸ és Segesdinum⁹ Quinque Ecclesiae;¹⁰ Pesth, teutonica villa, Budae opposita;¹¹ Waradinum, Pons, Thomae magna teutonica villa super fluvium Crisii, Chanadinum super fluvium Morisi;¹² Orodinum, nova villa Perg in medio earum (Csanád és Arad között); Egres monesterium¹³ Strigonium;¹⁴ Alba regia civitas, castrum S. Martini de Pannonia és Alba (Gyulafehérvár).¹⁵ Mindenesetre becses adatok, s nagyon fontosak hazánknak az Árpád-ház alatti topographiájához, de ezekkel legfeljebb csak kiegészíthetjük a már kész alapot.¹⁶ Művének több mint felét Kézai is Attilának szenteli, s a második rész sokkal futólagosabb; mind a mellett az oklevelek s Várad i regestrum on kívül őt is tekintetbe kell vennünk, (bár alig találunk benne negyven helynevet), ha az Árpád-ház-ból származott királyok alatti Magyarország történeti térképét elakarjuk készíteni. Pedig ez tovább már nem késhetik. Helmár történeti térképével be nem érhetjük, még ha csak speczialiter iskolai czélt tartunk is szemünk előtt. Először mert mindent felakarván ölelni, túltömöttsége mellett is hiányos; más részről a történeti orthographiát nem tartja meg. Pedig ez az orthographia nagyon fontos történeti tényező; s ha ily alapon tudnók előállítani hazánk történeti térképét, oly becses kincset nyernénk benne, melyből minden nehézség nélkül kiolvashatnók, egyes századokban milyen terjedelműek voltak a lakott helyek.

Anonymus alapítja meg hazánk topographiáját s e tekintetben érdeme elenyészhetetlen. Helyes topographiája miatt élénk az a szemrehányás, melylyel etymológiájáért illetik, pedig ezek

⁶ U. o. XXI.

⁷ U. o. XXVII.

⁸ U. o. XXVIII.

⁹ U. o. XXXIII.

¹⁰ U. o. XXIX.

¹¹ U. o. XVI.

¹² U. o. XXXIV.

¹³ U. o. XXXVII.

¹⁴ U. o. XXXVIII.

¹⁵ U. o. XI.

¹⁶ Simonis de Kéza. Chronicon hungaricum ed. Horanyi Budae 1782. Magyarúl Szabó Károlytól.

száma sem nagy.¹⁶ Örülhetnénk művének, ha történelmi részében teljesen költött volna is, mert nem légből kapott, hanem helyes topographiai alapon nyugszik. Nincs topographiájában hézag vagy képtelenség; egy-két név kivételével megtaláljuk valamennyi adatát Magyarország térképén; s ha valamennyit megjelöljük, meglepő eredményt kapunk. A Bodrogtól a Zagyváig, a Tiszától a Felső-Sajóig egész tömören állanak a helynevek, innen azután arányosan ritkulnak a határok felé s környöskörül láthatjuk azokat a földeket, melyek üresen maradtak a honfoglaláskor s csak később kaptak betelepődőket. Ilyenek: Erdélyben a Királyföld hol a szászok, v. Székelyföld hol a keleti határőrök, a Szepesség, Liptó, Árva, hol németek és tótok telepedtek le.

Pauler-nek fentebb közlött ítélete teljesen igazat ad neki földrajzi szempontból is. Ő csakugyan nem kap a képzeletén. Mutatja ezt, hogy Szkythiában ő már nem látja a hyperboreusokat, hanem lát czobolyt (zobolini), nagy mocsárokat (cum paludibus magnis);¹⁷ a Duna már nem a Pyranaekből ered, hanem Ratisbonától (Regensburgtól) Görögországba folyik.¹⁸ Mikor Árpád Zalán ellen megy, már hatalmába kerítette a Köröstől és Zagyvától a Mátráig s Szepes-erdőig eső területet.¹⁹ S végre ő Humboldt s Ritter előtt legalább is hatszáz évvel a következő állítást meri kimondani; »A szkitha nép nagyon rátermett a harcra; gyors lován, fején sisakkal, kezében ijjal s nyilakkal túltett valamennyi nemzeten, a mint reájuk ismerhettek mai utódaikról is. Minthogy a Szkitha-föld amely mértékben messze esik a forró földövtől, azon mértékben előnyösebb az emberi nemre.«²⁰

¹⁶ A névtelen jegyzőre nézve használtam Schwartzner, *Scriptores rerum hungaricorum*-ban foglalt *Gesta Hungarorum*-ot s Mándi Mándy Istvánnak következő című fordítását: Magyar Sunád avagy I. Béla királynak névtelen íródeákja. Kit ősi édes emlékezet oszlopául az ő hét fő magyar vezérektől irt deák historiájából magyarba öltöztetve előállított tekintetes nemes Szathmár vármegye edgy legkisebb tagja. M. M. J. Debreczenben stb. 1799. Szabó Károly fordítása elfogyott; elég szomorú, hogy belőle új kiadást nem rendezek.

¹⁷ Bpste Hungarorum I.

¹⁸ . . . a Ratisbona in Graeciam descendit. u. o. XXXVIII.

¹⁹ . . . subjugaverunt sibi omnes habitatores terae a Grisia usque ad fluvium Zogeva et usque ad silvam Zepus. u. o. XXXII.

²⁰ Scythica enim terra quanto a torrida zona remotior est, tanto propagandis generibus salubrior. *Gesta Hungarorum* I. §.

Mindenesetre hiba volna, ha elfogadnók, hogy Magyarország földrajza, melyet Anonymus ad, a vezérek korára illik; én hajlandó vagyok azt hinni, hogy historiai háttérül ő saját földrajzi ismereteit adja s így tőle a XI. század földrajzát nyerjük; mert bármint tévovázunk is, őt orthographiája miatt nem helyezhetjük későbbre, mint a halotti könyörgést, melylyel helyesírás dolgában teljesen megegyez. Hogy csak példát hozzak fel (a többi a nyelvészek dolga) ő a szláv neveket még eredeti alakjukban tartja fel; így Novgrad, Rétel potaca (Sárospatak) tökéletesen azonos a halotti beszéd milostben kifejezésével; Erdevelu, Ferteu (Fertő) azonos a h. b. keseruv-jével; silva Gemelsen azonos a h. b. gimils-nek-jével; Musun (Mosony), Umusover (Homosóér) azonos a h. b. puculnec-jével; Egur, (Eger) Peturgoz (Pétergoz), Hymusduar (Himesudvar), Vetrus (Vértes) Gumur (Gömör) azonos a h. b. zumtuchel (szemtekkal) kifejezésével, Honrat v. Honrad (Hernad), Zabrag v. Zabrack (Zágráb), Thyon (Tihany) áttétele azonos a vagmuc (vagyunk) kifejezés hangáttételével. Tekintetbe véve, hogy a Kálmán idejében készült Vita S. Stephani-ban az orthographia már fejlettebb [Vesprimum, névtelen jegyzőnél civitas Bezprem; bessi bessorum, a Névtelennél Byssenorum] azt kell gondolnunk: hogy a Névtelen Jegyző előbb irt, nem is írhatott később, mint Szt. László uralkodásának első felében. Mert ha feltesszük, hogy III. Béla jegyzője II. Endre alatt irt; Rogerius és az ő orthographiája között igen kevés eltérésnek kellene lennie; pedig épen az ellenkező esetet tapasztaljuk. Így Rogeriusnál Sayo, Névtelen Jegyzőnél Soviou, Souyoy; R.:Buda An.:Budunar; R.:Orodim, An.:Belarad; R.:Chanadinum, An.:Sunad stb. A Névtelen nem ismeri Wacia, Rudana (Radna) Waradinum (miután az ő Váradja alatt Párkányt kell értenünk), Simigium (Somogy) Esztergom nevét, pedig ha II. Endre korában irt volna, ezeket mind tudnia kelle. Én tehát úgy mutatom be Anonymus földrajzát, mint Magyarországnak a XI-ik század második feléből való geographiáját; mert idejét, mint kifejtém, orthographiájánál fogva későbbre nem tehetem.²¹

Bátran kezdek Magyarországnak földrajzát az iskolai könyvekben szokásos bevezetéssel, tudniillik az ország határainak meg-

²¹ Az egyes adatok mellett zárójelbe foglalt római számok a Gesta Hungarorum azon fejezeteit jelölik, melyekben a helynév előfordul.

jelölésével, melyet a Névtelen Jegyző az 57-ik fejezetben közöl. (Ez mutatja, hogy műve befejezett egészet képez). E szerint Magyarország határai délen a görögök felől a Wacil-kapu (Vaskapu?) s a Ráczföld (terra Racy); nyugaton a tenger, mely mellett van Spaletina civitas; a németek felől a Guncilhid (Gössing, Gyöngyös folyó?) hol a ruthének, kik Álmoossal bejöttek, várat építettek;²² a lutum Musun (Mosony-mocsár Hanság), melyen túlra a németek ellen besenyőket telepítettek. A csehek felől a Moroa (Morva) folyó a határ. Éjszakon a lengyelek felől a Tatur-hegy a határ, a mint azt Bors vezér megállapította. Csakhogy Bors a mai Zólyomot építtette; ennél fogva nem a Magas-, hanem az Alacsony-Tátrát kell a Tatur mons alatt értenünk. Nincs megjelölve az ország keleti határa; az valahol Szkythiában esik. Hogy is volna másképp! A keleti határ a testvérekre vár; egész IV-ik Béláig egyre szállingóznak befelé a besenyő, kun, bolgár izmaelita) testvérek; vagy mint Anonymus elő is sorolja a Bulár (bolgár) földről jöttek Billa és Bocsu (Boksa) később Heten (Hetény); a bessenyők földről jött Thomizoba pater, Urcund, a kitől a Thomoy-nemzetség származott.

Magyarország folyói: a Danubius, Thiscia (IX. XI); a Danubius mellékfolyói balról: a Moroa (LVII), Wag (XXXV), Nitra a Turmas mellékfolyóval (XXXV), Sytua (Zsitva XXXV), a Gron (Garam XXXIV), Ipul (Ipoly XXXIII), Werevecca v. Vereucea (Verőcze XXXIII. és LVI), Racus (XLVI), Surcusar (Soroksár XLVI), Voyos (Vajasér XLI), a Thiscia, Temes és Ponoucea (Pancsova? XLIV). Mellékfolyói jobbról: a Rabuca, Raba, (L), ennek mellékfolyója a Loponsu (Lapines XLVIII), Drova (XLVII), Zova (XLI), (mellék-vize a Culpe). A Tisza mellékfolyói már számosabbak; itt kisebb ereket is ismer. Ezek jobbról a Loborey (XIII), Budrug (XIV), Retel potaca (XIV), Tulsuo a (Tolcsva XV), Tucota (Tokta XVII), Soviou v. Souyoy v. Sovyou (XIV, XVI, XXXI); ennek mellékfolyója balról a Noragi (Nyárad XXXII), Buldua (Bodva XVIII), Honrat v. Honrad (Hernad XXII, XXXI). Jobboldali mellékvizei a Hongu (Hangony a Rima torkolatán alul ömlik a Sajóba XXXIII), a Topolucca (Tapolcza XXXI), és a Hevyou (Héjjő XXXI).

²² Azt, hogy ez Kőszeg volna, Kőszeg monographusa, Chernel, megczáfolta. Szerk.

Alább a Tisza jobboldali mellékvizei az Egur (XXXII), Ustoros (XXXI), Zogea v. Zogeva (Zagyva XXX, XXXII, XXXVIII). mellékvize a Caliga (Galga XXXIII), Balról a Tisza mellékfolyói: a Zomus (Szamos XIX, XX), mellékvize az Almus (Almás XXVI). és Copus (Kapos XVII) továbbá a Tiszába ömlik a Crisium (XXVIII), de az egyesült Körösök neve a Crisiumot képezi a Tekereu (Sebes Körös L.)²³ melynek mellékvizei jobbról az Umusover (Homosó-Ér XXII, XXVIII), és a Turu (Túr, mely tulajdonképen az egyesült Körösbe ömlik). A Crisiumot képezi továbbá a Couroug (Kórógy? L.); végre a a Fehér Köröst egyik mellékvizéről Jouxas-nak (Jószás LI), is nevezte. A Tisza mellékfolyója továbbá a Morus (Maros XLIV), Seztüreg (? XLIV aligha nem azonos a Bégával; bár e nevet e kifejezésben: partes Beguey ismeri.)

Tavak és mocsárok: Stagnum Botua (Pusztaszer közeli XL), Curtuelou (Körtvélytő XL); Dunántúl Bolotun, (melyet hibásan fluviusnak nevez XLIX), stagnum Ferteu (L), lutum Musun (Hanság LVII).

A hegyek synonymájaként gyakran használja az erdőt, mely különben a magyar nyelvben maig is otthonos. Az Alföldnek csak egy jellemző alakját a sabulum Alpárt (alpári homok) említi; ugyanitt a Duna-Tisza között említi a mons Tetevetlen-t (Tetétleni halom XXXVIII), hol Árpád tábornok ült; alább a silva Gemelsen-t (XL). Hegyvidékének rajza is elég érdekes. A magyarok bejönnek a Hóvos erdőn (per silv. H. XII), a Bodrog közelében van az Asuturhalmu (XV Sátorhalom) odább a Turzolmons (Tarczal XVI), Zerenche (Szerencs) mons (XVII); a mai Gömör-szepesi hegység silva Zepus (XXXII), az Ipoly és Sajó vízválasztója mons Bolhadu (XXXIII) odább nyugatra esik a silva Zovolon (Zólyom XXXVI); a mai Nagy-Fátka silva Tursoc (XXXV) nevet visel; Nyitra mellett van mons Zubur (Zobor); (XXXVII), az ország legéjszakibb hegysége a mons Tatur (XVIII, LVII). Dunántúl van: Százhalom (centum montes XLVI), Pacoztu mons (XLVIII), a Bakony egy része, más része Bodoctu mons (Bodajk L), harmadik része a mons Vetrus (Vértes L). Mint önálló hegyek a mons S. Martini (L) s Turobag Arpalice silva (XLIX), hol Árpád mulatni szeretett. A Száván túl esik a Peturgoz silva (XLIII). A Tiszántúl

²³ Hunfalvi, A M. birodalom természeti viszonyai III. k. 391 l.

a Jósászfolyó fejeénél van a nemus Ygf on (LI), melyben épült Byhor (Bihar XIX), vagy Bellarad (LI) vára. A Szamos a porta Mezesynán (Meszeskapu XIX, XXI) tör keresztül. Cerumo hegy (juxta fluvium Tekereu L).

A közlekedő utakról szintén nevezetes adatokat közöl. Árpád ott kel át a Sajón, hol a Hernád bele ömlik; Bors a Nyitra ellen induló hadakkal felmegy a Sajó völgyén, de aztán a Bolhádi-erdőn s Galga vizén keresztül lemegy a Dunához; a Garam völgyén felmegy Zólyomig s a Tursoc (Turóc?) hegyen kel át a Zsilva-folyó völgyébe. A Dunán a portus Mogerem vagyis Megyer-réven (XLVI), kívül a Dráva torkolatán alul van a görög rév; napjainkban itt viszi át Gombosnál a gőzkomp a vasuti kocsikat. A Tiszán ellenben több rév vezet keresztül; ezek ama ösmeretes portus Lucy (lúzi rév), portus Ladéus (ládi rév a Sajó torkolatánál XX), s a portus Drugma (dorogmai rév XXVIII). Surungrad-nál (Csongrád XL) visz át a Tiszán a portus Beuldu (Böldi rév XL, L), az Alsó-Tiszán van a portus Obad (LVII) Ezen kívül átkelő volt a mai Zentánál (Anonymusnál Renesna XLIV), a Temesen van a (vadum arena-rum (porondos gázló XLIV).

Mennyire helytelen a Dunán-innen, Dunán-túl, Tiszán-innen, Tiszán-túl elnevezés, abból következik, hogy először nehézkes, másodszer történeti alapja egyáltalában nincs. Anonymus is megemlít egyes vidéket, de azon jellemző nevek szerint, melyek jobbára maig is fenmaradtak. Ezek a következők: A Havas erdő felől esik partes Hunguar (XII) és Ugosa (XIV). Partes Nirv. Nyr (Nyírség XIX és XXI); Byhor (Bihar XIX és XX) is inkább tartománynév, mivel a várat magát Bellarad-nak (LI) nevezi. A Tiszán túl vannak még a Partes Beguey (Bégai részek XLIV), a Boytának adott terra Torhus (XLIV) sem egyéb, mint a mai Torontál, melyben a tor gyök mai napig fenmaradt. A partes Remey (LVII), alatt nem érthetünk egyebet mint a Szerémséget; miután könnyen feltehetjük, hogy a se-szótag csupa másolási hibából is elmaradhatott.²⁴ A mai Bács-megye képezte a partes Budrug-ot (XLI); ezenkívül Anonymusnál kapjuk Ultra silvania (a későbbi Transsilvania) magyar

²⁴ Kétségtelen, hogy Kemejt értette. Szabó Károly (Béla névt. jegyz. 88. l.) behozta, hogy a korábbi kiadók helytelenül olvasták Kemejt Remejnek. E Kemej különben is a Tiszaig terjedt s Borsodban feküdt.

nevét, melynek orthographiája tisztán mutatja a név eredetét; ez *Erdevelu* (XI), (*Kéza* i-nál *Erteuele*). Ebből egész könnyen kiolvasható az *Erdőelő* név, mely később *Erdélyre* módosult. Dunántúlt következetesen *terra Pannoniae*-nak (XLVII) nevezi, Horvátországot *Crovia*-nak (XLII). Ezenkívül már két megye is előfordul nála; az egyik *Borsod comitatus* (XXXI), másik *Zaránd* (LII).

Nagyon természetes, hogy Anonymus idejében a városok száma igen kevés a nagyszámu várak mellett; mivel az előbbieket csak a római alapítványok romjai, ez utóbbiak pedig földhánysokkal megerősített táborhelyek. A városok következők: A hévízek felett van *Attila* városa (*civitas Athilae regis* XLVI), melyet magyarul *Budunar*, németül *Ecilburgum*-nak (I.) neveznek. Dunántúl van *civitas Bezprem* (XLVIII), s talán *Szombathely* (*fontes Sabariae* néven L). A Száva torkolatánál van *Alba-Bulgariae* (Nándor-Fehérvár XXXIX); az Adriai-tenger mellett *Civitas Spalatensis* (XLII), hasonló nevű folyó mellett *Nitria civitas* (XXXV). Annál számosabbak a várak; ezek a következők *Hunguar* (XIII) *Muncas* (XII), *Zemplun* v. *Zemlin* (*Zemplén* XIII, XIV), *Borsoa* (*Borsva* XIV), *Borsod* (XVIII), *Geuru* (*Diós-Győr* XXXI), *Ursuur* (*Örsvár* XXXII), *Gumur* (*Gömör* XXXIII), *Novgrad* (*Nógrád* XXXIII), *Camarum* (*Komárom* XV), *Nitria castrum* (XXXIII), *Várod* (*Párkány*), *Borsu* (*Barsvár*), *Borssed-Zovolun* (*Zólyom* XXXIV), *Stumrey* (*Sempte*), *Golgoucy* (*Galgóc*) *Trusun* (*Trencsén*) *Blundus* (*Bolondóc*-*Buszkó*),²⁵ *Bana* (a Vág mellett), *Borona*, *Sarvuar* (a Morva mellett XXXVII). Túl a Tiszán van *Zobolsu* (*Szabolcs*); a mai *Ecsedi-lépon* *Thosu* (Anonymus idejében *Sarvuar*), *castrum Zotnár* (*Szatmár* XXI); a *Fehér Körös* fejénél *Byhor* v. *Bellarad* (XIX, LI). A *Maros* mellett volt *Athum* vára, alább *Sunad* (*Csanád* XI), az *Al-Duna* mellett *castrum Kevee* (*Kubin* XLIV), *castrum Horom* (*Új-Palánka* XLIV), *Ursova* (XLIV). A *Duna-Tisza* között van *castrum Olpar* (XVI), a *Tisza* mellett *Surungrad* (XL); a *Duna* felé *castrum Budrug* (XLIV), *castrum Pest* (LVII), azonkívül a *dux tytulensis* székhelye *Tetel* v. *Titul* is vár volt, bár Anonymus csak *locus*nak nevezi (XXXVIII). A Dunántúl *Baranyában* *Borona* (*Baranyavár*) *Zecucu* (*Szek-*

²⁵ Magda Pál, Magyarország geographiai leírása 203—204. lap.

cső), Saru v. Boyta (XLVII); Bakonyban castrum Bezprem (Veszprém); odább Castrum fereum (Vasvár), castrum Peytu (Pét? XLVIII); a Dráva-Száva között Zabrag v. Zabrach, Posage és Ulean (Valkó XLIII).

Semmiesetre sem értéktelenek azon a nevek sem, melyek egyes locusokat jelölnek, melyek azonban később részben falukká és városokká alakultak; ezek a következők: Asaturhalmu (Sátoralja-Ujhely Retelpotaca²⁶ Sárospatak XV), Hymusudor (Himes-Udvar, melyet Tarczal vezér a Bodrog torkolatánál alapít, valószínűleg a mai Tokaj helyén XVII), Emeud (a Bükkben), Miscoucy (Miskolcz), Casu (Kaz a Sajó mellett XXXI), Zenuholmu (Szihalom), Purozlou (Poroszló), Pota (Pata a honnét Aba király származott XXXII). Parthu (Pásztó a Zagyva fejénél XXXIII), Zoloncaman (Zalánkemény, hol átjáró is volt XLI), Renesna (Zenta? XLIV). Tiszántúl Zerep (Szerep), Zeguholmu (Szeghalom, hol a Tekerő Hómosóérrel egyesül XXVIII), Zyloc (a Szilágyságban). Dunántúl Thyon (Tihany XLIX), Guncilpons (Kőszeg²⁷ LVII).

Az eddigiek után a következő eredményhez juthatunk: Anonymus csakugyan Tisza-vidéki születésű magyar pap lehetett, mivel itt a legkisebb vizereket is ismeri és topographiája itt a legrészletesebb. Műve, mely a történészek előtt jobbadán hitelét vesztette, mint földrajzi mű teljes becséssel bír, mert sehol sem találhatjuk meg a IX. század földrajzát oly teljesen mint Anonymusnál; s ha története költemény, szinte úgy látszik a földrajz kedvéért lett azzá. Mint teljes művet bátran alapul vehetjük hazánk Árpádkori földrajzához, mert nincs egy helye sem, mely költött, s mely minden nehézség nélkül mai helynevekkel azonosítható nem volna. Ha művében mint történeti műben sajnálni lehet, hogy a szokásokról, erkölcsökről nem irt a költött események helyett, földrajzi szempontból sajnálhatjuk, hogy többet nem irt, vagy hogy nem mindenütt oly gazdag a topografia részleteiben, mint a Sajó vidékén; hazánk földrajzához bizonyosan még sok jellemző adatot kaphattunk volna. Ha pedig őt mint pusztán kompilátort tekintjük őszintén sajnálni lehet, hogy nem jutott el hozzánk az a becses földrajzi mű, melyből adatait merítette. Nagyon valószínű azonban, hogy benne, mint született magyarban

²⁶ Helyesebben olvasva: Ketel.

²⁷ Vagy inkább Günselsdorf Alsó-Ausztriában.

Szerk.

Szerk.

sok volt még meg abból a pionir-természetből, mely a honfoglaló magyar katonát jellemezte, ki sokáig nem tudott egy helyben maradni; nagyon valószínű, hogy saját szemeivel látta a legtöbb vidéket melyről földrajzi adatokat közöl.

S ha végig tekintünk krónikáinkon (Anonymus, Kézay, Márk, s Küüllői János), a földrajzi adatok azon mértékben fogynak, a mint a renaissance felé közeledünk; az eloquentia lassanként felváltja a stylus darabosságát, de a földrajzi adatok mind szegényebbek lesznek.²⁸

LAUKÓ ALBERT.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

1. *Expedíciók.*

+ **Dr. Nansen éjszaksarki expedíciója** már biztosítva van, mivel a norvég országgyűlés 200,000 koronát szavazott meg erre a célra. Az expedíció iránt nagy az érdeklődés és messze földről jelentkeznek résztvevők, bár Nansen csak norvégeket akar szerződtetni. Sverdrup kapitány, ki Nansen kísérője volt Grönlandban, lesz az expedíció nautikus vezetője és jelenleg is a jegestengeren van, hogy magát gyakorolja. A nagyérdekű expedíció, mely egyenesen a sarkpontot akarja kikutatni, 1892. tavaszán indul útnak.

²⁸ Közzöltük e cikket, mert nagyon óhajtjuk, hogy a magyar földrajz története mind nagyobb figyelemben részesüljön. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy Anonymus geographiai fontosságát idáig is el nem ösmerték volna. Ellenkezőleg éppen azt tartjuk ez értekezés fő hiányának, hogy mellőzte a tárgyára vonatkozó éppen nem szegényes irodalmat. Így a kitűnő csillagvizsgáló, Hell Miksa már több mint száz év előtt méltatta Anonymusnak, mint geographusnak érdemeit s erre vonatkozó kéziratát behatóan ösmertette Wenzel Gusztáv a M. Akad. Értesítő 1851. évi folyamának 161. s köv. lapjain. A »Műveltség fejlődésének történeté«-ben Kerékgyártó is felsorolta az Anonymus földrajzi vonatkozásait, Szabó Károly pedig a Gesta Hungarorum remek fordításában általában véve oly szerencsével magyarázta a szövegben előforduló helyneveket s oly paleographia biztonsággal állította helyre az eredeti szöveget, hogy — ezt használva — a t. szerző nem egy föltevést helyettesíthetett volna igazi ténnyel. Azonban éppen az adja meg e dolgozat becsét, hogy szerzőnk az előmunkálatok kellő ismerete nélkül is egészben véve helyesen következtet s ügyesen csoportosít, úgy, hogy dolgozata megkönnyíti e kérdés további tanulmányozóinak munkáját.

S z e r k.

+ **Grönland keleti partvidékére** az északi szélesség 66. és 73-ik foka között, mely jelenleg csaknem teljesen ismeretlen, a dán kormány a jövő év tavaszán jól felszerelt expedíciót küld R y d e r Károly dán hajóhadnagy vezetése alatt. Kivüle még egy hajótiszt, 4 matróz és két grönlandi vesz részt az utban. Az élelmi szerek két évre vannak számítva.

+ **Az Iravadi felső vidékén**, melyre nézve a tudomány még mindig homályban van, a lefolyt nyáron három angol, Barwick kapitány, Shaw és Fenton őrnagy, érdekes utat tettek egy 35 tonnás »Pathfinder« nevű gőzössel. Bharno felett az Iravadin, mely az összefolyásnál 500 öl széles, Maingnáig mentek nagyobb részt 1200—2000 láb magas hegyek között, a hol a kis gőzösnek sokat kellett szenvednie a zuhatagok miatt. A Ma-lika vagy Kiu nevű nyugati ágon alig 10 kilométernyit haladhattak a víz-esés miatt, a keleti ágon (N'maika vagy Nam Dumai) a közlekedést már 5 kilométernyi távolságban ugyanily ok gátolta meg. A két ág egyesülésének pontját 25° 56' éj. sz. és 97° 38' kel. h. által jelölték meg. Meg kell említenünk, hogy Woodthorpe és Macgregor 1884-ben a Nam Kiut a két ág egyesülésétől mintegy 200 kilométernyire érintették, a hol a folyó 85 öl széles volt és néhol öt lábnaál mélyebb.

+ **A Pamir hegységről**, melyet Bonvalot és Pepin társaságában látogatott meg, érdekes előadást tartott Capus a párisi földrajzi társaság egyik közelebbi ülésén. A Pamir három különböző népcsoportot és műveltséget különít el és a szomszédságában lakók »Bam-i-duniah (világteteje) névvel tisztelik meg. Marco Polo óta sokan jártak a hegység körül és körvonalaikat ismerik, de legmagasabb csúcsát, a Mustag-atát (= jéghegyek atyja) még emberi láb nem érintette. A Pamir völgyei 13,000 láb magasságnál fentebb fekszenek, a nyár két hónapig tart itt és a tél tíz hónapig, a hőmérséklet gyakran oly alacsony, hogy a higany is megfagy, mind a mellett az állatvilág is igen szépen van képviselve. Párducz, medve, farkas, róka, vadkecske és különösen a gyönyörű »arkar« nevű vadjuh (ovis poli), melyet előadó a világ legszebb vadállatának tart (csigaaalaku szarvainak végpontjai 10 láb távolban vannak egymástól, teste nagy bonyolultsághoz hasonló, élénk szemű, gyorsfutó állat), nagy számmal vannak itt. Az örök hó alatt gyakran három lábnyi mélységben fű tenyészik, a törpe »terskenne« tüzelőül is használható és nyáron virágok nagy számmal fordulnak elő. A nappal és éjjel

hőmérséklete közt igen nagy a különbség. Az expedíció a Barogil szoroson át ment a Hindukuson 11,000 láb magasban és Mastudzsig hatolt, a hol a sitralik meggátolták a tovább haladást India felé. Sitralban Amman-ul-Mulk khán foglyaikká tette őket. Ez a fejedelem 65 éves, 30 neje és 60 gyermeke van. Az utazóknak alkalmuk volt ebben a városban tanulmányozni a Kafirokat, a Hindu-Kus hegyi törzsei között legkevésbé ismert mohamedán népet, mely rablóbajlamairól eléggé ismeretes. Pepin rajzokat is készített róluk és Capus szótárt állított össze nyelvükről.

+ **Emin pasa** újabban Zanzibarból érkezett hírek szerint nehéz küzdelmeket folytat a bennszülöttekkel a tóvidéken. Ugogoban válóságos csatája is volt a masszai törzsekkel, de a magával vitt maximagyukkal teljes diadalt ért el s hadizsákmánykép 1200 marhát nyert. Nevezetes, hogy Ugogo szomszédja Usagarának s igen közel fekszik Mpvapva ismert karavánállomáshoz s mindennek daczára a véres küzdelmek hire csak hónapok múlva érkezett a partvidékre. Emin löpor hiányban szenved s segítséget kér a német kormányzóságtól.

+ **A Szahara bensejében** jelentékeny utat tett Foureau Fernánd a francia kormány megbízásából. Biskrából indulva ki s keresztülmenve Flatters első utvonalán délnyugatfelé átment az Erg vidéken. A homokdombok itt 1200 láb magassak és 35—50 kilométer hosszú s 1—3 kilométer széles »gassis«-ok által vannak elkülönítve. A dombok alján gazdag zöld tenyészet van, a tetőkön tamariszk-féle bokrok tenyésznek. Ued Auleggi mellett Flatters második expedíciójának útját keresztelték. Ezen vízmeder egyik mellékvölgyénél Igharghar és Ued Massin medenczéje között 1200 láb magas vízválasztón ment át. A legközelebbi jelentékeny magas dombláncz a Baten éjszakkéleti és délnyugati irányban halad. Utazónk innen éjszakkéletre fordult s számos a Tademaythól benyuló medert vizsgált meg, melyek teljesen szárazok voltak, mivel két év óta nem volt eső, de apró bokrok s növények tanuskodtak nedvességük mellett. Foureau útjában 35 pont földrajzi fekvését határozta meg s az egész vonalon barometriai észleleteket tett. Utjának hossza 2500 kilométernyi lehetett, melyből mintegy 1000 déli Algir határán kívül esett. Nézete szerint Uargla és In-Salah között igen jó szilárd talaj van vasutépítésre.

+ **A Középkongó felett** jelentékeny felfedező utat tettek Roger és Becker kapitányok, a Kongo állam tisztviselői. Az

előbbi Itimbiriből indult ki és eljutott az Uellehez nem messze Dr. Junker legmesszebb eső pontjaihoz (Ali Kobbo zeribája). Becker a Jambua-tól éjszaknyugatra ment az Uelle felé, elérte a Lulut, az Aruvimi éjszaki mellékfolyóját, továbbá a Loika vagy Itimbiri folyót, mely Junker Rubijával azonos. Az Itimbiri vizesésein alul (Grenfell utjainak végső pontja 1884-ben) a folyó baloldalt a délkeletről jövő Rukittit, tulrajta a Tinndát és jobbról a Tere és Riketti folyókat veszi magába. Ez utóbbi Junker Rikkiti vagy Likkiti folyója, melyet ő nagyon messze helyezett nyugat felé. Ez a folyó, eltérőleg az Aruvimi és Uelle között levő más folyóktól, nyugati és keleti irányban halad, aztán délre a Rubiba ömlik, mely felső folyásával egyideig párhuzamosan halad az Uellével. Azon a helyen, a hol Becker kapitány a Rikettin átment, a folyó még 50 ölnél szélesebb és csolnakokkal hajózható. Az Aruvimi és Rubi között sűrű őserdők vannak. Az Uelle, a hol elérte, 1600 öl széles. Az utazónak 200 napra volt szüksége, hogy az Aruvimitől az Uelleig jusson.

+ **A Csad tó déli része** jelenleg a legnagyobb terület Közép-afrikában, melyet még nem ismerünk. C r o m p e l francia utazó, ki már a Gabun vidéken igen fontos kutatásokat tett, most új expeditiót szervez, melynek feladata volna épen ezt a vidéket kikutatni. A Kongo középvídekéről az Ubangi mellől indulva el, fel akarja keresni a N a c h t i g a l l utirajzaiból eléggé ismeretes Shari folyót és ezen menne egész annak torkolatáig a Csad tóba. Utazónk még visszatérőben is ismeretlen vidéken óhajtana menni, tudniillik a Szaharán át Algirba, de, ha a tuaregek miatt ezt az utat meg nem tehetné, a Benuen igyekeznék eljutni a partvidékre.

+ **Kamerun vidékén** sikeres kutatásokat eszközölt M o r g e n hadnagy, ki már K u n d kapitánynyal is tett felfedező utazásokat. Ngilából indulva ki, mely Tappenbeck legvégső pontja volt, áthaladt a Mbaw folyón, a Sannaga mellékfolyóján, melyről azt állítja, hogy a főfolyónál is fontosabb és azután néhány napon át haladva a Sannaga mindkét partján eljutott az Idia vizesésekig és onnan Malimbába. Kutatásai szerint a Sannaga hajózásra teljesen alkalmatlan.

+ **A Kongo állam tudományos kikutatására** a belga kormány, a belga tudományos Akadémia felhívására, 12,000 forintot szavazott meg. A kutatás főczélja magnetikus észleletek eszközése lesz és az expeditio vezetőjeül Delporte kapitány, a katonai iskola geodesiai tanára, van kiszemelve. Az expeditió utja nagyrészt ismert helyeken vezet, de kétségtelen, hogy egyes

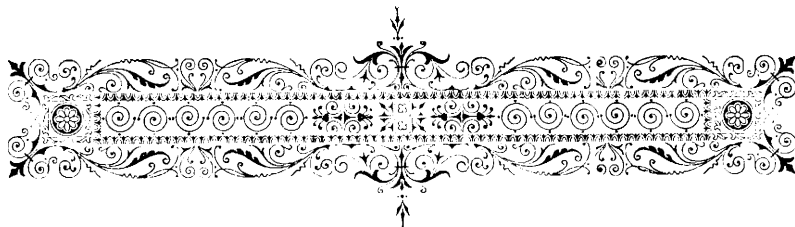
helyek pontosabb megállapítása folytán a kartografia is hasznot huz e tanulmányokból.

+ **A Kamerunhegység** faunájának részletes tanulmányozása végett a svéd tudományos Akadémia Yngve Sjöstedt vezetése alatt tudományos expedíciót küldött a hegység nyugati részébe. A kutatások tartama mintegy 15 hónapra van számítva s egyik főcélja entomologiai gyűjtések eszközlése.

+ **A Kongo forrásainak kikutatására** külön expedíciót küldött ki a kongokereskedelmi társaság. A Kongo felső főága, a Lualaba ugyanis, melyet némelyek a tulajdonképi Kongonak tartanak, a Landzsitótól délre fekvő tőlánczolatból ered, de a Kongo más két felső ága, a Bangweolotóból eredő s Livingstone által felfedezett Luagala, valamint a Tanganykatóból eredő Lukuga, a Lualabával a bennszülöttek állítása szerint a Landzsitóban egyesül, a mely tavat európai ember még nem látta, holott a Kongo valóban innen ered. A tó déli részén fekvő Urua nevű hegyes tartományt Capello és Reichard utazták be s nagyon dicsérik egészséges fekvését, termékenységet és érczgazdagságát. Az expedíció Delcommune ismert afrikai utazó vezetése alatt Londonban már elindult a Kongo felé, a honnan 150 bennszülöttet visznek magukkal. Az expedíció a folyón addig halad, míg hajózható, de Njangwe környékétől már gyalog teszik meg az utat, mely valószínűleg másfél évre fog terjedni.

II. Statisztika.

+ **Dánia népessége.** Az 1890. február 1-én eszközölt népszámlálás szerint, Dánia összes lakossága jelenleg 2.185,159; közöttük 1.065,447 férfi és 1.119,712 nő. A szaporodás 1880. óta, midőn az utolsóelőtti népszámlálás történt, 10·35%-ot tesz. A születések a halálozásokat ez idő alatt 276,387-el multák felül és a kirándulók száma 76,980-at tett. A jelenlegi lakosságból 737,709 (33·96%) városa, 1.434,496 (66·04%) jut a vidékre, a Farö-szigetek lakossága 12,954 és pedig 6,225 férfi, 6,729 nő. Kopenhaga lakossága 312,387 és a külvárosokkal 375,251 (szaporodás 37·09%), ezenkívül még a következő nagyobb városok vannak: Aarhus 33,308, Odense 30,277, Aalborg 19,503, Horsens 17,290, Randers 16,617, Helsingör 11,082, Fredericia 10,044 lakossal; van továbbá még 29 város 3—10,000 lakos közt és 34 város, melyekben 3000 léleknél kevesebb lakik, összesen 62,394 lakossal.



KHINA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL KERESKEDELMÉRE.

(Felolvastatott a f. évi október 13-án tartott ülésen.)

Jelen értekezésem tárgyaül Khina kereskedelmi viszonyainak ismertetését választottam. Most mikor irányadó körökben mozgalom indult meg a hazai külkereskedelem emelésére, s a mikor a szállítási eszközöknek, hajóknak és vasútnak könnyű hozzáférhetősége, olcsóvátétele oly szerencsés megoldást nyert: időszerű és szükséges, hogy üzletembereink tevékenységük eddigi szűk látkörét tágítsák; az idegen népfajok szükségleteit tanulmányozzák, és kísérletet tegyenek a hazai ipar és mezőgazdaság terményeinek ismeretlen földrészekben is piacot hódítani. Ily szempontból indulva ki, talán nem lesz teljesen érdek nélküli, ha Khináról ily irányban némi felvilágosítással szolgálók, s ezzel kapcsolatban egyet mást elmondok.

Tudva lévő dolog, hogy a khinai ember állítása szerint az a nép, mely most Khinában él egy és ugyanaz a faj, mely a birodalmat évezredek előtt megalkotta, hogy attól egyenes vonalban származik le, és hogy e tüneményeszerű geneológiát semmi külhatalom, háború vagy népvándorlás meg nem zavarta. Ez állítás igazolására szolgálnak az egyes családok által vezetett anyakönyvek, melyekből megismerhetjük ugyancsak ősrégi időkre visszavezethető történetét. A nemzetnek ilyen korai létrejötte, segítve Confuciusnak a családi erények fejlesztésére irányuló tanai által, előidézte Khinának benépesedését. Hogy Khinában ember ember hátán él, azt mindenki tudja vagy hallotta, de

hogy a népesség számát hány millióban állapítsa meg, arról bizonyosat mondani senki sem tud. Mi európaiak csak úgy nyerhetünk némi fogalmat az ottani túlnépesedésről, ha a birodalom belsejében egy hosszabb útra vállalkozunk. Kezdve a tengerparttól be egész a thibeti határig vannak számos, területre éppen nem nagy városok, hol a lakosság száma meghaladja az egy millió lelket. Khina egyik végétől a másikig sűrű csoportokban változnak a falvak, házak és kunyhók majdnem megszakítás nélkül.* Hogy megélhessen, a munkás ember termőföldre varázsolja a vizet, a tavakra uszó kerteket, mezőket épít; sőt még az égnek meredő kopár sziklákból is termést csikar ki. Czukor, thea, selyem, viasz és más efféle termény, minek művelése nagy gondot és munkát igényel, mindenütt található. A föld termő ereje rendkívüli, s ára a mi fogalmunkhoz nézve csaknem meseszerű. Az elnépesedés ellen a khinai nem is tesz semmi intézkedést. Mig más civilizált államoknál részint háború, részint nötlén állapot, vagy más nem természetes mód a lakosság túl növekedése ellen működik: addig a khinai sokasodik, mintha a föld területe végnélküli volna. Hogy ezek az állapotok hova fognak vezetni, azzal a khinai nem bajlódik; sőt ha ez ügyben közte és az európai közt eszmecsere történik, ő oly nézetrel áll elő, hogy a föld termő képessége határtalan, mert hogy valamely földön mennyit lehet termesztetni az nem annak kiterjedésétől, mint inkább attól függ, hogy mennyi és minő munkaerőt alkalmaznak rá. Ilyen nyilatkozatból kitűnik, hogy a khinai nézete szerint a népesség növekedésével növekszik a nyilvános jóllét is. Ámbár az adóteher mit Khina lakosságának viselni kell — az európai viszonyokhoz mérve vajmi kevés (átlag véve fejenként nincs másfél forint), mégis az állam gondoskodott számtalan munkálatok, építkezések kivételéről, mik nyugatnak a jelen századra eső műveivel szemben éppen nem vallanak szégyent. Ilyen például a nagy csatorna, mi széles és hajózható medrével Khina legéjszakibb részeit és a termékeny Yángtze völgygyel összekapcsolta. Ott van csoda számba menő nagy khinai kőfal, melynek fölépítése által megóvták a békeszerető munkás népet a rabló törzsek berohanásaitól. Ilyen bámulatot gerjesztő az a

* E tételek a tengerparti déli tartományokra illenek főképen. A nyugati és éjszaknyugati tartományokban távolról sem olyan sűrű a népesség. Lásd Széchenyi munkáját a XLVII. lapon.

csatorna hálózat is, mi egyenesen a termőföldek öntözésére épült, s a mi több százezer kilométer területet beföd. Hogy az államnak ilyen példás gondoskodása mellett a nép nemcsak a föld munkálatára fordította figyelmét, hanem fölkarolta az ipart és kereskedelmet is, az magától érthető dolog. A khinai embernek természete a nyerészkedés; s idegen népekkel mindig szívesen lépett összeköttetésbe, hogy terményeit kicserélhesse. Így történt, hogy a tengeri hajózás a khinainak már régóta mestersége. Nehézkés furcsa alakú vitorlás hajóival messze utakat meg tudott tenni; s ezen az uton ismertette meg iparczikkeit sőt irodalmát is Coreával, Japánnal, Annammal és Tongkinggal. Selymének és theájának híre eljutott a távolabb Európába is; úgy hogy merész hollandi és portugall hajósok egész Khináig kiveztek. Az angolok és francziáknak a khinai történelemben korszakot alkotó háborúi a 40-es és 50-es években végkép megnyitották Khinát a világforgalomnak; s lehet mondani hogy annak kereskedelme a civilizált európai és amerikai államokkal tulajdonképp csak ez időtől datálódik. Ekkor létesültek az összes szerződések Khina és a nagyhatalmak között, melyeknek értelmében több kereskedelemre alkalmas kikötő városok nyíltak meg, részint a tengerpart mentében, részint a nagyobb folyamokon. Az így kijelölt helyeken kisebb-nagyobb területek lettek használatra engedélyezve, hol az európai kereskedők telepítvényeket rögtönözhettek. Itt épültek föl a consulok s czégek és magányosok üzleti helyiségei, lakóházai és raktárai. Ide hordták a nagy óceáni hajók Európa iparczikkeit, s itt rakodtak meg khinai különlegességgel. Az ekkép megnyitott kikötő városok száma eddig 20-ra megy. Köztük 14 a tengerpart mentén szóródik el, Mandsuriától le egész Tongkingig, beleértve Formosa és Hainan szigeteket is, 6 pedig a Yángtze folyamon fekszik — mintegy keresztvonalat képezve a hatalmas birodalom szelén át. Ez utóbbiak között van az alig pár hónappal ezelőtt megnyitott Csung-King is, mihez sok várokozás van fűzve. E város Khinának Tíbettel határos tartományában Szê-csuenben fekszik, mely virágzó ipara és népének gazdagságáról nagy hirben áll. Ámbár a széles Yángtze partjára épült, mégis majdnem megközelíthetlen a sok sziklás örvény és vizesés miatt, miben a Yángtze Jcsángtól kezdve nagyon bővelkedik. Árú szállításra egyelőre csak emberi erővel vontatott hajókat használhatnak, de kilátásba van helyezve a gőzerő alkalmazása is. Az európai emberek által ily módon megszállott telepítvények

között legelső helyen áll Shanghai, Khina partvonalának kellő közepén mindjárt a Yángtze torkolatánál. Itt tartózkodik az idegeneknek zöme; itt vannak a kelettel üzleti viszonyban álló czégek irodái; az összes szerződéses államok consulai. Ez képezi a tengerentúli nagy gőzhajó társulatok meneteinek végpontját; s innen hordatnak szét a keresett iparczikkék a birodalom minden részeibe.

Khina kül-kereskedelmének évi értéke, a legújabb kimutató szerint, a mi pénzünkben, egy milliárd forint. Ebből a kivitelre jut 50 százaléknál több. E forgalomnak $\frac{3}{4}$ -ed részét Nagybritanniát illeti meg gyarmataival együtt. A fennmaradt 25 százalék megoszlik Ázsia, Amerika, és Európa más államai között. Itt bizonyos osztályrész jut az Osztrák-Magyar-Monarchia részére is, ámbár addig még alig észrevehető mennyiségben. E jókora forgalom kizárólag vízi járművekre van utalva; mely téren ismét lényeges szerepet játszik az idegen — azaz nem khinai — lobogó. Így a khinai vizeken évenként megforduló — leginkább gőzerővel járó hajók száma átlag 15 ezer, mintegy 12 millió tonna teherképességgel; a hajó számból 8 ezer az angol, 3 ezer a khinai lobogóra esik. Az Ausztria és Magyarország czimeit viselő hajók eddig még igen gyéren jelentkeztek a legtávolabb keleten, s számuk alig tehető 3 vagy 4-re évenként. Igaz, hogy a trieszti Lloyd kelet-indiai járatait kiterjesztette egész Honkong-ig (a mi tudvalevőleg egy angol gyarmat), de hajói nem érintik a khinai kikötőket, állítólag a tonna utáni illetmények túlmagassága miatt. A Khina által kereskedelmi czélokra átengedett telepítvények majdnem kivétel nélkül jó benyomást tesznek az idegenre; de e téren Shanghainak jut az elsőség. Majdnem hihetetlen, hogy a Khinába siető angol, német, vagy franczia, ki minden perczen a legrövidebb idő alatti meggazdagodás lázas eszméjével foglalkozik, időt és pénzt fordítson arra, hogy rövid tartózkodási helyét a legújabb kíváncsiak szerint építse s benne a legmodernebb találmányokat alkalmazza. Pedig így van. A mai Shanghai becsületet vallana a világ bármely civilizáltabb pontján. A Hoáng-pu folyam partján elnyúló concessiókat az érkező idegen összetéveszthetné akár New-Yorkkal, Liverpool vagy San-Franciscóval. A nagyszerű palota sorok, parkok, villamosan világított tiszta utcák, s a telegraph oszlopok drótjainak tömkelege, tévutra vezetik az embert?

A lakóházak belseje sem szenved hiányt úgy a pazar ké-

nyelemben, mint a benne élők vendégszeretetében. Ámbár a forgalmi kikötőkben élő idegen fajra nézve túlnyomóan az angol, mindamellett találkozhatunk ott a földnek majdnem minden nemzetségeivel. Így a részint Ausztriából, részint Magyarhonból oda kivándorlottak száma mintegy százra megy; ezek közül néhányan a khinai vámszo'gálatban nyertek alkalmazást, míg mások Shanghai városnak rendőri, póstahivatali, vagy mérnöki szolgálatában dolgoznak; de legtöbben mint kereskedők tartják fenn magukat. A Shanghai oszt.-m. konzulátusnál bejegyzett czégek száma mindössze három: köztük egy magát magyarnak valló Krips nevű úr czége is, kinek üzleti székhelye a Yángtze-kiáng folyam egyik kikötőjében Wuhu városban van. Hogy a Khinába szerencse próbálás végett kiköltözött európai 5—6 év múlva aranyokkal megrakodva haza térhet, — azt ma már csak mint történeti eseményt jelezhetjük. A viszonyok most már ott is nagyon módosultak; s az oda kimenő súlyosan fog csalódni, ha gyors és könnyű meggazdagodásról álmadozik. Jelen körülmények között szükséges 15—20 év, hogy kitartó tevékenység után valaki Khinából jó móddal végleg visszavonulhasson. A Khinában élő európai üzlet-ember rossz szokása az, hogy a Khinai nyelvet nem sajátítja el, sőt oly célból nem is fáradozik; hanem a helyett fogad föl egy szélesebb összeköttetéssel bíró khinai embert üzlet társnak vagy közvetítőnek. Így történik, hogy az európai kereskedő a tulajdonképeni vevővel nemcsak szóba nem áll, de azt gyakran adás-vevést a közvetítő — úgynevezett *compradore* — intéz el a saját kénye és kedve szerint; és hogy ilyen eljárásnál a nyereség jó része a közvetítő zsebeibe megy — az nagyon is elgondolható dolog. Igaz, hogy most már szóban van ez állapotokon javítani, sőt a kezdeményezés e téren magától a két legérdekeltebb állam kormányától ered. Így az angol külügyminiszter megengedte, hogy diplomáciai szolgálatból egy-két konzul ideiglenesen kilépve valamely nagyobb czég üzlet emberei között állást foglalhasson, és hogy nép és nyelvismerete segélyével az illető czég működési körét nagyobbbítsa. Hasonló lépések történtek a német kormány részéről is, s a pekingi német követség erkölcsi és anyagi támogatásban részesíti azon ifjakat, kiket egyes német kereskedő házak a khinai nyelv elsajátítása végett Pekingbe küldenek.

Khinában úgy a beviteli mint a kiviteli árúk megvámoltatnak, a mi körülbelül a termény értékének öt százalékával ér

föl. Minden olyan iparczikk vagy nyersárú a mit a khinai ember megvehet — vám alá esik. Ellenben oly tárgyak miket kizárólag európai ember használ, — minők a buza liszt, szesz italok, dohány, kész ruhák, stb. vámmentséget élveznek. A rendes szabálynak kivételét képezi az opium, mi kiválóan magas vámot fizet és szigorú ellenőrzésnek van alávetve; hasonlókép a hadiszerek is, miket csakis a khinai kormány részére annak különös engedelmével szabad bevinni.

Khina népének napi szükséglete — tekintve a birodalom kiterjedését és éghajlatának nagy fokú változatosságát — igen sokoldalú. E szükségletnél jelentékeny szerepet játszanak a ruházatra szánt kelmék, feldolgozott fémárúk, fűszerek, festékek és élelmi czikkek. Az európai kultur államok törekvése oda irányult, hogy oly gyártmányu dolgokat szállítsanak a mennyei birodalomba, melyek a khinai ember bevett szokásainak minden tekintetben megfelelhetnek; hogy a helyi készítménynél árban olcsóbbakb legyenek, de mindamellett tartósságban amazzal vetélkedhessenek. E kívánalmakat leginkább kielégítették a birminghami és manchesteri gyárak, a honnan kapja Khina a legtöbb fehér és színes pamutárakat, vásznakat, és gyapjú kelméket, összesen mintegy 200 millió forint értékben. A szintén külföldről importált fémárúk között első helyen állanak a vasrúdak és sodronyok, ólom és bádóg részint nyers, részint feldolgozott állapotban. Az importált vegyes árúk között lényeges szerepet visz a kőszén, nyers gyapot, szárított hal, gyufa, petróleum búzaliszt, rizs, szappan és esernyő. A khinai ember jelszava: »olcsó és tartós«; ehhez kell az európai gyárosnak alkalmazkodni, ha gyártmányának Khinában piacot akar teremteni. Ha tehát a sárga faj igényei nem kicsinyek is, de mellette megvan az a jó tulajdonsága, hogyha egyszer az árú czélszerű és tartós voltáról meggyőződött, ahhoz ragaszkodik, s egykönnyen mással föl nem cseréli. Khinának Európába és Amerikába szállított nevezetesebb terményei között vannak a bambuszsnád és porcellán gyártmányok, legyezők, tűzijátékszerek, emberihaj, marha- és bivaly bőrök, pézsmá, papír, dohány és szalmafonatok. De a legismertebb és legkedveltebb kiviteli czikke a selyem és thea. A legtöbb selymet nyersen exportálják, mely állapotban három u. m. fehér, sárga, és vad selyem lesz megkülönböztetve. Ezután jön a földolgozott selyem szövetekben, és a Pangee. Selyem gubókat Európába már kisebb mennyiségben szállítanak,

de annál több selyem kóczot. Az évenként kiszállított khinai selyem, értékben meghaladja a 100 millió forintot. Hasonló értékű az exportált thea is, ámbár az az utóbbi években hanyatló irányt vett föl; minek oka köztudomás szerint az Indiában meghonosított thea termelés, s az ezzel összefüggésben álló angol termelők világszertei reklám csinálása — mi már eddig is óriási károkat okozott az eredeti khinai ültetvényeseknek. E csökkenés daczára most még évenként kivisznek Khinából mintegy 300 milliárd angol font theát. A fehér ember száj ízéhez megfelelően négy fajta theát préparálnak: a fekete thea, mi leginkább az európaiak között talál közkedveltségre; a zöld, mit az amerikaiak fogyasztanak; a por és vályog thea, mi a szibériai orosz munkás mindennapi italát képezi. A por és vályog thea nem egyéb mint a rendesen készített theának törmeléke, az előbbi száraz állapotban, az utóbbi pedig téglá vagy vályog alakba préselve, mi által a szállításra és használatra sokkal kényelmesebb. Az ugynevezett karaván thea sem különbözik bármiben is a más elnevezésű khinai theától. Csupán a szállításában van lényeges különbség, s neve is innen ered. A míg az angol kereskedő theáját tengeren szállítja, mi által az egy hónapig tartó út alatt a folytonos nedvesség bizonyos mértékben csökkenti erejét: addig az orosz vevő szárazon szállítja a mongol határig, honnan tevé karavánok viszik a sivatagon át Kiakhtáig Szibériába. Ugyan nem megállapított dolog, de valószínű, hogy a thea eredeti zamatját és erejét így jobban megtartja. A mi azonban a karaván thea elismert jóságát illeti, az nem annyira a szállítási módnak, mint inkább azon ténynek tulajdonítható, hogy a khinai piaczkon megjelent első termést, tehát a théa idény javát, az orosz kerekedők — tekintet nélkül a magas árakra — megveszik, mihez hasonló üzelmektől az óvatosabb angol vevő rendesen tartózkodni szokott.

Khinának majdnem egyedüli szállítási eszköze már rég időktől kezdve a vitorla vagy evező segélyével hajtott vízi jármű. A ló vagy öszvér által vontatott két kerekű szekér már inkább a máncán-tatórok gazdasági felszereléséhez tartozik, és csupán a birodalom legéjszakibb részén, Peking környékén honosulhatott meg.* A teher továbbításra létezik még egy más mód is a khi-

* A kocsi közlekedés az éjszaknyugati tartományokban, San-szi és Kan-szu, valamint Sen-szi tartományoknak a Czin-lin hegyláncztól éjszakra eső részeiben is általános.

naiaknál, nevezetesen a tevének és az embernek háta: előbbivel csakis a mongol határon találkozhatunk, de az utóbbival mindenütt, a birodalom bármely részében. Hogy a kocsi közlekedést a khinaiak nem karolták föl, annak oka abban rejlik, hogy olyannak szükségét soha nem érezték: és ezzel egyúttal meg lesz magyarázva az a különös állapot is, hogy a menyei birodalomnak kocsi-közlekedésre szánt országutai nincsenek. Hogy pedig oly roppant forgalom mellett mi száz milliókra menő népességnél szükségképen fennáll, az egyedüli vízi közlekedés az igényeket kielégítheti, azt kellőleg megfejtí a birodalom teljes hosszát körülölelő tenger, a földjét szélességében áthatító több hatalmas folyó, és az egész tartományt magában foglaló területnek rendszeres csatornázata; hol mindenütt a vízi járművek ezrei úszkálnak, s a tevékeny sárga népfaj munkájának gyümölcsét továbbítják. Most, mióta a nyugat művelt népei árúikkal egész Khináig utat törtek, azóta a gőzerő ott is hatalmas tért hódított magának; s ma már több idegen lobogójú gőzhajótársulatok léteznek úgy a tengerparti, mint a folyami hajózásra, sőt van egy tisztán khinai jellegű társulat is, melynek gőzösei a sárkány lobogót hordozzák. Ez utóbbi a magasabb tartományi tisztviselők kezdeményezésére a gazdag kereskedők pénzéből alakult; s ámbár a társulat adminisztrációja tisztán khinai kezekben van, hajóiknak vezetése megbízható európai tiszteknek lett átengedve. Szemben a nagy idegen concurrentiával, bizonyos támogatásban is részesül az államtól; így például a katonaság szállítása a partok mentén, valamint a rizsben fizetett állami adóknak Tientsinbe való fölvitele, kizárólag a társulat hajói által eszközöltetik. A gőzerőnek használatánál azonban meg kell jegyezni, hogy ilyen fajta hajóknak árúikkal csakis a nemzetközi forgalomnak megnyitott kikötő városokat lehet érinteni. Egyébb tengerparti hely, nemkülönben a birodalom belseje, részökre csukva van. A mi a művelt népektől lakott földrészekben élénken emeli a forgalmat — a vasut: Khinában (bármennyit beszéltek légyen is a lapok ez ügyben az utóbbi években) még mindig ismeretlen intézmény. Igaz, hogy Tientsin mellett van egy helyi érdekű vasut kőszén szállításra, de a nagy rajjal kürtölt Peking—Hankoui vonal — mi úgy hadászati mint kereskedelmi szempontból igen nagy jelentőségűnek ígérkezik — csak tervben van meg s előreláthatólag még jó ideig az is marad. A vasut építkezésbe Khinában feltűnő sok akadály vagy nehézség

ütközik. Maga a kormány konzervatív és óvatos; nagyobb jelentőségű ujitásokat behozni nem mer addig, míg a lakosságnál azoknak jó indulatáról és tetszéséről meggyőződve nincs. Akkor, hogy a táviró vonalakat a birodalom minden részére kiterjesztették, helyi zavargások történtek több tartományban, sőt apróbb szándékos rongálások fordulnak elő ma is. Egészen más azonban a vasut. Annak szántó-földeken, csatornákon és folyamokon át egyenes utat kell építeni, és így a »fêng-shui«-t (a lég és víz-áramot) zavarná, vagyis a khinainak hagyományos nemzeti babonájába ütköznék. Továbbá a mezőkön szerte szét eltemetett család ősök nyugalma háborgatná a sirok fölött dühörgő lokomotív. A khinai népnek ilyen s ehhez hasonló előítéletét, babonás hiedelmét kell megnyugtadni, lecsillapítani, s csak azután lehetne a vállalat foganatosításához kezdeni. Ennek keresztülviteléhez azonban idő és türelem kell; és így történik, hogy a jelen század e nagyszabású találmánya Khinában még nincsen meghonosítva.

Az árú forgalomnak oly fontos tényezője — az érczváltó a khinaiaknál még eddig nem tudott semmi határozott alakot ölteni: azaz Khinának értékrendszere még ma is a régi primitív állapotban van. Adás vevésnél ott is a nemesebb fémeket használják az ő természetes földolgozatlan alakjukban súly szerint; de államtól kibocsátott pénz akár vert ezüst vagy aranyban akár papír bankjegyben nem létezik. Az egyedüli, az állami pénzverdéből kibocsátott forgalmi eszköz a rézpénz, — egy kerek — közepén négyszögű lyukkal ellátott. laposra kovácsolt réz lemez mely értékben körülbelül megfelel a mi krajczárunk egy-ötöd részének az e fajta pénz már ős időkben kezdve használatban volt. Eredete nyomozható vissza a Sháng dinasztia idejére, vagyis a 12-ik századra Krisztus születése előtt; a mi a rézpénz korát Khinában körülbelül 3000 esztendőre teszi. Történészek főmaradt jegyzetei után tudjuk, hogy a kerek érczpénz használatba hozatalát Khina Wên-Wáng uralkodó főminiszterének Kiáng Tai-kung-nak köszönheti. Az ő-kornak e hírneves államférfiai idejében a kivívt győzelmes csaták után nagy lendületet nyert a kereskedelem, s az akkor pénznek használt tengeri kagylók — miket fonálra fűzve füzérekben hordoztak — nagyobb érték cserénél nehézkesnek nem-praktikusnak bizonyultak. Így a több értéket képviselő rézpénz csakhamar nagy közkedveltségre tett szert. Köztudomású, hogy Khinában megfordult idegenek között akadtak sokan, kik üres idejükben nagy szenvedéllyel gyűjtöt-

ték a különféle régi pénzeket, és így egynémelyik felette becses és érdekes gyűjteményre tett szert. Mivel minden pénz veretésének idejét — az uralkodó nevét — egyik oldalán viseli, föllehet ismerni az ércz minősége és a kiállítás finomságáról, hogy a megfelelő időben a közjólét, műveltség, ipar, stb. minő színvonalon állott. Jellemző, hogy a jelen évtizedben gyártott rézpénzek a legrosszabbak, mik valaha forgalomba lettek hozva. Ugyancsak történeti adatok után tudjuk, hogy az ezüstnek elterjedése előtt a khinaiak már papír pénzt is használtak, s ez az időszak megfelel a papír bevitelének s a nyomdászat gyakorlati alkalmazásának idejével, mi Krisztus születése után a kilencedik századra esik. A kibocsátott papírpénz akkor államjegy volt; de nem egy bizonyos mennyiségű érczpénzre hivatkozott, hanem egy megállapított súlyú selyem vagy pamutárúra, rizs vagy más élelmi szerre. Később az is módosult s a papírjegyek a tartományi pénztáraknál érczpénzre lettek beválthatók. A Ming dynastia kezdetén, a 14-ik század vége felé, a papírpénz lassan kimaradt a forgalomból, s helyét teljesen a nyers ezüst foglalta el. Ez időre esik Yunnán tartomány meghódítása hol tudvalevőleg gazdag és könnyen hozzáférhető ezüst bányák léteznek. Hogy határozott alakban érczpénzeket honosítsanak még Khinában is, arra nézve történtek egyes kísérletek, de még eddig eredménytelenül. A mai khinai polgár épp úgy mint ősei nyög a sok rézpénz terhe alatt, mikor bevásárlás végett a piacra megy; sőt még jobban mert a réz váltópénz értéke annyira süllyedt, hogy ma 200 rézpénz kell annyi ruha és élelem megvételére, a mennyit csak néhány évtizeddel korábban 100 rézpénzen meg lehetett vásárolni. És mégis a kezdetleges pénzdarab legjobban megfelel a khinai ember szükségletének. Apró ezüst pénzekkel ezt pótolni most még nem lehetne. Adás-vevésnél még jó ideig a réz fog szerepelni, annak a legparányibb részletekig való föloszthatása végett. Nagyobb transzactióknál azonban használják az ezüstöt is apró darabokban súly szerint, s e czélból a khinai kereskedő napi felszereléséhez tartozik a zseb-mérleg is, hogy az kívánatra rögtön kéznél lehessen. A tengerparton különösen a kikötő városokban idegen pénzzel leginkább mexicói veretésű dollárokkal pótolják a hiányt, miket a khinai kereskedők rendszeren a felismerhetlenségig elcsufítanak az által, hogy üzlet neveiket vassal ráütik, mely actus mintegy kezeskedés a pénznek valódiságáért.

Khina népének egyik igen jellemző vonása, hogy ott az üzlet-kötések majdnem kizárólag a kölcsönös bizalmon alapulnak; s e feltételnek az európai kereskedő is kénytelen magát alávetni. A becsületesség tehát ott fontos szerepet játszik. A khinai embert adott szava épp úgy kötelezi, mint az európaít egy közjegyző előtt hitelesített szerződés. A khinai bevásárló jelentkezik valamely külföldi czég üzleti helyiségében, az ott levő árú mintákat szemügyre veszi, a neki tetsző darabot kiválasztja, s magával viszi. Otthon családi körben megvitatja a kérdéses árú minőségét, árát, s az elárúsításból befolyható hasznot. Mindez igénybe vesz néhány napot. Az igazi transactió csak akkor köttetik meg. Az európai kereskedő könyvébe iktatja a megrendelést, és a feltételeket angol nyelven. A khinai, ki abból egy szót sem ért, nevét alá pingálja azokkal a furcsa formájú khinai betűkkel, miket viszont az európai nem ismer. Ennek a szerződésnek alapján lesznek az árúk valamely európai gyároznál megrendelve. Utóbbi a szállitmányt elkészíti, hajóra rakja, a vételárt ugyanakkor átveszi, s felelőssége e percztől kezdve megszűnik. A tengereni szállítás veszélyei ellen az árúk rendesen biztosítatnak, úgy hogy a megrendelő ez uton kárt nem vallhat; de mivel a távolság nagy, a hajó útja 50 napig is eltarthat, s ez idő alatt a Khinában élő európai üzletember befektetett tőkéje tétlenül hever. A szállitmány megérkezésének idején a khinai vevő értesítve lesz; ez azonnal jelentkezik is az árúkat részletesen megvizsgálva átveszi, s a vételár erejéig egy chéquet állít ki, mi rendesen valamelyik khinai bankházra szól. A megrendelés és átvétel között lefolyó idő hosszúsága alatt a piaczi árak természetesen változnak és sokszor tetemes árcsökkenés áll be; ily körülmények között igen ritka eset az, hogy a khinai iparkodnék magát a szerződés kötelezettsége alól kivonni; ő rendesen hű marad adott szavához, s bal-szerencsáját nyugodtan viseli. A khinai ember különben nemcsak becsületes, de nagy mértékben háládatos és elismerő is; a ki vele jól bánik, az iránt adott alkalommal háláját vagy köszönetét tettel is nyilvánítja. Magasabb khinai tisztviselők, kiknek működése alatt a közjólét emelkedett, elutazásuk előtt egy-egy vörös napernyővel, vagy egy selyemre hímzett dicsérő mondattal lesznek megtisztelve. A közvélemény ily nyilvánítását a khinai mandarin nemcsak szívesen veszi, de igen nagyra is becsüli, mert az népszerűségének legtapinthatóbb jele. Az elismerés ilyen nyilvánulásában saját cse-

kélységem is részesült, mikor működésem legutóbbi helyéről Macáoból tavaly hazajöttem. A kapott tárgyakból egy darabot elhoztam bemutatás végett.

Hogy Khina külkereskedelmének teljes $\frac{3}{4}$ -ed része az angolok kezében van, az nem annyira az angol gyártmány felülmúlhatatlan minőségének, vagy talán olcsóságának, mint inkább a brittek vállalkozó szellemének tulajdonítható. Az angol ifjúkorában, a honi iparcikkek kellő ismeretével Khinába megy; ott valamely jóhirű czégnél magát gyakornokul fölveteti; néhány év alatt megismerkedik az üzleti szokásokkal, s érdeklődéssel és szorgalommal tanulmányozza a khinai ember igényeit, mindennapi szükségletét az élelemben, ruházatban és háztartásban. Mikor már kellő tőkével rendelkezik, saját felelősségére üzletet nyit, s bővíti azon ügynökök számát, kik a távol keleten az angol árúk részére vevőket hódítanak. Ezeket a nyomdokokat követi most Németország, Franciaország; és talán hasonló úton haladhatna Ausztria és Magyarország is. Khina birodalma elég tágas arra, hogy ott Európa kultivált nemzetei egymás mellett szabadon működhessenek. Nem kell visszariadni azon ténytől sem, hogy ott már rég tért foglalt erők vannak. Az angol kereskedő is kénytelen volt szembeszállni az oroszszal, ki alig pár évtizeddel ezelőtt Khina éjszakibb részein a helyzetet teljesen uralta, míg mai kereskedelme ugyanott joformán számba sem megy. Az oroszok 1869-ben Kiakhtán át importáltak árukat Kkinába, mintegy 120 millió rubel értékben, — ez husz évvel későbbben leolvadt 4 millió rubelre. A Khinából Szibérián át Oroszországba exportált termények is tetemesen csökkentek, ámbár kisebb mértékben. Az egykor oly jelentékeny forgalomnak eme rohamos hanyatlását orosz irányadó körökben feletle zokon veszik, s okul hozzák föl Suezi csatorna megnyitását, s közlekedésnek ekként létrejött gyorsítását. A baj azonban a vámtételek egyes hibás emeléséből is ered. Újabban mozgalom indult meg a régi forgalom helyreállítása ügyében. Igen sokat várnak a tervezett szibériai vasúttól, és hiszik, hogy az angol monopolium alól a khinai piacokat még fölmenthetik.

Azok kiknek szándékukban van Khinával egyenes üzleti összeköttetésbe lépni, vagy pedig hasonló czélból oda kiutazni kívánnának, hogy az ottani kereskedelmi állapotokról személyesen fogalmat szerezhessenek, bátran fordulhatnak a shanghaii osztrák-magyar Consulat us jelen vezetőjéhez Haas urhoz, kinek több

éven át szerzett tapasztalata és nyelvismerete honfitársainak mindig rendelkezésére áll. Hogy a saját csekélységemet hasonló czélból fölkeresők nemcsak szíves tanácsra, de a legmelegebb fogadtatásra is számíthatnak, azon reményem senki sem kételkedik.

Most pedig fogadják meleg köszönetem azon szíves figyelemért melylyel fölolvadásomat kísérni kegyeskedtek.

FARAGÓ ÖDÖN.

ELŐLEGES JELENTÉS A PALÓCZOKHOZ TETT NÉPRAJZI KIRÁNDULÁSOMRÓL.

Az elmúlt nyár folyamán, társaságunk támogatásával, öt hétre terjedő néprajzi kirándulást tettem a palóczság körébe. Minthogy azonban az az út üdülésül is kívánt szolgálni, annak folyamán turisztikai szempontok is érvényesültek.

Utam kiindulási pontja Ipolyság volt. Ennek környékén (Tesmag, Kelenye) figyeltem meg az ipolyvölgyi palóczokat, honnan az összehasonlítás kedvéért egy tót falut (Hrussó) érintve, keletnek fordultam. Ez irányban Szécseny környékén (Rimócz),* majd a Korancs tövében (Lapujtő, Somos-Ujfalu), továbbá Ajnácskő vidékén és a Medves-alján (Egyházas-Bást) tettem megfigyeléseket.

Főczélom néprajzi lévén, az utam alatt gyűjtött anyag is ilyen természetű. Ily czélból a falvak elrendeződése, az építkezés módja, főleg annak legkezdetlegesebb formái, a ruházkodás és táplálkozás képezte kutatásaim tárgyát. A nép belső életére vonatkozólag különösebben a kisdied nevelését figyeltem meg, és az annak születése és ápolásánál érvényesülő babonákat gyűjtöttem. További feljegyzéseim főleg a halálozással, ünnepekkel járó szokásokra, az áldomásra, a nép által tiszteletben tartott forrásokra és némely égi-testekre vonatkoznak. Legkiválóbb érdeklődésem

* Szécsenyben Pintér Sándor ügyvéd urnak, a palóczok lelkes kutatójának, magyaros vendégszeretetét élveztem és neki tanulmányaimban is több becses útmutatásért lekötöttek vagyok.

tárgyat a rokonság, a korábban fennállott »had«-szerkezeten alapuló házközösség nyomainak és a házasság mozzanataira vonatkozó anyagnak gyűjtése képezte egy ily irányban tervezett behatóbb tanulmány céljából. Sikerült néhány érdekes balladát és mesét is feljegyezni, valamint a tájszólásra vonatkozó adatokat gyűjtenem.

A népelet külső oldalának tisztább megvilágítása céljából fénykép felvételeket eszközöltem, melyek különösen az építkezésre és ruházkodásra vonatkoznak.

Néprajzi tárgyak gyűjtését eszközeim csak felette korlátozott mértékben engedték meg. E tekintetben az általam meglátogatott vidék különben sem mondható gazdagnak, és a legtöbb abból, a mi van újabb keletűnek látszik és egyfelől éjszakon határos tótság, másfelől a délibb magyarság erős befolyása nyomait viseli. Ily irányú gyűjtésem néhány diszesebb főkötőn és laibin kívül, főleg lepedő- és egyszerű kötény-himzésekből áll. Néhány érdekes néprajzi tárgyat Kis-Hartyánból Pinter Eleonora úrhölgy volt szíves a muzeum számára átadni.

Anthropológiai megfigyelések, különösen mérések eszközlése, bár ahhoz hozzá fogtam, nem látszott czélszerűnek. Nehézséggel járt volna egyrészt, azért mert utam a fő mezei munka idejére esett, másrészt meg nagyon elvont volna a rendelkezésemre álló csekély idő mellett, a főczéломot képező néprajzi anyag gyűjtésétől. Azonfelül meg a típus, főleg a folytonos szláv behatások következtében, oly különbözőségeket mutat fel, hogy csak nagyobb számú megfigyelések birhatnának értékkel, csak azok alapján volna lehetséges egyes típus csoportok megállapítása és jellemzése. Ez irányban egyelőre be kellett érniem egyes tipikusnak látszó egyének lefényképezésével mellképekben; esetenként úgy arczban, mint arczélben. Ilynemű fényképeim száma a 40-et meghaladja. Az ily fényképező munka közben is jó alkalom kínálkozik a leíró anthropológiai jellemvonások megfigyelésére. Ilyféle megfigyeléseim közben, különösen felkeltette érdeklődésemet, egy a palócság körében helyenként mutatkozó sötét bőrszínű, fekete haju típus, a melynél amennyiben nem csalódom, egyébként is bizonyos mongoloid jellemvonások nyomai lesznek kimutathatók. E típusról alkalomadtán módomban lesz részletesebben szólni:

Utam turisztikai eredményeiként felemlíthetem a Karancsra, a Medvesre és az ajnácskői hegyekre tett kirándulásaimat, mint a

melyek a messze környék legtömegesebb, illetőleg legmagasabb kiemelkedései. Főleg turisztikai érdekből kerestem fel és fényképeztem le az utam területén nagy számban levő várromokat. Ilyenek a hollókői, füleki, somoskői, ajnácskői romok. A tájról és várromokról felvett fényképeim száma husz. E kirándulásaimban is a néprajzi kutatás szempontjából, tehát kalauzaim útján mintegy a nép szemével néztem a természeti és történelmi tárgyakat. A természeti tárgyaknál főleg az érdekelt, amint a nép azokat elnevezi, felfogja és amint a természeti erők működését a saját munkájával befolyásolja; a történelmi emlékeknel pedig főleg az azokhoz fűződő népi mondákat kerestem. A természet megfigyelése kapcsán gyűjtve a földrajzi neveket azon meggyőződésre jutottam, hogy különösen a palócz hegyrajzi nevek gyűjtése igen termékenyítőleg hatna ily irányú tudományos terminoliánkra, minthogy a palóczság a magyarságnak azon töredékéhez tartozik, mely hegyen lakik. Másfelől a palócz lakta vidék megfigyelése arról is meggyőzött, hogy ugy a külső természet a bár alacsony de változatos hegyvidékek, az elhanyagolt, de nagyon érdekes sziklavárak és az érdekes népelet együttléve, a könnyen hozzáférhető vidéket alkalmassá tennék arra, hogy azt a turisták, kik eddig majdnem teljesen elhanyagolták, sűrűbben felkeressék, Turisztikai központokul kínálkoznának azon a vidéken Ipolyság, B.-Gyarmat, Szécseny, Füle, Losonez, vagy ezek egyike vagy másika.

Ezekben kívántam előleges jelentésemet megtenni a palócokhoz tett kirándulásom eredményeiről, melyek elérésébe társaságunk becses támogatását élveztem. Utam meggyőzött arról, ami különben is feltehető volt, hogy nálunk a néprajzi anyag gazdagsága és az ily irányú kutatás ujsága folytán, rövid kirándulást is bő aratás jutalmazhat. Reményelem, hogy gyűjtött anyagom apránként közölve, termékenyítőleg hathat néprajzi kutatásunkra, ha nem is oly mértékben, aminőben élvezetet szerzett nekem annak gyűjtése,

DR. PÁPAI KÁROLY.

KÖNYVÉSZET

Raoul Chélard, *La Hongrie Contemporaine*. Paris, Kugelmann 1891. 382 lap. Budapest látképével és **Munkácsi Mihály** czimrajzával. Ára 5 frank.

Franciaország az utolsó időkben igen sok gondot fordít a külföld alapos megismerésére. Bizonyos az, hogy erre első sorban politikai és gazdasági viszonyainak sajátos átalakulása is rákényszeríti; ez alakulásban látnunk kell, hogy Franciaország a tengerentúli piacok iránt bizalmatlan lesz; az utolsó évek rohamos eseményei, Dél-Amerikában a folytonos válság úgy politikai, mint a gazdasági élet terén, Közép-Amerikában a Panama csatorna kiépítéséhez fűzött remények meghiusulása, Éjszak-Amerikában a szörnyű vámháború mint a **Mac Kinley** bill következménye: mindezek arra kényszerítik, hogy közelebbbiztosabb helyeken keressen czikkeinek piacot, tőkéinek befektetési helyet. Így fordult figyelme Kelet felé, s a Kelet első határkövére: Magyarországra.

Kezdetben, mikor a gazdasági élet átalakulása még csak csirájában vala, Magyarországot a francziák nem tárgyalták komolyan. Inkább az érdekesség hajhászása, nagy történelmi reminiscenciákon és közös néppsychologiai jellegeken alapuló rokonszenv hozta a francia írókat közénk, s az objectív szemléletnek pedig sem egyik, sem másik nem lehet való forrása. Ezen időszakot jellemzi a **Tissot** munkája legjobban. Mióta azonban a gazdasági kényszer mind követelőbben lép fel s a hazánkról nyert rossz információk következtében néhány vállalkozási kísérlet dugába dőlt, azóta Magyarországról is igyekeznek minél több igaz és helyes adatot közölni. Reclus ez irányú kísérletei tudjuk szép sikerűek voltak, de azt is tudjuk, hogy bár nagy művének Magyarországra vonatkozó részét számos magyar tudós is átnézte, mégis sok hiba maradt benne. De meg Reclus nem is szentelhetett annyi tért e fejezetnek, mint azt ő maga szeretete volna.

Mig De Gerand ónak a század közepén megjelent »Magyarország leírása« már elavult, míg **Tissot** feladatát komolyan nem vette, míg **Ujfalvy** és **Reclus** kísérletei csak kicsiny keretben mozoghattak, végre napjainkban megjelent egy nagyobb

szabásu könyv egy francia író tollából, mely kellő téren kizárólag csak magyar ar hazánkkal foglalkozik. A szerző neve: Raoul Chélard, művének címe: »La Hongrie Contemporaine« (megjelent Párisban, Kugelman kiadásában 1891-ik évre).

Raoul Chélard-t a magyarok ismerik. Először az 1885-iki országos kiállítás alkalmával ismertük meg, mikor a francziákkal együtt bejárta magyar hazánkat. Mint eleven tollú hirlapíró, már akkor jelentek meg tőle rövidebb-hosszabb cikkek Magyarországról. Később magyar közönségünk közelebből is megismerkedett vele a »Budapesti Hirlap« útján, melynek rendes levelezője volt. Ugyancsak ez uton tudtuk meg, hogy Raoul Chélard megtanulta a magyar nyelvet, s ez a mi szempontunkból oly jelentékeny adat, hogy már ebből kiindulva, is igen komoly munkát várhattunk tőle.

A magyar nyelv birása a szerzőnek két rendkívüli előnyt biztosított; az egyiket a forrásmunkák terén, a másikat magyar helyneveink helyesírása körül. Raoul Chélard mind a két előnyt kihasználta.

Forrásai, amint az a műve elé csatolt jegyzékből kitűnik, túlnyomólag magyarok, hozzátehetjük azt is, hogy akademikusak és hivatalosak, tehát a legjobban összeválogatottak. Alaposan ismeri és felhasználja Hunfalvy, Lanfranconi, Láng, Keleti, Jekelfalussy, Hampel, Csánki, Fraknoi, Horváth, Kerékgyártó, Körösi, Ujfalvy, Pulszky, Márki stb. könyveit, de e mellett felhasznál néhány oly munkát is, melyek hazánkról francia nyelven irattak s melyeket mi itt Magyarországon alig ismerünk, a mi persze nem az ő hibája. Ezek közül felemlitem Prejатели művét (Trois mois en Croatie, Paris, 1880) Boldényiét (La Hongrie ancienne et moderne, Paris, 1850) stb. a források jegyzéke felemlít bizonyos »notes manuscrits«-eket is, melyek ellen kifogásunk nem lehet, ha szaktekintélyektől származnak, mint p. o. Hampel-től; ellenben az adatok értékét csökkenti, ha földrajzi és statisztikai irodalmunkban teljesen ismeretlen emberektől erednek, mint p. o. Mühlradtól. Ámbár szerző hozzáteszi, hogy tőle a fővárosi statisztikai hivatal kézirati adatait kapta; de tudtunkkal a fővárosi statisztikai hivatal kézirati adatokat nem ad ki senkinek, s ez adatok csak a hivatal kiadványai nyomán használhatók fel.

A magyar helynevek helyesírásában Chélard dicséretes törekvést árul el. Csaknem mindenütt magyar helyesírással közli

a magyar helyneveket, de jegyzetben mindig hozzáteszi hogy a francia helyes írás szerint, hogy kell írni e neveket. Hogy a jegyzetek sokszor mulatságosak, s a mi magyar szemünknek valóságos hierogliphák az érthető. Ez átiratásokban Chélard nem az első, de mindenesetre a legügyesebb kísérletező Parmentier tábornok nyomain halad, a ki a nyolczvanas évek elején már összeállított ily módon egy Vocabulaire géographique magyar-français-t. Csak egy sajnálatos körülményt kell felemlitenünk, és ez bizonyos nevek helyesírásában a következetlenség. Igen jól megválasztott elvei szerint általában »Szegedet« ír, de itt-ott nem tud szabadulni a németes »Szegedin«-től (a 35. lapon), hasonlóképen a »Debreczen« mellett előfordul a németes »Debreczin« is (31. lapon).

Chélard könyve négy részre oszlik; az elsőben Magyarország földrajzi viszonyait, a másodikban a társadalmi életet, a harmadikban a gazdasági életet, a negyedikben a fővárost, Budapestet írja.

A földrajzi részben első sorban a Pozsonyi medenczét tárgyalja, részletezi topografiai viszonyait, kimutatja az ősi tenger nyomait, megismerteti a Fertő vízmennyiségének különös ingadozásait; beszél a Dunáról, a lakosságról, a főbb városokról és a természeti szépségekről. Őt is gyakran zavarja meg az, hogy egyes helyeknek három nyelven is van nevük s így Dévényhez Thebeus-Dovina-t mint német nevet csatolja hozzá, mely annyit jelentene, mint »a lányok kastélya« (château des filles).

Az Alföld leírásában Chélard tolla remekel s csak néhány kisebb megjegyzés az mit a könyv ezen részére tennünk kell. Ebben a fejezetben írja le a Balatont is, még pedig mint az egykori nagy magyar tenger végső maradványát; e kérdés azonban ma még korántsem oly megvitatott, mint Chélard hiszi. E fejezetben írja le a Duna folyását Nagy-Marostól kezdve, melyet azonban ő hibásan csak Marosnak ír, holott ez folyónév. Festői a leírás, melyet a Deliblátról nyújt, de bár ez csaknem egy oldalt tölt be, megnevezni ellelejt, pedig ő maga mondja róla, hogy Európában nincsen párja. Az Alföld városainak felsorolásánál a városok népessége számát is közli, de e számok legtöbbször hibásak; következetlenül jár el abban, hogy itt kerek számot, ott pontos számot közöl, valamint hogy itt az utolsó népszámlálás (1880) adatait ott meg ismét, az ezen év közepére számított adatokat használja fel.

A harmadik fejezet Erdélyt és Máramarost tárgyalja. Mily alapon kapcsolja ő a Máramarost Erdélyhez, nem tudjuk. Ő maga így ír: »Mielőtt a DK felé húzódó Keleti Kárpátokkal egyesülnének a külföld hegyei. Erdély éjszaki részén egy második medenczét alkotnak. E vidéket Máramaros névvel jelölik. Földrajzi szempontból magának Erdélynek részét nem képezi, de annak mintegy kiegészítését képezi.« Ez az állítás minden alapot nélkülöz; Máramarost Hunfalvy előtt és óta mindenki az Éjszakkéleti Kárpátokhoz csatolta s az utolsó években Siegmeth geographiai és különösen hegyrajzi és földtani alapon kimutatta, hogy ez annak elválaszthatatlan része s Erdélyhez semmikép sem csatolható. Erdély leírása különben hű, az író elfogulatlanul ítél a népek felett, melyek néprajzi és társadalmi leírását, amennyiben nem magyarok, már itt elvégezi.

A következő negyedik fejezet (az Éjszaki Kárpátok) még nagyobb tájékoztatlanságot árul el a magyar orográfiában. Az egész hegyvidék felosztása teljesen új, de minden alpnélküli. A Magas-Tátrát főgerincznek tekinti, s aztán így ír: »A Magas-Tátra számos elágazódásai közül földrajzi szempontból csak három nevezetes: az egyik a tömeg nyugati folytatása, mert határt képez és a Dunáig nyúlik le, a másik dél felé megy, mert éjszaki végét képezi annak a vonulatnak, melyet a folyam (Duna) Visegrádnál szel át, a harmadik végül kelet felé görbül, mert ez a Hegyalja, a hol a híres tokaji terem.« Így ír Chélard. E három csoport közül az első a magyar földrajzirók Éjszakyugati Határ-Kárpátjának felel meg. A második nem felel meg semminek; olyan gerincz nincs, mely a Magas-Tátrától Visegrádig nyúlna le; az a gerincz pedig, melyet a Duna Visegrádnál átszakít, a geologialilag egységes vulkános és a Kárpátok tömegével semmiképen össze nem függő Magyar Középhegységhez tartozik, mely egyfelől a Bákony, Vértes, Pilis, másfelől a Cserhát, Mátra és Bükk által képeztetik s eruptív eredete által a Kárpátoktól teljesen különbözik. A harmadik csoport szintén nem a Közép-Kárpátokhoz, hanem az Éjszakkéleti-Kárpátok belső vulkáni párkányához tartozik, a Tátrával pedig semmiféle összefüggésben sincs.

Az ötödik fejezet pedig Horvátország leírását nyújtja, melyben egyidejűleg a horvátok néprajzi és politikai viszonyait ismerteti. A Karsztot, ennek eltűnő folyóit, sivár szeleit, tenyészetét, a horvát népnek a csehtől való leszármazását, a horvát

néprajz éjszaki- szláv vonatkozásait, politikai szervezetét, a horvát országgyűlést szépen jellemzi. Ezen fejezetben közli a következő érdekes adatot is: »A Dráva és Száva által körül zárt delta hegyeiben óriási tölgyerdők vannak, melyeket ha nem volnának oly nagyok, mint aminők, a bennszülöttek vandalismusa és tudatlansága már rég kipusztított volna. Franciaország ezen erdőkől óriási famennyiséget visz ki Trieszten és Fiumén keresztül hordókdongák gyártására.«

A hatodik fejezet a magyar tengerparttal, Fiume és területével foglalkozik, melynek politikai külön állását, Horvátországtól való teljes függetlenségét erősen hangsúlyozza. Adatai azonban nem újak; kimutatja, hogy Fiume 1886-ig a magyar koronának 74 millió forintjába került, de mennyibe azóta, azt nem tudja; Fiume kereskedelmi forgalmának értékét 1884-ről közli (68 millió forint), de hogy azóta már öt év alatt 1889-ben ez 88½ millióra emelkedett, azt az ő statistikája nem tudja.

A földrajzi részt végül Magyarország politikai felosztásának rövid váza zárja be a kerületek és megyék felsorolásával.

Minket főleg a könyv ezen földrajzi része érdekelt; a többi részszel már rövidebben végezhetünk. A társadalmi rész első fejezete kizárólag a magyar fajnak van szentelve s nem tagadhatjuk, hogy e fejezet amellettt hogy igen rokonszenves, igaz és hű képet nyújt a magyar nép jelleméről. Idegen szemmel tekintve a mi viszonyainkat, szokásainkat élesen megtudja különböztetni az eredetit, de ezzel nem elégszik meg, hanem elemzi, okait kutatja, amennyiben ezekre nézve történelmünkben felvilágosítást nyerhet. A népélet általános jellemzése után, melyben a személyes tapasztalat ereje igen ékesen nyilvánul, hosszasan beszél a magyar zenéről és zenetörténetünknek kitűnő vázát nyújtja. Hogy mindenütt keresi a francia-magyar barátság és rokonszenv jeleit és nyilvánulásait, ez érthető. Így akkor, mikor azt mondja, hogy a magyar nyelven kívül a társaság a francia és német nyelvet használja, igyekszik bizonyítani, hogy a francia nálunk mindig elterjedtebb volt, mint a német, mert szerinte politikai viharainkban mindig a francia irodalom volt az, hol nemzetközi protestatiókat bejelentettük; megokolja ezt azzal, hogy a német nekünk mindig csak ártott, bizonyítja pedig Tököli, Bethlen, Martinuzzi, Rákóczy, Teleki stb. példáival. Rajongással emlékezik meg Chélad a francia Berlioz szerepéről zeneirodalmunkban »egy francziának kellett

születnie, írja, hogy a magyar nemzeti népzene műremeke, a Rákóczy-induló, természetes hangszerelést nyerjen s ez Berlioz Hector volt.»

A második fejezet a magyarok történelmével foglalkozik a forradalomig. A főbb történelmi eseményeket és azok átalakító hatását jól kidomborítja, a magyarok eredetére vonatkozólag a Budenz-Hunfalvy nyelvészeti iskolájának eredményeit fogadja el, nem annyira meggyőződésből mint inkább azért, mert ez »a többség véleménye«. Az Árpád-ház történelmének leírásánál nem tagadhatja meg francziaságát, mikor Luczenbacher és Boldényi nyomain elmondja, hogy az Árpádok vére fennmaradt a De Crouy Chanel marquis családjában s még maig is él a Mérode grófokban.

A harmadik fejezet Magyarország politikai szervezetével és törvényeivel foglalkozik. Chélard egészen alaposan ismeri közjogi viszonyainkat, s minthogy tudja, hogy a franczia irodalom hemzseg az erre vonatkozó hibás adatokból igen élesen ír: »A magyar monarchia áll, mondja, Magyarországból, Horváth-Szlavonországból, Fiume és vidékéből. Minden más felosztás hamis. Dalmátia jogilag ugyanazon czimen része a Szent István koronájának, mint Horvátország; 1797-ben a Dalmát nép maga kérte Magyarországha való bekebeleztetését, egy 1868-iki törvény világosan megmondja, hogy Dalmátia magyar annectió, s hogy Ausztriában való bekebelezéséhez a dalmát népet kell megkérdezni. Tényleg azonban Dalmátia követői a bécsi Reichsrathban székelnek s közigazgatása a bécsi kormánytól függ.« Megjegyezzük, hogy ily világosan franczia író még nem tárgyalta politikai szervezetünk alpháját, közjogi viszonyainkat.

A következő fejezetek közoktatásügyünk történelmi vázlatát és jelen állapotát írja le, melyet tudományos életünk fejlődésének és irodalmunk vázolásával s a jelenlegi tudományos élet ecsetelésével egészít ki. Külön fejezetet szentel azután a szépirodalom és művészetek mult és jelenlegi viszonyainak festésére, melyben alaposan méltatja irodalmunk és művészetünk nagyjainak működését és kulturális hatását, melyben megemlékezik még a magyar hirlapirodalomról, annak irányairól és befolyásáról.

A szellemi élet ezen ecsetelése után Chélard könyvének harmadik részében a gazdasági életet tárgyalja és ez a rész, melyben gazdasági életünk minden mozzanatát rendkívüli pon-

tossággal és figyelemmel bonczolja, különösen a francziáknak szól, a kikről szerző maga mondja, hogy nagy szükségük van Magyarország gazdasági életének elfogulatlan ismeretére. Bevezető tétele ez »Magyarország e pillanatban megy át földmivelő állapotából az iparüző állapotba.« Ezzel figyelmezteti a francziákat arra, hogy nekik ha iparuknak befolyást, tért akarnak nyerni, ha Magyarország ipari fejlődésére akarnak hatni, a percz elérkezett. Hogy e hatásból nekünk magyaroknak, az ipar terén oly mestertől, mint a francia, csak hasznunk lesz, sőt hogy ily támogatásra szükségünk van, azt minden elfogulatlan s nemzeti fejlődésünket őszintén megszívelő fő belátja, s így Chélard komoly és nagy szolgálatot tesz, midőn gazdasági viszonyainkról a francia népnek alapos információkat nyújt. Ismerteti az ipar, a földmivelés minden egyes ágát, mindig szem előtt tartja a francia-magyar vonatkozásokat, leírja a hitelviszonyokat, a kereskedelmet, annak eszközeit, a vasutakat és egyéb közlekedési eszközöket.

A könyv negyedik része végül Budapest fővárost írja le.

E rövid szemle után őszinte örömmel üdvözljük Raoul Chélard könyvét; komoly munka az, melylyel itt e komoly forumon édes kötelességünk volt foglalkozni. Elfogulatlan vizsgálót látunk benne, aki az igazság megállapítását tartja egyedüli czéljának. Munkája hézagpótló s egyik főérdemeként mondhatjuk, hogy a föld és néprajzi részt kivéve nem compillatio, hanem szorgalmas anyaggyűjtés feldolgozása. Hézagpótló lesz e könyv a mi saját irodalmunkban is, mert magyar hazánkról oly egyetemes mindent felölelő képet magyar könyvben eddig hiába keressünk s ép ezért örömmel vesszük tudomásul, hogy a könyv a belügyministerium támogatásával magyarul is meg fog jelenni. A könyv szolgálatot tett nekünk s mi jó indulattal vagyunk iránta, de ép e jóindulat késztet ama óhajunk kifejezésére is, hogy vajha a könyv földrajzi részének kissé erős hibái, tévedései a magyar kiadásba belé ne kerülnének. *Dr. Jankó János.*

Siegmeth Károly: Az aggteleki cseppkőbarlang. Németből fordította Dr. Raisz Gedeon. Eperjes, 1890. 8 r. 32 lap. Divald Károly és fia, 32 fénynyomatú képével. Ára füzve 3 frt, bolti ára 4 forint.

Siegmeth Károly indítványára 1881-ben a Kárpátgyesület kibérelte a Gömör-szepesi-Érczhegység legnagyobb természeti csodáját, a Baradlát, vagy aggteleki barlangot s 1885-ben, ugyancsak Siegmeth indítványára, elhatározta, hogy második

bejáratot készített hozzá, Münnich Kálmán bányagazgató terve szerint s Benedicty Kálmán bányamérnök vezetése alatt a munkálatok úgy előhaladtak, hogy 1890. márczius 15-én az utolsó sziklafalat is áttörhették s a nyáron a közhasználatnak átadhatták az új utat, mely a turista kirándulásának idejét több órával megkurtítja. A 8666·5 méter hosszú barlangot, melyet hosszaságra nézve — igaz, hogy sokszorosan — csak az amerikai Mammut-barlang múl felül, immár kényelmesen s időpazarlás nélkül tekintheti meg az utazó; mert az új bejárat segítségével 8½ óra alatt végig lehet sétálni az egészen.

Rendkívül tanulságosnak találja mindenki e kirándulást, ha azt oly kalauzzal teheti meg, a melyet legújabb művében Siegmeth Károly nyújtott. A barlang helyrajza, melyet a 13—26. lapon ad, sallang és szóvirág nélkül tárja szemeink elé a természet ezer csodáját; a mellékelt tervrajz teljesen megkönnyíti a tájékozódást; Divald Károlynak és fiának új módszer szerint készült eredeti 32 fénynyomatu képe pedig reális hűséggel idézi elénk vissza mindazokat a részleteket, melyeknek csodaszépségeit különben képzeleterőnek megfeszítése mellett is csak hiányosan tudnók megőrizni emlékezetünkben. E képek a technika mester-művei s a természet remek alkotásait megkapó finomsággal örökítik meg. Harminczkét ilyen lap egész albumot képez és pedig igen szép, de egyttal oly olcsó albumot, hogy egy lap csak 8—9 krajczárba kerül.

Maga a kisérő szöveg először is a barlang földrajzi fekvését határozza meg s gyakorlati módon ismerteti a közlekedési viszonyokat. Azután a Sziliczei-fennföld orohydrographiai és geológiai körülményeit magyarázza meg. Majd néhány történeti adatot közöl a barlangról, pl. hogy 1801-ben Raisz Keresztély mérte föl, az uralkodó-család tagjai közül 1806-ban József nádor látogatta meg s 1831-ben tudományosan Vass Imre írta le először. Az őslénytanról és hőmérsékletről tett észrevételek után következik a mű legfontosabb része, a barlang helyrajza, mely lépésről-lépésre s igen tanulságosan tájékoztat a látnivalókról. Ezt gyakorlati módon egészíti ki a barlang látogatására vonatkozó szabályok és útmutatások felsorolása s végül a Baradla irodalma. Először 1778-ban Korabinszky Mátyás tett említést a barlangról az Almanach von Ungarn-ban; részletesen ismertette Raisz Keresztély (1802.), Bartholomaides László (1808.), Vass Imre (1831.), Schmidl Adolf (1857.), Hun-

falvy János (1867.), b. Nyári Jenő (1881.) stb. Maga Siegmeth Károly, a Keleti Kárpátok osztályának igen érdemes ügyvivő alelnöke, az utóbbi tíz év alatt nem kevesebb, mint tíz czikkkel járult a Baradla ismertetéséhez, most pedig e vázlatosságában is teljesen megfelelő és hasznos füzetet irta róla. Mind ő, mind a jeles füzet fordítója, a barlang első felmérőjének Raisz Keresztélynek unokája, Dr. Raisz Gedeon megérdemlik a turisták és a szakemberek köszönetét, hogy ily tájékoztató és szemlélhető művel ajándékozták meg ilyenekben még mindig hézagossá irodalmunkat.

Dr. Márki Sándor.

+ **Dr. Wilhelm Junker's Reisen** in Afrika 1875—1886. Erster Band (1875—78). Nach seinen Tagebüchern unter der Mitwirkung von Richard Buchta, herausgegeben von dem Reisenden. Wien und Olmütz. E. Hölzel 1889. 8^o XVI. és 585 l.

A híres afrikai utazónak e kötet csak régebbi utazásait ismerteti, azonban a mű kiadása még most is alkalomszerű, mivel a leírt rész Afrika éjszakkeleti, aránylag kevésbé ismert vidékeiről szól, hol a szerző csak egy pár évvel a Mahdi lázadás előtt járt, mely tudvalevőleg teljesen elzárta ezt a földrészt a művelt világtól. Dr. Junker utazását barátjának, a szintén jól ismert nevű Dr. Schweinfurth-nak buzdítására a Földközi tenger környékén kezdte meg, a honnan az ugynevezett Natronvölgybe ment és négy kopt zárdát látogatott meg. A koptok tudvalevőleg a legrégebb keresztyén felekezetek közé tartoznak, kik, habár jelenleg már legfeljebb 350,000-en vannak, 1200 éven át fen tudták magukat tartani a mohammedán uralom alatt és így ismertetésük nagyon érdekes. Utazónk azután a Szuakimtól nem messze eső Khor Baraka völgyben a Hadendoa, Beni Amr és más harcziar arab törzseket látogatta meg és azok szokásairól igen érdekes részleteket közöl. Nagyon sok tanulságos adat van művében Kasszaláról, melyet ő virágzása korában látogatott meg, mint Taka egyiptomi tartomány fővárosát, midőn kapui előtt több ezer teve táborozott és táviró huzalok hozták kapcsolatba Szuakimmal és Maszovával. Dr. Junker innen 1876-ban az Atharafolyó vidékén át Khartumba ment, mely akkor hatalmas kereskedelmi város volt, mint a Szudán és az ujonnan alkotott egyenlítői tartományok kulcsa. Innen kijutva az arab vidékről a Nilus felső részében lakó négerék között tett nagyobb utat. Meglátogatta a silluk és dinka törzseket, majd Ladoból nyugatra menve a Bahr-el-Dsebel és a Niam-Niamország között a bari, makaraka

és más néger törzseket és eljutott a sokat emlegetett Uelle forrásvidékéig, a hol előtte európai ember nem járt. Ebben az időben az egész vidék még csendes volt és Junker baj nélkül gyűjthette etnographiai tárgyait és adatait, melyekről jelen művében igen sokat ír. Utjában Gordonnal, Emin pasával, Gessivel, a híres Ziber arab rabszolgakereskedővel és más azóta sokat emlegetett nevezetességekkel is összeköttetésben állott és így e mű történeti becsű is. A szöveg közt számos szép kép van és részben térkép is. Az egész művet úgy szakférfiaknak, mint a művelt közönségnek melegen lehet ajánlani.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK

I. Expedíciók.

+ **Izland sziget** egyik legmagasabb jégsúcsát, a délkeleti részen fekvő Oröfa Jukult, akarta megmászni a lefolyt nyáron Howell Frigyes nevű angol. Három benszülött kísérelőjével Svinafellból augusztus 12-én indult el és a következő nap 6100 lábnyira jutott a tenger színe felett, csak 141 lábnyira a csúcstól, de délkeletről jövő vihar és hófúvatag meggátolta a tovább haladást. Howell azt hiszi, hogy a csúcsra könnyen ellehet jutni kedvező időben, mivel hóhid vezet fel. A hó 2000 láb magasságban kezdődik. Ezt a hegyet előbb csak Holland és Shapherdek igyekeztek megmászni 1861-ben más oldalról, de ők még ily magasságra sem juthattak fel.

+ **Délarábia** flórájának kikutatása végett hosszabb utat tett Deflers a francia közoktatásügyi miniszterium megbízásából. A francia tudós által gyűjtött igen érdekes növények egy része már átment a párisi természettudományi múzeum birtokába.

+ **Perzsia középső részében**, melyet eddig a térképeken nagyobb részt ismeretlen sósivatagként jelöltek meg, a múlt évben ötödfél hónapra terjedő nagy utat tett Vaughan H. B. angol hadnagy több mint 2000 kilométer hosszúságban. A perzsa öböltől Lingah kikötőből elindulva, kezdetben gyalog, később lóháton Jezden át éjszaka felé hatolt Semnánig és innen keletre, majd délkeletre ment Bádzsisztánba, csaknem mindenütt küzdve a forrósággal, víz- és élelemhiánnyal. Kutatásainak részletei a földrajzi ismeretek terjesztésére nézve nagyfontosságúak, mert a

nagy sivatagnak határait nagyjából megállapította, több hely fekvését pontosan kijelölte és számos eddig ismeretlen magaslatot és községet fedezett fel, köztük — a mi ma már nagy ritkaság — egy ötezer léleknél népesebb községet (Bastak, mintegy 15,000 népességű kerület székhelye), melynek Európában eddig nevét sem tudták. Kutatásai szerint a nagy sivatag 52°45'-től a keleti hosszúság 57°-áig félbeszakítva nincs, de az 54°15' foktól talaja emelkedő és nyugat felé magaslatok is vannak rajta. A talaj mindenütt sótartalmu és igen sok helyen vannak mocsárok. Az állat- és növényvilág igen gyér, vad számár és keselyű az egyedüli nagyobb állatok, de igen sok a kigyó és mérges pók. A nagy sivatagról, mely két nagyobb medenczéből látszik állani, a nép is azt hiszi, hogy régebben tengermeder volt és Yunsi faluról azt tartják, hogy a czethal itt vetette ki Jónás-t (arabul: Júnas). Több helyen, különösen Jezd körül, régi romok is maradtak fenn.

+ **Grum-Grijmailo** expedíciójáról, melynek czélja a Tian-San kikutatása volt, az a hír érkezett, hogy január 16-án megérkezett Khamiba. A kutatók a Khorgó forrásvizei mellett a Tian-San keleti részén igen nagy csücsöt fedeztek fel, melyet a benszülöttek Dösz-Meghene-ora (a legmagasabb hegy) névvel neveznek és melynek magasságát 21,500 lábba becsülik. A Bogdouna mellett lejöve meglátogatták a Turfan oázist és azután a Gobi sivatagon át a Lobnor-tóhoz mentek. Valószínű, hogy miként kezdetben tervezték, az Altyn-tag hegylánczot is átkutatták.

+ **Flores és Celebes szigeteken** igen részletes természettudományi kutatásokat tettek **Weber és Wichmann** hollandi tudósok, melynek főeredménye volt, hogy az indiai és ausztráliai fauna közt levő határvonalat pontosabban tudták megállapítani, mint **Wallace**. A tudós buvárok sok helyen jártak, a hol európai utazó alig fordult meg előttük. Celebes szigetének hensejében sokkal kevésbé fejlődött népfaj lakik, mint a partokon, a minek egyik oka Luwu földjének rendkívüli termékenysége. Egy szagopálma, mely egész családot több napon át képes élelemmel ellátni, csak öt forintba kerül. A benszülöttek fahéjból készült öltözetben járnak és nagyon kevés ékszerük van, bár a vassal ügyesen tudnak bánni. Flores szigetén is jól meglehet különböztetni a parti lakokat a belföldiektől. Ez utóbbiak göndör hajuak és hajukat toronyalakulag kötik össze a fejtetön, erőteljes faj és sokkal szebb

hanguak és élénkebbek, mint a többi malájok. A férfiaknak csak uszó nadrág alakú öltözetük van, a nők egy vállukat borító sarongot hordanak, de sok helyen egészen meztelenül járnak kivéven az igen elterjedt elefántcsont karpereczeket, melynek vastagsága jelenti a vagyonosságot és a lábszáron is látható. A völegény menyaszonya karjára ily karpereczet tesz és ezt nem szabad levenni a házasság előtt. Körülméltetés általános divat és az előkelő halottak sírjára oszlopokat tűznek. A parti lakók egyenes hajuak és ethnografiailag keverték, míg a belföldiek háttározottan a keleti malájcsoporthoz tartoznak.

+ **Szumatra szigetén** múlt év július havában kutató útra indult el Modigliani olasz természetbúvár, a »Viaggio a Nias« szerzője. Kutatásának fő tárgya a Toba tó környéke, melyet eddig topographiai szempontból is alig ismernek.

+ **Uj Guinea** német részében rövid kutató utat tett Pfeil Joachim gróf a Finsch-öböltől éjszakra egy kis Buporrum nevű folyó mentén. Utleírása, mely a Petermann-féle füzetekben jelent meg térképpel, igen világos képet nyújt arról, mily nagy nehézségekkel kell e szigeten a tudományos utazónak megküzdnie. Kitűnő vezetője és 24 teherhordója volt és mind a mellett a Fortification Point-től, hol a Buporrum a tengerbe ömlik, több hétig tartó fáradság után is alig egy pár mérföldnyire hatolt be. A patak medrén kívül nem volt sehol út, a benszülöttekkel ismeretlen nyelvük miatt nem érintkezhetek és ezek nagyon is félénkek voltak. Mind teljesen meztelen volt és egyedüli ékszerük az orrba szúrt fadarab, csak egyszer láttak egy nőt fűből és farostból készült köténnyel ékitve. Járatlan utakon folyvást dombok közt haladtak, de a benszülöttek állítása alapján és némely topografiai jelekből azt következtette Pfeil, hogy e dombokon túl a Buporrum forrásvidékén fensik van. Ide azonban nem juthattak el, mert élelmiszerük elfogyva, vizet is igen nehezen kaphattak és a kísérők is megszöktek, úgy, hogy Pfeil rövid útjából csak heted magával tért vissza. A vidék meglehetősen kopár volt, a faunából kitűnő izü galambokat, afrikai jellegű méheket és tömérdek rákfajt említ különösen.

+ **Uszambarában** a jelen évben is szorgalmasan folytatta topografiai tanulmányait a derék dr. Baumann, ki Afrika részletes ismertetése által már eddig is nagy érdemeket szerzett. A Pare hegységet és a mellette levő sivatagokat gondosan felmérte és azután az Ugueno hegységet járta be hat nap alatt

délről éjszak felé. Dr. Meyer és V. d. Decken utvonalaít keresztezve. Csaknem mindenütt nyílt, gondosan művelt vidékeket talált, sok banán, cukornád, burgonya ültetvényekkel, habár a bennszülöttek szétszórva laknak, nem falukban. Ezek a Vapárok külsőleg a massaiakhoz hasonlítanak, vad hajzatok, csengettyűs dárdaik, szerény bőrlőtözetük egész harcziás jellegű, de különben nagyon félénkek és a karaván elöl mindig elfutottak. A patatokban vaspor van, melynek összegyűjtését és olvasztását is értik. Innen az utazó a Jipe tó mocsáros alján át Taveta felé ment s aztán Moschi állomásra a Kilimandsaro alján, a hol már német katonái őrállomás is van, bár a főállomás két tiszttel Aruszába tétetett. Baumann e kitűnő és gyönyörű havasi állomáson csak pár hétig pihen és aztán a Paresz hegység déli részének felvételét fogja megtenni.

+ **A Rikva tavat**, a Tanganyika keleti végén, melyet legelőször 1880 április havában Thomson látott meg éjszaknyugati végén és két évvel később dr. Kaiser éjszaki részén, most délkeleti részében is megvizsgálta Dr. Kerr-Cross skót missiói orvos és Johnston H. angol konzul. A tó délkelet felé sokkal messzebb nyúlik, mint eddig hitték és csak három napi járóföldre van a Nyassa és Tanganyika között vezető Stevenson úttól. Dr. Cross is úgy vette észre, hogy a tó vize apad, de azt hiszi, hogy erős esőzés ezt az apadást megszüntetheti. A víz alig iható, hal van benne bőven, de a bennszülöttek nem fogják. Johnston mérése szerint a tó magassága 880 méter, holott Kaiser az éjszaki parton csak 820 m. magasságot talált.

+ **Trivier újabb kutató útja.** Trivier francia kapitány, ki nemrég tért vissza nagy útjából, mely az egész afrikai continensen át vezetett, november 10-én ismét elindult Bordeauxból, hogy kereskedelmi kutató utat tegyen Afrika nyugati és keleti partjain. Három kereskedelmi kamara és Páris városa segítette őt, hogy az egyes kikötőben tanulmányokat tegyen az áruforgalomról, kikötői illetékekről, vámokról és más fontos dolgokról. E mellett azonban természettudományi és földrajzi adatokat is szándékozik gyűjteni.

+ **Arnot** második expedíciója Garenganze tartományba (Közép-Afrikába), melyre 1889 nyarán indult el Benguellából, megakadt Bihében, hol a bennszülöttek között forrongások uralkodnak. Maga Arnot visszatért a partra új készletekért, de kísérete ott maradt és habár a biheiek a portugálokat kiűzték területükről,

bántódásuk nem történt s Arnot 1890 végén ismét visszatérhetett hozzájuk, hogy nagy útjára induljon.

+ **Az Amazon vidékén** tett utazásáról igen érdekes jelentést közöl Dr. Ehrenreich a berlini földrajzi társaság folyóiratában. Utja a Rio Negron Manaosig, a Puruson Hyutanahamig, egy napi járással feljebb Labreánál, a Purusvidék fővárosánál, terjedt; tovább a Rio Acre-ig készletei elfogyása és kísérőinek megbetegedése miatt nem mehetett, de így is sok új részletet közöl, a mint hogy az Amazon mellékfolyóinak nagyobb részét mindeddig csak a gőzhajókról ismerik és igen sok folyónak csak a torkolatát látták, míg a benső részekben egészen vad őslakosok tartózkodnak, kik még a vas használatát sem ismerik.

+ **A Pilcomayo és Vermejo folyók** kikutatására expedíció indult el ez évben Page János argentini hajóskapitány vezetése alatt, oly célból, hogy a Laplata és Bolivia között levő határvidékeket kikutassa. A folyó áradása, az élelmi czikkek hiánya és az indiánok támadásai miatt azonban igen sokat szenvedtek és mivel vadászattal és halászattal kellett magukat fentartani, a 22-ik déli foknál fekvő »Patino« nevű mocsártól az expedíció alparancsnoka, Torifla kapitány, visszament a folyó torkolatához, hogy élelmi szereket hozzon. Mielőtt azonban visszatért volna, Page kapitány meghalt és az expedíció többi tagjai is, kik közt van Kerr angol természetbuvár, veszélyes helyzetbe jutottak.

+ **Alaszka** és Kanada még eddig alig ismert határára indult el a londoni földrajzi társaság támogatásával egy tudományos expedíció Seton Karr vezetése alatt, kinek neve az Illyés-hegységnek 1886-ban megkísérlett megmászása által szélesebb körök előtt is ismeretes lett. A kutatás célja megállapítani e kevésbbé ismert vidéken a hegyrajzi viszonyokat. Seton Karr a Yukon és Fehér folyókon haladna fel, azután kikutatná Copper és Altschik folyók forrásvidékét és a parthegységen áthatolva Dry-öbölnél jutna el a portra.

+ **Sarkutazás léghajóval.** Ugy látszik, hogy csakugyan megvalósul az a régi terv, hogy az éjszaki sarkot léghajóval igyekeznek elérni. Besançon György, a léghajózási iskola igazgatója Párisban és Hermite Gusztáv ismert csillagász és meteorolog ugyanis egészen komoly tudományos kísérletet tesznek ily expedíció létesítésére. A léghajó 30 méter átmérőjű lesz, teljesen légmentesen elzárva és tiszta könnyenynyel megtöltve.

Számításuk szerint 4—5 nap alatt eljuthatnak a Spitzberga-szigetekre és innen Amerika vagy legalább Ázsia sarkvidékeire. Skótszág éjszaki partjaitól a golfáram felett vezető éjszakkéleti légáramlat bizonynyal elősegíti utjokat. A hajón épült kis házikóban kutyaikat is visznek magukkal, hogy esetleg kutató kirándulásokat tehessenek.

II. Statistika.

* **A távirdai és telefon közlekedés Francia és Angolország között** fontos tényezőt képez. Míg 1888-ban a francia-angol kábel 17.717,424 szót közvetített, az 1889-ben 19.930,839-re emelkedett s így a szó-szám 12%-kal gyarapodott. A francia állam jövedelme is ennél fogva 1889-ben, szemben 1888-al, 374,883 frank-nyi többlettel szaporodott mi 18%-nak felel meg. Egy új kábel fektetése most már okvetlen szükséges. Jules Roche, kereskedelem és iparügyi miniszter a francia kamarában törvényjavaslatot nyújtott be, melyben 400,000 frank hitel megszavazását kéri egy új kábel létesítésére Angol és Franciaország között. E két állam ez alkalomból telephon összeköttetést is akart berendezni Páris és London között. Számos kísérletek azt eredményezték, hogy a telephon-közlekedés nem lehetetlen ugyan, de a régi kábelek segélyével nagyon hiányos. Közös egyezmény folytán, a francia és angol kormány a távirda-szolgálat számára új sodrony rendszert fogadott el. Két ily sodrony számára Sangatte (kikötőhely Calais közelében) és Páris között, a francia miniszter 295,000 frank újabb hitel megszavazását kéri mely a fent említett 400,000 frank-hoz fog csatoltatni.

+ **A népesség hullámozásáról** igen érdekes tanulmányokat tett Ravenstein E. G. »The Laws of Migration« (a vándorlás törvényei) czimű művében. Megkülönbözteti a kisugárzó és felszívó területeket; kisugárzók azok, hol a népesség valódi szaporodása kisebb, mint a természetes, a hol tehát a kivándorlást nem pótolja a bevándorlás: a felszívó terület az ellenkező. Európa, Franciaország és Oroszország kivételével, kisugárzó terület. Oroszország és általában Kelet-Európa ezért van ily előnyös helyzetben, mivel ott a megélhetési feltételek könnyebbek, mint nyugaton, Franciaország kivételes helyzetét a születések csekély száma magyarázza. A legnagyobb ellentétek nyugaton Svájc és Magyarország. Svájcban a lakosság felénél több elhagyta szülő-

helyét, ez a vándorlási hajlam ez utóbbi évtizedben nagyon erősödött; Magyarország túlnyomóan földművelő népénél nagyobb a helyben maradás. Németországban Berlin, Hamburg, Lübeck, Braunschweig, Szászország és Reuss-Schleiz felszívó területek, Poroszország, Posen, Pommerania, Mecklenburg és Waldeck pedig a leginkább kisugárzó területek. Amerikában természetesen nagy a bevándorlás. Kanadában 14^o/_o-a a népességnek, Manitobában 70^o/_o. Az 1881-diki népszámlálásnál azonban Kanada lakosságának 16^o/_o-a idegen eredetű. Az Egyesült Államokban erős a kivándorlás nyugat felé, míg a keleti rész Ohiotól nyugatra és a Mississippitől délre kisugárzó terület. A kisugárzó területen kivételek Rhode Island, Ujjersey, Nyugatvirginia, Mississippi és Florida, a felszívó területen csak Újmexico, habár a benszülöttek kivándorlását itt is teljesen pótolja az idegenek bevándorlása. Egyes országokban az utolsó két népszámlálás adatai alapján az arányszámok a következők:

	Évi szaporodás százalékokban		
	Valódi szaporodás	Természetes szaporodás	Különbség
	(+)	(—)	
Németország (1885)	0.70	1.13	—0.43
Nagybritania (1881)	1.03	1.29	—0.26
Magyarország (1880)	0.14	0.29	—0.15
Olaszország (1881)	0.60	0.73	—0.13
Ausztria (1880)	0.75	0.80	—0.05
Svájc (1880)	0.68	0.73	—0.05
Franciaország (1886)	0.32	0.21	+0.11
Oroszország (1882)	1.46	1.33	+0.13

A nagyvárosok felszívó erejét leginkább mutatja a lakosságnak benszülött százaléka és ez a legutolsó népszámlálások szerint tett:

Londonban	62.9	Berlinben	42.4
Hamburgban	54.3	Stockholmban	41.6
Rómában	44.6	Párisban	34.9
Budapesten	42.4	Bécsben	34.5

De még magában az Egyesült Államokban is találunk oly eseteket, hol a vándorlás apadóban van. Ravenstein nézete szerint ezen népesedés hullámlásának törvényei szerint Európa először a Földközi tenger mellett lakó népeket fogja felszívni, mint bevándorlókat és a műveltség ezen az uton fog tovább terjedni lépésről-lépésre az egyenlítő felé.

+ **Szentpétervárt** újból népszámlálás volt, melynek eredménye 854,082 lakos, ebből a benső városrészekre 731,131 egyén jutott, köztük 429,227 férfi és 301,904 nő; a külvárosokra 116,244 lélek, köztük 63,416 férfi és 52,828 nő. 1888-ban a népesség 842,883-at és 1889-ben 838,764-et tett.

+ **Szegénység Olaszországban.** A római statisztikai hivatal valóban megdöbbentő adatokat közöl Olaszország szegényügyének jelen állapotáról. Ebben az országban ugyanis jelenleg 336 község van temető nélkül, a halottakat egyszerűen a templomok kryptájába dobják. Több mint 200,000 ember él 37,203 teljesen egészségtelen pinczében, 9000-en sziklákba vájt barlangokban laknak. 1700 községben kenyeret csak ünnepnapokon esznek. 4965 községben szegénység miatt absolute nem esznek húst; 600 községben nincs orvos. 104 községben állandó a malária és a pellagra nevű veszélyes bőrbetegségben 110,000-en vannak. 100 lakosra 63 jut, ki írni és olvasni nem tud. 4890 községben nincs árnyékszék. Mindenesetre igen szomorú adatok, bár meg kell jegyezni, hogy a legtöbb adat Alsó-Olaszországra vonatkozik, a hol valóban nagy a nyomor és a tudatlanság.

+ **Dél ausztrália államban,** melynek területe 2,339.653 négyszögkilométer (csaknem annyi, mint egész Középeurópa és hetszer nagyobb, mint Magyarország) 1889 végén a benszülőtteken kívül még csak 319,166 lélek volt. Adelaide főváros népessége 45,333 és a külvárosokkal együtt 120,300. Az óriási éjszaki területen kívül, melynek nagy részét alig ismerik, a 984,001 négyszögkilométernyi (háromszor oly nagy, mint Magyarország) gyarmat földjéből 3.680,440 hektár volt magánbirtokban. Ebből mintegy 2 millió holdra 19.130,000 bushel búzát termeltek, azaz holdankint $9\frac{1}{2}$ bushelt. A termés kitünő volt, de a rozsdá sok kárt okozott. Mintegy 15 millió bushelt vittek ki $22\frac{1}{2}$ millió forint értékben. A gyarmatban volt 170,000 ló, 430,000 szarvasmarha, 7.150,000 juh és 170,000 disznó. Az állam bevétele 25 millió forint volt, kiadása valamivel kevesebb, az államadóság 204 millió forintot tesz. Van az államban 10 nyilvános bank 112 millió aktívával és 73 millió passívával. Az állam felügyelete alatt álló takarékpénztárbankban 64,320 egyén $10\frac{1}{2}$ millió forintot helyezett el. A bevétel 68, a kivitel 73 millió forint értéket képviselt. A forgalom nagy része Angliára és az angol gyarmatokra esik. A vasutak hossza 2414 kilométer és építési költsége 93 millió.

A nagy éjszaki vasut Angle-Poolig 1107 kilométernyire megy, de folytatni fogják 450 kilométernyire Mac-Donnel hegylánczig, hol jó legelők vannak. A 8748 kilométer hosszú táviró huzal 210 állomásán 918,454 sürgönyt közvetítettek, ezen kívül Port Darwinnál két kabel torkolódik, honnan 62 ezer sürgöny jött. A telefonok hossza 2861 kilométer. Az 596 postahivatalon 17 millió levél és 8 millió lap ment szét, egy lakosra tehát 53 levél és 25 lap jut.

* **A világ legnagyobb városai.** A legújabb népszámlálások alapján kiderült, hogy az egész föld kerektségén 176 város van olyan, melynek több mint 100,000 lakosa van. Továbbá 25 városnak lakossága a félmilliót felülhaladja, a legnagyobb 10 város pedig, melyek több mint egy millió lakossal bírnak, a következők: London, Páris, Berlin, Bécs, Szent-Pétervár, Peking, Tokio, New-York, Philadelphia, Chicago, melyekhez nem régiben még Konstantinápolyt is hozzászámították.

III. Ethnographia.

+ **Lagos gyarmatról** és környékéről kútforrás jellegű részletes leírást közöl a »Proceedings of the royal geographical society« októberi füzetében Moloney Alfréd, a gyarmat kormányzója. Ez a vidék, melyet a yarriba nyelvű négerек laknak, körülbelül Hollandia és Belgium együttes területével egyenlő nagyságu és mintegy 3 millió lakosa van, de Lagos területe alig 2000 négyszög kilométer. Lagos lakosainak száma 86,559, de vannak e vidéken nagyobb kerületek is: Abeokuta, Ibadan és Ilorin százezernél több. A dahomeyek üldözése miatt a népesség nagy centrumokban központosul, míg a vidék néptelen és roszszul művelt. Nevezetessége a területnek, hogy a nagyobb folyók (Ajera, Addo, Ogun, Oni) nem a tengerbe ömlenek, hanem a tenger mellett elterülő lagunákba, melyek tropikus gazdag tenyészetet táplálnak, de egyuttal malariát is idéznek elő. Lagos tartományt az angolok 1861-ben szerződéses utján szereztek meg és ily uton terjeszkedtek tovább, e név valószínűleg Lagos portugál kikötőtől ered, a benszülöttek Eko névvel nevezik. A mahom-danok 1816 óta telepedtek itt le és 1840 óta gyorsan szaporodtak, jelenleg mintegy 15,000 lehet a lakosság legkiválóbb része. A népesség palmaolaj készíttéssel és halászattal foglalkozik,

de különböző hasznos növényei is vannak. Dahomey szomszédságában a köznép halászáttal és földműveléssel egyszerre foglalkozik és igen sok község czölöpítményű négyszögletű, néha kúpos házakból áll, néha istállókat is építenek czölöpökre. Házi állataik: disznó, kecske, juh, szarvasmarha, kutya. A baromfiakat a nők gondozzák és ők járnak a piacokra is. A veszélyes szomszédság miatt rendszeren minden csolnak fel van fegyverezve. A polygamia elterjedt, de a nők és gyermekek külön kunyhókban laknak. Iparüzésben legügyesebbek a benin törzsbeliak, kik vas, réz, gyapot és fűanyagokat használnak és egy különös mangrove alaku fa leveleiből sőt égetnek ki. Ez utóbbiaknál külön boltos házak vannak rendszeren folyók partján vagy mocsarak között, ezekkel rendszeren nagy csolnakok is állanak összeköttetésbe, bár most a partvidéken számos apró gőzös is jár. A halászat rendszeren növényi mérgek által történik. A tengerparton sok osztrigát fognak, különösen az esős időszak alatt, midőn, mivel ez némi veszéllyel van összekötve, a fetiseknek külön áldozatokat is hoznak. A Jombu négerek zenekedvelők, de tulajdonképen csak dobokat szoktak használni és nagy ünnepek alkalmával is csak énekelnek és dob mellett tánczolnak, de a dobverésben nagy változatosság van.

+ **A tropikus vidékeken uralkodó maláriáról** érdekes tanulmányokat közölt Martin L. orvos, ki 7 esztendeig tartózkodott Szumátrá szigetén Deli szultánságban. Az ott lakó népek között maláriában legtöbbet szenvedtek az európaiak és khinaiak, a malájok már sokkal kevesebbet, míg a tamilok csaknem érintetlenül maradtak, bár veszélyes földmunkával foglalkoznak. Az európaiak és benszülöttek utódai is nagyon fogékonyak. Az erős emberek sokkal ellenállóbbak, mint a gyengék, de ha megkapják a bajt, igen veszélyes lesz. Szeszkes italok és nemi kihágások elősegítik a bajt és ez okozza az európaiak nagy halálozását is, bár ezek jobban élnek, mint a benszülöttek, különösen árkokkal körülvett és oszlopokra épített lakásaik nagyon czélszerűek. Martin sok figyelemre méltó tanácsot ad a baj megelőzésére nézve, bár megjegyzi, hogy ezek mind csak egyéniek lehetnek, mivel a közegészségügy a primitív politikai viszonyok mellett semminemű figyelemben nem részesül. Említésre méltó még, hogy a malária az esőzési időszak alatt legkevésbé dühöng, de igen erős, midőn az esőzés és száraz évszak között átmenet van.

+ **A malájo-polynéz rassz** eredeti székhelyét Kern H.

hollandi tudós igen alapos érvekkel Hátsó-india felső részére Csampára, Cochinchina, Kambodzsa és a szomszédos partvidékekre teszi. Borneo szigete nem lehet nézete szerint a törzs székhelye, mivel a sziget lakosságának megoszlása más forma lenne. Hogy a malájok és atcsinézek Malakka éjszaki részéből erednek, annak egyik bizonyítéka Kern szerint az is, hogy nyelvükben a dél vidék elnevezése selátan — tengerszoros vidéke. A malájo-polynéz rassz és nyelvcsalád nézete szerint teljesen megegyezik. Az eredetre nézve a rizs és tengeri állatok neve döntő, a hó és elefánt elnevezései valószínűleg későbbi eredetűek. Kern kutatásaihoz 112 malájo-polynéz nyelvből állította össze a nevezetesebb állat- és növényneveket.

IV. Vegyesek.

Nemzetközi földrajzi kongresszus Bernben. A legközelebbi nemzetközi földrajzi kongresszus a jövő 1891-ik évben Bern városában Svájcban fog tartatni, melyet már a párisi földrajzi társaság, mint az utolsó 1889-iki kongresszus rendezője jóváhagyott. A berni földrajzi társaság a mi társaságunkat is meghívta a kongresszusra, mely jövő évi augusztus hó 10—15-én fog megtartatni. Tagtársaink, ha ezen kongresszuson részt venni óhajtanak, a társaság titkárságánál szíveskedjenek írásban jelentkezni. A kongresszus tervezete jelen füzet borítékán van közölve.

+ **Szibéria kereskedelmére** rendkívül fontosságu lesz az a vasutvonal, melyet jelenleg Golockwastoff Sándor a kormány megbízásából épít az Ob torkolatától Waigacs szigetig. Sibiriakoff és Nordenskiöld utazásai bebizonyították, hogy a kari tenger jégviszonyai miatt rendes hajózás az Ob torkolatáig s ezen az uton Nyugat-Szibéria gazdag vidékéig nem lehetséges. Mivel azonban az éjszaki tenger Waigacs szigettől nyugatra az év felerészében jégmentes és innen az Ob torkolata alig 500 kilométernyire van, nagyon helyes ennek a vasutnak kiépítése, mely a hosszú Ob-öblöt, Jalmal félszigetet és a Kari tengert, tehát közel 1600 wersztnyi utat 400 wersztnyire rövidít meg és pedig mindenütt a legegyszerűsebb talajon. Az Ob vasút a 66° éjsz. sz. fekvő Obdorszk falutól indulna el, a hol az Ob keletre fordul s végre 69° 20' alatt lenne a Waigacstenger egyik öblénél. Az Uralhegységen a vasút oly völgyben menne, melynek

legmagasabb pontja alig van 200 méternyire a tenger színe felett, ezentúl az Ussa folyón innen a nagy tundrán hatolna át s így építése sehol sem ütközik nagy akadályokba. A vasut és kikötő építése a vállalkozó számítása szerint 17 millió rubelbe kerülne és e csekély kiadással szemben az Obtól Londonba 26–30 nap alatt lehetne a gabonát szállítani, míg most vasuton is legalább 82 napba kerül és mindamellett évenként legalább 30 millió pud szibériai gabna megy jelenleg is Londonba.

+ **A Volga folyó eliszapodása** már annyira haladt, hogy sok helyen a hajózás is meg van nehezítve. Különösen a Kostroma és Unsa vidékek egykori őserdeinek elpusztulása okozza ezt a bajt. A gőzhajók tulajdonosai régebben, hogy a köszénről ne gondoskodjanak, ezen erdőkből szerezték a tüzelő fát és most a Volga partján 100–150 kilométernyire alig lehet erdőt találni. Ott, a hol a part alacsony és homokos, a folyó vize mindinkább előbbre nyomul és tömérdek homokot visz be. Az erdők pusztításának már gátat vetettek, de mivel a homok már nagyon nagy, sok helyen csak költséges kotrásokkal lehet a hajókázhatóságot lehetővé tenni.

+ **Az Eldorado ország** földrajzi regéjét új világításba helyezi Schumacher a hamburgi földrajzi társaság közlönyében közölt tanulmányában, hol azt bizonyítja, hogy Humboldtot Piedrahitas krónikája vezette félre, midőn az aranyos Kazika történetét a Bogota mellett levő Guatavita tóval hozta kapcsolatba, holott a szent Guatavita mellett észlelt kultusznak Eldoradoval semmi köze. Gonzalo Pizarro ugyanis, midőn 1541 márczius 11-én Quitoból elindult és a Kordillerák keleti nyulványán át a Napvölgybe ment, már ezt az aranyozott vadfőnököt kereste. Európába Orellana, az Amazon folyó felfedezője, hozta el a hírt e csodás főnökről, a mint azt Oviedo kronikás elbeszéli egy 1543 január 20-án kelt és Bembo bihornokhoz intézett levelében, melynek fordítása először 1550-ben jelent meg Augsburgban a ma igen ritka »Von dem Newen Hispanien« című műben. Ez az első valódi Dorado-hír. Pizarro után Lope Montalvo de Lugo indult el Tunjából a híres főnök felkeresésére 1541 szeptember havában és a harmadik karaván 1544-ben Timanától délre ment a Putumayo-völgybe. Hutten Fülöp ismeretes expedíciója 1546-ban szintén valószínűségi Eldorado keresés volt. Mindezek az Amazon felső végén keresték a Doradot, sőt még utánuk is többen kísérelték meg

ezt az utat Peruból. Az első Európában szervezett Dorado-expedíció azonban, mely 1569-ben márczius 19-dikén hagyta el a Guadalquivirt, Venezuela partján kötött ki és így a Dorado helye már másuvá tétetett. Raleigh is 1595 óta ezen Nuevo Dorado felé ment több ízben és utánna a Dorado kutatás még inkább eltért eredeti céljától és Humboldt nagy tekintélye az eredeti valóságot teljesen elfeledtette.

+ **Transvaal** régi törekvését, hogy tengeri kikötőt nyerjen, a hatalmas Anglia mindenkor megtudta akadályozni és így közelebb is a Svasi- vagy Amatongaföld elfoglalása után kitudta eszközölni, hogy ez a tengerparti állam ne maradjon a boerek birtokában, hanem önálló országgá tétessék külön fejedelem alatt. Annyit azonban mégis nyert Transvaal állam, hogy a Fokgyarmattal kötendő vámszövetség fejében megengedett nekik, hogy Svasi földön át vasutat építhessenek a Kosi-öböl és itt 10 mérföld szélességű földet vásárolhassanak. Ha azonban a vámszövetség hat hó alatt nem létesül, ez a szerződés is megszűnik. Anglia és Transvaal három éven át közös kormányt tartanak Svasi földön az ottani európai gyarmatosok ügyeinek elintézése végett.

+ **A Kongó állam** is részesülni akar Afrika új felosztásánál. Az 1890 június 10-iki királyi rendelet ugyanis »Koango oriental« név alatt új (12-ik) kerületet létesít, mely a Koangótól keletre Sankuru-Lubilas-ig terjedő vidéket, tehát Lunda tartományt, melyre a Kongo állam eddig nem reflektált, foglalná magában. Wauters új Kongo térképén már közölve is van ez a nagyobodás, mely többek közt Kassange régi portugál telepet is magában foglalná. Valószínű, hogy e térfoglalás ellen, mely különben az 1885-iki szerződéssel nem ellenkezik, Portugál fel fog szólalni, mivel Cavalho ezredes 1887-ben szerződést kötött Muata-Lamvovál, Lunda császárával. A Kongó állam területére nézve figyelemre méltó továbbá az a körülmény, hogy Stanley útja után tudjuk, hogy az Albert Edward tó most már a Nilus vidékéhez tartozik és így a Kongó állam határa tényleg a Nilusig terjed ki, holott alapításakor a 30° k. h.-ot azért állapították meg, mert azt hitték, hogy itt van a vízválasztó a Kongó és Nilus között. A Nilus vidékéből jelenleg az Albert Edwardtón kívül még a Szemliki folyó környéke jut a Kongó államnak, természetesen egyelőre csak a térképen.

* **A rabszolgakereskedésről.** Azon földrajzi írók, kik közvetlen tanúi voltak, megegyezik, hogy a rabszolgáknak Afriká-

ban oly rossz dolguk volna, mint annak hite közönségesen el van terjedve. Az aszantiknál az úr és rabszolga közti viszony jobbágyi. A négereknél a függőség érzete annyira meg van gyökerezve, hogy Szenegalban a negyven év előtt felszabadított rabszolgák, ma is rabszolgáknak tekintik magukat. Dr. Buchner, ki tapasztalt Afrika-utazó, kijelenti, hogy az afrikai rabszolga sorsa gyakran jobb, mint az európai gyári munkásé. Az egyetlen veszély a rabszolgára nézve, annak eladása s idegen földre vitele. A rabszolgakereskedés, daczára a hivatalos tilalomnak, még mindig főnáll Afrikának a portugelok által birt részeiben. A rabszolga-vétel helye a Muata Jamvo királyság, hol egy néger férfinak csak 60 frank az ára. Ezen országban a rabszolgakereskedők többnyire Bangalából valók. Napjainkban, a rabszolgákat eladás végett leginkább Szudánba, a Nilus felső vidékére és a Kongo felső vidékére szállítják. Azon országok pedig, melyek részére a vásárlás történik: Tripolisz, Marokko, Arábia és a perzsa királyság.

* **Húskivitel Oroszországból Angliába.** Egy angol társaság nagy vágóhidat készül berendezni Radzivilovban és Volotchiskben, Oroszországban, honnan friss marhahúst loznak Angliába szállítani. Az osztrák kormány már megadta az engedélyt, területén a húsnak kisebb mennyiségekben való átszállítására. Tekintve ezen állomások távolságát Hamburgig, mely nem sokkal több, mint Chicagótól New-Yorkig, a vállalkozók olcsóbban remélik szállíthatni, a húst Angliába, mint Amerikából, mivel a marhahús ára Oroszországban különben is aránylag olcsó.

+ **Hammerfest leégett.** A földgömb legéjszakibb fekvésű városa Hammerfest Norvégiában (70° 39' 15" éjszaki széles.) melyet turisták is gyakran látogattak, hogy az éjféli napban gyönyörködjenek, a jelen évben július 20—21-ke közt éjjel nagyrészt leégett. Épen akkor is teljes világosság volt, mivel nyáron a nap Hammerfestben harmadfél hónapig folyvást látható. Az égés előtt a városban, hol 2300 állandó lakó van, 286 ház volt, mind fából építve.

+ **A Merv-oázis** gyarmatosítása az orosz főhatóság alatt nagyon gyorsan eszközöltetik. A terület egyrészét »Murghabskoie gosudarst wennoie imenie« (— császári Murghab-uradalom) czím alatt mintegy 1000 □ km. nagyságban rögtön az elfoglalás után állami jószággá tették. Ennek az új uradalomnak központja Baïran-Ali vasútállomás közelében van mintegy 46 kilométernyire

Mervtől. A gyarmatosítás sikere érdekében mindenekelőtt a régi »Sultan-Bend« név alatt ismert Murghabtöltést építették fel téglákból és a helyszinén készített czémenttömbökből oly módon, hogy a vizet szabályozni és öntözési czélokra felhasználni lehessen. A töltés a jelen évben elkészült és a gyarmatosítás terve is készen levén a jövő évben a koronauradalom egy ötödrészét letelepedőknek osztják ki, különösen a Ferghana vidékről hozott mahommedánoknak, kik legalkalmasabbaknak látszanak arra, hogy a Merv-oázis száraz és forró éghajlatát, hol nyáron nem ritkán 50—55° C. meleg van, elviseljék. Középázsianak e kevéssel ezelőtt teljesen vad vidékén tehát rövid idő alatt a kulturának valódi telepe lesz és előrelátható, hogy a vidék régi híres gazdagságát is visszanyeri.

+ **A Kopais tó kiszáritása**, melyet már Nagy Sándor tervezett a tó áradásaiból kifejlődött veszélyes lázak miatt, most be van fejezve. 1846-ban kezdték meg a munkálatokat oly módon, hogy a tóba ömlő vizeket csatorna által elkülönítették és azután a tó vizét akarták a tengerbe vezetni. A munkálatok csakhamar megszűntek és csak pár évvel ezelőtt kezdték folytatni. Most ünnepies szertartások közt befejezték. Thebe polgármestere át vágta a gátat s a tó vize haj nélkül lefolyt. Az ezáltal nyert termékeny terület csaknem 100,000 hectárt tesz és így több ezer gyarmatosnak nyújt helyet.

+ **Kanadának** még eddig ki nem kutatott vidékét Dawson kanadai geolog, a teljesen lakhatlan sarkvidékeket nem is számítva 1,536,000 négyszög kilométerre, tehát az összes területnek egy harmadrészt teszi. A legnagyobb ismeretlen területek vannak a Mackenzie és Yukon folyók között, a Hudson-öböl nyugati részén és Labrador belsejében. Nagyon valószínűnek tartja, hogy azon a nagy területen, melyet éjszakra a Stikine és Liard, délen Skeena és Peace folyók határolnak és mely kétszer oly nagy, mint Ujfundland, különösen a nyugati hegységekben földművelésre alkalmas területeket és más helyeken igen jó bányatelepeket lehetne felfedezni.

+ **Az osztozkodás Afrika területén** újabban egy Anglia és Franciaország között augusztus 5-én létesült szerződés által folytatott. A szerződés értelmében Anglia elismeri Franciaország protectori jogait Madagaszkár szigetére nézve, továbbá a francia érdekkört Algir és Tunisztól délre egész a Nigertől a Csadtóig Say és Bornu között vont vonalig, mely területhez

tartozik Sokoto királyság s annak hűbéresei is. A határvonalat részletesen bizottságok fogják megállapítani.

+ **Vasut délnyugati Afrikában.** Amerikai vállalkozók engedélyt nyertek a portugál kormánytól, hogy a Kunene torkolatától a belföldre vasutat építsenek a Damaraföld határa mellett. A vasut célja, hogy a Ngami földön s az ettől éjszakra fekvő vidékeken új kereskedelmi piacokat nyissanak. Ezen csaknem egészen ismeretlen vidék déli részén Moremi, Ngami föld főnöke, a leghatalmasabb úr, kinek birtokán különösen a marhatenyésztés nagyon virágzik s emellett épületfa is nagy mennyiségben található, a mint azt már Livingstone is megjegyezte, ki a Botletei folyó mellett egy 67 láb területű fát látott. A vasut által átszelt vidék nagyrészenek kitűnő éghajlata van.

+ **A Táblahegyre,** a Jóreménység fokának e sokat emlegetett pontjára, melynek alján terül el Fokváros, újabban fogaskerekű vasutat építenek, jeleül annak, hogy Délafrikában is mennyire gyökeret vett az érzék a természet szépségei iránt.

+ **Újzeeland és Ausztrália között** a jelen évben a második kabelt rakták le. Kiinduló pontja La Prouse, Sydney közelében s végpontja Nelson város, Újzeeland alsó szigetének éjszaki pontja. A kabel hossza 1800 km., a költségek 300,000 fontra rugnak. Az első kabelt a két gyarmat között 1876-ban létesítették.

+ **Datolyapálmák Középausztráliában.** Dél ausztrália gyarmat hatósága Adelaidetől éjszakra 170 kilométernyire Hergott Springs vasuti állomás közelében 100 hektár földet ültetett be datolyapálmákkal oly célzattal, hogy ha a kísérlet sikerül, Középausztráliában e hasznos növényt nagy mennyiségben fogja meghonosítani.

+ **A Zirknitzi tavat,** melynek periodikus eltünése a Karsztvidék egyik legérdekesebb tüneménye, újabban birtokosai ki akarják száritani, mivel állítólag jelentékeny jövedelemtől fosztja meg őket ez a tünemény. A lefolyt nyáron is, midőn különben a tó szokatlan hosszú ideig, négy hétnél tovább volt egészen száraz, a tó medrében lekaszált fű értéke 45,000 forint volt. A tó kiszáritása különben nagy nehézségekkel és nagy költségekkel nem jár, bár féltő, hogy ez a kiszáritás a Karszt nevezetességei közé tartozó barlangokat is veszélyeztetheti.

+ **Zambeziáról,** Közép-Afrika új angol területéről, érdekes leírást ad térképpel együtt Maund E. A. ismert utazó a londoni földrajzi társaság Közlönyében. Öt évvel ezelőtt ez a vidék

még csaknem teljesen ismeretlen és nehezen megközelíthető volt, bár a szomszéd Becsuana földön a gyarmatok jelentékeny számában szaporodtak, sőt kettő, Vryburg és Mafeking, tekintélyes várossá is nőtte ki magát. Most már hatalmasan nyomulnak elő az európai gyarmatok és 1890-ben eljutottak Mount-Hampdenig ($17^{\circ} 35'$ szél. és $31^{\circ} 22'$ hossz.), a nélkül, hogy a régebben oly annyira rettegett matabelekkel kellemetlenségük lett volna, és mivel a tartomány ércgazdagságát az újabb kutatások teljesen igazolták és Kimberley-vel már is rendes postaköcsi összeköttetés áll fenn, kétségtelen, hogy az új gyarmat rövid idő alatt egészen más szervezetű lesz, mint eddig volt.

Dél-Afrika gyarmatai közül talán a legszebb jövőt lehet jósolni, Matabele földnek, vagy Zambeziának mely a déli szélesség $16-22$ és a keleti hosszúság $27-33$ foka közt fekszik. Általában igen jó egészséges talaja van, népe meglehetősen barátságos, földje gazdag ásványokban és még kevésbé népes. Ez az új gyarmat körülbelül oly nagy, mint Németország, az uralkodó törzs a Matabelek, kik saját törzslakásukból, mely körülbelül Bajorországgal egyenlő, a régi rómaiakhoz hasonlóan katonai gyarmatok által uralkodnak a többi törzsek felett. Kraaljaik a Zambezi és Limpopo folyók között levő körülbelül $4-5000$ láb magas vízválasztón vannak elhelyezve. Harcias törzs, a zulu-kafferekkal rokon, szigorú despotikus uralom alatt, melyet legjobban jellemez az, hogy királyuk, Lobengula, kraaljának neve Gu-Bulavajo = a gyilkolás helye.

Zambezia tele május-június hónapokra esik és ilyenkor némely éjjel igen hideg idő van, némelykor jég is képződik, míg az esős időszakot megelőző szeptember és október hónapokban a forróság csaknem kiállhatatlan és a legelők elszáradnak. Mindamellett tapasztalati tény, hogy az európaiak jól kibírók ezt az éghajlatot, sőt, a mi trópusi vidékeken nagy ritkaság, még a kisdetek is, mert a missionáriusoknak és a kereskedőknek sok gyermekük van. Legegészségtelegebbek a folyók völgyei, de néhány száz láb magasságban már nyoma sincs a láznak. A vetés október és novemberben történik és az eső beálltával rendkívül gyorsan nő minden növényzet. Az aratás májusban és júniusban történik. Most már tudják, hogy minden európai hasznos növény megtenyészik itt és habár a folyók rendszeren igen mélyen fekvő medreiből nehezebb is az öntözés, a termés gazdasága kárpótolja a gazdát. Az európai növényeken

és gyümölcsökön kívül még teremnek itt a banánák, datolyák, fügefák, rizs, dohány, gyapot, indigó és sok más, úgy, hogy a bányatelek mellett levő kertek gazdasága az európaiak vágyait teljesen kielégíti. Nagy ellensége a kertésznek a fehér hangya, azonban inkább csak a homokos talajokon. A földműveléssel és kertészettel a bennszülötteknél csaknem kizárólag a nők foglalkoznak. Nehezebb a baromtenyésztés, mivel az ökrök és a lovak tüdőbajokat igen könnyen kapnak. A bennszülöttek azonban tudják e bajok ellenszerét és beoltják állataikat. Oly állatért, mely már egyszer túlesett a bajon, ötször annyit is kell fizetni, mint másokért. Erdő nagy számmal fordul elő, de csak a mopáni nevű keményfa alkalmas építésre, mivel ezt a fehér hangyák nem furhatják meg. Ebből szoktak tüzelni is, mivel kőszenet csak a Zambezi völgyben bányásznak.

Az új gyarmat felvirágzásának legbiztosabb feltétele azonban az ércgazdagság és különösen a sok arany. Szerző meg van győződve, hogy rövid idő múlva itt is oly nagy mértékben kitör az aranyláz, mint egykor Kaliforniában és Ausztráliában. Már eddig több mint 20 helyen leltek aranyat, és mindenütt nagy mennyiségben. Sok helyen láthatók a régi bányászat nyomai. Ramaguoban folyótól éjszakra van egy hatalmas réteg, hol minden tonnára két oz. arany esik, Mount-Hampden alatt alluvialis arany található és Mazoe és Hanyani kerületekben a bennszülöttek is bányásznak, de nem az uralkodó matabelek, hanem az alattok álló makalakák és masonák. Aranyon kívül van itt tömördek vas és réz is, melyet a bennszülöttek is felhasználnak. Valóban csodálatos, hogy ez a tartomány, melynek ércgazdagságát régóta tudják és a hol Baines a régiek Ophir országát gyanította, ily későn jutott az európaiak keze alá. Most azonban az angol délafrikai társaság nagy lázzal fogott a gyarmatosítás munkájához; már is törvények és rendeletek szabályozzák itt az életet és nagyon valószínűleg rövid idő múlva már vasutak is fognak itt elterjedni.

+ **A földrajz tanítása Oroszországban** képezte a tárgyat Dr. Hugh Róbert Mill előadásának a British Association legutóbbi gyűlésén. Bemutatott három tankönyvet is Smirnoff-tól, melyek az alsóbb osztályokban általában használatnak. Az egyik általános földrajz alsóbb osztályok számára, melyben a physical földrajz is helyt talál, mint a föld külső alakjának és éghajlati viszonyainak ismertetése. Nevezetes a könyvben a sok össze-

hasonlító rajz. Így egy lapon a nevezetesebb tavak vannak ábrázolva mind egyenlő méretben és a megfelelő földrészek szerint csoportosítva, a másokban az éghajlatok viszonya tüntettetik fel a magasság és szélességi fok szerint. A második és harmadik könyv a gymnásiumok alsó osztályai számára van; a másodikban az Európán kívül eső földrészek, a harmadikban Európa nem orosz országai ismertetnek a Balkán félszigeten kezdve éjszaknyugat felé Angliáig. E kötetben is számos statistikai diagramm van, főképp egyes országok nagyságát és népesedési arányát tüntetve fel és ezenkívül fehér és fekete nyomatu térképek a fő országokról, rendesen külön a physical és külön a politikai rész, mind megannyi igen csinos modorban. Egy-egy kötet átlag 150 lap. A gymnasium felsőbb osztályaiban Lebedeff tankönyvét használják az orosz birodalomról, mely 196 lap terjedelmű és európai Oroszország színes térképével van ellátva. Ebben a műben is alkalmazva van az a paedagogiai elv, hogy az ismert szülőföldről indulnak ki és e szerint 5 térkép van bennük 1. Szentpétervár városa. 2. A város környéke 30 verszt kerületnyire. 3. Tágabb vidék 300 versztnyire. 4. Az orosz birodalom. 5. Európai Oroszország külön. Vannak külön igen csinosan kiállított és olcsó térképek, melyekben az orosz birodalom részei foglalnak el legtöbb helyet. Jellemző, hogy úgy a tankönyvekben, mint a térképeken sokkal több helyet engednek az ethnográfiának, mint más európai művekben szokás.

+ **A Kaukázus hegységben** érdekes felfedezést tett a lefolyt nyáron egy Kusnezoff nevű kutató. Eddig ugyanis azt tartották, hogy a gruzi országuttól keletre 320 kilométernyi területen nincsen jégár. Tudták ugyan, hogy a 3632 méter Csucha csúcson, a hol a fekete Aragva és a pschari Aragva, a Terek mellékfolyói erednek hőtömeg van, ezt azonban elégtelennek tartották arra, hogy jégárt is tápláljon. A nevezett kutató azonban Csucha közelében a Sasurgan hegyalján július 14-én hatalmas jégárt talált, melynek szélessége 336 méter, hossza körülbelül másfél akkora. A helyhez könnyen el lehet jutni. A jégár fölfedezésekor friss hó borította, melyen nem voltak nyílások, de alatta szemcsés jég volt tele léghólyagokkal. A jégár mozdulatainak megfigyelése végett több jelt állított fel rajta. Kusnezoff különben azt hiszi, hogy annak a vidéknek rejtett zugaiban még több jégár is lehet, a mint azt dr. Radde is sejtette.

+ **Vasút Khinában.** A sziberiai Pacific-vasút tervezése most

újból életre keltette annak a khinai vasútnak tervét, melyet a császár atyja, ki mint hetedik herczeg a khinai hajóhad vezetője volt, már 1887-ben megpendített. Li-Mun-Csan megbízásából Csoba-Ogni tábornok, a kit Mandzsuoországnak legalaposabb ismerőjének tartanak, költségvetést készített e Kai-Nin-Tjan-Asin irányában vezető éjszakai vasút építésére vonatkozólag. A tábornokot kutató útjában többek közt Kiender angol is kísérte, ki Khinában hosszabb ideig tartózkodott, a Kai-Ping mellett levő kőszénbányákat európai modorban rendezte be és a Kaipin-Tjencsin vasutvonalat építette. Az új vonal Pekingből indulva ki Njn-Asnan és Mikelenen át Girinbe és Mun-Dzsnuba menne, hossza 1600 kilométernyinél nagyobb volna és legfeljebb négy év alatt épülne ki. Költségét 30—40 millió lanra becsülik.

+ **A datolyapálmát** akarják meghonosítani az afrikai német gyarmatokban. Ez a növény a pusztákban csaknem oly jelentőséggel bír, mint a buza Európában és a rizs keletázsiaiában. Egy fa átlagos termésének értéke évenként 2 forint és magát a fát azonkívül a házépítésnél, a rostokat hálók készítésére, a száraz leveleket tüzelőszerül és a fa benső részét bornemű ital készítésére lehet használni. A francia gyarmatokon egy »L'Oued Rich« nevű részvénytársaság már 60,000 fánál többet ültetett el és a társaság 600,000 frankra menő tőkéje igen jól kamatozik. A német gyarmatokban tett kísérletek is jól sikerültek.

+ **A vándorló hegy Oregonban.** Az északamerikai Cascad-hegységben levő ugynevezett »Traveling Mountain«-ről már az indiánok állították, hogy helyét időről-időre változtatja és ezt a csodálatos jelenséget újabb kutatások teljesen megerősítették. A »regényes hajlamu« hegy mintegy 600 méter magas hármascúcsú bazálttömeg a Kolumbia folyó partján. Valószínű, hogy lágy homokkő alja van, melyet a betóduló víz mind jobban kimos a tulsó partra, vagy a bazálttömeg nagy súlya mozditja ki ezt az alapot helyéből. Tényleg mind közelebb jut a hegy a folyóhoz és néhány fa már a folyó medrébe jutott. Igen sajátosan észlelték a hegy mozgását a Kolumbia völgyében közvetlenül a hegy alatt épült vasútvonalon, mely 10—12 kilométer hosszúságban vezet itt el. A vasút sinei ugyanis az egész vonalon folyvást közelednek a folyó felé és pedig oly gyorsan, hogy két év alatt már itt-ott három métert tesz a közeledés. Mivel azonban a sinek talaja vándorol, magukon a sineken semmi nemű zavar nem támad.

+ **Idaho territorium** is állammá nyilvánított az amerikai Egyesült-Államok kongresszusa által. Idaho területe 223,510 négyzetkilométer, tehát majdnem oly nagy, mint Magyarország és lakosainak száma jelenleg 52,500 körül van. Az Uniónak Idaho 44-ik állama.

+ **Argentina és Chile** közelebb két vasutal is hozatnak összeköttetésbe. Az egyik vasút, mely a Cumbre-szoroson át visz az Andeseken át, már a jövő évben készen lesz. De már is terveznek egy másik nagy vasutat, melynek létesítése állítólag sokkal könnyebb, mint az elsőé. Ez a vasut Tinogastából indulna ki, Argentina Catamarca nevű államából és Fiambulán (1640 méter) és Chasenilen (3120 méter) át a San-Francisco szorosig menne (4878 méter), innen az Andes hegyláncz tulsó felén Codocidán (4192 méter) át Puquiosig (1238 méter), a honnan már vasuti összeköttetés visz Copiapoba. A vonal összes hossza 435 kilométer és ezen az uton csak egy helyen, Codocida hegységnél, kellene hosszabb alagutat készíteni és ez is csak egy kilométernyi lesz.

+ **A Fekete tengert** minden irányban kikutatta Adrisson orosz egyetemi tanár Odesszától Konstantinápolyig, innen Batumig, és azután Szebasztopolig. Kutatásai szerint a tenger legnagyobb mélysége 1200 fonal (2200 méter), de már 200 méternél mélyebb helyen sem növényi, sem állati nyomokat nem lehet találni, mivel a tenger mélyében mindenütt feloldódott kén fordul elő.

+ **A német-afrikai birtokokról** a weimari földrajzi intézetnek havi folyóirata, az »Afrikanische Nachrichten« a következő számításokat közli: Német-Keletafrika területe körülbelül 939,100 négyzetkilométer, azaz körülbelül kétszer oly nagy mint maga Németország. A délnyugat-afrikai német birtokok nagysága 832,600 négyzetkilométer, azaz oly nagy, mint Németország és Olaszország együtt s Kamerun vidéke mintegy 319,500 négyzet kilométer és csak egy kissé kisebb, mint Poroszország. Togoföld nagysága 61,000 négyzetkilométer, a mely összeg jóformán Bajorország területével egyezik meg. Az összes német afrikai gyarmatok területe tehát megközelíti az egy negyed millió négyzetkilométernyit.

+ **Pénzrendszer Khinában.** A nagy khinai birodalomban eddig tudvalevőleg nem volt európai fogalmakhoz hasonló pénzrendszer, vagy valuta. A helyi forgalomban apró rézpénzt (kes) használtak, de a külföldi forgalom számára már csak névérték

szerepel, az ugynevezett taël, mely körülbelül öt shillingnek felel meg vagy európai pénznemek és ezüst mexicói dollár. Leggyakrabban az az eset, hogy a kereskedők ezüst rudakat visznek magukkal és ebből a szükséghez képest darabokat törnek le. Most a khinai kormány állítólag valóságos pénzrendszert akar behozni és e célra khinai dollárokat nyomtat, $\frac{1}{10}$ finomságu ezüsthöz 27·27 gramm súlyt a sárkány képével és ez képviselné a pénzegységet. Khina tehát a bimetalisták óhajta szerint felhasználhatná az Európában levő felesleges ezüstöt, bár tudvalevő, hogy ott magában is igen sok ezüst van és így ezen új pénzrendszernek egyelőre kevés hatása lesz az európai piacra.

+ **A Czethalöböl** Burich hajóskapitány észleletei szerint folytonosan iszaposodik, úgy hogy a szárazföldről másfél tengeri mértföldre már csak 6 méter mély a víz. Az öblöt alkotó félsziget ezen a helyen már csaknem eltűnt, bár helyén oly zátonyok vannak, hogy még csónakok sem közlekedhetnek.

+ **Pitcairn szigetét**, a hol a sokat emlegetett Bounty angol hajó lázadói éppen száz évvel ezelőtt (1790 január 23-án) telepedtek le, újabban Smith kapitány látogatta meg. A 4 kilométer hosszú és másfél kilométer széles kis szigeten jelenleg 126 ember lakik, kilenczszázaléknál többet, mint a múlt évben. A százados évfordulót itt is megünnepezték, de idegen vendégük nem volt. A Bounty hajóból még egy kis részen kívül egyetlen ágyújuk maradt, melyet a sziget közepén helyeztek el és felette árbocrudon lobogót tartottak. Élelmi szerekben nincs hiányuk, de öltözetben különösen a nők, sokat nélkülöznek és hiány van lutorokban és agyagárukbán.

+ **Szénbányák Kelet-sziberiában.** Nagy örömet okoz az oroszoknak, hogy hosszas kutatások után sikerült az Ussziritól délre jelentékeny széntelepeket találni, melyben oly kitűnő szén van, hogy a Csendes-oczeánon járó orosz hajók nem lesznek kénytelenek angol szént vásárolni. Az Usszuri déli mellékfolyója az Amurnak, mely tudvalevőleg Nikolajevszk mellett Sachalin szigettel szemben ömlik a Csendes-oczeánba. Ezt a vidéket, mely előbb Mandzsuriához tartozott, 1858-ban nyerték az oroszok Khinától. A kőszénbányák művelését máris megkezdték. Van ugyan Szachalin szigetén is kőszén, de ez rosszabb minőségű és különösen nagyobb hadihajók fűtésére éppen nem alkalmas.

+ **A svájci turisták** történetét is már megírta Coolidge az angol Alpesi klub vezérférfia. Sok érdekes és kevésbé ismert

adat van benne. A reformáció koráig Svájczot csak gyakorlati okokból látogatják, innen kezdve 1850-ig már tudományos kutatásokból is, és azóta a szórakozás és gyönyörködés a főczél. Az Alpesek szépségét nagyon nehezen ismerték fel. A St.-Trond i apát Lüttich mellett, ki 1128-ban kelt át a Bernhard hegyen, visszataszítólag kopárnak és veszélyessége mellett unalmasnak mondja az utat. Csak Gesner beszél először Svájcz szépségéről, a Pilatus-hegyre 1555-ben tett kirándulásáról szólva. A legelső mű, mely utikönyvszerű volt, Simler Josiásnak 1574-ben jelent »Commentarius de Alpibus« című munkája; 1684-ben Wagner J. már valóságos kézikönyvet adott ki, habár inkább csak a nagyobb községek leírására szorítkozott és a természet szépségeit még nem ismeri. A szép természetre legelőször Ebel utikönyve utal, mely 1793-ban jelent meg Zürichben. 1838-ban jelent meg Murray és hat évvel később Baedeker első kiadása, de az első mű, mely a hegymászó turisták igényeinek is megfelelt, Ball János híres alpesi kézikönyve volt 1863-ból. Wagner túlnyomólag régiségbuvár. Ruchat (1714) politikus, Ebel (1793) ábrándozó idealista, ki az alpesek völgyeiben keresi a boldog egyszerűséget, Murray művelt kényelmes utazók számára ír, Baedeker teljesen practikus és csak Ball ismertette meg a turistákkal a svájci természetet, bár előtte már 245 jelentékenyebb mű jelent meg a kis országról.

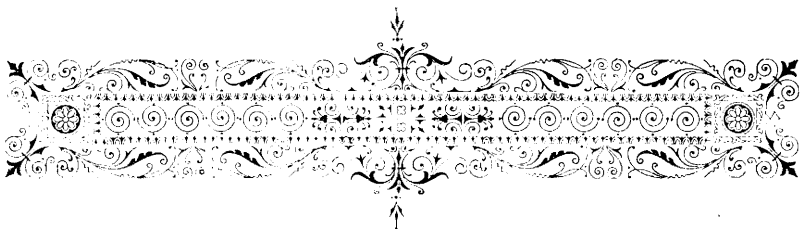
+ **Az aggteleki barlang** jelen évi áttörése folytán sokkal könnyebben megközelíthető, mint régebben. A barlang főága 5797 méter és oldalágai 2684 méter hosszúak és így egészben 8481 méter hosszú, míg az adelsbergi barlangé csak 5500 méter.

+ **Az erdélyi vándorczigányokról** terjedelmes mű jelent meg Wlislöcki tollából Hamburgban. A letelepedett cigányok már egészen új szokásokat vettek fel és azért őket gletesoroknak vagy szegény nyelvűeknek mondják, mivel a cigány nyelvet elfeledték vagy más nyelvekkel keverték össze. A vándorczigányok (kortorárok) négy törzsre oszlanak, melyek egymást már alig értik. Mivel a tömegesebb vándorlást sehol sem engedik meg, minden törzsnek apró csoportjai vannak (mahlija, mahlobarát szótól) egy Saibidjo nevezetű vezető alatt, kit nem választanak, de a kit a vajda megerősít. Nevezetes, hogy a vándorczigányoknál még az ősi anyajog uralkodik, minden kortorár megnősülése után neje családjának tagja lesz, a sátor és bútor is a nőé, ki a fenntartó és jövedelem szerző, melyre nézve jö-

vendölés, varázs- és gyógyszerek árulása főforrásai. Ezzel összefügg, hogy az öreg asszonyokat is nagyon becsülik és az ő ítéletek gyakran nagyobb tekintélyű, mint a vajdáé. A magyar, szász, és oláh szavak felvétele gyakori és a cigánynyelvet e szerint három nyelvjárássra lehet csoportosítani, melyek közül a magyar a legtisztább.

+ **A holland földrajzi irodalom** gazdagságáról élénk tanúságot nyújt az a három kötetes repertorium, melyet Kuyper vezetése alatt a hollandi földrajzi társaság tagjai a hazájukra vonatkozó irodalomról összeállítottak. Az első kötet kizárólag a topografiai műveket közli, először az egész országról, majd az egyes tartományok keretén belül az egyes városokról betűrendben. Maga Amsterdam 20 oldalt, Utrecht 10 oldalt vesz igénybe. A második kötetben van a természetrajzi leíró művek jegyzéke ily sorrendben: geologia és paleontologia, éghajlat, földmagnetismus, hydrografia (természetesen igen terjedelmes), flóra és fauna, a hol szükséges, tartományok szerint is csoportosítva. A harmadik kötetben van az ethnographiára, közgazdaságra és társadalomra vonatkozó irodalom ily sorrendben: anthropologia, hygienia, jellem, szokások, földművelés, ipar, kereskedelem, hajózás és halászat. Mindenik kötetben van szerző- és tárgyjegyzék. Valóban nagy érdekű és gyakorlati fontosságú mű, mely a kis Hollandiáról minden tekintetben képes kellő utmutatást adni. A gyűjtemény címe: »Allgemeene Aardrijkskundige Bibliographie von Nederland.« Leiden Brill 1888—89.

+ **Város a tenger alatt.** Az Adria tenger éjszakai partjain már több helyen észleltek sülyedéseket, habár általános talaj-sülyedés nem constatalható, sőt a részletes sülyedések egy részét is megmagyarázza a tenger előrenyomulása folytán előállott partpusztulás. Grado és Duino között az Isonzo folyónak balra fordulása miatt földnyelv alakult és egyes laguna szigetek megkissebbedtek. Duinótól Triesztig a vonal egyenes, de Trieszt és Salvore között a nagy öböl egyes részei a lágy flyschalakzatokban kimosatott. Innen tovább a krétamészben legjobban látszanak a tenger erosiójának folytonos nyomai. Rovigno mellett buvárok kétségtelenné tették egy elsülyedt város létezését, még az utcák menetét is világosan lehet megkülönböztetni. Sejditik, hogy ez Cissa római város volt egykor.



KARSZTJELENSÉGEK AZ ARANYOS KÖZÉPSŐ SZAKASZÁBAN.

(Felolvastatott a folyó évi november 27-iki ülésen.)

A gyalui havasoktól keletre s az erdélyi Érczhegységtől éjszakára több sajátyszerű meszes és dolomitos hátság terül el, mely sokban emlékeztet a Karsztnak alakulataira, csakhogy rajta még elég gyakori az erdők takarója, míg amaz végképpen letarolt. E mészvonulatokban völgyek, teknős horpadások u. n. dolinák váltakoznak fennföldszerűleg elnyúló hegylaposokkal, néhol tarajosan kiélezett gerinczekkel, másutt magukban álló denudált szikla kúpokkal, lekoptatott vízválasztókkal és dombsorokká magasodott törmelék-halmokkal! E vidék geológiai leírása a Földtani Közlöny 1877. folyamában foglaltatik Dr. Herbieh F.-tól.

Valóságos karszti világ karsztos tüneményeivel, az erosio és denudatio sokféle jelenségeivel!

Az Aranyos vize kanyarog közöttük. Áttört és mélyre kimosott völgyeivel ez adja meg az erdélyi Karsztnak festőiségét, ez alakítja meg tájainak elragadó sceneriáját, ez különbözteti meg az Adria-melléki Karszttól, mely völgyeinek szegényes fejlődésével, helyesebben fejletlenségével az unalom, az élettelenység képe. Lekoptatott hátáról minthacsak tegnap húzó-dott volna vissza a tenger árja! Míg itt az Aranyosnak kanyargót völgyeiben, patakjainak változatos fordulataiban élet, frissesség dereng; legelők és tisztások, hódajok (juhtanyák) és falvak az

életnek, a lakottságnak hirdetői s mint physiognomiai ellentétek annál érdekesebbekké teszik a vidék karsztos jelenségeit.

Különösen érdekes az a mészterület, mely az Aranyos fordított Σ alakú völgyének I^{II} középső szakaszában annak mindkét partján domborodik, s a melynek kristályos és szirtes juramész-csoportozatait 45 kilom. távolságban a Cheja pataktól Havasgyógy mellett, föl Borévig a Járavízének torkolatáig, innen a borév-várfalvi (5—10 km.) hasadékvölgyön keresztül a Turi hasadékgig lehet követni. A Petridul, a piatra Berilor, a Sashegy, a Vidálykő, Székelykő, Édeskő, Kis-Almás, az 5 km. hosszú Bedellőkő a hozzá támaszkodó Szeku nevű mészhátsággal, a délre és nyugatra meredekül eső, szintén 5 km. hosszú és 2 km. széles Tarkő, túl a Cheja (Tyea-szurdok) völgyön pedig a Piatra Cheja a Csákykővel, majd a gáldi magaslatok mind e vonalba esnek. (Lásd a szövegbeli ábrát.)

Délről éjszak felé menet az Aranyosnak említett borévi körösztvölgyeig a 30 kilom. vonulatnak körülbelül Szolcsva a szétszórta épült oláh falu a természetes középpontja. Hozzá közel esik a Piatra Bedelleu, a bedellői és tarkői hátaknak s egyáltalában az erdélyi Karszt világnak valóságos csomópontja. (Hunfalvynál toroczkai hegység néven fordul elő.) Nyugaton a Szkerisora dolináit, a runki, podságai patakok erosionalis völgyeit s a mögöttük elterülő hátak karsztos jelenségeit p. o. a Beliora (Bélavára) barlangjait és időszaki forrását, keletfelől pedig az enyedi hasadékok szintén ide tartozóknak véljük.

Túl az Aranyosnak haránt völgyén Jára község lehetne a hármas erosionalis hasadék-völgyeknek t. i. a borévi szurdoknak, a tordai és turi hasadéknak alkalmas középpontja. E vidéknek általános domborsági viszonyai is fordítottjai a délinek.

Az Aranyosnak jobb parti része t. i. egészben véve magasabb a baloldalinál. Egyremásra száz méter a két part magassági különbsége. Míg a szolcsvai medenczének tengerfeletti magassága 445 m. addig a jobbparti toroczkai völgynek, mely a többi között a legérdekesebb u. n. völgyi vízvázasztók egyike (Thalwasserscheide) 554 m. a tengerfeletti magassága. Amott a hegycsúcsok az egy Szkerisorának (1385 méter) kivételével 500—1000 m. között váltakoznak, a miből még a völgyfenék 400 méterje levonandó, úgyhogy voltaképpen csupán 500—600 m.-nyi hegycsúcsokkal állunk szemben; itt pedig a tarkői és bedellői gerinczek megütik az 500 m. magasságot, csúcsaik ezen felül még 100—250

méterrel magasabbra emelkednek. Így a Bedellőkő 1048 m., a Verfu Szeku 1284 m., a Tarkő 1228 m., a Kuretilor 1186 m., a Dragoj 1249 m., tovább éjszak felé a Kis-Almásnak Plesz nevű kopasz teteje 1124 m., a Siresil 1238 m. magasak; a toroczkói völgyet bekerítő Székelykő, mely engem élénken a balatonmelléki Halápi tetőre emlékeztet, 1130 m., a Vidály falu feletti mészhegyek 1000 m. magasak.

Topánfalvától Alsó-Szolcsváig keletnek tart az Aranyos. Eme szakaszában legtöbb aranyport találunk¹ Szolcsva mellett az említett mészvonalat áll útjába, mely az Érczhegység k. és dk. felé irányult ránczvetésének tagja,² minek folytán vagy 20 km. egyközűen folyik a Tarkő-bedellői és vidályi magaslatokkal. Az Oklospatak torkolatától Kis-Oklostól kezdve azonban hirtelen kanyarulattal keletnek fordul és az Oklos patak folytatólagos völgyében egyre keskenyedő partok között, de mindmélyebbre bevágódva, az említett borévi szurdok völgybe lép, mely Várfalváiig állandóan keleti irányú.

Azontúl megváltozik a partmellék magassága. Most az Aranyos balparti része magasabb a jobboldalinnál, mert a folyó már a Mezőség szélén a tordai síkságon jár. Ugyanezen magassági viszonyok uralkodnak az éjszakra csapó hegyhát lejtőin is, mert a baloldali vidék sokkalta emeltebb a keleti lejtő aljában elterülő vidéknél, a mely körülmény természetes okát adja a hegyderék hármas áttörésének t. i. a borévi szurdoknál,³ a tordai és turi hasadékoknál.

A Jarának, Hesdátnek és a Turpataknak felső völgyei ugyanis, melyek derékban támadják meg az utba eső mézhátságot, tetemesen magasabbak, mint a hátnak keleti tája. Ennek következtében folyó vizük nagy erővel és sebességgel neki rontott a sziklagátnak, átfürészelte három helyen és megalkotta a mészhégyek erosionális völgyeinek a legérdekesebb faját: a sziklarésekhöz hasonló hegynyílásokat.

¹ A környékbeli oláhság kézi szérrel (aranyász teknő = Scheidtrog) iszapolja, vagy birkabőrön csurgatja le az aranytartalmú fővenyet. Egy ember hetenkint egy lúdtollszárnyi aranyat gyűjthet össze, amit Zalathnán bevált. Egy nap legfeljebb 2 frtot, átlag 80 kr.-t keres. Sokszor semmit. Dr. Cz. G.

² Suess, Das Antlitz der Erde I. 303. l.

³ Erdélyben az áttört völgyeknek (Durchbruchsthäler) magyar és cláh neve szurdok, surduk. A Marosnak, Szamosnak, Zsilnek van ily szurdokja, melyen át a síkságra ér. Ilyen az Aranyos szurdokja is. Reclus E. Nouvelle geogr. Europe centrale. 304. l.

Magam részéről legalább elégséges oknak tartom a talaj nagyfokú hajlásától élesített erosionalis erőt az u. n. hasadék-völgyek kimagyarázására.

Igy a Jára vize a Szurduk nevezetű falunál 8 km. távolságban torkolatától még 495 m., tehát az Aranyosnak tükre fölött 125 m. magasságban van. Akkorát kell esnie egy mértföldnyi távolságban, a mi eléggé megmagyarázhatja folyásának egész a torkolatáig tartó nagy sebességét és nagy lökő erejét, mely az Aranyost a borévi partra szorítja, azt kanyarulatok megindítására, következőleg a partmelléki sziklák alámosására kényszeríti. Mindjárt a borévi hídnál kezdődnek a bástyaszerűleg meredező sziklafalak, melyek különböző nevek alatt (Leánykő, Sugókő, Borostyánkő) Várfalváig ismétlődnek. Az sem valószínűtlen, hogy az Aranyos tulajdonképen az oklos-járai völgyet használja föl középső szakaszában, a midőn az 1084 m. Rishegy miatt hirtelen fordulattal keletre vág. Löwl az Enns és a Zalzach áttörött völgyeit mellékpatakjaik erosiójának tulajdonítja, hova a derékfolyók idővel bekanyarodnak.¹ Ezt tehette az Aranyos is annyival inkább, mert az Oklos és a Jára öshegyekről (Munttyell Mareről) jövő vizek, a melyek útjukban fiatalabb kőzetekre bukkantak, és inkább keresztül törtek rajtok, semhogy folyásirányukat megváltoztatták volna. Tietze² e törvényt a Dunajecz, Moldva, Poprád, Dunajecz Czeremosz és más kárpátvidéki folyóknál konstataulta. Azok is ősrégi kristályos kőzetekből fakadnak és fiatalabb gerinczekeken törnek keresztül közép szakaszukban. A Jára meg az Oklos tehát szintén előre egyengethették az Aranyos útját, midőn az erdélyi belső neogen medence az Alföld felé megcsappanván, nagyobb erosióra ösztökelte környezetének vizeit.³ Az Aranyos ezután a már kész oklos-járai rést maga részéről szintén tágitotta és kimélyítette s ámbár esése, igen lejtős mellékpatakjainak eséséhez képest, csekély, (Hunfalvy szerint mértföldenkint 87 m.) de mégis elegendő arra nézve, hogy hirtelen dagadó árja nagy erővel ostromolhassa a sziklaköz oldalait, a mint ezt a lunkai, borévi hídépítők jól tudják. Perczenkint 3 méternél nagyobb sebességű vízben tudvalevően nem lehet hídát építeni. Már pedig ilyen sebességgel

¹ Löwl: *Über Thalbildung* 1884. 103. l.

² Tietze: *Zeitschr. d. Gesellsch. für Erdkunde.* 1881. 28. l.

³ A Kirchoff: *Länderkunde von Europa: Siebenbürgen* 213. l.

⁴ Hunfalvy: *A magyar birod. term. viszonyai* III. k. 423 l.

kell olykor az Aranyos megáradt vizének rohannia, mely széjjel-szedi a hidakat és magával sodorja a brezesti hullámtörő sarkantyúkat.

Hasonló erővel támadhat a Hesdát és a Tur patak is!

Az előbbi a tordai hasadék előtt Magyar Peterd falu alatt 462 m. magasságban készül a támadásra, a hasadék-ból való (18 km. Bielz szerint 15 km. több) kilépése után pedig 376 m. szintjában van; mivel Peterd másfél km.-re van a hasadék bejáratától, kerekszámban 20 km. vehetjük a megtett utat, melyen 96 m. tehát kilométerenként közel 5 m. (48 m.) esett. Még ennél is nagyobb esése, következőleg nagyobb romboló és tovaszállító ereje van a Tur pataknak, mely a turi hasadékot (3 km.) vágta ki. Tur falunál u. i. 520 m. a szintája, a hasadékból való kijövetkor pedig Koppándnál 371 m. Ha mindjárt 5 km. volna a két falunak egymástól való távolsága, még abban az esetben is 149 meterrel fekszik magasabban a hasadék eleje, mint a vége s így közel 30 m. esik kilométerenként.¹

Az esés gyorsítja a víz sebességét (v), de a tömeg (m) a víz nagysága szintén jelentékeny tényező a víz lökő és támadó erejének $= mv^2$ megítélésénél.²

Ha tehát elgondoljuk, hogy néha 2—3 m. magas árvizek járvák a hasadékokat, a mit a tordai hasadék elején ottjártomban igen könnyen meglehetett mérni a patak fűzfáin s a bejárat szikláin, elképzelhető, mekkora erővel zúdul a tonna súlyú sziklákat gurító ár az 5—10 m. keskeny sziklarésekre, melynek feneke tele van ily besodort szikladuczokkal, mily ellentállhatatlanul rombolja a naptól-fagytól megporhanyított mészfalakat! A víznek belső czirkulatioja s a velejáró szétmállás szintén segítségére jöhetnek a rombolásnak. A két hasadék az erosion kívül a belső elmállásnak, pusztulásnak elég bizonyítékát tárja elénk. A tordai hasadéknak p. o. kétoldalt tátongó barlangja bizonyára valamikor összefüggött, langyos vizű forrásai benn a barlangokban, szádjaik mellett s magában a patak medrében oly erős bizonyítékai a víz belső működésének, mint a vízzel telt sziklagádorok s a tövükig hasadt kőszálak, melyben az esővíz nyomtalan eltűnik. A turi hasadék ugyancsak üregeket, sziklakürtöket, függőleges és harántos réseket mutat, azonkívül a karsztosodást oly kiválóan jellemző bolthajtásokat, áttört

¹ A magassági adatok a katonai földr. int. térképei szerint, vétettek.

² Hann. Hochstetter: Allgem. Erdkunde. 337. l.

íveket, kivájt fülkéket tüntet elénk.¹ Igen jellemző karszttüne-
mény a tordai hasadék katlanforma kitágulása a kanyarultas
hegyszoros közepe táján, a dolinaszerű lehorpadás a bejá-
rata előtt közvetetlen, melynek párjára csak a bedellőkövi mészhá-
t aljában a Buvópatak eltűnésének helyén akadunk. A két
tünevény parallelismusa nem lehet véletlen! Az Alpok mészhá-
tjában s a Karsztban a dolinák rendszeren a belső folyások külső
útmutatói (p. a Pojk vizénél) alakulóban levő karsztvölgyek váz-
latai.¹ A tordai és a turi hasadék úgy látszik túl van már a
karsztfejlődés e stádiumán. Nálunk lesüppedtek már a hajdani
dolinák, beszakadtak a patakok által támasztékaikban alámosott
barlangok, a patakok kitakarították belőlük a lezuhant törmellé-
ket s manap bevégzett karsztvölgyek azok a hasadék-
koknak nevezett hegynyílások.

Keletkezésüket a geogr. okok: a sziklák elmállása, az
ablatio, a víznek külső és belső erosiója, a talajnak hajlati vi-
szonyai eléggé megmagyarázzák, a nélkül, hogy távol eső geo-
logiai okokra volna szükségünk, minő p. o. az augitos porphyr
kitolulása által okozott hegyrepestés. (Beudant, Schmidl, Stache)
vagy a talaj általános emeltetése, megrázkódtatása (Hauer, Pe-
ters, Rath).

Bevégzetlen, fejletlen Karsztvölgyeket találunk az Aranyos
melléki meszes vidék déli felében a Buvó pataknak körében.

A Buvó patak a krajnai Pojk erdélyi párja. Környéke igazi
karsztvidék. Ha Alsó-Szolcsváról kiindulva fölmászunk a bedellői
hátságnak tetejére, az áttekinthető területen csupa szürke mészhá-
kup dudorodik egymás fölött, úgy, hogy az ember e szürke vi-
lágban pillanatra azt hiszi, a Karszt tetejére került. Amott éj-
szaknyugatfelől a Szkerisora meg a Runk látszik, éjszaka a
vidályi magaslatok szürke háta, keleten a Székelykőnek szaka-
dékos kiárkolt palaszürkés oldala mered felénk. Közvetlen alat-
tunk jobbról a Verfu Szeku 3 km. széles mészháta támaszkodik
a ponori dűlőre (Doszu Ponoruluj), balról nyugat felé egy berbe-
ris-bokrokkal és szerb tövissel benőtt magas rétság terül el,

¹ Supan: Physik. Erdkunde 1884.

¹ Kirchof: Länderkunde. I/II. 286–288. Az oláhok a hegyeket a
helységek szerint szokták elnevezni, mi olykor zavart csinál. Így a bedellői
hegynek Bedellő falura néző lejtője Muntjele Bedeleului, a Ponorra
néző pedig Doszu hát) Ponoruluj. Hunfalvynál Doszu helyett Dora
van szedve. (Ez azonban ismeretlen e vidéken.)

mely az Aranyosnál végződő mész plateauhoz tartozik s a mely telve van 5—10 m. széles és 4—5 m. mély tölcéséres horpadásokkal, u. n. dolinákkal. (Gömörben: többör a neve). A két hátság között mélyed a Buvó patak hosszukás dolinjára hármasszorosával, vagy 100 m. magas függőleges rekeszfalával, melynek tövében fordított \cap alakú üreg van, hol a patak a hegy alá búvik.

A dolinába déltől éjszakra három, majdnem egyközűen haladó völgy-árok fut össze a Vale Szaka, a Vale Ponor s a Vale Pojeni. Leghosszabb közöttük a buvó vagy a Ponor pataknak völgye. A patak őshegyekből (24 km.) az 1222 m. Furcituritor (Mluha?) nevű hegy tetejéről jön, hol Bielz szerint¹ tözegecs mocsárból fakad. Magas völgye ezer méternyi csúcsok között kanyarodik (800—700 m. t. f. magasságban) Csak Ponor falu alatt kisebbedik a hajlása, míg a dolina előtt egyszerre nagyot zökken. A dolina körülbelül 50 m. fokozatosan ereszkedő oldalakkal van bekerítve. Szemlélésénél eszünkbe jő Dante poklának lejárata! A patak a beszakadásával szemben az említett szédületes meredekség zárja be. Tíz métert bukik először a Ponor patak megáradt vize, a mikor az első sziklás fokozatra zuhan, továbbad a második fokozatról már 24 m. magasságról szakad a roppant kövekkel borított teknőbe, úgy, hogy a vizesés 34 m. magasságra tehető és legszebben látszik a szemközti szirtfalnak tetejéről. Nagy vízjáráskor (tavasszal és ősszel) rendkívüli sebességgel rohan a tajtékzó víz az üreg felé és döngeti a sziklát az oda sodrott kőtuskókkal. A zaj akkora, hogy az ember tulajdon szavát sem hallhatja, a dolina katlanformára kiöblösödött vége pedig úgy megtelik tajtékzó, burványzó vízzel, hogy egy kerengő tavat vélünk látni magunk előtt, melynek 13—14 m. mély vize egy örvény fölött járja szédítő tánczat. Az üreg szája t. i. csak 3 m. széles és egy méter magas nyílás, el nem bírja nyelni tehát a nagy tömegben neki zúduló kavargó vizet, melynek magasságát az oldalakon lerakott galyakból és kavicsból lehet megítélni.

Fogalmunk lehet a víz sodró és vajú erejéről, ha kis víz-álláskor azokat a méteres hömpölyköveket nezzük, melyeket a víz útjában letördelt és a dolinába halmozott. Ilyenkor a patak esése inkább csurgós, vize tiszta és kitünő ízű, az üreg előtt

¹ Bielz: Siebenbürgen 1885. 59 l.

beléje szakadó Szaka nevű patak egészen kiszárad, úgy, hogy bátran bemehetünk az üregbe is. Három méter széles, egy méter magas sütőkemenczéhez hasonlítható lyuk az, melynek alján a becsurgó víz kis tavat képez, de beljebb hozzáférhetlen helyen éjszaknyugati irányban valahol lefolyást talál. A mélységből kihallatszó morgás úgy hangzik, mintha mély kútba folynék a víz. Közvetlen a sziklaüreg fölött egy barlangnak a szádja látszik. A fölötte meredező fehér sziklaszálnak kékes-fekete sávjai mutatják merre csurog lefelé az esővíz a barlangba.

A barlang vagy 16 m. magas és ugyanily szélességű. Feneke iszapos, belseje süppedős és járhatatlan, jeleül annak, hogy a leszüremkező s a becsurgó víz itt meggyülemlik, míg a levezető hasadékokon át utat talál a patakhoz. A buzgó patakot eltüntető sziklaszálnak tehát teteje-töveig megrepedtnek és üregektől keresztül hasogatottnak kell lennie, hogy az esővíz a barlangba s innen a hegy belsejébe hatolhasson. Lehet, hogy idővel a repedések egyre táguló labirinthja, a fokozatos beomlásokkal egy tordai hasadékhoz hasonló hegynyílásnak lesznek okozói. E föltevés annyival valószínűbb, mivel a bebúvó patak tetemesen meggyarapodva kerül ki a hegyből: 6 kilométernyi földalatti útjában¹ tehát máshonnan jött vizekkel is kellett bővülnie. Azonkívül kijáratí medre egészen az Aranyosig még nagyobb hömpölykövekkel és kőduczokkal van megrakva, mint a minőkkel a dolinában birt vala. E köveknek egy részét a barlangból mossa ki, nagyja a 120—130 m. magas sziklatorok pereméről omlik a medrébe; mindkét körülmény azonban együttesen dolgozik a föld alatti patak föld feletti boltozatának összerongálásán. Esése oly nagy, hogy 4 km. távolságban 6 ványoló és lisztelő malmot hajthat. Környéke azonkívül tele van bugyogó forrással.

Igen tanulságos továbbá föltevésünkre nézve a kijárat barlangjának belső alakulata. Belőle bepillantunk a kimosott hegynek belsejébe és elgondolhatjuk hozzá a pataknak és mellékvizeinek 6 kilom. terjedő belső rongálásait. A kibúvás szádja kétszer akkora, mint a bejáraté. A kifolyás 10 m. gádort vajt ki a kijárat előtt. Szélétől befelé menet vagy 5 méternyire megálló vizet látunk; azontúl kitágul fölfelé a barlang s háttérében

¹ A St u d e n a búvó patak (Zuberecz falu mellett) a Beszkidekben 2 km. tesz a föld alatt.

a magasból lezuhanó patak burványt vető örvényt képez. A mennyire fáklyafény mellett kivehető, a barlangnak fenn a magasságban folytatása van. A sok melléküreg meg azt mutatja, hogy ez közös torkolati helye a barlangi vizeknek, melyek a patakkal együttesen idővel egészen kimossák, elmállasztják a belsejét, úgy hogy a tetőzet súlyánál fogva lezuhan s egy új hasadékvölgy keletkezik, mely szakasztott mása lesz a tordai és turi hasadéknak.

Ennek lehetőségét Penck is elismeri, midőn mondja: »Helyeseljük azt a felfogást, mely lehetségesnek véli, hogy földalatti barlangokban folyóvizek idővel áttört völgyeket, hegynyílásokat képezhetnek, ha csatornájukat annyira kitérítik, hogy a tetőzet beszakad. E körülménynek köszöni keletkezését a mészhegyeknek nem egy völgye, a Jurának számos szurdokja (Cluse)«¹ Peschelnek és Reclus-nak kényelmes hasadási teoriáját² manapság már megzáfolták Pyndall, Rütimayer, Heim, Schlagintweit, Tietze, Löwl és Philippson kutatásai, úgy hogy az utóbbi tartózkodás nélkül kimondhatta: »Man hat an den bisher untersuchten Durchbruchsthäler noch nie eine Spalte, dagegen sehr häufig ihren erosiven Ursprung nachzuweisen vermocht.«³

Ez okból nézem a Ponor patak völgyét szintén bevégzetten Karszt völgynek. Ilyenek továbbá a Cheja (olv. Tyeja) pataknak erosionalis völgyei a Piatra Cheja és a Tarkőnek megszakadása között. Felső szakaszában néhai boltozatának utolsó maradványa a sziklaív még látható, mely alatt, mint természetes köhíd alatt beoson a patak keskeny sziklavölgyébe. A szurdokkal (Klamm, Cheja) kapták nevüket a Havasgyógy (Tercusiesti) szállásnak Cheja nevezetű telepe, továbbá a Piatra Cheja nevű hegylapos és a Havasgyógyi patak. (Lásd az ábrát.)

A Cheja patak felső völgyrendszere szabálytalan keresztet képez, melynek négy sarkában ezer méteres magaslatok foglalnak helyet. Keletről t. i. a Tarkő és a Piatra Cheja szakadékos homlokfala 1190 m. nyugatról az Ursulir és a Sztanin. A kereszt éjszaki ága a topliczai völgy, a déli a havasgyógyi. Egyik sarokhegyét éjszaki, a másik déli irányban keríti be, azután a rekesztő hegység csapásával halad egyközűen. A keresztág nyugati fele a Mogos p. a Vale Reu, a másik fele a Cheja patak harántos

¹ Penck: Die Bildung der Durchbruchthäler. 1887. 45. l.

² Peschel: Probleme 144.

³ Philippson: Studien über Wasserscheiden 1886. 39. l.

völgye, mely látni való csupán folytatása az előbbinek s a hegység áthasítója.

A hegységnek keresztül törése majdnem merőlegesen történt. Magyarázhatjuk az áttörést akár Tietze elméletével (epigeneticus völgy Richtofen szerint), hogy t. i. itt is fiatalabb hegylátszót tört keresztül az irányát megtartani akaró régibb folyóvíz; akár pedig Philippon erosionalis elméletével, mely szerint a két oldalt egyenlőtlenül működő erosio elmozdította helyéről a korábbi vízválasztót, minélfogva a gyorsabban vajú patak átömölhetett a lassabban működőnek medrébe, közben hasadékvölgyet faragván¹ — mindkét esetben azonban számolnunk kell azzal a sziklaívvvel, mely kétségtelenül mutatja, hogy a patak darabig földalatti úton haladt és csak idővel takarította el takaróját. Ez pedig gyakori karsztjelenség.²

Tagadhatatlan, hogy a rekesztő hegyek nyugati oldalai sokkal rongáltabbak, a mállasztó letarolás (denudatio) által megviseltebbek, mint keleti lejtőik, de az is szembetűnő, hogy az áttört hegység tövében, a kiárkolás helyén három különböző irányból összefutó völgy mintegy dolinában találkozik. Talán itt is volt a ponorihoz hasonló dolina, melyet aztán a szomszédos hegyek törmeléke és a patakok hordaléka betemetett? Annyi bizonyos, hogy a kiárkolás munkája hátrább, a ponori patak vízválasztójához közelebb hozta a Cheja-völgy rendszerének vízválasztóját, minek következtében a két vízrendszer mellékpatakjai alig egy kilométernyire esnek egymástól. Ez pedig Philippon szerint a feltöltéssel járó fokozott erosiónak eredménye. Az esés hajlatának alsó végén való emelése az egész vonalon fokozza az erosiót.³ Ha tehát volt valamikor dolina s lefolyása a hegy megfelelő hasadékein keresztül: akkor annak feltöltögetése kényszerítette a patakot a földalatti útjára és képessé tette nagyobb fokú kiárkolásra.

A Cheja patak nagyobb vízmennyisége és erősebb erosiója könnyebben és hamarabb végzett az akadályokkal, mint a ponori patak, azért ennél relative előrehaladottabb a karsztvölgy, mely elérte már medrének kivájásában a tipikus csatorna alakot⁴ s egy utolsó sziklahíd darabig lerombolta már szikla-

¹ Philippon: Studien über Wasserscheiden.

² Penck: Die Bildung der Durchbruchsthäler 43 l.

³ Philippon: i. m. 40, 58. l.

⁴ Löwl: Ueber Thalbildung 53, 67.

boltozatát is (Löwl szerint das Hangende) — de azért egyikök sem még végleg befejezett karsztvölgy.

Közelebb van bevégeztségéhez a toroczkói magas völgy (542 m.) nevezetes völgyi vízválasztója (Thalwasserscheide), mely fogalmat legelőször Supan hozta be a hydrografiába.¹

Meghatározása szerint »völgyi vízválasztó az a vízválasztó, mely a völgyet harántosan szeli és észrevétlenül vezet két vízkör területébe.« Itt tehát nem a hegygerincz, hanem a völgy feneke képezi határát két ellenkező irányban folyó víznek. A hágóknak jó része tulajdonképp völgyi vízválasztó p. a Brenner, Reschenscheideck hágó. A toroczkai völgyelés ellentétes irányú patakjai az Enyedi patak, mely a Marosba s a Völgyi patak, mely Borévnél az Aranyosba ömlik. Az előbbi a völgyelés keleti oldalán a Székely és a Keselykő között fakad s felveszi a Toroczkó-Sz.-Györgyöt átfolyó Szilas patakot. A második a völgyelés nyugati oldalán ered és nagy könyökfordulattal Toroczkó városa mellett éjszaki irányba tart. Hunfalvy eleinte szintén így írta le a patakok elágazódását,² de későbbi munkájában mind az éjszaki, mind a délnek folyó patak forrás helyét a völgyelés nyugati oldalára helyezi, egyiket Szilas, a másikat Havas pataknak nevezi és meg sem említi a Székelykő alól kijövő keletfelőli patakot.³ Részemről helyesebbnek tartom az első leírást, ámbár a völgyi vízválasztóknak jellegén ez eltérés mitsem változtat, mert így is, amúgy is völgyfenék különíti el az ellentétes folyású patakokat. Ezt pedig a határoló hegy falakról leomlott törmellék gorcok (Schutthalden) s a patakokkal hozott hordalék töltötte fel oly magasra. Keletkezését tekintve tehát a Philippson által megkülönböztetett feltöltési vízválasztókhoz tartozik⁴ a toroczkói magas völgy vízválasztójával együtt. Mint ilyen azonban szintén a karszttünemények sorába való, mert kivált meszesvidékeken képződnek nagy terjedelemben a magas törmellékhalmozatok. Aztán karszttünemény az enyedi pataknak mély beárkolása a Gyergyámos és Nyirmező közötti triasmészben is. Ez a szurdok az u. n. Kököze vagy enyedi hasadék, mely

¹ Supan: Grundzüge der physik. Erdkunde. 314. Mittheilungen der geogr. Gesell. in Wien 1877. 36. l.

² Hunfalvy: A magyar birod. term. viszonyai III. k. 423. l.

³ U. a. Magyar birod. földrajza 1886. II. k. 760. l.

⁴ Philippson 93. l.

götte lévő hátságról összefutó esővíz a horpadás felé tódul és tódulatában rengeteg mennyiségű hordalékot és uszadékföldet söpör be a legközelebbi patak völgyébe. A hordalékhalomok zivatarok után néha akkorák, hogy a patakot a tulsó partra szorítják, növekedések pedig oly rohamos, hogy az úti mérnökök legtöbb esetben nem bírnak velök. Ez a halom képezi a keletkező völgy alsó szakaszát, a hátság összefutó víz-szálai a felsőt, a forrás körét, a lecsurgás helye pedig (a lehorpadás) a völgynek középső szakaszát. A legközelebbi zivatar után újra gyorsodik a halom, de a víz-erek mélyebb bevájódása miatt meghosszabbodik a csurgónak középső szakasza is, következőleg a forráskörnyék érhalózata feljebb húzódik, visszafelé hátrál. Az erosióknak ilyenén visszafelé való hátrálása következtében hosszabbodik, egyúttal mélyed a csurgó medre, körébe vonja az útból eső forrásokat és patakká bővülve alkalmassá válik még a legkeményebb mészsziklatalpnak kigyalulására is. A fejlődés menetéből természetesen következik, hogy a csatornaszerű kiárkolások legtöbb esetben a patakok, folyók középső szakaszában találhatók. Így az enyedi hasadéknál a runki és a podságai patakok vájta sziklatorkoknál.

A két utóbbi patak az Aranyos balmellékén domborodó földsegről siet a folyóba. A podságai a Szkerisorára (1328 m.) támaszkodóról, mely átlag 700 m. magas, a runki patak pedig a M.-Beliora (1238), M.-Ples (1518), M.-Bojnik (1354 m.) hegyek közötti fenntérségről, mely ennél is magasabb. Az előbbinél különösebben megemlíthető a triasz-mésznek gyönyörűen erezett pirosas és tiszta márvány fala, mely a patak baloldalán húzódik és a turisták kedves kirándulási helye, a runki hasadék kisebb a tordainál, de sceneriája sokkalta megragadóbb. A Plesa-runkuli (1018) a Runk-lunka a M.-Beliore (1078) mind közelében vannak.

E hegyekben sok a barlang. De valamint mellőztük a bedellői hegynek, a Piatra Csáki- és a Csáklyai könek barlangjait, úgy mellőzzük e karsztűnemény tüzetes leírását a runki csep-

¹ Az Aranyos mellékén vagy 10-féle Runk nevű hegy van. Ugylátszik a kiárkolás által kiformált hegytöncök az oláh előtt mind runkok. Valamennyire a spanyol *baranco*-kra hasonlítanak, s mivel a Duero keskeny fjordjában megtorlódott víz szintén *Cheja* a spanyolban is, a runk és cheja elnevezések talán a román nemzetek közös elnevezései? (*Passarge: Aus dem heutigen Spanien. II. k. 302. l.*) Dr. Cz. G.

pegő kőbarlangnál és a Szkerisora délkeleti kiágazásában, a Biele (1690 m.) kőben rejtett barlangnál is. Az utóbbi legfőlegbb annyiban bír érdekléssel, hogy két bástya hegyével (Blanca és Negrille) úgy tűnik föl, mintha egy néhai sziklakatlanok éjszakai romját képeznék. A sziklakatlanok a források és a talajvíz által okozott beomlásokból (Penck, Peters szerint) keletkeznek a Löwl szerint az erosionalis völgyeknek kezdetei (Stammformen der Erosionsthäler). Itt azonban ugylátszik, az erosio bevégezte már munkáját. A tátongó barlang s a lekoptatott oldalhegyek az erosio végének jelzői, geografiailag érdektelenek.

Vannak azonban a balparti hegyvidéken is karsztjelenségek, melyek határozott geogr. jelentőséggel bírnak. Ilyen 1) a szkerisorai jégbarlangnak dolinája 2) az Aranyosra néző hegyoldalak egyoldalú erosioja s 3) a pocságai időszakos forrás.

Az Aranyos- és Hideg-Szamos vízválasztóján, Felső-Girdához közel, a mőczok területén, egész sora van a kisebb-nagyobb tölcseres bemélyedéseknek, melyeknek a legkiválóbbja a 1127 m. hegylapon elrejtett, sűrű fenyvestől kerített szkerisorai dolina.¹ Keresztmetszetben 300 m. beomlás az, mely három oldalról meredeken lesuhanó oldalakkal van körülveve csak déli végén keskenyül és valamennyire hozzáférhető. Felső végén 60 m. suhan le az oldalfala, alsó végén a lehullott törmellék képezi a lejárót. Határozottan két felső dolinának beomlásából keletkezett, melyet természetesen megelőzött a belső emeleteknek lezuhanása. A dolina és a jégbarlang három üregének általános lejtősülése azt mutatja, hogy a vízhatlan réteg, mely az efajta barlangok képződésének létfeltétele, rézsutosan nagy mélységbe hanyatlik le a hegylapon belsejébe. Érdekes volna tudni, hogy az a 200 méteres akna, mely a barlang háttérében a leszűremkező vizet levezeti, van-e és milyen összefüggésben az Aranyos felé nyíló völgyrendszerekkel? Ámbár feltehető, hogy mivel a természetben semmi sem végleges, a szkerisorai dolinából kifomálódott jeges barlang sem lesz maradó karszttüremény!

A mily rémséges e hideget lehellő, fenyvesektől leárnyékolat nedves komor, omlatag szirtekkel körülvett dolina, oly kedves karsztjelenség a pocságai időszakos forrás a hasonló nevű patak szélén.

¹ Peters: Die Donau u. ihr Gebiet. 1886. 277. l. — Bergner: Siebenbürgen 1887. 159. l. — Schmidl A. Das Bihargebirge. Különben szakasztott mása a sziliczei plateaun levő ledniczei jegesbarlangnak Dr. Cz. G.

Márványmederben a patak vizétől félméternyi magasságban bugyog változó időközökben jéghideg kristálytisztaságú ($7^{\circ}\text{C}^{\circ}$) vize. Eleinte vékony ér alakjában, azután mindjobban nagyobbra tódul bugyborékol kifelé, hogy lassúdan elapadjon, majd újra előtörhessen. A környékbeli oláh nép regéje szerint szerelmi fájdalmában kövé meredt pásztorfiu siratja kedvesét. Könnyezése a forrás kristályos vize.

Nagyon régen történt, u. i., hogy egy havasi pásztorinak csodaszép leánya volt. Marínának hívták. Termete karsu volt, miként az erdei fenyő sudaré, szemei csillogóbbak a legtisztább hegyi forrás, gyöngyözésénél. Anyátlanul nőtt fel öreg apjának örökös szemei előtt.

Fürgesége, dalos kedve miatt öreg napjai verőfényének tartotta szép Marínát. A mikor dalolt neki, felretette szépen szóló tulnikáját (oláh havasi kürt) és órákig elhallgatta csicsergő madarát. Báránkák csillingeléséről, a patakban rezgő csillagfényről szállott a dal. Egyszerre azonban megszűnt a dalolás. Néma lett a pázsit, a káza és a hódj környéke. Marina nem akart többé danolni, a miről meg akart volna, azt nem merte, mert szerelmes lett. Véletlenül deli pásztorfiut pillantott meg a Runklunkán, kit Flocosának hittak. Marina és Flocosa az öreg tudtán kívül megszerettek egymást.

Egyszer így szólott Flocosa kedveséhez: Marina légy enyém. Megoltalmazlak a széltől, a tövishokor szúrásától, megvédek a gonosztól, szeretni foglak mindig. Marina igent mondott, de kérte őt, mondja el ugyanezt öreg apja előtt. Az öreg azonban boldogságának elrablóját kikergette a házából. Flocosa elbujdosott, Marina pedig utána halt bánatában. Szegényke azt hitte, kedvese hűtlenül elhagyta. Pedig csak más havasra ment juhnyáját szerezni, hogy vagyonával megkérlelje az öreget.

Visszajövet azonban csak Marina sírhantját találta. Szép fa nőtt ki rajta, melyből Flocosa furulyát faragott, s azon fuja el estende bánatos nótáit, míg a szeme könnybe lábbadt. A nagy fájdalomtól kövé meredt a busongó ifjú. A kő maig sir a szép Marina után. Legalább az oláhok a szikla alakjában embert vélnek fölismerni. A víznek az oláhok vélekedése szerint csoda ereje van. A ki benne megmosakszik, azt nem éri szerelmi csalódás. Azért Szent-Iván éjjelén seregesen zárandokolnak a közeli havasokról a szép oláh fáták, hogy ábrándos szemeiket és gyöngye arcukat a forrásban megmoshassák. Egyik sem csalódik szerelmében.

A forrásnak prózai magyarázata persze az, hogy a forrásnak hegybéli víztartóját vékony víz-szálak táplálják. Minél bővebben szüremlik a hegyi nedű, annál hamarabb megtelik a tartó, melyből csak akkor folyhat ki, ha a víz magasabb a tartóban, mint a kifolyási résznek a görbesége. Olykor negyedóránként, szárazabb hónapok után háromnegyedórányi időközökben ömlik. Néha esőtlen hónapban (p. o. ez idei augusztusban, igen bővizű. Ennek az a magyarázata, hogy a talajvíze csak hetek múlva ér le a nagyobb mélységekbe.¹

A források és a hegység nyirkossága (Bergfeuchte), mely tudvalevőleg nem más, mint talajvíz hegybéli formájában, nagy szerepet játszanak az Aranyos melléki hegyoldalak letarolásánál a denudáczióknak mállasztó hatása első sorban tőlük való.

Első pillanatra felötlő, hogy a hegyeknek az Aranyosra néző nyugati és déli oldaluk szakadékos, letarolt, míg a keleti illetve éjszaki oldaluk menedékesebb, a denudacziótól kevésbé rongált.

Az erosionnak fokozottabb mértéket ez oldalakon klimatikus okoknak kell betudni. Nevezetesen a nyugatról és a délnyugatról jövő esővel, csapkodó szeleknek. Reissenberger szerint az Erdélyre fújó szeleknek legnagyobb része nyugati és délnyugati.² A nyugati határhegyeknek 800—900 milliméteres évi átlagot feltüntető esőzési öve eme vidékre még kiterjed, de a toroczkai hegyeken túl véget ér. Csak azontúl kezdődik a Biharban s a vele kapcsolatos hegyhátaknak esőtelfogó szerepe, melynek tudvalevőleg a Mezőség adja meg az árát, a hol az esőzés évi átlaga leszorul 500—600 millió méterre. Itt tehát érvényesül Krümmel theoriája, ki a különböző denudáczióra való tekintettel megkülönböztet széltől, esőtől vert hegyoldalakat (assymetrikus hegyek) és széltől védett lejtőket. Az assymetrikus hegyeken, minők az Aranyosmellékiek, a szélnek fordított oldalak kopottabbak az ellenkező oldalaknál. Symetricus hegyeknél a denudáczió mindkét ereszkedőn egyenletes.

Valóban a bedellői, tarkői de még a távolabb eső Székelykönek, Piatra-Chejának szélnek fordított nyugati oldala szaggatottabb, a Szkerisorának a tőle keletre eső Jedovinának (944 m.

¹ Soyka: Die Schwankungen des Grundwassers. 1889. 32. l. Klöden: Handb. der physik. Geographie. 1873. 490.

² Reissenberger: Siebenbürgen 1881. 23. l.

szláv szó!) déli oldala rongáltabb. A közbeeső erosionak nem lehet e tüneményt felróni, mert p. o. a Székelykövel egyközűen haladó Édeskőnek és Kis-Almásnak nem a pataknak fordított. Hanem az Aranyosra néző része szakadékos. Az eső, köd s a naptűzés ereje az átmelegedett szikláknak éjjeli kihülése együttesen porhanyosították a besugárzásnak, nyirkosságnak exponált dűlőket. A leszűrenkező esőviznek, a folyton támadó réteken és hasadékokon könnyű munkája volt a hegyoldal letarolásával. Az ott támadó források erecskéi hamarabb bontották szét e közeget, mint a tulsó oldalon.¹ Ha pedig a források koncentrikus hálózata meglazítja valamely hegyoldalnak szilárdságát, beáll a karsztos vidékeken oly gyakori jelenségek törmellékhalmai (Schutthalden) keletkezésének. Valamennyi megrongált oldal aljában nagy terjedelmű törmellékhalmai alakultak, melyek néhol, mint p. o. a toroczkai völgyben a felszín geogr. megváltoztatásához lényegesen hozzájárultak.

A Székelyő tetején alkalmam volt megfigyelni, miként porladozik, hámlik, töredezik e merész sziklaszál. El nem múlt egy perc sem, hogy itt vagy ott valamelyik darab le nem vált volna! A töredezés nem a tetőnek szélén, hanem a hegyoldal közepetáján kezdődik. Ott van a legtöbb üreg és hasadás. Azokba csurog le a hólé és esővíz, melyek a sziklafalat mállasztják. A tetőnek szélei csak utólag zuhannak le, amidőn alóluk kicsúszott már az elporladt szikladarab. Ezért meredek a sziklafal s az elmállás menete olyas, hogy ezentúl is meredek marad a Székelykö, melynek jellemzetes szakadékfalát az Aranyos mellékén minden hegycsúcsról azonnal észrevesszük. Éjszaki részében a feljáró mentében nem oly hirtelen az ereszkedés. Ott még jóízű forrásokat is találunk az egyes terraszokon. Egészen véve sokban emlékeztet a Dachstein mészkupjára.

Összefoglalva az Aranyos középső szakaszában látható és geographiailag emlékeztetés karszttüneményeket, a következő eredményekre jutunk:

- a) A hegységeknek klimatikus okoknál fogva az Aranyosra néző oldalak szakadékos. (Egyoldalú erosio.)
- b) A két parton, nagyobbára hegylaposokon, dolinákat találunk. Legnagyobb szerű közülök a ponori és a szkerisorai dolinák beomlott sorozata. A havasgyógyi (Cheja) dolina feltöltött régi dolinának látszik.

¹ Penck: i. m. 46. l.

c) A mészvidék keleti részében az erosionalis szurdok völgyek (juramesz) a nyugatiban (ösmész) ezeken kívül más karszttünevények (időszakos forrás) jellemzők.

d) Az erosionalis völgyek keletkezésüket tekintve, vagy:

1) bevágott karsztvölgyek (turi, borévi, tordai hasadék) a lejtősödési viszonyokból s a víznek vájó erejéből kimagyarázhatók; vagy

2) befejezetlen karsztvölgyek (Cheja, Buvó patak). Vagy végre

3) a visszafelé haladó erosionnak bevágódásai (enyedi hasadék, podságai és runki hasadékvölgy).

4) Tektonikai hasadékok föltételezése nélkül erosióból is magyarázhatjuk a mészvidéknek hegynyílásait.

5) A toroczkai völgyi vízvásztó a feltöltés által keletkezett e fajta vízvásztókhoz tartozik.

DR. CZIRBUSZ GÉZA.

NYOLCZ NAP A SKALSTUGU-HEGYSÉGBELI LAPPOK KÖZT.

(Felolvastatott a f. é. november 13-án tartott ülésen.)

Az 1884. és 1886. években ismételten beutaztam a lappok, különösen a svédországi lappok földjét, még pedig első sorban azért, hogy nyelvészeti tanulmányokat végezzek. A nyelvész azonban, ki valamely nép között utazik, közötté él, önkénytelenül is az ethno- és geographia birodalmába téved, s midőn nyelvi följegyzéseit teszi, nem vonhatja el figyelmét a körüle nyilatkozó sajátos természeti és életviszonyok tanulmányozása elől sem. Az éjszaki szélességnek 62. fokától a 69. fokon túlig élő lappok közt több helyen megfordulva, nekem is elég alkalmam nyílt, hogy az ősi kezdetleges állapotban levő lapp népet különböző életviszonyaiban megfigyeljem és azt, a mit róluk olvastam, saját tapasztalatommal is igazoljam és kiegészítsem. E tapasztalatokat a lappokról szóló nagyobb ethnographiai munkában szándékozom összefoglalni, mostani felolvasásom keretében azonban utazásomnak csak egy kisebb epizódjával kívánom hallgatóimat megismertetni, hogyan töltöttem el nyolcz napot a Skalstugu hegységben élő déli lappok sátoraiban.

Mielőtt azonban erre áttérnék, röviden vázolom majd a Svédországban élő lappok földrajzi elterjedését és a tőlük lakott terület felosztását.

A svédországi lappok a három legéjszakibb svéd tartományban, Norrbotten, Vesterbotten és Jemtland länben élnek, az elsőben svéd és finn, az utóbbi kettőben pedig csak svéd lakosság közé ékelve. Mindegyik tartománynak legnyugatibb részeit foglalják el és e részeket lappmarkoknak nevezik. Norrbottenben három lappmark van: Torne, Lule és Pite, Vesterbottenban csak kettő: Ume és Åsele. E lappmarkokat egészen önállóan kezelik és ide rendszerint csak olyan tisztviselőket és papokat neveznek ki, a kik a lappok nyelvét jól értik és a világi és lelki bajokat az ő nyelvükön tudják elintézni. A lappoktól Jemtlandban elfoglalt területet politikailag nem szokás lappmarkokra osztani, hanem az egyes hegységekben élő lappok a hozzájuk legközelebb eső svéd kerületekbe (distrikt) vannak beosztva; nevezetesen a fölingi és undersåkeriba, melyek a tulajdonképpeni Jemtland tartományban vannak és a tennäsibe, mely a Jemtlandhoz csatolt Herjedal länhez tartozik. Nem hivatalosan azért itt is szokás lappmarkokról beszélni és három kerület szerint Jemtlandot is felosztják három lappmarkra, t. i. Fölinge, Undersåker és Herjedalra. Ezeken már nem akad tisztviselő, a ki a lappok nyelvét értene, sem pap, a ki az ő nyelvükön hirdetné az isten ígését.

A jemtlandi lappok a legdélibb lappok és az éjszaki szélesség 65. fokától dél felé egészen a 62. fokig vannak szerte szórva. Végső telepük a Rut hegységben van s tovább délnek már egyáltalában nem akadunk lappokra. Az 1883-diki népszámlálás szerint összes számuk 813-ra rugott. A Fölinge lappmarkban 444, Undersåkerban 228, Herjedalban pedig 141 lapp ember élt. Ezek egy-két koldus kivételével valamennyien ott élnek a svéd-norvég határon emelkedő hótakart hegységekben, melyeknek legnagyobb része három, egész négyezer lábnyira, a Sylfjäll pedig mintegy hatezer láb magasságyira emelkedik. Az itt élő lappok közül egy sem lakik városban vagy faluban, valamennyien nomád életet folytatnak, foglalkozásuk kizárólag a rénszarvas-tenyésztés és ezekkel vándorolnak a különböző évszakok szerint különböző helyekre. E vándorlás azonban rendszerint bizonyos meghatározott területen belül történik. Van külön tavaszi és őszi, nyári és téli tartózkodó helyük, a hová rendszeren visszatérnek

és a hol kissé huzamosabban időznek. A nomád lappokon kívül csak még néhány koldus vagy napszámos lappra akadunk Jemtlandban. Rendesen olyan lappok ezek, a kik vagy hanyagságuk vagy farkas pusztítása következtében elvesztették nyájukat. Egy ilyen koldus család ott időzéseem alkalmával az Östersund városa melletti fenýőerdőben tanyázott.

Azok a lappok, a kikről jelen fölolvásásomban szólni akarok, Undersåker lappmarknak legnyugatibb részén, az éjszaki szélességnek körülbelül 63° 40' alatt éppen azon a helyen laktak, a hol a svéd-norvég határvonal húzódik végig.

* * *

Julius utolsó napján Skalstuganban voltam, a svéd Dufved és norvég Levanger helységek közti országút egyik lóváltó állomásán, és onnan készültem a közelben, mintegy másfél órányira, tartózkodó lappokhoz, a kiket megelőzőleg egyszer már meglátogattam. Elhatároztam, hogy egy darabig közöttük, sátraikban fogok élni. Holmimból kiválogattam, a mit szükségesnek itéltem, hogy magammal vigyek, a vendéglőben különféle ennivalóval láttam el magamat és vezetőt fogadtam, a ki oda kalauzoljon és egy közbeeső tavon átszállítson. Mikor indulóban voltam, jelentették, hogy egy lapp asszony van ide át a hegységből, éppen onnan, a hová menni készültem. Krisztina asszony nagy örömmel fogadta a hirt, hogy hozzájuk szándékozom és mindjárt föl-szólított, hogy az ő kunyhójában szállásoljam el magamat. Készségesen fogadtam el ajánlatát, annál is inkább, minthogy tudomásom szerint nála volt szolgálatban egy értelmes lapp ember, a kit lapp nyelvi tanulmányaimnál nagyon használhattam. Krisztina asszony azért jött Skalstuganba, hogy egy itt levő tárházukból lisztet és egyéb apróságot vigyen magával haza. Ez a tárház egy kis fabódé volt a vendéglő közelében, melyben mindenféle holmit szoktak tartogatni, a mit a hegyek közé nem akarnak vagy nem tudnak magukkal vinni. Ez a bódé a földön fatörzsökön nyugodott, és némileg különbözött azon bódéktól, melyeket a déli lappok közt több helyt volt alkalmam látni. A rendes lapp bódék ezen a vidéken úgy készülnek, hogy négy a a földből meglehetősen magasan kiemelkedő czölöpre vannak építve. Meg nem állhattam, hogy be ne tekintsek a bódéba, és egy pár darab füstölt húst, néhány télre való sajtot, két zsák lisztet, több rénszarvasnyerget és tehervivő edényt láttam benne. Ezen kívül

mint Krisztina asszony mondta, volt vándorlásuk útjában egy másik e fajta bódéjuk is, Skaltugantól vagy két-három óra járásnyira az erdőben, a hol téli szerszámaikat, szánjaikat és a főlöszleges rénszarvasbőröket tartották. Krisztina asszony egy fél zsák ócska lisztet vett a hátára egy igen praktikus kis alkotmányon, mely rövidke hintához hasonlított; vele jött tizenegy éves unokája is czepeelt valami apróságot, aztán a vezetővel, a ki elemőzsiámat és podgyászsomat vitte, útnak indultunk.

Egy fél óráig nagyobb részt fenyesekkel tarkált, ritkás nyírfá erdőn haladtunk keresztül; azután vége szakadt a gyalogútnak, elértük a tengerszine fölött 2000 lábnyira levő Skaltavát, mely egy mérföldnél valamivel hosszabb és háromnegyed mérföld széles. Itt csónakra ültünk és egy órai evezés után odaát voltunk a tulsó parton. Dombok és lápos területek közt fölfelé haladva talán egy negyedórai gyaloglás után elértük a svéd-norvég batárvonalat és ezután nemsokára a norvég oldalon utazásom célját, a lappok tanyáját. A hatalmas, örökös hóval borított 5000 láb magas Kölahöga, norvégül Kjølhaugen tövében, mely a többi körülötte levő kisebb magasságú hegylánczolatból, a Skurdal-fjäll csoportozatból, különválva emelkedik ki, volt a lappok lakóhelye alig pár száz lépésnyire a hóhatártól. A lappok általában olyan helyeken tartózkodnak nyári időben, a melyek nem edzett emberek részére majdnem megközelíthetetlenek. Sem országút, sem taposott ösvény nem visz arra, a- merre ők járnak, hanem süppedékes helyeken, rohanó jéghideg hegyi patakokon kell annak a legtöbbször keresztül gázolnia, a ki közelükbe akar jutni. Természetesen a lappok nem a maguk jószántából választották ezeket a kietlen vidékeket tartózkodásuk helyéül és valamikor, midőn a lakosság Svédországban és Norvégiában aránytalanul gyérebb volt, azokon a területeken barangoltak, a hol most virágzó városokat, falvakat és jól termő földeket találunk. Most azonban ezeket az emberek lakta vidékeket csak télen kereshetik föl, midőn a földet hó borítja és a rénszarvas nem tehet kárt az emberi munkában. Az ugynevezett nybyggare-k, a kik a földművelés és marhatenyésztés számára minden alkalmas helyet lefoglaltak, lassankint egészen kiszorították a lappokat azon helyekről, melyeken azelőtt ős időktől fogva legeltették nyájaikat és utoljára azon vették magukat észre, hogy számukra és rénszarvasaik számára csak azon helyek maradtak fenn, a hol már a fű sem nő oly dúsan, a hol a gabona már

egyáltalában nem teremne meg és a melynek birtokában csak még a vadállatok osztozkodnak velük.

A lapp monda azonban egészen máskép fogja fel a körülményt, hogy a csupasz hegyekre vannak szorítva. E szerint hajdanában a lappok és svédek egy nép és ősatyák édes testvérek voltak. Történt azonban, hogy egyszer nagy vihar támadt és erre az egyik testvér úgy megijedt, hogy egy deszka alá bújt. Ettől származtak a svédek és Isten a deszkát házzá változtatta. A másik azonban, a ki bátrabb volt és nem akart elbújni, a lappoknak ősatya lett, a kik mai napig is úgyszólván a szabad ég alatt laknak. (Högström.) Az utolsó civilizált ember lakta helységtől vagy háztól az ő tartózkodásuk helyéig nem ritkán 15—20 órai, sőt két-három napi igen fáradságos út is van lakatlan vidéken keresztül.

Ehhez képest az az út, mely a skalstugani lappokhoz vezetett, csak csekély és kényelmes, könnyű volt; a vidék azonban, a melyen laktak, épp oly kietlen, zordon volt, mint az, a hol a többi lappok tartózkodtak. Tűz és berkenye bokrokkal, imitt-amott néhány nyirfával benőtt dombok, melyek a Skal tótól számítva 200—1000 lábnyira emelkedtek, kisebb völgyek, mindenfelé süppedező turfás láppal borítva és oldalvást a hóborította Kölahöga, ez volt a lapp tanya környéke.

Maga a lapp tanya szintén egy kis dombon volt, ritkás, elcsenevészett nyirfaerdőtől körülvéve, melyből sátorczölőpjeiket és tűzelőfájukat vették. Három család lakott itt a Skalstugu hegységben, kettő turfával, egy pedig ponyvával fődött ugynevezett kuotie-ban. Mind a három kuotienak egészen egyforma alakja volt, csak nagyságra nézve különböztek egymástól. Az első kunyhó akkora volt, hogy kívül tizennyolcz jó lépéssel meg tudtam kerülni; mögötte egy kissé oldalvást volt a második legkisebb kunyhó, melyet tizenkét-tizenhárom lépéssel is körüléltem; e mögött a harmadik, az elsővel majdnem egyforma nagyságú sátor. Ezek a kunyhók nemcsak itt, hanem mindenütt a hol csak lappok között jártam, a következően vannak fölépítve:

Mindenekelőtt kiválaszt a lapp ember valamely egyenes helyet és ha ilyent nem talál, egy kissé kiegyenesíti. Téli időben előbb tisztára elsöpri a havat és úgy építi föl sátrát. Ezen egyenes helyen egy kis kört csinál, aztán vesz hét czölöpöt és ezeknek az alját a körbe illeszti. Négynek egyforma alakja van; alsó részük egyenes, felső részük pedig 3—4 láb hosszúságra ív

alakra van növe. A négy czölöp közül kettő-kettő párosával egymásra hajlik, az egyik pár a kör elején, a másik a kör legvégén és a két czölöpöt egy a felső végükön levő lyukba dugott 5—6 $\frac{1}{2}$ láb hosszú keresztrúddal kötik össze. A négy főczölöp és az őket összetartó keresztrúd által képzett elég erős kuotie alaphoz az egyik, rendesen déli oldalon levő czölöppárhoz, még két fölül szintén kilyukasztott czölöpöt erősítenek olló alakban összetéve. Ez utóbbi két czölöp képezi az ajtónyílást. Ezekkel szemben a másik czölöppárhoz is erősítenek még egy czölöpöt. Ez a hét czölöp képezi a lapp sátor alapját. Ezen alapra aztán kívülről még vagy nyolcz-tíz más duczot tesznek, először egyet-egyet az ajtó mindegyik oldalára, a többit pedig összevissza az alap körül. Ennyiből áll az egész épület faalkotmánya. Mikor ez készen van, kétféleképp földik be; vagy ponyvával, mely rendesen durva vitorlavászonból való, és vándorlás, költözködés közben mindig így; vagy pedig ha tovább maradnak egy helyen, ponyva helyett turfadarabokkal. A Skalstugu hegységben levő lapp sátor ponyvája nem terjedt egészen a földig, hanem a földtől talán két lábnyira turfával volt a faalkotmány befödve és csak a többi rész ponyvával.

En az első lapp sátorba szállásoltam el magamat. Ez volt, mint említettem, a legnagyobb, de ebbe se volt kényelmes a bemenet. Akkor ajtónyílás marad csak, hogy földig alázkodva, térden csúszva lehet bejutni a sátorba. Előbb azonban félre kell lebbenteni az ajtótakarót. Ez az ajtónyílás alakja szerint alul széles, fölül pedig majdnem csúcsba végződik. Nem fából, hanem egy darab vászonból vagy posztóból van készítve, melyet fadarabokkal peczkelnek ki. Szükség esetén rénbőrt használnak ajtó gyanánt, mint azon a kunyhón is, melyben én laktam. Ezt az ajtókarót madzaggal vagy szíjjal ráakasztják fölül az egyik czölöpre és szabadon lóg le. A mint az ajtónyílást félrelebbenti az ember, utána mindjárt magától visszaesik.

A kunyhóba belépve megálltam, mert nem tudtam merre menjek. Az egész kuotie közepe a tűzhelytől volt elfoglalva, mely a legprimitív módon van szerkesztve. Lapos kövek vannak majdnem négyszögben egymás mellé rakva, de csak egészen lazán, semmivel sem összekötve. Ezen négyszög közepe üres. Ide teszik az apróbb fát, melyet meggyújtani akarnak és föléje a kövekre a vastagabb fát. A Skalstugu hegységben csak nyírfát és fűzfagalyakat égetnek, mert fenyőfa erre már nem tenyé-

szett. A fenyőfa ugyanis csak bizonyos magasságig él meg, és 2000 lábnyira a tenger színe fölött nem található. Helyette a nyirfa lép föl, de 2500' magasságra ez is mind inkább enyészik és helyette fűzbokrok tengetik életüket. A lappoknak itt igen kicsiny nyirfaerdejük volt, a nagyobb részét elhasználták már részint tüzelésre, részint sátorczölöpökre. Azért míg más gazdagabb fás vidékeken kora reggeltől késő éjjelig szakadatlanul lobog a tűz, itt a Skaltstugu fjällbeli lappoknál megtörtént, hogy napjában többször is elhagyták aludni a tüzet. A tűzhelyet arnie-nak hívják és most hogy beléptem, vígan ropogott rajt a tűz és rengeteg füst töltötte be az egész sátrat. Nem is tudtam, meg nem is mertem volna egyenesen állni, hanem azonnal leguggoltam és az arnie-től jobbra eső oldalra mentem, hogy ott a lekuporodásra alkalmas helyet találjak. A sátorban csak ülve vagy fekvé lehet tartózkodni. A büszke testtartást sem a füst, sem a sátor alkata nem engedi meg. Felállni a közepén lehetne benne, de ezt meg a tűzhely foglalja el. A füst a sátor legalsóbb részeit szabadon hagyta és ha a földön ült az ember, a szeme meglehetősen védve volt. Az arnie fölött üst lógott egy lánczon, mely a keresztrúdra volt erősítve. Ebben az üstben főzték minden ételüket, a kávé kivéve, melyre más edényt használtak. A bemenettől az arnie-ig való helyet kivéve az egész föld nyir- és fenyő galyakkal volt behintve. Ez volt az összes bútortzat, asztalnak, székeknek, ágynak se híre, se hamva, mindezt a pusztá föld pótolta. A lapp ember rendszerint törökösen ül a sátrában vagy hasra fekvé elmélkedik a világsorsa fölött. Az ajtóval szemközt, a sátor hátsó felében a hajdani pogány lappoknál szintén volt egy kijárás. Ezt szent helynek tartották, melyen keresztül asszonynak soha sem volt szabad a sátorba belépni, hanem csak a házi gazdának és ez is csak akkor jött be vagy ment ki rajta, mikor medvevadászatra indult vagy onnan jött haza és ilyenkor nagy szertartások között hozta be az elejtett vadat a kunyhóba. Most a lappok a poaššát, így hívják a kunyhó hátsó részét, arra használják, hogy itt tartják minden velük levő apróbb és féltettebb holmijukat és élelmi szereiket. Egész zsibvásár van egy ilyen poaššá-ban: kisebb, nagyobb üstök, kávék kanná, ládikák, melyekben apróbb holmikat (czukrot, kanalakat, findzsákat) őriznek, fatálak, egy zsákban liszt stb. Magam is itt tartottam a poaššá-ban élelmi szereimet, melyeket a skaltstugani vendéglőlől magammal hoztam, mert a mint

alább még látni fogjuk, a lappok élelem dolgában is a legkedvezetlegesebb állapotban vannak. Ezt a poaššá-t, ha más nem, a kutyák még most is szent tiszteletben tartják. Ezek háborítatlanul ki és bejárnak a sátorban, de azért egész ottlétem alatt egyszer se történt, hogy egyik vagy másik a poaššá-ban egész szabadon levő elemózsiát meg merte volna dézsmálni. Szent borzadálylyal tekintgetnek a poašša felé, de a világért se menének egészen oda menni. Sok verést kaphattak, míg e szent félelmet megtanulták.

Az ajtónyíláson kívül még csak egy nyílás van a lapp sátoron és ez a tetőnyílás, melyet riehpene-nek hívnak. A mint az előbb leírt módon az egyes czölöpök összehajolnak, fölül talán egy fél méter átmérőjű köralakú nyílás marad. Ezen húzódik ki a füst és itt árad be a világosság is, a kémény mellett tehát az ablakot is pótolja. Az egyes duczok belső oldalán, főképen a hátsókein egy vagy több kampó, ághely is szokott lenni, melyekre főképen a füstölni való élelmi szereket, mint hust, sajtot szoktak aggatni, no meg erre akasztják a kis gyerek bölcsőjét is.

A sátorban letelepedve a hegység lapp lakossága egyenkint dugdosta be a fejét és buerak köszönő szóval beljebb alázkodott. Ezt a sok jövevényt pedig a pálinka csalta be, melyet magammal hoztam és most sorra kínáltam. Másodszor gyakoroltam velük szemben Hebe szerepét, hogy annál jobban megnyerjem jóindulatukat. A lappok ez italt valószínűs nektárként fogyasztják és nagyokat hunyorgatva adogatják tova elégült ábrázattal a mind jobban üresedő flaskót. Ritkán juthatnak e nemes italhoz. A svéd kormány egy bölcs rendelettel falu helyekről egészen kitiltotta a szeszes italok árusítását és csak városokban engedi meg egy-két kijelölt helyen. Megesett velem, hogy borszesz masinámat használni akarva, egy faluban az ottani boltosnál szeszt akartam venni és a negyedik községben levő patikába utasított, csak ott lehet ezt a szert kapni, nekik szigorúan meg van tiltva az elárusítása. E törvény hatása rendkívül üdvös volt nemcsak a lappokra, hanem az egész skandináv lakosságra, mely azelőtt nagyban hódolt a szeszes italok élvezetének. A 325 □ mértföld terjedelmű egész Jemtlandban csak egy város van, Östersund; Jemtland lakossága legnagyobb részének nagy utat kell tehát tenni, ha pálinkaivó vágyát ki akarja elégíteni. Csak a körüllevő falvak juthatnak hozzá könnyű szerrel. Ezek iszákosságának mérséklésére azonban több társaság is keletke-

zett, az ugynevezett gudtämplareké, kiknek az a céljuk, hogy a néppel teljesen megutáltassák a szeszes italokat. A lappokhoz, a kik a nyári és őszi időben olyan messze tartózkodnak Östersjundtól és legföljebb téli időben juthatnak közelébe, nem igen kerül pálinka, hacsak hozzájuk vetődő turisták nem örvendeztetik meg vele. Vannak azonban lelkiismeretlen parasztok, a kik Östersjundban bevásárolt pálinkát hozzájuk csempésznek a hegyekbe és azért cserébe a lappoktól értékes bőröket és szarvasokat csálnak ki. Nem hiába nevezi a lapp nép a svédet tārának, azaz csalónak. Én magam ezt nem tapasztaltam, de Jaakkola Károly, björneborgi finn tanár, a ki azon időben egy darabig velem együtt szintén a jemtlandi lappok között tartózkodott, beszélt, hogy midőn az Anaris hegységben lakott egy lapp családnál, egy kis hordócska pálinkát csempészett be egy lelkiismeretlen svéd paraszt és a míg a pálinka tartott, majdnem folytonosan részegek voltak.

A lappokhoz való menetelem alkalmával bőségesen elláttam magamat dohánynyal is, még pedig kétfélével, pipa- és rágó vagy bagódohánynyal; ez utóbbit tekercesekben árulják. Mind a kettőt sorba kínálgattam és férfia asszonya egyiránt megtöltötte a dohányos zacskóból gyűszűnagyságú kis pipáját; a férfiak pedig ráadásul a tekercsből is vágtak le egy darabot, hogy pipázás végeztével fél pófára rakják. A lapp ember szája sohasem hever tétlenül. Ha nem eszik vagy iszik, akkor pipázik, még pedig rendkívül erős, kábító dohányt; ha pedig pipája kialudt, a bagó váltja föl. A gyermekeket kivéve, mindenki pipázik és nem egy tizenhat éves lapp szépséget találtam bodor füstfelhőket eregetve. A bagózás azonban a férfiak kiváltsága; de néha titokban az öregebb asszonyok is megpróbálják. Legalább előttem nagyon gyanus volt egy idősebb lapp hölgy ábrázata, melynek fél pófája többszörösen föl volt duzzadva, ha nem volt pipa a szájában. Különben ez a szenvedélyes dohányzás és bagózás nemcsak a lappoknak, hanem a svéd parasztoknak is tulajdonsága. Ott is találtam nem egy éltesebb nénikét pipával a szájában és nem egy igen művelt úri embert bagódarabot forgatva a zápfoga tájkán.

Mikor a kunyhóba bejöttem, éppen hús főtt az egyik üstben; s mikor adományaimmal előhozakodtam, Krisztina asszony sem akart kínálás nélkül hagyni. Levette a húst rotyogató üstöt a lánczról és helyébe a kávéskannát akasztotta. Mikor a

kávé fölforrott, az egyik nyírfahéj ládikából elővett egy porcellán csészét, melylyel már egyszer megismerkedtem, majdnem színi megtöltötte kávéval és azután egy kanál rénszarvastejet tett hozzá. Olyan fehér lett tőle a fekete lé, mintha nálunk hétnyolczad rész tejhez egy nyolczadrész kávé töltenénk. Ez a kávé azonban sokkal erősebb volt, mint a milyent a svéd és norvég parasztnál ittam, mert ezek még gyöngébbre főzik, mint a lappok.

Ezen közbe bejött egy kis fiú jelteni, hogy jönnek haza a szarvasok a legelőről. Egyszerre kifelé indult mindenki, mert egy munkabíró sem maradt most tétlenül. A szarvasokat fejés végett hajtották haza. E célra egy bekerített helyre terelték be őket, mely a sátoztól nem messze egy csak igen keveset lejtő dombon volt. E kerítést kiettié-nek hívják. Magam persze a legnagyobb kíváncsisággal követtem őket és ottlétem alkalmával kétszer napjában a kihajtás, hazahajtás és fejés látványa volt a legkellemesebb és igen tanulságos szórakozásom.

A déli lappoknál az a karám, a hová a nyáját fejés végett terelték, véges-végig kerítéssel volt körülvéve és e kerítés nyírfatörzsekből volt csinálva. Két nyílás volt rajta. Az egyik, a melyben a lappok jártak ki meg be a karámnak sátraik felé eső oldalán, a másik pedig ezzel szemben sokkal nagyobb, a melyen át az őrzők a nyáját terelték be meg ki. Mind a két nyílást kereszthez tett dorongokkal zárják el.

A kiettiébe behajtott szarvasok nagyobb csapatokban szorultak össze. Szép látvány az ilyen szarvasnyáj! Egyik része lefekszik és nyugodtan kérődzik, egy másik a fejét föld felé tartja, a harmadik büszkén emeli föl ágas-bogas szarvát, a negyedik méltóságos léptekkel kerülgeti a többi, az egyik ide, a másik oda fordul, az egyik összerázkódik, a másik lábával dobant, az egész nyáj örökös mozgásban, nyugtalan elevegenségben van. A szarvas alig tud egy percig nyugodtan meglenni a helyén.

De kezdődik a fejés. Három négy lappnak kezében van a fejő edénye, az u. n. nálpie, kettő, három pedig egy 30—40 láb hosszú, karikára összetett hurkos kötelet tart a kezében. A hajtó kötelet biztos szemmel, ügyes kézzel a fejésre kiszemelt szarvas feje köré veti. Ha a szarvas szelíd állat, egy-két bakugrás után nyugodtan megadja magát, engedi hogy féket tegyenek a fejére és miután a hurkot leveszik róla, a fékkel egy fához kötik. De igen sokszor nem ily könnyen folyik le a dolog. Nem minden szarvas engedi magát ily könnyen megfogatni. A

mint a hurkot szarva körül érzi, nagyokat ugrál, de persze ez által a legnagyobb része csak annál rosszabbá teszi helyzetét, mert a hurok mind szorosabban fűződik nyaka köré és végre is kénytelen magát megadni. A vadabbja, a mint a hurkot rávetették, ijedten veti föl fejét és eszeveszett futásnak ered. A lapp ember azonban szorosan fogja derekára erősített köteleit és ilyenkor a szarvas gyors iramodásában hirtelen föltartóztatva rendszerint elesik. De alig hogy a földre került, mint a villám azonnal talpon terem ismét, fölugrik a levegőbe, előre-hátra szalad, forog ide-oda és minden áron szabadulni igyekszik. Néha sikerül is neki, a legtöbbször azonban diadalmaskodik rajta a lapp ember. A szarvas e szabadkozása közben akárhányszor megesett, hogy a hirtelen mozdulatok következtében egyik-másik lapp is elesett és a köteleit erősen a karja köré tekerve a földön is tovább viaskodott a megvadult állattal. Mihelyt azonban az ilyen megvadult szarvas a feket szája körül érzi, azonnal lecsendesedik és kevesebb ellentállással engedi magát egy fához köttetni. Van a nyáj között igaz, hogy igen kevés annyira megszelídített szarvastehén is, hogy még a hurkos köteleit sem vetik rá, hanem pusztá kézzel fogják meg. Bámulatos, milyen ügyességgel tudják a lappok a szarvasokat így megfogni. Mert nem magában áll az illető szarvas, hanem negyven-ötven vagy száz-kétszáz darabból álló csoport közepette és a hurokvetőtől gyakran 30—40 lábnyi távolságra. És mégis ritkaság, hogy elhibázza célját és még nagyobb ritkaság, hogy olyan szarvastehe-net fogjon meg, a melyet ez alkalommal egyszer már megfejték, pedig itt Skaltuganban mindennap kétszáznál több megfejtendő tehén volt.

A fejés alkalmával, mint említettem, a szarvasokat egyes fákhoz kötik a féknél fogva. A lapp asszonyok nagyobb része és egy-két férfi is, úgy feji meg a szarvast, hogy az egyik kezébe fogja a *nähpie-t*, a másikkal pedig erősen ráráütöget a szarvastehén tőgyére, hogy gyéren folydogáló tejét leadja. Itt a Skaltugu hegységben két fiatalabb férfi és egyik erősebb leánycseléd vetették ki a hurkos köteleit, fogták össze a szarvasokat, a többi pedig fejt. Egy szarvastól egyszerre csak igen keveset fejhetnek; meg vannak elégedve, ha egy deciliternél valamivel több tejet kapnak egytől.

Ott időzésem alatt kétszer tapasztaltam, hogy a kicsi borjúk szájába fék vagy peczek forma volt téve, melyet a déli lap-

pok škrauwá-nak hívtak. Minthogy a borjak ettől nem szophattak, azokon a napokon többet fejhetek a szarvastehenektől.

A skalstugani három lapp családnak összesen nyolczsáz rénszarvasuk lehetett. A lappoktól hiába kérdeztem, mennyi szarvasuk van, mindig azt felelték, nem tudják. Mit volt mit tennem, magam olvastam össze naponként a nyáját, a mint kieregették a kiettiéből és így jutottam a főntebbi hozzávetőleges számhoz, mert egy alkalommal többet, máskor kevesebbet olvastam össze. A lappok ügylátszik babonaságból nem mondják meg szarvasaik számát, mert attól tartanak, hogy ezáltal döghalál, farkaspusztítás vagy egyéb baj éri a nyájukat. Legalább ilyesmifélét gyanítottak. Mert majdnem lehetetlennek tartom, hogy ők, a kik kétszáz és több szarvastehen közt is anynyira eszükbe tudják tartani nemcsak azt, hogy melyiket fejték már meg és melyiket nem, hanem bármelyiknél is meg tudják rögtön mondani, hány éves, melyiknek hány borja volt és az összes rénszarvasokról is minden legcsekélyebb apróságot tudnak, ő róluk lehetetlennek tartom, hogy éppen a legkönnyebben megjegyezhetőt, az egész nyáj szarvasainak számát ne tudnák. Ők azt mondják, hogy sohasem olvassák meg, csak arra vigyáznak, hogy a mi van, megmaradjon; mondják, hogy a szarvasok száma igen gyakran változik, egyet a farkas öl meg, másik elmarad a nyájtól, a harmadik eldöglik, mit használ tehát, ha a számukat eszükben tartják.

Négyféle szarvas van minden nyájban. A legtöbb a szarvastehen. Skalstuganban 350—400 lehetett. A tehenek után a legnagyobb számmal volt a rénbika 30—40 körül. A többi különböző korú borjú volt. A rénbikák termetre nézve a legnagyobbak és a legjobb dolguk van. Szabadon legelnek egész esztendőben és semmi dolguk sincs, csak a nyáj szaporítása.

A rénökör a tehenen kívül a lappnak leghasznosabb állata. Ősszel, tavasszal és télen egyaránt munkába van fogva. Ősszel és tavasszal az ő hátára és oldalaira akasztják és kötik a terheket, télen pedig a szánt kell húznia. Mind ezekre nagyszerűen be vannak tanítva.

A rénszarvas általában igen szép állat és termete a szarvashoz hasonlít, csakogy sokkal vaskosabb. A feje is nagyobb, orrának alkata pedig olyan, mint a tehené. Testének hosszúsága 4—5½ láb, magassága pedig 3—3½ láb. A bőrének színe igen különböző, de nagyobbára barnás szürke, háta tájékán pedig

valamivel sötétebb. A sötét szürkés alapszint rendszerint világos szürke vagy egészen világos foltok szokták tarkítani, némelyik pedig egészen fehér, de ez igen ritka. A szeme tájéka mindegyik szarvasnak, bármily színű szőre is van különben, sötétbarna. Ez a szarvasnak nyári színe úgy, a mint én láttam, de a mint a lappok mondták, és a mint a sátorban levő bőrökön magam is láttam, téien a szarvasnak egészen más színű ruházata van és csak a fehérek tartják meg a nyári gunyájukat. A többieknek szőre nyári színükhöz viszonyítva vagy világos szürkére vagy egészen fehérre változik, ép úgy, mint az éjszakon élő állatok legnagyobb részének bundája.

Legnagyobb szarva a rénbikának van, melyen gyönyörű elágazásokat találunk. Majdnem hasonló nagyságú a rénököré is, a szarvastehéné azonban valamivel kisebb, de azért ez is jelentékeny nagyságú. Szarvatlan rénszarvast ritkán lehet látni és csak a réntehenek közt találhatni. Sajátságos, hogy azok a szarvasok, melyeket az 1888-ban Budapesten járt lappok magukkal hoztak, majdnem mind szarvatlanok voltak. Lehet, hogy úgy okoskodtak, hogy a legkülönösebb szarvasainkat visszük el magunkkal. Lehet különben, hogy azért hozták ezeket magukkal, mert a szarvatlan rének a legszelidebbek szoktak lenni. Egy ilyen szarv igen nagyra meg szokott nőni, sokszor három lábnál is magasabbra. A homlokból egyenesen vagy egy kissé hátrahajolva nő ki, a közepe felé pedig ívalakban előre irányul és mindegyik része ismét számos ágra oszlik. Az ágak egy része rendszeren mindjárt a szarv tövében lefelé irányul és igen soknál szélesre lapátalakra nő több apró ágacskával. A szarv alakja és elágazása rendkívül változatos és majdnem minden szarvasnál más és más.

A rénszarvasnak sajátos hangja van és leginkább a disznó rőfögéséhez lehet hasonlítani. Mikor az ember a nyáj közt tartózkodik, szünetlenül hallja a rénteheneknek borjaikat hivatató rőfögését és a borjakat, a mint anyjoknak, szintoly hangon felelgetnek és őket keresik. A rénökrök és bikák nem hallatják ezt a hangot.

A rénszarvasok általában igen szelid állatok és bátran járhat az ember közöttük, ráteheti a hátára vagy a szarvára a kezét, azért nem haragszik meg. Három-négy éves kis gyermekek ott csötlöttek-botlottak közöttük és egy két esztendőskicsike is bátran mászkált és tipegett a legsűrűbb csapatban. Nem hallgattott anyja »alie« tiltó kiáltására. De ha megakartam egyiket vagy

másikát fogni, különösen pedig, ha bogas szarvába akartam kapaszkodni, összerázkódott és erős mozdulattal ragadta ki magát kezemből és iramodott tovább. Egyszer az egyik úgy megharagudott, hogy első lábával ki is rúgott. A szarvas általában soha sem öklel és úgy látszik se védelemre, se támadásra nem használja a szarvát, hanem annál gyakrabban kirüg. Nem egyszer voltam tanúja, hogy fejés közben, mikor a szarvas megunt már a fejést és a tőgyére való ütögetést, egyszerre csak rúgott egyet és a nühpiet több szarvastól nagy nehezen összefejegetett tartalmával együtt kiütötte a fejő kezéből. Teljesen megszelídíteni a rénszarvast, hogy az ember minden akaratához alkalmazkodjék, nem lehet. És ez nem is csoda. Hisz a szarvas soha sem él istállóban, soha sem kap az embertől ennivalót, hanem szünetlenül künt van a szabad ég alatt és télen nyáron maga keresi táplálékát.

Nyáron a szarvas minden növényt megeszik a mi utjába akad és épp úgy eszi a zöld fűvet, mint akármily más állat. Télen azonban, mikor a földet vastag hó borítja, ez alól zuzmót kapar ki magának, vagy a fákról a mohot eszi le kénytelenségből.

Mikor a lappok közt tartózkodtam, egy pár napig igen meleg volt. A szarvasok ekkor derekasan izzadtak, a rénszarvasbögölyök pedig tömegesebben röpködtek körülöttük. Ezek nagyon fölizgatják, majdnem dühbe hozzák a szarvast. Mikor meglátja vagy zümmögését hallja, fölemeli fejét, mereven néz, idegeinek minden porczikája összeremeg és egész testében összerázkódik, kirüg, horkant egyet, hogy a veszedelmes bogarat távol tartsa. Egyik ilyen bögölyfajta a szarvas szőrére rakja tojásait, melyek ott kikelnek, keresztülfurják a bőrét és ott alatta bebábozzák magukat. Ezt a déli lappok *špahtá*-nak hívják. Egy másik ilyen bögöly fajta a szarvas orra alá rakja petéit, ennek *nurõpa* a neve. Az előbbi olyanféle, mint egy kisebb úri darázs sárga sávokkal, az utóbbi sötétbarna. Lárvaik még nyári időben kikelnek és kiröpülnek a szarvasból és ősszel az tőlük okozott seb is begyógyul.

Még kellemetlenebbül megkínózzák a szarvast a szúnyogok, melyek leginkább bársonyszerű szőrrel bevont és finom veredényekkel aláfutott szarvát szemelik ki csipésök tárgyául. Ezen seregesen lehet őket látni; de azért nem kisebb kedvvel keresik föl orralyukait és fülét is, általában mind azon helyeket, ahol a bőre vékonyabb és kevesebb, ritkább szőrrel van fedve.

Borzasztó sok szúnyog van a lappmarkokban, annyi, hogy délibb vidéken lakóknak fogalmuk sem lehet róla. Olyan csapatokban jelennek meg némely vidéken, hogy alig lehet tőlük járni és kisebbszerű felhőknek is beillő rajokat alkotnak. Ha az ember csak egy pillanatra is megáll, százával, ezrével csapódnak arczába, nyakába, beleakadnak ruhájába és kézzel lábbal kell dolgozni, hogy távol lehessen őket tartani. Az itt lakó úri népek szunyoghálót viselnek, melylyel egész arcukat befödik és nyakuk köré kötik, a közönségesebb nép pedig kátránynyal szokta magát bekenni és úgy védekezik csípésük ellen. Mennél magasabb helyre jutunk, annál kevesebb lesz a szúnyog, de azért itt is elég van. Egyszer egy 3000' láb magas és ekkor hóval még teljesen elborított fjáll tetejére érkezve pihenőt tartottunk és még ide is rengeteg rajokban kísérték az apró vérszopók. Leültünk egyet falatozni és dolgunk volt, míg vajas kenyereinket, mely egy svéd étkezésnél se hiányozhatik, meg tudtuk enni. Egész sereg szúnyogot kellett elébb minden oldalról eltávolítani. A szúnyog és meleg elől szeret a szarvas leginkább a hegység legmagasabb részeire menekülni. A lapp ember maga nem igen sokat törődik a szunyoggal, a szabadban nem védekezik ellene, sátrából pedig a füst tartja távol. A skalstugani hegységben csodálkozásomra aránylag igen kevés szúnyog volt, valószínűleg azért, mert a mocsáros terület se volt olyan nagy, mint másutt szokott lenni a lappmarkokban.

Mikor a szarvasokat megfejték, kinyitják a kerítés kapuját és a kutyák ugató szavára kiindul rajt a nyáj. Egy kis darabig gyorsabban iramlík tovább, de aztán csakhamar lassabban megy és elkezd legelni. Egyik másik szarvas félre igyekszik a többitől, de a kutyák mindig vissza-vissza riasztják a többi közé. Mihelyt magasabb pontokra érnek, a hol kevesebb a fű, szerte széled a nyáj, de a nyomukba siető pásztorok szavára a kutyák mindig visszaterelik a nagyon messze kalandozókat. Igen meleg napokon 3000—4000 lábnyira is fölmenekülnek a szarvasok, hogy a hófoltokon lehűtsék magukat. Egy nap magam is velük mentem, de nem messze követhettem őket, mert helyenkint negyedóraig is tartó a megolvadt és olvadozó hótól keletkezett sárterületen kellett keresztül menni, másutt pedig alárohanó patakon kellett volna keresztül gázolni. A lapp ember rá se hederít az ilyenekre. Nyári cipője, mely kikészített bőrből van, szorosan oda van kötözve bocskorkötővel bőrnadrágjához és azon a víz nem hatolhat be.

Egészen más képe volt a nyájnak, mikor haza hajtották a fejéshez. Messziről föltünedezett a távoli dombokon. Csak egész tömegében látszott, még az egyes szarvasokat alig lehetett megkülönböztetni. Ilyenkor olyannak látszik az ágas-bogas szarvakkal megáldott nyáj, mintha mozgó erdő közelednék felénk. Men-nél közelebb jött, annál gyorsabb lett a mozgása. Föl-föl hal-latszott a pásztorok kiáltása és a kutyák ugatása. A nyáj mind gyorsabban rohant le a dombokon, majd eltűnt egy darabig a völgyben, hogy újra feltűnjék egy másik domb tetején. Itt már tisztán látszottak az egyes szarvasok, a mint feltartóztathatatlan futásban ugráltak egyik szirtdarabról a másikra, majd gyors fordulattal el-eltűntek mögöttük. Mikor négy-ötszáz lépésre lehet-tek a kiettiétől, a leggyorsabb iramlásban törtetett előre az egész nyáj, messze maga mögött hagyva az ugató, kergető kutyákat és nemsokára mind benn volt a kiettiében.

E látványban minden nap kétszer gyönyörködhettem, mert napjában kétszer hajtották haza a nyájat: délelőtt úgy 10—11 óra tájban és délután 5—6 óra közt. Mindannyiszor jó két, sokszor három óráig is eltartott a fejés.

A fejt tejet a lappok a nähpiéből egy kannához ha-sonló hordócskába, az ugynevezett kákkié-be, töltötték, mely-nek fölül nagyobb nyílása van. Az ilyen kákkie mellett ren-desen egy láb hosszaságú rénszarvascsontból készült kanál is szokott lenni, melylyel a megaludt vagy megsűrűsödött tejet a hordócskából kimerik. Azt a tejet, a mi a napi használatból megmarad, a déli lappok úgy szokták eltenni, hogy a hordócs-kát mindenestül elássák a föld alá; ott aztán megalszik és be-szárad. Ezt a tejet kierkie-mielki-nek vagyis kötej-nek ne-vezik és az ilyen tej igen sokáig 3—4, sőt némelyek szerint husz évig is elállhat. A lappok ebből a tejből visznek magukkal, ha valahová útra indulnak és ilyenkor egy kis friss tejjel hígít-ják föl a meglehetősen összeszáradt és keményedett aludt tejet. Egyszer egy herjedáli lapp emberrel mentem együtt egy darabig és ennek összes elemőzsiája egy fadobozban valami pempőféle ételből és ebből az aludt tejből állott, mely már két éves volt. Megkóstoltam és elég élvezhetőnek találtam. Csípős, régibb lip-tai túróhoz hasonló íze volt. A napi használatból megmaradt tej másik részéből sajtot készítenek, vaját csak ritkábban.

A frissen fejt rénszarvastej is igen sűrű, körülbelül olyan, mint nálunk a tejszín v. tejfel. Nem is lehet így inni, hanem a

lappok felényire vízzel keverik és úgy isszák vagy használják főzésre. Igen kellemes íze, de egy kissé különös, a kecsketejéhez hasonló szaga van.

Miután bevégeződött a rénszarvasok fejése és a tejet részint az egyes háztartások között elosztották, részint a fölösleget kelően eltették, a nyájjal őrzésre kiment lappokon kívül a többiek mind visszatértek sátraikba, hogy kipihenjék magukat és egy kis kávé igyanak. Mert hát kávé nélkül ma már lapp ember el nem lehet és akárhová jövünk közénk, a legéjszakai és legdélőbb részeken, a legkietlenebb hegysek között vagy városok és falvak közelében, ezt a luxuscikket mindenütt megtaláljuk. A szesz italok helyét ez pótolja mindenütt. A kávé erősen megpörkölik és aztán egy követ vagy egy másik követ vagy pedig a fejszefokával összetörik. Helyely-közzel azonban már kávéőrölő masinát is lehet látni. A kávé megfőzésére és leszűrésére ugyanegy edény szolgál, mely belül egy kis szűrővel van ellátva. A kávénak sajátos ízt ad az, hogy némi sóval főzik. Mindig tejjel isszák a főtebb említett módon, de csukrot nem tesznek beléje. A lapp ember úgy tesz, hogy kezébe vesz egy kis darab csukrot, harap egyet belőle és úgy iszik rá egy korty kávé. Napjában nem egyszer, se kétszer, hanem legalább négy-ötször látjuk ott a kávé kannát a tűzön és aztán a földön guggoló kávészürcsölgető lappokat.

A kávé kívül a déli lappoknak egész nyáron át, körülbelül május végétől egész szeptember végeig majdnem egyetlen táplálékuk egy pempőszerű étel, melyet úgy készítenek, hogy az üstbe kétharmad rész vizet és egyharmad rész tejet forralnak föl és mikor ez fölforrott, annyi lisztet habarnak bele, míg sűrű péppé nem lesz. A lisztnek a vizes tejjel való összekeverésére itt egy kis seprőt használnak. Mikor a pempő elkészült, nyirfából való majdnem lapos tányérokba mernek belőle, aztán egy másik hosszukás vagy gömbölyded kivájt fatányérkába félig vízzel hígított tejet tesznek, és hozzálatnak az evéshez. Először egy kanál pempőt vesznek, azt megeszik, azután belemerítik a másik tálban levő tejbe és egy-két kanál tejjel leöblintik. Mikor üresedik a tál, félreteszik a szintén nyirjából készült kanalat, most már a begörbített mutató ujj veszi át a kanál szerepét, melylyel a maradékot kotorják ki. Mikor pedig a mutató ujj is megtette kötelességét, kezdődik, a nyelv szerepe, mely bámulatra méltó munkát végez. Olyan tisztára kinyalják vele az edény oldalaira

tapadó ételt, hogy a leggondosabb mosogatás se vihetné le jobban. A lappok tapasztalatom szerint nem is mosogatják el a kisebb edényeiket soha sem. Csak az üstöket láttam nagyjában kiöblíteni.

A kávéfőzést rendszeren az asszony nép végezte, a pempő és hús főzés azonban egész otlétem alatt a férfiak dolga volt. Az én szállásomon vagy öreg házigazdám vagy pedig J ú n á s z nevű szolgálja voltak a szakácsok. Érdekes volt az ilyen főzést végig nézni. A keverő szerszámot többszörösen kivette, hogy megnézzé, milyen az étel, de leginkább hogy alkalma legyen a seprő végignyálására. A világért sem tette volna úgy vissza az üstbe, hogy a rátapadó zsíros levet vagy pempőt rajta hagyja. Minek lett volna akkor szakács, ha kampóra fogott ujjával és nyelvvel meg nem tisztította volna? Ez a szakács kiváltsága.

A ki a lappok között van, annak nemcsak az effélét kell megszoknia, hanem arra is rá kell magát szánnia, hogy abból az ételből, a mit így lát elkészíteni, és abból az edényből, a mit így tisztogatnak el, még egyék is. Meg kellett nekem is tennem, részint kíváncsiságból miféle íze van az ételüknek, részben hogy meg ne sértsem vendéglátó szivességüket. Igaz, hogy a mennyire lehetett, iparkodtam, hogy ne nagyon legyen benne részem és inkább csak a kávéivásra szorítkoztam. Erre a célra Krisztina asszonynak két porcellán csészéje és két ezüst kanala volt, hogy az őt meglátogató idegeneket azokban kínálhassa meg. Ezek voltak az egyedüli fényűzési cikkek, melyeket sátraikban láttam.

A kávé és pempőn kívül nyári időben igen ritkán élnek más ételekkel. Néha-néha halat is fognak, de a skalstugani lappok csak a hegyről lezuhogó patakban foghattak, melybe a Skal tóból úsznak föl egyes pisztráng és lazac fajta. A Skal tóban egyáltalában nem volt szabad halászniok, mert ez már nem tartozott azon területhez, melyért a lappok adót fizettek. Mert bizony adót még a lappoknak is kell fizetniök, még pedig azért a legelőterületért, a melyen nyári időben tartózkodnak. Igaz, hogy igen csekély összeget, melyet más úton busásan visszakapnak a kormánytól. A halászátra különben nem is értek rá, annyira el voltak a sok rénszarvas őrzésével és fejésével foglalva. Hust nyári időben nem jószántukból esznek, hanem csak akkor, ha okvetetlen le kell vágniok a szarvast vagy ha vadállat (farkas vagy rozomák) szaggatta szét. Éppen odaérkezésem alkalmával

tépett szét a farkas egyet, de sikerült a fenevadat elriasztaniok és a húst a maguk számára megmenteni. Ottlétem alatt még egyszer megjelent a farkas a nyáj között és egy szarvasnak az egész vékonyát fölszaggatta, de minthogy a megtámadott állatnak hamar segítségére siettek, még élve sikerült megmenteniök és ez a szarvas életben is maradt. A farkastól néha rendkívül sokat szenvednek és télen alig mulik el hét, hogy egyet-kettőt meg ne ölnének a nyájból.

Kenyeret a lapp ember nem eszik. Igen ritkán történik, hogy egyik vagy másik torkosságból kenyeret süt. A harmadik sátorban, a hol öt gyermek volt, voltam egyszer ottlétem alatt ily kenyérsütésnek tanuja, melynek az ottani legidősebb kis lány volt a mestere. Ne olyan kenyeret képzeljünk, mint a milyen nálunk van, jól megkelt, megdagasztott három-hat kilós kenyéret, mert ilyent az egész éjszakon sem igen ismernek. Egész Svédországban és részben Norvégiában negyed hüvelyk lángos v. langalló vastagságú és alakú kétszersült, az ország belsejében pedig a parasztok közt még ennél két-háromszorta vékonyabb, a zsidók laskájához hasonló alakú és nagyságú kenyér van használatban. A kis lány ilyen laskaforma kenyeret sütött. Egy tányérba egy kis lisztet és vizet tett, aztán meggyúrta, és a kezében kinyújtván, odadobta a tűzhelyre. Egy pár pillanat alatt megsült. Ilyen laskát négy-ötöt csinált és megkente rénszarvasvajjal, de csak a gyerekek ettek belőle, a nagyobbak nyalánkságnak tartották volna.

Növényi táplálékot a lappok főzelék alakjában soha sem használnak, de van egy pár növény, melyet nem otthon a sátorban, hanem künt vándorlásuk vagy legeltetés alkalmával szívesen fölkeresnek és megesznek. Ilyen növény volt itt egy Angelika fajta, melynek a száráról a külső héjat leszedik és a belét megeszik. Ezt azonban nemcsak a lappoknál, hanem norvég parasztoknál és norvég úri körökben is láttam. Egy séta alkalmával egy kisasszony nagy élvezettel kereste föl a majdnem embermagasságra megnövő Angelikát és nekem is juttatott beléből, melynek édeskes fanyar íze van. Itt Skalstuganban az Angelikát nem igen lehetett találni, hanem annál több volt a lápos területen egy a mi földi szedrűnkhez hasonló növény, egy rubus fajta, melynek szép pirosas, kellemes ízű és jó illatú gyümölcsét igen szerették enni.

Én a lappokhoz négy napra való eledelt vittem magammal,

vajat és sajtot s egy pár doboz konzerv hust, melyet a skalstugani vendéglős tett el. E dobozokban hófajdok voltak, melyeket itt rengeteg számmal szoktak télen vadászni, bár nagy fáradtsággal jár az elejtése. Husának íze igen jó, csekély kesernységet könnyen meg lehet szokni. Ezt csak azért említem föl, hogy a lappokat másik oldalukról mutassam be. Mikor a rendszeren sült kenyérre vajat kentem vagy akármi módon evéshez fogtam, biztos lehettem benne, hogy egy csomó gyerek és felnőtt házbelleim is körülögnak. Áhitattal kísérték ilyenkor minden mozdulatomat és alig győzték várni, mikor juttatok már nekik is a ritka eledelekből. Mielőtt evéshez fogtam, rendszeren előbb a lapp népségnek kentem föl a vajas kenyeret és annak is juttattam mindenhől, a mi velem volt. Először adtam a kicsinyeknek, kik nagy tisztességtudással odaléptek hozzám, kezet fogtak velem, miközben térdüket meghajtva pukedlit csináltak és *kuččien*, *alties* »köszönöm« szavakat rebegték. Az öreg lapp mozdulatlanul maradt s csak svédül »tackar« szóval köszönte meg az odanyújtott falatot. Krisztina asszony azonban nagyon udvarias akart lenni és mind a két térdét igen erősen meghajtva szokta megköszönni az adományt. Ennek az adakozásnak persze az volt a következtése, hogy élelmi szereim előbb kifogytak, mint a mint számítottam és egy napig a huson kívül majdnem teljesen lapp kosztra voltam szorítkozva. A skalstugani vezető hozott át otlélétem alatt háromszor új szállítmányt és utasításom szerint különösen kenyérrel és vajjal látott el bennünket bőségesen.

Egyszer Liebig húskivonatából levest főztem és nem tudom, mitől, rettenetesen rossz íze lett, a lapp gyülekezet azonban csetegtette a nyelvét és alig győzte dicsérni, milyen jó portéka ez.

Tekintsük most egy kissé közelebbről a lappokat, a kik itt a Skalstugu hegységben laktak. Mint említettem, három család élt itt együtt három külön sátor vagy kunyhóban és szarvasaikat együtt legeltették. Mind a három sátorbeli lakosság szoros rokonsági viszonyban volt egymással. Az első sátorban lakott házigazdám, egy öreg hetven esztendő s lapp ember, a ki mogorván, szótlánul tekintett bele a világba. Annál beszédesebb volt a felesége, Krisztina asszony, a ki maga volt a megtestesült barátságosság. Negyven esztendő snek mondta magát és második felesége volt az öreg úrnak. Három apró gyermek bizonyította, hogy házasságuk boldog volt. A legidősebb négy, a

legkisebbik két éves lehetett. A második sátorban házigazdám testvére, egy özvegy asszony lakott, a kinek az urát valamikor norvég parasztok verték agyon. Fiának elbeszélése szerint ez úgy történt, hogy mikor egyszer az öreg mindenféle holmit ment el bevásárolni egy faluba, ott egy lakodalmas házba tévedt. A házi gazda jól tartotta, de a háznép közt voltak egyesek, a kik haragudtak a lappokra, mert a rénszarvasok nagy kárt tettek szénájukban és most ezen a lapon akarták boszújukat kitölteni. Összeverték, rugdalták és kidobták. Út közben aztán, mikor haza felé ment, belebotlott egy folyó árkába és ott találták holtan.

A harmadik sátorban lakott az öreg lappnak első feleségétől való fia a feleségével és öt gyermekével. Összesen tizenhét lélekszámból állt az itteni lapp lakosság. A sátrak, úgylátszik, a gazdák kora szerint voltak elhelyezve. Legelől volt a legöregebb gazdáé, és legutoljára a legifjabbiké.

E szorosan a családbeliekhez tartozókon kívül még három cseléd, jobban mondva rénszarvaspásztor is volt a Skalstugu-fjäll-ben; az első sátorban egy szolga, a harmadikban pedig két cselédleány. Cselédet kell minden lappnak tartania, a kinek nincsen felnőtt fia vagy leánya, mert a rénörzés rendkívül fáradságos, veszélyes. A nyáj sokszor mérföldekre elkalandozik, nagy hőségben néha fölmenekszik a hegység legmagasabb pontjaira 3—5000 láb magasságra. A pásztor nem aludhatik egész éjjel, mindig a nyáj nyomában kell lennie, aztán meg napjában kétszer is hazaterelik fejni. Egy maga a lapp a gazda ezt minden fizikai erejét elővevő munkát meg nem bírná. Fogad tehát cselédet, a ki évenként száz kronát, körülbelül hetven forint készpénzt meg egy-két rénszarvast kap. De egy cseléd maga sem győzné a dolgot. Rendesen ketten-hárman együtt legeltetik a nyáját, hogy könnyebben boldoguljanak vele. A szegényebb lappok cselédkezés által szereznek maguknak egy kis tőkepénzt meg rénszarvasokat és így válhatnak később a maguk gazdáivá, rénszarvastulajdonosokká.

A lappok kicsisége ismeretes dolog. De azért nem oly törpeszerű a termetük, mint a mint gondolnók. A Skalstugu-hegységben levő felnőtt négy férfi-közül három biztosan volt öt láb magas és valamivel több is, a negyediknek termete azonban nem érte el az öt lábat sem. De azért a déli és éjszaki lappok közt jártomban kivételesen olyanokkal is találkoztam, a kik a hat

lábát is megütötték és a legmagasabb termetűek közé számíthatták magukat. Valószínű, hogy ezek nem mindenkor voltak tiszta lapp származásúak, hanem svéd vagy norvég apára ütöttek. A lappok különben már azért is kisebbnek látszanak, mint más halandó, mert bocskoruknak soha sincsen sarka. Az asszonyok termete olyan arányban áll a férfiakéhoz, mint nálunk, rendszerint valamivel alacsonyabbak.

Arczuk kifejezése általában nem nagyon tér el a körülöttek élő svéd és norvég lakosságétól és ha a lappok nem járnának sajátos ruhájukban, a legtöbbször nem lehetne felismerni, kivel van dolgunk.

Köztük jártomban igen kevés olyan tipikus arcot találtam, melyre bármilyen körülmény között azonnal rámondhattam volna, hogy ez lapp arcz. Az ilyenek sovány, szikár emberek voltak kiálló pofacsontokkal és széles szájjal. Orruk tövében lapos volt és szemük mélyen bent ült üregében. A skaltsugani hegységben még aránylag a legtipikusabb alakokkal találkoztam és a két legöregebbiknek, a házigazdámnak és a szomszéd sátorban lakó nőtestvérének volt a legérdekesebb arczuk. Az öregnek a fönt említett tulajdonságokon kívül még igen gyér bajsza és alig egy-két szálból álló szakálla volt az álla körül. Ez azonban nemcsak őt, hanem a többi lappokat is jellemzi.

Ha asszonytestvérével úgy éjszakának idején véletlenül találkozom, azt hiszem, megijedtem volna. A mit gyermekkori mesékben boszorkányokról hallottam, annak e lapp hölgy megtestesülése volt. Termete kicsiny, sovány, arcza feketésbarna. De ez alig volt az eredeti színe, a nap heve és a sátortűz füstje barnította meg. Szeme még mélyebben bent ült az üregében, mint a testvéréé és a mellett egészen gyuladt volt. Szeme héja olyan vörös volt, mint a főtt rák és bocsanat a szóért, körül mindenféle színárnyalatú csipa folyta be. Barnás haja kibontva szabadon lebegett és kuszáltan, ziláltan verdeste vállát. Hozzájárult még öltözete, mely komikus kísértetiességét még csak növelte. Mindig kikészített szarvasbőr ruhában járt, mely egészen olyan szabású volt, mint a férfiaké. Lába fejét a különös alakú lapp bocskor, szárát magyar szabáshoz hasonló szűk nadrág, felső testét pedig ing forma kabát takarta. A mint gölyavékonyágú lábát és rajt az idomtalan nagy bocskort szemléltem, mindig a vékony száron fityegő nagy pipa jutott az eszembe. Fején egy különös alkatú római sisakhoz legjobban

hasonlító fejdísz, kontyot viselt, a milyent sehol máshol nem láttam, csak a déli lapp asszonyok fején. Különben békés, barátságos természete éppen nem felelt meg boszorkányos külsejének.

Fejés közben a többi lapp asszonyok és lányok is rendszeren bőr ruhát viseltek. Ezt nem kell a pizsoktól és szakadástól féltetni. A férfiak nyári időben otthonn a hegyek között rendszeren szintén ilyenben járnak. Mind a két nembeliek azonban durvább posztóból készült ruhát is viselnek, melynek egészen olyan szabása van, mint a bőrruhának.

Ennek kapcsán röviden bemutatathatjuk a lappok ruházatát is. Nemcsak kikészített bőrből és posztóból, hanem szőrös bőrből is készül, még pedig télen kizárólagosan ilyenből. Kezdjük legalul. A bocskorok csónakhoz hasonló alakúak. Rendszerint három darab bőrből állnak. Az alsó képezi a sarkot és talpat és fölfelé görbülő kikerekített csúcsban végződik. A felső keskenyebb és puhább bőrdarab szintén csucosan végződik; a harmadik bőrdarabból pedig a bocskor szárát csinálják. E három darab bőrt a rénszarvas idegeiből készült czérnával összevarva kész a bocskor. Harisnyát a lapp ember nem ismer, helyette egy bizonyos carex fajjal, melyet előbb jól megtilol és meggerebenez, béleli ki a cipőjét, épp úgy télen, mint nyáron. Ez a bocskorszéna tartja lábát télen melegen és óvja meg az átnedvesedéstől, ha patakon vagy mocsáron kell átgázolnia. Ilyen szénát a lapp ember vándorlása közben mindenüvé magával visz és ha sátorba jut, legelső dolga, hogy bocskorát levetve kiszedje a benne levő szénát és vagy frissel váltsa fel, vagy ha pedig az nincsen, az az átnedvesedett meg szárítsa. Anélkül, hogy evvel a szénával belül jól ki ne tömködné, a lapp ember az idomtalan nagyságú cipőben nem is tudna járni.

A cipő szárán a varrat egyik oldalára egy kis fület erősítenek, a másik oldalára egy szíjat, a szíj végébe pedig egy posztó szalagot. Ezt a szalagot jó szorosan körültekerik a cipő szárán a boka felső részétől fogva vagy három-négy hüvelknyire és ezt a szalagot úgy erősítik meg, hogy bojtos végét a legfelső rétegen keresztül dugják.

A bocskor szára azonban már a nadrágon nyugszik. A nadrág, mint említettem, szabásra nézve egészen a magyar nadrághoz hasonlít. Alul a bokáig terjed, fölül pedig a csipőig, a melyre szíjjal erősítik meg.

Inget vagy más alsó ruhát a lappok nem viselnek. Felső

testüket egy az ing szabásához hasonló kabát fűdi be, melyet *k a p t e*-nak hívnak. Elöl a mell közepéig nyitott és a férfiaknál térdig, az asszonyoknál valamivel a térden alul, lábikráig ér. Sok *k a p t e*-n két-három hüvelyk hosszú egyenesen felálló gallért is lehet látni, a férfiaknál rendszeren, asszonyoknál nagy ritkán.

Mellényt a lappok szintén nem ismernek, hanem helyette melltakarót használnak. Ez mindig posztóból való és béléssel is el van látva. A nyakuk köré kötik és a kabáttól csupaszon hagyott mell betakarására szolgál. A melltakaró egyik oldalának bélésén kis zsebforma van és ide teszi a lapp ember legféltettebb kincsét, a pénzét.

A *k a p t e*-t férfi és nő övvel erősíti a test köré. Ez rendszeren vagy szij vagy gyapjúszalagból van a végén kapcsokkal, csattal. Az asszony az övet úgy szorítja derekára, hogy a *k a p t e* egész szorosan simul a testére, a férfiak ellenben testük felső részén jól föl húzzák az öv fölött a *k a p t e*-t és ezáltal a *k a p t e*-n belül a mell tájékán nagy üres hely marad, a kebel, a hová a lapp ember mindenféle apró-cseprő jószágot szokott dugdosni: kését, pipáját, dohányát, ivó és evő kanalát, tűzszerszámát és csekélyebb utra való élelmi szereit. Az övön a férfi a láda kulcsát, ivókanalát, az ugynevezett *kuksie-t*, néha a kését is és gyakran egyes bőrzacskókat hord, melyekben némelyik azon holmikat szokta vinni, a miket a másik keblében rejteget. Az asszonyok öve cifra szokott lenni, ezüst vagy cinnfonállal kivarrva. Az ő övükön egy kis csont- vagy fémkarikára szijdarabokkal erősítve, különféle varró eszközök függnék: kis kés olló és sajátságos alakú tűtartók.

Igy voltak a lappok öltözködve Skaltstugu fjällben. Csak még a fejfödőről kell szólnunk. Mig a többi ruha szabása, alakja, és anyaga az összes lapp területeken egyforma, addig a fejtakaró alakja igen különböző szokott lenni és sapkájának vagy fejkötőjének alkata szerint a legtöbbször már külsőleg meg lehet ismerni, melyik lapp hová való. Van azonban egy sapkaalak, mely úgy látszik, az eredeti és legéjszakibb és legdélibb részeken egyaránt előfordul. Ez posztóból való, kupalakú és vagy két vagy több kisebb darabból van összevarrva. Ez a sapka a déli lappoknál rendszeren barna színű és alul többnyire piros posztó szalaggal van díszítve. Ezt viselik a nők is, csak hogy nem húzzák a homlokukra, mint a férfiak, hanem úgy teszik fönt behajtva a fejükre, hogy elöl a hajuk jól kilássék. Ennek a sapkának a déli lappok-

nál nincs a csucson bojtja, mint éjszaki vidékeken. Van azonban egy másik alakú sapkának, melyet csak a déli lappoknál láthatunk. Ez az előbbihez egészen hasonló, csak hogy kívül több apróbb posztódarabból hozzávarrt pereme, szegélyzete van, melyek közül az elől levőt ernyőnek le is lehet a szemre huzni. Csak még a fejkötők közül említünk két fajtát. Az egyik lányoknál, asszonyoknál egyaránt használatban van és a francia katonák vállrojtjához hasonló. Olyan mintha két darabból állna és a fejhez simuló középső részén szalagdísz van. Egy másik fajta fejkötő a már említett római sisak féle, mely úgy kapja különös alakját, hogy fejükre olyan forma kontyot tesznek és erre kötik a kendőt.

A lappok korán megöregesznek, különösen az asszonyok és ekkor borzasztó csunyak lesznek. Akárhány lapp asszonynyal találkoztam, a kit legalább is hatvan-hetven esztendőre becsültem és kérdezősködésemre az sült ki, hogy harminczöt, negyven, negyvenöt évesek. A fiatalabbak közt nagyon sok a csinos. A Skalstugu hegységbeli kisebb és nagyobb lapp gyermekek közt négy-öt volt olyan, a kiknek a szépségével bármelyik anyja dicsekedhetett volna. Az egyik leánycselédnek is igen csinos vonásai voltak és ez tudta is, hogy szép. Mikor idegenek jöttek, a mi kétszer történt ott tartózkodásom alatt, mindig sietett átöltözködni, föltette fejére francia dupla vállrojtához hasonló fejkötőjét, lesímitotta a haját és csak úgy mutatkozott előttük. A másik pásztorleány pufitos, képű egy cseppet se szép leány volt. Ez már nem volt hiú és megmaradt abban a formában a milyenben a vendégek jötte előtt. Lehet, hogy azért viselkedett így, mert maga is tudta, hogy egy cseppet sem szép, de valószínűleg azért, mert neki nem volt már oka mással törődni, volt már vőlegénye.

Ez a vőlegény pedig nem volt más, mint, a sátorombeli lapp szolga. Mint nagy titkot árulta el nekem e nevezetes dolgot Krisztina asszony, mert a déli lappoknál illetlenség számba megy valakit nyilvánosan vőlegénynek, menyasszonynak bemutatni. De Krisztina asszony se mondta meg, melyik pásztorleány a boldog menyasszony és nem is tudtam meg egész ottlétem alatt, melyik a szerencsés. Midőn kérdeztem őket, mind a kettő fülig elpirult és szörnyen tiltakozott ellene, de e mellett hamiskásan mosolygott is. Jónás se vallotta be, melyik a szíve választottja és a valóságot csak 1888-ban tudtam meg, mikor az állatkertben magukat akkor mutogató déli lappok közt Johann Jonassont, ez

volt a szolga neve és Serina Johansdottert, a pufitos képü pásztorlányt mint boldog házastársakat láttam viszont.

A családi élet a két gyermekekkel megáldott sátorban, a mint ott időzésem alatt tapasztalhattam, igen jó volt. Soha sem hallottam ez idő alatt egy pörlekedő szót se közöttük, és szinte látni lehetett rajtuk, mily gyöngéd szeretettel viselkedtek gyermekeik iránt. El-elnézegettem, a mint lefekvés előtt az öreg lapp minden este összetéttette kis gyermekei kezecskéjét és áhitattal mondta elő és mondatta el velük az estéli imádságot s a Mi-atyánkot. A kis gyermekek, még a két esztendő is egészen olyan ruhában járnak, mint a felnőttek és igen komikus alakok voltak. A fiatalabb házaspárnak nem rég kis fia született, mely oda-jövelelem alkalmával még csak két hetes volt. Ott feküdt a sátorban egy kis bölcsőben; de milyen bölcsőben? A déli lappok k i e r h k a m a -nak hívják és fából készítik. A lappok életmód-jához viszonyítva rendkívül gyakorlati tárgy ez. Mindössze talán egy méter hosszú és talán $\frac{1}{6}$ méter széles volt. Alakra legjobban egy óriási félczipőhöz lehet hasonlítani, csakhogy a félczipő sarkának megfelelő rész egy kissé keskenyebb, a hegyének megfelelő pedig szélesebb. A bölcső ívalakban beborított fele alá jön a kiseded feje, a bölcső oldalaira pedig egy rénszarvasbőr van erősítve, melybe a kisededet takarják. A kisednek semmi ruhája sincs, hanem egész meztelenül finom puha bőrbe göngyölgetik és alája mohot tesznek. Valahányszor a gyermeket kiveszik, mindig uj mohot tesznek a régi helyébe. Ennek a bölcsőnek nincs lába vagy kereke, nem is nyugszik a földön, hanem az elején és hátulján egy kötél vagy szij van ráerősítve és annál-fogva akasztják az egyik sátordúc kiálló kampójára. Ha az anya elmegy hazulról akár a messze eső templomba, akár máshová, vagy ha az egész család más helyre költözködik, a bölcsőt a köteleknél vagy szijnál fogva a hátára akasztva viszi.

Este 9—10 órakor van a vacsora, mely újra csak az örökös pempő és miután ezt elfogyasztották, lefekvésre készülnek. Elő-szedik a sarokból a rénszarvas bőroket, levetik a bocskorokat, egyik-másik a k a p t e - t is és lefeküsznek a nyirfagalyakkal behintett földre. A tűz ilyenkor még élénken lobog, de csakhamar kisebb lesz a láng, utoljára csak pislog egyet és izzó parázs marad hátra, hogy egy óra múlva annak se legyen nyoma. A szerint, a mint a tűz mindinkább elalszik, válik a sátorbeliek közt folytatott szapora beszéd mind vontatottabbá, majd meg-

szünik minden szó, és pihegés, horkolás váltja föl a beállott csendet. A házi gazda, az asszony és gyermekek a bemenettől balra feküdtek a tűzhely mellett, és ha a szolga éjjel otthon volt, rendszeren az is azon az oldalon feküdt, valószínűleg azért, hogy a vendégeknek kényelmesebb helyük legyen, Különben a szolga azon az oldalon szokott feküdni, a hol nekem és a később szintén ide érkezett Jakkolának volt fekhelyünk. Én is lefeküdtem teljes öltözetesen a pusztá földre, fejem alá tettem a téli kabátomat és betakaróztam a plaidemmel. A kemény fekvőhely és a szokatlan helyzet, nem hagytak aludni. Sokáig nézegettem a körülöttem heverő embereket, a kik oly nyugodtan aludtak, mintha selyempárnákon feküdnének, majd a derengés-szerű világosságot szemléltem, mely a tetőnyíláson beömlött. Mert itt még augusztus elején se volt teljes éjszaka és künt a szabadban bátran lehetett olvasni az éjféli világosság mellett. Mennél jobban befelé haladtunk azonban az augusztusba, annál jobban és jobban kezdett homályosodni az éjszaka és később, mielőtt a lappoktól távoztam volna, a tetőnyíláson már egy-két csillagot is láttam bekandikálni. A mint majd az alvókat, majd a gyenge világosságot nézegettem, nagy sokára mind jobban összezavarodtak, összefolytak a gondolataim és végre álom zárta le szememet. De nem sokáig aludhattam. Egyszerre valami sötét állat sompolygott be az ajtón és az én fekvőhelyem felé tartott. Egyik sátorbeli kutya volt. Egészen odajött hozzám és ráfeküdt a lábamra. Szinte jól esett, hogy a kutya engemet választott ki fekvőhelyének, mert a tűz elaludtával a külső hidegség mindjobban érezhető lett a sátorban is és leginkább a lábam fázott. Első álmomból kizavarva, nem is tudtam aztán már aludni és nyugtalanul hánykolódtam, forogtam kemény fekvőhelyemen hideg takaróm alatt, mert a kutya álmában háborgatva, nem sokáig maradt rajtam melegítőnek. Alig vártam, hogy négyet mutasson az órák, felkeltem és észrevétlenül kiosontam a sátorból.

Tudtam, hogy a lappoknak a közelben egy forrásuk van, a honnan vizet hoznak és azt indultam el fölkeresni, hogy megmosakodjam nála, de nem találtam meg. Barangolásomban oda értem egy hegyi patakhoz, mely pompásan kígyózva csörgedezett le a hegyek tetejéről, itt-ott jókora eséseket alkotva. Megmosdottam jéghideg habjaiban. Ez volt ezentúl mindennap a mosdótálam és ide jöttem szomszágomat is kielégíteni. A nap már ekkor régen fönny ragyogott az égen. Odaérkeztemkor a nap

fél három óra táján kelt és valamivel kilencz előtt nyugodott le. Nyolcz napí ott időzésem alatt azonban már jelentékeny változás állt be a nap keltének és nyugtának idejében. Az utolsó napon valamivel három után mutatkozott és úgy nyolcz óra táján bujt a hegyek alá. Nem is hinné az ember itt délben, milyen nagy ereje, heve van a napnak ott a távol éjszakon is. Igaz, hogy a mi nyarunk melegségét nem találjuk, de néha majdnem kiállhatatlan volt a hőség s oly melegséget éreztem, hogy meg nem állhattam, hogy egy párszor a Skaltó hideg hullámaiban ne fürödjem. Este felé aztán az ellenkező végletbe csapott át a hőmérséklet. Ilyenkor igen hűvös kezdett lenni és reggel fölébredve egyszer-kétszer dérről borítva találtam a földet. A kis patak vize, melyet reggel alig tudtam meginni, dél felé majdnem ihatatlan, langyos lett.

Reggeli barangolásom alatt, a mennyire lehetett, az egész vidéket igyekeztem megismerni. Egy ilyen barangolás alkalmával a lapp tanyáktól heljebb nyugatnak három egészen ép, de teljesen lakatlan lapp kunyhót találtam. Kérdezősködésemre, hogy miért hagyták oda előbbi tanyájukat, azt felelték, hogy a mostani sokkal alkalmasabb. Ez azonban alig volt az igazi ok, mert egyik hely se különbözött a másiktól, legfeljebb abban, hogy a régibb messzebb volt a tótól. A tónál azonban a lappoknak soha se volt semmi dolguk. Valószínűleg babonaság vitte őket rá, hogy a régibb sátrakat odahagyják. Ezt egy följegyzett meséből gyanitom. E mese szerint egyszer a lappok egy sík mezőn laktak. Ezen volt a kerítésük (karámjuk), a hová a rénszarvasaikat szokták behajtani és e sík hely mellett voltak a sátraik. A lappoknak nem volt szerencsájük a szarvasaikkal, a borjak egyre hullottak és nem tudták, mi lehetett az oka. Egy napon egy saivo (ez a pogány lappok hite szerint föld alatt egészen lapp módra élő manó volt) jött a karámhoz és a lapp embertől tejet kért. Mikor a lapp ember adott a saivónak és ez ivott, azt mondta a lappnak, hogy kövesse őt a lakásába. Hát elindultak és egy lápra értek. A lápban egy nyílás volt. Azt mondja a saivo : »ülj föl a hátamra, majd leviszlek a lakásomra.« A lapp ember előbb szabadkozott, de mikor a saivó megigérte neki, hogy ne féljen semmitől, visszahozza, fölült a saivó hátára, a ki lebujt vele a föld alá. Lakására érkezve a lappnak ételt és pálinkát adott. De mikor a lapp ember hozzá akart fogni az evéshez, iváshoz, piszkos lé folyt a saivó asztalára. A lapp ember

megkérdezte a saivótól, honnan jön ez az útálatos lé és a saivo azt mondta, hogy a lappok rénszarvasainak rondasága folyik le ide a karámból és e miatt nem tudnak ők sem enni, sem inni. Ezért küldték a saivók a rénborjakra a döghalált, de ha elköltöznek onnan a lappok máshová, ismét szerencsájük lesz a szarvasaikkal. Az ember megígérte, hogy elköltözködnek onnan, aztán saivo sok pénzt adott neki és visszavitte a tanyájára. A lapp ember elmondta a többieknek, hogy a saivóknál volt és ott mi történt vele, aztán csakugyan más helyre mentek a szarvasaikkal és a borjaik nem hullottak többé.

Lehet, hogy a Skalstugu fjällbeli lappoknak is sok bajuk volt egyszer a szarvasaikkal és a saivók haragjától való félelem birta rá őket is, hogy a mostani tanyájukhoz alig tíz perczre levő régi sátraikat ott hagyják és a tóhoz közelebb költözködjének; de ezt nekem nem merték megvallani, mert a lappok különben igen buzgó keresztények és mindent ovatosan kerülnek, a mi régi pogány hitükre emlékezteti őket és idegenek előtt szégyenlik a babonájukat. Néha-néha azonban elszólják magukat. Egy este sokáig beszélgettünk a sátorban és többi közt a gonosz szellemekről volt szó. Jónás azt mondta, hogy ördögök vannak, de más nincsen, hanem azért elmondott egy történetet, a mi egy ismerősével esett meg. Ez elköltözött egy hegyről, de a sátrát nem vitte magával. Visszament érte és egy éjjel maga hált benne. Egyszerre csak hallott valakit kívül zakatolni. Ez úgy dobogott, mint a ló, aztán fölemelte a sátorajtót és a lapp ember borzalommal látta, hogy egy nagy sörényű fekete szörnyeteg volt. Jónásnak szinte vaczogott a foga, a mint a történetet elbeszélte és meg is bánta, hogy elmondá, mert másnap semmikép sem akarta lediktálni az elmondott történetet. Még meséket sem szívesen mondanak el és a fiatalabb nemzedék a déli lappoknál már alig is tud ilyeneket. Ottlétem alatt egyszer sem hallottam őket dalolni. A gyermekek egyáltalában semmit, az öregek pedig alig valamit tudnak a régi dalokból. Illetlen dolognak tekintik a dalolást, a ju ö i k e m a - t, a mint a világi dalt nevezik, és ha maguk között jó kedvében egyik-másik megereszti is a hangját, idegen előtt a világért se tenné. Csak a legnagyobb nógatásra, faggatásra tudtam köztük időzésem alatt egy-két dalt gyűjteni; de dallamot csak háromszor hallottam, egyszer a Lule lappmarkban egy leszegénykedett tehénpásztor asszonytól, egyszer a käläseni lapp kápolna helyén egy leánykérő dalt, és har-

madszor itt Budapesten ugyanattól az asszonytól, a kitől a déli lappoknál időzésem alatt is jegyeztem le egy pár dalt, de a kit akkor, akár mint biztattam, sem tudtam rávenni, hogy a dallamát is elmondja. Sátraikban világi dalok helyett zsoltárokat énekeltek.

A lappoknak, különösen a déli lappoknak műveltsége meglepi az idegent. Annál az ősemlékeztető életmódnál, pizsoknál, mely a lappokat jellemzi, nem várnók azt az értelmességet, a mit soknál találunk. S e tekintetben a Skalstugani lappokat első helyre kell tennünk. A két őreget kivéve a többi mind tudott írni és olvasni, sőt számtanból, földrajzból is volt ismerete. Az éjszaki kormányok gondoskodnak róla, hogy a lappok a tudás elemeit elsajátítsák és részint vándortanítókat tartanak közöttük, részben pedig központi iskolákat tartanak fön, a hol a lapp gyermekek bővebb kiképzést nyerhetnek. Ilyen központi iskola volt a jemtlandi lappok számára Edsäsänban, a hol több hétig tartózkodtam. A második sátorban a déli lappok legműveltebbje lakott, Daniel Mårtensson, a ki nemcsak az elemi iskolákat végezte, hanem Östersjundban a tanítóképző intézetben is hallgatott egy pár szemesztrist. E nagyobb képzettsége mellett azonban egészen úgy járt, öltözködött és élt mint a többi lappok, épp úgy őrizte a réneket, épp úgy vesződött a fejésnél, mint többi atyjafiai. Mikor a lappok legfáradtságosabb foglalkozása, a fejés véget ért, vándortanító lett belőle és egyik hegysegből a másikba járt, a lapp kicsinyeket az írás, olvasás és vállaltan elemeire tanítani és ezért a kormánytól kétszáz krona, körülbelül 140 frtot kapott.

Augusztus 10-kén isteni tisztelet volt a käläseni kápolnában a Jemtland éjszakibb részein élő lappok számára. A skalstugu hegységbeli lappok közül is többen odakészültek. A harmadik sátorbeli kisedet akarták elvinni keresztelni. Már két nappal az elindulás előtt észre lehetett venni a készülődést. A kis gyermek apja két napon át alig tett mást mint hogy új bocskort csinált a felesége számára. A felesége az idegeket czérnává finomította, ő pedig szünetlenül formálta, puhítgatta a tehénbőrt, mert abból készül a nyári cipő legnagyobb része. A lappok különben minden ruhadarabjukat és háziszerüket maguk készítik és sokszor igen csinos munkát állítanak elő. A náluk látható kések, kanalak, övök, tűtartók, a ruhájukon levő ezüst és zínfonál-diszitmények a legtöbbször igen csinosak és eredeti felfo-

gásról tanuskodnak. Csakhogy nyáron az effélék készítésére nem érnek rá, házi iparral csak télen foglalkoznak.

Augusztus 7-én este az első sátorból Krisztina asszony, a másodikból a lapp tanító, a harmadikból pedig Dániel Andersson, a boldog apa és a felesége, a ki kisdédét bölcsőstül a vállára vette, lefelé indultak a Skal tóhoz, hogy csónakjukon át-evezzenek Skalstuganba. Elbúcsúztam az otthon maradt lappoktól és velük tartottam. Nekem is az volt a czélom, hogy Käläsenba megyek és részt veszek a lapp isteni tiszteleten, hogy az oda éjszakibb vidékről érkező lappok nyelvét is megismerjem. Skalstuganig velünk jött még Jonas is, a mesetudó lapp szolgál, a ki még a csónakon is ragyogtatta mesemondó tudományát. Skalstugani tárházukban megrakodtak az útra szükséges holmikkal, kis füstölt hússal, sajttal, Krisztina asszony és a menyecske pedig a ruhájukhoz való ünnepi díszet is magukhoz vették. A holmikat a két férfi egy mindenféle lyukakkal és szíjakkal ellátott tarisznyszerűbe tette és még az nap este neki indultak a havas hegyeken és lápos földeken át vezető fárasztó, több mint kilencz mérföld hosszú útnak. Én nem tartottam velük, hanem kényelmes kanyarulót tartva és Svédország egyik legszebb vidékén keresztül haladva, két nap múlva értem Käläsenba, a hol újra találkoztam Skalstugu-fjällbeli ismerőseimmel.

Ez útnak és a lapp isteni tiszteletnek a leírásába azonban nem bocsátkozhatom; félek, hogy már eddig is túlságosan kimerítettem a tisztelt Társaság figyelmét, bár a lappoknak egyformaságában is rendkívül változatos életéből alig egy-két jellemző részletet kaptam ki. Megelégszem vele, ha e felolvasás szűkre szabott keretében csak csekély részben is elértem azon czéломat, hogy a déli lappok nyári életéről némi halvány képet adjak.

HALÁSZ IGNÁCZ.

JOHNSTON UTJA A NYASSZA ÉS TANGANYIKA TAVAK MELLETT.

Megemlítettük már röviden, hogy Johnston H. angol konzul Mozambiqueban 1889 nyarán kutató utazást tett a Nyassza és Tanganyika tavak vidékén főképp az új angol Középfrika határvonalán, s hogy ez alkalommal a Rukva sóstónak eddig ismeretlen déli partvidékét is felkereste. Johnston ezen utazásáról a londoni földrajzi társaság most novemberi ülésén tette meg jelentését s ez a jelentés sok tekintetben oly érdekes, s miként azt a Kongo és Kilimandzsaro vidékének ragyogó tollú leírójától előre is várhattuk, oly plasztikus képet nyújt a különben már sokszor bejárt utakról, hogy annak kivonatos ismertetését ez alkalommal nem tartjuk feleslegesnek.

Johnston hivatalos utat tett s megbízásának főczélja volt, hogy a Nyassza környékén háborút folytató arabokat lecsendesítse. Utazásánál ez alkalommal is Ali Kiongve volt karavánvezetője. Ez az ember prototypje azoknak a suahéli néger araboknak, kik Afrika kikutatásában oly rendkívüli szolgáltatokat tesznek. Mint 14—15 éves fiu egy arab karavánt kísért el a Nyassza tó és Loangva folyó mellé s ez alkalommal elsajátította az ottani néger nyelveket. Visszatérve Zanzibárba 1875-ben Stanley expedíciójában vett részt s vele együtt szerencsésen megtette azt az örökké emlékezetes utat a Kongon lefelé. Midőn a Kongo-állam megalakult, Kiongve ismét Stanley szolgálatába lépett; három évig volt a Kongonál, a hol Johnston megismerkedett vele. 1884-ben ő volt Johnston kilimandzsarói expedíciójának vezetője. Usambarában a misszionariusok szolgálatában volt, majd Teleki gróf expedíciójában vett részt s elkísérte azt a Rudolftó vidékére. Onnan visszatérve Guy Dawnay expedícióját vezette a Masai földre s midőn a vezetőt egy bölény megölte, a társaságot ő hozta vissza. Mindezekben bámulatra méltó ügyességet, hűséget és körültekintést tanusított, úgy hogy valóban kiérdemelte a híres utazók elismerését.

Utazóink, mint rendesen mások is, a Zambezi folyón hatolt fel, de már a Rankin Dániel által ajánlott Csinde torkolatot használta, a melyen a »Stork« nevű gőzössel csakugyan aka-

dálytalanul hatolhatott előre, míg a rendes uton Quilimanetől több kilométernyi távolságot szárazföldön szokás és kell megtenni. Elhaladva a rendes uton a Zambesi s Shire folyókon Morambala hegynél az afrikai tó-társaság »James Stevenson« gőzösére ült át; ez alkalommal találkozott a portugál Serpa Pintoval, ki később tudvalevőleg csaknem háborút idézett elő Portugal s Anglia között. Első megállóhelye Katunga, Blantyre kikötője volt. Mindenütt van már valami nyoma a műveltségnek, de kevés az ember s a vadállat nagyon sok, különösen kellemetlen a hajósokra nézve a sok viziló. A vidék egyes részei festői szépek, különösen ott, a hol a Shire két partján a Pinde és Matunda hegységek csucsai vonulnak el és a partokat buja növényzet fedi be. Nevezetes, hogy e vidéken a benszülött félénk Mananja törzs felett néhány Livingstone karavánjából itt maradt Makololo uralkodik s e pár tuczat uralomra jutott ember megtudta gátolni a portugálok terjeszkedését a Shire völgyében.

Katungából Johnson lóháton ment fel a magasan fekvő Blantyrebe, a hol egy pár napot európai kényelemben töltött. Utja az afrikai tó-társulat igazgatójának, Moirnak telepe mellett vezetett el, melyet a benszülöttek Moir János pápaszeméről Mandalának neveztek el. Ez mintegy másfél kilométernyire van Blantyretől s közbe esik még Buchanan testvérek Mudi nevű telepe, úgy hogy e helyen jó nagy kiterjedésű vidék európai jellegű. Rózsa, geranium, legelő tehenek, lovagló s lawn tennist játszó ifjak, európai főzélékek, málna, szeder, csinált ut, fasor s más európaik előtt jó ismerős jelek, sőt maga az enyhe éghajlat is feledtetik velünk, hogy itt Középfrikában vagyunk.

A Shire felső vidéke, a hova utazónk ezután ment, igen termékeny, jól öntözött hullámzó síkság, nagyon alkalmas kávé, gyapot, cukornád s dohánytermelésre. Uralkodó törzs a Wa-Yao, igen veszekedő nép s Johnston állítása szerint egész Afrikában (még Kamerun vidékét sem véve ki) a legrészegeőbb csőcselék, habár mohamedán vallásu. Maga is készít pálinkát a Borossus és Raphia pálmákból. Közel a Nyassza tóhoz egykor Mponda, Livingstone barátja, jelentékeny királyságot alapított, de ez halála után több fia közt szétszlott s a megoszlás az angol hatalmat erősítette meg.

A Nyassza tavon az egyetemi misszió-társaság »Charles Janson« nevű gőzösén utazott tovább. Legelőször Maclear fokot s

a hanyatló Livingstonia telepet, majd Likoma szigetén az egyetemi misszio főtelepét s a vele szembeeső szabad egyházi misszio-telepet Bandawet látogatta meg, melyek mindannyian nagy szolgálatokat tesznek itt a művelődésnek. Innen a tó délkeleti partján levő Kota-Kota nagy városba ment, Marimba Jumbe szultán fővárosába, ki a Nyassza vidékén levő arabok legtekintélyesebbike s a zanzibári szultán elismert helyettesítője volt s kinek városa a Garenganzeba s Bisába menő arab karavánok főgyűlhelye. Az itt összehalmozott sok elefántcsont s a kitűnő hírű rizstermés gazdaggá teszik a vidéket, bár a város házai csak olyanok, mint a közönséges néger kunyhók s a város telve van piszkos rovarokkal és férgekkel.

Jumbe tanácsai folytán s az ő leveleivel Johnston egyesesen Karongába ment, az afrikai tó-társaság megerősített főállomására a Nyassza éjszaki végén, melyet akkor a fellázadt arabok ostromoltak. Erélyes föllépésével megszüntette az ellenségeskedéseket s formalis békekötést kötött a várostól nem messze táborozó arabokkal. Az ostromra tekintettel Karongában tömérdek mennyiségű élelmi szert halmoztak össze, a mi ismét patkányok, hangyák s más rovarok tulságos elszaporodását idézte elő. Az európaik és a benszülöttek városa egészen elkülönítve van, az utóbbiban igen nagy istállók is vannak szarvasmarhák és szamarak számára, továbbá a tó-társaság 2—300 teherhordójának és katonaságának lakásai. Karonga mögött a távoli hegyek alján gyönyörű s gondosan művelt partvidék terül el.

Innen Johnston a Tanganyika felé indult, hogy lehetőleg biztosítsa a londoni misszionarius társaság telepjeinek s más brit alattvalóknak érdekeit, kiket az arab háboru a Nyassza mellett s a németek ellen támadt felkelés a zanzibári partokon már régóta elzártak a művelt világtól.

Mindenekelőtt a Nyassza tó éjszaki partján levő gyönyörű vidéket látogatta meg, melyet a Buntali, Wukukve és Ukinga hegyekből lejövvő jelentékeny nagyságu patakok öntöznek. Valóságos afrikai Arcadia ez. Mértföldeken át mehetünk kizárólag banana ültetvények között; tengeri, rizs, tömérdek szarvasmarha hirdeti a vagyonosodást s a benszülött wankonde nép, mely egyszerűségében csaknem teljesen meztelenül járt mindaddig, míg a misszionariusok a szemérem érzetét nem költötték fel nálunk, igen szép termetű faj, mely többek közt megengedi magának azt a luxust, hogy bronzbőrét naponként tejfellet keni be.

A boldog tartományt Konde néven is nevezik. Talán még szebb vidéke van a szomszéd Buntali tartománynak, mely átlag 5000 láb magasságban levén a Nyasszató tükre felett, európai betelepítésekre is igen alkalmas, annyiival inkább, mert gyér lakosságu. Innen bementek a szó szoros értelmében tejfel s mézzel borított Songve völgyébe, a hol sokkal könnyebben lehet eljutni a Tanganyika fensíkhöz, mint a Stevenson uton, mely délfelé fekszik.

Msañkva községben, mely öserdőben elrejtve fekszik, a skót szabadegyház missziójának egyik ügynökével, dr. Cross-al tatálkozva, ennek állítása alapján, hogy a Rukva tavat innen három nap alatt el lehet érni, erre irányította Johnston útját, annyiival inkább, mert e tavat 1881-ben Thomson a nyugati oldalról látta ugyan, de az egész tóról még nincs tiszta fogalmunk. Egy napi utazás után már Unyika egyik Zowa nevű főnökének megerősített városába jutottak s itt vezetőket szerevezve a 6000 láb magasságu Vungu hegység mellett elhaladtak; csakhamar távcsővel meglátták a Rukva tavat is. Minél közelebb jutottak azonban a tóhoz, annál jobban tűnt fel a vidék kopársága s a vízhiány. Szakadékok és száraz vizmosások oldalt kapaszkodó fákkal s aloe és euphorbia bokrokkal tanuskodtak az egykori vízbőség s áradások mellett, az utolsó két-három év alatt azonban ismeretlen okból teljesen megszűnt az esőzés s állandó nagy szárazság uralkodik. A legelső faluban, hol egy kalandor suahéli volt a főnök, ki magát a Wangu szultán fiának adta ki, már csak drága pénzen tudott Johnston 160 kísérijének ivó vizet vásárolni. Közelebb menve a tó felé oly forráság támadt, mintha valóságos tűzben utaztak volna, s az itt-ott talált mocsárvíz ihatatlan volt, az akáczfák árnyékot nem nyújtottak s mindenfelé szétszórt csontok s ragadozó állatok mutaták a pusztulás hazáját. Még a folyó vize is csaknem ihatatlan sós volt s a benszülöttek ellenséges indulatuk. Ilyen körülmények között a karaván kénytelen volt visszafordulni s a tóhoz csak Dr. Cross jutott el 6 kísérijével, kik annak vizét barnásnak s nagyon sóízűnek találták s a mellett annyit szenvedtek a hőségtől és szomjuságtól, hogy csaknem mindannyian elpusztultak. Az ellenséges indulatu nép a karavánt ki is akarta rabolni s Johnston csak éjjel csendben s titokban jött el ezen szerencsétlen vidékről ismét Unyika gyönyörű zöld fensíkjára.

A Tanganyika és Nyassza tavak közt elterülő nagy fensík

jellege egyenlő, habár több tartományra oszlik, minők Vurambia, Vuviva, Vunyiha, Vunyamvanga és Mambve. A fensik gerinczét, a honnan a Kongo legkeletibb forrásvize a Csambezi ered, egy sajátságosan egyenlő hegyláncz alkotja, melynek magasabb csúcsai 6—700 lábnyira emelkednek. Ettől nyugat felé nagy kiterjedésű termékeny s számos patak által öntözött síkság terül el. Kelet felé azonban keskeny völgy van, melyen két folyó megy ellentétes irányban; a Songve a Nyassza tó felé és a Nkana a Saisival a Rukva tó felé. Ettől a völgytől keletre van az Unyika hegyes fensik vidéke. Maga a fensik általában park alaku, kevésbé népes, vízben s vadban eléggé gazdag. Ha a vidéket művelnék, legelőnek kitűnő volna. Mostani néptelenségének fő oka az arabok s a Csambezi és Banguelo tó közt lakó vavembák rabló hadjáratai, melyek tömérdek virágzó községet pusztítottak el, de a fehéreket feltűnően respectálják, úgy hogy még a levélhordókat s az európai ruhába öltöztetett négereket sem merik bántalmazni.


Unyikában épen ez időben csaknem minden község háborut folytatott szomszédjával s Kiongvének, a karaván vezetőjének, rendkívüli fáradságába került nagyobb baj nélkül eljuttatni őket a hadakozó felek közt Csikano-molira fővárosába Msisibe. Johnston nagyon dicséri ezt a főnököt, ki jelenleg a brit fenhatóság alatt álló Vunyamvangák feje s igen művelt és barátságos ember. Az általa adott vezetők segítségével mentek át egy 6000 lábnyi szoroson ott, a hol a Saisi folyó a Nkanával egyesül, hogy aztán a Rukva tó felé menjen. Ettől a szorostól gyönyörű kilátás nyílt az egész vidékre kész térképet tárva az utazó elé. Nevezetes, hogy az itt lakó törzsek egy része már annyira kiművelődött a misszionáriusok keze alatt, hogy még az olyan is, ki fehér embert soha sem látott, az idegeneket angol »Goody morning» üdvözléssel köszönti. De ez a külsőség nem javított erkölcsieiken, melyek rendkívül vadak. Egy Kera nevű főnök Mambve tartományban azzal üdvözölte Johnston megérkezését, hogy 12 embert leöletett s azok fejeiből poznára tűzve sétasort készített számára s nagyon megütközött rajta, hogy a fehér ember ezt a szíves fogadást nem is tudta méltányolni.

A Tanganyika partján egymást érik a londoni missziótársaság telepei, a hol egy pár misszionárius már feleségestül is lakik s több ponton keletkező európai városok sejtelmét költi fel környezetük. A tó délkeleti csúcsán Niamkolo a főállomás

sziklás és terméketlen talajon, de igen jó kikötővel. Mivel a társaság gőzöse a »Good New« épen ekkor rongált állapotban volt, Johnston egy kis »Morning Star« nevű árboczos dereglyén látogatta meg az egyes telepeket és más nevezetességeket. Tafuna és Kabunda arab főnökök nagy szíveséggel fogadták utazóinkat. Ez utóbbi, mint kereskedő telepedett le a tó partján, de az Ubungu főnökök legbefolyásosabb tagjainak leányait elvevén feleségül, igen nagy hatalomra tett szert. A Kituta folyó mellett a Rhodes öbölben most új nagy állomást szervez a tótársaság »Abercorn« név alatt. A londoni misszió-társaságnak a tó mellett 12 európai ügynöke van jelenleg.

Elintézve itt is elég kedvezőleg a közügyeket az arabok s benszült főnökök barátságos indulatára támaszkodva visszatért Johnston a Nyassza felé. Most délibb úton haladt a Csambezi síkságon át s tíz nap alatt érkezett meg Karongába, mely a leggyorsabban tett út volt eddig a vidéken. Még egyszer körutat téve a Nyassza tó éjszaki végén a »Domoria« gőzösre ült s Mpondába hajózott, majd onnan a Shiren le Blantyrebe s innen Vicentén és Quaquá folyón át Quilimaneba, a honnan a postagőzössel ment Mozambiqueba. A Tanganyika déli csucsától hat hetébe került, míg Mozambiqueba jutott s így innen tíz hét alatt már kényelmesen el lehet érni Londonba, a mi mutatja az afrikai tó-társaság által eszközölt utazási kényelem fejlettségét. Valóban ma a Zambezi-Shire-Nyassza ut a legkönnyebb s leggyorsabb, hogy Afrika bensejébe eljuthassunk.

SZOKATLAN IDŐJÁRÁSOK MAGYARORSZÁGON.

 németországi geographusok VIII. nagygyűlésén (1889. ápr. 24—26.) fölvetette dr. Brückner Ede berni tanár a kérdést »Mennyiben állandó a mai klíma?« (Földr. Közl. 1889. 536—542.) és nagy apparatussal szolt hozzá, de hazánkat kutatásai keretén kívül hagyta. — minélfogvást szükséges pótolnunk.

XI. század.

1015, 1062—1065. években nagy szárazság miatt éhség.

XII. század.

1147-ben »Mondhatlan igen nagy aszály lőn és az hosszú

aszály után oly igen nagy drágaság lőn, hogy éhség miatt nagy sok emberek meghalának.» (Heltai Gáspár: Magyar krónikája 198.)

1193-ban nedves időjárás folytán nagy vízáradások.

XIII. század.

1224-ben nagy vízáradások az Ausztriával határos vármegyékben. (Dr. Kovách Imre: Az asztracháni pestis 1879. 24.)

Szigorú volt nagyon az 124¹/₂-iki tél, minek következtében hazánk dunántúli részének romlására akadály nélkül szokatlan sokáig járhattak keresztül a keményen befagyott Duna jegén a lovas tatárok.

1270-ben éhínség volt.

XIV. század.

1317-ben nagy havazásokat roppant vízáradások követtek.

1342-ben ismét éhínség volt.

XV. század.

Emlékezetes az 1458-iki január, midőn 23-án a Duna Pest és Buda közt Vincze nap után hirtelen állt be, úgy hogy annak csonttá fagyott jegén kiáltotta Szilágyi Mihály 40.000 vitéze Hunyadi Mátyást magyar királylyá.

Azt mondják a krónikások, hogy 1474-ben a nagy hőség miatt kiszáradt volna Magyarországon a Duna.

Biztosabb adat az, hogy 1476-ban nagyon enyhe december volt, midőn menyasszonyát, nápolyi Beatrixot, Mátyás király azon hónap 10-én Székes-Fejérvárott sátrak alatt fogadta a szabadban.

XVI. század.

1578-ban »egész Magyarországon ugyan leromlott a nép, némely faluban alig maradt 5 ember.« (Bornemisza.)

1585. Debreczen tájékán éhínség. Úgy szól a krónikás, hogy »asz emberek asz meghalt dögöt meghnyuzták és meghették; asz ember asz eő gyermeket meghölte és eltemette, melljre asz ehség vitte.«

XVII. század.

1622. »Éhség és döghalál hallatlan szörnyű nagy vala, a minemű ennek előttei talán soha Magyarországon nem volt,

kit az ő iszonyúságának szörnyűsége miatt le se merek írni, mert nem is hinnék el az utánunk következő emberek. (P'ethő.)

A szepesi krónika szerint 1641. augusztus 5-én a Király-hegyen 150 ló és 3 pásztor fagyott meg.

1661. február 17-én Mármaros-Szigeten erős menydörgés és villámlás volt. (Szalárdi János: Síralmas magyar krónikáinak kilencz könyvei 607.)

De már utána 1662-ben május 19—20. napjain nagy hó, utána fagyok következtek, a szőlők 7 napon át állottak fehéren, a vetés tönkre ment.

Az 1677-iki kemény tél miatt olyan éhség volt Kecskeméten, hogy kákagyökéren tengődött a lakosság és sok ember éhen halt.

Úgy befagyott 1685-ben Szent-György napján (ápr. 24.) Tarczalnál a Tisza, hogy szekerekkel járhattak át jegén. (Fényes E.: Magyarország s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben III. 1844. 403.)

1695-ben június 3—5. napjain kemény hideg volt a Tátrában, befagytak az álló vizek, akkora hó esett, hogy szánakon mentek az erdőre fűtőért.

XVIII. század.

1707-ben július 8-án oly nagy hőség volt Magyarországon, hogy az alföldi aratók napszúrást kaptak.

1708-ban roppant hideg időjárás jelentkezett a megelőző forró után.

1719-ben a székelyek közt több mint 100.000 ember halt meg éhínségben, de nem mondja a krónika, fagyok vagy aszály volt-e az oka.

A felső vármegyékben 1724. és 1725-ben augusztus elején kemény havazások álltak be, kivált pedig az utóbbi esztendőben, ennek miatta sok házi állat elpusztult.

Az 1751-iki tél szokatlanul szigorú, a tavasz árvizes volt az Alföldön, mint a szentesi ref. egyház levéltárában őrzött jegyzetek mondják. Télen a nyúlakat kézzel lehetett elfogni, a farkasok az istállókig tolakodtak; tavasszal a Kórógy vize összeszakadt a Fertővel, mely vizet ott ma már nem ismernek, a Kucza meg összenőtt a Tiszával.

1780-ban napszúrásos nyár köszöntött be az Alföldön.

1782-ben február 13—17. napjai közt, mint Keresztesi Jó-

zsef egykorú naplója mondja (Krónika Magyarország polgári és egyházi életéből a XVIII. század végén 26.), oly nagy hidegek voltak, hogy az úrvacsora bora a pohárban megfagyott és jeget kellett inni. József napja felé (márcz. 19.) olyan havak estek, hogy sokáig szánon kellett járni, de ezért márczius 24-én már menydörgések hallatszottak.

1785. tavaszába annyira benyúlt a tél, hogy a takarmány elfogyása miatt a marhák éhen veszttek vagy a házak szalma-födeléből nyertek némi táplálékot; a hóból származott árvizek sok kárt okoztanak.

1787-ben az ősz december 3-ig tartott, sok helyt kihányta fejét az őszi vetés, a fák másodszor virágoztak.

Az 1788. év ősze is igen meleg volt; annyira megért a szőlő, hogy mustját az édességtől inni alig lehetett. December 13-ától azonban a következő évi január 17-ig szokatlanul hideg tél uralkodott, sok ember fagyott meg, sok a hideg miatt elnyomorodott; a farkasok elszaporodtak és seregesen támadtak a falvakra.

1790. június 25 körül oly nagy volt a hőség, hogy csaknem meggyúlt a föld minden rajta levővel; a Duna e szárazság miatt igen keskeny volt. Olyan szükségét vitt ez át a következő esztendőre, hogy házaikat az emberek százankint hagyták oda a Künságban és mentek oda, a hol a koldulásból még tengődni lehetett. A korpának vékája is 12 garason kelt, sokan gyékény tövével éltek, szarvasmarháik elhullottak.

1795. év telében a hó rőfnyi magas volt, a fák annak terhe alatt töredezték, a farkasok fölakadtak a havon és elpusztultak; 14 hétig tartott ez így. Erdélyben, különösen pedig Hunyad megyében május 15-én fagytak el a szőlők. (Bétsi Magyar Merkurius 1795. 642.)

1797-ben országszerte pogány volt a tél. Ugyanezen évi július 2-án Debreczen környékén nagy hőség után hirtelen hideg eső, majd hó következett, a városban csak pelyhezett, de kívül elborította a mezőt is majd bokaig érő magasságban.

1798-ban november 30-án nyári villámlás és dörgés jelentkezett Szatmár megyében. (Bétsi Magyar Merkuriussal egyesült Magyar Kurir 1798. 778.)

1799-ben karácson napján (december 25.) volt villámlás látható Sárospatakon.

XIX. század.

1805-ben szintén karácson ünnepén villámlott az ég alja Sárospatakon. (Magyar Kurir 1805. II. 413.)

Az 1807-ik év igen száraz volt.

Fölöttébb szigorú hideg hidalta át az 1808. és 1809-iki tél hónapjait; az utóbbi év tavaszán betört az Ipoly áradása Szécsénben a Szentlélekről nevezett templomba és ott jókora konkét fogtak vizében.

1810-ben aszályos nyár köszöntött be az Alföldön.

1813-ban éhség volt, a hallatlan vízáradások iszonyú veszedelmeket és károkat okoztak. (Petrovits Frigyes: Magyarország történetei 1830. 25.)

1815-ben aszály.

1816-ban árvíz nőtt a Tiszán, júliusban öntött ki a Maros és Szegednél sem apadt a víz april 7-től kezdve többet 22 hüvelyknél (59 cm.), mondja a Nemzeti Gazda (1816. I.) Ország-szerte oly szakadatlan esőzés járt, hogy kirodhatd a gabonák töve, mi nagy inség okozójává lett.

1818-ban az aszályosság miatt 40—50 forinton ment a búza köble.

1819-ben ismét árvízveszély volt a Tiszán.

1825-ben rendkívül kemény tél.

1827-ben nagy vízáradások.

1829-ben Erzsébet napján (november 19.) esett le a hó és el nem olvadt 1830-iki késő tavaszig. Majsán megkásásodott az áldozati helyben a bor, a papok ruhákba göngyölt meleg tégladarabokon enyhítették a kezök dermedését az oltárnál.

1833-ban aszály volt.

1836-ban elfagyott minden.

Az 1838-iki kemény tél oly későn eresztett ki, hogy a Duna nagy áradásait okozta; különösen megsínylette ezt a magyar kettős főváros.

1841 június 18-án szirokko pörkölte le a fák leveleit Magyarországon. (Thüringer Ambró: Természettani ismeretek 1853. 230.)

1845-ben leghidegebb hónap a márczius volt, de már a rá következő nyár aszályos.

1846-ban árvizek garázdálkodtak és mégis aszály következett be; szűk termés és nagy drágaság lett a szárazság meg a

konkoly pusztítása folytán, úgy hogy ritka helyt lehetett vetőmagot kapni. Egy véka rozs ára 30 frt volt; hozták is 1847 elején az Alföldre az éhenhaló tót gyermekeket ezer számra.

Hogy 1848-ról 1849-re mily szigorú tél ment át, szabadságharcunk ama hősei tudnák elmondani, kiket az a szabadban való táborozás lepett meg.

1850-ben Buda és Pest közt márczius 20-án fagyott be a Duna.

1853-ban a 20 fokos hideg csekély ingadozással márczius végeig tartott, volt is miatta árvíz a Tiszán; de már ugyanazon évben a december szokatlanul enyhén lépett föl.

1855-ben árvizek jártak, a mindszentiek (Csongrád-megye) csak ladikokon mehettek templomba husvétkor.

1856-ban kevés különbséggel az 1846-iki klíma viszonyok ismétlődtek.

Nagyon hideg volt a márczius hónap 1858-ban, a nyár tülesős.

1860 január 6-án villámlott és dörgött Szegeden a délnyugati ég alja, de a rá következő májusban derekasan havazott.

Az 1862-iki száraz és forró alföldi időjárás ellentétéül augusztus 11—12. napjain a bélai hegységben 31 cm. vastag hóréteg hullott alá és csak 2 hét múlva birt egészen elolvadni.

1863-ban aszályos nyár volt országszerte, népkönyhákat kellett állítani az Alföldön; úgy lement a háziállatok ára, hogy némely gazda kiakasztotta lova nyakából a kötőféket és szabadjába küldte, hogy gondoskodjék magáról, a mint tud, annyira lepörkölt a száraz hőség minden mezőt, — meglepő volt azonban a tarlókon az ürgék sokasága.

1864-ben a Duna-Tisza közén augusztus 2-ik felében elfagyott a kukoricza termés.

1865-ben oly későn eresztett ki a tél, hogy nagyon panaszkodnak miatta a kun-félegyházi gazdák.

1866-ban Szécsénben május 3—4. napjain akkora hó esett, hogy újra előszedték a szánokat; május 24-én virradóra pedig virágában fagyott el a gabona az Alföldön.

1867-ben szintén nagyon szigorú volt a tavasznyitó hónap.

1868-ban megdült a vetés a sok eső miatt, gépekkel aratni nem lehetett, mi a napszámot Félegyházán 4 frtra szőktette föl.

1869-ben kemény volt az egész tél kezdete, 1870-iki február 6-án Kolozsvárott 27° hideg volt, megfagyott sok ember;

a rá következő karácsonykor ellenben kihajtottak a bokrok, virágzott az ibolya a szabadban úgy, mint márcziusban szokott.

1872-ben is virágzott december végén a temetőben sok mezei növény, még január közepén is sokaknál kelt aggodalom az iránt, mikép lesz beszerezhető tél folytán a nyári szükségletre megkívánható jégkészlet. Ekkor kaptak föl a jéggyártó gépek.

1876-ban Kecskeméten a január hónapnak egy ízben 23 fokos hidege volt, az árvizek utána sok vidéket tettek tönkre, a termés szűken fizetett.

1879 tavaszán mindenfelé vizáradások voltak és a szegedi katasztrófa ezeknek csak betetőzése, de legerősebben betette az ajtót az 1879-iki december. Ólmos esővel állt be a tél és rengeteg kárt tett az élő fákban. Kalocsán az érseki kertben 80 méterre becsültk a letördelt ágakat. A Körösök és a Maros kidagadtak medrükből az erdélyrészi hóolvadások miatt ugyanekkor, mert ott heteken át meleg idő váltotta föl a nagy havazást. Az a december hónap Magyarországon 10 fokkal volt hidegebb az átlagosnál.

1880-ban a január 3·6 fokkal volt hidegebb, mint szokott lenni, de a rá következő december 3 fokkal enyhébb a vártnál.

1881-ben ismét árvizveszélyek zaklatták a Tisza menti vidékeket.

1883 július közepén havazott Décsen, Szolnok-Doboka megyében, de az Alföldön is előszedték sokan a Jäger-féle lélekmelegítő ingeket; december 30—31-én reggel Liptóban 30° volt a hideg.

1884. január 1-én Szent-Annán, Arad megyében 22·5 fok hideget tapasztaltak, ugyanazon évi augusztus 13-án reggel 6—8 óra közt Kun-Szt.-Miklóson 2 óra hosszant havazott permeteg esővel vegyest, de Szobránczon november 15-én villámlás, dörögés és jégeső volt.

1886 márczius közepén országszerte 16—17° hideg járt, a mellett árviz.

1887 január legelején kihajtott a székelységben a lonczborkor, pillék röpködtek; Sepsí-Szent-Györgyön megjelent a kikeleti hóvirág, ibolyacsokrokat kötöttek és az erdőkben teljes ki virágzott boroszlánok voltak lelhetők; de július 2-ik felében napközt is csak 10 fok volt a meleg az Alföldön és nagy kelen-dőségnek örvendett az őszi ruha.

1889 október elején víz alatt volt az egész Száva-völgy, Kustélynál október közepén 290 fokra hajolt a Temes folyó a nulla fölött, a Béga 170-re, Mosnicza, Gzioda, Medves, Saágh és Parác község népét ki kellett rendelni a gátakra; beszüntette a Dráva a vasúti közlekedést Csáktornya és Varasd közt.

1890. január 20-án nyári zivatar vonult át Zágráb fölött egy órai dühöngéssel, Koledovszinában pedig beütött a villám egy fába; ez a vihar 3 nappal később Kun-Szent-Miklóson jéggel jelentkezett. Június 9-én Bars-Gelétnek, Rozsnyó, Benesháza és Zala-Egerszegen dér volt. Szepes-Iglón 3-án és 16-án, Görény-Szent-Imre közelében 18-án a Száka-Mezőn hó esett. (Természettudományi Közlöny 1890. 439.) Októberben 60—70 cm. vastagon borította a hó az Erdélyészek több vidékét. — az Alföldön pedig a 4 hónapos szárazság folytán annyira visszament medrébe a Tisza, hogy Alpár tájékán szekerekkel jártak rajta keresztül; a Vaskapunál akkor a Duna vize oly alacsony állású volt, a minőre 30 év óta nem emlékeztek, holott alig 3 héttel azelőtt annyira földagasztották az Alpok folyói a Dunát, hogy Bécs, Pozsony árvízveszély bizottságai összeültek, a budapesti Margitsziget egészen víz alá került.

A ki ez adatokból hazánk klímaváltozásaira következtetést akar vonni, fontolja meg jól, hogy kivált az utóbbi két évtizedben mutatkozó jelentékeny szélsőségek oka nem keresendő kozmikus módosulásokban; hanem Magyarország éghajlatát a nagymérvű erdőpusztítások tették érzékenyé a légáramlatok minden kanyarodásaival szemben.

HANUSZ ISTVÁN.

KÖZSÉGEK NÉVVÁLTOZÁSA.

1889. januárban Nyitra megyében

Mocsidlan lett Czoborfalva

Popudlin » Szent-Istvánfalva

1889. júliusban Pest megyében

Kaláz lett Buda-Kalász

1889. októberben Zala megyében

Felső-Mihályovecz ... lett Felső-Mihályfalva

Ugyanazon hónapban Bereg megyében

Dubroka lett Cserhalom

Bereg-Rosztoka » Gázló

Ugyanazon hónapban Vas megyében

Csöpinicz	lett	Kerkafő
Markócz	»	Marokrét
Matyasócz	»	Szent-Mátyás
Ritkarócz	»	Ritkaháza

1889. decemberben Nyitra megye szeniczai járásában Cserova és Lészko összeépült községek Korlátkő név alatt egyesültek kisközséggé.

1890. januárban Kolozs megyében

Oláh-Fenes	lett	Magyar-Fenes
------------------	------	--------------

1890. ápril Szolnok-Doboka megyében

Batiz-Polyán	lett	Rákosfalva
Blenka-Polyán	»	Blenkamező
Blozsa	»	Balázszeg
Borleasza	»	Lonkafalva
5 Csokotes	»	Csókás
Csula	»	Gyulaszeg
Dalmás	»	Dombhát
Drágyia	»	Drágosfalva
Galgó-Magura	»	Kishegy
10 Garbonác	»	Füred
Gorbó-Muncsel	»	Hegyköz
Gosztilla	»	Gombás
Kirla	»	Kecskés
Kis-Krisztolcz	»	Kis-Keresztes
15 Kolostor-Vaad	»	Rév-Kolostor
Laczkonyha	»	Laczház
Lárga	»	Tágfalva
Magura	»	Nagyhegy
Mályán	»	Kis-Ilonda
20 Muncsel	»	Kis-Havas
Nagy-Krisztolcz	»	Nagy-Keresztes
Oszvaly	»	Aszó
Petyeritye	»	Petőrét
Ploppis	»	Nyárfás
25 Pojnicze	»	Kismező
Preluka	»	Haragos
Rasztolcz	»	Hosszúrét
Rogna	»	Kornislaka
Russov	»	Rózsapatakos

- 30 Szekulaj lett Kis-szék
 Ungarfalva » Budafalva
 Vaád » Rév-Kápolnok

1890. júniusban hagyta helybe a belügyministerium a következő barsmegyei helynévváltozásokat. Közölte ezek javaslatát folyóiratunk (1889. 204 - 205.), de mivel többre nézve módosítás történt, sőt számuk kettővel meg is szaporodott, szükséges új jelzésük, a mint a hivatalos lap adta.

a) Az Aranyos-marothi járásban:

- Bars-Szent-Benedek . lett Garam-Szent-Benedek
 Kis-Lehota » Kis-Ülés
 Knezics » Zsitva-Kenéz
 Magospart » Magasmart
 5 Nagy-Lehota » Nagy-Ülés
 Rohozsnicza » Uj-Petend
 Zavada » Kis-Valkócz
 Zlatno » Kis-Aranyos
 Zsikava » Zsitva

b) A garam-szent-keresztí járásban:

- 10 Alsó-Trnavka lett Alsó-Tárnok
 Alsó-Zsdán » Alsó-Zsadány
 Bars-Szent-Kereszt .. » Garam-Szent-Kereszt
 Bartos-Lehotka » Bartos-Ülés
 Bukovina » Bükkös-kút
 15 Dubrava » Felső-Becenyő
 Felső-Trnavka » Felső-Tárnok
 Felső-Zsdán » Felső-Zsadány
 Hrabicsó » Gyertyánfa
 Ihrács » Dallos
 20 Jano-Lehota » János-Gyarmat
 Jasztraba » Karvaly
 Klacsan » Határ-Kelezsény
 Klak » Madaras-Alja
 Kopanicza » Irtványos
 25 Koszorin » Koszorus
 Nyevolno » Tormáskert
 Osztrigrun » Élesmart
 Pila » Dóczy-Fürésze
 Pityelova » Kíszel falu
 30 Podbrechi-Lehota » Apát-Hegyalja

Presztavik	lett	Majláth
Prochott	»	Kelő
Slaska	»	Mogyoró-Mál
Tepla	»	Lenge
35 Tnavahova	»	Bezeréte
Trubin	»	Garam-Kürtös
Uj-Lehota	»	Uj-Gyarmat
Vieszka	»	Garam-Mindszent
Vihnye	»	Vihnye-Peszerény
40 Voznicza	»	Garam-Rév
Zsakil	»	Sekély
Zsupko	»	Erdő-Surány

c) A lévai járásban:

Podlucsány	lett	Dobó-Berekalja
------------------	------	----------------

d) Az oszlányi járásban:

Kis-Krstyene	lett	Kis-Keresnye
45 Kolacsno	»	Kalacsna
Nagy-Krstyene	»	Nagy-Keresnye
Radobicza	»	Radócz
Velkapola	»	Pálos-Nagymező
Vieszka	»	Kis-Bisztricsény

e) A körmöczi járásban:

50 Blaufusz	lett	Kékellő
Hornavesz	»	Felső-Tóti
Konossó	»	Kunos-Vágása
Lucska	»	Jánosrét
Veternyik	»	Körmöcz-Liget

1890. júliusban Szabolcsmegyében Ó- és Uj-Vencsellő községek Vencsellő név alatt nagyközséggé egyesültek.

1890. szeptemberben egyesült Öntelek kisközség Dombrád nagyközséggel egyéni nevét elhagyva.

1890. októberben Zólyom-Váralja kisközség beolvadt Zólyom rendezett tanácsú városba. Ugyanezen hónapban szintén Zólyom megye Gyetva községének következő nevű dülői vagy irtványtelepei: Brádihid, Butykova, Fejérpatak, Felső-Fürész, Forgácsfalva, Herencsvölgy, Hukova, Jaszenova, Jaszenszki, 2 Karvacz, Komarócz, Magura, Margód, Rjecska, Stoljanszko, Szaláncz, Szánk, Szkabliszko, Szulcsó, Uhliszko és Vrch-Szlatina nagyközséggé egyesültek Herencsvölgy közös név alatt.

HANUSZ ISTVÁN.

TÁRSASÁGI ÜLÉSEK.

Felolvasó ülés április hó 11-én a tud. Akadémia heti üléstermében.

Elnök: Lóczy Lajos. Dr. Erődi Béla lev. tag ismerteti Lipót főherczeg keleti utazását.

Felolvasó ülés május hó 16-án az Akadémia heti üléstermében.

Elnök: Lóczy Lajos. Kreitner Gusztáv mint vendég német nyelven értekezik Japán kereskedelmi viszonyairól.

Választmányi ülés 1890. május hó 16-án.

Jelen voltak: Lóczy Lajos elnök, Berecz Antal főtítkár, ifj. Jankó János titkár; — továbbá: Berényi József, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Herrmann Antal, Kogutowicz Manó, Dr. Pethő Gyula, Dr. Posewitz Tivadar, Dr. Simonyi Jenő, Dr. Staub Móricz, Dr. Szabó József, Dr. Téry Ödön, Dr. Thirring Gusztáv választmányi tagok.

1. A főtítkár felolvassa a márczius 13-án tartott választmányi ülés jegyzőkönyvét, melyet a választmány hitelesít.

2. A főtítkár jelenti, hogy a földhitelintézet egy átiratban felkereste a társaságot, melyben tudomásul hozza, hogy a földhitelintézeti 5% záloglevelek kisorsolásra jutnak, s így a társaság ott elhelyezett záloglevelei is, — ha folyó hó 18-ig ez iránt intézkedés nem történik, szintén kisorsolósoltatnak, a mi egyértelmű azzal, hogy minden 103 frton vett záloglevelünk 100 frttal váltassék be. Hosszabb eszmecsere után a társaság választmánya elhatározza, hogy a társaságnak a földhitelintézetnél elhelyezett vagyonát beváltja s a befolyó pénzen magyar állami 5% papíráradékot vegyen. A főtítkárnak a meghatalmazás ily irányban megadatik.

3. A főtítkár jelenti, hogy az Akadémia az eddig nyújtott segélyt megtagadta ez évre, mi az előirányzatban ez évre 400 frt deficitet jelent. Ennélfogva kéri a választmányt, hogy a füzetek kiadási költségeit redukálja, mire a választmány elhatározza, hogy ez évben a »Földrajzi Közlemények«-ből csak kilencz füzet fog megjelenni, míg a könyvtár-katalógust a tizedik füzet fejében, de már július—augusztusban fogják a tagok megkapni.

4. A főtitkár jelenti, hogy Csáky Albin gróf m. kir. valóság- és közoktatásügyi Minister úr ő excellentiája a társaság megkeresésére a térkép vizsgáló bizottság számára 74 frt árú térképet ingyen átengedni kegyeskedett. — A választmány ezt öröndetes tudomásul veszi.

5. A főtitkár jelenti, hogy az elnökség Lóczy Lajos, Xantus János és Berecz Antal képviselőiben a társaság protectoránál Koburg Fülöp herczegnél tiszteltett s a díszoklevelet átnyújtotta. — Tudomásul szolgál.

6. Elnök jelenti, hogy Dr. Pápai Károly a nyáron a palóczok közt óhajt utazást tenni s felkéri a társaságot anyagi és erkölcsi segélyezésre. — A választmány örömmel kész erre a saját szerény viszonyai szerint s elhatározza, hogy Pápai Károlynak a palóczokhoz teendő tanulmány, útjára 50 frt írói díjat előlegez, azon kikötéssel, hogy legalább két ívre terjedő jelentését még ez év folyamán be fogja nyújtani.

Választmányi ülés 1890. szeptember 29-én.

Jelen voltak: Lóczy Lajos elnök, Berecz Antal főtitkár, Dr. Jankó János titkár, továbbá Csopely László, Dr. Havass Rezső, György Aladár, Dr. Pethő Gyula választmányi tagok.

1. A főtitkár felolvassa a f. évi május 16-iki választmányi ülés jegyzőkönyvét, melyet a választmány hitelesít.

2. A főtitkár jelenti, hogy a berni földrajzi társulat 1891-ben Bernben tartandó földrajzi kongresszusra társulatunkat meghívja. — A választmány egyelőre a meghívásnak a tagokkal a »Földrajzi Közlemények« útján való közlését határozza el, míg a kongresszusban való részvételt későbbi megbeszélés tárgyává teszi.

3. A főtitkár jelenti, hogy a német geographusok jövő évi hűsvét utáni héten Bécsben üléseznek s ez alkalomból Budapestre is szándékoznak jönni. Tekintve azt, hogy ezen esetben a fogadtatásban a társulatot illeti az elsőség, a választmány felhatalmazza a főtitkárt, hogy Bécsben ez ügyről értekezzék s arról a választmánynak jelentést tegyen.

4. A főtitkár jelenti, hogy: 1) a Direccion General de Estadistica La Plata, 2) Specula Vaticana, Roma, 3) American Philosophical Society, Philadelphia, csereviszonyra szólítja fel társaságunkat. — A választmány a csereviszonyt mindhárommal elfogadja.

5. A főtitkár jelenti, hogy a párisi földrajzi társaságtól Douls-emlékre aláírási iverk érkeztek. — Tudomásul vétetik.

6. A főtitkár jelenti, hogy gyászjelentést kapott Malte-Brun tiszteleti tag haláláról. — Szomorú tudomásul vétetik s a választmány részvét-írat küldését rendeli el s a titkárt necrolog írására kéri fel.

7. Elnök jelenti, hogy Rózsa Zoltán, a »Venus« című lap munkatársa Afrikába akarván menni, Simor hercegprimásnál jelentkezett, ki tőle a Földrajzi Társaság ajánlatát kérte. Rózsa úr Dr. Vámbéry Ármin ajánlatával a földrajzi társasághoz ez értelemben kérvényt adott be. — A választmány elhatározta, hogy tekintettel arra, hogy Rózsa geographiai szakismeretéről sem magán, sem irodalmi úton meg nem győződhetett, az ajánlatot megtagadja; bár hiszi, hogy ha kérvényezőnek jelzett afrikai útítervének végrehajtására mód adatnék, azzal múzeumainknak mint gyűjtő jó szolgálatot tehetne.

8. A titkár jelenti, hogy a nyár folyamán a társulat könyvtárában 100 kötet könyvet és folyóiratot bekötetett, s hogy a könyvtár 1873—1889-ig terjedő részének betűrendes és szakjegyzéke teljesen elkészült és kinyomatott. — Tudomásul szolgál.

9. Dr. Havass Rezső indítványozza, hogy tekintve azt, hogy külföldön, hol Budát, hol Pestet, hol Buda-Pestet írnak, körlevelet küldjünk szét a »Földrajzi Közlemények« útján, melyben a földrajzi írókkal tudatván a két város egyesítését, — felkérjük őket az egyedül jogosult »Budapest« elnevezés következetes és kizárólagos alkalmazására. — Elfogadtatik.

10. György Aladár indítványozza, hogy a társulat, egy régibb választmányi ülésének ama határozatához, hogy utazási alapot fog gyűjteni, ragaszkodik, s hogy ezt legközelebb napi rendre tűzze. — Elfogadtatik.

Felolvasó ülés október hó 23-án az Akadémia heti ülés-termében.

Elnök: Lóczy Lajos.

1. Jankó János r. tag, referál Raoul Chélardnak »La Hongrie contemporaine« című munkájáról.

2. Faragó Ödön lev. tag, Khina kereskedelméről értekezik.

Felolvasó ülés november 13-án a tud. Akadémia heti ülés-termében.

Elnök: Lóczy Lajos.

1. Dr. Halász Ignác r. tag, értekezik a lappokról.

2. Dr. Pápai Károly r. tag, ismerteti a karancs-aljai palóczoikat.

Választmányi ülés 1890. nov. 13-án.

Jelen voltak: Lóczy Lajos elnök, Dr. Jankó János titkár, Dr. Floch Henrik pénztárnok, Dr. Brozik Károly, Csopely László, György Aladár, Herrmann Antal, Kogutowicz Manó, Laký Dániel, Dr. Pápai Károly, Dr. Simonyi Jenő, Dr. Staub Móricz választmányi tagok.

1. Elnök jelenti, hogy a főtítkár levélben menti ki távolmaradását. — Tudomásul vétetik.

2. Elnök felolvassa Dr. Jankó János titkár levelét, melyben 6 havi szabadságot kér, minthogy a kultuszminiszter földrajzi tanulmányútra küldi, helyettesítésére Dr. Pápai Károlyt ajánlja, s végül ajánló levelet kér a külföldi földrajzi társulatokhoz és intézetekhez.

A választmány a félévi szabadságot megadja, Dr. Pápai-t a helyettesítéssel megbízza, a rendes titkári díjazás mellett, s végül Dr. Jankónak az ajánló levél kiadását elhatározza.

3. Elnök felemlíti, hogy már most jó lesz a jövő közgyűlésen választandó tiszteletbeli tagok kiszemelésére gondolni.

Elnök gróf Teleky Samút, György Aladár Nansen Fritjoffot ajánlják.

4. Elnök sürgősnek tartja az Akadémia megkeresését, hogy ez a jövő évre segílyt nyújtson, minthogy ott a budgetet most állítják össze.

A választmány a kérvény fogalmazására György Aladárt, annak beadására, még pedig tekintettel a sürgősségre egy hét alatt, Lóczy L. elnököt kéri fel.

7. Úgy az elnök, mint Dr. Staub Mór és György Aladár sürgetik egy utazási alap létesítését, — mire a választmány elhatározza, hogy már az ideai budgetben bizonyos összeget az utazások segélyezésére fog felvenni.

8. Elnök jelenti Dr. Stand Kálmán tagtárs halálát.

Szomorú tudomásul vétetik.

Felolvasó ülés november hó 27-én a tud. Akadémia heti üléstermében.

Elnök: Lóczy Lajos.

1. Dr. Czirbusz Géza r. tag, ismerteti az Aranyos közepsi szakaszában észlelhető karsztjelenségeket.

2. Dr. Kunos Ignác mint vendég, néhány szakaszt olvas fel Kis-Ázsiában tett utazásának leírásából.

Felolvasó ülés decz. 11-én a tud. Akadémia heti ülés-termében.

Elnök: Lóczy Lajos.

Dr. Havass Rezső vál. tag, értekezik az Athos hegyről s annak kolostorairól.

Választmányi ülés 1890. decz. 13-án.

Jelen voltak: Lóczy Lajos elnök, Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, továbbá György, Pethő, Posevitz, Téry, Simonyi, Kogutowitz, Thirring választmányi tagok. Jegyző: Pápai h. titkár.

1. A főtitkár az előző két ülés jegyzőkönyvét felolvassa.

Melyek észrevétel nélkül hitelesítettnek.

2. Főtitkár jelenti, hogy a tud. Akadémiához segélyért intézett kérvény, az ilyenmő alap kimerülvén, kedvezőtlen elintéztést nyert.

A választmány a jelentést sajnálattal veszi tudomásul; azonban nem adja fel a reményt, hogy a korábban élvezett támogatást a jövőben újólág elnyerheti.

3. A berni földrajzi társaság beküldötte a jövő évben tartandó nemzetközi földrajzi kongresszus programját és az érdeklődők körében annak terjesztését kéri.

A program társulatunk Közlönyében meg fog jelenni és óhajtandó, hogy tagtársaink a kongresszuson minél számosabban vegyenek részt.

4. Beérkezett továbbá a Höltzl és társa czég értesítése egy magyar földrajzi és sokszorosító intézet alapításáról.

Örvendetes tudomásul szolgál és erre a tagtársak figyelme a Közlönyben felhívandó.

5. A társulat értesítve lett Berghaus kiváló geographus haláláról.

Szomorú tudomásul szolgál.

6. Elnök emlékezetbe hozza a korábbi választmányi ülések által kitűzött feladatokat; így azon indítványokat, melyek referáló ülések tartására; a tiszteleti és levelező tagoknak a választmányi ülésekre való meghívására vonatkoznak. Jelenti továbbá, hogy az iskolai térképek áttekintésére kiküldött bizottság munkálatait legközelebb bevégezi és jelentését a választmány elé terjeszti.

Az utóbbi jelentés öröndetes tudomásul szolgál. A referáló ülések eszméje, bár az eddig megvalósítható nem volt, el nem ejtendő. A tiszteleti és levelező tagok meghívására vonatkozó indítvány az alapszabályok esetleges revíziójánál lesz csak figyelembe vehető.

7. A főtitkár arról értesült, hogy a német geographusoknak a jövő évben Bécsben tartandó gyűlése, Budapesten át, egy kirándulást tervez Fiuméba.

A választmány e tervet örömmel üdvözli és szükség esetén rajta lesz, hogy a kirándulók közlekedési vállalatainknál kedvezményben részesüljenek.

8. A közgyűlés napjával jan. 29-ike tűzetik ki.

KÖNYVÉSZET

Ludwig Ritter von Höhncl: Bergprofil. Sammlung während Graf S. Teleki's Afrika expedition 1887—8. Als Manuscript gedruckt im k. und k. Milit. Geogr. Institut in Wien. 34 litografált panoráma, rajz és egy orientáló térkép 1:1,370,000 mértékben.

Gróf Teleki Samu és Höhncl Lajos lovag egy rövidke előszóval kísérik e gyűjteményt, mely az eredeti rajzok reprodukcióit tartalmazza. Az egyenlítői Afrika keleti részéből a 35—40° Greenwich-től számított keleti hosszúságok közt a déli szélesség 5° 30' és az éjszaki szélesség 5°-ik párvonalos körei közé esik a Gróf Teleki Samutól bejárt terület. A mintegy 3000 kilométer hosszúságú útvonal 65 állaspontjából készíti Höhncl az előttünk fekvő rajzokat. Az irányító térképvázlaton a látóképek központja és azok kiterjedése pontosan meg van jelölve. Nem kevesebb, mint 204 panorámarajz foglaltatik a gyűjteményben. Mindegyik tudományos pontossággal készült és irányszögekkel úgy van megjelölve, hogy nem csak a térkép olvasójának, könnyíti meg a megtalálást, hanem a majdani utazóknak is, kik gróf Teleki nyomaiban fognak járni könnyű dolog lesz az ábrázolt tájékokat föllelni. A térkép maga bárha az előszó túlszerényen vázlatosnak, czíme pedig indextérképnek nevezi, mintául szolgálhat minden utazó kartografusnak. Lelki-ismeretes pontossággal láthatni a térképen az irányvonalak háló-

zatát a vonalmetszéseket, melyek rajzokkal együtt azt a legalkalmasabb eljárást állítják szem elé, melyet a fölfedező utazónak az utitérkép szerkesztésénél követni kell. Tudomásunk szerint a szárazföldi utazásokban példa nélküli az a gondosság és tökéletesség, melylyel Höhn el lovag gróf Teleki Samu útvonalának környékét megrajzolta és térképezte. A tengerészeti partfelvételek módját látjuk itt egy olyan térségen, alkalmazva, mely csaknem akkora, mint Magyarország és Erdély. Képzelsen el az olvasó egy Bukaresttől Münchenig terjedő és szélességben Budapest és Bécs távolságaival mért földterületet. Ilyen nagy kiterjedésű Teleki Afrikai expedíciójának színtere. Afrika keleti tengerpartjától ÉENy. felé nyulik e térség az egyenlítő derékban szeli ketté. Az afrikai földségnek legérdekesebb vidékére esik gróf Teleki útja, hol a fiatal koru vulkánosság Afrikának legmagasabb hegyeit halmozta fel. 600 és 1000 m. tengerfeletti magasságú síkságok, sós puszták és tavak váltakoznak bámulatosan tagozott hegységekkel. A Kilimandsaro Kimaversu a Mene a Kenia pompás Stratóvulkánok. Kilimandsaro és Kenia 6000 és 5800 m. tetőikkel az egyenlítői örök hó regiojába emelkednek. E hegyóriások, melyek a környező alvidékből 4000 méterrel emelkednek ki, bámulatra keltik lelkesedéssel töltik el még e rideg pontosságú ábrázolásaikban is a szemlélőt. A rajzok önmaguk beszélnek és a hozzáértőnek első tekintetre több tanítást nyújtanak mint ivekre terjedő szöveg.

Ime csak a Kilimandsaró és a Kenia csúcsok panorámáit tekintsük, amaz 6000 az utóbbi 5800 m. magasságának van jelezve. Mindkettő oromhavas, firnet és apró glecsereket hord magán. Nyilvánvaló, hogy az örök hó határa a Kilimandsaron jóval magasabban fekszik mint a Quitoi vulkánokon Délamerikában (4600—4800 m.) Meglepő képet nyújt a Kilimandsaro széles dombszerű teteje, melyet 3 km. átmérőben firnmező vagy oromjég borít. Keskeny függő gletserek nyelvei nyulnak le e firnmezőről a hegynek oldalain, de csupán a Ny.-É.-Ny. oldalon nyulik le mélyebben egy kis jégmező. Mintha csak egy norvégiai és firnmező állna előttünk, mely a hegytetőt ellépi és magából jégnyelvet bocsát alá. A Kenia más jellemű. Szakgatott sziklás csúcsok koronázzák a hegyet; a csúcsok sziklabordái között különvált hómezők és sokkal mélyebbre lenyuló függőgletserek láthatók; az örök hónak alpesi jellemű raktározását állítja elénkbe a Kenia képe. Hát még a Rudolf-tó déli partját és a tónak

déli szigetét szemléltető rajzok mennyi újat hirdetnek. A még ép vulkáni krátereknek sűrű csoportjait látjuk azokon.

A Rudolf-tó melléke a többi egyenlítői afrikai tótól előnyösen különbözik. Mig amazokat jobbra lapályos partvidék vagy plateau vidék környezi a Rudolf-tavat változatos hegységek, vulkáni kúphegyek környezik. Mint Budapest-Bécs távolsága olyan hosszú a Rudolf-tó; keleti partját Teleki apróra bejárta.

Szóval többet tár elébe annak ki olvasni tudja e rajfüzet, mint vaskos kötetek.

A nemes gróf méltán büszke lehet azokra az eredményekre, melyek e munkában ábrázoltatnak. Bárha nem is a mi irodalmunkat gazdagítja e kiadvány; azért örömmel szemléljük mi azt. Hisz magyar utazónak köszönheti azokat a földrajzi tudomány és egy oly magyar vállalkozó sikerét látjuk benne, mely a modern afrikai kutatások sorában előkelő helyet foglal el, sőt azok legnevezetesebbjeit tudományos becsben messze túlszárnyalja.

L. L.

Borelli Jules: Éthiopie meridionale. Journal de mon voyage aux pays Amhara, Oromo et Silama. Septembre 1885 à Novembre 1888. Páris 1890 520 l. rajzokkal s térképekkel.

Három évnél hosszabb ideig tartózkodott Afrikának egyik kevésbé ismert vidékén Borelli Gyula, kit a francia közoktatásügyi miniszter küldött ki Abessyniába s ez idő alatt nemcsak szorgalmas tanulmányokat tett, de Shoatól délre egészen ismeretlen vidékeken is járt s kikutatta az Omo (Enarya) rejtélyes folyását. Műve ennél fogva sok tekintetben igen érdekes. Tajurahból, Danakil fővárosából, indult útnak s átmenve a Havash folyón Shoaba jutott. A fővárosban, Ankoherben nem találván a királyt a hegyek közt Antotoban kereste fel s itt tartózkodott egész 1887 ápril végeig, mely idő alatt a nép nyelvét is elsajátította. Shoaban két főtörzs van, az amharák és az oromok; az előbbieket őseit már a 4-ik században keresztényenkévé térítette Frumentius s ma is koptok, az utóbbiak azonban mohammedánok lettek. A tartomány főkörmányzói, a »ras«-ok polgári és katonai hatalmat gyakorolnak, az alsóbbrendű tisztviselőket maguk nevezik ki s a »Fata Negeust« nevű törvénykönyv szerint ítélnék, mely a Justinian codex s egyházi szabályok keveréke. Minden a király nevében megy, a kinek ítéletei ellen nincs fellebbezés s a bibliára s keresztire tett eskü »Menelek halálára« szól s megszegése a halált vagy legalább a fül, az orr vagy a lábszár levágását

vonja maga után. A törvényszék még a dohányzást és burnótozást is szigorúan tiltja, habár a gyakorlatban már nem alkalmazzák. Shoa fegyveres ereje mintegy 120.000 főből áll s legvitézebb katonái az oromok, kik különösen a lándzsát bámulatos ügyességgel tudják kezelni. Utazónk Antonoból több kirándulást tett s többek közt meglátogatta Antinori marquis sirját Let-Marafiában. 1887 májusban Rimbaud-val elutazott Harrarba. Utjuk az igen gazdag és jól művelt Mindzsar tartományon vezetett keresztül, a hol igen sok gyapot terem, de a mellett nagy vadállatok, — oroszlanok, elefántok, bölények, vizilovak és hyenák — nagy számmal fordulnak elő. A király kísérete állomásról állomásra vezette őket, de nagy szíveséggel sehol sem fogadták őket. Harrar virágzó állapotban látszik lenni, bár a jelenlegi Amhara kormány működése utazónknak nem tetszik. A házak kőből s vályogból építvék, az utcákat az eső árkokká alakította át. A 35.000 főre menő lakosságban 6 európaít is találtak, köztök 4 görögöt. Visszatérve Antotoba Borelli ismét uj útra indult dél felé s ez az útja földrajzi szempontból legérdekesebb. Átmenve a Havash folyón közel forrásához délnyugati irányban haladt el a Dendy nevű kihalt vulkán mellett (3417 méter), melynek kráterjében különös alakú tó van s a Harro hegynél (3286 m.), mely állítólag most is kitörőben van s mindkét hegyet megmászva nagyszerű parkalakú vidékre jutott óriási fákkal, patakkal, mimoza s jazminligetekkel. A éghajlat igen mérsékelt s az itt lakó mohammedán oromok elég barátságosak. Átkelve az Omo folyón, melyet itt Ghibiének neveznek, hosszas kutatás után kimutatja szerzőnk, hogy ez a folyó délre hatol a Szambara tóba ömlik, mely tavat ugyan ő nem láthatott meg, de a benszülöttektől nyert információi s Höhnellel folytatott tanácskozásai alapján teljesen meggyőződött, hogy az ugyanaz a Teleki gróf által felfedezett Rudolf tóval. Utját különben gondosan készített térképén jelöli meg s a közlött rajzok is igen becsesek.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK

I. Expedíciók.

+ **A Benue összeköttetése a Sarival** újabban a Nigertársulat által kiküldött expedíció kutatásai szerint nem bizonyult valósnak. A gőzhajó Ribagonál a Benueba keletről torkoló Mayo-Kebbi folyón annyira hatolt fel, hogy már nem messze lehettek forrásától. Ez a pont azonban még nagyon távol van a Tuburi mocsártól, melynek összeköttetése a Sari rendszerével bizonyos. A folyó alsó része teljesen lakatlan, felső részében azonban, mely igen szép svájczias hegyvidék, a lakosok ellenséges álláspontot foglaltak el, mivel az idegeneket mohammedánoknak tartották.

+ **A Kongó állam s Portugál nyugatafrikai birtokainak** határán a Nyassza tó környékén részletes tanulmányutat tesz Thomson József, az ismert afrikai utazó Grant J. A. ezredes fiának társaságában. Augusztus havában (Iarenganze tartományt járta be s innen délre megy a Zambezi Victoria vízeséseig s majd keletre Blantyre felé, a hová 1890 végén szándékozik eljutni.

+ **A spitzbergai expedíció** Nordenskiöld és Klinskowström báró vezetése alatt szerencsésen visszaérkezett Tromsöbe. A kutatók először a Hornöbólnél kötöttek ki, a honnan Nordenskiöld hócipőkkel ment át a Belöbölbe; útja szerencsés volt, de a nagy hó miatt nem tehetett geológiai kutatásokat. Legtovább — július 18-tól aug. 10-éig — időztek az Icefjordnál. A legéjszakibb fekvésű pont, melyet elértek, Lagö, a Hinlopen szorostól keletre. A szorost csaknem teljesen elzárta a jég s mivel a Hét szigethez nem juthattak el, megkezdték a visszatérést. Visszajövet a norvég szigeteken hydrográfiai tanulmányokat eszközöltek.

II. Ethnographia.

+ **A kirgizek** őrizték meg mindeddig legjobban régi szokásaikat európai Oroszország nomád népei közül. Az Uraltól a Balkas tóig s a Káspi tengertől az Altai hegységig mindenütt feltalálhatjuk a kirgizeket, csaknem teljes ősi szabadságukban, mivel a pusztákon szétszórt orosz faerődök (ostrog) nem képesek e vad fajt kellő fegyelemben tartani. A kalmukoktól az Ural-hegység s a mellette lakó kozákok különítik el, éjszaknyugatra és éjszakra a baszkirok, keletre a mongolok szomszédaik. A régi

nagy hordák ma már nem találhatók fel, rendszeren 5—10 családból álló csoport vándorol kétkerekű taligákon egy darabig, míg iható vizet találnak, a hol sátraikat felüthetik s csak néha-néha egyesül több ily csoport; míg másrészt egyes családok kóborlása sem tartozik a ritkaságok közé. Sátraikat 3—4 óra alatt teljesen elkészítik s még rövidebb idő alatt szétszedik. A ástor (kasa) rendszeren harang alakú, 150—200 □ láb területű s közepén 10—12 láb magas. A vázt több szíjjal összekötött fadarab alkotja, melyekre hüvelykvastag nemez (kosma) jő s melyeket széles lószőrből font kötelekkel kötnek össze. A bejárást vászonnal bélelt nemezboríték fedi. A sátortető közepén a konyha felett, melyet egy pár kő s egy öntött vas triples alkotnak, 2—3 láb széles nyílás van, melyet két lószőrkötéllal ki lehet nyitni s bezárni, a mint a füst kimenete vagy világosság bebocsátása szükséges. Az ily sátor ellenáll a viharnak és esőnek, télen azonban még 2—3 pokróczot tesznek reá s alul köröskörül hóval rakják meg. Tűzelőül szárított ló- vagy tehén-trágyát használnak. A kasa bensejében össze-vissza van minden szükséges dolog: pokrócz, juhbőr, üst, élelmi szerek, ruhák, faládák, nyergesek s más eféle. A talaj egyrészen pokrócz van, a melyen alusznak, a többi csupasz föld. A nyílás daczára a kasa benseje rendszeren tele van füsttel s kellemetlen illattal, mely különösen éjjel, midőn néha 8 személy is alszik itt, kiállhatatlan. Kellemetlen rovarokban soha sincs hiány, különösen télen, midőn a szegény kirgizek a borjúkat, bárányokat és csikókat is magukhoz veszik a sátrakba. Ritka kivétellek vannak elegáns sátrak is perzsa szőnyegekkel, asztalokon theakészletekkel s ágyakkal, de ezek rendszeren nem kirgizeké, hanem oly tatároké vagy bocharaiaké, kik üzleti okokból köztök tartózkodnak.

Minden kasában nélkülözhetlen a tursuk nevű körülbelül 10 akónyi bőrzsák, melyben a kumiszt tartják és készítik. A kumisz, a kirgizek főledele, tehén-, juh- s főkép lótej vegyülete, mely körülbelül 8—10 napig ér s savanyúodik. Ezen idő alatt a keveréket egy bottal, melynek végén keresztbe tett kis deszka van, naponként többször összekeverik. A kumisznak savanyú íze van, hasonló a vajtejhez, nagyon hamar jól lehet lakni vele, úgy hogy első ízben egy pohárral is alig ihatunk meg belőle, később azonban egyszerre 8—10 poharat is megiszunk s ekkor az illető bádgyadt s kedvetlen lesz, de nem álmos. A kirgiz egy perczig sem lehet el kumisz nélkül s még a legelőre is visz magával egy kis tursukot. A vendéget is ezzel kínálják.

Tavaszzsal és nyáron a kirgiz juh- és tehéntejből igen erős sajtot készít télére s ezt a napon szárítja meg. Ezt is nagyon szeretik s mivel rendes étkezési idejük nincs, rendszeren magukkal hordják. A kenyeret alig ismerik, de lisztből és vajból kalácsot sütnek. Húst csak ünnepek alkalmával esznek, ilyenkor vízzel ízletesen készítik el, de sót nem tesznek bele. Ha egy szarvasmarhát vagy lovat leölnek, oly sok vendéget hívnak, hogy az egészet egyszerre elfogyasztják. Általában a kirgiz nagyon vendégszerető s a vendégeit nagyon kínálgatja, mert tisztességek tartja, ha nála sokat esznek. A lakoma után, mivel mindenki újjával a közös tálból eszik, az újjakat a ruhán vagy csizmán megtörlik s azután ismét kumiszt isznak egész a kimerülésig. Európai embernek tálat s kanalat is adnak, mivel azonban az ételkészítése rendszeren igen ronda, művelt ember nem szívesen eszik náluk.

Hasonlókép igen rondák a kirgizek ruházat tekintetében is. Ingeiket addig hordják, míg darabonként esik le testükről; ruhát csak ünnepnapokon változtatnak s az is fényes a zsirtól. Ámbár mohammedánok, mosdani nem szoktak, csak egy kissé szertartásosan nedvesítik meg olykor kezeiket. A férfiak öltözete térdig érő kaftán hosszú, alul széles ujjakkal s rövid nadrág. Ezenkívül rendszeren rövidre nyírják hajukat, bőrsipkát hordanak, melyeken gyakran réz, vagy ezüst alakok s más ékszerek vannak. Csizmát vagy papucsot csak látogatáskor s a városban huznak fel, ilyenkor juhbundát s nemez kalapot is hordanak. Az európai öltözetű kirgiz már rendszeren nemzetisége iránt is közönyös. A gyermekek is hordanak kaftánt s sipkát, de különben más ruhát nem. A gyermekeket különben nagyon szeretik, nem ritka az 5—6 éves szopó gyermek sem, kit éjjel négy-szögű ládabölcsőben ringatnak. A nők jellemző öltözetdarabja a zsákalaku fátyol külön nyílással a szemeknek. Ezt az öltözetet rendszeren csak a városokban hordják s igen jól tudnak kokettirozni különösen európaiakkal. Ékességül 30—40 arany s ezüst pénzdarabból álló hosszú nyakéket hordanak s e mellett festik magukat, arcukat pirosra s fehérre s körmeiket sárgára.

A kirgiznek rendszeren csak két felesége van, a gazdagoknak 6—7. A feleséget a kalyim lefizetése után, mely bizonyos számú szarvasmarhából, juhból vagy lóból áll, veszik a szülők-től vagy rokonoktól, vagy ha elrabolják, a mi gyakori eset, utólag fizetik le az árát. Mivel a férfiak pásztorkodás, vadászat és kereskedés által nagyon el vannak foglalva, a napi házimunka

a nők feladata: ilyenek: sátrak építése, juhnyírás, kötélfonás, fejés, sajtkészítés, pálinkafőzés, gyermekek ápolása. Forró nyáron mind együtt vannak a sátrakban s rendesen alusznak. Nagy a lármá különösen este, midőn a nyáj haza jő s fejéshez készülnek. Ilyenkör van a gyermekek főmulatsága is, a bornyúk és csikók összefogása. Télen a nyájat rendesen magára hagyják, minden állat maga keresi élelmét a hó alatt s így szigorú télen oly sok elpusztul néha, hogy e miatt ragályos betegségek is támadnak.

A háziállatok közül a ló és juh sohasem hiányzik; szarvasmarha és egyes vidékeken a teve is állandóan megvan. A juhok a sós talajon hamar megkövérednek s különösen farukon nem ritkán öt fontnyi zsíradék is képződik. A tevéket különösen a Bokhara és az orosz piacok közt használják karavánoknál. A lovak rendesen igen aprók s nem is nagyon erősek, de igen gyorsak és kitartók. Huzásra nagyon nehezen lehet szoktatni, de lovaglásra igen alkalmasak s a kirgiz a legvadabb lovon is szenvedélyesen lovagol. A kasa mellett mindig van egy pár felnyergelt ló, melyekkel más rendeltetés hiányában a gyermekek szoktak játszani. 8—9 éves gyermek már kitűnő lovas, míg a felnőtt kirgiz vágatás közben képes egy darab pénzt a földről felvenni s ünnepies alkalommal mindig vannak a birkózás s célbalövés mellett lovaglójátékok is.

A kirgizek általában véve mohammedánok, de úgy látszik, hogy ezt a vallást nagyon átalakították saját ízlésük szerint s e mellett a hajdani csillagimádás s nyájaik védszellemének tisztelete is megmaradt. Tánczról általában nem tudnak semmit, dalaik nagyon egyhangúak s melancholikusak, mintha a sivatag visszhangjai volnának. A városiakkal gyakran érintkeznek, különösen Orenburg, Troizk s Petropaulowszk orosz városokban mindig vannak kirgizek, kik ide ezrenként hozzák a juhokat s cserében lisztet, főzőedényeket s fényűzési czikkeket szereznek be. A jekaterinburgi vásárokon is gyakran megjelennek különösen lovaikkal, melyeket nemcsak az orosz fuvarosok becsülnék nagyra, de a katonaság számára is vásárolnak. Ezen városokon kívül Ázsiában Taskend, Szamarkand és Khiva a kirgiz forgalom főhelyei.

+ **A dajákokról**, Borneo sziget ősi lakóiról, érdekes részleteket közöl a berni »Geogr. Nachrichten«. 1870 óta a maláj kereskedők Bandjermassinból, az ugynevezett buginézek, árúikkal

a sziget legbensőbb részeibe hatolnak s különösen kákát, damaragyantát, guttapercsát, viaszt, beteldiőt nagy mennyiségben visznek haza tutajokon a Barito és Teve folyókon s a főnököknek adott ajándékok által ki tudják eszközölni maguk számára a monopóliumot. Ez pedig igen jelentékeny haszonnal jár, mivel a dajakok a pénzt még ma is csak súlya szerint becsülik s így a legdurvább rézpénz a legértékesebb előttök. Legeredetibb a kereskedelem az orang-ott törzsszel, mely physikailag az alfurokhoz nagyon hasonlít s általában csaknem állatias helyzetben van. Nincsenek állandó lakóhelyeik, éjjel s rossz időkhöz a fák odvaiban vonódnak meg. Ha a malajkereskedő ezek közé jut, tamtam ütésekkel hívja őket össze, árút (dohány, rizs, só, kés, korall stb.) kókuszszőnyegen kirakja a partra s bizonyos távolságra visszavonul. Az orangottok a dobütésekre előjönnek s ha az árú tetszik nekik, damaragyantát, guttapercsát vagy viaszt tesznek le az árú mellé s azzal eltávoznak. Ekkor előjő a kereskedő, megnézi a felajánlott árút s ha nem találja elegendőnek a cseretárgy mennyiségét, azt érintetlenül hagyja, de saját árújának mennyiségét vagy minőségét változtatja meg. Így tart tovább az alkudozás a nélkül, hogy a két fél érintkeznék egymással, míg végre az egyik fél egyszerűen elveszi az ajánlott cseretárgyat s a kereskedő ezután más helyre utazik.

Itt-ott már földművelést is kezdenek űzni a dajakok. Rendesen erdőben s lejtőn választják ki a területet a rizsföld számára, ott levágják a fákat, néhány napig a napon szárítják s azután elégetik s megvárják, míg az eső a fahamut a földön szétmossa; ekkor kissé felforgatják a földet s elvetik a rizst. Ha kevés eső van az ily száraz rizsvetés után, az egész termés kárba vesz. Ilyenkor egy obi ketella nevű gumós növény, ananász, pizáng s erdei gyökerek szolgálnak eledelül s a férfiak az erdőségben szagopalmát keresnek. Ha sikerül a rizstermés, az egész család odaköltözik egy kis kunyhóba, mely mellett pizángfákat, tengerit s más növényeket ültetnek. Ha a rizsföld a kampong (fálú) közelében van, éjjelre visszamennek kunyhóikba, de nappalra bezárják azt oly módon, hogy a létrát eldűgják.

A Muarah-Teve mellett levő három kampongban, bár a lakosok mind egy törzshöz tartoznak, az életmód nagyon különböző. A Barito balpartján levő kampong lakói kereskedők vagy hajósok, míg a jobb parton lakók földművesek. Öltözetük rendszeren igen egyszerű, egy kadjot nevű fahéjöv, az elmaradhatlan

kard (mandau) s egy a fej körül turbanszerűleg kötött kendő. Ehez járul még igen gyakran, mint disztő tárgy, tallérnagyságú fakorong a fülekben, továbbá a felső testrészt, karok és lábak tetovirozása, mely néha törzsmegkülönböztető jel is, mint Murong és Siang lakóinál, kik a lábikráikra fekete kerek foltot festenek. Az európaiakkal már némileg érintkezett nők kék vagy virágos posztó-alszoknyát is hordanak s karjaikon érczkarikákat, de a gyermekek 10 éves korukig teljesen meztelenül futkosnak, csak lábaikon vannak csengetyűk s a vagyonosabbaknál a nyakon ezüst forintosok vagy dollárok.

A dajakok széptermetű erős emberek s különösen a nők a legszebbek a keletindiai archipelagusban. Kár, hogy a tisztátalanság miatt gyakori náluk a bőrkiütés s hogy lakásaikban a kuttyák és tyúkok is résztvesznek. Külön hálószoba és konyha, miként a jávaiaknak s malájoknak, náluk nincs, legfeljebb szőnyeg választja el azt a helyet, hol a család kókuszszőnyegeken s rizscsomón éjjel nyugszik. A lakószobák többi bútora néhány jávai csupor s egy rizstőmb a dupa-rizsliszt-szétmorzsolására. A kunyhók bambuszból, kákából vagy kókuszlevelekből készülnek s mindenkor 3—4 m. magas oszlopokon nyugosznak; a szoba talajában levő nyílásokon a piszok magától hullik a földre. A vagyonosabbak házaiban több elkülönített szoba van, de bútortatuk nincs több, legfeljebb egy pár díszesebb jávai majolika csupor.

Az európaiaktól félván ma már a hirhedt fejvadászat a dajakok közt a ritkaságok közé tartozik, de azért nagy ünnepekre tudnak mindig ősi szokás szerint egy pár emberfejet keríteni s különösen főnökök elhalálózása esetén, kiknek a néphit szerint a túlvilágon szolgákra van szükségük s azokat csak ily módon nyerhetik meg. Áldozatként az adósság miatt a hitelező rabszolgáivá lett szerencsétlenek szolgálnak, kiket nagy ünnepeken vagy halálózások alkalmával megvesznek, hogy fejüket levágják; ha ilyenek nem akadnak, az elhunyt férfi rokonai vadászatra mennek s lesből ölik le az áldozatot, kinek fejét a temetésnél a koporsóra teszik. Ekkor 2—3 napig gyászolnak, a mi réz üstök veréséből, gyors kiabálásokból s rendkívüli sok ivásból áll. Harmad vagy negyednapon a koporsót befedik, gyanítával vízhatlanná teszik s a legközelebbi erdőben napfényes helyen mintegy 1·80 m. magasságú két oszlopra megerősítik. A gyászolásnál valamint az ünnepek alkalmával külön e célból alkalmazott férfiak s nők (bliang) emelik az ünnep fényét zene,

ének és táncz által. Ezek a kiválasztottak nagy kitüntetésekben szoktak részesülni. Ezek feladata egyúttal a szellemidézés s a gyógyítás is. A gyógyításnál rendszeren faragott bábokat tesznek a beteg párnája alá, varázsigéket mormolnak, hogy a betegség a bábokba menjen át. Ha ez nem sikerül, a környék összes bliangai összegyűlnek a betegszobába s dobjaikon s más eszközeikkel örültes lármát csinálnak, hogy a gonosz szellemet a beteg szobájából kiűzzék. Most már nem feltétlenül hisznek a bliang varázshatalmában s az európai orvosszereket, különösen a khinint, becsülni kezdik. Sok daják mohammedánnak vallja magát, de ezek szertartásai s szokásai is alig különböznek a pogányokétól.

+ **A nők túlságos nagy száma Paraguayban** a Braziliával folytatott irtóháborúk után egészen megváltoztatta 20 évvel ezelőtt az ország társadalmi viszonyait. Akkor, közvetlen a háborúk után, Paraguaynak mintegy 300.000 lakosa közül alig volt 5000 férfi s még ma is, habár a lakosság azóta jelentékenyen szaporodott, a férfiak száma nem haladja meg a 100.000-et s igen sok község van, a hol egy férfira 20—30 nő jut. Ennek megfelelően a férfiak roppant kényelemben élnek s a nagykereskedést s vadászatot kivéve, csaknem minden foglalkozási ág a nőknek feladata s különösen a quigaberák-kisiparosnők igen elterjedtek. Rendszeren igen csinos termetűek, kecses, majdnem tánczoló járással, hófehér mélyen kivágott s a karokat csupaszon hagyó ingbe, fehér csipkeszegélyezett szoknyába s fekete selyem-mantillba öltözve láthatjuk őket. Fényes fekete hajukban arany vagy teknősbéka fésű, fülbevaló, gyűrűk, korallnyaklánczok, csinos legyező, jobb fülök mellé tűzött rózsza vagy szekfű az ékeségeik, de czipőt és harisnyát egy sem hord, a mely hiány feltűnő szép lábaik mellett nem is visszatetsző. Falú helyeken egy-egy házban 5—6 nő lakik együtt a gyermekekkel, de család-atyának semmi nyoma, a minthogy itt a házasság többnyire ismeretlen intézmény s a nők csak szeretőket tartanak maguknak, kikkel esténként otthon mulatni szoktak. Nagyobb városokban s a tengerparti kikötőkben a sok bevándorló miatt ez a sajátságos viszony már megszűnt, de a belföldön még sokáig fog tartani.

(Vége a XVIII. kötetnek.)

ABRÉGÉ

DU

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVIII. Année.

Budapest, 1890.

1. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérées dans son Bulletin.

DISCOURS D'OUVERTURE.

Prononcé par M. Jean Xantus, vice-président, — à l'assemblée générale
du 23. janvier.

Messieurs,

Le très-honoré président de notre société étant tombé malade, ce n'est qu'au dernier moment que l'agréable devoir d'ouvrir cette assemblée m'a été imposé.

Si je ne m'en acquitte pas comme je l'aurais désiré et si la vue de l'ensemble des événements géographiques que je prétends vous donner ne se trouve pas à l'abri de tout reproche, c'est que d'une part vous étiez jusqu'ici habitués à entendre dans cette chaire des présidents munis de tous les charmes de l'éloquence et que d'autre part le temps qui m'a été accordé pour m'acquitter de cette tâche a été beaucoup trop court.

En ce moment, Messieurs, les événements qui se passent en Afrique sont sans contredit ceux qui occupent le plus le monde civilisé. Ce qui se passe ailleurs est à peine digne d'être pris en considération.

L'Afrique entière est pour ainsi dire entourée d'un anneau de fer et les puissances européennes mettent une activité et un empressement frénétique à y pousser leurs avant-gardes; c'est à qui occupera la plus grande partie de cette terre exploitable.

L'Italie s'est établie à Massuah; de là ses troupes s'avancent vers l'Abyssinie, elles iront peut être même occuper Somali, quoiqu'elle ne se soit pas encore déclarée définitivement.

La France pousse son armée au-delà de l'Algérie et de Tunis, et quant à l'Espagne elle semble guetter la bonne occasion de s'établir dans le Maroc.

L'Allemagne et le Portugal emploient tous les moyens et se servent de toutes sortes de prétextes pour augmenter au plus vite et leur crédit et le terrain qu'ils ont occupé.

Et le Congo donc! On y a déjà tracé un chemin de fer pour pousser la colonisation et l'influence jusqu'au coeur de l'Afrique.

Zanzibar et Quilimane sont également en vogue. Ce sont les points de départ pour arriver aux grands lacs. Plusieurs

expéditions dans différents buts y ont déjà été opérées et plusieurs autres sont en train de l'être.

On sent bien qu'au milieu de ce mouvement général, l'Angleterre n'est pas restée les bras croisés. Elle qui y est le plus intéressée s'empresse naturellement à étendre son pouvoir et son crédit dans lesdites contrées. On n'est pas sans savoir que l'Angleterre a été jusqu'ici la seule des nations colonisatrices qui ait introduit la liberté anglaise dans les pays qu'elle avait conquis. Ses colonies, à elle, sont toutes florissantes, ce sont pour ainsi dire autant d'avant-gardes et de propagatrices de la civilisation ; dans ces colonies il y a une sécurité absolue de vie et de bien. Tous ceux qui ont parcouru les cinq parties du monde peuvent s'en être convaincus ; — mais on le sait aussi par les descriptions et, partant, il serait désirable que la part du lion lui fût adjugée dans la colonisation de l'Afrique, afin que cette partie du monde cessât d'être le monopole des tyrans et qu'en revanche elle devînt le territoire commun de l'humanité.

Par suite des premières colonisations, maintes oasis florissantes ont été paisiblement créées dans l'intérieur de l'Afrique parmi lesquelles je citerai celle qui est située près du lac Niassa et celle de O'Neil ; ensuite les colonies plus ou moins considérables des sociétés Giffard et Rhodés, les vallées florissantes du fleuve Shire où la compagnie »African lake Company« et la mission presbytérienne d'Ecosse ont déjà opéré des merveilles de civilisation.

L'Angleterre, en encourageant et en secourant différentes sociétés privées, a dessein de tracer un grand chemin de fer pour établir la communication entre les colonies du Cap de Bonne-Espérance, la riche vallée du fleuve de Zambez et les grands lacs qui l'entourent, ce qui mettra fin à l'extension des conquêtes de l'Allemagne et du Portugal et assurera le crédit de l'Angleterre. La construction de ce chemin de fer touche à sa fin ; il sera construit avant qu'on s'en doute.

Stanley, ce voyageur plein d'audace et de talent de notre siècle vient d'achever son voyage faisant époque, qui était hérissé de tant de difficultés et qui avait pour but la délivrance du pacha Emin. Ses nouvelles découvertes ne sont point encore connues, mais il est sûr que c'est à la disposition de l'Angleterre que Stanley va les mettre.

Stanley désirerait que le Soudan fût reconquis et il est d'avis à cet effet que le chemin de fer devrait être construit de Suakim à Berber et même jusqu'à Karthum ce à quoi on avait déjà pensé lors de la tentative de la délivrance du pacha Gordon. La plupart des matériaux nécessaires à la construction de ce chemin de fer se trouvent amassés à Suakim. Selon Stanley ce chemin de fer suffirait à reconquérir le Sudan et rendrait accessible les lacs de »Victoria Nyanza« et de »Albert Nyanza«.

Et du Zanzibar jusqu'à ces lacs un chemin de fer serait

réalisable, juste sur la route par laquelle Stanley est retourné.

Tous ces mouvements nous font pressentir les grandioses opérations qui devront être effectuées dans la dernière dizaine du siècle courant, et que le monde civilisé est si impatient de voir s'accomplir.

* * *

Dans la géographie politique quelques changements de haute importance ont eu lieu en Amérique. Sur l'initiative des États-Unis un congrès a été convoqué dont le but était la réalisation des idées de Monroe. On ne sait pas encore ce qu'on y a résolu, mais on a tout lieu de se douter que les participants se sont réunis en confédération pour se soustraire à la tutelle des puissances de l'Europe, et déjà pendant les sessions du congrès, le Brésil s'est transformé en république en s'associant à l'Union et en lui envoyant ses députés.

En ce qui concerne la participation de la Hongrie aux découvertes géographiques nous citerons d'abord le voyage de M. le Comte Sam. de Teleky dans l'Afrique du sud — est. Nous devons quelques détails de ce voyage aux journaux anglais et à la société géographique de Vienne. M. Höhnel, capitaine de marine, qui avait accompagné le comte Teleky dans son voyage a annoncé dans la société géographique de Vienne que la description détaillée de ce voyage doit paraître prochainement et nous sommes convaincus qu'elle sera d'une haute valeur géographique.

Le comte de Teleky a fait don d'une fort belle et précieuse collection à la section ethnographique du musée national. générosité qui a droit à toute notre reconnaissance.

Deux de nos compatriotes, M. Munkácsy et M. Pápai ont voyagé en Sibérie et il serait bien injuste de ne pas nous souvenir des grandes services qu'ils ont rendus à la science contemporaine. Celui-là est linguiste celui-ci ethnographe. Le Dr. Charles Pápai a apporté une fort belle collection qui faute de localité n'est par encore exposée ; mais qui ne laissera assurément pas d'enrichir nos notions sur la Sibérie du Nord et sur l'affinité de notre langue avec celle des habitants de l'Oural. On se souvient sans doute de l'intéressant discours que M. Pápai a tenu dans une de nos séances sur les rapports géographiques et ethnographiques de la Sibérie,

Je mentionnerai encore qu'au VIII. éme congrès des géographes allemands, c'est monsieur le secrétaire général Antoine de Berecz qui a représenté notre Société tandis qu'au congrès international de Paris, ce fut M. Maurice de Déchy, membre de la société. Tous deux ont été reçus avec la plus grande cordialité et comblés de civilités.

RAPPORT DU SECRÉTAIRE GÉNÉRAL

sur les travaux et l'état de la société pendant l'année 1889.

Je suis de nouveau obligé de commencer mon rapport par une série d'événements tristes, parmi lesquels la perte que nous avons faite en la personne de notre Protecteur, son Altesse royale le prince héritier, doit être signalée en premier lieu. Quelque grande que soit pour nous cette perte, nous ne faisons qu'une minime partie de ceux qu'elle a accablés et qui en ont été atteints de plus près. Par la voie du télégraphe notre société s'est adressée à son Altesse le prince Philippe de Coburg, membre honoraire de notre société pour le prier de vouloir bien lui servir d'interprète auprès de Son Altesse la princesse héritière, en lui transmettant le vif regret et la profonde tristesse de notre société. Son Altesse le Prince de Coburg à son tour nous a fait savoir télégraphiquement qu'elle a satisfait à notre prière.

Non content de cette grande perte, le cruel sort nous en a fait essuyer d'autres. En la personne de M. Frédéric Pesti nous avons perdu un des soutiens de notre société. Monsieur Samuel Róth, un des membres fondateurs de la société nous a également été ravi par la mort; — lui qui a rendu tant de services à la littérature de la géographie et de l'histoire naturelle! — C'est encore avec un profond regret que je dois vous annoncer la mort des membres ordinaires suivants de notre société pendant l'année qui vient de s'écouler: M. M. Eméric Békey, inspecteur d'études à Budapest; Benjamin Gerlach directeur du gymnase de Zirzen; Ignace Mészáros, curé de Kanizsa; Jean Neumer, professeur à l'école réale de Cassovie; Félix Parcsetich, préfet de Ujvidék; Dr. Ignace Somogyi, professeur au gymnase de Szolnok, zélé collaborateur et conférencier de notre société; Alexandre Topler professeur de gymnase à Budapest; Auguste Tóth, ancien colonel de Honvéds, zélé vice-président de notre Société en 1872; Dr. Auguste Verzár de Budapest; et Charles Weber employé de chemin de fer à Szabadka. Qu'ils reposent en paix! Notre société leur gardera un souvenir et un deuil sincères!

* * *

Quant aux travaux de la société dans le courant de l'année passée et quant à son état actuel voici ce que j'ai l'honneur de vous rapporter.

Notre Société a tenu en 1889. quatorze séances dont une assemblée générale, 7 séances du comité et 6 séances de conférences. De nombreuses lettres de condoléance ont été adressées au comité de la part de sociétés savantes et de plusieurs savants.

Je crois de mon devoir de leur en exprimer ici notre reconnaissance.

Notre Société a été représentée par M. le Comte Auguste de Zichy à Fiume lors du jubilé de l'activité littéraire de M. le Dr. Adalbert Erödi, par M. le secrétaire général, à Berlin; lors du VIII. ème congrès des géographes allemands, et par M. Maurice Déchy, à Paris, au congrès international de géographie.

En dehors des affaires courantes le comité s'est beaucoup occupé d'une proposition, d'après laquelle on devrait organiser des séances de sections à côté des séances de conférences; dans ces nouvelles séances, des référendaires auraient à faire des rapports sur le développement de certaines branches de la science géographique. Ladite proposition a été acceptée par le comité; mais attendu que le nombre des experts dans ce genre de la science n'est guère considérable chez nous, il a été décidé, qu'en attendant, on ne tiendrait par an que 2—3 séances de sections.

Le comité a pris soin de nous assurer un local définitif pour placer notre bibliothèque et notre collection de cartes géographiques. Depuis quelques années, elles étaient déposées dans le bureau de M. le secrétaire de la II. section de l'Académie. Mais l'Académie ayant décidé que cette chambre serait rendue à sa première destination notre société a été invitée à tâcher de trouver une autre localité. M. Louis Lóczy, professeur à l'Université, a eu la complaisance de nous en offrir une à l'Université, dans une pièce attenante à la bibliothèque dite: »Bibliothèque de Jean Hunfalvi.« Le comité se loue beaucoup de cet heureux hasard parce que les jeunes gens fréquentant l'Université seront désormais mis à même de se servir des oeuvres précieuses et profitables qui se trouvent dans la bibliothèque de notre société.

Dans nos séances de conférences huit conférenciers se sont fait entendre, ce sont: M. M. Antoine Berecz, 2 fois; Elienne Hanusz, 1 fois; Jean Jankó, fils, 2 fois; Dr. Charles Pápay, Antoine Reményi (comme hôte), Gabriel Téglás, Ignace Úrge (comme hôte) et Jean Xantus chacun une fois.

Notre bulletin a été d'une étendue de $38\frac{5}{8}$ feuilles; l'abrégé français s'est élevé à $57\frac{1}{8}$ feuilles, ce qui fait un total de $44\frac{1}{2}$ feuilles.

Nous devons à l'assiduité de M. M. nos collaborateurs de cette année 27 dissertations indépendantes, 26 articles de bibliographie (9 sujets hongrois et 15 étrangers) et un nombre considérable de petites communications variées. M. M. Gustave Thirring et Aladár György méritent nos sincères remerciements de leur coopération à la rédaction de notre bulletin.

Le bulletin de la société hongroise de géographie a entretenu pendant l'année qui vient de s'écouler des relations d'échange avec toute une série de sociétés savantes de Hongrie et de l'étranger.

Notre bibliothèque s'est considérablement accrue; cette augmentation provient des échanges et des dons précieux qui ont été faits à notre société. L'augmentation de l'année passée y comprise, l'état actuel de notre bibliothèque est de 1211 ouvrages formant 2115 volumes; notre collection de cartes consiste en 312 cartes formant 1265 feuilles. Ainsi les deux collections font un ensemble de 3380 volumes ou pièces.

Le nombre de nos membres n'a pas augmenté en 1889; au contraire il a diminué. Il y avait 556 membres titulaires, dont un est devenu membre fondateur. Sur ce nombre il y a eu 12 décès et 28 sorties. Il y a donc une diminution de 41 membres; et comme pendant l'année 1889 on n'a reçu que 20 nouveaux membres titulaires le total de ces membres se monte à 545; il y en a donc 21 de moins que l'année précédente.

Le nombre des membres fondateurs est de 29; les membres honoraires sont au nombre de 47 et les correspondants au nombre de 31.

L'état de notre caisse s'est fortifié comme nous le montre l'exposé des recettes et des dépenses.

Il me reste encore à mentionner avec des remerciements sincères les subventions dont notre société a joui pendant cette année de la part de l'Etat et de l'Académie. La subvention de l'Etat a été de 1000 florins, celle de l'Académie de 400 fl. — J'ajouterai encore que cette année, comme dans les années précédentes, l'Académie a bien voulu mettre à notre disposition sa grande salle.

Exposé des recettes et des dépenses de la société en 1889.

Recettes :

1. Reste de l'année 1888	125.56
2. Cotisations de 469 membres pour l'année 1889	2342.50
3. » » 48 » pour les années 1888 et 1887	240.—
4. Prix de diplômes de 18 membres	38.—
5. Abonnements	290.—
6. Subvention de l'Etat	1000.—
7. Subvention de l'Académie	400.—
8. Intérêts	189.48
9. Vente d'anciennes livraisons	10.50
10. Fondation versée par Mr. Coloman Brázay	100.—
total	4736.04

Dépenses:

1. Une obligation de 100 fl, rente hongroise papier-monnaie ajoutée au capital	99.90
2. Frais d'édition du XVII. volume du bulletin.....	2849.43
3. Honoraires.....	600.—
4. Frais d'administration de la caisse	291.05
5. Solde des garçons de bureau	67.—
6. Frais de bibliothèque	98.12
7. Frais de poste, et frais variés de bureau.....	345.87
8. Frais des séances de conférences et frais imprévus..	75.—
	<hr/>
total.....	4426.37
reste.....	309.67

Budapest, le 31. décembre 1889.

Dr. Henri Floch,
trésorier.

Antoine Berecz,
secrétaire général.

Nous soussignés déclarons avoir examiné le compte final de la Société et avoir trouvé un parfait accord entre les articles du compte et les originaux.

Budapest, le 20. janvier 1890.

Vincent Nádor,
délégues par l'assemblée générale.

Simon Telkes,

Actif de la Société à la fin de l'année 1889.

1. Capital de fondation:	
a) 30 obligations Foncières 5%, valeur nominale de 100 fl., du Crédit foncier, déposées à la Banque du Crédit foncier....	3000.—
b) 6 obligations de rente papier-monnaie à 100 fl, 5%	600.—
2. Valeur estimative des meubles	30.—
3. Valeur estimative des livres et cartes	2500.—
	<hr/>
Total	6130.—

Budapest, le 31 décembre 1889.

Antoine Berecz,
secrétaire général.

Les autres parties du fascicule concernent les séances de la société, et de courtes communications appartenant aux expéditions, à la statistique et à l'ethnographie.

La Société Hongroise de Géographie.

Protecteur :

*S. A. le Prince **Philippe** de Saxe-Coburg et Gotha.*

Le bureau de la Société :

Président : *Dr. en philos. Arminius Vámbéry*, professeur à l'Université de Budapest.

Vice-présidents : *Michel Gervay*, conseiller ministériel pensionné ;
membre de la chambre haute.

Jean Xantus, conservateur du Musée National.

Secrétaire général : *Antoine Berecz*, directeur de l'École supérieure d'État pour les jeunes filles à Budapest.

Secrétaire : *J. Jankó jun.*, employé au bureau statistique.

Trésorier : *Dr. Henry Floch Reichersberg*, conseiller au département des finances.

Membres du Comité :

Dr. en phil. Aladár Ballagi, professeur à l'Université.

Joseph Berényi, inspecteur en chef des chemins de fer d'État.

Dr. en phil. Charles Brózik, professeur.

L. Csopey, professeur.

L. Fialovszky, professeur.

Béla Ghyczy, Maréchal-Lieutenant en retraite, membre de la chambre haute.

Aladár György, membre interne du bureau statistique d'État.

Dr. en phil. Rudolphe Havass, professeur.

A. Hermann, professeur.

Dr. en phil. Paul Hunfalvy, membre de la chambre haute.

Paul Kirdly, professeur.

E. Kogutovitz, cartographe.

Daniel Laký, professeur.

Dr. en phil. Ch. Pápay, professeur.

Dr. en phil. J. Pethő, géologue.

Émeric Péchy, directeur de l'Imprimerie d'État.

Dr. en phil. T. Posevitz géologue.

Dr. en phil. Fr. Schafarzik, géologue.

Dr. en phil. E. Simonyi, professeur.

Dr. en phil. Maurice Staub, professeur.

Dr. en phil. Joseph Szabó, professeur à l'Université.

Dr. en médecine Edmond Téry, concéliste au ministère de l'intérieur.

Dr. en phil. G. Thirring, employé au bureau statistique.

Dr. en médecine Auréle Török, professeur à l'Université.

A B R É G É
DU
BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVIII. Année.

Budapest, 1890.

2. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

ZUR GESCHICHTE DER BLUMEN.

— Von den orientalischen Blumen bis zu den Zierden der ungarischen
Bauerngärten. —

Von Dr. Vincenz v. Borbás in Budapest.

Die schönsten, ideale Stimmungen erweckenden Formen der Blumen, die auffallendsten und zierlichsten Pflanzengestalten der alten Welt wachsen, hie und da unterbrochen, in der Richtung jener bogenförmigen Linie, welche man von dem Pontus (*Rhododendron Ponticum*) durch Persien und Indien (*Rosa*, *Canna* und *Azalea Indica*) bis China und Japan (*Camellia Japonica*) zieht. Dieses Terrain war das Jugendländ des Menschengeschlechtes und im Alterthum der Schauplatz wichtiger Ereignisse; hier stand die Wiege der menschlichen Cultur und Religion sowie der ersten Erfindungen und der Künste; hier ist überhaupt die erste Epoche der Blüthezeit der menschlichen Cultur verlaufen. Ich erwähne für die Schönheit der Pflanzen und Pflanzenformationen beispielsweise nur Indien, dessen ewig sich entwickelnde edle Blumen, goldene Früchte, sowie sein immergrünes Laub jetzt naturalisirt im mediterranen Gebiete Europa's prangen, wodurch diese Gegend in physiognomischer Hinsicht so umgestaltet wurde, dass die Dichter Mittel- und Nord-Europa's hier das Paradies verherrlichen und die Bewohner des Nordens den Naturschönheiten zu Liebe seit Jahrhunderten hieher sich sehnen. In der Richtung der genannten Linie wachsen alle berühmten Bäume und Pflanzen, welche in der Geschichte der alten Zeit erwähnt werden, und welche mit der Urgeschichte der menschlichen Bildung innig verflochten sind.

In der Gegend nämlich, wo die Urwiege der menschlichen Cultur schaukelte, wo die Keime der ursprünglichen Bildung und Kunst der Menschen zuerst angelegt wurden und bis zu bedeutender Blüthe gelangt sind, wachsen Blumen, welche viele grössere aesthetische und künstlerische Einflüsse hervorzurufen im Stande sind. Im südlichen Asien, wo der erste Rosengarten auf dem Erdenrund entstand, und wo sich die ältesten Denkmäler der Künste befanden, können die hübschesten Blumen schon durch

ihre grösseren und lebhafter colorirten Blumenblätter imponiren, sie wetteifern mit einander durch ihre zierlichere Tracht und Form und können mehr das Gefühl des Schönen in der Brust des Menschen erwecken. Von hier stammen die zahllosen und zierlichsten Varietäten unserer Gartenrosen, aber in der Form der Rosen erscheinen dort auch andere namhafte Blumen, wie die heilige indische Seerose (*Nelumbium speciosum* W.); oder die Blüthen der Inflorescenz gruppiren sich in Rosenform, wie jene orientalischen *Rhododendron*- und *Azalea*arten. Auch die Blüthen mehrerer anderer Pflanzen zeichnen sich durch grössere aesthetische Structur und glänzendere Farbenpracht aus, als die urprünglichen Blüthen des alten Europa's. Die orientalischen Blumen, welche jetzt öfters in europäischen Gärten prangen, verbreiten häufig noch einen köstlichen Duft, und erwecken in unserer Seele ein angenehmes Gefühl und einen zarten Zauber. Auch das Laub dieser orientalischen Pflanzen ist öfters immergrün, und verbreitet einen grösseren Glanz, als die Pflanzen eines rauheren Klimas etc.

Hier entstand also zuerst das Gefühl des Schönen in der Menschenbrust durch den zaubernden Einfluss der zierlichen Blumen und Pflanzengestalten. Hier verkörperte sich die Schönheit in den classischen Kunstwerken. Die orientalischen Völker haben zuerst das zierliche Laub und die hübschen Blumen der Pflanzen auf ihren Denkmälern als Zierrath anzuwenden begonnen, und verewigt. Auch die Gartenkunst war bei den orientalischen Völkern in der ältesten Zeit schon so hoch entwickelt, dass z. B. der hängende Garten *Semiramis'* in Babylon zu den sieben Wundern der Welt gerechnet wurde, was also, wenigstens nach der Tradition der alten Völker, von keinem anderen Blumen Garten auch der späteren Zeit gesagt werden konnte. In Folge der historischen Ereignisse welche sich zwischen Asien und Griechenland in der alten Zeit abspielten, sind die Nutzpflanzen und schönen Blumen und mit diesen auch die Pflanzenornamente und Cultur Asiens auf den griechischen Boden verpflanzt worden, und von hier aus verbreiteten sich alle diese Factoren der menschlichen Cultur nach Italien und langsam auch nach den mittleren und nördlich Theilen Europa's. Wir müssen also das Heim aller dieser culturhistorischen Factoren im fernen Osten, und in uralten Einflüssen der Naturschönheiten suchen. Auch die Heimat vieler Culturpflanzen (Dattelpalme, Getreide), sowie Gartenpflanzen (gefüllte Rosen), ist deswegen unsicher, weil sie schon durch die ältesten Menschen cultivirt wurden, und deswegen verschwanden ihr Ursprung und ihre Heimat mit jener des Menschen in mythischem Dunkel. So haben diese Pflanzen ihre ursprüngliche Heimat schon viel früher als Klio die Geschichte schrieb, verlassen, also bevor die Geschichte das ursprüngliche Vaterland verzeichnen, und die Botanik die Urform unserer Culturpflanzen beschreiben konnte, In Folge dessen, sowie dass auch gewisse

schöne Blumen und überaus edle Früchte, im Vergleiche mit den minderen Naturproducten einer anderen Gegend ganz besonders ausgezeichnet sind, kann man erklären, dass diese Blumen und Früchte z. B. von den Indiern als übermenschlich betrachtet wurden und bei ihnen der Glaube entstand, dass die göttlichen Früchte des Mango-Baumes, welche nächst der *Garcinia Mangostana* L. für das feinste und beste Obst ganz Indiens gehalten wird, ein Affe, Hulman genannt, aus dem Garten der Riesen gestohlen habe.

Die Landkarte Europa's wäre in dieser Zeit ohne die Zeichen, welche dieselbe heutzutage bunt machen, ziemlich leer gewesen. Essbare Pflanzen waren hier damals der Kohl, Sauerampfer, Meerrettig, Pastinak, die Möhre, *Chaerophyllum bulbosum*, *Allium Scorodoprasum*, und *A. Schoenoprasum*, Zellerie, Cichorium, Gartenmelde (*Atriplex hortensis*), Salatpflanzen, Brom- und Himbeere, Erdbeere, Heidel- und Preiselbeere, wilde Ribesarten, Birnen, Apfel, wilde Erbsen etc.

Die Bäume Europa's können, wie z. B. die Eichen, eine riesige Höhe erreichen, aber die meisten europäischen Bäume haben, was die Schönheit betrifft, wenig für sich, denn sie haben alle unvollständige Blüthen, sie sind meist »apetal« wie die Eichen, Buche, Weissbuche, Haselnuss, die Weiden, Ulmen, *Populus*, *Pinus*- und Eschen-Arten; sie können also nicht durch die Blüthe, sondern durch ihre Gefälligkeit, ihre Tracht, ihre kühlende Luft etc. auf uns wirken, und es sind von diesen Bäumen nur die rothlaubigen, zerschlitz- oder krausblättrigen, trauernden, oder andere künstlich verschönerten Formen in Ziergärten gelangt. Einen Baum, der so grosse und prächtige Blüthen, wie die *Magnolien* und *Liriodendron* besässe, hat Europa überhaupt nicht; auch der Goldregen, Rosskastanien, *Springa*-Arten. *Coluteen* etc. sind von südlichem Ursprunge. Aber in der niedrigeren Vegetation Mittel- und Nord-Europa's finden wir öfters Formen, welche als Zierpflanzen, wegen ihrer grossen und schönen Blüthen, in Gärten viel geeigneter sind, als die vorgenannten; so die *Rosa Austriaca*, *Polemonium coreuleum*, Ritter-sporn- und Eisenhutarten, weisse und rothe Nelken, Glockenblumen, Veilchen mit dem Stiefmütterchen, Lilien (*Lilium Carniolicum*, *L. bulbiferum*), *Aquilegien*, Primeln, Vergissmeinnichtarten, Fingerhut, Schneeglöckchen, *Convallaria*-Arten, *Narcisse*, *Cyclamen*, *Bellis*, Schneeball etc.; ja sogar in einfachen Feldblumen, wie in der blauen Kornblume, äussert sich öfters so viel Lieblichkeit, dass sie von dem einfachen Bauernmädchen bis hinauf zu der deutschen Kaiserfamilie, von jedem geliebt werden.

Anderseits müssen wir gestehen, dass die Repräsentanten der zierlichen Pflanzengestalten des Südens und Ostens, häufig auch in Mittel- und Nord-Europa vorhanden sind, aber weit weniger schön geziert. So haben wir z. B. *Arum* und *Calla*,

welche aber, im Vergleiche mit dem *Arroideen* und *Richardia*-Blumen der südlichen Gegend, nur einfache Zwergformen sind. Auch der Epheu und das Laub anderer Bäume verlieren hier jenen angenehmen Glanz, in welchem die südlichen Pflanzen öfters erscheinen.

Den Bewohnern Europa's gefielen also auch die schönen Blumen des Südens und des Orients, welche sie in ihrem vielseitigen Verkehre kennen gelernt haben. So sind die namhaftesten Blumen aus Asien und aus dem Nordosten Afrika's nach Griechenland und Italien verpflanzt worden, und von hier aus verbreiteten sie sich auch nördlich in Europa. Durch die Seereisen der Phoenizier, die Kriege zwischen Griechen und Persern, durch den denkwürdigen Feldzug Alexanders des Grossen bis nach Indien, durch die Wanderungen der arischen Völker nach Europa, durch die römische Oberherrschaft, durch die Araber und Türken sind viele Nutzpflanzen und Gartenblumen in Europa verpflanzt worden. Durch die wohlthätigen Wirkungen Karls des Grossen, der Mönche und des Christenthums wurden sie weiter verbreitet. Die Zierpflanzen sind aber vor der Entdeckung Amerika's nach Europa meist zur Zeit der Kreuzzüge gekommen. Und wie die Culturpflanzen von Volk zu Volk, vom Morgenland nach dem Abendland, von Süd nach Nord gewandert sind, so auch in derselben Richtung und Zeit die menschliche Freiheit und Cultur selbst in jeder Gestalt; und eben diese Länder lehrten uns, die Europäer, in eben dieser Reihenfolge edlere Sitte, tieferes Denken, ideale Kunst, humane Zwecke und die höheren Formen politischer und socialer Gemeinschaft.¹ Europa an der Brust Asiens genährt, hat die Factoren der Cultur von hier entliehen und mit vielen Mühen und ausdauerndem Fleisse diese mit solchem Erfolge benutzt, dass dadurch der Boden Europa's naturgemäss ganz umgestaltet, und bewohnbar gemacht wurde, und es verjüngt seine Pflegemutter weit überragt, und jetzt die Cultur der Welt beherrscht.

Was nun die Zierpflanzen Ungarns betrifft, so ist unser Vaterland nach seiner südöstlichen geographischen Lage in Europa, ein natürliches Florengebiet, sehr merkwürdig und berühmt. Die grössere Hälfte von Ungarn ist auch ein, und zwar das nordwestliche Endstück der *Flora orientalis*, denn die ost- und westeuropäische Flora treffen im mittleren Donaubecken, d. i. in Ungarn zusammen. Welche Veränderungen hier in der Urzeit stattgefunden haben, hat Kerner in der »Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild« beschrieben. Aus der Geschichte der alten Ungarn aber kennen wir nur wenige Pflanzen, wie das »alpári fü« (Alpärer Gras), »Csaba-ir« (Chabae emplastrum = *Poterium Sanguisorba*), sowie das Kraut des S. Ladislaus (*Gentiana cruciata*). Das Christenthum dürfte manche Pflanzenkenntniss

¹ V. Hehn, Culturpflanzen p. 387.

der heidnischen Ungarn verwischt haben; im Gegentheile hat es seine Legenden mit anderen Pflanzen durchflochten. Die Türken erweckten später in Ungarn die Blumenliebhaberei auf's Neue, und haben in Ungarn viele Zierpflanzen *Syringa*, Tulpen, die brennende Liebe, *Hyacinth*, den asiatischen Ramunkel, die Paeonien (*basa-rózsa*, d. h. Pascha-Rose, Sultanrose), Türkenrose (*Hibiscus Syriacus*), Kaiserkrone, *Impatiens Balsamina*, *Peganum Harmala*, die Rosskastanien, Feigenbaum, Kirsch-Lorbeer, vielleicht auch die Lotusblume der Grosswardeiner Thermen² verbreitet.

Aber auch aus der schönen Flora von Ungarn sind viele Pflanzen eine Gartenzierde Europa's geworden. Aber weil die Flora Ungarns erst in neuerer Zeit ausführlicher bekannt wurde, war die Heimat einiger Gartenpflanzen lange Zeit fraglich, welche ohne Zweifel in Ungarn zu Hause sind. So sind 3—5 Nelken, zwei Flieder-Arten (*Syringa vulgaris* und *S. Josikaea*), die Silberlinde, *Acer Tataricum*, *Lonicera Caprifolium*, *Spiraea*-Arten, *Tulipa Hungarica* Borb., Paeonien, Primeln, *Althaea pallida*, Nachtviolen, *Satureia Kitaibelii*, *Coronilla emeroides*, *Abutilon Avicennae*, *Telekia speciosa*, Mondviole, *Kitaibelia vitifolia* etc. aus Ungarn, wo sie auch jetzt noch wild vorkommen, den europäischen Ziergärten geliefert wurden, und tüchtige deutsche Floristen, wie Ascherson, Döll, etc. citiren unser Vaterland bei deutschen Zierpflanzen als ursprüngliche Heimat der letzteren.

Syringa Josikaea ist in Ungarn endemisch, aber auch über die ursprüngliche Bürgerschaft der *S. vulgaris* L. in Ungarn kann nicht der mindeste Zweifel obwalten, mag sie im mittleren und oberen Ungarn auch durch die Türken weiter verbreitet worden sein. Im unteren Donauthale, z. B. bei Szvinitza, Plaviševitz, Orsova, sowie bei den Herkulesbädern ist *Syringa vulgaris* ganz wild sehr häufig und bildet auf den waldlosen Spitzen der ungefähr 1000 Meter hohen oder noch höheren Gebirge eine charakteristische Gebüschformation. Wer hier die massenhafte Anzahl und das eigenthümliche Vorkommen der *S. vulgaris* sah, dem bleibt nicht der mindeste Zweifel über die ursprüngliche ungarische Heimat dieser Pflanze übrig. Auch das Vorkommen der Silberlinde ist in Ungarn fast ein Räthsel, derer zunächst verwandte vicariirende Arten in Amerika wachsen.

Was endlich die Gärten und Blumensträusse der ungarischen Bauern betrifft, wissen die ungarischen Burschen und Mädchen sehr gut aus der Flora der Umgebung jene Pflanzen auszuwählen, welche am Sonntag den schönsten Schmuck für den Hut oder die Brust abgeben. In erster Reihe muss ich hier das Waisen-

² Professor Dr. Josef Szabó von Szentmiklósi hat sich darüber in einer öffentlichen Sitzung der k. ungar. Naturwiss. Gesellschaft in diesem Sinne geäußert.

mädchenhaar, den Ausdruck der reinen Gefühle, die *Stipa pennata* erwähnen. Im Eisenburger Comitât wächst diese Pflanze einzig und allein nur am Sâgher Berge; das wissen die Wallfahrer sehr gut, und besuchen diesen Berg wegen des Waisenmädchenhaars jedesmals, wenn sie nach Klein-Zell kommen: Auf dem Hute der Weinleser im Neograder Comitât sieht man den Fruchtstand der *Clematis Vitalba*. In dieser Gegend pflegt man ferner die Zweige der *Evyonymus Europaeus* in dünne und krause Fäden zu spalten, welche Bouquets dann dem Waisemädchenhaare ähnlich aussehen. In der Gegend des Eipellusses sucht die Bauernjugend das Immergrün der Wälder, die *Vinca minor* L. auf; auch das Zweigchen des Kiefers steckt sie auf den Hut. Die Winzerburschen in Erlau stecken im Frühjahr die schönen rothen Blüthen des Zwergmandels, im Herbste aber die rothkelige Judenkirsche, der Bauersmann einer Sumpfgegend die Rispe des Schilfrohes auf den Hut. In Gebirgsgegenden werden Rittersporn- und Sturmbut-Arten, *Cyclamen*, Maiglöckchen und Schattenblümchen, Edelweiss, etc. als Zierde gesammelt. In der Gegend des Kázánthales geht man mit der *Tulipa Hungarica* in die Kirche.

Die Gartenblumen werden in Ungarn vom Volke überall geliebt. Noch neben den vereinzelt stehenden Hütten der südöstlichen Alpengegend Ungarns, welche von aller Civilisation fast abgeschlossen sind, sehen wir kleine Gärten, wo *Aconitum*- und *Delphinium*-Arten der Umgebung, oder *Levisticum* und *Paeonien* angepflanzt sind. Bei den Hütten der Feldhüter in dem ungarischen Tieflande blühen türkische Nelken (*Dianthus barbatus*), Herbstrosen (*Aster Chinensis*), Sommerveilchen (*Matthiola annua*), Bandgras (*Phalaris arundinacea* var. *picta*), etc.

In den ungarischen Bauerngärten äussert sich jene Einfachheit, welche wir in ihrer Bekleidung sehen. Auffallend ist es, dass die ungarischen Bauerngärten sehr monoton sind, und viele Pflanzen hier vorkommen, welche keine auffallende, kronentragende Blüthen haben, höchstens sind sie wohlriechend. Diese sind z. B. *Artemisia Abrotanum*, istenfa (Gottesbaum) genannt, krause Minze und Balsamkraut oder flache Minze (*Tanacetum Balsamita*), Bandgras, Majoran, Basilienkraut, Rosmarin, Bohnenkraut (*Satureia hortensis*), Reseda, *Malva crispa*, cipruska (*Santolina*-Arten), nicht selten auch der Bauerntaback (*Nicotiana rustica*). Andere Bauernblumen in Ungarn, welche ein gefärbtes Perianth haben, sind *Polygonum orientale* (Trutthahnrotz), rothes Saugras (*Amaranthus candatus*), gefüllter Mohn, *Calendula officinalis*, Pfingstrose, Tages- und Zinnia-Arten, Löwenmaul, *Ranunculus repens* flore pleno, blaue und gelbe Lilie (*Iris Germanica* und *Hemerocallis flava*), *Helianthus tuberosus*, Alant, brennende Liebe, Aiax-Rittersporn, *Aster Chinensis*, *Dianthus*

Chinensis, *D. barbatus*, *Althaea rosea*, Wermuthrosen (spät blühende *Pyrethrum*-Arten), *Celósia cristata*, *Silene Armeria*, *Phacelien*, seltener auch *Mollucella*, etc. Auf den Zäunen der Bauerngärten sind öfters *Cucurbita aurantiaca* und *Sycios angulata*, auf den Hausdächern *Sempervivum tectorum* zu sehen. Dort wo in Gärten schon Sebenbaum (*Juniperus Sabina*) und Raute cultivirt werden, da ist es um die jungfräuliche Moral schon schwach bestellt.

Die symbolischen Pflanzen von Ungarn sind das Waisenmädchenhaar, der Wermuth als Attribut der Ritterlichkeit, der Kornraden jenes des Verderbens, die Mohnblüthe als Kehr Bild des moralisch' Schönen. Die Glückkräuter der Ungarn sind das Schöllkraut (*Chelidonium maius*), welches jedes Schloss aufsperrn soll und Blut schwitzt, das »szerencse-dió« (Glücknuss) = *Staphylea pinnata*, der vierblättrige Klee und das St.-Jakobskraut (sz.-jakabfü = *Pulicaria vulgaris*). Die Wassermelone stellt die ungarische Nationalfarbe dar.

Die Blumen unserer Bauerngärten sind noch jetzt grösstentheils diejenigen, welche in »Capitulare de villis« Karls des Grossen aus den naturhistorischen Büchern der Griechen und Römer, besonders aus Columella's »de re rustica« angeführt sind. Die gemeineren Blumen blieben also seit den Griechen und Römern in unseren Gärten wenig geändert, und wurden sie bei uns besonders durch das Christenthum verbreitet, wie die vielen, der lateinischen Sprache entlehnten ungarischen Blumenamen auch noch jetzt beweisen.

Die Cultur hat heutzutage schon viele Factoren. Die Blumen haben sich im Interesse der Cultur dem Menschen freiwillig angeschlossen, und die vielseitige Bildung sowie der geistige Fortschritt der Menschen hat überaus vieles der selbstlosen Schönheit der Blumen zu verdanken.

Im zweiten Artikel bespricht Director Stephan Hanusz die geographische Lage der Stadt Szeged.

Der dritte Artikel ist eine Besprechung von Dr. Béla Erődi über ein geographisches Handbuch für das kroatische Volk von Alois Klaić.

Aus dem Berichte über die Sitzungen und Versammlungen der Gesellschaft ist zu erwähnen, dass Prof. Arminius Vámbéry seine Wiederwahl zum Präsidenten der Gesellschaft, wegen

vielseitiger Beschäftigung nicht angenommen hat und dass in Folge dessen in der ausserordentlichen Generalversammlung von 27-ten Februar l. J. Professor Ludwig Lóczy zum Präsidenten der Gesellschaft erwählt wurde.

Im bibliographischen Theile des Heftes sind folgende Werke besprochen:

1. Handlandkarten der Stadt Szeged für ihre Volksschulen. (Ungarisch.)
 2. Die Geschichte der tihanyer Abtei von Alfred Jalsovits. (Ungarisch.)
 3. Die ungarischen Staatsbahnen in Reisebildern von G. Oeskey und H. Somogyi. (Ungarisch.)
 4. In der Sahara von A. Alvinczy. (Ungarisch.)
 5. Vom Newastrand nach Samarkand von Proskowetz.
 6. Dupont, Lettres sur le Congo.
 7. Ravenstein, Map of part of Eastern Africa.
-

Den Schluss des Heftes bilden kleinere geographische Mittheilungen.

A B R É G É

DU

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVIII. Année.

Budapest, 1890.

3—4. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

LA VILLE DE HÓDMEZŐ-VÁSÁRHELY.

Par M. le Dr. Aladár Ballagi.

(Extrait du premier article du troisième fascicule).

La banlieue de Vásárhely se compose en partie d'un territoire sujet aux inondations, et en partie d'une plaine plus élevée, mais partout plate.

De quelque côté qu'on jette ses regards, on ne rencontre point de montagnes. Ce qu'on y désigne sous le nom de montagnes, ce sont quelques élévations modiques du terrain, auxquelles on ne donnerait pas même le nom de collines ailleurs. Au milieu de ce vaste territoire est située, à 83 mètres au dessus de la surface de la mer, une grande commune, sous le 46 ième degré de latitude et le 37 ième de longitude. Elle domine, pour ainsi dire, la partie sud et ouest du territoire sujet aux inondations jusqu' à l'embouchure de la Maros.

Autrefois elle avait nom de Makó-Vásárhely. Ce nom lui a été donné par suite du voisinage de la ville de Makó. Mais cet attribut fut plus tard, et à juste titre, supplanté par celui de »Hódmező«, parce que la ville est bâtie au bord du lac de »Hód«.

Il y a quelques dizaines d'années, la communication entre les villes de Szeged et de Vásárhely s'entretenait à l'aide de bateaux à vapeur et de chaloupes. A l'extrémité de la ville il y avait un port, là où se trouve aujourd'hui la voie ferrée bordée de riches potagers. Tout le territoire entre Szeged et Vásárhely est couvert d'une épaisse couche de terre végétale, ce qui fait que la moisson y est riche et le froment beau même dans les parties non-fumées. C'est à peine si l'on y rencontre, par-ci par-là, quelques arpents de terre sablonneuse. Quant aux collines de sable il n'y en a absolument pas.

Au nord, à l'est et au sud de notre ville s'étend une plaine à perte de vue jusqu' aux frontières des comitats de Csanád et de Békés. Au dire d'un proverbe hongrois c'est le diable qui y a mesuré la terre, mais lorsqu'il la mesurait sa corde s'est cassée. On n'est pas sans savoir que, parmi les duchés allemands celui de Reusz-Schleiz-Lobenstein-Ebersdorf n'est pas le dernier.

L'étendue en est de 15 milles carrés, celle de Hódmező-Vásárhely est de 14.

N'allons pas croire cependant qu'il n'y a jamais eu plus d'une commune sur ce vaste terrain. Au contraire, pendant la domination des Turcs en Hongrie, il y avait 18 villages sur le territoire appartenant aujourd'hui à la ville de Hódmező-Vásárhely.

Pour garder le souvenir de ces villages disparus, on en a donné plus tard les noms à des fermes (puszta) et à des lisières de champs. Les noms de Gorzsa, Batida, Csomorkány, Sámson, Szöllős, Rárós, Peres-Kutas, Tót-Kutas, Fecskes, Márhely, Körtvélyes, Rét Kopáncs, Szent király, Férge, Szent Erzsébet, Ujváros, Magocs, et Sót nous rappellent chacun un village autrefois florissant dont rien ne nous annonce plus l'existence, si ce n'est les ruines de leurs églises. Ajoutons qu'une église en pierre, dans les plaines de la Basse-Hongrie, est toujours une marque de bien-être, attendu que le transport de pierres, dans ces contrées, est une chose fort coûteuse. Lors de la destruction desdits 18 villages leurs habitants se sont réunis et sont venus s'établir à Hódmező-Vásárhely. Ce cas ne présente rien d'exceptionnel. On peut dire que la plupart des grandes villes de la Basse-Hongrie se sont formées de petits villages détruits. Quiconque connaît les détails de la domination des Turcs en Hongrie, trouvera naturel que, dans ce temps-là, les Hongrois étaient instinctivement portés à se réunir, à former des groupes considérables pour se mettre à l'abri de la tyrannie, comme font les bêtes à l'approche du danger.

On n'a qu'à se rappeler ce que cette partie de la Hongrie avait à souffrir des Turcs, des Tartares, et des guerres civiles allumées par les Kurucz. C'étaient autant de fléaux pour nos pauvres ancêtres. Lorsque, par la prise de Buda, la paix fut rétablie (pour quelque temps du moins) les habitants de ces villages dévastés sont venus s'établir au bord du lac de Hód, et y ont fondé les deux plus anciennes rues de la ville Hódmező-vásárhely d'aujourd'hui, à en juger du moins par la tradition du peuple et par la circonstance que c'est là que se trouvent les anciens bâtiments publics tels que : l'église et le collège réformés, l'hôtel de ville, l'ancienne auberge, et les maisons des plus anciennes familles de la ville. L'occupation favorite des propriétaires et des laboureurs de Vásárhely était l'élevage de chevaux et de bestiaux. Ils y ont trouvé leur compte, car les uns et les autres se sont enrichis. Aussi avaient-ils l'air de nouveaux colons qui visaient principalement à acquérir de la fortune. Cette unité d'aspiration ne manqua pas d'amener de grands résultats. Pendant « les années paisibles » les habitants de la ville allaient s'enrichissant, et leur bourse bien garnie a fini par passer en proverbe.

Lors de la guerre où l'empereur Joseph se trouva engagé

contre les Turcs. le colonel Csekonits, fondateur du haras de Mezöhegyes fut chargé du soin de procurer les sommes nécessaires. Le colonel connaissait maître Pierre Kaszap pour être le plus riche bourgeois de la riche ville de Vásárhely. Il s'adressa à lui, et maître Kaszap n'hésita pas un instant à offrir au prince, la somme considérable de 30,000 florins. Au bout de six mois le colonel lui rapporta l'argent prêté et les intérêts avec. Mais maître Kaszap qui savait vivre, refusa d'accepter les intérêts en disant; »C'est à mon roi que j'ai prêté mon argent, et il serait honteux pour un sujet de réclamer des pour-cent à son prince. Rendez cet argent à votre maître, et dites-lui que je ne voudrais pas vivre dans un pays où l'on prête à la petite semaine.«

A la même époque on manquait de fourrage. La ville de Vásárhely se chargea d'entretenir pendant l'hiver plus de trois mille boeufs que l'on avait achetés pour pouvoir continuer la guerre au printemps.

Cette offre généreuse ne resta pas sans récompense. Le juge d'alors, Antoine Fejes reçut de l'empereur Joseph une grande médaille pesant 22 ducats.

Aujourd'hui l'élevage des bestiaux n'y est plus tellement en vogue que dans les anciens temps. Peu à peu il fut remplacé par l'agriculture. La fertilité du sol vierge remué par les générations postérieures a mis au jour des richesses immenses propres à maintenir l'ancien bien-être de la ville malgré le nombre décuple des habitants.

La petite colonie devint une ville ayant 57000 habitants et une municipalité présidée par un maire. A l'heure qu'il est, elle est la quatrième ville de la Hongrie quant au nombre des habitants, bien que, de temps à autre, elle ait été sujette à des émigrations.

Les habitants de Vásárhely sont Hongrois pur-sang. Les étrangers qui viennent s'y établir de temps en temps se magyarisent bien vite et dans toute l'acception du terme. Déjà les petits-enfants des immigrés sont tellement affermis dans la langue et les moeurs hongroises qu'ils se fâchent, rien qu'à entendre parler de leur origine étrangère, ce qui du reste, leur arrive rarement car les habitants de Vásárhely, tout en ne pas manquant d'esprit, ont la raillerie et l'offense en horreur.

C'est au caractère colonial de la ville qu'est due la diversité des confessions qu'on y trouve. C'est cependant la religion réformée qui y est la plus répandue. Sur le nombre total des habitants il y a 30,000 réformés. Ce sont eux qui sont les plus anciens bourgeois de la ville et les plus considérés. Ils sont fiers des difficultés qu'ils ont eu à surmonter et des souffrances au prix desquelles ils ont réussi à maintenir la religion de leurs pères. Ils n'ont point encore perdu le souvenir des procédés honteux du Seigneur d'Algyő, qui, cédant à son fanatisme, s'est

laissé emporter jusqu' à chasser les habitants réformés dudit village et à les réduire à la besace. Privés de leur foyer ces pauvres gens vinrent demander l'hospitalité aux Vásárhelyiens. Aux sons du pieux psaume : » Assis au bord des eaux de Babylone « ils arrivèrent à Vásárhely à la Pentecôte de l'année 1751. Le charitable accueil qu'on leur fit justifia la confiance de ces pauvres malheureux.

Ils gardent aussi le souvenir d'une autre aventure plus tragique, mais moins vraie peut-être. Les Cordeliers de Szeged (d'autres disent que c'était un chanoine) prétendirent un jour qu'on leur remit la clef de l'église réformée. Un noble de Vásárhely prit la clef, la mit sur une assiette qu'il tenait dans la main gauche, tandis que sa droite était armée d'une épée tranchante, et tendant l'assiette au chef des persécuteurs il lui dit : » La voici, prends-la, mais tu y laisseras ton poing coupé. «

Les catholiques sont au nombre de 12000 ; leur établissement remonte à l'an 1727.

Le nombre des luthériens est petit ; la plupart en sont immigrés de la Haute-Hongrie. Les catholiques grecs dont le nombre est plus petit encore, ont eu pour ancêtres des marchands et des pâtres. Ceux-là sont venus de Grèce, ceux-ci de Transylvanie. Ils parlent tous bien hongrois, mais ils aiment à s'appeler romans-hongrois. Les Juifs dont le nombre va s'accroissant sont actuellement au nombre de 3000. Ajoutons, pour conclure, qu'il y a quelques Nazaréens et quelques Unitairiens qui viennent d'établir une église succursale, la première de ce genre dans toute la Basse-Hongrie.

Chacune des ces communautés religieuses entretient une école primaire à ses propres frais. Les catholiques en ont plusieurs. Les maîtres d'école réformés sont au nombre de 28 dans la ville, et de 12 dans les » tanya « qui se trouvent dans les environs. N'oublions pas le gymnase réformé qui a 8 classes et 11 professeurs dont trois sont payés par la ville.

La crèche et le pensionnat de jeunes filles sont également entretenus par la ville.

Le premier puits artésien est un fait remarquable dans l'histoire de la Basse-Hongrie. C'est le plus ancien dans cette partie de la Hongrie.

Après bien des expériences sans résultat, le magistrat de la ville s'adressa à M. Béla Zsigmondy en le chargeant de la construction d'un puits artésien. Les travaux commencés vers la fin de 1878 étaient terminés le 28 juin 1880. Le puits a une profondeur de 197.84 mètres et rend 94.254 litres d'eau par heure.

Ce puits est une vraie bénédiction pour les habitants de Vásárhely. Ils ont lieu d'en être fiers car ils ont été les premiers, dans toute la Basse-Hongrie, à aider ainsi l'hygiène. Szeged, Szentes et d'autres villes voisines de Vásárhely furent encouragées par la réussite de cette première entreprise et firent bientôt construire de pareils puits à leur tour.

Bientôt le besoin d'un second puits artésien s'est fait sentir. Ce n'est pas que la quantité d'eau rendue par le premier ait été insuffisante; c'est l'énorme étendue de la ville, qui compte près de 10 mille maisons, qui nécessita cette seconde entreprise. Ce besoin donna lieu à un trait de rare générosité digne de l'admiration de tout le monde: Dans l'assemblée générale des magistrats tenue le 14 novembre 1882, un simple bourgeois nommé André Nagy offrit, de sa part et de celle de son épouse, la somme de 20000 florins qui devait couvrir les frais du second puits. Le total des frais s'étant monté à 27000 florins, c'est encore lui qui a fourni les 7000 florins qui manquaient.

Le second puits, comme le premier, a été construit par M. Béla Zsigmondy. Les travaux commencèrent au mois d'avril de l'année 1883 et on a mis juste un an à les terminer. Le puits est profond de 252.598 mètres et rend plus d'un million de litres d'eau par jour. L'eau superflue est conduite dans le bain qui se trouve à l'extrémité de la ville. Ce bain est composé de dix cabinets et de deux bassins, à l'usage des deux sexes. L'un est, de 192 mètres carrés, l'autre de 96.

On a donné le nom de »ville de paysans« à Hódmező-Vásárhely, Il est vrai que la plupart de ses habitants appartiennent à la classe des agriculteurs, mais ils sont tous honnêtes, industriels, sobres et intelligents. »Bákó« est le sobriquet qu'on donne aux crétins qui, du reste, y sont rares. La classe intelligente (dans l'acception moderne du terme) n'y est pas nombreuse.

Le nombre des industriels y est petit aussi, relativement à celui du total de la population.

Cependant les portiers les maréchaux-, les charrons et les charpentiers de Vásárhely jouissent d'une bonne renommée par tout le pays. La vaisselle et les cruches plombées et ornées de fleurs bleues, sur un fond blanc, sont une spécialité des potiers de Vásárhely et les chariots sortis des ateliers des charrons de cette ville sont fort recherchés dans toute la Basse-Hongrie.

Le gros de la population est composé de propriétaires — fonciers (paysans) et de journaliers. Ces gens sont robustes, d'une santé de fer et leur regard, quoique doux, annonce la force, un bon coeur et l'intelligence. Ils sont d'une sobriété louable; il leur arrive rarement de tomber dans l'abus de la boisson. On pardonne aisément aux vieux de s'être laissé accabler par »Marguerite Lerouge« c'est-à-dire de s'être oubliés au point de se griser en société; mais les jeunes gens, on leur en veut sérieusement d'un pareil abus.

Quant à la classe ouvrière, l'abus de l'eau-de-vie y est d'autant plus fréquent que le travail des journaliers est lourd et leur nourriture insuffisante.

Un trait caractéristique du peuple de Vásárhely c'est le respect qu'il porte aux vieillards et aux employés. Ceux-ci, on les désigne sous le nom de »Messieurs.« Les Vásárhelyiens ont

une sainte horreur des procès et de toute sorte de bureaux. Aussi évitent-ils d'y paraître quand il leur est possible.

Les Vászárhelyiens ne veulent pas du bien d' autrui, mais ils ont soin du leur, et prétendent qu'on le respecte. Ils sont économes, industriels, et connaissent l'art d'exploiter la terre. L'usage des batteuses et d'autres machines d'agriculture devient de plus en plus fréquent parmi eux. Ils sont connus aussi pour être d'excellents pépiniéristes et leurs fermes, entourées de vergers sont de vrais paradis.

Ils apportent un soin particulier à l'élevage de chevaux, et leur ménagement pour leurs bêtes est devenu proverbial. »Ménager quelque chose ou quelqu'un comme les Vászárhelyiens ménagent leurs chevaux« veut dire ménager beaucoup une chose, dorloter quelqu'un. Ils chargent modiquement leurs voitures et n'emploient leur fouet que rarement. Ce ménagement s'explique aisément, car plus d'une fois on vient de l'étranger pour acheter de ces beaux chevaux dont on offre des prix élevés.

D'après ce qui a été dit par rapport à la constitution des Vászárhelyiens, on se doute aisément que les jeunes gens qui y sont présentés aux enrôlements sont tous propres au service. Ils sont surtout très bons hussards. Le colonel Simonyi »la perle des hussards« ne se lassait pas de vanter la bravoure des hussards de Vászárhely qui lui ont valu tant de gloire dans la guerre des alliés contre la France. En 1849 Michel Szabó a enrôlé, à lui seul, plus de mille honvéds lorsqu'il est devenu maire, sans en compter un autre millier qui avait déjà pris les armes. Lors de la harangue que Kossuth adressa au peuple une mère de Vászárhely fit enrôler tous ses fils. Ils étaient au nombre de 7. L'aîné avait 40 ans, le cadet 18. Quatre en sont revenus : trois couverts de blessures et un estropié. Les autres ont péri.

Si les Vászárhelyiens sont faits aux fatigues de la guerre, ils ne le sont pas moins à celle du travail. Ce sont des travailleurs aussi appliqués qu'infatigables. On n'a qu'à les voir dans la saison des moissons. Si la moisson n'y dure que quinze jours au plus, c'est qu'on n'y va pas de main morte. Le travail commence à deux heures dans la nuit, et la plupart des moissonneurs s'en retournent des champs à onze heures du soir.

Les femmes de Vászárhely sont presque toutes belles, bien développées et d'une taille élancée. Elles sont bonnes ménagères économes, aimant la propreté et ne restant pas un moment les bras croisés. Leur pain est renommé et leurs mets simples, mais délicieux, ce qui fait qu'elles passent pour être d'excellents cordons bleus. Tout le monde a entendu vanter leurs galettes au fromage dont elles ne manquent jamais de régaler les ouvriers le samedi au soir. Les ménagères ne manquent pas de ressources. Leurs basses-cours sont bien garnies et ce qu'elles leur rapportent suffit amplement à subvenir aux besoins de leur parure.

Deux fois par semaine elles vendent du beurre, de la crème, et du fromage. Les cochons de lait, elles les nourrissent de lavures de petit lait, de rîncure mêlée de trèlle et d'épinards hâchés; plus tard elles leur donnent du maïs jusqu'à ce qu'ils pèsent 180 à 20 kilogrammes. Les jours de foire une quantité d'oies engraissées se trouvent exposées en vente, Le savon qu'elles cuisent, elles en consomment une partie considérable, à en juger par leur linge qui est d'une blancheur irréprochable.

Les propriétaires qui sont à leur aise portent une hongroise en drap noir ou bleu, avec des bottes, de même que les ouvriers et domestiques attachés à leur service à la différence près que ceux-ci ne la mettent que le dimanche et les jours de fête. Le gilet qui va jusqu'aux hanches et le mândli (une espèce de spencer) qui est un peu plus long que le gilet sont du même drap que la hongroise. L'un et l'autre ont un col remonté.

Le gilet est garni d'une rangée de petits boutons en étain pas plus grands que des noyaux de cerises; le spencer a de chaque côté 5 à 7 boutons plats, et grands à peu près comme une pièce de vingt kreuzers; ces boutons sont en os ou en passementerie. Le spencer ne prend pas étroitement la taille. La cravate en crêpe noire est assez longue pour qu'on s'en enveloppe le cou plusieurs fois. C'est la mère qui l'attache à ses fils et la femme à son mari. Celui qui n'a personne, en attache un bout au loquet et s'entortille ensuite le cou. En été on porte des chapeaux ronds en feutre dont les bords sont larges de dix à quinze centimètres et modiquement redressés. En hiver on remplace le chapeau par un bonnet en fourrure d'agneau. Ces bonnets sont hauts de 16 à 18 centimètres et ont la forme d'une ruche. Ceux qui sont mieux à leur aise les portent en astrakan. Quand on voyage en voiture ou qu'il fait très froid on descend son bonnet jusqu'à la nuque. A l'ordinaire on l'enfoncé ce qui lui donne la forme d'un turban.

Les journaliers et les domestiques ne portent pas de hongroise dans la semaine; ils ne mettent qu'un caleçon large descendant jusqu'au-dessous des genoux, un gilet et une chemise. Les manches de chemise flottantes d'autrefois qui avaient la forme d'un entonnoir commencent à passer de mode. Ces manches avaient cependant du bon. En été en travaillant dans les champs on les retroussait, en hiver on s'en enveloppait les bras pour avoir plus chaud. Dans la saison des grandes chaleurs les paysans riches, eux aussi, quittent leur hongroise mais jamais leur spencer. Il va sans dire que leur linge d'une blancheur éblouissante est plus fin que celui de leurs domestiques.

En automne et au printemps les Vászárhelyiens mettent leur «szür» (espèce de manteau hongrois) pour se garantir de la pluie.

On rapporte qu'avant l'introduction des voies ferrées, le pasteur de Vászárhely alla un jour rendre visite à son confrère à Élesd. Celui-ci ne se trouvait pas chez lui. Un de ses domes-

tiques alla l'avertir. »Donnez-vous la peine de rentrer«, lui dit-il. »un Monsieur est venu vous voir. M'est avis que ce doit être quelque grand seigneur, parce que son cocher a un habit tout comme le vôtre à la différence près que le sien est en cuir«.

Leur habit d'hiver consiste en une »suba« (espèce de pelisse sans manches en forme de manteau). Autrefois c'est les femmes qui portaient des »suba« mais maintenant elles portent des pelisses à la mode. La »suba« qui est en fourrure d'agneau est teinte en jaune an dehors et richement brodée de soie noire. Le col qui est large de 15 à 18 centimètres est entouré d'une fourrure d'agneau noire. Le prix d'un pareil habit d'hiver qui dure plusieurs dizaines d'années s'élève à 50 et même à 80 florins.

Les paysans riches de Vásárhely, qui aiment à se nommer »bourgeois« sont les habitués des cafés. On les y voit tous les jours prendre leur demi-tasse. Il y en a parmi eux quelques-uns dont le spencer, devenu plus long, commence à avoir la forme d'un pardessus. La basse classe de la population qui portait autrefois un habit nommé »köntös«, pièce d'habillement typique comme la blouse des ouvriers français, commence à porter des habits bourgeois, d'occasion comme font les ouvriers anglais.

L'ancien costume national des femmes est tombé en désuétude. L'influence de la mode et le penchant de s'y conformer est si puissant chez les femmes de Vásárhely que les anciens costumes de paysannes y sont rares comme les corbeaux blancs.

Il y en a qui regrettent le dépérissement des anciennes coutumes. Tout en leur donnant raison je leur ferai observer que, si ce changement peut être regardé comme le revers de la médaille, cette même médaille ne manque pas de face. Qu'on se rappelle que c'est dans les puszta déserts de Vásárhely qu' Alexandre Károlyi fit tuer les aiglons dont les plumes devaient orner les »kalpag« de ses hussards, ce qui veut dire qu'il y a cent-cinquante ans les environs de Vásárhely, riches et cultivés aujourd'hui, n'étaient qu'un désert; car on n'est pas sans savoir que l'aigle royal ne choisit pour séjour que des lieux déserts et frappés au coin de la vie sauvage.

Chaque pas qu'on fait vers la civilisation tout en faisant disparaître quelque coutume populaire, est un sûr garant d'un meilleur temps à venir. La population de Vásárhely a tout lieu d'envisager avec confiance les époques à venir.

UNGARISCHE REISENDE IM MITTELALTER.

(Erster Artikel im IV. Hefte.)

I.

Weit zurück in die ahnungsvollen Gebiete der Legende und Dichtung führt uns die Forschung, wenn wir den ersten Spuren der Wander- und Reiselust der Ungarn nachgehen. Schon die Sagen aus der ältesten Zeit zeigen uns dieses Volk nach neuen Heimstätten suchend, wie es bei Nomaden natürlich ist, Kundschafter nach fremden Landen aussendend, wie dies kriegs- und beutelustigen Helden ziemt. Die ältesten Chroniken erzählen, wie die Ungarn aus Asien hereinkommend bei Kiew von russischer Lippe das Lob des schönen Ungarlandes vernahmen. So wären sie bis zur Stadt Lodomer in Galizien gekommen und dann weiter über's Gebirg gegangen. Kisider, der Sohn des Kund wurde ausgeschiedt, das neue Vaterland zu besichtigen und er kehrte zurück und berichtete von der Schönheit des Landes zwischen Donau und Theiss. Als dann die Landnahme erfolgt war und die grossen Streifzüge gegen Westen begannen, da musste der Kundschafterdienst schon wunderbar ausgebildet sein, und von nicht geringer Kühnheit zeigt es, dass schon damals die für unübersteigbar gehaltenen Felsenhöhen des Mont-Cenis von ungarischen Spähern überschritten und die Pögegenden erforscht wurden. Die Kriegslust liess das berittene streitbare Volk die kühnsten Züge unternehmen.

Vom XI. Jahrhundert an ging der Wandertrieb der Ungarn eine zeitlang von anderen Motiven aus.

Die Boten einer »unbekannten Nation« erreichten Papst Sylvester II., der die Ungarn in den Verband des Christenthums aufnahm. Ungarn öffnete seine Thore den Missionären und unter Einem auch den Industrierittern. Stefan der Heilige bestrafte grausam die Plünderung von Reisenden; »nachdem er den Räubern das Urtheil verkündete, liess er sie hinausführen, und am Beginne der Landstrassen wurden sie paarweise, den Galgentod erleidend, aus der Welt geschafft.« In dieser Zeit beginnen die Wallfahrten nach Palästina und an sonstige heilige Orte; wiewenn damals auch die Ausländer im Allgemeinen sich ein Herz fassten, um den Zug in's heilige Land durch Ungarn zu nehmen.

Stefan der Heilige liess eine künstlerisch ausgeführte Kirche in Konstantinopel erbauen und angrenzend eine Herberge für die in's heilige Land wallfahrtenden Ungarn. Zu ähnlichen Zwecken gründete er auch in Jerusalem ein imposantes Kloster, sogar ein Nonnenkloster. Aus alldem folgt, dass Männer und Frauen schon in den ersten Jahren nach Einführung des Christenthums nach dem fernen Orient zogen; aber auch sonstige Daten

beweisen genugsam, dass diese Wallfahrten durch beinahe zwei Jahrhunderte ununterbrochen währten; und auch darüber hinaus — während des ganzen Mittelalters — fanden sie häufige Wiederholung. Die Feldzüge *Andreas II.* ins gelobte Land waren nichts anderes, als Massen-Wallfahrten. Ein literarisches Denkmal davon ist nicht auf uns gekommen; nur Urkunden und hie und da auch Legenden weisen darauf hin. *Nikolaus Frangepán* — so erzählen letztere — sandte auf die Nachricht hin, dass zwischen dem 9. und 10. Mai d. J. 1291 aus Nazareth jenes Haus verschwunden sei, in welchem Maria geboren wurde, und dass die »Engel« es zwischen Tersato und Finme aufgestellt hätten, vier Männer nach dem heiligen Lande, um die Wahrheit darüber zu erforschen. Diese brachten nicht nur in Erfahrung, wo das Haus der Jungfrau Maria gestanden, sondern erforschten auch den Zeitpunkt des seltsamen Verschwindens, ferner die Gestalt des Hauses, dessen Einrichtung und die darin befindlichen Gegenstände. Sie fanden, dass das Haus in Nazareth thatsächlich identisch sei mit jenem von Tersato. Heimgekehrt, berichteten sie über das Resultat ihrer Forschungen, was ungeheuere Begeisterung erregte und starke Wallfahrtsbetheiligung zur Folge hatte. Am 10. December 1294 verschwand indessen das heilige Haus auch von dieser Stelle und tauchte in Loretto wieder auf.

Es ist wahrscheinlich, dass es einem und dem anderen Reisenden so erging, wie dem Helden *Makó*, der sich im Jahre 1217 ebenfalls dem Kreuzzugsheer *Andreas II.* anschloss. Lange genug dauerte schon die Reise, deren Strapazen vergessen zu machen nur dem Genusse feuriger Weine gelang. Einmal endlich erblickte er eine schöne Stadt, von deren Thürmen ihm das Zeichen des Kreuzes winkte. Der zerknirschte Pilger sank in die Knie und laut betend dankte er dem Schöpfer, dass er ihn endlich nach Jerusalem gelangen liess. Aber es war nur Spalato, das er unter der Wirkung dalmatinischer Weine für Jerusalem angesehen hatte. Seitdem ist das Sprichwort im Schwange, das »ist weit wie *Makó* von Jerusalem«.

Aber auch nach anderen heiligen Orten wallfahrteten unsere Ahnen. Viele eilten nach Rom, zum Grabe *St. Peter's*, des Nachfolgers der Apostel. *Stefan* der Heilige sorgte bereits für eine Haltestelle und für einen Ruheplatz in Ravenna. *St. Peter* machte es seinen Mönchen zur Pflicht, dass »sie im Kloster bedienen und die herumziehenden Ungarn und Boten herzlichst empfangen sollen.« Die zur Ausrüstung des Klosters gespendeten 25 Mark mussten die Mönche alljährlich in Empfang nehmen, was selber einer kleinen Reise gleichkam. Von diesem Zeitpunkte angefangen bewegten sich die Wallfahrten ununterbrochen gen Rom. Dort stiftete der erste ungarische König in Verehrung des Märtyrers *Sct. Stefan* eine Kirche, daneben ein Kloster für 12 Domherren; ausserdem liess er — nach den Worten der Legende — »mit Steinmauern umfriedete Gärten und Häuser erbauen,

welche als Herbergen zum Empfange jener Ungarn dienten, die zu St. Peter, in der Kirche des Apostelfürsten, ihre Andacht verrichteten«.

Diese Wallfahrten dauerten das ganze Mittelalter hindurch; anno 1279 fasste die Ofner Synode zwar den Beschluss »dass ohne Wissen des Bischofs kein Geistlicher das Land verlassen dürfe«; es verging jedoch kaum ein Jahr, ohne dass die Ungarn die ewige Stadt aufgesucht hätten. Von den im Jahre 1208 stattgehabten Reisen des Comes P o t h, anno 1400 der des Geistlichen Johann G ö b ö l von Tótkálá nach Rom, sind nur Fragmente auf uns gekommen. Einen grösseren Aufschwung nahm die Sache der Wallfahrer, als am 25. März 1446, Papst Eugen IV. verkünden liess, dass Diejenigen, welche dem Vereine zur Unterstützung des römischen San-Spiridon Klosters beitreten, vollständigen Ablass erhalten. Die Matrikel des Vereins erhalten wohl nur einen Theil der Wallfahrenden, aber selbst dadurch schon wird der Beweis erbracht, dass ungeachtet der damaligen jämmerlichen Kommunikations-Verhältnisse, in Italien Unzählige physische und geistige Labung zu erhalten suchten. So z. B. anno 1500, ungefähr im letzten Jahre des Mittelalters, dem Jubeljahr, waren es mehr denn 500; und anno 1446—1520 stieg deren Zahl auf mehrere Tausende. »Nicht blos Einzelne, oder einzelne Gesellschaftsklassen sehen wir ihre Schritte nach Italien lenken, nein — so behauptet B u n y i t a y, der uns die Bekanntschaft jenes Vereins vermittelt — aus allen Schichten des Landes kommen wahre Karavanen: vom Bannerherren angefangen bis zum einfachen Industriellen oder Ackerbauer. Diese Reisen geschahen nicht wie in der Gegenwart auf den Flügeln der Dampfrosse, an den Städten vorbeifliegend; sondern von Dorf zu Dorf, von Stadt zu Stadt, überall mit Ruhepunkten, und während der Rast sahen und hörten sie alles Schöne und Ergreifende im klassischen Lande der Cicero's und Rafael's. Es ist daher Thatsache, dass die Renaissance-Bildung ein Baum war, dessen einzelne Zweige sich über das ganze Land ausdehnten, während seine Krone an dem königlichen Hofe und an den Höfen der hohen Geistlichkeit zur Blüthe gedieh. Denn allen Schichten der Nation war reichlich Gelegenheit geboten, die Renaissance schon in deren Wiege, jenseits der Alpen liebzugewinnen, sowie andererseits die italienischen Humanisten schon im Kreise unserer Pilger einen Vorgeschmack des ungarischen Brodes und Kenntniss der Ungarherzens erhielten«.

Am meisten mochte unsere Ahnen die sehnstichtige Erlösung von der Bestrafung der Sünden dazu bewegen, dem tausendfachen Ungemach der Reise zu trotzen. Nur einige Beispiele will ich anführen. Der Eine war der Mörder Herrmann L a n k, ein Zipser, der laut einem Urtheil ddo 29. März 1307, sammt seinen vier Kumpanen zuerst nach Rom, zum h. Nicolaus von Bari pilgern musste; aus Rom zurückgekehrt, durfte er zwar 2 seiner Genossen zuhause zurücklassen, mit dem dritten aber

war er verpflichtet nach S. Jago di Compostella in Spanien, zu wandern und schliesslich nach Aachen zur Kirche der heiligen Jungfrau. Als Reisekosten zählte man ihm insgesamt 50 Mark (200 Goldgulden) zu. Der Andere war Paul Magyar, der sich ob der Krankheit seiner Frau, des Todes seines Sohnes und des Unglücks seiner Tochter derart grämte, dass er sein ganzes Vermögen unter die Mitglieder seiner Familie vertheilte, den Freunden des irdischen Lebens entsagte und »einer Inspiration des göttlichen Geistes folgend« im Jahre 1340 nach Rom reiste, um von dortaus gegebenenfalls nach anderen geweihten Stätten zu wallfahrten. Um diese Zeit unternahm auch György vitéz (der Held Georg), der 250 Mordthaten beschuldigt wurde, in Begleitung eines einzigen Dieners eine Reise. Fürbass pilgerte er nach Rom, beichtete dem Papst und machte sich wieder auf den Weg nach S. Jago di Compostella, von wo er nach halbjährigen Einsiedlerleben theils per pedes, theils auf dem Schiffe seine Reise nach Griechenland zum Purgatorium St. Patriki fortsetzte. Ausserdem thaten Lorenz Tóth und Lorenz Tar und zweifelsohne noch viele andere Ungarn Busse in diesem einen der berühmtesten Wallfahrtsorte des Mittelalters.

Die Legende des h. Emerich lehrt uns, dass die Ausländer schon zu Ende des XI. Jahrhunderts in der Ruhe des Gewissens dasjenige in Ungarn gefunden, was die Ungarn im Auslande suchten, denn der Zeitgenosse des mächtigen Papstes Hildebrand (Gregor VII) Korlát oder Konrad sagt »als er auf dieser Welt kreuz und quer durch viele Orte gegangen, trotzdem aber weder in Jerusalem noch am Sarge verschiedener Heiliger Barmherzigkeit gefunden, hörte er endlich von den Wunderthaten Stefan's des Heiligen in Ungarn, und schleppte er sich unter grossen Mühen nach Stuhlweissenburg. Aber erst am Grabe des h. Emerich fielen von selbst jene Fesseln, in die er sich freiwillig geschlagen, bevor er seine Bussfahrt angetreten. Nach dritthalb hundert Jahren durchzog gleichfalls eine Schaar von Selbstpeinigern unser Vaterland und verstärkte sich auch numerisch durch die Ungarn.

Statt der Wanderungen »von Dorf zu Dorf, von Stadt zu Stadt« forderte der Papst Honorius III. von dem Graner und Kalocsaer Erzbischof reisende Missionäre »von Meer zu Meer auf dass diese rechtgläubigen und wissenschaftlich bewanderten Männer in fremden Reichen Propaganda machen für den christlichen Glauben. Paul Magyar, Professor der Rechte an der Bologneser Universität, der durch die Rhetorik des Ordens-Gründers das h. Dominik Guzmán und durch die Organisation des Ordens für denselben gewonnen wurde, trat in den Dominikaner-Orden ein und brach mit 6 Genossen im Auftrage das h. Dominik nach Ungarn auf, um auch dort den Orden und die Missionsangelegenheiten zu organisiren. An den Grenzen des Landes angelangt, verbrachte er die Nacht im wachen Zustand, um

Gottes Segen auf sein Unternehmen herabzuleihen. Am hellichten Tage überschritt er die Grenze und begann sofort seine Thätigkeit, in der ihn vornehmlich der h. Szádok unterstützte. Er befand sich wahrscheinlich unter lauter Ungarn; sonst wäre die ergreifende Erzählung der Legende, nach welcher ihm ein armer ungarischer Fischer nach beendigter Predigt liebevolle Gastfreundschaft erwies, kaum verständlich.

Das religiöse Leben in Ungarn war damals schon sehr entwickelt. Paul Magyar steckte sich daher eines der grössten Ziele seines Lebens aus, indem er die in der benachbarten Moldau wohnenden Kumanier zu bekehren versuchte. Aber erst seiner dritte Reise war von grossem Erfolge gekrönt. Der Sohn des kumanischen Fürsten erklärte sich mit seinem Volke bereit zur Annahme des Christenthums. Der Graner Erzbischof Robert, dem Papst Gregor IX. es gestattete, dass er statt nach Rom nach der Moldau sich begeben, reiste mit dem jüngeren König Béla in die Provinz, wo ausser dem Fürsten noch 15,000 Kumanier sich taufen liessen. Paul Magyar setzte selbst nach der Abreise der Herren das Werk der Bekehrung fort bis 1240, als die Horden der Mongolen das Land überschwemmten. An der Spitze von neunzig Genossen starb er vor dem Altar mit zerschmettertem Haupte, doch mit dem Bewusstsein, dass die erste Mission der Dominikaner in Ungarn nicht vergeblich war. Die Kirche hat ihn unter die Seligen versetzt und feiert sein Andenken am 10. Februar.

Wie gross seit dem Auftreten Honorius III. der Eifer beim Bekehrungswerke war, erhellt daraus, dass der General des Franziskanerordens im Jahre 1221 auch nach Ungarn einen Mönch Namens Abraham entsandte. Die Franziskaner gründeten im Jahre 1228 das erste Kloster in Ungarn in der Stadt Erlau und auch sie nahmen an einzelnen Missionen theil.

II.

Aber nicht blos die Religiösität oder der Fanatismus waren es, welche den Ungar nach dem Auslande zogen. Auch Wissensdurst veranlasste ihn zu grösseren Reisen.

Schon Stefan der Heilige liess in Veszprim eine Art höherer Schulen errichten, welche am Schlusse des XII. Jahrhunderts einen universellen Anstrich besitzt; und in der Anjou-Epoche konnte jedenfalls viel früher von ungarischem Universitätsleben die Rede sein, als von dem anderer Nationen Europas.

Es war kein blosses Gravitiren nach dem Ausland, wenn vornehme Ungarn vom Anbeginn ihres Christenthums auch fremde Hochschulen frequentirten.

Wahrscheinlich ist es, dass die Klöster Stefans des Heiligen in Constantinopel, Jerusalem, Ravenna und Rom gleich-

zeitig als Schulen dienten und die ausländische Schulung contemporär ist mit dem ungarischen Christenthum.

Vom XII. Jahrhundert an ging das Bestreben dahin, in Paris die Theologie — in Bologna die Jurisprudenz, — und vom XIII. Jahrhundert an in Padua die Kenntniss des römischen Rechts sich anzueignen. Lukas Bánfy, Saul Héderváry, Paul Vilcina, die Bischöfe Miklós, Adorján und Kátapán kehrten als Doctoren heim. In Padua, Bologna bildeten die Ungarn eine besondere akademische Nation. Der h. Gebhard, der erste Zögling der Bologneser Universität, der seine Kenntnisse in Ungarn anwendete, war zweifelsohne der Erste, der die Aufmerksamkeit unserer Ahnen auf diese Hochschule lenkte zu deren Professoren der ungarische Dominikaner-Mönch Paul gehörte, welcher späterhin die erste ungarische Mission in die Moldau beziehungsweise nach Kumanien plante. Auch in der Epoche der Könige aus verschiedenen Häusern lehrten mehrere Ungarn in Bologna. Wir finden die Ungarn an einer maurischen Hochschule, in Toledo, — Jakut, der berühmte arabische Geograph sah sie in grosser Zahl in Aleppo, diesem wissenschaftlichen Centrum der mohamedanischen Welt. »Unser Boden — sagten die Ismaeliten -- liegt im Reiche jener Nation, welche die ungarische heisst. Wir ziehen in diese Gegend, um das kanonische Recht zu studiren; in die Heimat zurückgekehrt, werden wir von unseren Mitbürgern achtungsvoll empfangen und mit dem Gottesdienste betraut.«

Die ungarische Kulturgeschichte hat sich des Árpáden-Zeitalters wahrhaftig nicht zu schämen.

Aber auch in der Epoche der Regenten aus verschiedenen Häusern schwillt die ins Ausland strömende Fluth ungarischer Jünglinge derart an, dass sie an der im Jahre 1365 eröffneten Wiener Universität die vierte, bald aber (seit 1384) die dritte akademische Nation bilden und ausser den bereits früher frequentirten Universitäten auch die Krakauer, Prager, Baseler, Neapler und andere eifrig besuchten. Und bedenkt man, dass in jener Zeit der Zug in's Pilgerhafte an den Universitäten vorherrschend war, so kann man sich vergegenwärtigen, wie wenig auch unsere Jünglinge sich diesem Brauche verschliessen konnten und von welcher Wirkung der längere Aufenthalt an verschiedenen Orten auf die Erweiterung ihres Wissenskreises war. Die Päpste förderten die Frequenz an den ausländischen Universitäten in der Weise, dass sie den daselbst erscheinenden ungarischen Geistlichen und Pfarrern durch 5—7 Jahre den Ertrag ihrer Dotationen sicherten.

Als Gesandte, oder als Mandatare unternahmen es nicht selten im Auslande geschulte Ungarn, fremde Länder wieder aufzusuchen; auch Vergnügungsreisende gab es hie und da. In den Zeiten der Heerführer kamen unsere Ahnen oft in Berührung mit den im südlichen Russland wohnenden Türkenvölkern;

Hindernisse beseitige, um das zum Reisen erforderliche Gefühl der Sicherheit zu steigern*.

Das Reisen war mit gewissen Privilegien verbunden, vielleicht gerade deshalb, weil es so vielen Schwierigkeiten begegnete. Unsere Urkunden erwähnen oft genug die den reisenden Kaufleuten, Industriellen, verliehene Immunität und wenn Ladislaus der Heilige, vielleicht auf den Spuren der Kapitulationen Karl's des Grossen wandelnd, dem Geistlichen gestattet, dass er nur in ganz besonderen Ausnahmefällen ausserhalb der Kirche, also auch auf der Reise seine Messe lesen könne, so willigt die Ofner Synode i. J. 1279 auch schon darein, dass der Geistliche auf Reisen auch die Schenke besuchen dürfe.

Die Reisenden mussten sozusagen alles mit sich schleppen. Als z. B. am Ende d. J. 1414 die kirchlichen und weltlichen Bannerherren Ungarns zur Synode von Konstanz aufbrachen, schien es, als ob immer eine Stadt sich mit ihnen fortbewegte. Dem Palatin Nicolaus Garai standen (für seine Kutschen, Rüstwagen und bewaffneten Domestiken) 300, dem Graner Bischof Johann Kanizsay 160, Pipó von Ozora endlich 150 Pferde zur Disposition. Kein Wunder daher, wenn auch die Reichen nachdenklich wurden über die enormen Auslagen einer ihrem Range entsprechenden Reiseunternehmung.

Commercielle Interessen trieben die Bürger über das Weichbild der Städte hinaus, Adelige und Bauern die Militärpflicht. Fanden sich doch Einige, welche ihre eigenen oder die Reisen anderer in Büchern verewigten. Die Bezugnahmen der Legenden und Chroniken auf das Gebiet der Geographie, sind zwar nur geringfügiger Natur, verdienen jedoch Beachtung. Die Chroniken: des Anonymus König Béla's, der Meister Simon Kézai, Richard (Schilderer der Reisen des Mönches Julian), Rogerius, des Dechanten von Spalato Thomas, Márk's Chronik (oder auch Wiener Bilder-Chronik), die Chroniken Johann Árpád's v. Küküllő, und des Johann Thúróczy enthalten auch werthvolle geographische Daten. Die Werke Rogerius und des Anonymus liefern den Beweis, dass diese eine ausgezeichnete Kenntniss ihres Vaterlandes besaßen, dasselbe in verschiedenen Richtungen durchquerten, und in der Topographie ihre persönlichen Erfahrungen verewigten. Rogerius ist wohl unmittelbarer, aber der Anonymus erwähnt unvergleichlich mehr Ortsnamen. Als Chronisten kann man ihn der Irrthümer, ja sogar der Erdichtung von Fabeln bezichtigen; aber als Topographen in Sachen Ungarn's, vermag ihn jedes einzelne Datum zu erweisen. Billigermassen könnten wir mit ihm, dem fast siebenhundertjährigen Schriftsteller, die Reihe der ungarischen Reiseschilderer eröffnen. Und diese Reihe ist keine kurze, wie allgemein geglaubt wird. Erklärte ja Papst Bonifacius VIII. an der Neige des XIII. Jahrhunderts, dass Ungarn Gelehrte besässe, die gleich ausgezeichnet seien durch Sachverständniss, Vorsicht und grosses Wissen.

Béla III., bestieg aus dem feinen Cirkel des griechischen Hofes heraus den Thron Ungarns. Andreas II. führte seine Heere bis ins h. Land. Ladislaus der Kumanier kämpfte in unbekannten Regionen. Und auch der letzte Arpáde wanderte Jahre hindurch im Auslande, bis er Vaterland und Thron gefunden.

Unter den Königen aus verschiedenen Häusern gibt es keinen, der nicht irgend einen Theil des Auslandes gekannt hätte. Karl Robert reiste sehr gerne; die Kriegsfahrten Ludwig's d. Grossen förderten ungemein die geographischen Kenntnisse und fanden theilweise auch einen Darsteller in der Person Johann Apród Küküllö; König Sigmund bereiste im Jahre 1415 Deutschland, Spanien, Frankreich und England in Begleitung von 4000 in prächtige Gewänder gekleideten ungarischen Helden. Wladislav I. und sein genialer Heerführer Johann Hunyadi, orientirten sich an der Spitze ihrer Armeen auf dem Balkan und König Mathias, mit dem das Mittelalter schliesst, interessirte sich auch für die Schönheiten und die Sehenswürdigkeiten jener Länder, in denen er gerade auf Eroberungszügen begriffen war.

Aber auch dem Boden der eigenen Heimat gegenüber blieben sie nicht unempfindlich. Sein apostolischer Beruf führte Stefan den Heiligen in die Zelte seiner Getreuen im Jahre 1100; vor dem Tarczaler Reichstag bereiste König Coloman das ganze Land. Ladislaus d. Heilige, Ludwig der Grosse und König Mathias durchzogen das Land, verkleidet oder in voller königlicher Pracht, und sie gehören zu jenen seltenen Gestalten unserer Geschichte, von denen das Volk etwas erzählen, von deren Reiseabentheuern es eines und das andere mittheilen kann. Wen diese Frage interessirt, wird mit grossem Erfolge und Nutzen in dem von Karl Ráth über die Reisen ungarischer Könige geschriebenen Buche blättern, aus dem man vermöge urkundlicher Daten bestimmen kann, wann und wo unsere Könige gehaust; diese Daten seither verdoppelt durch genaue Forschungen, bezeugen genügsam die Thatsache, was für unermüdliche Reisende, wahrhafte Touristen einige unserer Könige waren.

Sie durchjagten meistens auf stattlichem Rosse das Vaterland und überliessen das Reisen im Wagen regelmässig alten Herren oder auch Frauen. Wir wissen vom h. Gebhard, dass er meistens Wagen benützte: von der Gattin Ludwig des Grossen, Elisabeth, und von ihrer Tochter Maria wissen wir, dass sie in der Heimat und im Auslande ausgedehnte Reisen in einer Kutsche unternahmen. Vermöge ihrer Auffassung sagt Königin Maria, »heischen Ruhm und Ehre der königlichen Majestät, dass sie, von den Fussstapfen der alten Könige ausgehend, nicht nur ihren eigenen Unterthanen, sondern auch in's Land gekommenen fremden Reisenden, auf Schritt und Tritt Sicherheit biete, und dass die Fürsorge königlicher Weisheit

Gesandtschaften erwähne ich die Reisen des Kalocsaer Bischofs Fulbert anno 1129 zum griechischen Kaiser, des Fünfkirchner Bischofs Bertalan zu Jakob I. König von Aragonien, die Reisen Abt Sigfrid's in der Epoche Ludwig's des Grossen nach Avignon und England, Michael Obiezk's v. Szudi zum russischen Fürsten Daniel anno 1242 die des ungarischen Palatins Ladislaus', Herzog von Oppeln im Jahre 1373 und die des Palatins Nicolaus Parai um Ende d. J. 1410, beide in Russland. Von den im Jahre 1488 erfolgten Gesandtschaften, Deák, Ivan's und Kelemen's nach Russland sind uns Einzelheiten erhalten geblieben. Zur Zeit Karl Robert's ging Stefan, Kommandant von Visegrád, neunmal als Gesandter nach Neapel.

Die ungarischen Könige des Mittelalters kamen gar häufig mit dem griechischen, später türkischen Kaiserthum und den kleineren Staaten der Balkanhalbinsel in Berührung; war ja die Diplomatie Ungarns so ausgedehnt, dass im Jahre 1419 Nicolaus Szerecsen, der von 1396—1408 in türkischer Sklaverei schmachtete, und die Sprachen und Gebräuche der orientalischen Völker zur Genüge kannte, im Namen König Sigmund's mit dem Fürsten Mesopotamiens und den Tartaren unterhandelte. Sein Reisegefährte war Justus Török, der christianisirte Mohamedaner. Im Jahre 1470 finden wir am Hofe des Schah von Persien ungarische Gesandte, wie denn auch später (1515) Sophi König von Persien eine Botschaft nach Ungarn sandte. Weshalb wundern wir uns dann, wenn schon Jahrhunderte früher die Gesandten des dacischen Königs Decebal den grossen König Persiens aufsuchten, um ihn zum Bündnisse gegen Rom zu bewegen?!

Weshalb wundern wir uns auch, wenn die als Barbarn verschrieenen Ungarn im J. 1236 unter Anführung des Dominicanermönchs Julian eine religiöse und nationale Expedition an die Wolga ausrüsten, um die stammesverwandten Magyaren zu suchen, wenn der grösste Continental-Reisende des mittelalterlichen Ungarn, Matthäus Eskandel, im Jahre 1399 der erste Märtyrer China's wurde und wenn an der Neige des Mittelalters, die Gesandten König Mathias' Griechenland, ja selbst Klein-Asien durchstreifen, um klassische Manuskripte zu erforschen.

Auch unsere Könige selbst reisten zu öfterenmalen mit grosser Lust. Ihre Feldzüge, politischen Aufgaben, ihre Jäger-Passionen u. s. w. brachten viele Länder und Reiche ihrem Gesichtskreis nahe. Selbst Stefan der Heilige, der erste und sesshafteste König auf ungarischem Throne, bewegte sich in Baiern, Peter, Andreas I., Béla I., Salamon, konnten nur nach langem Umherirren im Auslande, auf den Thron gelangen. Aus den Irrfahrten Salamons schuf die Ueberlieferung eine vollständige Odyssee. Ladislaus der Heilige, Coloman, Stefan II., ernteten auch in fremden Reichen Lorbeeren.

diesen Communicationen bereitete wahrscheinlich die Einführung des Christenthums ein Ende. Aber auch über die inneren Angelegenheiten Deutschlands waren sie in den Zeiten der Heerführer genügend orientirt, weil ihre Gesandten auf diesem Boden sich häufig bewegten; z. B. im Jahre 973, als eine zwölfgliedrige ungarische Gesandtschaft Kaiser Otto I. in Quedlinburg begrüßte. Geraume Zeit verbrachten in Constantinopel die Heerführer Gyula und Bulcs, als Geiseln; jener bekehrte sich zum Christenthum um die belebende Kraft griechischer Bildung zu durchkosten und als Freund einer, den Ungarn neuen Weltanschauung kehrte er, ausgerüstet mit dem Titel eines Patriciers in sein Vaterland zurück. Auf diesen waren die Reize der orientalischen Civilisation von keinerlei Wirkung und er blieb ein Magyare.

Im Jahre 1000 erscheinen in Rom die Gesandten der »unbekannten Nation«, und kirchliche und politische Rücksichten, machten — wie die Gründungsgeschichte des ungarischen Gesandten-Palastes in Ravenna zeigt — seither die Botschaften zu einer perennirenden Institution. Aber auch die anderen Städte Italiens besuchen sie. Im Jahre 1097 gingen Harduin, Bischof von Raab und Obergespan Tamás als Gesandte nach Sicilien und reisten von dort mit der Verlobten König Koloman's, Buzila zu Schiffe bis nach Zara zurück. Diesen Weg hatte 2 Jahre vorher eine ganze ungarische Armee zur See zurückgelegt. Und so wenig später die Heere Ludwigs des Grossen oder König Mathias' von dem Seewege zurückschreckten, ebensowenig fürchteten diesen jetzt einzelne Gesandte. Thatsächlich jedoch schrieb jeder sein Testament, ehe er sich zu solch' einer Reise anschickte, aber Aehnliches thaten ja auch die venezianischen Gesandten, bevor sie in unserem Vaterlande erschienen.

Philipp, Sohn des Comes Tamás, war laut Diplom König Béla IV. vom Jahre 1267 in Angelegenheiten seines Königs bei der römischen Kurie; in fernen Strichen Italiens und auf seinen Reisen in andere Länder, kämpfte er oftmals auf eigene Faust, indem er sich den Widerwärtigkeiten der Luft, des Meeres, der Reise und zahllosem anderen Ungemach aussetzend, die ihm anvertrauten Angelegenheiten treu und taktvoll zu Ende führte. Das Diplom Ludwig IV. vom Jahre 1288 beweist gleichfalls, wie Recht die Gesandten gethan, mit Todesgedanken im Herzen ihre Reise anzutreten. »Als — so beginnt er — Pascharius, der Neutraer Bischof auf der Rückreise zur Kurie aus Österreich begriffen war, raubten ihm die Kumanier die berühmtesten Feinde unseres Landes, all' seine Habe; nackt und in Fesseln geschlagen wurde er tagelang gefangen gehalten, die Kumanier ermordeten seine fünf Geschwister, seine Verwandten und Diener, zusammen 18 Menschen in thierischer Weise.

Abgesehen von den in die Nachbarstaaten ausgeschickten

Aber nicht dies wollte ich gerade nachweisen, wie ich denn auch gleichzeitig die in unserem Vaterlande erschienenen auswärtigen Reisenden unerwähnt gelassen. Nur ganz allgemein erlaubte ich mir den Hinweis, dass bei aller Schwierigkeit im Reisen dennoch schon im Mittelalter die Geneigtheit zum Reisen vorhanden war und man den alten Magyaren nicht den Vorwurf der Stubenhockerei machen kann. Denn wenn heute, im Zeitalter des billigen und bequemen Reisens, 4000 Ungarn an den Wundern von Paris sich ergötzen, so mögen wir bedenken, dass schon vor 464 Jahren ebensoviele Magyaren eines ähnlichen Glückes theilhaftig wurden. Ein Grund mehr, um noch grösseren Eifer zu entfalten in dem Bestreben: die Heimat und das Ausland kennen zu lernen.

Dr. Alexander Márki.

Dans le deuxième article du troisième fascicule M. Jean Jankó cadet, nous donne une description détaillée du grand voyage de Stanley en Afrique. Le troisième article dû à M. Simon Telkes contient des données statistiques sur le royaume de Serbie. Le reste du fascicule se compose de petites communications.

SÉANCES DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE TENUES EN 1890.

1. Séance de conférence, tenue le 9 janvier dans la salle de l'Académie, sous la présidence de M. Jean Xantus.

M. Eméric Findura, membre ordinaire, s'est entretenu de la vallée dite »Balogh völgy«.

2. Séance de Comité, tenue le 16 janvier dans la salle de l'école supérieure de jeunes filles sous la présidence de M. Jean Xantus.

3. Assemblée générale tenue le 23 janvier dans la salle de l'Académie sous la présidence de M. Jean Xantus.

4. Séance du Comité tenue le 6 février dans la salle de l'école supérieure de jeunes filles sous la présidence de M. Jean Xantus.

5. Séance de conférence tenue le 13 février dans la salle hebdomadaire de l'Académie sous la présidence de M. Michel Gervay, vice-président de la société.

M. Etienne Hanusz, membre fondateur a traité d'un mouvement latéral du Danube.

6. Séance du Comité tenue le 27 février à l'Académie sous la présidence de M. Jean Xantus.

7. Assemblée générale extraordinaire tenue à l'Académie le 27 février.

M. Jean Xantus ouvre l'assemblée après avoir constaté la présence d'un nombre suffisant de membres. M. Armin Vámbéry, ancien président de la Société, ayant été obligé de donner sa démission par suite de la vaste étendue de ses occupations, le président de l'assemblée générale extraordinaire propose l'élection de M. Vámbéry comme membre honoraire de la Société.

Cette proposition ayant été acceptée M. Armin Vámbéry fut, à l'unanimité, élu membre honoraire de la Société.

On procède à l'élection d'un nouveau président. La réception des bulletins de vote est confiée à une commission constituée de MM. Dr. Alexandre Dietz et Dr. Alexandre Márki sous la présidence de M. Dr. Rudolphe Havass.

M. Dr. Aladár Ballagi s'entretient de »Hód-Mező-Vásárhely« et M. Jean Jankó cadet du »Dernier voyage d'Afrique de Stanley«

La commission de suffrage présente son rapport sur le résultat de l'élection. Louis Lóczy, professeur d'université est élu président de la Société avec 53 votes sur le nombre total de 64.

Le nouveau président remercie chaudement l'assemblée générale de cet acte de confiance, après quoi la séance est levée.

8. Séance de conférence tenue le 13 mars dans la Salle hebdomadaire de l'Académie sous la présidence de M. Louis Lóczy.

M. Dr. Vincent Borbás donne lecture de son article intitulé : »Depuis les fleurs de l'Orient jusqu' aux jardins de nos paysans«. M. Dr. Béla Erődi fait connaître le manuel de géographie par Klaié à l'usage du peuple croate.

9. Séance du comité tenue le 13 mars ibidem. Présidence de M. Louis Lóczy.

10. Séance de conférence tenue le 27 mars dans la salle de l'Académie scientifique. Présidence de M. Louis Lóczy. Se sont entretenus M. Jules Halavács membre ordinaire, sur les mines de Dognácska-Vaskő et M. Dr. Théodor Posevitz, membre du comité, sur l'île de Borneo.

11. Séance de conférence tenue le 10 avril dans la salle de l'Académie scientifique. Présidence de M. Louis Lóczy. M. Dr. Béla Erődi, membre correspondant, a fait connaître le voyage de l'archiduc Léopold de Toscane sur le Fasana et présente les photographies levées par S. A. l'archiduc dans cette expédition.

ABRÉGÉ DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVIII. Année

Budapest, 1890.

5—6. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

DAS THAL DES BALOGFLUSSES.

Von E. Findura.

— Auszug aus dem 2-ten Artikel des IV. Heftes. —

Im schönbewaldeten Gömörer Komitate bildet der Balogfluss den linken, d. i. von Osten kommenden Nebenfluss der Rima und erreicht mit derselben vereinigt bei der Ortschaft Sajó-Szt.-Péter den Fluss Sajó. Sucht man den Ursprung des Balog, so erfährt man, dass oberhalb der Ortschaft Hrussó zwei bedeutendere Bäche als Balogfluss erwähnt werden: der grosse und der kleine Balog, von denen der erstere in südöstlicher, der andere in südlicher Richtung fliesst. Die Bevölkerung weiss sieben verschiedene Abzweigungen zu erwähnen und weist ausser den zwei genannten auch auf einen dritten Balogbach hin, dessen Wasser jedoch schwer und ungeniessbar ist. Die hier wohnenden Slovaken nennen auch diesen Bach wie die beiden anderen »Bleh«.

Aus diesem Namen wurde dann bei der ungarischen Bevölkerung, die sich hier ansiedelte, das ihr geläufigere Balog, ein Name, der schon von dem Anonymus des Königs Béla erwähnt wird. Die zwischen dem Rima- und Balogflusse liegenden Berglehnen haben, mit Ausnahme von zweien; lauter slovakische Namen. Die ganze Länge des Laufes des Balogflusses beträgt etwas weniger als sechs Meilen, von denen ungefähr eine Meile auf die Vereinigung der beiden Bäche entfällt, die weitere Länge ist von Hrussó bis zu der Krümmung zwischen Rima-Szécs und Csiz gerechnet. Über die Balog führen mehrere altersschwache Holzbrücken, in ihrem Laufe begegnet man einigen Mühlen von primitiver Einrichtung. Das Wasser pflegt im Herbst und im Frühling über die Ufer zu treten und richtet oft grossen Schaden an. Die Kalkformationen, welche in dieser Gegend zu finden sind, werden von Einigen zur Jura-, von Anderen zur Lias- oder zur Triasbildung gerechnet, die obere Erdschichte ist im ganzen Balogthale schwarz und fruchtbar. Im oberen Theile des Thales besteht der Boden zum grössten Theile aus Gneiss und Glimmerschiefer, in welchem sich verschiedene Kalk- und Schiefer-Formationen der dritten Periode vorfinden. Die Lehm-Berge geben trefflichen Waldboden, die felsigen Berge sind von einer mageren Erdschichte bedeckt, in wel-

cher Wachholder und Schlehen gedeihen, die Hänge sind von Wasser läufen durchschnitten.

Das Klima des Balogthales ist im Norden ziemlich rauh, die Berghöhe beträgt bei Rutkó-Bistritz 3500 Fuss. Atmosphärische Niederschläge sind ziemlich häufig. Im südlichen Theile des Thales ist die Temperatur milde und ziemlich feucht.

Im Balogthale gibt es 21 selbstständige Gemeinden, die insgesamt 32.723 Katastraljoch umfassen, wovon 14.480 (45·61⁰/₀) K. J. Ackerland, 10.507 K. J. (32·81⁰/₀) Waldung, 4.343 K. J. (13·3⁰/₀) Wiesen sind, der Rest besteht aus Weingärten, Obstgärten, Waideland. Die Gesamtbevölkerung des Thales beträgt 10.480 Seelen, die in 1504 Häusern wohnen. Der Nationalität nach sind 9006 (85·94⁰/₀) Ungarn, 933 (8·96⁰/₀) Slovaken, die übrigen gehören anderen Nationalitäten an. Der Konfession nach gehören 5825 (55·58⁰/₀) dem helv. ref. Glaubensbekenntnisse an, 2401 (22·91⁰/₀) sind Katholiken, 1962 (18·72⁰/₀) sind Lutheraner, die übrigen Israeliten.

Die bedeutendste Ortschaft der ganzen Gegend ist, wenn man von Norden nach Süden geht, die Gemeinde Derencsény, welche vor Jahrhunderten den Hauptsitz eines grossen Dominiums bildete, deren Herren das Geschlecht der von Balog waren, die mit der uralten Familie der Széchy identisch sein soll. Die Festung von Derencsény, welche einst der Hussitenführer Valgatha befehligte, wurde von Czechen erbaut und Johann Hunyady konnte dieselben nur dadurch vertreiben, dass er das Wasser des Balogflusses durch einen Damm absperrte. Diesen nennt das Volk noch heutzutage: Hunyadyschanze. Dass die Bevölkerung schon vor alten Zeiten magyarisch war, beweisen die kernungarischen Familiennamen. Nicht weit von Derencsény liegen die Ortschaft Pádár und Perjése, deren Bevölkerung, besonders die Frauen, sich durch ihre natürliche Schönheit, wie durch ihre Nettigkeit und Koketterie auszeichnen. Am Fusse der Berge, inmitten eines lieblichen Thales liegt die Ortschaft Meleghegy, in welcher sich das Hauptamt der 23.000 Joch umfassenden Coburg'schen Forstdomäne befindet. Am berühmtesten ist die Ortschaft durch den 630 Joch umfassenden Wildpark, in welchem sich auch die von der Königin Viktoria von England dem Prinzen von Coburg geschenkten vier weissen Hirsche befinden. Nordöstlich von der Gemeinde erhebt sich der sogenannte Hradistye-Berg, auf dessen Gipfel einst die Burg Balog stand, die aber gänzlich zerstört wurde. Jetzt ist der Berg mit eine, aus den Burgtrümmern erbauten Mauer umfriedet und dient als Jagdgebiet für Wildschweine, Dammhirsche u. s. w. Auch einige kleine, doch ganz von Sumpfpflanzen überwucherte Bergseen finden sich hier oben. An ihren Ufern treiben buntfarbige Salamander und Schlangen ihr Spiel. Manchmal brütet die Wildente hier ganz ungestört ihre Jungen aus. Der Name Meleghegy (Warmberg) soll daher stammen, weil die Bergseen niemals zufrieren.

Der Name der Balogburg war schon in den ältesten Zeiten bekannt, später gehörte sie wahrscheinlich zu jenem Kranz von Festungen, der jene Komitate einfasste. In den Türkenzeiten war die Burg

ein Hauptwachtposten und Kaiser Max schickte im Jahre 1567 die ganze Gömörer Komitatswacht nach Gedő und Balog, damit sie den Türken nicht in die Hände falle. Als am 5. August 1644 Maria Széchy das benachbarte Murány dem Palatin Wesselényi übergeben hatte, zog ihr ganzer Hof nach Balog, wo sie 23 Jahre eine wahrhaft königliche Haushaltung führte. Die unter dem Namen der »Murányer Venus« bekannte Heldin ist in der ungarischen Dichtung vielfach besungen worden und bildet den Mittelpunkt zahlreicher historischer Studien. Der ungarische Dichter Gyöngyösi nahm die Stelle eines Schlosshauptmannes in Balog ein und trug viel dazu bei, dass die Fürstin kulturellen Zwecken grosse Summen zuwandte.

Die übrigen im Balogthale liegende Ortschaften sind: Unter- und Ober-Balog, welche das Wasser des ungebändigten Flusses von einander trennt. Das herrschaftliche Kastell liegt im nordöstlichen Theile der Gemeinde, inmitten eines wundervollen Parks. Die Tracht der Bevölkerung ist sehr kleidsam, besonders die der Frauen von maleischem Reize, so dass einst Prinzessin Louise von Coburg sich in solchem Kostüm photographiren liess. Eine grosse Ortschaft mit fast 1000 Einwohnern ist Uza-Panyit; der Name soll von der alten Familie Uza herkommen, nach Hammer-Purgstall wäre Uza im Türkischen der Name des Dnieperflusses. Unterhalb Uza-Panyit's liegt Rakottyás, dann folgen Bátka, Tamási, u. a.; bis Rima-Szécs zeigt sich überall gut angebautes und bewirtschaftetes Land. Die Frauen sind fleissig, spinnen und nähen, in den Gärten sieht man Bienenstöcke. Die Gemeinde Dulháza ist wegen ihres vortrefflichen Tabaks berühmt.

In der Bevölkerung merkt man an manchen Orten das Palóczy'sche Element, besonders scharf tritt es in Uza-Panyit und Radnót zu Tage.

Rima-Szécs, der Hauptort am Südsaume des Balogthales ist ein kleiner Marktflecken mit 1518 Einwohner. Einst war Rima-Szécs das Adelsprädikat der Familie Széchy. Die Bewohnerschaft war, wie dies die Namen der einzelnen Hotter zeigen, ursprünglich magyarisch. Einst war der Ort befestigt, noch jetzt steht auf der Höhe des Hügels, den die Stadt bedeckt, die von den Hussiten im gothischen Stil erbaute Kirche. In den letzten Zeiten zeigt sich ein unleugbarer Verfall der Bevölkerung des Balogthales. Die Ursache desselben meint Findura ausser dem drückenden landwirthschaftlichen System, in der körperlichen und moralischen Vernachlässigung des Volkes zu finden.

L'ÎLE DE CSEPEL ET SES HABITANTS.

Par M. Charles Pápai.

— Extrait du premier article du fascicule No. V—VI. —

Au sud de notre capitale, dans les environs immédiats du pont de communication de la voie ferrée, commence l'île de Csepel formée par deux bras du Danube. Depuis que le bras gauche a été fermé par un barrage, en 1872, et que des ponts servent à entretenir la communication entre l'île et la grande plaine de l'est, l'île de Csepel a beaucoup perdu de son caractère d'île. Le peu d'eau qui, tant par l'écluse que par voie de filtration, arrive dans ce bras fermé du Danube, sert tout au plus à préserver de la corruption les eaux qui y étaient restées.

Ce barrage et par suite la cessation de la navigation sur le bras gauche du Danube ont totalement enlevé à l'île son ancienne importance au point que c'est à peine si les habitants de Budapest prennent note de sa proximité.

Quel changement, quand on songe qu'autrefois cette île était, non seulement un centre de commerce, mais aussi le séjour d'été favori des anciens rois et qu'on avait coutume d'en faire un cadeau de noces aux reines de Hongrie.

L'île de Csepel était riche en belles forêts et en charmants bosquets. Quoique ces bois aient beaucoup perdu quant à l'étendue et à l'aspect romantique, ils ne laisseraient pas d'être un agréable séjour d'été pour les habitants de la capitale qui viendraient volontiers en respirer l'air sain et frais, si les difficultés de la communication n'y mettaient point tant d'obstacles.

Quels intéressants paysages offrent les forêts de l'île, et le bras mort du Danube dont les bords sont couverts de roseaux, du milieu desquels surgissent, ça et là, quantité de petites îles.

La surface de l'eau est couverte de plantes aquatiques parmi lesquelles on voit s'élever de petits arbrisseaux. Un de nos paysagistes en renom a emprunté maints sujets de ses toiles aux forêts et aux prairies de l'île en question.

La forme de l'île est oblongue et le site géographique en est nord-sud. Elle est longue de 48 kilomètres. Pour ce qui est de sa largeur, elle varie. Au nord l'île se termine par une pointe, puis elle va s'élargissant vers le sud jusqu' à Szent-Miklós où elle atteint sa plus grande largeur qui est de 9 kilomètres ; à partir de là elle devient de plus en plus étroite, de sorte qu'elle n'a plus que 4 kilomètres de large entre Ujfalu et Szent-Márton. Dans les environs de Ráczkeve elle s'élargit de nouveau.

Le total de la surface de l'île est de 25,710,9773 hectares. Quant à l'étendue elle occupe donc la deuxième place entre toutes les îles formées par le Danube. Il n'y a que l'île de Csallóköz qui la dépasse en grandeur. J'ajouterai cependant que, par suite de

l'impétuosité du courant, cette étendue est sans cesse sujette à des changements plus ou moins considérables.

Dans les deux bras du Danube qui forment cette île principale, on rencontre pêle-mêle, toute une série d'autres petites îles, surtout dans le bras d'est auquel on a donné le nom de bras de »Soroksár«; celles qu'on trouve dans le bras d'ouest sont moins nombreuses.

L'île de Csepel a souffert beaucoup et cruellement par les inondations du Danube à chaque printemps; actuellement elle est, çà et là, garantie, par des digues, contre les impétuosité du courant.

Les quelques veines et petits lacs qui se rencontrent dans l'île sont nourris par les eaux du Danube. Ces veines ne se remplissent d'eau qu' aux époques de la crûe; le reste du temps leurs lits argileux sont secs.

Autrefois l'île était plus riche en petits lacs et en marais qu'elle ne l'est de nos jours; c'est ainsi qu'au lieu de l'ancien »lacus regius« s'étend aujourd'hui une belle prairie qui a nom de »pré royal.« Dans le voisinage de la commune de Makád on trouve un de ces petits lacs; un autre est au sud-ouest de Tököl. L'un et l'autre sont connus pour être de bonnes stations pour la pêche.

Personne, jusqu' à présent, ne s'étant encore livré à l'étude spéciale de l'île de Csepel au point de vue géologique, ce n'est que par l'examen des environs qu'on est à même de juger de l'origine de l'île et de ses rapports géologiques. La couche de cérite des montagnes de la rive droite du Danube disparaît sous l'eau près de Promontor, mais elle reparaît sur la rive gauche entre Budapest et Soroksár. Comme la surface de l'île ne présente aucune trace de cette cérite il y a tout lieu de supposer que c' est plus bas sous l'île, que se trouve la continuité de la couche en question. Au-dessus de la cérite, M. J. Szabó a constaté la présence d'une couche d'argile du Ponte, puis les formations de l'ère quaternaire et enfin, à la surface, les cailloux et le sable.

La couche de sable de l'île de Csepel est considérable. Emporté par le vent, ce sable a formé une quantité de monticules qui prêtent quelque variation à la surface trop unie de l'île. Ce sont là les plus grandes élévations de l'île, quoiqu' elles n'atteignent guère qu' une hauteur de 10 à 16 mètres. Le point le plus élevé de l'île est à 122 mètres au-dessus du niveau de la mer. Ces monticules ne se trouvent qu' au nord de l'île dans les environs immédiats du bras gauche du Danube; dans la partie sud où il y a plus de forêts, on n'en trouve pas.

A l'est, c'est le sable qui est prépondérant; à l'ouest et au sud près de Makád, c'est l'argile marneuse. Ce gisement alluvial amène à sa suite une grande fertilité des champs. Dans les environs de Csép et de Makád on trouve aussi des efflorescences de sel de nitre. A plusieurs endroits de l'île on a établi des briqueteries, grâce à la présence de l'argile marneuse.¹

¹ M. Charles Galgóczy: »Monographie du Comitat de Pest, Pilis, Solt« Budapest, 1877. II. vol. p. 56.

Par suite des qualités du sol et de son site géographique, l'île de Csepel possède un climat semblable à celui de la Basse-Hongrie.

Nulles observations scientifiques n'ont été faites, jusqu'ici, quant aux rapports du climat de l'île. Le climat en est influencé par les montagnes qui servent d'abri à la partie du nord, tandis que celle du sud se trouve tout ouverte. La formation géologique de l'île la rend encline aux hâles, de sorte que les pluies y sont rares dans la saison des chaleurs.

Ce désavantage est, en quelque sorte du moins, compensé par la proximité du Danube, par les inondations, par les rosées abondantes dans les parties sablonneuses et par la présence des forêts. Ce n'est qu'aux endroits où la terre sablonneuse contient du salpêtre que les hâles se font sentir dans toute leur force. L'air de l'île, sain en général, devient cependant quelquefois pestilentiel autour des marais que produisent les inondations et aux environs des eaux croupissantes du bras mort du Danube.

De grandes forêts, il n'y en a qu'à l'ouest et au sud-ouest de l'île. Elles occupent en tout 6062 arpents cadastraux dont 1990 se trouvent sur un terrain sablonneux.¹ Toutes ces forêts se composent d'arbres à feuilles; on y trouve des hêtres, des ormes, des acacias et des peupliers; le long de la rive du Danube on rencontre aussi des saules. Les conifères n'y dépassent pas la hauteur d'arbrisseaux. Au nord de la commune de Ráczkeve, il y avait autrefois une belle forêt de sapins, mais par suite du dénuement de bois de chauffage elle fut entièrement abattue pendant l'hiver de l'année 1830. C'est qu'il n'y a pas longtemps que l'on apporte à la sylviculture tout le soin nécessaire. Il y a, en outre de petits bosquets près des rives. Autrefois ces forêts et ces bosquets étaient riches en gibier, mais les fréquentes inondations de même que l'amointrissement de l'étendue des forêts ont fini par en diminuer le contingent. Plus d'une fois les lièvres fuyant devant les flots débordés et se réfugiant aux endroits élevés ont été assommés par les habitants. Les nombre des faisans et des perdrix, moins exposés au danger des inondations est beaucoup plus considérable.

Le règne végétal des collines de sable est d'un intérêt tout particulier. Autrefois le sable de ces monticules était à la merci du vent, et s'il poussait, par-ci, par-là, de petits arbres, ils étaient bientôt broutés par les troupeaux. De nos jours la solidité du terrain s'atteint par un plan suivi de reboisement. C'est surtout des peupliers noirs et des acacias qu'on plante dans ce sol peu favorable à la croissance d'autres espèces d'arbres. Aux rares endroits où la qualité du sol est meilleure, on met des chênes, et à ceux qui sont à l'abri des vents on plante des ceps. Chaque année, les vignes et les arbres fruitiers gagnent du terrain. Les parties du sol incultes sont couvertes de buissons et de pelouses. Les places absolument nues deviennent de plus en plus rares.

¹ M. A. Bedő : «Description des forêts de la Hongrie au point de vue de l'économie et du commerce» Budapest, 1885. II. Vol. p. 26—29.

C'est une lutte acharnée de la végétation contre le sol, de la vie contre l'inanimation. La pluie est avidement absorbée par le sable et en été, le feuillage des arbres s'incline tristement sous les brûlants rayons du soleil. Les côtés des collines exposés aux vents restent presque toujours arides. Parfois le vent emporte le sable qui couvre les racines des arbres et s'en va étouffer quelque oasis de gazon. A force de s'accommoder, c'est quand même le règne végétal qui sort victorieux de cette lutte. Le règne animal de l'île est principalement représenté par des oiseaux et par quelques espèces d'insectes qui, les trois quarts du temps, sont d'une couleur pâle. Il est intéressant de se promener au milieu de ces monticules innombrables. On dirait d'un labyrinthe. La végétation de la rive du Danube se, surtout celle du bras mort est on ne peut plus pittoresque. Ce et sont que roseaux à perte de vue, le long de la rive, interrompue à de rares endroits, par de petits terrains cultivés. A quelques endroits j'ai fait rencontre de 20 à 30 ouvertures régulièrement groupées dans les parois abruptes de l'ancien lit du Danube: ce sont les séjours d'hirondelles de rivage. La surface calme de l'eau du bras mort est entrecoupée par des groupes de roseaux surgissants et par maints buissons et plantes aquatiques. Ce bras est riche en poissons et en oiseaux aquatiques; mais le poisson y a ce goût de marécage propre à tous les poissons d'eaux mortes.

La richesse des règnes végétal et animal de l'île et les avantages offerts par le grand fleuve appelèrent de bonne heure l'attention de l'homme sur ce lieu, et le disposèrent à en faire son séjour. Les trouvailles archéologiques et les champs funéraires antiques qu'on a mis à découvert dans les couches alluviales de cette île prouvent, à n'en pouvoir douter, qu'elle a été habitée déjà à des époques dont l'histoire n'a point consacré le souvenir.

Actuellement l'île de Csepel se compose de dix communes, qui sont toutes bâties dans le voisinage de l'un ou de l'autre des deux bras du Danube.

Voici le tableau qui présente les détails de la population desdites communes, au point de vue de la religion et de la nationalité:

	Nationalité			Religion			
	Hongrois	Allemands	Croates-Serbes	Cathol. rom.	Evang.	Greco	Izraélites
Becse . . .	106	613	—	694	22	—	3
Csepel . . .	189	1140	195	1515	7	—	2
Csép . . .	85	685	207	750	3	210	14
Lóre . . .	39	2	544	19	3	552	11
Makád . . .	1585	5	2	69	1513	2	8
Ráczkeve . .	5262	127	59	2983	2263	107	95
Sz.-Márton .	69	583	6	639	6	6	7
Sz.-Miklós .	2447	21	7	215	2225	1	34
Tököl . . .	1083	107	470	1579	29	—	52
Ujfalu . . .	119	1054	—	1114	59	—	—
Total :	10984	4337	1490	9577	6130	878	226

On voit que, quant à la nationalité un tiers environ des habitants de l'île sont Hongrois sur deux neuvièmes d'Allemands et un neuvième de Serbes.

N'oublions pas qu'il y a aussi des *czigánys*. Ceux d'entre eux qui se sont, tant bien que mal, appropriés le caractère hongrois, s'occupent de musique et de briqueterie; les autres s'habillent à la roumaine et prétendent appartenir à la nation roumaine. Ceux-là gagnent leur vie à fabriquer des outils de cuisine en bois et des augets qu'ils débitent aux foires des villes voisines. Ils passent l'été à travailler dans les forêts, et semblent être passablement à leur aise.

Les différentes nationalités de l'île sont exclusives jusqu'à n'entretenir presque aucune relation entre elles. Elles ne se croisent pas par le mariage, et il est rare de voir un Serbe ou un Allemand qui sache le hongrois. À cet égard les Serbes méritent d'être loués, parce qu'ils sont moins indifférents envers notre langue que les Allemands. Les rares parents qui désirent faire apprendre le hongrois à leurs enfants, les envoient le plus souvent à Szent-Miklós, où l'on parle un hongrois des plus purs. Ce dialecte a le plus de ressemblance avec celui de Kecskemét, et a le mérite de ne s'être laissé aucunement dénaturer par la proximité d'idiomes étrangers.

Les habitants de l'île sont sains et robustes, avantage dû au climat favorable qui les met à l'abri de toute maladie locale. La fièvre est de tous les maux périodiques, le seul dont l'île de Csepel soit infestée, surtout après les inondations et dans la saison des fruits verts.

Ils se nourrissent principalement des produits du règne végétal. Ce à quoi ils tiennent en première ligne, c'est à avoir de bon pain de froment. Il n'y a que les habitants allemands de l'île qui mangent du pain de seigle. Le pain, venons-nous de dire, est leur nourriture principale. Souvent, quand ils vont travailler loin de leur domicile, ils restent huit jours sans se nourrir d'autre chose que de pain. Mais, à ces cas d'exception près, ils mangent des légumes avec leur pain. Ils aiment surtout les pommes de terre, les haricots, le chou, la citrouille et les raves. Parmi leurs mets favoris nous citerons encore les concombres et les cosses du poivre rouge à l'état vert; mais ce poivre, ils n'en usent guère que quand ils peuvent l'arroser d'un verre de vin. Être capable de manger de ce poivre — qui est très fort — est considéré comme une espèce de vertu. En général, ils mettent trop d'épices dans leurs mets; à moins d'y être habitué, on est incapable d'en manger. L'abus des épices et de la graisse est regardé par eux comme une condition indispensable de la cuisine hongroise. Le mercredi et le samedi sont par excellence les jours des mets de farine.

L'usage de la viande de bœuf ou de veau est rare chez eux. Ils n'en mangent guère que quand il faut abattre un bœuf ou un veau à cause de maladie. A ces occasions, on s'arrache, pour ainsi dire, la viande. Le reste du temps on se contente de la viande de mouton; même ceux qui sont aisés n'en mangent pas plus d'une fois

par semaine. Comme ils ne nourrissent de la volaille que pour en faire commerce, ils n'en mangent qu'à de rares occasions. Tous, même ceux qui sont moins aisés, tuent des cochons en automne. Avec leur provision de viande fumée, ils vont jusqu'en été. La viande et le lard fumés sont la nourriture principale des classes pauvres. Des oeufs, du fromage, du beurre et du lait, ils en consomment peu; ils font commerce de ces denrées et les vendent aux revendeuses de la capitale.

Leur déjeuner se compose de pain et de lard. A midi et au soir ils n'ont qu'un seul plat. Du café, il n'y a que les jeunes-gens qui en prennent après avoir bu du vin. Où l'on travaille, on y mange. Les adultes mangent dans un plat commun; les enfants reçoivent un plat à part. Si les femmes mangent beaucoup, elles travaillent de même. Tout le monde mange lentement, en dégustant, et personne ne s'avise d'entamer un discours pendant le repas.

Ils ont une quantité suffisante de puits dont l'eau est généralement bonne. Ils aiment le vin; mais l'eau-de-vie, ils n'en boivent qu'un petit verre le matin. Le vin qu'ils boivent est, les trois quarts du temps, de leur propre crû. Ils ne le vendent jamais. Il y a des propriétaires qui consomment jusqu'à 50 eimers (barils) par an. Quand ils n'ont rien à faire, ils vont dans leur cave ou dans leur vigne où ils s'amuse à causer en buvant. Quand ils n'ont plus de vin de leur crû, ils vont au cabaret pour y passer le temps; le dimanche et les jours de fête, bien entendu. S'amuser, se lier d'amitié, sans boire du vin, leur semble absurde. Le premier devoir d'un convive c'est de bien boire; aussi ne s'y laisse-t-on pas engager deux fois.

Quant à l'habillement des habitants de notre île, il y a une chose qui nous frappe d'abord: c'est leur penchant à se parer aux occasions solennelles. Ils aiment les couleurs criardes: le rouge, le vert et le bleu; ces trois couleurs prédominent surtout dans les robes de dimanche des femmes.¹

Leur vêtement de tous les jours est simple et conforme au travail. Les hommes portent un caleçon et une chemise courte de toile blanche. En été ils ne se chaussent pas et portent un petit chapeau rond. Ils ont chacun deux paires de bottes; celles des dimanches sont à plis. Le dimanche et les jours de fête, les jeunes gens portent une chemise à manches larges, un caleçon blanc, un gilet de la poche duquel sort un mouchoir blanc et joliment brodé. Par dessus ce gilet ils mettent un spencer ayant nom de »mándli«. Ceux d'un âge plus avancé portent un pantalon qu'ils font rentrer dans leurs bottes et qu'on désigne sous le nom ironique de »bigyiz« ou »trityi«. Quand il pleut, ils mettent une espèce de manteau nommé »Szür« et pour voyager ils se servent d'une pelisse. Les vieux por-

¹ Le tatouage, ce reste de parure des peuples primitifs s'est maintenu on ne sait comment, dans l'île de Csepel. Quelques hommes se tatouent les bras de leurs initiales, et quelquefois d'un coeur renfermant la date de leur naissance ou d'un autre événement important de leur vie.

tent un bâton. Les petits garçons se promènent nu-tête et nu-pieds en été; on ne les revêt que d'une chemise. Mais les jours de fête, on leur donne une jupe, un gilet et un chapeau.

Chez les femmes, l'habillement joue un plus grand rôle. Quand elles travaillent, elles ne se chaussent pas non plus, mais le reste du temps elles portent des bottines. Elles apportent beaucoup de soin à leur coiffure et portent des pendants d'oreilles. Quand elles sortent, elles portent toutes un fichu sur la tête; à la maison, il n'y a que les femmes mariées qui en mettent. Des châles, on n'en porte pas. Voici les autres pièces de leur habillement: Une chemise courte qui va jusqu' aux hanches, le jupon qui porte le nom de »pöndö« et la jupe qui est richement plissée et multicolore surtout celle destinée à servir les jours de fête. N'oublions pas la jaquette, qu'elles appellent »rékli« ou »tusli«, et la taille sans manches qui s'appelle »pruszlék«. Les jeunes filles mettent plusieurs jupes, surtout quand elles vont à l'église. Même les pauvres ont plusieurs jupes et plusieurs fichus en soie; elles en ont souvent plus que les riches attendu qu'elles y font passer tout leur revenu. Les petites filles ont un habillement tout pareil à celui des grandes. La confection et le nettoyage des robes, ce sont les femmes qui s'en chargent; quant aux habits des hommes, c'est également les femmes qui les raccommodent, il y en a même qui sont très adroites à les confectionner.

Dans la construction et dans l'ameublement des habitations c'est aussi les considérations d'utilité qui servent de norme, tout comme dans l'habillement. Cependant, par-ci par là, un penchant au luxe et à la parure se fait sentir dans l'arrangement de l'intérieur des maisons.

Les Communes de l'île, comme il a déjà été dit, sont situées dans la proximité immédiate du Danube. Autrefois elles se trouvaient plus près encore du fleuve, mais ayant été dévastées, en partie, par la fureur des inondations, elles furent obligées de reculer et d'aller s'établir sur des endroits plus élevés et garantis contre le débordement des flots. Les rues principales des communes sont régulières, et quelques-unes en sont larges; pour ce qui est des rues latérales, elles sont étroites et irrégulières. C'est surtout la commune de Csepel qui se distingue par la régularité et la beauté de ses maisons, circonstance due au zèle du comité d'embellissement qui s'y est organisé. Tout au contraire, Szent-Miklós est la plus irrégulière de toutes les communes de l'île; toutes les rues en vont en zig-zag, et sont excessivement étroites. Partout, le cimetière se trouve contigu à l'extrémité du village. Les rues principales, comme chemins de la circulation, sont garnies de jeunes plantations, ornement dont manquent la plupart des rues latérales. Les puits dont le nombre est grand, se trouvent tantôt devant les maisons, tantôt dans les cours. Les paillets et les meules de foin sont toujours dans le jardin à la distance prescrite des maisons; parfois on construit des granges à cet effet. À Szent-Miklós on pousse la précaution jusqu'à défendre qu'une étable soit construite dans le voisinage des habitations.

Le plancher des chambres ne dépasse guère le niveau de la cour. Les caves sont rares. L'idée de l'économie et la peur de l'inondation sont causes de l'absence regrettable de cette partie des maisons. Les maisons sont couvertes de roseaux, rarement de bardeaux.

L'habitation consiste ordinairement en une cuisine, une chambre et une office. C'est par la cuisine qu'on arrive dans les autres pièces de la maison. La porte de la cuisine est composée d'une partie supérieure et d'une inférieure. En été la partie supérieure est ouverte en permanence. Il est rare de voir une cuisine avec une fenêtre. À droite et à gauche de la cuisine se trouvent les deux chambres. Celle qui donne sur la rue est la chambre de gala ; l'autre sert de chambre et d'office à la fois, surtout chez la classe des pauvres. En fait de meubles il y a d'abord le lit. La paille dont il est rempli est recouverte d'une couverture grossière, et puis du drap de lit superposé d'oreillers et d'édredons. Les armoires sont rares, parce que c'est dans des bahuts qu'on garde ordinairement les habits. À côté des cheminées, ou à leur place on commence à introduire les poêles de faïence, qui, dit-on, consomment moins de bois. Les murs blanchis sont garnis de pots, d'assiettes et de cruches. C'est autour du miroir qu'on les suspend de préférence. En dehors de cette poterie les murs sont ornés des portraits du roi, de la reine et de Kossuth. Dans les familles catholiques les images saintes sont fréquentes.

La ressource principale des habitants de l'île c'est l'agriculture. Ils produisent du seigle, du froment, de l'orge, de l'avoine, du maïs et des pommes de terre. La culture des betteraves y est toute récente. Parmi les légumes, c'est principalement les fèves qu'ils cultivent, mais seulement pour les besoins de la maison.

À côté de l'agriculture, ils s'occupent aussi de l'exploitation des forêts qui fournissent une quantité considérable de bois d'ébénisterie, de bois propre à la fabrication d'outils, et de bois de chauffage. Autrefois l'île abondait en arbres fruitiers, mais il semble qu'aujourd'hui les habitants de l'île ne fassent pas grand cas de l'arboriculture fruitière à l'exception cependant de ceux de Ráczkeve et de Szent-Miklós dont la pépinière jonit, à juste titre, d'une bonne renommée.

Des fruits séchés, ils n'en mangent ni n'en vendent.

La culture des vignes se répand de plus en plus ; tout le monde a sa vigne plus ou moins grande. Les produits des potagers de l'île de Csepel se vendent dans la capitale.

L'élevage du bétail a beaucoup souffert par le barrage de l'un des deux bras du Danube qui a amené à sa suite la diminution du pacage et des prairies.

La ressource de la pêche et de la chasse, qui était d'usage autrefois, a entièrement passé de mode.

Le centre de gravité des ouvriers c'est l'agriculture avec les occupations qu'elle a à sa suite ; ce qui fait qu'à l'ordinaire on ne manque pas d'ouvriers. Mais, aux époques de la moisson et du fauchage, le besoin des bras se fait sentir surtout dans les parties de l'île voisines de la capitale.

Ils travaillent bien à la journée, chez eux et dans les communes voisines, mais ce qui leur répugne — surtout aux Allemands — c'est d'entrer en service dans leur propre commune.

Les jeunes garçons hongrois entrent souvent au service de propriétaires allemands, pour apprendre cet idiome. Le service au mois est sinon exclu, du moins peu usité.

L'industrie des habitants de notre île est peu développée et ne s'étend point au-delà du strict-nécessaire. La plupart des communes possèdent plusieurs moulins à eau. En dehors des meuniers on ne trouve que des maréchaux-ferrants, des charrons et des cordonniers. Il y a des particuliers très adroits dans la fabrication de certains instruments, de râteaux par exemple. Les meuniers s'entendent par excellence à toute sorte de charpenterie.

La commune de Ráczeke est le centre du commerce de l'île. Ses foires hebdomadaires et trimestrielles sont très fréquentées, même par des étrangers.

La vie sociale des habitants de l'île est frappée au coin de l'uniformité; le peu de différence qu'elle présente est dû aux différents états de fortune. Les communes sont assez petites pour que tous les habitants se connaissent les uns les autres. Ceux qui sont du même âge apprennent à se connaître à l'époque qu'ils sont sur les bancs; cette connaissance se consolide plus tard, pendant les travaux champêtres et dans les réunions de cabarets. Les anciens camarades d'école restent étroitement unis et ils donnent le nom de »compérage« au parfait accord qui règne entre eux. Les jeunes gens ainsi liés se traitent de »compère«. Ce compérage devient plus intime quand on se rencontre au cabaret et qu'on boit un verre de vin ensemble. Ces jeunes compères croient de leur devoir de s'entraider et de se soutenir dans toutes les péripéties de la vie. On voit bien quelquefois ce compérage devenir une amitié à toute épreuve, mais il y en a aussi qui croient s'être acquittés de leur dévouement en se soutenant et en s'entraïdant dans les batteries de cabaret. Chaque jeune homme, tout en ayant plusieurs compères comme cela, en a cependant un qui lui est le plus cher de tous. Les jeunes filles du même âge se réunissent et s'amuse ensemble; un groupe de jeunes filles ainsi formé s'appelle »une bande«.

Les deux sexes apprennent, de bonne heure, à faire connaissance ensemble. La plupart des filles se marient à l'âge de seize ans. On entend souvent dire d'une jeune fille de dix-neuf ans qu'elle est destinée à coiffer Sainte-Catherine. A l'âge de 16 à 18 ans les jeunes gens ont chacun leur prétendue. Ceux qui sont établis à l'âge de 18 ans (par suite de la mort de leur père par exemple) se marient incontinent. Mais généralement on ne se marie qu'après s'être acquitté du service militaire.

Leur vie morale se règle entièrement sur l'usage. Plutôt enfreindre les lois de l'état et celles de la religion, que de s'écarter de l'usage! Ils passent aisément de l'amour à la haine, et plus d'une fois, c'est à l'usage qu'ils doivent la répression des passions ruineuses.

Ils ont pour axiome moral: »À bon chat bon rat«; »À trompeur, trompeur et demi«. Voilà pourquoi les procès sont fréquents entre eux. Se rendre, céder: voilà ce qu'ils ne feraient jamais, dussent-ils voir y passer toute leur fortune.

Ils sont d'une application constante. Ils ne vivent pas au jour le jour; ils se mettent en peine de l'avenir et aspirent, dès leur jeunesse à accroître leur fortune.

Leur faculté intellectuelle est fort peu développée et, avec ça, ils sont d'une crédulité désolante. Les lois et le bien public sont des choses bien hors de leur portée. Loin d'eux, bien au-dessus d'eux il y a une autorité à laquelle il faut obéir, parce qu'elle est puissante . . . c'est le gouvernement. C'est de ce gouvernement qu'ils attendent le bien et le soulagement, mais chaque jour, ils s'avouent à eux-mêmes qu'ils n'en reçoivent rien du tout.

Ils se répandent en louanges sur les vieux temps, quand tout le monde était heureux, quand tout était meilleur marché, »bien qu'il n'y eût pas de parlement«. Ils trouvent la position des »pauvres gens« (des paysans) désolante. Ils exercent bien leur droit de suffrage, mais ils ne seraient pas très fâchés d'y renoncer. Ils s'embarrassent très peu des changements et des innovations politiques: »ça n'a aucune influence sur la marche de leurs affaires.« Ils ont une haute opinion des démagogues, et lorsque, par hasard, leur démagogue est condamné, ils le regardent comme un martyr qui n'a eu d' autre tort que celui d'avoir dit la vérité.

VOYAGE DE L'ARCHIDUC DE TOSCANE EN ORIENT.

Par M. Béla Erödi.

(Extrait du deuxième article du fascicule V - VI.)

Dans l'introduction de son article, l'auteur rapporte que son Altesse Impériale et Royale, l'Archiduc Léopold de Toscane apportait un zèle tout particulier à l'étude de la langue hongroise, comme élève de l'académie de marine de Fiume. À cette époque-là, c'est l'auteur du présent article qui était chargé de l'enseignement du hongrois à cette académie. Après avoir fini ses études l'archiduc entreprit, en 1887, un voyage scientifique avec ses condisciples. M. Wohlgemuth, voyageur bien connu par son expédition au pôle arctique, était le capitaine de la corvette »Fasana« qui devait conduire cette jeune compagnie avide d'instruction. Ils s'embarquèrent au port de guerre de Pola et ayant traversé le canal de Suez, ils firent halte à Aden.

Ensuite ils allèrent visiter deux sultanats de l'Arabie, celui de Makalla et celui d'Oman, peu connu des Européens. Après ces excursions ils firent voile pour les Indes en s'arrêtant dans tous les ports de renom depuis Kératchi jusqu' à Calcutta. De Bombay ils

furent de nouvelles excursions, amusantes autant qu'instructives, sous la conduite de M. le consul Stockinger. Vinrent ensuite les stations de Ceylon, Madras et Calcutta dont le séjour ne leur fut pas moins profitable. Après avoir ainsi passé en revue une grande partie des curiosités des Indes, ils mirent à la voile pour se rendre à Birman, à Rangun et à Molmein. Ils traversèrent ensuite le canal de Malacca et arrivèrent dans la ville de Singapore connue pour son grand commerce. De là ils se dirigèrent vers l'île de Java et arrivèrent bientôt par le Hong-Kong et Formosa dans l'immense empire de la Chine. Après avoir ensuite côtoyé les îles de Lionkion, ils prirent terre à Jokohama, un des ports de l'île du Japon. L'ambassade de l'empereur du Japon y reçut l'archiduc avec solennité, et l'invita à se rendre à Tokio, résidence de l'empereur.

Là, on lui fit un accueil digne de son haut rang et il profita de ce séjour pour parcourir, dans tous les sens, ce pays intéressant. De là, la corvette mit à la voile pour Nagasaki, et après avoir côtoyé la Cochinchine, elle fit route vers le royaume de Siam dont le roi convia l'archiduc à Bangkok où la société resta dix jours dans le palais du roi. Puis on reprit le chemin de Singapore et voguant à travers la mer rouge et le canal de Suez, on revint à Pola au printemps de l'année 1889, après un heureux voyage d'environ dix — huit mois.

D'après le journal de l'archiduc et les photographies qu'il a levées, M. le lieutenant Léopold Jedina, professeur et adjudant de son Altesse, publiera prochainement un voyage pittoresque. L'ouvrage paraîtra chez l'éditeur Hölzel.

L'auteur donne ensuite lecture d'un chapitre de cet ouvrage actuellement sous presse. Ce chapitre qui a été mis à sa disposition contient la description du pays d'Oman, mère-patrie de Zanzibar. Aujourd'hui l'Oman est un pays indépendant. Autrefois Zanzibar, la côte est de l'Afrique et la côte sud de l'Arabie en étaient tributaires. De nos jours il n'a qu'une seule colonie, celle de Goadar (au Béloutchistan). Ce pays compte un million et 250,000 habitants. À un petit nombre de Perses et d'Indiens près, ils sont tous Arabes. En 1887 c'est Saïg-Turkie qui y régnait. C'est le frère aîné de Saïd-Bargas, sultan de Zanzibar. Quoique plus jeune, Saïd-Bargas eut en partage le riche empire de Zanzibar, tandis qu'on donna à Turkie la mère patrie qui est beaucoup plus petite et beaucoup plus pauvre. Mais Turkie se trouve dédommagé d'abord par les 40,000 thalers qu'il reçoit par an de son cadet, ensuite parce que, aux yeux du peuple, la valeur de la mère-patrie est infiniment plus grande que celle de l'empire de Zanzibar.

Le site de Maskat, capitale de l'Oman, est des plus pittoresques. On voit de loin ces falaises bizarres qui partent d'une souche commune, et se précipitent ensuite, en forme d'éventail, dans la mer. Bien que la capitale n'ait que 40,000 habitants, (ceux des communes voisines y compris) elle ne manque pourtant pas d'une certaine autorité. La société se rendit d'abord chez le consul d'Angleterre

qui devait la présenter à la cour du sultan. Quoique le sultanat d'Oman soit indépendant, le sultan, qui doit son trône à l'Angleterre se garderait bien de rien faire qui contrariât le représentant politique du pays. L'auteur nous fait faire ensuite le tour de la capitale en appelant notre attention sur l'architecture arabe, sur les maisons en forme de carré, avec une cour au milieu où donnent les fenêtres de toutes les chambres. Quelle singulière coutume en Orient que de ne pas faire subir de réparation aux maisons caduques ! À Maskat aussi, on est prêt à bâtir une maison neuve, plutôt que de soumettre la vieille à la moindre des réparations. Du reste la ville est assez propre, les habitants sont complaisants, et ont l'habitude de saluer poliment les étrangers. Les bazars sont étroits et exposés à la presse. Ce n'est que dans ces bazars que l'on peut voir les femmes de près. Les maisons des faubourgs sont presque toutes construites avec de la paille de palme et leur mobilier consiste de nattes et de tabourets de paille. Le peuple se contente de peu ; il se nourrit principalement de dattes, fruit dont les environs abondent. L'habillement est si chétif qu'on peut se le procurer à peu de frais. Revenu au vaisseau l'expédition y trouva les cadeaux du sultan consistant en melons, du cèdre et quelques brebis-modèles. Le lendemain on tira vingt-et-un coups de canon, après quoi la société se rendit à la cour du sultan. L'ambassade du Sultan les reçut sur le môle qui se trouve devant le palais. La salle de réception est ornée des portraits à la gouache de presque tous les souverains de l'Europe. Le sultan leur fit beaucoup de civilités et les régala de fruits et de café. Le médecin de la société, il le manda à part pour le consulter. Le lendemain la société alla visiter Botvajó, château de plaisance du sultan. Les pauvres chevaux qu'on avait mis à la disposition de notre société, se traînaient à peine à travers la mer de sable lorsqu'on vit apparaître, à l'extrémité d'une vallée déserte, les ruines du Schönbrunn de Maskat tout démoli à l'exception d'une véranda du deuxième étage.

Le sultan de Maskat se prit d'une telle affection pour les voyageurs de la corvette qu'il se fit photographier lui et tous les membres (mâles bien entendu) de sa famille et qu'il alla lui-même sur la Fasana rendre la visite qu'on lui avait faite. Lorsque s'approcha le canot dans lequel se trouvait le sultan avec les princes et les dignitaires, et qu'on exécuta la marche de *Aïda* en notre honneur, nous eûmes de la peine à nous empêcher de sourire. À voir tous ces grands Seigneurs s'avancer d'un air grave et fier, on eût dit d'un cortège triomphal. Ces grands Seigneurs semblaient être assez versés dans la science militaire, à en juger du moins par l' à propos des remarques qu'il firent sur les manoeuvres exécutées en leur honneur. Il est possible, et même vraisemblable, que, malgré l'incognito de Son Altesse, on sut à la cour du sultan qu'il y a, parmi les voyageurs de la corvette, quelque personnage haut placé ; mais je ne pense guère que le sultan se soit douté le moins du monde, que le jeune sous-lieutenant blond qui l'a photographié, fût le rejeton de la plus ancienne maison royale de l'Europe.

On sent bien la triste impression que l'aspect de Maskat doit faire sur les Portugais. Cette ville appartenait autrefois au Portugal de même que la plupart des villes du golfe de la Perse. Ce sont les Portugais qui ont construit toutes les fortifications de cette ville et l'on voit encore les murs du dôme gigantesque changé en habitation depuis. Au-dessus de l'entrée de fort du Merani on voit encore la pierre commémorative des Portugais avec l'indication de l'année 1588. Après avoir visité toutes les curiosités de la ville de Maskat, la corvette Fasana quitta ce port le 24 octobre.

JAPAN UND SEINE HANDELSBEZIEHUNGEN.

Vorgetragen in der am 16-ten Mai gehaltenen Sitzung der ungarischen geogr. Gesellschaft.

(Dritter Artikel des V—VI. Heftes.)

Das Thema meines heutigen Vortrages soll sich mit der Schilderung eines fernen Landes, der Einwohner und seiner internationalen Relationen befassen, jenes Landes, von welchem die Bewohner mit Stolz sagen, dass dort die Sonne aufgeht, und welches mit den Resultaten seiner letzten Geschichte oft das Staunen und die bewundernde Anerkennung des Abendlandes hervorgerufen hat.

Es ist dies Japan, das Reich im fernen Osten, woselbst ich seit einigen Jahren als österr.-ungarischer Consul fungiere.

Japan ist ein Inselreich und zusammengesetzt aus vier Hauptinseln: Yesso, Nippon, Shikoku, Kiushiu und etwa 3000 kleineren, zumeist weniger cultivierten, oder gar unbewohnten Inseln, deren wichtigste Gruppierungen sich als die Kurilen-Kette einerseits nordöstlich gegen Kamtschatka und auf der anderen Seite als Liukiu-Inseln südwestwärts bis Formosa erstrecken. Der Flächeninhalt des Kaiserreiches wird, da exacte Vermessungen noch nicht vorliegen, auf 400,000 Km² geschätzt.

Trotz vorwiegend ausgesprochener Steilküste und zahlreichen Ausbuchtungen in derselben, besitzt Japan nur wenige günstig zu nennende Häfen, sie sind zu offen gelegen und bilden infolge des niedrigen Wasserstandes keine sicheren Ankerplätze für grössere Dampfschiffe, besonderes mit Rücksicht darauf, als das, die japanische Küste bespülende chinesische Meer und der stille Ocean nicht selten den Schauplatz schrecklicher Stürme vorstellen.

Die besten Häfen Japans, als Hakodate auf der Insel Yesso, Yokohama und Kobe auf der Insel Nippon und Nagasaki auf der Insel Kiushiu sind seit dem Jahre 1858 für den internationalen Handelsverkehr eröffnet.

Der Bodengestaltung nach stellen die Inseln Japans reizende, in mannigfaltiger Weise abwechselnde Gebirgsscenerien vor. Bald sind es cultivierte, runde Hügelgruppen, bald dunkelgrün, steil empor-

strebende Gebirgszüge, die den Horizont begrenzen, bald zerackte Felsengebilde mit Hochgebirgscharakter, die uns Draussen heimatliche Bilder vor Augen zaubern könnten, wenn nicht zeitweilig der Anblick eines oder des anderen gewaltigen Kegels etwas fremdartig diesen Eindruck abändern würde. Es sind dies die Vulcane des Landes, deren Japan über 100 zählt. Wenn die Hauptgebirgszüge der Inseln die absolute Höhe von 6000 Fuss selten übersteigen, so dominirt das aschgraue Haupt des mächtigen, sozusagen aus dem Meere emporsteigenden Vulcanes Fujiyama in seiner Höhe von über 12.000 Fuss ganz Japan. Die Vulcane beeinflussen Leute und Leben Japans in nicht zu unterschätzender Weise. Abgesehen davon, dass die Bauart der Häuser infolge der häufigen Erderschütterungen von dem Modelle einer Holzkiste sich nicht lossagen kann und darf, so bringen die zeitweiligen, mitunter ganz unerwartet eintretenden Ausbrüche vulcanischer Thätigkeit oft namenloses Unglück über das Land. Gerade jetzt scheint wieder eine Periode solcher Naturwillkürherrschaft über Japan hereingebrochen zu sein. Im Juli 1888 begann mit dem verheerenden Ausbruche des seit 1000 Jahren ruhig gewesen Vulcans Bandaisan die Action und seither ist die Ruhe nicht hergestellt, immer hört man von neuen Eruptionen, von mehr oder weniger damit verknüpfter Verwüstung.

Wer in Japan noch nicht Gelegenheit fand, die unbeschreibliche Gewalt solcher Eruptionen aus eigener Anschauung kennen zu lernen, hat jedenfalls die mit der vulcanischen Thätigkeit des Landes in engster Verbindung stehende Wirkung durch Erdbeben kennen gelernt. Erderschütterungen sind dort nichts seltenes und wenn gleich solche Erscheinungen glücklicherweise nur manchmal schwer fühlbare Zerstörungen anrichten, so zählt auch da Japan Catastrofen, bei welchen theils unter directer Wirkung, theils durch Consequenzen, als ausgebrochene Brände, Tausende von Leuten mit Hab und Gut zu Grunde gingen. Bei mehrjährigem Aufenthalte in Japan erlebt man es doch einige Male, dass unter dem Eindrucke des immer mehr schaukelnden Bodens unter den Füßen, das Aechzen und Stöhnen des Hausgefüges, der pendelnden Bewegung der Hängelampen, der zusammenklirrenden Vergänglichkeit von Fensterscheiben, Porzellan und Glaswaaren, schliesslich des unheimlichen Gekraches zusammenstürzender Kaminrauchfänge, die ruhige Ueberlegung mitzuwackeln beginnt. Man kann sich an vieles in Japan gewöhnen aber an die Erdbeben nicht. Die Sensibilität hiefür wird, selbst wenn man anfangs darüber lächelte, mit den Jahren immer stärker, und es gibt manche fremde Residenten draussen, die bei solchen Erscheinungen förmlich krank werden.

Die japanischen Inseln sind sehr wasserreich. Das Gebirgsland wird von zahlreichen Wasserläufen durchfurcht und gewinnt infolge seiner detaillirten Gliederung einen gewissen zierlichen Charakter. Der Wasserreichthum des Landes wird mehr für den Feldbau als für Navigation ausgenützt, da die Flüsse an der Mündung häufig breit, seicht und für Schiffsverkehr zu sehr versandet sind.

Das Klima des Landes, obgleich hiebei die geographische Lage dessen einzelne Theile ziemlich beeinflusst, ist im allgemeinen mild, nicht ungesund, doch infolge seiner mitunter grell auftretenden Contraste wohl Ursache einer bei fremden Residenten, bei längerem Aufenthalte häufig auftretenden Nervosität.

Nach unseren Begriffen gibt es in Japan keine vermittelnden Jahreszeiten, keinen Frühling und keinen Herbst, sondern nur eine kalte und eine warme Saison. Die kalte Saison beginnt Ende September oder anfangs Oktober und währt bis Mitte Juni, nimmt also fast zwei Drittheile des Jahres in Anspruch. October, November, December und auch Jänner sind trockene, frische Monate mit erwärmenden hellen Sonnenschein, unter dessen belebendem Einflusse zur Weihnachtszeit die Kamelien im Freien knospen und an feuchten Wiesenrändern Veilchen blühen. Im December friert es Nachts, so dass z. B. in Yokohama in den Morgenstunden Eissport getrieben wird. Tagsüber wird der Eislaufsplatz mit Strohdächern gegen die Feindin solcher Vergnügen in Japan geschützt. Jänner und Februar bringen mitunter recht heftige Schneegestöber, der Schnee liegt nach dem Falle oft fushhoch, verschwindet jedoch nach Einwirkung der Sonnenstrahlen in kurzer Zeit und macht hiebei die Strassen und Wege unergründlich. Ende Februar oder anfangs März folgt eine 14-tägige Regenperioide. Im März und April tritt wieder schön trockenes, aber dabei frisches Wetter ein. Im Mai beginnt ein sechswöchentlicher Regen, Niubai genannt, von dessen Einsetzen und Reichhaltigkeit der erfolgreiche Reisanbau abhängig ist.

Während dieser Regenzeit, die bis Juni andauert, findet der Monsumwechsel statt; nämlich der während der kalten Saison vorherrschende Nordost-Wind beginnt seinen, durch charakteristische Wirbelstürme, sogenannte Taifune gekennzeichneten Kampf mit dem einsetzenden Südwestwind, welcher Kampf aber für die Schifffahrt erst bei dem umgekehrten Wechsel der Monsume, also beim Einsetzen des Nordostmonsums im September am gefährlichsten auftritt. Mit dem Gewinnen der Oberherrschaft des Südwestmonsums beginnt die heisse Saison, gekennzeichnet durch erschlaffende Hitze, die von Tag zu Tag zunimmt, während der Nacht kaum um 2 Grade herabsinkt und in der ersten Hälfte September ihren Höhepunkt (doch selten über 35° Celsius, das aber auch des Nachts) erreicht. Zu dieser Zeit flieht, wer immer nur kann, vom Meere fort ins Gebirge und wartet dort auf den Wechsel zum Bessern, der oft über Nacht eintritt. Wenn es vorkommt, dass anfangs Juni noch die Kamine in den Comptoirs geheizt werden und Tags darauf weisse Sommerkleider in den Strassen auftauchen, so ereignet es sich wieder im September, dass anstatt eines erquickenden Seebades am folgenden Tage ein heisser Grog den Körper restaurirt.

Die Producte des Landes repräsentiren in erster Linie den nationalen Wohlstand Japans. An Metallen ist da vor allem anderen Kupfer zu nennen, dass fast überall in Japan gefunden wird und zu einem wichtigen Exportartikel nach Europa wurde. In dieser

Richtung ist auch das japanische Antimon zu erwähnen. Die grossen Steinkohlenlager in Japan deckten in Ostasien fast ausschliesslich den localen und den Bedarf der Handelsdampfschiffe.

Die Ausnützung des Bodens durch Ackerbau ist die Pulsader des Reiches. Die Erträge der Agricultur sind weniger in der Fruchtbarkeit des Bodens, als in der äusserst sorgfältigen Bearbeitung und Ausnützung desselben zu suchen. Zwei Drittheile des bebauten Bodens nimmt die Reiscultur ein. Die vorzügliche Qualität des japanischen Reiskornes hat ihm auf europäischen Märkten einen guten Ruf eingetragen, so dass die Ausfuhr stetig zunahm und im Jahre 1888 den Werth von 15 Millionen Gulden erreichte. Im vergangenen Jahre soll jedoch eine Missernte etwas stockend gewirkt haben. Ausser Reis liefert der japanische Ackerbau noch Gerste, Weizen, Spelt, Mais, dann Buchweizen, Hirse, Hafer, Bohnen und dgl.

An wichtigen Handelspflanzen producirt Japan Thee, Tabak, Reps, Baumwolle und Indigo. Was die Seidencultur für Japan bedeutet, erhellt schon aus dem eigenen Bedarf im Lande und noch mehr aus dem Werthe der Ausfuhr nach Europa und Amerika von zusammen 57 Millionen Gulden Werth im Jahre 1888, welcher im vergangenen Jahre infolge partieller Missernte in Italien noch höher geworden sein soll.

Japan zählt gegenwärtig 40 Millionen Einwohner, und da in Japan nicht so wie in China staatliche Belohnungen den Administrationsbeamten für den amtlichen Ausweis über die Zunahme der Bevölkerungszahl in seinem Administrationsbezirk heissblütig machen, so erscheint hier die erwiesene Zunahmsziffer von durchschnittlich jährlich um 1 Procent viel logischer als in China, wo seit dem Kaiser Kang-hi also seit etwa 200 Jahren mit Einführung der erwähnten Belohnung für günstig lautende Volkszählungslisten die Bevölkerung von 80 Millionen auf über 400 Millionen innerhalb der 19 Provinzen angewachsen ist.

Das männliche und weibliche Geschlecht participirt in Japan an der Bevölkerungsziffer mit nahezu gleicher Hälfte. Dem Berufe und Erwerbe nach entfallen auf circa 20 Mill. Erwachsene 78%, Ackerbauer, 4% Industrielle und Gewerbetreibende, 7% Kaufleute und 11% Adelige, Beamte, Soldaten, Priester, Diener, Tagelöhner etc.

Der Volkscharakter macht auf jeden Fremden, besonders dann, wenn er mit den Leuten nur in gesellschaftlichen Verkehr tritt einen sympathischen Eindruck. Das Wesen der Japaner äussert sich hiebei in ausgesuchter, herzwinnender Höflichkeit, die auch im öffentlichen Verkehr der Japaner unter einander festgewurzelt ist, so dass beispielsweise selbst bei zweckverfolgenden Zusammenkünften die Einleitung des Gespräches immer an ceremoniell festgestellte höfliche Begrüssungs- und Conversationsphrasen gebunden ist. Der Japaner freut sich selbst an dem günstigen Eindruck, den er bei Berührung mit anderen Leuten hervorbringt, er lächelt zu allem, was seine Beachtung nach sich zieht, selbst nicht selten bei traurigen Anlässen und wirkt in dieser Weise, die dem kälter denkenden und fühlenden

Europäer als natürliche, kindliche Unbefangenheit, als gutherzige Naivität erscheint, wirklich staunenswerthe Wunder. Es lässt sich auch nicht leugnen, dass wir Residenten in Japan diesen Zug im Volkscharakter der Japaner recht gern haben, insbesondere bei irgend einer Erholungsreise im Lande, trotzdem aber erwachsen in vielen Fällen, wobei ernste Angelegenheiten in Frage kommen und der Europäer zu scherzen aufhört, aus der Lebenslieblichkeit der Japaner, aus ihrer Gemüthlichkeit mancherlei Nachtheile für Diejenigen, welche unmittelbar mit den Japanern im geschäftlichen Verkehr stehen. Doch davon später mehr!

Europa kennt Japan erst seit verhältnismässig kurzer Zeit. Wie lange ist es denn her, seit Japan uns noch als märchenhaftes Reich erschien, über welches nur spärliche, und verschwommene Nachrichten nach Europa drangen. Japan, wie es heute existirt, ist für uns ganz jung und seine tausendjährige, geschichtlich bis auf das Jahr 660 vor Christus zurückreichende Vergangenheit hatte wenig oder gar nichts mit Europa zu thun. Portugiesische Schiffe waren im Jahre 1542 die ersten, welche Japans Küste besuchten und einige Handelsrelationen daselbst anbahnten. Einige Jahre später kamen auf einem solchen portugiesischen Segler die ersten Missionäre, darunter Franz Xavier an und begründeten auf der Insel Kiushiu in der Provinz Sazuma das Christenthum. Gegen Ende des 16. Jahrhunderts besuchten spanische Schiffe das Inselreich, doch trotzdem der damalige Militärherrscher, der Shogun Yyeyasu eine Gesandtschaft nach den Philippinen abgehen liess, entwickelten sich die Handelsbeziehungen zwischen den beiden Ländern niemals zu einer hohen Bedeutung. Im Jahre 1610 kamen die ersten Holländer nach Japan; sie erfreuten sich alsbald der besonderen Gunst der Tokugawadynastie insoferne, als sie von nun an gewissermassen den japanisch auswärtigen Handel monopolisierten, dafür aber auf der kleinen Insel Deshima bei Nagasaki, wie Gefangene behandelt und überwacht wurden.

Die Holländer waren in Nagasaki Zeugen gräulicher Scenen von grossen Christenverfolgungen. In dem ersten Drittel des 17. Jahrhunderts untersagte der Kaiser diese Religionsausübung und der mit Waffengewalt erfolgte Widerstand von circa 30.000 Christen war die Ursache der Massacres.

Im 16. Jahrhundert waren es die Portugiesen, im 17. die Holländer, welche als erste Bekannte Japans den damals vorhandenen, und von den Japanern nicht so wie heute gewürdigten Gold- und Silbervorrath zumeist im Umtausch mit Waaren kennen lernten und innerhalb 89 Jahren nach der Heimat exportirten. Man bewehrt diese Ausfuhr auf circa 600 Millionen Goldgulden.

Bis zum Jahre 1854 zog Japan die Aufmerksamkeit der übrigen Welt nur wenig auf sich. Da landete auf einmal ein amerikanisches Kriegsgeschwader unter Commandore Perry in der Bucht von Tokyo, damals Yeddo geheissen. Da dieses Ereigniss von einschneidender Bedeutung für Japans neueste Geschichte ist, so wird es nothwendig,

einen kurzen Rückblick auf die inneren politischen Verhältnisse des Reiches zu werfen. Im Jahre 1192 ernannte der damalige Kaiser Takahira nach mannigfaltigen inneren Kämpfen unter verschiedenen Fürstenfamilien, das Haupt einer solchen Familie Namens Yoritomo zum Shogun oder Armeecobercommandanten, welche von dem Kaiser verliehene Würde sich fortan weiter entwickelte und 1603 mit Yyeyasu dem ersten und grossen Shogun der Tukugwa-Dynastie solche Macht gewann, dass die Inhaber in erblicher Linie einander folgten und gewissermassen mit ihrer militärischen Gewalt und dem massgebenden Einflusse über den Feudaladel den zweiten Kaiser Japans vorstellten, ja sogar den Mikado dominirten. Diese Regierungsformen währten bis zum Jahre 1868.

Als also der amerikanische Admiral Perry mit seiner Flotte vor Tokyo ankerte und späterhin seinen damit verbundenen Zweck, mit Japan einen Handelsvertrag zu schliessen, durchführte, unterhandelte er in der Ansicht, der Shogun sei der mächtigere Kaiser des Reiches, mit den Ministern desselben. Der Vertrag wurde im Jahre 1858 perfect und wie die folgenden Verträge Hollands, Russlands, Grossbritanniens, Frankreichs, Portugals, der Schweiz, Belgiens, Italiens, Dänemarks mit dem Shogune Japans abgeschlossen.

Im Jahre 1868 brach die bekannte Revolution aus, welche zur Restauration Japans unter der Alleinherrschaft des gegenwärtigen Kaisers, des Mikados oder richtiger Tennos von Japan führte. Der damalige Shogun wurde als Usurpator erklärt, er resignirte und lebt gegenwärtig zu Shiznoka in der Provinz Suruga in Ruhe und geniesst dort das Ansehen eines zurückgezogenen, hohen Staatswürdenträgers.

Nach Beendigung der Revolution wurden alle bereits mit Japan abgeschlossenen Verträge von dem wahren Kaiser Japans formell ratificirt und die seither neuen Verträge, so auch unser Handelsvertrag mit Japan im Jahre 1869 in dieser Weise geschlossen.

Mit der partiellen Eröffnung Japans für den internationalen Handel entwickelte sich der auswärtige Verkehr. Fremde Kaufleute, zunächst Engländer, Amerikaner, Schweizer, Deutsche kamen hinaus, gründeten dort in den geöffneten Vertragshäfen die ihnen von der japanischen Regierung zugestandenen Niederlassungen, die sogenannten Settlements und haben es von einer ursprünglichen, entsagungsreichen, prosaischen Geschäftsexistenz jetzt soweit gebracht, dass sowohl das Comptoir- wie das Familien- und gesellige Leben, was äusserliche Repräsentanz wie inneren Comfort anbelangt, wohl nicht mehr viel zu wünschen übrig lassen.

In den einzelnen Vertragshäfen leben alle Nationen friedlich nebeneinander im engen Contact, englisch lernt jeder als Universalmittel zur Verständigung und jeder einzelne ist von dem Zwecke seines Dortseins ganz und gar durchdrungen, so dass alles andere darunter rangirt; und dieser Zweck heisst Arbeit, er gipfelt in dem Bestreben, sich die Existenz und die Zukunft möglichst gut zu sichern, denn wenn auch die persönliche Theilnahme fremder Kauf-

leute fort sich steigert, wenn die Anzahl der fremden Residenten dortselbst jedes Jahr zunimmt, so ist das durchaus keine Auswanderung nach Japan; jeder solche Kaufmann denkt nur hiebei an eine Mission und freut sich darauf, wenn auch oft nach langen Jahren, einmal in der lieben Heimat für mancherlei Opfer Entschädigung zu finden.

In diesem Endzwecke stimmen die europäischen Existenzen in Japan und China so ziemlich überein und dennoch ergeben sich in der Ausübung des Berufes in diesen fernen Ländern einige, nicht zu unterschätzende Unterschiede, welche eben in den nationalen Eigenthümlichkeiten der grundverschiedenen Länder begründet sind.

Für die in Ostasien, in Japan und China etablirten fremden Kaufleute gelten infolge der dortselbst noch bestehenden extraterritorialen Ausnahmstellung die Gesetze ihrer Heimatsländer, die was Regelung des Handelsverkehrs betrifft nur wenig von einander abweichen und mit Bezug auf praktische Anwendung jedem einzelnen Betheiligten in Fleisch und Blut übergegangen sind; andererseits lernen die fremden Kaufleute in Ostasien die Bestimmungen der japanischen und chinesischen Gesetzgebung (in letzteren Fällen bei Austragungen im Gerichtshofe unter jedenfalls einigen Schutz gewährendem Beisitz eines der chinesischen Sprache mächtigen Consularfunctionärs — was in Japan nicht der Fall ist) — erst von Fall zu Fall in ihrem geschäftlichen Wirkungskreise mit den Eingeborenen u. zw. oft zu ihrer grossen Enttäuschung kennen, so dass die fremden Kaufleute in Japan gelernt haben, den commerciellen Verkehr mehr nach den Eigenthümlichkeiten und den Charaktereigenschaften ihrer fremdländischen Geschäftsfreunde, als nach deren Landesgesetzen zu regeln und zu festigen.

Von diesem Standpunkte betrachtet, erscheinen nun die Geschäftsrelationen zwischen fremden und eingeborenen Kaufleuten in Japan ungünstiger gelegen, als in China.

Der Chinese ist an und für sich ein eminenter Geschäftsmann, er verliert nicht viel Worte, was er aber sagt, das meint er, er speculirt gerne, trägt aber auch dafür die Verantwortung; einen vorübergehenden Bankerott und damit Abwicklung seiner Schulden, kennt der Chinese nicht, die Schulden bleiben haften, bis sie bezahlt sind; stirbt der Schuldner, so geht die Haftpflicht auf seine Nachkommen über u. s. f.

Wie ganz anders ist dies bei japanischen Kaufleuten bestellt. Abgesehen von den vorhin erwähnten, dem Unbefangenen so liebenswürdig erscheinenden Eigenschaften des Volkes, dem für eine leichte Auffassung des Lebens so zugänglichen Sinne der Japaner, wobei Zeit und Bestimmung eine so geringe Rolle spielt, dass der Eindruck des Augenblicks eine Berechnung für die Zukunft nur schwer aufkommen lässt, leidet speciell der dortige Kaufmannsstand noch heute unter den Vorurtheilen seines Standes, welche ihn Jahrhunderte vorher in seiner Entwicklung hemmten. Die gesellschaftliche Stellung des japanischen Kaufmannes war früher eine sehr niedrige und

unter dem Drucke allgemeiner Zurücksetzung war eine Pflege moralischer Eigenschaften im Vorhinein ausgeschlossen. Der japanische Kaufmannsstand blieb durch Generationen ohne Veränderung und Verbesserung. Erst die Eröffnung des Landes für den auswärtigen Handel brachte eine neue Aera für sie. Doch die 30 Jahre, welche seither verflossen, sind ein verhältnissmässig zu kurzer Zeitraum, um alte und tief gewurzelte Vorurtheile zu beseitigen. Obwohl die japanischen Kaufleute seit Eröffnung des Landes und im näheren Umgange mit den fremden Kaufleuten sich nach mancherlei Richtungen zu ihrem Vortheile geändert haben, so geht ihnen noch manches an Willens- und Thatkraft, an Ernst und Selbstständigkeit, ruhiger Erwägung und Verständniss, an kaufmännischem Ehrgefühl ab. Sie haben es — trotz des wirklich regen und anerkennenswerthen Bestrebens der Regierung hiefür — bisher nicht dahin gebracht, werth zu werden der zwei Hauptfactoren im gesunden, internationalen Handelsverkehr: des Vertrauens und des Credits. Wenn mit Rücksicht auf Creditwürdigkeit während der letzten Jahre der früher zwischen Ausländern und Eingeborenen in China bestandene Schranken gefallen ist, und dort schon Creditgeschäfte Eingang gefunden haben sollen, so sind derlei Geschäfte in Japan wegen Mangels an Vertrauen fast gänzlich ausgeschlossen, und jede Waarenübergabe an Japaner ist von der erfolgten Baarzahlung abhängig gemacht.

Diese Verhältnisse kennzeichnen im Vorhinein die Vorsicht, mit welcher der Geschäftsverkehr zwischen Fremden und Eingeborenen in Japan sich abspielt, und wie schwierig die Stellung eines fremden Kaufmanns, besonders des Importeurs daraus werden kann. Auf ihm ruht in erster Linie die ganze Last der Verbindlichkeit vis-à-vis seiner Bezugsquellen im Auslande, er fühlt zunächst die Fatalitäten, welche ihm aus bald unüberlegten Aufträgen seiner japanischen Kunden, bald aus Zahlungsunfähigkeit derselben, bald aus Nergeleien über verspätet einlangende oder dem Muster nicht entsprechende Waarenlieferung erwachsen. Er hat eben auf der einen Seite mit geregelten Verpflichtungen, auf der andern Seite mit charakteristischen, japanischen Eigenthümlichkeiten zu rechnen. So ist die Gegenwart. Gewiss ist sie, in Anbetracht der grossen Veränderungen in Japan, nur ein Stadium des Uebergangs und repräsentirt eine Art Gährung zum Endziel der Klärung.

Ich habe vorhin betont, dass es seit Eröffnung Japans mit dem eingeborenen Kaufmannsstand besser geworden ist. Die Besserung gipfelt sich in einem immer reger werdenden Verkehr mit den dort etablirten fremden Kaufleuten, In sich-Aufnahme mancherlei nützlicher Verkehrs- und Geschäftsusancen von diesen und hauptsächlich in den Resultaten des internationalen Waarenumsatzes, welcher von Jahr zu Jahr zunimmt und im vergangenen Jahre 1889 den Werth von 122 Millionen Gulden an Importen und 140 Millionen Gulden an Exporten, also zusammen 262 Millionen erreichte.

Das sind immerhin schwerwiegende Thatsachen, wenn man bedenkt, dass der internationale Handel Japans vor 10 Jahren sich

noch auf weniger als die Hälfte bezifferte, und Japan im Gegensatz zu China kein Hinterland aufweist, sondern auf sich selbst angewiesen ist. Die Ziffern allein demonstrieren, dass das Reich der aufgehenden Sonne in kurzer Zeit auffallende Umwandlungen erfahren haben muss, dass seine Consumsthätigkeit, sowie die Produktionsfähigkeit in stetem Wachsen begriffen sind.

Japan ist durch die von aussen empfangenen Eindrücke, durch die seit der partiellen Eröffnung des Landes in dem Aussenverkehr gesammelten Erfahrungen selbstbewusst geworden. Japan weiss es besser als China, was es für Europa bedeuten könnte und scheint infolge dessen sich fast überbieten zu wollen in dem, was es leisten will, mit dem, was es leisten kann.

Es fällt mir dabei nicht ein, zu sagen, als wäre der Progress Japans, seit ihm dieser durch die Schliessung internationaler Verträge — wie dies ja auch in China geschah — auferlegt wurde, durchaus unlogisch. Nein, derselbe dürfte nur ein allgemein nicht ganz fasslich geklärt und zu schneller sein; denn alle Errungenschaften datiren sich kaum auf 30 Jahre zurück, seit Japan aus dem Jahrtausend eingenommenen Urzustand erwachte, seit dem es erst bekannt wurde mit den Erscheinungen eines Culturkampfes, der sich in Europa von Erfahrung zu Erfahrung, von Generation zu Generation belebte, und wo jedes schickssalschwere Resultat erst ein neues Gefüge bilden musste für den colossalen Bau einer langsamen, aber gesunden Entwicklung.

Wenn wir den Fortschritt, den Japan, — man kann sagen eigentlich erst seit den 70-er Jahren — in seiner fortschrittlichen Entwicklung gemacht hat, nur in grossen Zügen betrachten, so verdienen die sichtbaren Resultate wirklich Staunen und Anerkennung. Im Jahre 1873 wurde der erste Schienenstrang zwischen Tokyo und Yokohama dem Verkehr übergeben. Gegenwärtig geht die fortgesetzte Arbeit ihrem Haupt-Endziel entgegen, dass — allerdings bei zweimaliger Unterbrechung durch schmale Meeresstrassen — in kurzer Zeit eine Bahnverbindung von Nagasaki im Süden bis Sapporo auf der Insel Yesso das Reich der Länge, und mit ihren Abzweigungen auch mehrmals der Breite nach durchziehen wird. Ein Telegraphennetz von 26.000 Kilometer Linienlänge und circa 40.000 Kilometer Poststrassen vervollkommen das Verkehrsnetz im Innern. Der Postdienst lässt mit Bezug auf Regelmässigkeit, Ordnung und Pünktlichkeit nichts zu wünschen übrig. Japan zählt eine thätige Handelsflotte von nahezu 1500 Schiffen europäischen Stils, welche den Küstenverkehr besorgt.

Die grösste Obsorge der Regierung für die Volkserziehung hat darin ein leuchtendes Denkmal erhalten, dass der Reisende in Japan in jedem Dorfe das Schulgebäude sofort erkennt, da es durch seine nette Reinlichkeit im Aeussern schon hervorsticht, abgesehen von der modernen Unterrichtsertheilung im Innern. Japan hat seine Volksschulen wie wir, Mittelschulen, eine Universität und verschie-

dene Hochschulen, darunter Handelsschulen, ja eine Musikacademie, wo ein Oesterreicher als artistischer Director wirkt.

Was japanische Kunst betrifft, so muss wohl mit Bedauern constatirt werden, dass ihr Renommée, welches bei ihrem Bekanntwerden über die ganze Erdenrunde zog, in der letzten Vergangenheit stark gelitten hat. Die Zeiten sind eben vorüber, als der japanische Künstler seinen Ehrgeiz, oft ein ganzes Leben daran setzte, Objecte zu schaffen, die ihm das Lob seines hohen Kunden eintrugen. Heute arbeiten die japanischen Künstler mehr fürs Geld und mit dem Aufblühen des Exports japanischer Curiositäten, verwelkt die Originalität, die Solidität und Bedeutung der Kunst. Mit dem Erwachen des japanischen Selbstbewusstseins fällt die Saat zusammen für soviele Unternehmen auf industriellem Gebiete, deren heutige Existenz und weitergreifende Ausdehnung schon Befürchtungen für eine Reducirung des dortigen Importgeschäftes nach sich zogen.

Es scheint jedoch, als würde Japan gerade in diesem Wirkungskreise sich etwas überstürzen.

Wenngleich es nur zu loben ist, dass Japan die Situation richtig aufgefasst hat, dass importirte Manufacte aus Rohmaterialien, welche ihr Land selbst aufweist, billiger von ihnen selbst erzeugt werden sollten, so geht ihnen für mancherlei derlei industrielle Unternehmungen, die nur auf Erfahrung basirte Entwicklung und in den meisten Fällen fachmännische, gründliche Leitung ab. Mir mangeln die statistischen Daten, um hier ins Detail eingehen zu können; doch so viel ist mir erinnerlich, dass im vergangenen Jahre das für industrielle Unternehmungen aller Art investirte Capital schon die Höhe von 600 Millionen Gulden weit überstieg und dass bei dem fühlbaren Mangel an fähigen Leitungskräften damals die draustigen Zeitungen klagten, weil mehrere höhere Beamte des Handels- und Finanzministeriums ihren Dienst verliessen um sich von Privat-Industriegesellschaften engagieren zu lassen. Viele Millionen Gulden wurden im Laufe der letzten Jahre zu dem Ankaufe meist englischer, amerikanischer und deutscher Maschinen aller Art verwendet; doch erfordert deren lohnender Betrieb erfahrene, erprobte und geschickte Arbeiter, die vor der Hand nur gewünscht werden.

Die wichtigsten industriellen Etablissements in Japan sind in Osaka und Tokio und deren Nachbarschaft, sonst im einzelnen über ganz Nippon und auch auf der Insel Kiushiu zerstreut. Es sind dies Spinnereien, Webereien, Papierfabriken, Glasfabriken, Mühlen, Cementfabriken etc.

Dass aber gegenwärtig die industriellen Unternehmungen Japans keine Gefahr für den dortigen Importhandel bergen ist daraus erklärlich, weil gerade die Erzeugnisse ihrer wichtigsten Industrie-Etablissements, als beispielsweise: Garn, Baumwoll-, Schafwoll- und Seidenmanufacte, Papier, Fensterglas und Glaswaaren, Mehl, Cement u. s. w. nicht nur ~~eine~~ ungeschmälerte, sondern stetig anwachsende Einfuhr von aussen erfahren.

Aber die Zeit wird zuversichtlich kommen, in welcher die In-

dustrie Japans die Quelle für den zukünftigen Nationalwohlstand des Reiches sein wird. Aufhalten lässt sich dieser Gang nimmermehr, es werden vielleicht Katastrophen eintreten, die den Gigantenlauf momentan hemmen, aber dafür läutern und sicher machen werden, denn Japan verfolgt hiebei sein sicheres, sein selbstbewusstes Ziel und daraus folgt: Jetzt ist noch die Zeit, wo die Japaner uns und unsere Erfahrungen zur Befriedigung ihrer gleichfalls anwachsenden Landesbedürfnisse brauchen, Japan ist heute noch ein lohnendes Handelsgebiet für den fremden Kaufmann doch die Zukunft ist unabsehbar und dürfte einmal ein Wort der Vergangenheit zur Geltung bringen: Zu spät!

Es erübrigt nun noch einen Blick jenen Pioniren des internationalen Handels zu schenken, welche zunächst den Waarenverkehr zwischen Japan und dem Auslande vermitteln, auf die dort domicilirenden fremden Kaufleute und ihre Behelfsinstitutionen.

In ganz Japan befinden sich gegen 3500 Ausländer kaukasischer Race, wovon die Majorität am internationalen Handeln theilhaftig ist, Die Minorität wird durch Beamte, Missionäre, dann in japanischen Diensten stehenden Professoren, Lehrern und Fachleuten, ferner durch Seeleute, Gewerbetreibende, Arbeiter etc. gebildet.

Die österr.-ungar. Gemeinde in Japan zählt kaum ein halbes Hundert Köpfe. Das Gros derselben ist in Nagasaki und findet ihre Existenz in dem Halten von Wirtshäusern. Nationale Handelsfirmen haben wir keine.

Zur gemeinsamen Berathung bei Fragen allgemeinen Wohles, handelspolitischer, commercieller oder administrativer Natur besteht in Yokohama und Kobe eine internationale Handelskammer, die für jeden Postabgang über Amerika nach Europa statistische Daten über die vorausgegangene, internationale Handelsbewegung, sowie eine Darstellung der Marktlage, Preise, Abnahme und Vorräthe der Waren publicirt. Japan steht nach Osten und Westen mit der ganzen Welt im regsten Schiffsverkehrsverkehr. Es vergeht kein Tag, an welchem nicht Dampfschiffe und Segelschiffe aller Flaggen kommen und gehen.

Den internationalen Postverkehr besorgen gegenwärtig fünf grosse Dampfschiffahrtsgesellschaften u. zw.: Die englische Penninsular & Oriental Steam Navigation Company. Die grossen Dampfer laufen bei einem 14-tägigen Diensturnus über Brindisi, Suez, Aden, Colombo, Penang, Singapore, Hongkong nach Shanghai. Zwischen Hongkong und Yokohama besorgen, mit Berührung von Nagasaki und Kobe, kleinere Dampfer dieser Gesellschaft den regelmässigen Anschluss von und nach Europa an diese Linie.

Die französischen Dampfschiffe der Messagerie Maritimes laufen von Marseilles nahezu dieselbe Route bis Hongkong und gehen von hier weiter über Shanghai und Kobe nach Yokohama und von da unter Einhaltung eines ebenfalls 14-tägigen Turnus nach Europa zurück. Die genannten beiden Gesellschaften besorgen abwechselnd einen regelmässigen wöchentlichen Postabgang von Europa nach Ostasien und es möge hier erwähnt werden, das für Budapest der

geeignetste Aufgabstag für rechtzeitigen Anschluss an die ostasiatische Post spätestens Freitag Abends ist.

Die Dampfschiffe des Norddeutschen Lloyd verkehren von Bremen über Genua und Brindisi in vorläufig vierwöchentlichen Intervallen, dann in gleicher Weise und mit gleichen Anschlussbehelfen zwischen Hongkong und Yokohama, mit Ostasien, wie die P. & O. Company.

Correspondenzen aus Europa über Amerika nach Japan zu senden ist im Principe nicht anzuempfehlen, da der Anschluss von dort nach Japan abgehender Postdampfer nur schwer in Europa sich vorausbestimmen lässt, daher es vorkommen kann, dass solche Sendungen in San Francisco bis zu 10 Tagen liegen bleiben. Viele mit Ostasien in Verbindung stehende Geschäftsleute in Europa pflegen jedoch die Gewohnheit, die Originalbriefe via Italien und die Copien über Amerika zu dirigiren, wobei es sich häufig ereignet, dass die über Amerika kommenden Sendungen um eine Woche früher anlangen.

Die Correspondenz aus Japan nach Europa wird jedoch in der Regel über Amerika expedirt, nachdem dieser Weg infolge direct anschliessender Verkehrsmittel am kürzesten ist.

Diese Verbindung zwischen Yokohama und San Francisco in Californien einerseits wird durch die Dampfschiffe der Pacific-Mail, respective der Oriental & Occidental S. S. Co. in 10-tägigen und mit Vancouver in Canada anderseits durch die Dampfer der Canadian Pacific Line in 14-tägigen Intervallen hergestellt.

Ausser diesen regelmässig verkehrenden Postdampfern beschäftigen sich noch mehrere andere Dampfschiffahrtsgesellschaften namentlich englische, als die Glen line, Shire line, Gibb line, Ben line mit dem Waarentransport zwischen Europa und Japan. Die deutsche Handelsflagge ist in Japan sehr beliebt geworden durch die Dampfer der deutschen Dampfschiffsrhederei in Hamburg, welche zwischen Hamburg und Yokohama direct laufen und deren prompte Waarenverschiffung ohne nothwendiger Umladung infolge billiger Frachtraten, vorsichtiger Behandlung, pünktlicher Lieferung und zuvorkommender und schneller Abwicklung bei Havarien in Japan mustergiltig dasteht. Für unsere gegenwärtigen Verkehrsverhältnisse mit Bezug auf Waarentransporte nach Japan kann diese Schiffahrtsgesellschaft nur bestens in Erinnerung gerufen werden.

Der österr.-ung. Lloyd hat wenigstens bis jetzt der Entwicklung unserer Handelsbeziehungen zu Japan nur wenig nützen können. Die ostasiatische Linie unserer wichtigsten Dampfschiffahrtsgesellschaft reicht vorläufig nur bis Hongkong und rangirt hierbei als Linie 2-ten Ranges im Verhältnisse zur indischen Linie Triest-Bombay, von welcher sie, bei dem Umstände, als sie das abseits gelegene Bombay berührt, gewissermassen abhängig erscheint. Waarentransporte nach und von Japan per österr.-ung. Lloyd erfahren schon durch die längerwährende Fahrt, selbst bei gleichen Frachtraten mit anderen Dampfern eine Vertheuerung, sie leiden qualitativ durch Umladungen

in Bombay und Hongkong und werden, da sie im letzteren Hafen gewöhnlich eine unsichere Weiterverschiffung mit Bezug auf Japan abwarten müssen, nicht selten einem unberechenbaren Schicksale anheimgegeben. Dabei besitzen unsere Lloydagenten draussen im Vergleiche zu anderen Schiffsagenten, zu wenig Actionsfreiheit, die ja schliesslich durch die grosse Entfernung, durch locale Erfahrungen und Usancen bedingt ist, um den Agenten sowohl für die Schiffsgesellschaft als für deren Kunden als wirklich nutzbringend hinstellen zu können.

Weitere Institutionen, die mit dem japanischen, internationalen Handelsverkehr im engsten Zusammenhang stehen, sind die Banken und Versicherungsgesellschaften.

Neben fünf europäischen Banken als: Die Honkong & Shanghai Banking Corporation; die New Oriental Bank Corporation; Chartered Bank of India, Australia and China; die Chartered Mercantile Bank of India, London & China und des Comptoir d'Escompte de Paris, welche sich mit der Discontirung von Wechseln, Vorschüssen auf Waaren, Geldtransactionen aller Art, und sonstigen Unternehmungen auf industriellen Gebieten beschäftigen, ist als japanisches Institut dieser Art noch die Shokin Ginko Bank hervorzuheben, weil selbe in London und Lyon Filialen hat, und weil sie, wenngleich bisher trotz minimaler Commissionssätze bei internationalen Creditgeschäften nur wenig beschäftigt — laut neuester Zeitungsnachrichten mit der japanischen Nationalbank einen Vertrag geschlossen hat, demzufolge letztere der Shokin Ginko zum Zwecke der Anbahnung und Ausübung eines erfolgreichen Bankgeschäftes mit dem Auslande ein der Controle unterworfenen Capital von 10 Millionen Yen (20 Mill. Gold.) zur Disposition stellt, was die Creditwürdigkeit dieser Bank bedeutend festigen kann. Von Versicherungsgesellschaften zählt Yokohama allein 106 Vertretungen aus allen Ländern. Es beweist dies nur, dass es auf diesem Felde sehr viel zu thun gibt, und dass die einzelnen Gesellschaften hiebei ihre Rechnung finden. Sie befassen sich sowohl mit Marine als Feuerversicherungen. Oesterreich-Ungarn ist hiebei nur durch zwei Gesellschaften, die Assecurazione Generali in Triest und die Foncière-Gesellschaft in Budapest vertreten.

Wie Ihnen, meine Herren, bekannt sein wird, ist unsere Theilnahme an der internationalen Handelsbewegung in Japan eine ganz geringe und doch sollte man glauben, dass unsere Leistungsfähigkeit manchen, auf japanischem Markte eingeführten Artikeln Concurrenz machen könnte. Ich will mir gestatten, einige davon aufzuzählen, wenngleich deren Einführung in Japan mitunter an unabänderliche Bedingungen geknüpft ist, denen sich der Fabrikant fügen müsste.

Vor allem wären da zu nennen Schafwollstoffe, Tuche, Buckskins und Flanelle. Die Qualität der Tuche braucht nicht fein, doch soll der Stoff dick und schwer sein. Ausser Militärtüchern, die an eine bestimmte Farbe gebunden sind, gehen besonders schwarze und blaue glatte Sorten. Die Breite muss, da die Japaner gewöhnt sind, das für Kleidungs Zwecke bestimmte Tuch in geraden Linien zu

schneiden, innerhalb der Leisten 54 Zoll betragen. Dasselbe gilt auch für Mittelqualitäten der Buckskins, welche für Winter- und Sommerkleidung viel Abnahme finden. Die Einfuhr an Flanellen nimmt stetig zu und partizipiert namentlich Sachsen an dem japanischen Import. Für den Erfolg ist hauptsächlich die genaue Lieferung nach aus Japan erhaltenen Mustern entscheidend. Leinwand in Stücken und Halbseidenstoffe dürften ebenfalls in Japan Erfolge erzielen.

Druckpapier könnte einen nennenswerten Platz auf japanischem Markte einnehmen. In den letzten Jahren langten einige Sendungen österr. Druckpapiere in Yokohama ein, die infolge zu schwerer Verpackung und durch schwache Holzleisten nicht genügend gewährten Schutzes, in ziemlich verwüstem Zustand das Animo für weitere Bezüge etwas abkühlten. Neben Druckpapier verdient unser Buntpapier und etwas Cigarettenpapier Beobachtung.

Glaswaren, darunter vorzüglich Pressglas, Lampencylinder, ferner Spiegelglas und auch Glasperlen finden bei den Japanern alljährlich Abnahme auch von uns. Dabei kommen manche Artikel über England, die dann als englische Erzeugnisse eingeführt werden.

Auch ereignete es sich im Laufe meiner Amtswirksamkeit dass ein, zwei Glasfabrikanten aus Böhmen, bei nach Japan gemachten Consignationssendungen ungünstige Erfahrungen machten, da sie sich ohne vorher zuverlässlich eingezogene Erkundigungen nicht den richtigen Händen anvertrauten.

Leder, namentlich geschwärtztes Oberleder, kommt gleichfalls über das Ausland in Japan an. Ich sah draussen »deutsches« Leder, welches in Krems a. d. Donau fabricirt war. Nebst Oberleder würde ich starkes Schaffleder für Militärszwecke (für Sattelzeug, Riemen und dgl.), dann Sämisch-Leder zum Putzen feiner Metallgegenstände für directe Importversuche vorschlagen.

Ungarisches Mehl scheint Aussicht auf Erfolg zu haben, doch müssen Versuchssendungen ebenfalls in gute Hände kommen. Der Massenbezug in Japan geschieht gegenwärtig von Amerika.

Ungarische Weine erscheinen nur spärlich in Japan, ich glaube aus dem Grunde, weil unsere Weinhändler sich nicht dazu entschliessen — was draussen gerade auf diesem Gebiete mit wenigen Ausnahmen eingewurzelt ist — grosse Sendungen auf eigene Rechnung zu machen, die am richtigen Orte ihre guten Erfolge aufweisen sollten.

Spiritus in Fässern geht gleichfalls. Dann wären noch für die Ausfuhr nach Japan anzuempfehlen: Billige Wanduhren (Regulatoren ohne Kasten), Haar und Wollhüte, bisherige Versuche erwiesen sich zu theuer; billige Fusssocken, wollene und baumwollene Handschuhe; ferner Oelfarben, weiss und schwarz in Eisentrommeln à 28 Pf. engl. für Häuser- und Schiffsanstrich; Wachsartikel, darunter besonders Wachsdraht; Kerzen, die bis jetzt meistens aus Belgien bezogen werden, Toiletteseifen, Parfumerien etc. Schliesslich sollte unsere Industrie an dem grossen und nachhaltenden Geschäfte aus Deutsch-

land, das in runden Drahtstiften mit breiten Köpfen gemacht wird, theilnehmen können. Ebenso verdient der japanische Consum an Werkzeugstahl, an Eisenwaaren: als Kochgeschirr, billige Messer, Korkzieher, Löffel, Handwerkzeug für Schmiede und dgl. grössere Beachtung.

Mittel und Wege anzugeben, wie unsere hiefür geeigneten Industrieerzeugnisse in Japan in allgemein befriedigender Weise Eingang finden könnten, erscheint mir allerdings leichter, als die Ausführung derselben.

Bei dem Umstande, als in Japan die Concurrenzbedingungen für sämtliche Lieferungen aus allen Productionsländern gleich und dahin lauten: bei gleicher Qualität der Waare gewinnt die billigere den Sieg, so folgt für uns, wenn wir daran denken, dort anhaltende Handelsbeziehungen anzubahnen, die eiserne Nothwendigkeit, unsere Erzeugnisse ebenso gut und ebenso billig auf den dortigen Markt legen zu können, wie die anderen Länder Europas, welche die nicht zu unterschätzenden Bedürfnisse des Ostens befriedigen. Wenn das nicht geschehen kann, ist jeder andere Versuch umsonst.

Die Waare muss gut sein, d. h. sie muss den gestellten Anforderungen vollkommen entsprechen; der draussen den Waarenvertrieb mit den Eingeborenen vermittelnde Kaufmann kennt die Bedürfnisse seiner Kunden, darum gibt er die strickteste Weisung über die Qualität der Lieferung, wonach sich der Fabrikant oder Lieferant unter allen Umständen zu richten hat. Japan wählt sich nämlich das aus, was es zu kaufen wünscht, und refusiert entschieden alles, was mit der dort aus aller Welt concentrirten Concurrenz nicht im Einklang steht. Waaren, die daher anderwärts der Qualität nach nur schwer verkäuflich wären, sind dort schon gar nicht zu verkaufen.

Nachdem in Japan sämtliche Transactionen des internationalen Geschäftes nur im Grosshandel geschehen, liegt der Haupterfolg im Massenumsatz.

Speculation auf grosse Profite im Kleinen und hohe Commissionsätze der kaufmännischen Vermittlung sprechen im vorhinein jedem Unternehmen den Erfolg ab. Jeder Anfang, der später etwas Grosses schaffen soll, erfordert hiefür zwei Stützen, nämlich: Entschlossenheit und Opfer. Wenn wir uns in Ostasien, speciell in Japan auf commerciellem Boden entwickeln wollen, so muss hiefür der feste Wille bei den Fabrikanten und Kaufleuten zu Hause gesunde Wurzel fassen in dem Entschlusse, solche Artikel zu erzeugen und zu liefern, wie sie draussen begehrt werden.

Wenn das durch Mustersendungen einzuleitende Geschäft auch nicht sofort den entsprechenden Erfolg abwirft und vielleicht im Anfange sogar entmuthigend erscheint, so dürfte ein zweiter, vielleicht erst ein dritter Versuch eine grosse Bestellung zur Folge haben, von deren genauester und pünktlichster Ausführung ein anhaltendes, befriedigendes Geschäft abhängt.

In Japan haben wir, wie gesagt, keine österr.-ung. Handels-

firmen. Es ist dies für unsere Handelsinteressen ein beklagenswerther Abgang, denn ein wichtiges Hilfsmittel fehlt uns hiermit zu einer kräftigen Action: der Kämpfer für den Kampf.

Blicken wir auf Deutschland und auf das, was dort in kurzer Zeit für den auswärtigen Handel in dieser Richtung geleistet wurde. Zu Hunderten finden wir in den Handelsemporien Asiens die Namen aus den besten Häusern als Repräsentanten des deutschen Handels, als directe Vermittler des commerciellen Verkehrs, die draussen an Ort und Stelle die so nothwendigen und praktischen Erfahrungen sammeln und dann nutzbringend in der Heimat verwerthen.

So wird eine Vertrauensbrücke viel leichter geschlagen, als durch Einziehung von Erkundigungen über fremde Firmen im Informationsbureau oder bei Consulaten.

Wenn wir unter den leistungsfähigen, tüchtigen Kaufleuten in Japan auch Landsleute zählen werden, dann werden manche unserer Artikel von selbst den sichersten Weg dahin finden.

Und hoffentlich auch einmal auf Schiffen nationaler Flagge!

Ich muss es zum Schlusse meiner heutigen Vorlesung erwähnen, dass ich es im Interesse der Entwicklung unserer Handelsbeziehungen mit Japan für vortheilhaft halte, wenn der österr.-ung. Lloyd seine ostasiatische Linie bis nach Yokohama ausdehnen würde, aber als selbstständige, unabhängige Linie, so dass selbe ihre Thätigkeit vorzüglich und ungeschmälert Ostasien zuwendet. Eine Abhängigkeit von Bombay beeinträchtigt die ostasiatische Bestimmung insoferne, als die Fahrt und die Waarenlieferung verzögert wird, und jeder Verschiefer die mit der Abhängigkeit von Indien eventuell verbundene Umladung nicht leiden mag.

Wenn auch bei dem gegenwärtigen Stande unserer commerciellen Relationen mit Ostasien die Rentabilität der Linie mit Bezug auf Waarentransporte nach auswärts nicht als besonders günstig erscheinen könnte, so ist doch zu erwarten, dass immer vorhandene Zwischenfrachten zu Beginn einigen Ersatz hiefür bieten werden. An Rückfrachten aus Japan und China für Triest, Fiume und Venedig wird kein Mangel sein. Wenn wir aber bedenken, dass mit der Einbeziehung von Shanghai und Yokohama die directe ostasiatische Linie erst mit dem eigentlichen China und Japan in Contact tritt, wenn wir die Erfahrung nicht vergessen, dass dort, wo die Handelsflagge eines Landes repräsentirt wird, auch der Handel dieses Landes aufblüht, dann braucht man sich bei rationeller Betriebsweise für die Rentabilität einer solchen Linie nicht zu fürchten.

Ich gehe wieder hinaus in den mir lieb und theuer gewordenen, fernen Wirkungskreis, in Asien. Möge es mir gegönnt sein, während meines zweiten Aufenthalts-Abschnittes in Japan, liebe Landsleute, die sich als Kaufleute etabliren wollen, draussen zu begrüßen, meine schwache Unterstützung wird ihnen nicht abgehen. Ich werde ihnen, sowie der österreichisch-ungarischen Handelsflagge zurufen: Herzlich willkommen!

Gustav Kreitner.

A B R É G É
DU
BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVIII. Année.

Budapest, 1890.

7. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

Appel aux écrivains géographes.



D'après le XXXVI article de loi de 1872 §. 1, Vieux-Bude, Bude et Pest, qui jusqu'alors avaient formé des municipalités différentes, ont été réunies en une seule ville, sous le nom de

B U D A P E S T.

Malgré cela et quoiqu'il y ait déjà 18 ans que cette réunion a eu lieu, il n'est pas rare que nous trouvions, dans les livres, dans les écrits périodiques et dans les journaux publiés à l'étranger, Bude et Pest signalées comme deux villes distinctes l'une de l'autre. Nous prions donc MM. les écrivains géographes et les rédacteurs de feuilles publiques de donner désormais à la capitale de la Hongrie, le nom exclusif de BUDAPEST, et de lui conserver ce nom, sans aucun changement, en quelque langue que ce soit.

LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

BERGBAU VON DOGNÁCSKA-VASKŐ.

(Auszug des 1-ten Artikels. — Heft VII.)

Es ist noch nicht so lange her, in der ersten Hälfte dieses Jahrhunderts, als der Gold-, Silber-, Kupfer- und Eisenbergbau im Krassó-Szörényer Komitate am westlichen Rand des Gebirges noch ein blühender war. Heute würde man diese Industrie dort vergebens suchen; dies gehört schon der Geschichte an. In der That ist ein Gang in das heutige Dognácskaer Gebirge ein betrübender: welch' traurigen Anblick bieten hier und dort die Spuren eines regen Bergbaues, drinnen im Orte die verlassen Pochwerke, Kupfer- und Bleihütten. Die Ursache liegt jedoch nicht in der Erschöpfung der Bergwerke, denn sie bergen noch Erze, und weiter nördlich gegen Vaskő hin ist der Bergbau noch jetzt ein lebhafter, zwar nicht nach Silber und Kupfer, sondern nach Eisen.

Wer die Stelle dieser vergangenen Thätigkeit sehen will, benutzt bis nach Nemet-Bogsán die Eisenbahn, und von da ab Fahrgelegenheit. Der Weg, welcher zuerst durch das Thal der Moravicza zieht, steigt jenseits Vaskő bei Gyalovecz in einer Höhe von 452 M. bis zur Wasserscheide der Dognácska- und Moravicza-Bäche, und führt dann, sich allmähig senkend, in das Thal des Dognácskabaches hinab.

Die Strasse welche die Hauptthäler durchzieht ist rechts und links von parallellaufenden Höhenzügen flankirt. Auf dem westlichen Grath erheben sich der Gyalu-soban 490 Meter, der Kulmemare 615 M., der Gyalu-Kasilor 583 M., während dem östlich der Jaristye 510 M., der Gyalu-popi 515 M., der Gyaluferendia 435 M.; das Dognácskathal, im südlichen Theile der Gemarkung, befindet sich aber 198 M. über dem Meeresspiegel. Die umgebenden Berge fallen zwar steil ab, sind aber nichts weniger als wild, indem die Erosion deren Gipfel schön abgerundet, die gute Natur aber sie mit Wäldern bedeckt hat.

Das in Frage stehende Gebiet weist folgende geologische Gebilde auf:

1. Krystallinische Schiefer. Diese sind die ältesten Formationen der Gegend und bilden das Grundgebirge. Zum grössten Theil kommt hier Chloritschiefer, Chloritgneiss, Chloritquarzschiefer, Chloritfyllit vor, zwischen deren Schichten sich untergeordnet auch Biotitgneiss, Glimmerschiefer und Granulit zeigen. In ihrer Lagerung sind sie sehr gestört und stellenweise sehr faltig, im Allgemeinen fallen sie gegen OSO.

2. Schichten der Karbonzeit. Stark glimmerige Sandsteine und schwarzer Thonschiefer stammen aus dieser Zeit, ein kleiner Theil eingerollt ist der Krystallinische Schiefer

von Dognácska südöstlich in's Rissovathal. Kleinere Flecken befinden sich auch weiter nördlich.

3. Tithonkalk. Auf den krystallinischen Schiefen liegt in der Richtung von SWS—NON. ein Kalkstreifen. Er fängt im Süden bei Kernyecca an und endigt nördlich bei Ezeres. Bei Kernyecca ist unser Kalkstein massig, calcitaderig, gelbgrau mit Spuren organischer Ueberreste. Weiter bei Kallina ist er schon eher bläulichgrau und hier wimmelt es von Petrefacten. sind aber sehr schwierig zu sammeln. Wir finden da *Diceras*, *Pecten*, *Trochus*, *Nerinaea* und Korallen. Weiter gegen Norden am Rande der Dognácskaer Gegend fängt er an langsam zu krystallisiren und in dem die Krystallisation sich eher erweitert, berühren sie sich, so dass er bei Dognácska in seiner ganzen Breite krystallkörnig ist, und diese veränderte Physiognomie bis über Nemet - Bogsán beibehält; indessen fehlen auch die Spuren organischer Reste nicht. Schliesslich wird er bei Ezeres wieder gelblichgrau, massig, mit vielen verwitterten Petrefacten.

Bei Kallina und Ezeres sind die Petrefacten sehr zahlreich aber schwer zu sammeln, und das auch nicht ohne Einwand, so dass wir ihr geologisches Alter nur mit grosser Wahrscheinlichkeit als tithonisches bezeichnen können. Soviel ist jedoch zweifellos, dass es kein azoisches ist, wie man bisher glaubte.

4. Der Quarztrachyt, welcher hier eine grosse Rolle spielt, sich aber an tiefern Stellen des Terrains zeigt, während der Krystallinischer Schiefer die oberen Lagen einnimmt, so dass wir es hier nicht mit zur gleichzeitigen Oberfläche hinausgeschobenen Eruptionsgestein zu thun haben, sondern mit solchem, welches in Spalten, welche sich unter der gleichzeitigen Oberfläche befanden, erstarrt ist, und dies ist die Ursache der von den Trachyten abweichenden Struktur, welche nicht trachytisch, sondern granitisch ist. Die spätere Erosion brachte sie auf die heutige Oberfläche, stellenweise die Decke davon entfernend.

Das Gestein ist graufarbig und man kann schon mit blossen Auge die darin in grossen Körnern ausgeschiedenen röthlichen Orthoklassen und die weissen Oligoklassen, den wasserklaren Quarz, den ausserordentlich frischen und ganze Pfeiler bildenden Biotit, und den schwarzen Amphibol unterscheiden. Und alle diese Bestandtheile wurden auf typischen Exemplaren in grossen Körnern ausgesondert. Man findet indessen solche Varietäten, wo die Bestandtheile kleiner und dann die Farbe des Gesteins dunkler, und man sogar auf grünsteinige Abarten gerathen kann.

5. Die erzführenden Kontaktgebilde. Dort wo der Kalkstein in der Richtung von SWS - NON. den von N—S. sich dehnenden Trachyt durchkreuzt, sind jene mit dem Kalkstein eng zusammenhängenden und dessen Schollen umringten Kontaktgebilde, welche die Erzen führen, am kräftigsten entwickelt. Links und rechts von der Kreuzung werden die Kontaktgebilde stets dünner und keulen schliesslich aus.

Unter dem Elisabeth-Berg, im Johannesthal, begegnen wir den südlichsten Bergwerken, wo am westlichen Kontakt des Kalksteines der Bergbau sehr rege war, auf der Oberfläche konnten wir indessen diese Gebilde nicht konstatiren. Bloss weiter im Peter-Paul-Thale sind noch welche auf der Oberfläche, noch weiter aber vom Theresia-Rücken bis nach dem nördlichen Abhang des Danieli umgeben sie die Kalksteinschollen in grosser Breite. Die Erosion hat hier deren Ausbreitung unterbrochen, aber sie zeigt sich wieder mächtig in der Mitte der westlichen Strasse von Vaskő, sowie auf jenem dreieckigen Berg, welchen die Moravicza im Halbkreise umfließt, ja sogar auf dem äussersten Abhang befinden sie sich, neben der Strasse; oben auf dem Bergrücken verschwinden sie indessen. Die Kontaktgebilde hängen mit dem Kalkstein zusammen und hüllen dessen Schollen ein. Ihre Bildung hängt mit dem Emporschieben des Trachyts zusammen.

Die Kontaktgebilde, welche die Kalksteinschollen umhüllen, bestehen meistens aus Granat und werden deshalb allgemein Granatenfels genant. Neben diesen untergeordneter, aber immer noch in ansehnlicher Quantität gesellen sich dazu piroxen- und amfibolartige Mineralien, und, jedoch schon in kleineren Mengen, Epidot, Chlorit, Serpentin, Calcit und andere Mineralien. In den Höhlen des Granatenfelsens befinden sich in schöner Kristallisirung jene Minerale, welche der Stoltz der Museen sind, und welche den Namen Dognácska-Vaskő vor den Mineralogen schon längst berühmt gemacht haben, welche aber heute schon seltener geworden sind, weil eben an diesen Orten dieser Bergbau aufgehört hat.

Und in diesen Kontaktgebilden kommen die Erze vor: der Magnetit, Hämatit, Limonit, Pyrit, Chalcopyrit, Galenit und andere schwefelhaltige Erze in linsenförmigen Flößen, welche alle Regelmässigkeit ausgeschlossen, bald in der Nähe des Kalksteines, bald des Krystallinischen Schiefers bez. Trachyts, bald aber in der Mitte von Granatenfels sich vorfinden.

Heute ist der Granatenfels dort, wo man mit Hilfe riesenhafter Tagbau das Eisenerz ausbeutet, sehr schön aufgeschlossen.

6. Sarmatischer (?) Schotter. Im Norden von Vaskő, auf dem Bergesrücken, kommen in nicht eben grosser Ausbreitung, mächtige Schotterablagerungen vor. Vom feinsten Sand angefangen zu den Rieseln bis zu den Fassgrossen Blöcken wechseln dort die abgerundeten Stücke. Hinsichtlich des Materials sind das wahre Kollektionen hierortigen Gesteins. Behufs Ausbeute der Erze ist heute der umfangreiche Amalie-Tagbau schön aufgeschlossen. 1889 wurden hier 3218·5 Tonnen Eisenerz erzeugt.

7. Alluviale Formationen. Dieselben werden durch Ablagerungen auf dem Inundationsgebiet der Flüsse und Bäche, und an 1—2 Stellen durch Kalktufe gebildet.

Nach diesem Allem kehre ich zur Behandlung der Bergbau-Verhältnisse zurück.

Der Beginn der Geschichte des Bergbaus von Dognácska-Vaskő reicht bis in's Alterthum hinauf. Die Römer begannen mit dem Bergbau in Kraku-ku-aer wo es einige parallele goldhaltige Gänge gibt. Nach dem Wegzug der Römer aus Dacien hörte der Bergbau hier wahrscheinlich auf, bis unsere Ahnen ihn wieder in's Leben riefen. Leider sind alle geschichtlichen Daten über den hiesigen Bergbau vor der Türkenherrschaft verloren gegangen, und wir können bloss aus 1—2, die hiesigen Eigenthumsverhältnisse regelnden Akten, erfahren, dass man hier den Bergbau betrieb und der Name der Niederlassung *Szekács-bánya* war. Deren Stelle ist nach meinem Dafürhalten dort im Aronthal wo sich die Ruinen eines Tempels befinden, welchen das Volk »ungarische Kirche« nennt, und wo heute noch der Bergbau am regsten ist. Während der Zeit der türkenherrschaft trat ein Stillstand ein, aber als die Türken im Anfang des vorigen Jahrhunderts die Gegend verlassen hatten und nach dem Passaroviczer-Frieden vom Jahre 1718 die südlichen Gegenden unter die Verwaltung des Feldzeugmeisters Grafen Mercy d'Argenteau kamen, bemühte sich derselbe sofort um den Bergbau, welcher denn auch schnell emporblühte. Die Dognácskaer Bergwerke wurden 1722 in Betrieb gesetzt und eben damals wurde der Nemet-Bogsáner Eisenhammer, das sogenannte Alt-Werk, errichtet. Auf der Seite der Bergwerke wurden die Wälder ausgerodet, und man liess Arbeiter aus dem Tirol sich hier niederlassen, deren Anzahl mit den dortigen Wallachen noch vermehrt wurde. Damals wurde auch die Ortschaft gegründet, deren Kirche 1735 auf Kosten des Bergbauaerar erbaut wurde; die Pfarre wurde aber 1741 errichtet, in welchem Jahre die Matrikelbücher auch angefangen wurden. Von 1733—36 wurden alle süd-ungarischen Bergwerke unentgeltlich an Genossenschaften eingewanderter Private übergeben, und der Tresor sicherte sich nur die Einwechslung der erzeugten Metalle zu einem festgesetzten Preise. Die damals noch werthlose Ausbeutung der Wälder wurde von der Regale den Genossenschaften ebenfalls unentgeltlich überlassen um auch auf diese Weise den Bergbau zu unterstützen.

Der inzwischen 1738 ausgebrochene Türkenkrieg unterbrach zwar den Bergbau, jedoch blühte er nach dem am 18. September 1739 geschlossenen Belgrader Frieden wieder empor, was hauptsächlich dem Ergebniss der 1740 aufgedeckten Simon-Judas-Stock zu verdanken war, wo silberhaltige Kupfererze in reicher Fülle hervortraten, und die kompakt stehende 120 M. hohe und durchschnittlich 25 M. dicke Stock das Emporblühen auf 40 Jahre sicherte. J. J. Born bereiste 1770 die Gegend, und nannte diese Kupfermine die ausgedehnteste von Europa und theilte sich auch daran. In seinem am 5. Juli von Dognácska aus datirten Briefe, schrieb er unter Anderm Folgendes: Bei meinem Eintritt in die Mine überraschte mich ein grossartiges Schauspiel, welches nach nüchternerem Nachdenken aber mir als schrecklich

vorkam. Der ganze Raum der Mine wurde von zahlreichen Grubenlichtern beleuchtet, und die Arbeiter standen auf den hervorstehenden Gesimsen des reichen bunten Kupfererzes, resp. hingen an denselben, und lösten das vorhandene Erz ab. Der Stock hat beinahe die Form eines Eies, der Oberste oder auch 1-te Lage ist 3—4 Klafter breit, welche Breite noch eher steigt, so dass die IX. beinahe 26 Lachter Länge und 20 Lachter Breite erreicht. Von diesem Stock abwärts verringert sich Länge und Breite in ähnlichem Maasse. Der Josef-Schacht, mit dessen Hilfe sie ausgebeutet wird, dringt sie ganz durch.

1790 baute man in Dognácska die Zinkhütte, damit die silberhaltigen Erze und Erzeugnisse nach der von Born erfundenen Amalgamirungs-Methode aufgearbeitet wurden. Bisher wurde das silberhaltige schwarze Kupfer nach Tajova bei Besztercebánya gebracht, wo aus ihm das Silber ausgeschieden wurde. Indessen erwies sich die Amalgamierungsmethode als unpraktisch. Die Silberausscheidung war unvollständig und das Kupfer wurde starr.

Der Mangel eines einheitlichen Betriebsplans, die Systemlosigkeit des Vorgehens des Tresors, gegenüber den einzelnen Genossenschaften und die geringe oder ganz fehlende Kenntniss des Bergbaues seitens der Privaten, sowie das Sinken des Preises der Metalle gegenüber den steigenden Arbeitslöhnen, verursachten dass im ersten Jahrzehnt dieses Jahrhunderts der Bergbau vernachlässigt zu werden begann, dem indessen 1835 im Folge Verstärkung der Bergbaudirektion des Tresors und der Bergbaubeamten durch frische Kräfte eine kurze Zeit Einhalt gethan wurde, worauf dann aber die totale Erschöpfung der Genossenschaften um so stürmischer Platz greifen konnte, was dann auch thatsächlich nach den Freiheitskriegen den veränderten Verhältnissen entsprechend geschah, so dass endlich die Genossenschaften die Bergwerke dem Staate zum Kauf anboten, was Letzterer denn auch that, indem er 1852 die Dognácskaer Bergwerke ankufte und dadurch verhütete, dass diese Industrie hier ganz aufhöre zu existiren.

Der Staatsbetrieb dauerte indessen nicht lange, denn 3 Jahre später verkaufte der Tresor seine sämtlichen Besitzungen des Krassoer Komitats an die privil. öster.-ungar. Staats-Eisenbahn-Gesellschaft, und am 1. Januar 1855 gingen mit den andern Bergwerken auch jene von Dognácska-Vaskő in den Besitz der genannten Gesellschaft über, welche dieselben bis jetzt noch inne hat.

Die neue Besitzerin brachte hier den Bergbau bald wieder zum Aufblühen. 1857—1858 baute sie die beiden Hochöfen, 1864 die Pochwerken; die Hütten wurden mit neuen Maschinen und Gebläsen versehen, und die eine Verwaltung siedelte mit 52 Beamten und Unterbeamten, 233 Bergleuten, 93 Hüttenleuten und 216 Waldarbeitern nach Dognácska über.

Dognácska erzeugte:

Im Jahre	Gold	Silber	Kupfer	Blei	Zink	Eisen
1771	— Mark	277 Mark	3770 Zentner	273 Zentner	— Zentner	—
1785	— „	2753 „	1645 „	19 ¹ „	— „	—
1800	— „	1075 „	913 „	35 „	— „	—
1812	— „	223 „	123 „	599 „	1717 „	—
1824	— „	1067 „	416 „	2761 „	268 „	—
1837	16 „	1359 „	255 „	— „	1853 „	—
1853	— „	724 „	376 „	— „	— „	—
1858	1·9 Zollpfund	328·7 Zollpfund	379·6 Zollpfund	11·2 Zollpfund	— „	271042 Zollzentner
1872	— „	520·7 „	116·50 „	— „	— „	596490 „
1888	— „	— „	— „	— „	— „	96839·8 Tonnen

Aus diesen wenigen Angaben geht hervor, dass Dognácska-Vaskő jederzeit eines der ansehnlichsten Bergwerke unseres Vaterlandes war, aber auch das geht daraus hervor, dass, während die Bergbaugenossenschaften, das Aerar und die Eisenbahngesellschaft alles Gewicht auf die edleren Metalle legten, bis nun dieser Bergbau fallen gelassen wurde und das Eisen dominiert.

Die edleren Metalle wurden in Dognácska in dem im Johannes-Thal sich befindenden Erbstollen Ferdinand V. erbeutet und das in der Landesausstellung von 1885 in Budapest in Gesellschaft von weichem Blei, Bleiglanz, silberhaltigem Kupfergriss, spielte ein 48 Klg. schweres Silberbrod, die Rolle des letzten Repräsentanten edleren Berg- und Hüttenbaues.

Heute wird in diesen riesenhaften Tagbauen, welche sich nun in der Nähe von Vaskő befinden, wo nun auch die Betriebs-Direktion ihren Sitz aufgeschlagen hat, nur Eisen ausgebeutet. Die bemerkenswertheren Tagbaue sind folgende: Bernhard, Juliana, Alfred, Archangel, Delius, Carolus, Reichenstein, Theresia, Paulus, der Markus-Stollen in den Erz-Kontaktformationen und der Amalie-Tagbau im sarmatischen Schotter, wo eine ausgezeichnete Qualität Magnetit, rothes und braunes Eisenerz erbeutet wird.

Das in Dognácska erbeutete Eisenerz wird in Nemet-Bogsán und Resicza zu Roheisen gefrischt, und in Resicza zu Guss-eisen meistens zu Stahl oder auch gewalzte Waaren aufgearbeitet.

Die Minenarbeiter sind Deutsche und Walachen. Zahlreiche sind weggezogen nachdem der Metallberg- und Hüttenbau aufgehört, obschon sie stark an ihre Scholle hingen, und ein Theil hat in den Szekuler Kohlenbergwerken Verwendung gefunden. Von den in Dognácska-Vaskő Zurückgebliebenen sind die Deutschen meistens aus Dognácska und aus ihnen gehen die Unterbeamten hervor. Der Kern der Walachen ist aus Vaskő.

Julius Halaváts.

LE CORDON DE L'INDUSTRIE MINIÈRE DES ROMAINS.

(Extrait du deuxième article du fascicule No. VII. par **Gabriel Téglás**)

Les longues guerres sanglantes que les Romains ont faites, pendant plus d'un siècle et demi, aux anciens peuples de la Dacie avaient, à n'en pouvoir douter, pour but la conquête de ce pays si riche en montagnes métallifères.

Rien ne saurait, en effet, prouver à un plus haut degré cette assertion que les fortifications construites par les Romains le long de la Maros, Szamos et Aranyos, étaient destinées à contrecarrer toute irruption possible venant du nord ou de l'est, et à assurer ainsi le trésor conquis.

I.

Le cordon militaire depuis la Maros jusqu'à Torda (Potaissa).

Pour quiconque aura consulté les cartes géographiques relatives, il sera évident que c'est la vallée moyenne de la Maros qui a été pour ainsi dire le centre de gravitation des conquêtes de Trajan, attendu que c'était là le moyen le plus sûr de garantir lesdites montagnes des deux côtés ci-dessus mentionnés.

Voici les endroits principaux qui signalent l'hémicycle où furent construites les premières fortifications : Déva, Gyulafehérvár (Apulum) Székelyföldvár, Torda, Csucs.

Voici d'abord le «castrum» de Micia situé entre les deux villages de Maros-Németi et de Vaczel dans les environs de Déva. Lors de la construction de la voie ferrée en 1868, 69, on y a mis au jour une quantité d'objets d'une rare valeur archéologique. Il y a tout lieu de regretter qu'une partie en ait été employée à la construction des ponts. Grâce aux soins du seigneur du village de Maros-Németi, le savant Comte Géza de Kunn, président de la société historique et archéologique du comitat de Hunyad, le musée de ladite société s'enrichit tous les ans de quelques trouvailles mises à découvert dans le castrum de Micia. A en juger sur les traces que la XIII^{ème} légion a laissées après elle, le castrum de Micia était le centre de cette partie de cordon, laquelle s'étendait jusqu'à Német-Csanád d'un côté et jusqu'à Karács de l'autre.

Si le rayon défensif de Micia était d'une grande étendue vers le nord et l'ouest, c'est que le danger d'agression était moins imminent de ces côtés-là. Du reste, en dehors de la XIII^{ème} légion, d'autres troupes y ont séjourné plus ou moins longtemps. Celles-là y ont probablement été envoyées, aux époques critiques qui demandaient du renfort. On y trouve, entre autres, la «ala

I. Bosporarorum, ala I. Hirpanorum Cempagorum, la légion IV.^{ème} Flavia Félix.* La garnison permanente de Micia était la »legio XIII. gemina«. A partir du règne de l'empereur Hadrian nous y rencontrons la »Cohors II. Fl. Comagenorum«. Ce qui nécessita, plus que tout le reste, le renfort de la garnison ce furent les guerres marcomanes avec toutes les révoltes qu'elles entraînèrent à leur suite. A cette époque c'est la »Cohors I. Vindelicorum« et la »Cohors I. Alpinarum« qui y furent envoyées.

Au point de vue commercial, Micia n'était pas moins importante. Elle exerçait le contrôle douanier sur la navigation de la Maros. Quant à la surveillance qu'elle devait opérer sur les mines de Boicza, Ruda etc. la vallée de Kajánpaták mettait la garnison à même de l'exercer. Eu un jour on pouvait même pousser jusqu'à Zalatna.

De Micia la route stratégique conduisait vers l'embouchure du Strigy, où elle s'unissait à la route principale venant du sud et suivant, à partir de Petris, la rive droite de la Maros.

La première station militaire qu'on y rencontre est Germizara, près Algyógy. Cette station prouve une fois de plus l'étroite liaison qu'il y avait entre la richesse métallique de la Dacie et sa conquête. Par son site, Germizara était propre à dominer la vallée conduisant à Ampelum (Zalatna aujourd'hui) et celle à l'extrémité de laquelle se trouvaient les mines de Ruda et de Kis-Bánya (Boicza en roumain). En dehors de la XIII^{ème} légion ce sont les »pedites singulares Britanici« qui dépendaient de cette garnison à en juger par les diplômes de congé qui leur furent adressés par Trajan et Antonius Pius. (Voir. Corpus inscr. lat. III. Vol. XXV. au musée de Budapest).

Entre Germizara et Apulum j'ai réussi à constater à l'endroit du village de Karna d'aujourd'hui, la garnison de Blandiana, station citée dans le tableau de M. Peutinger, mais dont le site n'avait pas encore pu être fixé jusqu'à présent. Dans un numéro précédent j'ai déjà eu l'honneur de débrouiller cette question compliquée.

Apulum était le centre des opérations militaires de la Dacie. C'est de là qu'on pouvait le mieux surveiller les mines d'Ampelnum (Zalatna) et celles de »Alburnus major« (Verespatak).

C'est également de là que s'offrait une communication aisée vers l'est jusqu'à la chaîne de montagnes ayant nom de Hargita de même que vers le sud dans la direction du défilé de Vörösmarty. Lors des guerres marcomanes, la nécessité de renforts se faisant sentir, la VI^{ème} légion de Moesie fut avancée à Potaissa (Torda aujourd'hui) pour tenir tête aux irruptions qui menaçaient le côté nord des montagnes métallifères. Ne

* Corpus inscriptionum latinarum III. No. 1344, 1342, 1377, 1378, 1380, 1353.

voilà-t-il pas une nouvelle preuve du soin tout particulier qu'on avait à garder le mieux possible les trésors desdites montagnes ?

La place qu' avait occupée le castrum de Gyulafehérvár (Apulum) ne saurait être précisée. Il y a lieu de supposer qu'il se trouvait sur le plateau où fut érigé plus tard le château des princes hongrois.

Les fondements du castrum d'Apulum furent jetés par la »legio adjutrix« de 107 à 117 après Jésus-Christ. Mais cette légion ayant été transférée à Brigatio (Ó-Szőny aujourd'hui) on n'y rencontre plus tard que les traces de la XIII^{ème} légion.

Il me reste à citer la garnison de Brucla (Corpus inscriptionum latinarum Tome III. p. 178) et celle de Salinae (Székelyföldvár) marquée par la présence de la »l. XIII. gemina« et par celle d'une partie de la »Ala Batavorum miliaria«.

II.

Le cordon du nord depuis Potaissa (Torda) jusqu'à Porolissum (Mojgrad près Zilah).

La route de Salinae à Potaissa entoure la partie nord des montagnes métallifères de la Transylvanie.

Le castrum de Torda se trouve sur un plateau ayant nom de »Leányvár«. Déjà en 1604 Szamosközy (Zamosius) se répand en louanges sur le portail du château. D'après les mesures de M. Charles Torma, la longueur du côté sud est de 569 mètres, celle du nord de 573 m., la longueur transversale du côté d'est de 383 m., et celle d'ouest de 376 m., ce qui fait une étendue intérieure de 216.98. mètres carrés. Toute une série d'inscriptions dues à cet endroit nous annoncent l'activité des officiers de la V. légion qui y avait été en garnison, et la multitude des établissements civils et militaires de cette ville.

Le siège de la »Dacia porolissensis« était Porolissum, devenu une des forteresses les plus importantes. On conviendra du grand rôle de cette forteresse et du nombre considérable des habitants de cette ville quand on saura qu'on y a construit un amphithéâtre »setustate delapsu denuo fecit curante Tib. Cl. Quintiliao procuratore suo« en 157 après Jésus-Christ sous le règne paisible d'Antonius Pius.

Les troubles qui recommencèrent sur les frontières après le règne d'Antonius Pius et l'irruption des Marcomans firent reculer les garnisons des frontières. C'est le tour de Napoca (Kolozsvar) à devenir puissante. A cette époque, Septimius Severus se trouve dans la nécessité d'augmenter les troupes de Dacie d'une légion et de faire une volte-face stratégique par suite de laquelle le centre de la défensive se trouvait désormais transféré à Potaissa, propre plus que toute autre ville à dominer la vallée de l'Aranyos. Mais toutes ces précautions ne suffirent point pour arrêter le choc des migrations, de sorte que vers le

milien du troisième siècle, les trésors de la Dacie, gardés avec tant de jaloussie devinrent la proie des Goths. Ni le puissant rempart naturel qui entourait le nord des montagnes métallifères, ni les fortifications érigées dans une largeur de 100 kilomètres, depuis Csucs jusqu'à Tiho ne purent rien contre le courant impétueux de cette catastrophe. Au commencement du règne de Maximinus (235—36) les Goths se répandirent jusqu'à l'embouchure du Danube et, pareils à un fleuve débordé, ils firent reculer tout ce qui se trouvait de peuples sur leur chemin. Les Karpes établis entre le Szereth et le Pruth ne restèrent pas en arrière, et profitant des défilés de Borgó et de Rodna ainsi que de la vallée de la Szamos-Besztercze, ils furent la terreur des peuples de la Dacie. Plus terribles encore furent les Goths pillant et dévastant tout entre l'embouchure du Danube et la Moesie. Après le pillage des villes de Tyra et d'Olbia, l'empereur Gordianus fut forcé de leur acheter la paix. On se trouva si bien de ce repos rétabli pour un moment qu'on fit ériger un autel à Gordianus à Sarmizegetuse, capitale du pays (239).

Les Karpes, s'étant aperçus des avantages de l'intimidation, devinrent exigeants à leur tour. Mais Gordianus ne les trouvant point dangereux refusa la rançon demandée, circonstance qui ne tarda pas à avoir des suites fâcheuses. L'irruption de la part de ce peuple se fit avec une telle impétuosité que, loin de pouvoir y résister, c'était à qui se réfugierait à Apulum, forteresse qu'on se hâta de reconstruire.

La plupart des forteresses furent prises malgré les nombreuses troupes qui y étaient accumulées. Quant aux villes minières, on sent bien qu'elles ne furent point ménagées. Après les troubles causés par les Marcomans, on était encore assez vigoureux pour se remettre sur pied; mais au moment de l'irruption des Karpes la civilisation romaine était aux abois et les Goths ayant dévasté tout jusqu'à Thessalonique donnèrent le coup de grâce à la Dacie.

* * *

Pour bien faire ressortir l'étroite liaison qu'il y avait entre la colonisation de la Dacie et l'industrie minière, voici le résumé des cinq routes principales conduisant dans le labyrinthe des Montagnes métallifères depuis Veczel-Micia jusqu'à Torda-Potaissa :

1. Celle conduisant à Kajánpaták Kisbánya jusqu'à la Fejér-Kőrös.
2. Celle prenant naissance dans le castrum de Germizara qui, par le mont de Fericzél, aboutissait également à la Fejér-Kőrös.
3. Celle de la vallée d'Ompoly qui conduisait d'Apulum à travers Ampelum jusqu'à Aiburnus major, foyer des mines d'or.
4. Celle de l'étroite vallée de Nagyenyed-Toroczkó ayant Brucla pour centre.
5. La vallée de l'Aranyos qui avait un second castrum près de Várfalva.

Toutes les garnisons concourent à garantir la sécurité des mines et toutes les dispositions stratégiques prouvent, à n'en pouvoir douter que c'est l'or de la Dacie qui a été le motif principal des guerres sanglantes qu'on a faites au peuple héroïque de Décébal. Les égards politiques y étaient pour bien peu de chose.

Les notions qu'on a sur le réseau des chemins de la Dacie et sur les détails ayant rapport à la conquête de ce pays sont loin d'être satisfaisantes. Nous nous trouvons là en présence d'un double problème que d'autres plus experts réussiront mieux à résoudre que moi.

Il y a cependant une chose dont je suis convaincu; c'est que quiconque voudra apporter de la lumière dans les rapports sociaux, militaires et géographiques de la Dacie, ne pourra y arriver à moins de tenir compte de tout ce qui a pu exercer une influence sur l'industrie minière de ce pays.

VLASHIE.

— LA VALLÉE DES CIRIBIRI EN ISTRIE. —

(Extrait du 3-ième article du VI-ième fascicule.)

La dénomination de cette belle vallée en Istrie est ethnographique, car un peuple d'origine roumaine est venu s'y établir. Elle a pour bornes à l'est la chaîne de Monte Maggiore, le Bergut et le Kremenjak, au sud le lac de »Čepič«, au nord la hauteur de Vragua et à l'ouest les branches des Alpes Juliennes. Les montagnes qui l'entourent portent le nom de Karst et démontrent une formation de craie et éocénique; les limites de ces formations sont marquées par des conglomérats nummulithiques calcaires bitumineux avec lignites et petites parties calcaires d'une couleur blanc-rose. A la surface, la chaux est mêlée de couches de marne-sablonneuse, d'une nature très mince, et d'une couleur gris-obscur. Le rudiste ne s'y trouve qu'en petits morceaux, est spathifié et ne se trouve en relation ni avec l'époque ni avec la nature des formes lithologiques. Dans les couches intérieures, il y a le sphérulite, la brèche de dolomite, laquelle doit être le résultat d'une métamorphose plus récente de la formation des couches originaires de chaux.

Tandis que dans la formation de craie, la chaux d'une couleur grise et obscure est remplie de rudistes d'un contenu bitumineux et non pas toujours de radéolite: dans la formation éocénique, les brèches de craie sont pleines de foraminifères, de bivalves, de gastérozodes avec alvéoline et la marne argileuse s'y trouve en partie avec les brèches de craie et avec les conglomérats de nummulithe. La forme éocénique se trouve

dans la vallée de Boglinuscizza. Les roches de la Vragua la partagent en deux branches; la branche supérieure comprenant la chaîne occidentale, méridionale et orientale se prolonge jusqu'à Draga sur Lovrana et arrive à la hauteur de 900 m.; la branche inférieure se base sur les couches de craie, qui en forment la base et au Sissul atteint sa plus grande hauteur qui est de 775 m.

Le côté vers le Parnero est absolument d'une formation de craie. Dans les deux branches, la chaux de nummulithe est reconverte de marne mêlée de chaux; sur la chaux on trouve des conglomerats nummulithiques mêlés avec de la marne sablonneuse, qui appartient à la période moyenne de la formation éocénique.

La vallée prend le nom du lac de Čepič dans la dépression duquel se trouve la marne sablonneuse. Le lac a aujourd'hui à peine une superficie de 860 hectares, parce que les formations alluviales le remplissent continuellement de la vase des eaux qui s'y déversent au nord. Il n'a nulle part plus de 4 mètres de profondeur et son niveau au-dessus de la mer n'est que de 32 m, et comme l'eau trouve également son écoulement au sud, il est probable qu'il n'a jamais eu, pas même à l'époque glaciaire, un niveau plus élevé.

Dans le lac se décharge le ruisseau de Boglinuscizza qui prend naissance dans la formation de craie sur les pentes septentrionales du Monte Maggiore. Près de Bogliuino son lit prend plus d'extension en s'unissant avec le ruisseau de Vragua et près d'Opati, avec celui qui vient de la hauteur de marne sablonneuse du Goreguavas. Son lit près de Jussguevizza est de 25 à 30 m. mais il manque d'eau; il n'y en a guère qu'au printemps lorsque les neiges se fondent sur les cimes des montagnes. Le lac se déversait autrefois dans l'Arsa, avec lequel encore aujourd'hui il se trouve en relation par l'entremise d'un canal artificiel. La vallée des Ciribiri a pour bornes au nord la hauteur de Bogliuino, à l'ouest et à l'est les branches des Alpes Juliennes, au sud la dépression de Čepič.

Le chef-lieu de la Vlashie est Sussguevizza, qui forme une commune ayant pour filiales Villanuova, Jessenovich, Lettai; Berdo a aussi sa propre paroisse, tandis que Grobniko, Gradigne, Possert n'en sont que les filiales. Les villages des Ciribiri ont beaucoup d'extension car — excepté à Sussguevixxa, à Villanuova et à Grobuiko — les maisons sont à une grande distance les unes des autres. Les maisons très primitives, bâties en pierre du Kartz n'ont pas de cheminée, en sorte que la fumée passe tout simplement par la porte; elles se composent d'un rez de chaussée, quelquefois avec un étage; les chambres sont des trous étroits; les toits sont en roseaux rarement en paille et plus souvent en une espèce de tuile de forme concave contre le mistral. Près des maisons se trouve un petit jardin, qui fournit les légumes.

La seule occupation de la population est l'agriculture;

il y a cependant parmi eux un marchand en détail, un bottier, un tisserand, un tailleur et récemment le fils « du sage du village » s'est voué à la profession de libraire.

Les instruments pour l'agriculture sont: la charrue sans herse dont on n'a pas besoin dans le terrain de cailloux; la faux, la pelle etc.

Des animaux domestiques: un petit nombre de chevaux; on se sert de l'âne et de la vache comme bêtes de somme; la vache est de petite taille; elle a les cornes tronquées mais courbées. On n'y trouve point de chèvres, car elles abîment les plantes.

Les relations climatologiques ne sont pas défavorables, quoique le borée s'y montre quelquefois terrible parce qu'il n'y a point de forêts qui puissent former un rempart contre la violence de son souffle. La température moyenne est de 14.3° C.

La quantité de la pluie annuelle, sur la base des observations de 40 ans (1840—80) est de 1110 mm. En été la pluie manque, et s'il y en a, elle n'est que le résultat de la tempête; l'observation mentionne 21 jours de tempête; la neige n'y est pas durable, aussitôt qu'elle touche la terre, elle se fond; le calcul moyen par année est de 6.5 jours. Dans la partie méridionale les évaporations du lac Čepič rendent l'air malsain. L'eau a une saveur de bourbe provenant du terrain mêlé de marne-sablonneuse; la population ne se vante pas de la bonté de son eau et si vous demandez à quelqu'un: Comment est votre eau? il répond cyniquement: elle est humide.

Des relations agrolologiques. Dans l'alluvion, outre la chaux, les couches de marne et de nummulithe de chaux il y a l'acide phosphorique. Dans la marne en petites parties, il y a de la potasse et outre les matières organiques, il y de l'oxidat de fer; donc les besoins qu'exigent une Zone fertile et cultivable ne manquent pas. La surface des couches de marne et de sable est d'une couleur claire.

Les produits sont: le blé, le maïs, la pomme de terre, l'avoine et les légumes. La viticulture est très pauvre. La population récolte la *salvia officinalis*, qui croît sans culture sur le penchant des montagnes.

La population appartient à la religion catholique-romaine quoique très probablement, autrefois elle ait été grecque. Les prêtres sont les meneurs dans la politique et sont les champions infatigables de l'idée slave.

L'instruction y est au plus bas degré, car ils n'ont pas même d'école primaire.

Les hommes y sont d'une taille moyenne, mais forts et musculeux, sans barbe ni moustaches, ce qui fait qu'il n'est pas facile de déterminer le type. La figure est brune, plutôt ovale,

les yeux d'une couleur noire, les cheveux sont aussi noirs; les dents sont blanches.

Les femmes sont d'une taille plus petite; le visage est brun et ovale, le nez pointu; elles aiment le luxe.

Le chiffre de la population ciribiri est à peu près de 3000 âmes.

L. Czink.

LE PREMIER GÉOGRAPHE DE HONGRIE.

(Extrait du 4-ème article du fascicule No. VII.)

Sous ce titre sonore j'entends parler du notaire anonyme du roi Béla. Une partie considérable de nos historiens modernes le traitent de trompeur à cause de quelques anachronismes qui s'étaient glissés dans son ouvrage. Pour ce qui est de moi, je partage entièrement l'opinion suivante de M. Jules Pauler: »Son ouvrage annonce un écrivain doué d'un grand talent qui sait adroitement grouper les faits, qu raconte avec grâce, et qui critique avec une sagacité surprenante les bavardages des trouvères«. J'ajouterai qu'il est sous les rois de la dynastie des Arpads, le seul historien qui nous mette à même de reconstruire la géographie de la Hongrie. Chez les autres historiens de cette époque il nous serait impossible de trouver la moindre trace géographique: partout on se heurte à des lacunes. Ce ne sont que des assemblages de phrases manquant absolument d'éléments géographiques. Je me dispenserai de traiter au long la »Vita S. Stephani, Ven. chartinti Episcopi« et la »Vita S. Emerici, Laurentio Sorio carthusiano« attendu que ces ouvrages ne sauraient être regardés comme des traités historiques. Ce sont plutôt des recueils de discours panégyriques.

Il n'en est pas de même du »Carmen miserabile« de Regerius. Ceci est un ouvrage historique ayant pour sujet l'envahissement de la Hongrie par les Tartares. Cependant, quoique, à cette époque-là notre patrie fût entièrement organisée, c'est à peine si ce traité renferme quelques noms propres de villes et de fleuves. Les voici: Rudane, teutonicorum villa, regis argenti fordina; Zerech (le fleuve Szereth en Moldavie); Wacia civitas Agriensis; Sayó; Ticia (Tisza): Simigium (Somogy); Segusd et Segesdinum; Quinque Ecclesiae; Pesth tentonica villa, Budae opposita; Waradinum; Pons, Thomae magna Teutonica villa super fluvium Crisii, Chanadinum super fluvium Morisi; Orodinum, nova villa Perg in medio earum (entre Csanád et Arad); Egres monesterium, Strigonium; Alba regia civitas, Castrum S. Martini de Pannonia et Alba (Gyulafehérvár). Ce sont là, sans aucun doute, des données de valeur contribuant beaucoup à faire connaître l'état topographique du pays sous les rois de

la dynastie des Arpads, mais, hâtons-nous de le dire, elles ne servent qu'à compléter une base toute faite. Plus de la moitié de l'ouvrage de Kezai traite d'Attila; l'autre moitié est frappée au coin du manque de profondeur. Quoiqu' on n'y trouve qu'environ quarante noms propres de villes et de fleuves, il faudra néanmoins consulter cet ouvrage, de même que «les documents» et le *regestrum Váradi* pour être enfin à même de reconstruire la carte géographique de la Hongrie sous les rois de la dynastie des Arpads. Il semble que la construction de cette carte soit un besoin des plus pressants. La carte de M. Helmar ne suffit pas même à l'enseignement scolaire. C'est d'abord qu'en voulant embrasser trop, elle étreint fort mal, et puis qu'elle ne tient aucun compte de l'orthographe historique dont l'importance ne saurait être mise en doute. Il est temps de présenter à notre jeunesse des cartes qui fassent ressortir l'accroissement successif des villes à différentes époques.

C'est le notaire Anonyme qui a pour ainsi dire, créé la topographie de notre pays. Il faut lui reconnaître ce mérite qui restera à jamais inflétrissable, qui saura toujours contrebalancer ses étymologies presque téméraires lesquelles, du reste, ne sont pas très-nombreuses.

Supposé que la partie historique de l'ouvrage fût purement inventée, cela ne changerait en rien la valeur, de l'ouvrage attendu qu'il est basé sur une topographie incontestable. Pas la moindre lacune dans cette topographie pas l'ombre d'une absurdité. A quelques exceptions près toutes les données géographiques de l'Anonyme se retrouvent sur nos cartes, et l'ensemble de ces données nous font arriver à un résultat surprenant. Depuis la Bodrog jusqu'à la Zagyva, depuis la Tisza jusqu'à la Sajó supérieure, les villes et les villages sont tout près les uns des autres; vers les frontières la distance des villes entre elles va en augmentant, de sorte qu'on voit très bien les parties de la Hongrie restées inoccupées lors de l'invasion, et peuplées peu à peu à des époques postérieures. C'étaient principalement: Le «*Királyföld*» colonie des Saxons; le «*Székelyföld*» colonie des «*confins*»; la Szepesség, le Liptó et l'Arva, colonies des Slaves.

L'opinion ci-dessus citée de M. Pauler donne raison à l'Anonyme au point de vue historique aussi. — L'Anonyme ne se laisse point entraîner par l'imagination. A preuve qu'il ne voit plus les Hyperboréens en Scythie, il y voit des zibelines (*zobolini*), de grands marais (*cum paludibus magnis*); chez lui ce n'est plus dans les Pyrénées que le Danube prend sa source, c'est de Ratisbonne (*Regensburg*) qu'il vient et c'est vers la Grèce qu'il coule. Lorsqu' Arpad va attaquer Zalan il se trouve déjà maître du territoire compris entre la Kőrös-Zagyva et la Mátra-Szepeserdő. C'est encore lui qui six cents ans avant Humboldt et Ritter a osé dire: «Le peuple scythe est naturel-

lement belliqueux. Les Scythes sont bons cavaliers; le casque sur la tête, l'arc à la main, ils ont de tout temps été la terreur des autres peuples. Du reste on n'a qu'à voir leurs descendants. Le climat de la Scythie est plus propice au développement de sa population en proportion de son éloignement de la Zone torride.»

Rien ne serait plus erroné que de supposer que la géographie de l'Anonyme se rapporte à l'époque des chefs. Pour moi je suis d'avis que ses connaissances géographiques lui servent de fond historique et que c'est la géographie du XI-ème siècle que nous lui devons. On n'a qu'à comparer son orthographe avec celle de »l'oraison funèbre«. Je laisse ce soin à messieurs les linguistes, je me contenterai de dire en passant qu'il maintient les noms slaves dans leur forme originale. Ainsi Neograd, Ritel potaca (Sárosptak) nous rappellent le »milortben« de l'oraison funèbre; Érdevelu, Ferten (Fertő) sont incontestablement analogues au mont »Keserev« de l'or fun; silva Gemelsen est analogue à »gimils« de l'or. fun.; Murun (Mosony), Umusover (Homosóer) correspond au »puculnec« de l'or. fun.; Egur (Eger), Peturgoz (Pétergoz), Hymutudnor (Himesudvar), Vetrus (Vértes), Gumur (Gömör), sont analogues à »zumtuchel« (szemtekkel); Honrat ou Honrad (Hernad), Zabrag ou Zabrack (Zágráb), Thyon (Tihany) sont des transpositions toutes pareilles à celle de »vagmue« (vagyunk). L'orthographe de la »Vita S. Stephani« parue sous le règne de Coloman est plus développée que celle de l'Anonyme. (Vesprimum est nommé civitas Beszprem chez l'Anonyme; bessi bessorum est »Byssenornm« chez l'Anonyme.) Ceci prouve que les écrits de l'Anonyme datent de la première moitié du règne de S. Ladislas. Si l'on supposait qu'ils fussent d'une date postérieure, et que le notaire de Béla III eût écrit sous Endre III, son orthographe devrait être plus ou moins identique avec celle de Rogerius. Cependant nous voyons tout le contraire. Quelques exemples suffiront pour prouver ce que je viens d'avancer: »Sayo« (chez Rog), Sovion, Souyoy (chez l'Anonyme); Buda Budunar; Orodinum Belarad; Chanadinum Sumad etc. L'Anonyme ne connaît pas les noms de Wacia, Rudana (Rudna), Waradinum (son Várad à lui veut dire: Párkány), Simigium (Somogy), Esztergom. Si son ouvrage était de l'époque de Endre II il serait impossible qu'il n'eût point connu ces noms.

La géographie de l'Anonyme est donc la géographie de Hongrie de la deuxième moitié du XI-ème siècle. Comme nous venons de le voir, l'orthographe exclut toute époque postérieure.

Je commence par le 57-ème chapitre de l'ouvrage de l'Anonyme. Il s'y agit des limites du pays. (Ceci prouve que l'ouvrage est un tout complet).

Selon lui La Hongrie est bornée au sud par le »Wacil kapu« (Vaskapu?) et par le pays des Racz (terra Racy); à

l'ouest par la mer au bord de laquelle se trouve la civitas Spaletina: du côté des Allemands le »Guncilhid« (Gössing, fleuve de Gyöngyös?) où les Ruthènes immigrés avec Almos ont construit un château-fort; le lutum Musun (marais de Moson. Hanság) au-delà duquel on a établi une colonie de Bessenyëös destinée à contrecarrer les agressions des Allemands. Du côté de la Bohême c'est la Morva (Morva) qui signale la limite. Au nord, du côté de la Pologne c'est le mont Tatur, point fixé par le chef Bors. Mais comme c'est le château-fort de Zólyom que Bors a fait construire, c'est la basse Tâtra et non la haute qu'il faut entendre par le mont Tatur. Vers l'est nulle limite n'est indiquée. Cela est fort naturel; la porte de l'orient reste ouverte pour les frères orientaux. Jusqu'à l'époque du règne de Béla IV on voit sans cesse arriver des Bessenyëös, des Kuns, des Bulgares. Selon l'Anonyme ce sont les tribus Billa, Bocsu (Bokra) et Heten (Hetény) qui sont venues du pays de Bulár (Bulgarie). Du pays des Bessenyëös sont immigrés: le père Thomizoba, Urcund de qui descendaient les Thomoy de plus tard.

Voyons les fleuves. Ce sont le Danubius et la Thiscia. Les affluents du Danubius: Morva, Wag, Nitra avec son affluent Turmas. Sytna (Zsitva), Gron (Garam), Ipul (Ipoly), Werevecca ou Verencea (Verőcze), Racus, Sarcusar (Soroksár), Voyos (Vajász), la Thiscia. Temes et Panoncea (Pancsova. Affluents de la rive droite: Rabuca. Raba et Loponsu (Lapines) Drova, Zova (avec son affluent Culpe). Le nombre des affluents de la Tisza est plus considérable. Ceux de la rive droite sont: Loborcey, Budrug, Retel potaca. Tulsuva (Tólesva), Tucota (Tokta), Sovion ou Souyoy ou bien Soyon avec son affluent Noragi (Nyárad), Buldus (Bodva), Honrat ou Honrad (Hernad), Tapolucca (Tapolcza) et le Heoyon (Héjjő). Plus bas ce sont: Egur, Ustoros. Zogea ou Zogera (Zagyva) avec son affluent Caliga (Galga). Les affluents de la rive gauche de la Tisza sont: Zomus (Szamos) avec l'Almus (Almás) et le Copus (Kapos) Crisium; les Kőrös réunies, c'est-à-dire le Crisium se composent du Tekeren. Umusover (Homosóér) et du Turn (Túr). et du Couroug (Kórógy?). La Kőrös blanche il l'appelle aussi Jouxas (Jószás) sur un de ses affluents. Il y a encore le Morus (Maros). Seztüreg (probablement le Béga d'aujourd'hui, quoiqu'il dise ailleurs, partes Beguey).

Lacs et marais: Stagnum-Botna (près Pusztaszer), Curdtuelton (Körtvélytő); au-delà du Danube: Bolotun (auquel il donne le nom de fleuve) stagnum Ferten, lutum Nusun (Hanság).

En parlant de montagnes il se sert souvent du mot »forêts.« Chose singulière: ces deux mots sont, de nos jours encore, mis l'un pour l'autre dans le hongrois. Sur la grande plaine (Alföld) il ne cite que la configuration »sabulum Apár« (alpári homok): il fait mention du mont Tetevetlen (Tétértlen) entre le Danube et la Tisza à l'endroit du camp d'Arpád, au sud de Tetevetlen il place la »silva Gemelsen.« Selon lui les Magyars sont entrés

par la forêt »Hóvos«; près de la Bodrog se trouve »Asutur halmu« (Sátorhalom), plus loin le »mons Tuzzol« (Tarczal), Zerenche (Szerencs), »silva Zepus« (les montagnes de Szepes-Gömör d'aujourd'hui), mons Bolhadu, vers l'ouest »silva Zovolon« (Zólyom), la Nagy-Tátra d'aujourd'hui a nom de silva Tursoc; près de la Nyitra se trouve le mont Zubur (Zobor); la montagne la plus rapprochée de la frontière nord est le mont Tatur. Au-delà du Danube sont: Százhalom (Centum montes), mons Pacoztu (une partie du Bakony). Bodoctu (Bodajk) deuxième partie du Bakony et Vetrus (Vértes), troisième partie du Bakony. Ajoutons le »mons S. Martini« et »Turobag Arpalice silva«, séjour favori d'Árpád. Au-delà de la Save était la »silva Peturgoz.« Au-delà de la Tisza près de la source de la rivière Józás était le »nemus Ygon« où s'élevait le château-fort Byhor (Bihar) ou Bellarad. La Szamos passe la »porta Mezesnya« (Meszes kapu). Ajoutons, pour terminer, le mont »Cerumo« (juxta fluvium Tekeren).

Passons aux voies de communication. Arpad passe la Sajó à l'endroit où la Hernád s'y jette. Le chef Bors traverse, avec ses troupes, la vallée de la Sajó pour aller à Nyitra; mais il change de plan et tâche de gagner le Danube après avoir traversé la forêt de Bolhád et passé la rivière de galgá; puis il prend la vallée de la Garam qui le conduit jusqu'à Zolyom; il passe ensuite le mont Tursoc (Turocz?) et arrive dans la vallée de la Zsilva. En dehors du »portus Moger« (bac de Megyer) il y a le bac grec près de l'embouchure de la Drave. Aujourd'hui c'est à Gombos que le bac à vapeur passe les waggons des trains de chemin de fer. La Tisza avait plus de bacs. C'étaient:

Portus Lucy« (bac de Lutz), portus Ladens (bac de Lád près de l'embouchure de la Sajó), portus Drugma (bac de Dorogma), portus Beldu (bac de Böld) près de Surugrand (Csongrad), portus Obad. Il y avait encore un passage près Zenta (Renesna chez l'Anon) et le »vadum arenarum« de la Temes.

Il va sans dire que du temps de l'Anonyme le nombre des villes est relativement fort petit auprès de celui des châteaux-forts. Les villes étaient les restes des colonies romaines; les châteaux-forts étaient des centres de camps fortifiés. Voici les noms des villes principales: »Ciritas Athilae regis« nommée »Budunar« en hongrois et »Ecilburgüm« en allemand. Au-delà du Danube: Civitas Bezprem, Fontes Sahariae (Szombathely?). Près de l'embouchure de la Save se trouvait »Alba Bulgariae« (Nándorfehérvár); sur le bord de la mer Adriatique »Civitas Spalatensis« et »Nitria civitas«. Passons aux châteaux-forts dont le nombre est beaucoup plus considérable: Hunguar, Muncas, Zemplun ou Zemlén (Zemplén) Borsoa (Borsva), Borsod, Geuru (Diós-Győr), Ursnur (Ösvár), Gumur (Gömör), Novgrad (Nógrád), Camarum (Komárom), Nitria castrum, Várod (Párkány), Borsu (Barsvár), Borssed-Zovolum (Zólyom), Sturmreg (Sempe). Gol-

goucy (Galgócz), Trusun (Trencsén), Blundás (Bolondócz-Buszkó), Bana (sur le bord de la Vág), Borona, Szaruvár (sur la Morva), Zobolsu (Szabolcs); à l'endroit du marais de Ecsed d'aujourd'hui Thosu (le Szaruvár d'alors) castrum Zotnár (Szatmár); Byhor ou Bellarad. Le long de la Maros, il y avait »Athum«, Sunad (Csanád). Le long du Danube inférieur: Castrám Kevée (Kubin), Castrum Horom (Uj-Palánka), Ursova. Entre le Danube et la Tisza: castrum Olpar le long de la Tisza; Surungrad, castrum Budrug, castrum Pest et Tetel ou Titel siège du »dux tytulensis«. L'Anonyme donne le nom de »locus à Tetel. Au-delà du Danube: Borona (Baranyavár, au comté de Baranya), Zecuseu (Szekeső), Saru ou Boyta; castrum Bezprem (Veszprém), plus loin castrum fereum (Vasvár), castrum Peytu; entre la Drave et la Save: Zabrag ou Zabrach, Posage et Ülcan.

D'après ce que nous venons de dire, voici ce que je crois pouvoir conclure :

Le notaire anonyme de Béla (III) était probablement un prêtre hongrois né dans les contrées de la Tisza, car c'est en parlant de ces contrées que sa topographie devient le plus détaillée. Son ouvrage qui n'a presque aucune valeur aux yeux des historiens, mérite toute notre attention et tous nos suffrages au point de vue de la géographie. Si le sujet de l'ouvrage est un jeu de l'imagination de l'auteur, il l'est devenu pour l'amour de la géographie. C'est un ouvrage complet. Nous pouvons l'accepter de pleine confiance comme base de la géographie de l'époque arpadienne, parce que rien n'y est inventé; tous les noms propres géographiques qu'on y trouve s'accordent parfaitement avec la nomenclature géographique d'aujourd'hui.

ABRÉGÉ

DU

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVIII. Année.

Budapest, 1890.

8—10. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

Fascicule VIII.

Dans le Premir article M. Edmond Faragó s'entretient sur le commerce de la Chine.

Le deuxième article contient un compte rendu préalable de M. Charles Pápai sur son voyage de l'été dernier dans le pays des Palóc.

Dans la partie bibliographique du même fascicule M. Dr. Jean Jankó fait connaître »La Hongrie contemporaine« par Raoul Chelard. Voici un petit extrait de cet article bibliographique :

Raoul Chelard, La Hongrie contemporaine. Paris, Kugelmann 1891. 382 p. avec la vue de Budapest et une vignette de frontispice par M. Michel Munkácsy, Prix : 5 francs.

On n'est pas sans s'apercevoir du soin tout particulier que les Français apportent, depuis quelque temps, à la connaissance approfondie de l'étranger, C'est que la France y est pour ainsi dire forcée par la transformation de ses rapports politiques et économiques. Cette transformation nous prouve, à n'en pouvoir douter, que la France commence à se méfier des places d'outremer. La crise permanente des affaires politiques et économiques de l'Amérique du sud, la déception de toutes ces belles espérances nourries par rapport au canal de Panama, le dérèglement de la politique douanière produit par le bill de Mac Kinley, tous ces événements de date récente, qui se sont succédé avec tant de rapidité, n'étaient-ils pas propres à disposer la France à chercher des places plus proches et plus sûres pour placer ses capitaux ? On trouvera donc naturel qu'elle ait tourné ses regards vers l'orient et tout particulièrement vers la Hongrie, cette pierre de délimitation de l'orient.

D'abord, lorsque cette transformation de la vie économique ne faisait que commencer, on ne s'occupait point sérieusement de la Hongrie. Si, à cette époque-là, Messieurs les écri-

vains français nous ont fait l'honneur de leur visite, ce fut par suite d'un certain penchant romanesque, par une sorte de sympathie fondée, sur des souvenirs historiques d'une part et, d'autre part, sur des traits psychologiques communs aux deux nations. Aucun de ces motifs ne put être la source d'un examen purement objectif. C'est l'oeuvre de M. Tissot qui caractérise le mieux cette époque. Mais depuis que la gêne économique se fait sentir d'une manière plus impérieuse et que, par suite des faux renseignements sur notre pays, plusieurs entreprises ont échoué, on cherche à avoir des données plus vraies et plus précises sur la Hongrie. On ne saurait contester que l'essai de M. Reclus à cet égard n'ait eu un grand succès, mais il est aisé aussi que la partie de cet illustre ouvrage, laquelle a rapport à la Hongrie ne laisse pas d'être incomplète et défectueuse, bien qu'elle ait été revue par plusieurs savants hongrois. Du reste, M. Reclus n'était pas à même de donner au chapitre de la Hongrie toute l'étendue qu'il aurait voulu.

La «description de la Hongrie» de De Gerando parue vers le milieu du siècle a vieilli; l'ouvrage de M. Tissot est loin d'être le fruit d'un examen scrupuleux; les essais de M. M. Ujfalvy et Reclus manquent de détails. Enfin vient de paraître un ouvrage en langue française et par un écrivain français, sur notre pays. C'est M. Raoul Chélaré qui est l'auteur dudit ouvrage dont voici le titre: «La Hongrie contemporaine» (Paris, éditeur Kugelman 1891).

On n'est pas sans connaître M. Raoul Chélaré en Hongrie. C'est lors de l'exposition nationale de l'année 1885 que nous eûmes l'honneur de faire sa connaissance. C'est alors qu'en compagnie de ses illustres confrères il fit le tour de la Hongrie. Déjà alors ses articles sur notre patrie nous firent admirer toutes les beautés de son style vif par excellence. Plus tard, lorsqu'il devint collaborateur du «Budapesti Hírlap» nous apprîmes à le connaître de plus près. — Nous fûmes on ne peut plus ravis en recevant la nouvelle qu'il a appris notre langue et nous eûmes tout lieu de nous attendre à un ouvrage de haut mérite.

La connaissance de la langue hongroise lui fut d'une grande utilité dans l'étude des sources et dans la mise de l'orthographe des noms propres hongrois. Aussi son ouvrage est-il à l'abri de tout reproche sous ce double rapport.

Ses sources, comme il nous le dit dans la liste des ouvrages consultés, sont presque exclusivement hongroises. Presque toujours ce sont les oeuvres d'académiciens, hongrois qui lui ont servi de guides, ce qui ajoute beaucoup à l'authenticité de son livre. Il connaît à fond les oeuvres de Hunfalvi, Lanfranconi, Lang, Keleti, Jekelfalussy, Hampel, Csanki, Fraknoi, Horváth, Kerékgyártó, Körösi, Ujfalvy, Pulszki, Márki etc. En dehors des sources ci-dessus énumérées il s'est servi d'autres, écrites en français et peu connues chez nous ce qui, bien entendu, n'est

pas de sa faute. Parmi ces dernières je citerai l'ouvrage de Prejatelli (Trois mois en Croatie, Paris 1880), celui de Boldényi (La Hongrie ancienne et moderne, Paris 1850) stb. — Dans la liste des ouvrages consultés nous voyons figurer certaines «notes manuscrites». A la vérité nous n'avons rien à redire à ce genre de «notes» pourvu qu'elles soient d'une origine authentique (p. e. celles de M. Hampel); mais celles que l'auteur nous dit tenir de M. Mühlrad, personnage absolument inconnu dans notre littérature géographique et statistique, ne sauraient être regardées comme dignes de foi. — L'auteur ajoute avoir reçu de M. Mühlrad les manuscrits du bureau statistique, mais nous croyons devoir objecter que ledit bureau ne délivre point de manuscrits aux particuliers.

Quant à l'orthographe les efforts que M. Chélar d a faits sont des plus louables. A peu d'exceptions près les noms propres se trouvent écrits selon l'orthographe hongroise. Pour faciliter la prononciation il y a partout des renvois à l'orthographe française.

Il est néanmoins regrettable que l'orthographe de quelques noms propres soit imitée de l'allemand. Ainsi, quoique l'auteur écrive «Szeged», il s'oublie par-ci par-là en disant «Szegedin» (v. p. 35); il en est de même de «Debreczin» au lieu de «Debreczen» (v. p. 31).

Le livre de M. Chélar d est divisé en quatre parties. La première traite des rapports géographiques de la Hongrie, la deuxième de la vie sociale, la troisième de la vie économique. La quatrième partie contient une description détaillée de Budapest, capitale du pays.

La partie géographique commence par la description du bassin (de la petite plaine) de Pozsony. — Ce chapitre est riche en détails topographiques; l'auteur y démontre les premières traces de l'ancien sol marin, il fait connaître les fluctuations des eaux du lac Fertő; il parle du Danube, de la population, des villes principales et des beautés naturelles de cette partie du pays. Certains noms propres de villes et de villages y ayant deux et même trois dénominations, on ne s'étonnera pas que l'auteur ait mis à côté de Dévény le nom allemand de Thebens-Dovina qui veut dire «château des filles».

La description de la grande plaine (l'Alföld) est la plus belle page de son livre. Il nous reste peu de chose à dire par rapport à ce chapitre. C'est ici que l'auteur donne la description du lac Balaton qu'il signale comme un reste d'une mer intérieure. Cette opinion que l'auteur énonce avec tant de certitude est cependant encore sujette à contestation. En parlant des villes de la grande plaine il donne aussi le nombre de leurs habitants. Mais ce nombre est presque toujours faux. L'auteur donne tantôt des chiffres ronds, tantôt des chiffres précis. Tantôt il s'en rapporte au dénombrement de l'année 1880, tantôt aux données approximatives de l'année courante.

Le troisième chapitre traite de la Transylvanie et de la Marmaros. Je ne conçois pas ce qui peut avoir disposé l'auteur à lier si étroitement la Transylvanie à la Marmaros. Voyons plutôt ce qu'il dit lui-même à ce propos : » Avant de se réunir aux Carpathes orientales remontant du sud-est, les montagnes de l'intérieur forment, au Nord de la Transylvanie, un second bassin. On désigne cette région sous le nom de Marmaros. Elle ne fait pas partie, au point de vue géographique, de la Transylvanie même, mais elle en est comme le complément. »

Voilà une assertion qui manque de tout fondement. Depuis Hunfalvy et même avant lui tout le monde était d'accord que la Marmaros doit être regardée comme faisant partie des Karpathes du nord-est. Il y a quelques ans M. Siegmeth a prouvé à évidence qu'au point de vue orographique et géologique la Marmaros est une partie inséparable des Karpathes du nord-est et qu'elle ne fait aucunement partie de la Transylvanie. Du reste la description de la Transylvanie est toute conforme à la vérité et l'auteur juge impartialement des peuples qui habitent cette partie de la Hongrie.

Dans le quatrième chapitre (» Les Carpathes du Nord «) l'auteur se découvre plus encore comme peu expérimenté dans l'orographie hongroise. La division orographique de toute cette contrée est nouvelle, mais elle manque de fondement. Selon lui le Haut-Tatra est le groupe central des Carpathes du nord. » Parmi les nombreuses ramifications du Haut-Tatra, dit-il, trois seulement ont une importance au point de vue géographique : l'une, la continuation à l'ouest du massif, parce qu'elle marque la frontière et s'étend jusqu'aux rives du Danube ; l'autre, embranchant au sud, parce qu'elle constitue l'extrémité nord de la paroi que le fleuve (le Danube) franchit à Visegrád, et la troisième enfin, contrefort recourbé vers l'orient, parce que c'est là la région du Hegyalja, où l'on cultive le fameux Tokaj. » — Voici la triple division de M. Chélard. La première de ces trois ramifications est identique avec les Carpathes du nord-ouest qui marquent la frontière. La seconde n'existe pas même : il n'y a pas de ramification qui s'étende du Haut-Tatra jusqu'à Visegrád ; quant à la paroi que le Danube franchit à Visegrád elle est tout indépendante du massif des Carpathes ; elle fait partie des montagnes moyennes de la Hongrie, lesquelles sont composées du Bakony, Vértes, Pilis, Cserhát, Mátra et Bükk. Ces montagnes étant d'une origine éruptive, n'ont rien de commun avec les Carpathes. La troisième ramification ne fait pas non plus partie des Carpathes centrales, et n'est aucunement liée au Haut-Tatra. Elle fait partie du bord vulcanique des Carpathes du nord-est.

Le sixième chapitre traite du littoral hongrois : Fiume et son territoire. L'auteur appuie principalement sur ce que Fiume est absolument indépendant de la Croatie et qu'il l'a toujours

été. — Les données ne présentent rien de nouveau : Les sacrifices faits par la Hongrie, dit l'auteur, s'élevaient en 1886 déjà à 74 millions de florins ; mais ce que Fiume nous a coûté depuis, l'auteur ne nous en dit rien. Quant à la valeur des marchandises exportées elle s'élevait, en 1884, à 68 millions de florins, nous dit-il. Mais ce qu'il oublie de nous dire c'est qu'en 1889 cette valeur s'était élevée à 88 millions et demi de florins.

Le septième et dernier chapitre de la partie géographique donne la division politique de la Hongrie avec l'énumération des comitats.

C'est la partie géographique qui nous a intéressés le plus. Quant aux autres parties, nous nous bornerons à y jeter un coup d'oeil à la hâte. Le premier chapitre de la partie sociale est exclusivement consacré à la race magyare. Ce chapitre tout en étant plein d'une chaleureuse sympathie, présente un portrait fidèle du caractère du peuple hongrois. Quoique étranger, M. Chélar d a parfaitement réussi dans l'analyse du caractère hongrois. C'est avec une merveilleuse sagacité aussi qu'il s'est rendu compte des causes après en avoir exposé les effets. Pour se tirer d'embarras il s'est trouvé plus d'une fois obligé de consulter notre histoire nationale et chaque fois il s'est fort bien acquitté du problème dont il s'était proposé la solution. Dans son analyse l'expérience personnelle lui a été également d'un puissant secours.

Du caractère de la race magyare il passe à notre musique et à l'histoire de notre musique. On trouvera naturel qu'il cherche à mettre en relief la sympathie incontestable qui existe entre les nations française et hongroise. — Il dit qu'en dehors de notre langue maternelle nous nous servons des langues française et allemande. Il tâche de prouver que nous avons toujours préféré l'idiome français à l'allemand, attendu que les Allemands nous ont toujours fait du tort à preuve : Tököli, Bethlen, Martinuzzi, Rákóczy, Teleki etc. — En parlant de la marche de Rákóczy exécutée par Hector Berlioz il s'extasie sur le rôle que joue ce Français dans l'histoire de l'instrumentation hongroise.

Le deuxième chapitre est un précis historique contenant les principaux événements de notre histoire nationale et les effets qu'ils amenèrent à leur suite.

Le troisième chapitre traite de la constitution et des lois. M. Chélar d connaît à fond notre constitution et la nature de nos rapports avec l'Autriche. Sachant que la littérature française fourmille de fausses données à cet égard, il a apporté à ce chapitre un soin tout particulier. Aucun écrivain français, jusqu'à présent, n'a apporté tant de lumière dans ce sujet.

L'apparition du livre de M. Chélar d nous remplit d'une joie aussi grande que sincère. C'est un ouvrage sérieux, à preuve que nous avons cru de notre devoir de nous en occuper ici.

L'auteur est un examinateur impartial qui n'a d'autre but que celui d'établir la vérité. Son ouvrage a rempli une lacune qui a été douloureusement sentie jusqu' à présent. Ce qui constitue le mérite principal de l'ouvrage c'est qu'en dehors des parties géographique et ethnographique, il est le fruit d'un travail assidu autant qu'indépendant. Même dans notre propre littérature cet ouvrage remplira une lacune, car on aurait beau chercher un livre hongrois qui présentât un tableau aussi parfait, on n'en trouverait pas. — Nous sommes donc bien aises d'apprendre que le livre de M. Chélar d doit paraître en hongrois sous les auspices du ministre de l'intérieur. Ce livre nous a rendu de puissants services et nous lui en savons bon gré. Le seul désir qu'il nous reste à former c'est que les imperfections géographiques ne se glissent pas dans l'édition hongroise qui doit prochainement être publiée.

Ensuite c'est M. Alexandre Márki qui nous fait connaître l'ouvrage de M. Siegmeth traitant de la grotte de stalactites d'Aggtelek, ouvrage qui a paru aussi en langue allemande.

Sur la proposition faite par M. Siegmeth La Baradla ou grotte de stalactites d'Aggtelek fut en 1881 louée par la Société Carpathienne, et sur l'initiative du même M. Siegmeth il fut résolu en 1885 qu'on ferait construire une seconde entrée à cette beauté naturelle des montagnes métallifères de Szepes-Gömör. D'après le plan dressé par M. Coloman Münnich, directeur de mines, les travaux avançaient avec une telle rapidité sous la direction de M. l'ingénieur Coloman Benedicty que le 15 mars 1890 le nouveau passage fut mis à la disposition des touristes. Les voyageurs seront désormais à même de parcourir à leur aise et sans perdre trop de temps une grotte longue de 8666.5 mètres. De toutes les grottes du monde connues jusqu' à présent il n'y a que la grotte du Mammoth en Amérique dont la longueur soit supérieure à celle de la grotte d'Aggtelek. Avec le nouveau passage on peut faire le trajet en huit heures et demie.

Muni du guide de M. Charles Siegmeth, on aura fait une excursion des plus profitables. Les cartes topographiques de la grotte (page 13 - 26) nous présentent des milliers de merveilles naturelles. Le plan joint à l'itinéraire rend l'orientation très facile et les 32 photographies de M. Charles Divald sont propres à nous rappeler en permanence ces milliers de merveilleux détails que l'imagination serait toujours trop faible à faire revivre devant nos yeux. Ces photographies sont des chefs-d'oeuvre de la technique. Les 32 feuilles composent tout un album renfermant toutes les nuances des beautés naturelles. J'ajouterai encore que cet album est à la portée des bourses les plus modiques; le prix en est si modéré qu'une feuille n'en coûte guère plus de 8 à 9 kreuzers.

Dans le texte nous apprenons à connaître le site géographique de la grotte suivi d'un exposé des rapports de communication. Vient un précis des rapports orohydrographiques et géologiques du plateau de Szilicze; ensuite quelques détails historiques ayant rapport à la grotte. On nous y apprend que ce fut Chrétien Raisz qui le premier a mesuré la grotte en 1801, qu'elle eut la visite du palatin Joseph et que c'est Eméric Vass qui en a donné le premier une description scientifique. Après quelques remarques paléontologiques et thermométriques on trouve une carte topographique de la grotte laquelle carte nous conduit pas à pas à travers ce labyrinthe de curiosités toutes plus belles les unes que les autres. Cet opusculé digne de l'attention des touristes se termine par une série de conseils donnés à ceux qui désirent visiter la grotte.

Le reste du fascicule contient plusieurs petites communications.

Fascicule IX—X.

KARST-ERSCHEINUNGEN IM GEBIETE DES MITTLEREN ARANYOS.

(Auszug des ersten Artikels Heft IX—X.)

Siebenbürgen besitzt auch ein Karst-ähnliches Kalkgebiet, welches zwischen den Gyaluer Bergen und dem Erzgebirge östlich vom Bihar gelegen, alle die Erscheinungen darbietet, die man in solchem Kalkgebiete aufzufinden pflegt. Es hat Dolinen und schroffe, überhängende Felsen, ausgezackte Kämme und verschobene Wasserscheiden, intermittirende Quellen und unterirdische Flussläufe, Schluchten, Klämme und Klausen ebensogut, wie breite Bergrücken und zerklüftete Höhen.

Besonders interessant sind die Ufergelände des mittleren Aranyos, welche grösstentheils aus Jurassischen und Klippenkalke bestehend, vom Bache Cheja (rumänisch: Klamon, magyarisch: szurdok, franc.: dé filè) bis zum Tur-er Bache sich erstrecken (45 Kilom.). Dahin gehören die Berge Petridul, Piatra Berilor, der Adlerberg, Székelykö, der Vidályer, Kis-Almásér, Bedellöer und Tarköver Rücken (5—5 Km. lang, 2 Kl. breit.)

Der letztgenannte Höhenzug zwingt den Aranyos Fluss ein umgekehrtes Σ zu bilden und wird durch denselben, sowie durch seine Bäche Hesdát und Tur an drei Orten durchbrochen. Das erste Durchbruchsthal heisst die Boréver Thal-Enge, die zweite die Tordaer Kluft, den nördlichen Spalt nennt man die Tur-er Kluft. Alle drei Spaltungsthäler scheinen keine eigentlichen Spaltungs-Thäler zu sein im Sinne Peschel's und Reclus, sondern sind nur Erosions-Ergebnisse, einfache Auswaschungs-Thäler des Aranyos, des Hesdat und des Baches Tur.

Denn alle drei greifen den Höhenzug in der linken Flanken an und ihre Gewässer bestürmen mit einer Wucht des Gefälles und der erodierenden Wasserkraft, welcher das härteste Gestein nicht zu widerstehen vermag.

Bis zum Boréver Durchbruch des Aranyos ist die rechte Uferseite bedeutend (100 M.) höher, als die linke. Von dem Durchbruche aber liegt das linkseitige Gebiet höher und befähigt die fast parallel laufenden Gewässer des Aranyos, (bez. Jára), Hesdát und Tur zur kräftigen Erosion. Die Höhenlage am Eingange der Tordaer Kluft beträgt 462 M., beim Ausgange 376 M. Es ist also auf 18 Klm. (nach Bielz nur 15 Km.) ein Höhenunterschied von 96 M., was einem Gefälle von 5 M. pro Kilom. entspricht. Beim Turer Bach ist der Höhenunterschied noch bedeutender (149 M.), das Gefälle noch grösser (30 M. pro Kilom.).— Der Turer Bach ist demzufolge auch früher mit seiner Schlucht fertig geworden als der Hesdater Bach, wo, bei 2–3 M. hohen Wasserstände (Herbst und Frühling) das zerstörende Werk noch fort dauert. Das von oben einsickernde Wasser und die mächtigen Quellgänge unterminieren noch heute fortwährend das zerklüftete Gestein in der Tordaer Schlucht. Die ausgewaschenen Nischen und Ueberreste der Decke am Rande des Turer Baches, Eigenthümlichkeiten der vorgeschrittenen Karstbildung, beweisen hingegen, dass der Turer Bach mit seiner Erosion zum Abschluss gelangt ist. Wahrscheinlich waren beide Schluchten früher überbrückte Höhlengänge, wie es des Ponorer Baches noch heutzutage ist. Die chemische und mechanische Arbeit des einströmenden und herabrieselnden Wassers haben dann den gänzlichen Durchbruch vollendet.

Bei dem Durchbruchsthale des Aranyos scheint aber auch die Jára mitgewirkt zu haben. Dieser ungemein schnelle Bach entspringt auf älteren Schollen (Tietz) und da jedweder Fluss die Neigung besitzt sein Bett zu bewahren, hat er sich durch das querliegende Gebirge durchgeschnitten oder wenigstens den Durchbruch der Klause vorbereitet, als ihm der Aranyos zu Hülfe kam. Der letztgenannte Fluss hat durchwegs ein grosses Gefälle, da er noch heute Hemmnisse bewältigen kann, welche eine Geschwindigkeit von 4 Meter pro Secunde voraussetzen, und einer enormen ($m v^2$) Glosskraft des Flusses entsprechen. (Brückenzerstörung bei Lunka, Borév, massenhafte Geschiebe). Es war ihm demnach eine leichte Arbeit das bereits halbfertige Thal des Oklos und Jára-Baches zu erweitern und ein echtes Durchbruchsthal auszuwaschen. Da aber das durchgequerte Gebirge ein Kalks-Gebirge ist, gehört auch die Boréver Klause, oder der Boréver Klamm zu den Erosions-Erscheinungen der Karstbildung.

Diese 3 Durchbruchsthäler sind fertige Karst-Thäler. Unfertige Karst-Thäler können genannt werden der oftmals beschriebene unterirdische Bach im Biedeköer Gebirgszuge,

ungarisch als Buvópatak bekannt und der Klamm des Gyógyer Baches (Cheja) am Fusse des Piatra Cheja und des Tarkó (Kohlenberg). Beide sind Kesselthäler (Dolinen) mit dem Unterschiede, dass der Ponorer Bach sein Damm-Gebirge nur durchnagen, nicht aber gänzlich forträumen vermochte, während der Havasgyógyer Bach seine alte Doline aufschüttete und mittelst seiner gehobenen terminanten Kurve (Philippson) den Querdamm des Tarkóer Cheja Gebirgs-Zuges gänzlich durchsägte. Weil aber beim Letzteren noch ein Felsenthor als Ueberrest der früheren Decke übrig blieb, dürfte das Cheja-Thal mit dem unvollendeten Durchbruchsthal (Löwl, Penck) des Ponor-Baches als unfertiges Karst-Thal gelten.

Als Karst-Erscheinungen sind die Querthäler der Pocsagaer und Runk-er Bäche zu nennen, indem dieselben im westlichen Gebiete des Aranyos, mit zurückschreitender Erosion im körnigen Kalke der Triasformation sich eingeschnitten haben. Zu dieser Gruppe gehört auch das Defilé des Enyeder Baches, das sogenannte Kőköze: Unter den Steinen.

Ausserdem ist eine Karst-Erscheinung das Aufschüttungs-Thal bei Torockó, zwischen den Székelykö und den Édeskő und ihren südlichen Ausläufern, besonders aber die merkwürdige (540M.) Thalwasserscheide bei Torockó-Szt-György, wo einerseits der am Fusse des Desteagebirges entspringende Valesiora-er oder Enyeder-Bach in das Gebiete der Maros, der links herabfliessende Thalbach (Havas) aber nach dem Aranyos zufliesst. Die Wasserscheide beträgt kaum 3 Meter! Wahrseheinlich wurde sie durch die Schutt-Ablagerungen der umgebenden Kalksgebirge und den Schottergeschiebe der beiden Bäche (und ihrer Zuflüsse Szilas und Zugó) zu Stande gebracht. Nach Auffassung des Autors gehört diese Wasserscheide zu den durch Aufschüttung entstandenen Thalwasserscheiden (Philippson.)

Am linken Ufergelände des Aranyos ist die berühmte Eishöhle von Szkerisora sowie auch die intermittirende Quelle im Podsaga Bache auch ein Karst-Phänomen.

Die im Kreisdurchschnitt 300 m. grosse Höhle ist eigentlich ein eingestürztes Kesselthal (Dolina) oder ein Einsturz mehrerer Dolinen, die den Abfluss im Schachte der Eishöhle haben. (200) Man könnte dieselbe auch beginnendes Karstthal nennen, wenn man nämlich den Zusammenhang zwischen den Höhlen-Abflusse und den Thalsystemen des Aranyos begründen könnte.

Dass intermittirenden Quellen zu sehr häufigen Karst-Erscheinungen gehören, ist allbekannt. Die Podságaer Quelle hat einen Heber-artigen Ausfluss und lässt ihr eisiges Wasser in verschiedenen Zeit-Abständen fliessen. Da sie eine Grundwasser-Quelle ist, hängt ihre Abfluss-Menge von dem Sättigungszustande des Dunst-Gehaltes im vorhergegangenen Monate und von dem Durchschnitte der monatlichen Regenmenge ab. So kann es zutreffen, dass in einem trockenen Monate (wie es in

Siebenbürgen der August 891 war) ein reicher Abfluss stattfindet, während in einem regnerischen und feuchten Monate ein spärlicher Abfluss warzunehmen ist. Die Rumänen erzählen sich eine Sage über das Entstehen der Quelle. Ein alter Hirt hatte ein bildhübsches Mädchen: Marina genannt, das sich sterblich in einen jungen Burschen Flocosa verliebte. Nach der Bekanntschaft verstummt ihre schönen rumänischen Lieder, was den Alten vom Herzen Wehe that. Sein Grimm wendete sich gegen Flocosa, den er vom Hause fortjagte, als er um die Hand des schönen Mädchens (Fäla) warb. Marina welkte hin und Flocosa hat sich als Hirt in einem entfernten Gebirge verdungen. Als er nach Jahren in die Heimath kam, fand er nur den Grabhügel der armen Marina und ein frisch entsprossenes Bäumchen am Grabe. Vom Holze des Baumes schnitt er sich eine Tulnika (Alpenflöte) und spielte allabendlich die traurigsten Weisen daran. Einst aber hat ihn der Schmerz dermassen bewältigt, dass er zu Stein geworden ist. Seine Thränen sind Perlen der reinen Marmorquelle. Sein Antlitz noch im Felsen zu sehen!

Etwas Menschen-ähnliches ist wirklich an dem Bau des Felsens sichtbar, natürlich aber muss dabei vieles dazu gedacht werden!

Endlich ist die einseitige Erosions-Arbeit an den umgebenden Gebirgen zu erwähnen. Alle dem Aranyos zugewendeten Berglehnen sind schroff und abgespült. Die Äbrasion und Denudation muss demnach eine allgemeine Ursache haben, denn selbst die entfernten Gebirgs-Züge z. B. Édeskő, Kis-Almás wenden ihre schroffe Seite westlich oder südlich dem Aranyos, nicht aber ihrem nächsten Bache zu. Wahrscheinlich haben diese Erosions-Erscheinung die allgemein herrschenden regenbringenden westlichen Winde verursacht, welche die innerliche Arbeit der Circulirenden Bergfeuchte und aushöhlenden Quellen Vorschub leisteten. Das Zusammenstürzen der unterminirten Quallengänge mit der mechanischen und chemischen Zerblöckelung der äussern Wände, haben im Laufe der Zeit die Wetter-Seite der Gebirge gänzlich zerstört und ihre Wasserscheide verschoben.

Alle die Karst-Erscheinungen zusammengefasst, dürfte die folgende Zusammenstellung als Merkmal der Karstbildung im mittleren Aranyos-Gebiete gelten:

1. Spaltenthäler sind durch die Erosion zulänglich erklärt.
2. Im genannten Gebiete gibt es fertige (Tordaer. Türer. Boréyer Klamm) und unfertige Karstthäler (Cheja, Ponorer Bach).
3. Durch rückläufige Erosion würden Hochlandt-Thäler gebildet (Focsaga, Rautr, Enyeder Bach).
4. Die Einseitigkeit der Gebirge hat klimatische Ursachen zu Grunde.

Prof. Dr. Géza Czirbusz.

La Société Hongroise de Géographie.

Protecteur:

S. A. le Prince *Philippe de Saxe-Coburg et Gotha*.

Le bureau de la Société:

Président: *Louis Lóczy*, professeur à l'Université de Budapest.

Vice-présidents: *Michel Gervay*, conseiller ministériel pensionné;
membre de la chambre haute.

Jean Xantus, conservateur du Musée National.

Secrétaire général: *Antoine Berecz*, directeur de l'École supérieure
d'Etat pour les jeunes filles à Budapest.

Secrétaire: *Dr. en phil. J. Jankó*, employé au bureau statistique.

Trésorier: *Dr. Henry Floch Reichersberg*, conseiller au département
des finances.

Membres du Comité:

Dr. en phil. Aladár Ballagi, professeur à l'Université.

Joseph Berényi, directeur des chemins de fer d'Etat.

Dr. en phil. Charles Brózik, professeur.

L. Csopcy, professeur.

L. Fialovszky, professeur.

Béla Ghyczy, Maréchal-Lieutenant en retraite, membre de la
chambre haute.

Aladár György, membre interne du bureau statistique d'Etat.

Dr. en phil. Rudolphe Havass, professeur.

A. Hermann, professeur.

Dr. en phil. Paul Hunfalvy, membre de la chambre haute.

Paul Király, professeur.

E. Kogutovitz, cartographe.

Daniel Laký, professeur.

Dr. en phil. Ch. Pápai, professeur.

Dr. en phil. J. Pethő, géologue.

Émeric Péchy, directeur de l'Imprimerie d'Etat.

Dr. en phil. T. Posevitz géologue.

Dr. en phil. Fr. Schafarzik, professeur à la école polytechnique.

Dr. en phil. E. Simonyi, professeur.

Dr. en phil. Maurice Staub, professeur.

Dr. en phil. Joseph Szabó, professeur à l'Université.

Dr. en médecine Edmond Téry, concépiste au ministère de l'in-
térieur.

Dr. en phil. G. Thirring, employé au bureau statistique.

Dr. en médecine Auréle Török, professeur à l'Université.

